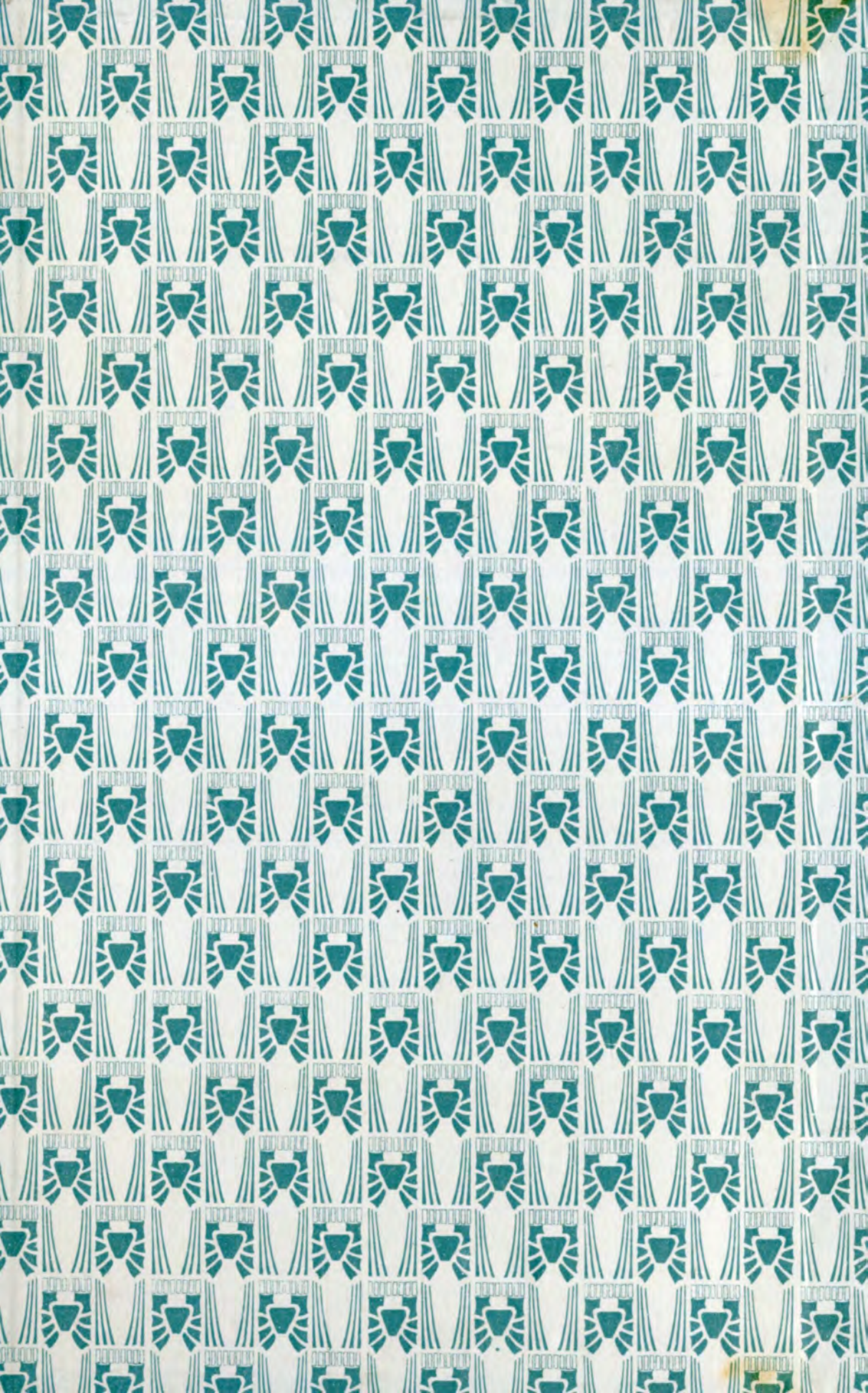

2012

Науковий Збірник.

Науковий Збірник.

Проф. Михайло Грушевський.

Науковий Збірник

присвячений професорови

Михайлови Грушевському

учениками й прихильниками

з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині

(1894—1904).

Видання Комітету.

У ЛЬВОВІ, 1906.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка

під надзором К. Боднарського.

082.2

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00815609 (T)

74p00

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И ~~59.775~~

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

и 49.940
24 и 49.941

Львівська державна
наукова бібліотека
№ ~~24864~~

ПЕРЕДМОВА.

Почуваємо себе в обов'язку виявити на цьому місці генезу сеї книжки. В 1904 р. зродила ся між бувшими учениками професора Михайла Грушевського така думка, щоби прилюдно пошанувати того Учителя за його дотеперішню професорську й наукову діяльність у Галичині. Саме в тім році минуло 10 літ, як в австрійську Україну прийшов він, майже не знаний тут молодий чоловік, щоби займати урядове становище професора всесвітньої історії з українською викладавою мовою на львівськім університеті, й одночасно з тим розпочав ся тут, за його ініціативою, живий, не знаний доси в Галичині науковий рух. По порозумінню з ширшим гуртом його прихильників вибрано форму сїєї пошести — видання збірної книжки статей з поля історії, літератури, етнографії і т. д. Зложив ся комітет, що запросив до участі в виданню учеників Михайла Грушевського і прихильників його наукової та громадської діяльності. В результаті отся книжка. Друк її протягнув ся дещо довше, як думало ся, тому й датована вона роком виходу.

Ініціатори й учасники сього видання (так само й численні прихильники, що задля злوبي дня не могли докинути своєї частини) мають те щире переконання, що своїм прилюдним виступом висловляють не тільки свою особисту прихильність до Михайла Грушевського, а ще більше дають ним доказ, що прихід його в Галичину треба вважати історично-важним фактом. Не в тім певно його вага, що перед 10 роками признано галицьким Русинам одну університетську катедру (ся подія веліла-б радше сьвяткувати сумну пам'ятку) і що один із наших здобув тим

способом доволі корисне і поважне становище. Ми привикли до того, що університетські катедри, то по більшій частині вигідні соціальні позиції або премії політичної асекурації; тому то цінуємо прихід Михайла Грушевського до Львова виключно за його наукову й громадську діяльність, що лиш механічно влягеться з його урядовим становищем.

В діяльності Михайла Грушевського в Галичині бачимо один із важких примірів історичного правила, що політичний і національно-культурний розвиток Галицької України дуже залежний від впливів наддніпрянських осередків: чим ті звязки сильніші, тим більший розвиток; в міру далечини їх — упадок. У другій половині XIX ст. сконцентрувалися ті моральні звязки коло трьох імен: Шевченка (по його смерті), Драгоманова та Грушевського. Вплив першого мав характер передівсім національно-літературний, другого соціально-політичний, останнього — національно-культурний. Усі три впливи тісно звязані з собою. Шевченкова поезія вирвала галицьку інтелігенцію з пропасти схолястичної мертвеччини та безідейного москвофільства, однак падала на ґрунт без усякого майже соціально-політичного світогляду. Серед формально (але й тільки формально) відновленої суспільності почувся нараз могутній голос політичного вигнання з російської України і він, як перед тим його попередник, розбив сю суспільність на два ворожі табори; серед одного з них молодечий жар рівноважив чисельну перевагу байдужої більшості. Його поклик користуватися вповні ідеями Західної Європи і горяча пропаганда тих ідей довели між іншим до повного зрозуміння Шевченкових ідей. Та як серед одних його голос стрічав завзяту негацію, так серед переважної частини своїх прихильників знаходив він поверхове й нетривке наслідування — одно і друге задля недостаті або недостаточності позитивної освіти й наукового підготування. Вкорінення і поглиблення ідей Драгоманова настало аж у половині 90-их років, у звороті від наслідування до самопізнання, від теоретичного формалізму до наукового досліду. В тім звороті діяльність Михайла Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні й нові сили. Українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними інші науки, навіть природописні, перестали лежати облогодом, або ледви примітивно обробленим полем, як було доси. В парі з науковим рухом пішов небувалий доси зріст видавництва і видне піднесення освітнього рівня в суспільності, а вплив його

відбив ся корисно на всім публичнім життю. Хоч би й як низько оцінювано безпосередні результати дотеперішнього десятиліття наукового руху, то годі заперечати одної користи, а власне впровадження в наше суспільне жите наукової методи й наукового поглиблення, де доси панувала апіорність та поверховість.

Рівнобіжно з тими перемінами головного напрямку галицької інтелігенції доконала ся в тому ж останньому півстоліттю важна зміна у поглядах на українську національну справу. Плиткий національний формалізм „народовців“ був сильно побитий і здіскредитований драгоманівським критицизмом, в дійсности більше негативним аніж позитивним, що почав був навіть плодити певну національну аморфність; та в останнім періоді наступає й тут переміна: „європейські“ та „культурні“ ідеї, приймають не тільки українську форму, але й український зміст, приспособлюють ся до соціальних, політичних та історичних обставин української народности. І в тій переміні імя й діяльність професора Грушевського творить один із центральних пунктів. Значінне його тут можна звести до двох напрямів: звороту до української історичної традиції, доси у нас дуже а дуже мало відомої, та удержування й оживлювання фізичних і моральних звязків між австрійською й російською Україною. Що до першого, то хоч би поминути десятки й сотки праць, розвідок, статей, збірників матеріалів і т. ин. з поля історії українського народа й його культурного життя, що появили ся від різних людей протягом згаданого десятиліття, хоч би не звертати уваги на небувалий у нас зріст історичної та історично-літературної лектури у загалу суспільности, хоч би зажмурити очі на виразні прояви історично-національного осявідомлення мас — досить мати на тямці монументальну „Історію України-Руси“, сю величаву основу української історичної науки і невичерпане жерело національно-політичного і соціально-культурного самопізнання й осявідомлення, що вводить нас дійсно в-перве в сім'ю європейських народів, — і вже доволі, щоб діяльність її автора на землях Ярослава й Данила признати епохальною... Що до другого — всеукраїнських звязків, то ніхто не заперечить, що за весь XIX вік вони ніколи не були такі живі і такі сильні, як у згаданім періоді. Користи з них очевидні для обох сторін: Галичан вирвано з тісних рамок партикуляризму, закордонним Українцям були вони жерелом національного осявідомлення й моральною підпорою „во время люте“. Коли сьогодні справді почало ся на українських землях весняне свитання й нове жите розбуджує

VIII

довго давлену надію кращої будучности для народу найнещаснішого з нещасних — то історія колись згадає в тім переломовім моменті ім'я Михайла Грушевського, як того, що вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок.

Усі ті результати здобув Михайло Грушевський не без трудів, перепон ба й ворожих заходів. Він не став виїмком серед тих видних одиниць, що їм прийшло ся ділати серед інтелігентної суспільности Галицької України. Та його енергія, ідейна характерність, широке і глибоке знання, незвичайна працьовитість, а при тім повна матеріальна незалежність як від уряду, так і від своєї суспільности — давали йому постійну побіду, приєднували прихильників та навіть примушували до респекту противників, взагалі неперебирчивих у боротьбі.

Отсе загальні мотиви, чому бажаємо вшанувати його.

Сюди прилучають ся иньші мотиви — прихильність, любов і пієтизм для його особи у знайомих, товаришів праці й ідеї та учеників... Що до сих останніх, то вони віддають йому на сьому місці честь за науковий провід, щирю й теплу опіку, живе заінтересованнє молодіжю взагалі і батьківське серце, повне поради, заохоти й підмоги для неї.

Дорогий Учителю, шановний Товаришу!

Прийми отсю скромну памятку на ознаку прихильности, поважання й любови. Нехай вона стане Тобі хоч за частину признання, яке Тобі належить ся за повну пожертвовання Твою діяльність на сій нещасній землі! Нехай вона Тобі стане за дрібку вдяки за провід у праці громади, та буде хоч малою надгородою за ті прикrostи, що прийшлось Тобі витерпіти за той час від чужих і своїх...

Львів, дня 1 лютого, 1906.

Члени комітету:

*Володимир Гнатюк. Денис Коренець. Іван Кривецький.
Др. Стефан Томашівський. Др. Іван Франко.*

РЕЄСТР

НАУКОВИХ І ЛІТЕРАТУРНИХ ПРАЦЬ

проф. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО,

зладив

ІВАН ЕМ. ЛЕВИЦЬКИЙ.

І. Розвідки, статі, замітки й материяли.

1888.

1. МАЛОРУССКІЙ Театръ [з поводу українських вистав]
[підп. М. Г.]. „Терскія обл. Вѣдомости“, 1888.

1889.

2. УКРАЇНСЬКІ Жиди [підп. М. С. Г.]. „Правда“, Львів, 1889,
X, стр. 27—40.

1890.

3. ЮЖНОРУССКІЕ господарскіе замки въ половинѣ XVI
вѣка. Историко-статистическій очеркъ [підп. М. Грушевскій].
„Университетскія Извѣстія. № 2. Февраль. Київ, 1890, стор. 1—33,
і відбитка [Київ, 1890, 8°, стор. 33].

1891.

4. ВОЛЫНСКИЙ вопросъ 1077—1102 г. [підп. М. Грушевскій]. „Кіевская Старина“, т. XXXIII, 1891, стор. 32—55, 259—272, і відбитка [Київ, 1891, 8°, стор. 37].

5. ОЧЕРКЪ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV в. Кіевъ, 1891, 8°, стор. XIV+520+мапа+генеал. таблиця [осібне видання з „Университетских Извѣстій“].

1892.

6. БАРСКАЯ околичная шляхта до XVIII в. Этнографическій очеркъ [підп. М. Грушевскій]. „Кіевская Старина“, т. XXXVI, 1892, стор. 260—277, і відбитка [Київ, 1902, 8°, стор. 17].

7. ГРОМАДСКИЙ рух на Україні-Руси в XIII віці [під. М. Сергієнко]. „Записки Тов. ім. Шевченка“, т. I, 1892, стор. 1—28.

1893.

8. АРХИВЪ юго-западной Россіи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Часть восьмая, томъ I. Матеріалы для исторіи мѣстнаго управленія въ связи съ исторією сословной організації. Акты Барскаго староства XV—XVII в. Кіевъ, 1893, 8°, стор. II+126+372+табл. — Акти попереджає розвідка Мих. Грушевського, яка вийшла окремою відбиткою п. заг.: „Барское староство, историческіе очерки“ [Київ, 1894].

9. ГРОМАДСКИЙ устрѣй и бытъ Кіѣвской землѣ въ періодѣ домонгольскомъ. Де-що зъ наукової студії М. Грушевского. Подавъ Н.[аталь] В.[ахнянин]. „Дѣло“, 1893, ч. 109, 110, 112, 113, 115, 116, 118, 121—125, 127, 128.

10. ДЛЯ ЮБИЛЕЮ Івана Котляревского. Desiderata М. Сергієнка. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. II, 1893, стор. 147—161.

11. КЪ ВОПРОСУ о Болоховѣ [підп. М. Грушевскій]. „Чтенія въ истор. общ. Нестора лѣтописца“, т. VII, Київ, 1893, стор. 3—11 і мапа. — Теж осібною відбиткою.

1894.

12. АРХИВЪ юго-западной Россіи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Часть восьмая, томъ II. Матеріалы для исторіи мѣстнаго управленія въ связи съ исторією сословной організації. Акты Барскаго староства XVII—XVIII в. Кіевъ, 1894, 8°, стор. 274+Карта юго-восточнаго Подолья XV—XVIII в.+497. — Акти попереджає розвідка Мих.

Грушевського, яка вийшла окремою відбиткою під заг. „Барское староство, историческіе очерки“ [Київ, 1894].

13. БАРСКОЕ староство, историческіе очерки. М. Грушевський. Київ, 1894, 8°, стор. VI+310+Статистическія свѣдѣнія о поселеніяхъ Барскаго староства за XVI в. [таблиця].

14. ВІЙМКИ з жерел до історії України-Руси. „Учитель“ Львів, 1894, ч. 23, 24.

15. ВСТУПНИЙ виклад з давньої історії-Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. IV, 1894, стор. 140—150, і окрема відбитка [8°, стор. 11].

16. ВСТУПНИЙ викладъ проф. М. Грушевского зъ давной истории Руси выголошенный въ львовскомъ университетѣ 30-го вересня с. р. „Дѣло“, Львів, 1894, ч. 228—230.

17. ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЯ главы къ изслѣдованію „Барское староство, историческіе очерки“. М. Грушевський. Київ, 1894, 8°, стор. 309—400 + Карта юго-восточнаго Подолья XV—XVIII в.

18. НАУКОВА Хроніка [Пятдесятолітє київської археографічної комісії; підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. III, 1894, стор. 211—221.

19. НОВИНИ археологічні [підп. М. Г.]. *ibid.* т. III, 1894, стор. 230—231.

20. ПО ВОПРОСУ объ организации управления и суда въ Подольской землѣ въ XIV и XV вв. [автореферат]. „Чтенія въ истор. общ. Нестора“, т. VIII, Київ, 1894, стор. 15—16.

1895.

21. АРХИВ скарбу коронного в Варшаві. Замітка археографічна [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. VI, 1895, стор. 1—4.

22. ВІЙМКИ з жерел до історії України-Руси. „Учитель“, Львів, 1895, ч. 1—3, 5—9, 11—17.

23. ВІЙМКИ з жерел до історії України-Руси. До половини XI віку. М. Грушевський. Накладом автора. Львів, 1895, 8°, стор. 122+6.

24. ДАЛЬШІ розкопки в с. Чехах [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. VII, 1895, [Miscell.], стор. 1.

25. ДРАГОМАНОВ М. П. Посмертна згадка [без підпису], *ibid.*, т. VI, 1895, стор. 38.

26. ДРІБНИЧКА до генеалогії Шевченка [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. V, 1895, [Miscell.] стор. 3—4. — [Від V-го тому доси виходять „Записки“ під редакцією проф. Мих. Грушевського].

27. ЖЕРЕЛА до історії України-Руси. Том I. Описи королівщин в землях руських XVI віку, видані під редакцією Михайла Грушевського. Том I. Люстрації земель Галицької й Пе-

ремиської. У Львові, 1895, 8^о, стор. VIII+53+301+1. — Люстрації попереджає „Передмова“ [підп. М. Грушевський] і „Економічний стан селян на Подністровю галицьким в половині XVI в. на основі описей королівщин“ [підп. М. Грушевський].

28. ЗАПИСЬ руська 1473 р. [Данила Дамбоговича], [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. V, 1895, [Miscell.] стор. 2—3.

29. КИЇВСЬКИЙ каштелян і козаки [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VI, 1895, [Miscell.] стор. 5—9.

30. НАДАННЕ Оришевському Копистерина та Гайсина [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Miscell.] стор. 5—8.

31. ОПИСЬ Подільських замків 1491 р., подав М. Грушевський, *ibid.*, т. VII, 1895, стор. 1—18.

32. О НѢКОТОРЫХЪ формахъ шляхетскаго землевладѣнія въ Югозападной Руси [автореферат]. „Чтенія въ истор. общ. Нестора лѣтоп.“, т. IX, Київ, 1895, стор. 13—14.

33. ОРГАНІЗАЦІЯ старостинскаго и околичнаго управління въ Барскомъ староствѣ XVIII в. [автореферат], *ibid.*, т. IX, 1895, стор. 34—35.

34. ОСТАННІ романи Г. Сінкевича. Два відчити М. Грушевського. Читані в львівським „Клубі Русинок“ 14 [26] і 17 [29] червня 1895. „Зоря“, 1895, ч. 14—17, і окрема відбитка [16^о, стор. 50+1].

35. ПОХВАЛА В. кн. Витовту, кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи. Написав М. Грушевський. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. VIII, 1895, стор. 1—16.

36. ПОХОРОННЕ поле в с. Чехах [пов. Брідський], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VI, 1895, [Miscell.] стор. 11—12.

37. ПРИМІТКИ до тексту Галицько-волинської літописи [підп. М. Грушевський], *ibid.*, том VIII, [Miscell.] стор. 1—5.

38. СЛОБОДА Полтава в 1630 р. [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VI, 1895, [Miscell.] стор. 10—11.

39. СТАТУТ друкований [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VI, 1895, [Miscell.] стор. 4—5.

1896.

40. ГОНЧАРИХА [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. X, 1896, [Miscell.] стор. 4—6.

41. ДВА документи з внутрішньої історії в. кн. Литовського XVI в. [без підпису], *ibid.*, т. XIII, 1896, [Miscell.] стор. 1—10.

42. ДО БОЛОХОВЩИНИ: Губинське городище [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. X, 1896, [Miscell.] стор. 2—3.

43. ДОЗВІЛ кор. Жигимонта митнику Петрашку на передачу с. Крогульця камінецькому намістнику Григорію 1509 р. [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XI, 1896, [Miscell.] стор. 1—2.

44. КІЛЬКА духовних віршів з Галичини [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XIV, 1896, [Miscell.] стор. 1—16.

45. КІЛЬКА київських документів XV—XVI в. подав М. Грушевський, *ibid.*, т. XI, 1896, стор. 1—18.

46. МЕТРИКА Самбірська, подробиці з історії відносин релігійних, подав М. Грушевський, *ibid.*, т. X, 1896, стор. 1—8.

47. ОПИСЬ Львівського замку р. 1495. Подав М. Грушевський, *ibid.*, т. XII, 1896, стор. 1—12.

48. РОЗВІДКИ й материяли до історії України-Руси. I. Відбитки з „Записок“ й „Жерел до історії України-Руси“. Львів, 8°, стор. 53 + 18 + 4 + 18 + 16 + 8. — Зміст: 1) Економічний стан селян на Подністровю галицкім в половині XVI в. на основі описей королівщин; 2) Нововидані памятники давного письменства руського: „Слово о погибели Рускыя земли“, „Посланіє митроп. Кліма“, Слова — „в суботу сыропустную и в недѣлю всѣх святых“, „Слово на перенесеніє мощей Бориса и Глѣба“, „Слово в великую суботу Кирила Туровского“; 3) Архив скарбу коронного въ Варшаві. Замітка археографічна; 4) Опись подільських замків 1494 р.; 5) Похвала в. кн. Витовту, кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи; 6) Примітки до тексту „Галицько-волинської літописи“ і Наданне Оришевському Копистерина та Гайсина.

49. СЕКРЕТНА місія Українця в Берліні р. 1791 [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. IX, 1896, [Miscell.] стор. 7—9.

1897.

50. ГАЛИЦЬКЕ боярство XII—XVIII в. Відчит М. Грушевського. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XX, 1897, стор. 1—20.

51. ГЕТЬМАН Богданко. Критично-історична розвідка. Написав М. Грушевський, *ibid.*, т. XVI, 1897, стор. 1—18.

52. ДОКУМЕНТ 1586 р. про козацький промисел [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XIX, 1897, стор. 8—10.

53. ЖЕРЕЛА до історії України-Руси. Том II. Описи королівщин в руських землях XVI віку, видані під редакцією Михайла Грушевського. Том II. Люстрації земель Перемиської і Сяноцької. У Львові, 1897, 8°, стор. VI + 35 + 314. — Люстрації попереджає „Передмова“ [підп. М. Г.] і „Економічний стан селян в Перемишльському старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин“ [підп. М. Грушевський].

54. КОРОЛІВСЬКИЙ дозвіл на викуп Камінецького староства 1456 р. [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XX, 1897, [Miscell.] стор. 1—2.

55. ЛЕБЕДИНЦЕВ Петро. — Іван Малишевський. Некрольог [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XV, 1897, [Miscell.] стор. 6—8.

56. МОЛОТОВСЬКЕ срібло [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XV, 1897, [Miscell.] стор. 8.

57. ОПИСИ Перемишльського староства 1494—7 р. Подав М. Грушевський, *ibid.*, т. XIX, 1897, стор. 1—24.

58. ПОСТУПОВА Польща. [Елізи Ожешкової: *Nad Niemnem — Dwa bieguny — Australczyk*]. Два відчити М. Грушевського. Читані в львівським Клубі Русинок весною 1896 р. „Зоря“, 1897, ч. 11—13.

59. РОЗВІДКИ й материяли до історії України-Руси. II. Відбитки з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“ т. IX—XX, Львів, 1897, 8°, стор. 1+20+18+18+12+24+12+2+16+98+32+24. — Зміст: 1) Галицьке боярство XII—XIII в.; 2) Гетьман Богданко, критично-історична розвідка; 3) Кілька київських документів XV і XVI в.; 4) Опись Львівського замку 1495 р.; 5) Описи Перемишльського староства 1494—7 р.; 6) Два документи до внутрішньої історії в. кн. Литовського XVI в.; 7) Дозвіл кор. Жигмунта на передачу с. Крогульця камінецькому наміснику Григорію; 8) Королівський дозвіл на викуп Камінецького староства 1456 р.; 9) Кілька духовних віршів з Галичини; 10) Сьпіванник з початку XVIII в.; 11) Нові розправи про внутрішній устрій в. кн. Литовського; 12) Нові розвідки з давної історії Руси.

60. СЬПІВАННИК з початку XVIII в. приладив до друку М. Грушевський. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XV, 1897, стор. 1—48; т. XVII, стор. 49—98.

1898.

61. АНТИ [*Antes*, *Antes*], уривок з історії України-Руси. Написав М. Грушевський. „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXI, 1898, стор. 1—16, і відбитка [8°, стор. 16].

62. ІСТОРІЯ України-Руси. Написав М. Грушевський. Том I. До початку XI віка. [Збірник істор.-філософ. секції Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. I]. Львів, 1898, 8°, стор. 4+495+1. — З 2-а мапами: а) Кольонізація східної Європи до III в.; б) Східно-словянська кольонізація з часів формування Руської держави.

63. МОЛОТОВСЬКЕ срібло. Археологічна замітка [з фототипією] М. Грушевського. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXV, 1898, стор. 1—6.

64. НАДАНЄ магдебурського права містечку Дідову [в Київщині] 1596 р. [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXV, 1898, [Miscell.] стор. 3—5.

65. НІМЕЦЬКА дисертація про Хмельницину [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXIII і XXIV, 1898, [Miscell.] стор. 17—18.

66. НОВИНИ російської літератури: Л. Толстой, Чехов, Боборикін, Мамін Сибиряк й інші „сибиряки“, Потапенко, Микулич, Горкій, ювілей Белінського [підп. М. Грушевський]. „Літ.-наук. Вістник“, 1898, т. IV, стор. 134—150.

67. ОПИСИ Ратенського староства з 1500—1512 р. Подав М. Грушевський. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXVI, 1898, стор. 1—40, і відбитка [Львів, 8^о, стор. 40].

68. ПЕРЕДНЕ слово [про творчість Антона Чехова, до перекладу М.[арії] Грушевської „Мужики“. Оповіданє Антона Чехова], [підп. М. Г-ий]. „Літ.-наук. Вістник“, т. II, 1898, стор. 65—67.

69. ПЕРШІ видання Енеїди Котляревського [з фототипією титулової картки першого видання і портретом], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, 1898, т. IV, стор. 82—86.

70. ПЕЧАТКА м. Константина з Звенигорода [з 2-а ілюстр.], [підп. М. Грушевський]. „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XXII, 1898, [Miscell.] стор. 1—2.

71. ПОРТРЕТ Хмельницького з вид. 1683 р. — до портрету, [підп. О. Г-ий і М. Г.], *ibid.*, т. XXIII і XXIV, 1898, [Miscell.] стор. 18—20.

72. ПРИМІТКИ до історії козачини з поводу книжки: „Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898“. Написав М. Грушевський, *ibid.*, т. XXII, 1898, 1—14.

73. УКРАЇНСЬКО-РУСЬКЕ літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу. Відчит проф. Михайла Грушевського на науковій академії, споряженій дня 1-го падоліста 1898 р. на памятку столітних роковин відродження українсько-руської літератури. „Літ.-наук. Вістник“, т. IV, 1898, стор. 75—81.

74. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ і Хмельницина. Історичний ескіз Михайла Грушевського. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXIII і XXIV, 1898, стор. 1—30, і відбитка [8^о. стор. 30].

1899.

75. АНТИ. Реферат М. Грушевського. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 5.

76. BEITRÄGE zur Geschichte der Kosakenaufstände vom J. 1595/6. Referat von Michael Hruševskýj, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 20.

77. ВАСІЛЄВСКИЙ В. Некрольог, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXIX, 1899, [Miscell.] стор. 4—5.

78. GAB es unter den ukrainischen Volksstämmen einen Volkstamm der Chorvaten? Referat von Michael Hruševskýj, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 15—16.

79. ГУЛАК Микола, посмертна згадка [з портр.], [підп. М. Грушевський]. „Літ.-наук. Вістник“, т. VIII, 1899, стор. 131—135.

80. DAS Gräberfeld von Čechy [Bez. Brody, Galizien], Referat von Michael Hruševskýj. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 11—12.

81. DER Silberfund von Molotiv. Referat von Michael Hruševskýj, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 13—14.

82. DIE Anten. Referat von Michael Hruševskýj, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 14—15.

83. ДО ІСТОРІЇ „руського обряду“ в старій Польщі [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXVII, 1899, [Miscell.] стор. 1—2; т. XXX, 1899, стор. 1—5.

84. ДО ПИТАННЯ про правно-державне становище київських князів XV в. Дві грамоти в. кн. Казимира з часів київського князя Олелька. Подав М. Грушевський, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 1—4.

85. EIN Beitrag zur Geschichte der Dorfgeistlichkeit aus den Samborer Akten des XVI Jahrh. Referat von Michael Hruševskýj, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 19—20.

86. EIN Bleisiegel aus Stupnyca bei Sambir in Galizien. Von Michael Hruševskýj, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 13.

87. ZVENYHOROD bei Lemberg [Bez. Bibrka]. Referat von Michael Hruševskýj, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 12—13.

88. ЗВЕНИГОРОД галицький [з рис.]. Історично-археологічна розвідка М. Грушевського, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 1—28, і відбитка [8^о, стор. 28].

89. ІСТОРІЯ України-Руси. Написав М. Грушевський. Том II. XI—XIII в. [Збірник істор.-філософ. секції Наук. Тов. ім. Шевченка, Т. II.]. Львів. З друк. Наук. Тов. ім. Шевченка, 1899, 8^о, стор. 4+403. — З 5-а генеалогічними таблицями і 2-а мапами. — I. Генеалогічні таблиці: а) Загальна генеалогія руських князів; б) Лінія Ізяслава Ярославича; в) Лінія Сьвятослава Ярославича; г) Лінія Всеволода Ярославича; д) Лінія Мстислава Мономаховича. — II. Мапи: а) Київщина і Турово Пинщина в XI—XIII; б) Чернігівщина й Переяславщина в XI—XIII в.

90. КІЛЬКА документів з життя Забужської Руси XVI в. [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXVIII, 1899, [Miscell.] стор. 1—10.

91. ЛИСТИ з-над Полтви. Лист перший. [Про партійні відносини галицьких Русинів, підп. Observator]. „Літ.-наук. Вістник“, 1899, т. V, стор. 106—120.

92. ЛИСТИ з-над Полтви. Лист другий [Духовенство], [підп. Observator], *ibid.*, т. V, стор. 100—120.

93. ЛИСТИ з-над Полтви. Лист третій [Справа університету], [підп. Observator], *ibid.*, т. VIII, стор. 84—116.

94. ЛІТЕРАТУРНА спадщина Альфонса Доде [підп. М. Грушевський]. „Літ.-наук. Вістник“, т. VII, 1899, стор. 179—196; т. VIII, 1899, стор. 15—31.

95. МАТЕРІЯЛИ до історії козацьких рухів 1590-х рр. Подав М. Грушевський. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 1—30.

96. МОЛОТІВСЬКЕ срібло. Реферат М. Грушевського, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 3—4.

97. НОВА „пря“ про українсько-руську книжну мову [підп. М. Грушевський]. „Літ.-наук. Вістник“, т. IV, 1899, стор. 85—92.

98. OBSERVATOR. Справа українсько-руського університету у Львові. Львів, 1899, 8°, стор. 33. — [Передрук з „Літ.-наук. Вістника“, т. VIII, 1899, стор. 84—116].

99. ПЕЧАТКА з Ступниці під Самбором [з рис.]. Реферат М. Грушевського. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 1—4.

100. ПОСМЕРТНІ згадки: А. Скальковський; Е. Кунік; В. Ястребов [під. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXVII, 1899, [Miscell.] стор. 16—18.

101. ПОХОРОННЕ поле в с. Чехах. Археологічна розвідка [з рис.]. Написав М. Грушевський, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 1—22, і відбитка [8°, стор. 22].

102. СТОРІНКА з історії сільського духовенства по самбірським актам XVI в. Реферат М. Грушевського, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 7.

103. ZUR Frage über die staatsrechtliche Stellung der Kijever Fürsten des XX Jahrh. Referat von Michael Hruševskýj, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 17.

104. ЧИ БУЛО між руськими племенами племя Хорватів? Реферат М. Грушевського, *ibid.*, т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 6.

1900.

105. БРОНЗОВІ мечі з Турецького повіта [Галичина], [з рис.]. Подав М. Грушевський. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXIII, 1900, стор. 1—4.

106. ДИКАРЕВ Митрофан [некрольог], [підп. М. Грушевський], „Літ.-наук. Вістник“, 1900, т. IX, стор. 73.

107. ДИКАРІВ Митрофан. [Некрольогічна звістка], [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXIII, 1900, [Miscell.] стор. 5—6.

108. ЖЕРЕЛА до історії України-Руси. Том III. Описи королівщин в руських землях XVI віку, видані під редакцією Ми-

хайла Грушевського. Том III. Люстрації земель Холмської, Бельської і Львівської. У Львові, 1900, 8°, стор. II+27+585. — Люстрації попереджає „Передмова“ [підп. М. Грушевський] і „Економічний стан селян в Сяніцькім старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин“ [підп. М. Грушевський].

109. ЗАХІДНА Русь в XI—XIII віках. Уложив М. Грушевський [карта, відбитка з III-го тому „Історії України-Руси“, Львів, 1900].

110. ІСТОРІЯ України-Руси. Написав М. Грушевський. Том III. До року 1340. [Збірник істор.-філос. секції Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. III і IV]. Львів, 1900, 8°, стор. 2+700. — З мапою: Західна-Русь в XI—XIII в.

111. КОБРИНСЬКА Наталія [з портр.], [підп. М. Грушевський]. „Літ.-наук. Вістник“, т. IX, 1900, стор. 1—23.

112. КОВТКИ „київського типа“ у сучасних Кавказців [з рис.]. Подав М. Грушевський. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXVII, 1900, стор. 1—4.

113. ЛАШКАРЬОВ Петро. [Некролог], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXIII, 1900, [Miscell.] стор. 4—5.

114. ПЕРЕДНЕ слово [стор. III—V; підп. М. Грушевський] до VIII-го тому „Руської історич. Бібліотеки“ [Розвідки про церковні відносини України-Руси XVI—XVIII вв.], Львів, 1900.

115. ПЕЧАТКИ з околиць Галича [з рис.]. Подав М. Грушевський. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XXXVIII, 1900, стор. 1—4.

116. РОЗВІДКИ й материяли до історії України-Руси. III. Відбитки з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“, р. 1898—9 і „Жерел до історії України-Руси“ т. II. Львів, 1900, 8°, стор. 1+22+16+28+40+35+4+14+30. — Зміст: 1) Похоронне поле в с. Чехах. Археологічна розвідка [з рис. і фототип.]; 2) Анти. Уривок з історії України-Руси; 3) Звенигород галицький. Історично-археологічна розвідка [з рис. і 2 фототип.]; 4) Описи Ратенського староства з 1500—1512 р.; 5) Економічний стан селян у Перемишльській старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин; 6) Надання магдебурського права містечку Дідову в Київщині; 7) До історії „руського обряду“ в старій Польщі; 8) Примітки до історії козаччини; 9) Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз.

117. РУЛІКОВСКИЙ Е — В. Лушкевич. [Некрологічна згадка], [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXVIII, 1900, [Miscell.] стор. 3—4.

118. СТОРІНКА з історії українсько-руського сільського духовенства [по самбірським актам XVI в.]. Розвідка М. Грушевського, *ibid.*, т. XXXIV, 1900, стор. 1—82.

1901.

119. ЗГАДКА про пок. проф. д-ра Ізидора Шараневича [підп. М. Грушевський]. „Дѣло“, 1901, ч. 262.

120. KONYŠKYJ Alexander * 18 [30] VIII 1836 — † 29/XI [11/XII] 1900 [з портр.], [підп. М. Н.]. Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, 1901, Heft 1, № 5, стор. 23—33.

121. КОНИСЬКИЙ Олександр * 18 [30] VIII 1836 — † 29/XI [11/XII] 1900 [з портр.], [підп. М. Г.]. „Хроніка українсько-руського Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові“, 1901, вип. 1, ч. 5, стор. 21—29.

122. ЛИСТ кор. Стефана Баторія до калги з р. 1577 [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XLIV, [Miscell.] стор. 1—2.

123. НА ПОРОЗІ столітя. Присвячено перемишльській українсько-руській громаді. Публичний відчит, читаний в Перемишлі 2 [15] січня 1901 р. „Літ.-наук. Вістник“. Річник IV. Том XIII, Львів, 1901, стор. 77—87.

124. ПАМ'ЯТИ Олександра Кониського [з 3 портр.], [підп. М. Грушевський], „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXIX, 1901, стор. 1—14.

125. СИМОНІВ [Номис] Матвій. Некрольогічна замітка [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XL, 1901, [Miscell.] стор. 1—9.

126. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ і Хмельниччина. Історичний ескіз. Михайло Грушевський. [Літ.-наук. Бібліотека. Ч. 1. Вид. „Українсько-руської видавничої спілки“, у Львові, 1901, 16^о, стор. 63. — [Передрук з XXIII і XXIV т. „Записок].

127. ХРОНОЛЬОГІЯ подій Галицько-волинської літописи. Розвідка М. Грушевського. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XLI, 1901, стор. 1—72, і відбитка [8^о, стор. 72].

1902.

128. АНДРІЄВСЬКИЙ Олексій. Некрольогічна замітка [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XLIX, 1902, [Miscell.] стор. 5—8.

129. ДВА селянські контракти купна-продажі з початку XVI в. Подав Михайло Грушевський, *ibid.*, т. L, 1902, стор. 1—6.

130. ДО НЕКРОЛЬОГУ Остапа Терлецького, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. L, 1902, [Miscell.] стор. 13—15.

131. КІЛЬКА заміток до „Чуда св. Климента, папи римського“ [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLIX, 1902, [Miscell.] стор. 1—4.

132. МОНАХ ворожбитом [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVI, 1902, [Miscell.] стор. 1—2.

133. ПАМ'ЯТИ Олександра Лазаревського [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVII, 1902, стор. 1—10.

134. Переднє слово до XXII т. „Руської Історичної Бібліотеки“, Львів, 1902 [про становище селян в XVI—XVIII вв.], [підп. М. Грушевський].

135. ПРИЧИНКИ до історії роду Бибельских, зібрані архиєпискупом Яном Прохніцким. Подав Арістарх Крижановський, до друку приладив М. Грушевський. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XLVIII, 1902, стор. 1—12, і відбитка [8°, стор. 12].

136. РИЛЬСЬКИЙ Тадей. Некрольогічна згадка [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. L, 1902, [Miscell.] стор. 12—13.

137. РОЗВІДКИ й материяли до історії України-Руси. IV. Відбитки з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“ з р. 1898—1900 і „Жерел до історії України-Руси“ т. III. Львів, 1902, 8°, стор. 1+4+6+4+4+4+13+4+30+6+82+10+27. — Зміст: I. Статі по археології: 1) Бронзові мечі з Турецького повіту [Галичина, з рис.]; 2) Молотівське срібло [з рис. й фототип.]; 3) Печатки з околиць Галича [з рис.]; 4) Печатка з Ступниці під Самбором [з рис.]; 5) Ковтки в уживаню сучасних Кавказців [з рис.]; 6) Огляд праць Н. Кондакова з історії староруської штуки. — II. Розвідки й материяли історичні: 1) До питання про правно-державне становище київських князів XV в.; 2) Материяли до історії козацьких рухів 1590-х рр.; 3) До історії „руського обряду“ в давній Польщі; 4) Сторінка з історії українсько-руського сільського духовенства [по самбірским актам XVI в.]; 5) Кілька документів з життя Забужської Русі XVI в.; 6) Економічний стан селян в Сяніцькім старостві XVI в. на основі описей королівщин.

138. СУХОМЛІНОВ Мих. — Ів. Жданов. Некрольогічна замітка [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XLV, 1902, [Miscell.] стор. 14—16.

139. ТЕРЛЕЦЬКИЙ Остап д-р. Некрольогічна замітка [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVIII, 1902, [Miscell.] стор. 1—15.

140. ЧИ МАЄМО автентичні грамоти кн. Льва? Критично-історична розвідка М. Грушевського, *ibid.*, т. XLV, 1902, стор. 1—22, і відбитка [8°, стор. 22].

141. ШАРАНЕВИЧ Ізидор. Некрольог [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLV, 1902, [Miscell.] стор. 12—14.

1903.

142. ВАРІАНТИ до „Богданової могили“ Шевченка [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. LIV, 1903, [Miscell.] стор. 5—6.

143. ДО СПРАВИ хронольогічної звязи в Галицько-волинській літописи. Кілька заміток до статі Б. Барвінського [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LII, 1903, стор. 1—5.

144. ЕКОНОМІЧНЕ становище селян в Львівському старостві в середині XVI віку, на основі описей королівщин [підп. М. Грушевський], [відбитка з „Жерел до історії України-Руси“, т. VII], Львів, 1903, 8°, стор. 32.

145. ЖЕРЕЛА до історії України-Руси. Том VII. Описи королівщин в руських землях XVI віку, видані під редакцією Михайла Грушевського. Том IV. Люстрація 1570 р. У Львові, 1903, 8°, стор. II+32+362+1. — Люстрації попереджає: „Передмова“ [підп. М. Г.] і „Економічне становище селян в Львівському старостві в середині XVI віку на основі описей королівщин“ [підп. М. Грушевський].

146. ІСТОРІЯ України-Руси. Написав М. Грушевський. Т IV. XIV—XVI віки — відносини політичні. [Збірник істор. філософ. секції Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. VI і VII]. У Львові, 1903, 8°, стор. 532.

147. КІЛЬКА грамот Володислава Опольського, подав Михайло Грушевський. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. LI, 1903, стор. 1—8.

148. КІЛЬКА документів до історії сільського духовенства в Галичині XVII—XVIII в. [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LI, 1903, [Miscell.] стор. 1—12.

149. КОЗАКИ в 1470-х рр. Написав Михайло Грушевський], *ibid.*, т. LVI, 1903, стор. 1—6; і окрема відбитка [8°, стор. 6].

150. НЕЗАПЛАЧЕНЕ київське подимне [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIII, 1903, [Miscell.] стор. 1—2.

151. НЕКРАСОВ Микола [підп. М. Грушевський]. „Літ.-наук. Вістник“, т. XXI, 1903, стор. 106—113.

152. ПАМ'ЯТИ Олексія Маркевича [з порт.], [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. LV, 1903, стор. 1—14.

153. ПЕРЕДМОВА [стор. V—IX; підп. М. Грушевський] до т. XXIII-го „Руської історичної бібліотеки“, Львів, 1903 [про міста і міщанство на Україні].

1904.

154. EIN INTERESSANTER Jahrestag. Ein geschichtlicher Rückblick [250 літ злуки України з Москвою; підп. М. Hruševskýj], *Ruthenische Revue*, Відень, 1904, I, стор. 11—16.

155. ЕТНОГРАФІЧНІ категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студиях східної Європи. М. Грушевський. Отдѣльный оттискъ изъ сборника: Статьи по славяновѣдѣнію. С.-Петербургъ, 1904, 4°, стор. 10.

156. ЕЩЕ О ГРАМОТАХЪ кн. Льва Галицького. По поводу статьи проф. Линниченка [підп. Мих. Грушевський]. Извѣстія от-

дѣлення русскаго языка и словесности имп. Академіи Наукъ, т. IX, С.-Петербург, 1904, стор. 268—283.

157. ЗВИЧАЙНА схема „русскої“ історії й справа раціонального укладу історії східнього словянства. М. Грушевський [так!]. Отдѣльный оттискъ изъ сборника: „Статьи по славяновѣдѣнію“, I. Санктпетербург, 1904, 4^о, стор. 7.

158. ІСТОРІЯ України-Руси. Том I. До початку XI віка. Виданне друге, розширене. У Львові. Накладом автора, 1904, 8^о, стор. 3+628+2 карти [кольонізація східньої Європи перед III віком по Хр.; Східно-словянська кольонізація з часів формування руської держави].

159. КОЗАКИ в Галичині 1605 р. [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. LXI, 1904, [Miscell.] стор. 1—2.

160. 250 ЛІТ [підп. Мих. Грушевський]. „Літ.-наук. Вістник“, т. XXV, 1904, стор. 1—6.

161. ЛИТВИНОВА-БАРТОШ П. Некрольог. [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. LXII, 1904, [Miscell.] стор. 3.

162. ЛЬВОВСКОЕ ученое общество имени Шевченка и его вклады въ изучение Южной-Руси. „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“, Кн. 3, С.-Петербург, 1904, стор. 117—148, і відбитка.

163. МАТЕРІЯЛИ до історії Коліївщини. I. Василянські записки й листи про Коліївщину. Подав Аристарх Крижановський. До друку приладив М. Грушевський. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. LVII, 1904, стор. 1—24, і відбитка [8^о, стор. 24].

164. НАЧАЛО украинскаго козачества [розділ з „Очерка історії украинскаго народа“, [підп. М. С. Грушевській]. „Вѣстникъ и библіотека самообразованія“, 1904, ч. 29.

165. ОЧЕРКЪ історії украинскаго народа. Проф. Мих. Грушевській. С.-Петербург, 1904, 8^о, стор. 8+380+мапа.

166. ПИПІН Олександр. Некрольог [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. LXII, 1904, [Miscell.] стор. 4—5.

167. СПІРНІ питання староруської етнографії. М. Грушевський. Отдѣльный оттискъ изъ „Сборника по славяновѣдѣнію, С.-Петербург, 1904, 4^о, стор. 17.

168. УКРАИНСКОЕ козачество въ первой половинѣ XVII вѣка [розділ з „Очерка історії украинскаго народа; підп. М. С. Грушевській]. „Вѣстникъ и библіотека самообразованія“, 1904, ч. 33.

169. ХМЕЛЬНИЧЧИНА [розділ з „Очерка історії украинскаго народа; підп. проф. М. С. Грушевській]. *ibid*, 1904, ч. 35 і 36.

170. ЧЕХОВ Антін. † 2[15]/VII 1904 [з портр.], [підп. М. Грушевський]. „Літ.-наук. Вістник“, т. XXVII, 1904, стор. 114—117.

II. Рецензії, оцінки і бібліографічні огляди.

1888.

171. *Первоульфъ І.* Славяне, ихъ взаимныя отношенія и связи, т. II. Славянская идея въ литературѣ въ XVIII в. Варшава, 1888, стор. X+616 [підп. Гр-Ш-ъ], „Правда“, т. I, Львів, 1888, стор. 136—142.

172. *Урсинъ.* Очерки изъ психологіи славянскаго племени. Славянофилы. С.-Петербургъ, 1887, стор. 221 [підп. Г. і Ф.: д-р Франко написав кінець статі на стор. 207 і 208], *ibid.*, т. I, 1888, стор. 203—208.

1890.

173. *Цупкый.* Байки. Одесса, 1889, стор. 40, ц. 10 коп. [без підписи]. „Правда“, 1890, II, стор. 168.

1891.

174. *J. Antoni Dr.* Opowiadania historyczne, serya siódma, Lwów, 1891 [підп. М. Г.]. „Кіевская Старина“, т. XXXIV, 1891, стор. 157—158.

175. НОВІ видання Київської Археографічної комісії: Архивъ Юго-Западной Россіи, часть V, томъ II, 1890 [підп. Хлопець]. „Правда“, Львів, 1891, т. III і IV, стор. 309, 368.

176. *Finkel L. Dr.* Okopy świętej Trójcy, dwa epizody z dziejów Polski. We Lwowie, 1889 [підп. М. Г.]. „Кіевская Старина“, т. XXXIV, 1891, стор. 159—160.

1892.

177. НОВА розправа про українську шляхту задніпрянську... пані *Ефименкової* [підп. Хлопець]. „Правда“, 1892, стор. 63, 185.

1893.

178. ДРІБЯЗОК з російського письменства [підп. Хлопець]. „Правда“, 1893, стор. 120.

179. *Житецкій П.* Мысли о народных малорусских думмах [підп. Хлопець], *ibid.*, 1893, стор. 292.

180. НОВА критика неославянофільства [підп. М. Хлопець], *ibid.*, 1893, стор. 564.

1894.

181. *Антонович В. Б.* Раскопки въ странѣ Древлянъ. Мат. по археол. Россіи, изд. имп. археол. комис. № 11. Древности Юго-западн. края, Спб., 1893 [підп. М. Г.]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. IV, 1894, [Бібл.] стор. 170—171.

182. *Бершадскій С. А.* О наслѣдованіи въ выморочныхъ имуществахъ по литовскому праву. Спб., 1893; — *Бершадскій С. А.* Литовскій статутъ и польскія конституціи. Истор.-юр. изслѣдованіе. Спб., 1893; — *Пташицкій С. А.* Къ вопросу объ изданіяхъ и коментаріяхъ Литовскаго статута. Спб., 1893; — *Пташицкій С. А.* Къ исторіи Литовскаго права послѣ третьяго статута. Спб., 1893; — *Леонтовичъ Ѳ.* Спорные вопросы по исторіи русско-литовскаго права. Спб., 1893 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. IV, 1894, [Бібл.] стор. 172—176.

183. *Дашкевичъ Н.* Вопросъ о литературномъ источникѣ украинской оперы И. П. Котляревскаго „Москаль-Чаривный“, Кіевъ, 1893 [підп. М. Грушевський]. *ibid.*, т. IV, 1894, [Бібл.] стор. 184—188.

184. *Довнаръ-Запольскій М.* Мотивы свадебныхъ пѣсенъ Пинчуковъ. Этнографическій этюдъ. Гродна, 1893 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. IV, 1894, [Бібл.] стор. 191—192.

185. *J. Antoni Dr.* Sylwetki i szkice historyczne i literackie, s. IX, Краків, 1893 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. IV, 1894, [Бібл.] стор. 181—182.

186. *Латышевъ В.* Scythica et caucasica e veteribus scriptoribus graecis et latinis, I. Извѣстія древнихъ писателей греч. и лат. о Скиѣи и Кавказѣ, собралъ и издалъ съ русскимъ переводомъ..., т. I. Греческіе писатели, в. I. Спб., 1893 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. IV, 1894, [Бібл.] стор. 169—170.

187. *Любавскій М.* Областное дѣленіе и мѣстное управление Литовско-русскаго государства ко времени изданія перваго литовск. статута, истор. очерки. Москва, 1893, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. IV, 1894, [Бібл.] стор. 172.

188. *Майковъ Л.* Къ вопросу объ „Исторіи Русовъ“. Спб. 1893 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. IV, 1894, [Бібл.] стор. 188—190.

189. *Межовъ В.* Русская истор. библиографія, указатель книгъ и статей по русской и всеобщей исторіи и вспомогательнымъ наукамъ. Т. I—III. Спб., 1892—1893 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. III, 1894, [Бібл.] стор. 229.

190. *Мельникъ К.* Каталогъ коллекции древностей А. Н. Поль, въ Екатеринославѣ, в. I, Київ, 1893 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. IV, 1894, [Бібл.] стор. 171—172.

191. ОТЧЕТЪ Импер. Археологической коммисіи за 1891. Спб., 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. IV, 1894, [Бібл.] стор. 171.

192. *Pleszczyński Adolf.* Wojarzy miedzyrzeczcy, studyum etnograficzne. Варшава, 1893 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. III, 1894, [Бібл.] стор. 229—230.

1895.

193. АРХЕОЛОГИЧЕСКІЯ Извѣстія и Замѣтки, 1894 [підп. *]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. VII, 1895, [Наук. Хроніка] стор. 20—21.

194. *Бертенсонъ.* По югу Россіи, вип. I. Спб., 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Бібл.] стор. 63.

195. BYZANTINISCHE Zeitschrift, під ред. Крумбахера, III р., 1894 [підп. *], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 21—22.

196. *Бѣловъ С. А.* Русская исторія до реформы Петра Великаго. Спб., 1895 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Бібл.] стор. 4—9.

197. ВАРШАВСКІЯ Университетскія Извѣстія, 1894 [підп. *], *ibid.*, т. VII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 15—16.

198. WISŁA, miesięcznik geograficzno-etnograficzny. Варшава, 1894 [підп. *], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 16—17.

199. ВИЗАНТІЙСКІЙ Временникъ, 1894, кн. 1—3 [підп. *], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 2—4.

200. ВОПРОСЪ о сервитутахъ въ Юго-Западномъ краѣ. Київ, 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. VII, 1895, [Бібл.] стор. 49.

201. ГОРОДЪ Каменецъ-Подольскій. Истор. описаніе *свящ. Е. Обѣднського*, Київ, 1895 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Бібл.] стор. 16—18.

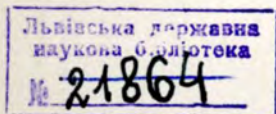
202. *Гриневъ С. А.* Была ли конница у древнихъ Руссовъ, Київ, 1895 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. VII, 1895, [Бібл.] стор. 8.

203. ЖИВАЯ Старина, 1894 [підп. *], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 1—2.

204. ЖУРНАЛЪ Минист. Народнаго Просвѣщенія, [1894], [підп. *], *ibid.*, т. VII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 11—15.

205. ЗАПИСКИ Имп. Харьковскаго Университета, 1894, [підп. *], *ibid.*, т. VII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 1—2.

206. ЗАПИСКИ Науковаго Товариства ім. Шевченка, 1894, [підп. *], *ibid.*, т. VI, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 2.

207. ЗОРЯ, 1894 [підп. *], *ibid.*, т. VI, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 2—3.

208. *Зотовъ Р. Вл.* О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и о Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время. С.-Петербургъ, 1893 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. V, 1895, [Бібл.] стор. 12—15.

209. *Иловайскій Д.* Смутное время Московскаго государства. Смутное десятилѣтіе русской исторіи 1603—1613, окончаніе исторіи Россіи при первой династіи. Москва, 1894 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VI, 1895, [Бібл.] стор. 25—28.

210. *Имеретинскій К. Н. кн.* Дворянство Волынской губерніи. [Журн. Мин. Нар. Просв., 1893, VIII, IX [підп. М. Г.], *ibid.*, т. VII, 1895, [Бібл.] стор. 42—43.

211. *Котляревскій А. А.* Сочиненія, т. IV. [Сборн. отд. рус. яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ, т. L], Спб., 1895 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. VII, 1895, [Бібл.] стор. 43—44.

212. *Коцовскій В.* Исторично-литературнй замѣтки до „Слова“ о полку Игоревѣмъ, Львів, 1893 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. V, 1895, [Бібл.] стор. 9—11.

213. *Миллеръ Вс.* Замѣтки къ былинамъ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1895, III]; — *Миллеръ Вс.* Къ былинамъ о Вольгѣ и Микулѣ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1894, XII]; — *Миллеръ Вс.* Наблюденія надъ географ. распространеніемъ былинъ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1894, V], підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VII, 1895, [Бібл.] стор. 19—21.

214. *Никитскій А. И.* Къ вопросу о мѣрахъ въ древней Руси. Спб., 1894, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. VI, 1895, [Бібл.] стор. 5.

215. НОВОВИДАНІ ПАМ'ЯТКИ ДАВНЬОГО ПИСЬМЕНСТВА РУСЬКОГО: „Слово о погибели Рускыя земли“, „Посланіе митроп. Кліма“, Слова — „в субботу сыропустную“ і „в недѣлю всѣхъ святыхъ“, „Слово на перенесеніе мощей Бориса и Глѣба“, „Слово в великую субботу Кирила Туровського“ [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. V, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 1—18.

216. ОГЛЯД часописей за 1894 [підп. *], *ibid.*, т. VI, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 1.

217. ОНЕЖСКІЯ былины, записанныя *А. О. Гильфердингомъ*, вид. 2, т. I, Спб., 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. VI, 1895, [Бібл.] стор. 5—6.

218. ОТЧЕТЪ Имп. Публичной библіотеки за 1891 г. Спб., 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Бібл.] стор. 62—63.

219. ОЧЕРКИ, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи *Ал. Лазаревскаго*, II, Київ, 1895 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Бібл.] стор. 46—48.

220. ПАМЯТНИКИ древне-русской церковно-учительной литературы, в. I, содержащий поученія Луки Жидята, м. Иллариона, Феодосія Вел. и Кирилла Туровск., Спб., 1894 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VI, 1895, [Бібл.] стор. 2—5.

221. *Партицький Омелян*. Старинна історія Галичини, т. I, від VII-ого віку перед Хр. до р. 110 по Хр. Львів, 1894 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. V, 1895, [Бібл.] стор. 3—5.

222. *Петровскій Н. Ф.* Древніе арабскіе дорожники по средне-азиатскимъ мѣстностямъ, входящимъ въ наст. время въ составъ русскихъ владѣній. Ташкентъ, 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Бібл.] стор. 3—4.

223. ПРАВДА, 1894 [підп. *], *ibid.*, т. VI, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 11—12.

224. PRZEWODNIK naukowy i literacki [дод. до Gazety Lwowskiej], 1894, [підп. *], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 18.

225. ПРОШЕНИЕ сотниковъ Черниговскаго полка о козачьихъ обидахъ, поданное имп. Елизаветѣ 1744. Київ, 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Бібл.] стор. 44—45.

226. РУССКІЙ филологическій Вѣстникъ, 1894 [підп. *], *ibid.*, т. VII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 25—26.

227. СБОРНИКЪ Харьковскаго ист.-филолог. общества, т. VI. Труды Педагог. отд. ист.-фил. общ., Харьків, 1894, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VI, 1895, [Бібл.] стор. 61—63.

228. СОБРАНІЕ государственныхъ грамотъ и договоровъ, хранящихся въ государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ. Ч. V. Москва, 1894, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. V, 1895, [Бібл.] стор. 29.

229. *Тебеньковъ М. М.* Происхождение Руси, опытъ введенія къ исторіи Русскаго народа. Ч. I. Древніе Россы. Тіфліс, 1894 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VI, 1895 [Бібл.] стор. 1—2.

230. УНИВЕСИТЕТСКІЯ извѣстія [київські], 1894, [підп. *], *ibid.*, т. VII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 1.

231. УЧЕНЫЯ Записки Казанскаго Университета, 1894, [підп. *], *ibid.*, т. VII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 16.

232. УЧЕНЫЯ Записки Юрьевскаго Университета, 1894, [підп. *], *ibid.*, т. VII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 16.

233. *Филевичъ И. П.* Польша и польскій вопросъ. Москва, 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. VII, 1895, [Бібл.] стор. 21.

234. ФИЛОЛОГИЧЕСКІЯ Записки, 1894 [підп. *], *ibid.*, т. VII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 26.

235. ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ Обзорѣніе, 1894 [підп. *], *ibid.*, т. VII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 26—27.

236. *Харузинъ Н.* Къ вопросу объ ассимиляціонной способности русскаго народа. [Этн. Обзор.], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Бібл.] стор. 14—16.

237. ЧАСОПИСЬ ПРАВНИЧА, 1894, [підп. *], *ibid.*, т. VI, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 2.

238. ЧТЕНІЯ въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ. Москва. 1894, [підп. *], *ibid.*, т. VII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 21—22.

239. Шахматовъ А. Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій. [Русск. филолог. Вѣстникъ, 1894, IV], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Бібл.] стор. 9—14.

240. Щенкинъ С. Скандинавскій обрядъ погребенія съ кораблемъ. [Журн. Мин. Нар. Просв., 1894, IX], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. VIII, 1895, [Бібл.] стор. 1—3.

241. Ястребовъ В. Н. Опытъ топографическаго обозрѣнія древностей Херсонской губ., Одесса, 1894, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. V, 1895, [Бібл.] стор. 1—3.

242. ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ, 1894, [підп. *], *ibid.*, т. VII, 1895, [Наук. Хрон.] стор. 27—28.

1896.

243. Ануцинъ Д. Н. Амулетъ изъ кости человѣческаго черепа и трепанція череповъ въ древнія времена въ Россіи. Москва, 1895 [підп. М. Г.], „Записки наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XIV, 1896, [Бібл.] стор. 1—2.

244. Baye, de. Sépulture du X siècle à Kiev, Париж, 1896, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XIV, 1896, [Бібл.] стор. 2.

245. ВАРШАВСКІЯ Университетскія Извѣстія, 1895 [підп. *], т. XIV, 1896, [Наук. Хрон.] стор. 5.

246. Васильчиковъ А. А. Семейство Разумовскихъ, т. V: приложенія къ біограф. А. М. Раз—аго, изд. А. Брикнера. С.-Петербургъ, 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XII, 1896, [Бібл.] стор. 39.

247. ВИЗАНТІЙСКІЙ Временникъ, 1895, кн. I—III [підп. *], *ibid.*, т. XIV, 1896, [Наук. Хрон.] стор. 23—24.

248. Винклеръ П., фонъ. Русская геральдика, исторія и описаніе русскихъ гербовъ, съ изображеніемъ всѣхъ дворянскихъ гербовъ, внесенныхъ въ общій гербовникъ всероссійской имперіи, вып. I, 1892, вып. II—III, 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XII, 1896, [Бібл.] 32—33.

249. Владиміръ, архимандритъ. Систематическое описаніе рукописей московской синодальной [патріаршей] бібліотеки. Ч. I. Рукописи греческія. Москва, 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. IX, 1896, [Бібл.] стор. 10—11.

250. Дитятинъ П. П. Статьи по исторіи русскаго права. С.-Петербургъ, 1896 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XI, 1896, [Бібл.] стор. 12—13.

251. Дмитріевскій А. Чинъ пещнаго дѣйства. С.-Петербургъ, 1894 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XI, 1896, [Бібл.] стор. 24—26.

252. ДНЕВНИКЪ генеральнаго подскарбія *Якова Марковича* [1717—1767], Київ, 1895 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XII, 1896, [Бібл.] стор. 33—34.

253. ДРЕВНОСТИ. Труды Имп. Моск. Археол. Общества, т. XV, вип. I і II, Москва, 1894 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, X, 1896, [Бібл.] стор. 3—5.

254. ДРЕВНОСТИ. Труды Славянской комиссії Имп. Моск. Археол. Общества, т. I, Москва, 1895 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. X, 1896, [Бібл.] стор. 5—7,

255. ЗАПИСКИ Имп. Русскаго археолог. общества, новая серія, т. VII, вып. I—II, С.-Петербургъ, 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XI, 1896, [Бібл.] стор. 1.

256. ZBIÓR wiadomości do antrop. kraj. Akad. Umiej. w Krakowie, t. XVIII, Краків, 1895 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XII, 1896, [Бібл.] стор. 1—2.

257. *Зінківський Трохим...* Писання, зред. Василь Чайченко, кн. II, Львів, 1896 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XIII, 1896, [Бібл.] стор. 27—28.

258. *Івановъ П. А.* Историческія судьбы Волынской земли съ древнѣйшихъ временъ до к. XIV в. Одесса, 1895 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. IX, 1896, [Бібл.] стор. 4—9.

259. ИЗВѢСТІЯ историко-филолог. института князя Безбо-родко въ Нѣжинѣ, т. XIII, 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. IX, 1896, [Бібл.] стор. 49.

260. ИЗВѢСТІЯ общества археологіи, исторіи и этнографіи [казанські], 1895 [підп. *], *ibid.*, т. XIV, 1896, [Наук. Хрон.] стор. 15.

261. *Кенпенъ Ѳ. П.* Къ исторіи тарпана въ Россіи [Журн. Мин. Нар. Просв., 1896, I]; — *Д. Н. Анучинъ.* Къ вопросу о дикихъ лошадяхъ и объ ихъ прирученіи въ Россіи [Журн. Мин. Нар. Просв., 1896, VI, VII], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XIII, 1896, [Бібл.] стор. 1—2.

262. *Левицкий Кость Др.* Правда Руска, памятник законодатний права руского з XI в. Львів, 1895 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. X, 1896, [Бібл.] стор. 7—9.

263. *Леонидъ, архимандритъ.* Систематическое описаніе славяно-россійскихъ рукописей собранія графа А. С. Уварова. Москва, 1893/4, т. I—IV [підп. М. Г.], *ibid.*, т. IX, 1896, [Бібл.] стор. 9—10.

264. *Леонтовичъ Ѳ. П.* Источники русско-литовскаго права. Варшава, 1894 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. X, 1896, [Бібл.] стор. 22—25.

265. *Леонтовичъ Ѳ. П.* Национальный вопросъ въ древней Россіи, Варшава, 1895 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XI, 1896, [Бібл.] стор. 4—6.

266. *Леонтовичъ* *Θ. П.* Панскій дворъ въ Литовско-русскомъ госуд. [Варш. Унив. Изв., 1895, V], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XIV, 1896, [Бібл.] стор. 8—11.

267. *Лобановъ-Ростовскій* *А. Б.* кн. Русская родословная книга, вид. 2-е, т. I і II, 1894, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XII, 1896, [Бібл.] стор. 32.

268. *Ломиковскій* *В. Я.* Словарь малорусской старины, сост. въ 1808 г., Київ, 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XI, 1896, [Бібл.] стор. 34.

269. ЛѢТОПИСЬ историко-филолог. общества при имп. новороссійскомъ университетѣ, т. III і IV, византійское отд. II, Одесса, 1894, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. X, 1896, [Бібл.] стор. 54—55.

270. МАТЕРІАЛЫ для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ, трудъ *И. И. Срезневскаго*, изд. отд. русского языка и словесности имп. академіи наукъ, т. II, вип. I, Спб., 1895 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XIV, 1896, [Бібл.] стор. 4.

271. *Миллеръ* *Вс. Θ.* Былинное преданіе въ Олонецкой губерніи [Русская Мысль, 1894, III]; — *Миллеръ* *Вс. Θ.* Русская былина, ея слагатели и исполнители [Русская Мысль, 1895, IX, X]; — *Миллеръ* *Вс. Θ.* Отголоски галицко-волинскихъ сказаній въ современныхъ былинахъ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1896, VI], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XIII, 1896, [Бібл.] стор. 6—8.

272. *Милуковъ* *П.* Очерки по исторіи русской культуры, ч. I, Населеніе, экономическій, государственный и сословный строй. Спб., 1896, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XIII, 1896, [Бібл.] стор. 2—5.

273. *Михайловъ* *А. А.* Общій обзоръ состава, редакцій и литературныхъ источниковъ Толковой Палеи. Варшава 1895, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XI, 1896, [Бібл.] стор. 11—12.

274. MONUMENTA medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, t. XIV, continet Codicis epistolarum saeculi decimi quinti, t. III, 1392—1501. Coll. opera *Anat. Lewicki*, Краків, 1894 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XI, 1896, [Бібл.] стор. 13—21.

275. MONUMENTA medii aevi historica, res gestas Poloniae illustrantia, t. XV, continet: Raciones curiae Vladislai Jagiellonis et Hedvigis regum Poloniae 1388—1420... Wydał *Dr. Piekosiński*. Краків, 1896 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XII, 1896, [Бібл.] стор. 20—21.

276. НОВІ розправи про внутрішній устрій в. кн. Литовського: *М. Владимірскій-Будановъ*. Помѣстья литовско-русского государства, Київ, 1889; — *М. Владимірскій-Будановъ*. Формы крестъ. землевладѣнія въ Литвѣ, Київ, 1892; — *М. Владимірскій-Будановъ*. Крестъ. землевладѣнія въ Зап. Россіи до пол. XVI в., Київ, 1893; — *М. Любавскій*. Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русского госуд. ко времени изданія перваго Литовскаго Статута, Москва, 1893; — *М. Любавскій*. Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ Литовско-русскомъ госуд., Спб., 1894; — *Θ. П. Леонтовичъ*. Очерки исторіи

Литовско - русскаго права. Образование территории Литовскаго госуд., 1894; — *Θ. Π. Λεοντοβιτς*. Сословный типъ территориально-администр. состава Литовскаго госуд. и его причины [Журн. Мин. Нар. Просв., 1895, VI i VII]; — J. Wolff. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Варшава, 1895, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. IX, 1896, [Наук. Хрон.] стор. 1—32.

277. ОТЧЕТЪ Московскаго Публичнаго и Румянцевскаго музеевъ за 1892—1894 г. Москва, 1895 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XIV, 1896, [Бібл.] стор. 39—40.

278. *Prochaska Antoni*. O prawdziwości listów Gedymina, Краків, 1895; — *Prochaska Antoni*. Stosunki Krzyżaków z Gedyminem i Łokietkiem [Kwartalnik historyczny, 1896, I], [підп. М. Грушевський], т. X, 1896, [Бібл.] стор. 15—19.

279. *Prochaska Antoni*. Dr. Podole lennem Korony [1352—1430]. Краків, 1895 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XIII, 1896, [Бібл.] стор. 8—14.

280. *Пытинъ А. Н.* Матеріалы до біографіи А. А. Котляревскаго. Спб., 1894, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, IX, 1896, [Бібл.] стор. 37—39.

281. *Рожковъ Николай*. Поводы къ началу процесса по Русской Правдѣ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1895, IV], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XIII, 1896, [Бібл.] стор. 5.

282. РУССКІЙ филологическій Вѣстникъ, 1895, кн. I—III, [підп. *], *ibid.*, т. XIV, 1896, [Наук. Хрон.] стор. 17.

283. СБОРНИКЪ Херсонскаго Земства, 1895, кн. 1—12, [підп. *], *ibid.*, т. XIII, 1896, [Наук. Хрон.] стор. 23—24.

284. *Сергѣевичъ В.* Лекціи и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права. Спб., 1894, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. X, 1896, [Бібл.] стор. 9—11.

285. *Срезневскій П. П.* Путевыя письма изъ славянскихъ земель 1839—1842. Спб., 1895, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. X, 1896, [Бібл.] стор. 43.

286. ТРУДЫ Подольскаго Епархіальнаго историко-статистическаго Комитета, вып. VII: Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. I. Каменецкій уѣздъ, *свящ. Е. Сѣчинскаго*, Камінець, 1895 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XIII, 1896, [Бібл.] стор. 18—19.

287. УКРАЇНСЬКО-РУСЬКІ драми на сьогорічнім конкурсі галицького Виділу краєвого, [підп. М. Грушевський]. „Зоря“, 1896, ч. 5.

288. УЧЕНЫЯ Записки Имп. Моск. Университета, отд. истор.-филолог., вып. XX i XXI. Москва, 1894, [підп. М. Г.], „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. IX, 1896, [Бібл.] стор. 50.

289. УЧИТЕЛЬ, 1895, [підп. *], *ibid.*, т. X, 1896, [Наук. Хрон.] стор. 9.

290. *Фаминцынъ*. Древне-арійскіе и древне-семитскіе элементы въ обычаяхъ, обрядахъ, вѣрованіяхъ и культѣ Славянъ. [Этногр. Обзорѣніе, 1895, II], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XIV, 1896, [Бібл.] стор. 28—29.

291. ФИЛОЛОГИЧЕСКІЯ записки, 1895, кн. I—V, [підп. *], *ibid.*, т. XIV, 1896, [Наук. Хрон.] стор. 17—18.

292. *Franko J. Dr.* Z dziejów Synodu Brzeskiego 1596 r. [Kwartalnik historyczny, 1895, I]; — Пересторога, руський памятник початку XVII віка, істор.-літер. студія д-ра *Кир. Студинського*, Львів, 1895; — *Студинський Кирило д-р*. Причинки до історії унії, критичні замітки на розвідку д-ра І. Франка п. з. „Z dziejów Synodu Brzeskiego, 1596 r., Львів, 1895 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XII, 1896, [Бібл.] стор. 21—30.

293. ЧТЕНІЯ въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ, Москва, 1895, [підп. *], *ibid.*, т. XIV, 1896, [Наук. Хрон.] стор. 14—15.

294. *Шумаковъ С.* Акты Литовской Метрики о князѣ А. М. Курбскомъ и его потомкахъ. [Книговѣдѣніе, 1894], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XII, 1896, [Бібл.] стор. 16—17.

295. *Jastrębow VŁ.* Pains de nocés rituels en Ukraine. Париж, 1895, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XI, 1896, [Бібл.] стор. 39—40.

1897.

296. *Антоновичъ В.* Нѣсколько данныхъ о землевладѣніи въ южной Украинѣ въ XV ст., [Київська Старина, 1896, X], [підп. М. Грушевський], „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XVI, [Бібл.] стор. 6—7.

297. *Volkov Th.* Le traineau dans les rites funéraires de l'Ukraine. Париж, 1896 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XV, 1897, [Бібл.] стор. 6.

298. *Worobkiewicz Em. Eug.* Die orthodox-orientalische Kirche in Lemberg und ihre Gemeinde in Lemberg und ganz Galizien, verfasst von... Львів, 1896 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XVI, 1897, [Бібл.] 13—14.

299. *Гильченко Н. В.* Матеріали для антропології Кавказа. III. Кубанскіе козаки, антропол. очеркъ. [Изв. имп. общества любителей естествознанія, антропології и этнографіи при Моск. Унив., т. XC, вып. II. Труды антроп. отд., т. XVIII, вып. II], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XVIII, 1897, [Бібл.] стор. 53—55.

300. *Горяевъ Н. В.* Сравнительный этимолог. словарь русскаго языка. Тіфліс, 1896, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XV, 1897, [Бібл.] стор. 45—46.

301. *Górski Konstanty.* Historya piechoty polskiej..., Краків, 1894; — *Górski Konstanty.* Historya jazdy polskiej... Краків, 1894 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XVII, 1897, [Бібл.] стор. 8—9.

302. *Д. В.* Запѣтка о городищахъ - майданахъ, 1896 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XIX, 1897, [Бібл.] стор. 1.

303. *Димитріу А.* Къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками. [Визант. Врем. 1895, IV], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XVI, 1897, [Бібл.] стор. 3—4.

304. *Довнаръ-Запольскій М.* Изъ исторіи литовско-польской борьбы за Волинь [договоры 1366 г.] Київ, 1896 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XIX, 1897, [Бібл.] стор. 4—5.

305. ЖІНОЧА Бібліотека, видає Наталія Кобринська, кн. 3. Наша Доля, збірник праць різних авторів, Львів, 1896 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XVII, [Бібл.] стор. 48—49.

306. ЗАПИСКИ имп. новороссійскаго университета, т. 61—69, Одесса, 1894—6 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XV, 1897, [Бібл.] стор. 49—50.

307. *ŹRÓDŁA dziejowe*, t. XXII, Polska XVI wieku pod względem geogr.-stat., t. XI. Ziemie ruskie... dział III, Варшава, 1897 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XVII, 1897, [Бібл.] стор. 9—22.

308. *Кашипаръ А. О.* Раскопки кургановъ въ окрестностяхъ Симферополя, произв. Н. И. Веселовскимъ въ 1895. [Изв. Таврич. комиссії, № 24, 1896], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XVIII, 1897, [Бібл.] стор. 1—2.

309. *Кирпичниковъ А. Н.* Къ литературной исторіи русскихъ лѣтописныхъ сказаній. [Изв. отд. русскаго языка и словесн. имп. Академіи Наукъ, 1897, I], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XIX, 1897, [Бібл.] стор. 3—4.

310. COLLECTANEA ex archivo collegii historici. Archiwum komisji historycznej, т. VII, Краків, 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XVIII, 1897, [Бібл.] стор. 24.

311. *Krumbacher Karl.* Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oström. Reiches [527—1453], Монахив, 1897 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XVIII, 1897, [Бібл.] стор. 2—3.

312. КУРГАНЪ Карагодеуашхъ, изслѣдованія *А. Ланно-Данилевскаго* и *В. Мальмберга*. [Матеріалы по археол. Россіи, изд. имп. археол. комиссіей. Древности Южной Россіи], Спб., 1894 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XX, 1897, [Бібл.] стор. 7.

313. *Leger Louis.* Etudes de mythologie slave, № I. Peroun et Saint Elie, Париж, 1895; — № II. Svantovit et les diens en „vit“, Париж, 1896 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XIX, 1897, [Бібл.] стор. 1—3.

314. *Лопаревъ Хр.* Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы во Влахернахъ въ новомъ истолкованіи примѣнительно къ нашествію Русскихъ на Византію въ 860 г. [Византійскій Временникъ, 1895, IV]; — *Васильевскій В.* Авары, а не Русскіе, Феодоръ, а не Георгій. Замѣчанія на статью Х. М. Лопарева [Византійскій Временникъ, 1896, I], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XVI, 1897, [Бібл.] стор. 2—3.

315. *Миллеръ Вс. О.* Былины объ Иванѣ Гостинномъ сынѣ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1896, IV]; — *Миллеръ Вс. О.* Къ бы-

линѣ о Соловьѣ Будимировичѣ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1895, XI], підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XVII, 1897, [Бібл.] стор. 6—7.

316. Миценко *Θ. Γ.* Етнографія Росії у Геродота [Журн. Мин. Нар. Просв., 1896, V]; — Миценко *Θ. Γ.* Извѣстія Геродота о внѣ-скиѣскихъ земляхъ Росії [Журн. Мин. Нар. Просв., 1896, XII], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XX, 1897, [Бібл.] стор. 5—6.

317. *Niederle Lubor Dr.* О původu Slovanů. Studie ku slovanským starožitnostem. Прага, 1896, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XX, 1897, [Бібл.] стор. 1—3.

318. Никольскій *Н. К.* Матеріали для історії древнерусской духовной литературы [Извѣстія отд. русскаго языка и словесн. Академіи Наукъ, 1897, I], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XIX, 1897, [Бібл.] стор. 4.

319. НОВІ розвідки з історії давньої Руси: *Самоквасовъ Д. Я.* Изслѣдованія по історії русскаго права, вып. I, Москва, 1896; — *Филевичъ М.* Історія древней Руси, т. I, Варшава, 1896; — Русскія юрид. древности, т. II, *В. Сергѣевича*, Спб., 1896; — *Rawita Gawroński Fr.* Ustrój państwowo społeczny Rusi w XI i XII w., Львів, 1896; — Історія Смоленской земли до нач. XV ст. *П. В. Голубовскаго*, Київ, 1895; — *Данилевичъ В. Е.* Очеркъ історії Полоцкой земли до конца XIV ст., Київ, 1897 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XVIII, 1897, [Наук. Хрон.] стор. 1—24.

320. *Павлиновъ А. М.* Історія русской архитектуры. Москва, 1894 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XX, 1897, [Бібл.] стор. 12—13.

321. *Падалка Л.* По вопросу о времени основанія города Полтавы. Київ, 1896 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XV, 1897, [Бібл.] стор. 7.

322. ПЛАНЪ древнѣйшій города Киева 1638 г., изд. Б. И. Ханенко. Київ, 1896 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XV, 1897, [Бібл.] стор. 14.

323. ПОЧАТКИ козацтва після вѣдчитѣвъ В. А. [нтоновича]. Написавъ *Л. Д.*, книж. „Просвѣты“, 1895, 12 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XVIII, 1897, [Бібл.] стор. 16—18.

324. *Prochaska Antoni Dr.* Dążenia do unii cerkiewnej za Jagielly [Przegląd powsz., 1896, VI i VII]; — *Lewicki A.* Sprawa unii kościelnej za Jagielly [Kwartalnik historyczny, 1897, II], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XX, 1897, [Бібл.] стор. 14—16.

325. *Prochaska Antoni Dr.* Przyczynki krytyczne do dziejów Unii. Краків, 1896 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XVIII, 1897, [Бібл.] стор. 6—9.

326. *Пѣтухъ Е. В.* Письма Н. В. Гоголя къ Н. Я. Прокоповичу [1832—1850]. Київ, 1895, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XVII, 1897, [Бібл.] стор. 44.

327. *Rolle Michał. Z przeszłości. Okręg Rowski. Starostwo Barskie do r. 1774.* Львів, 1896 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XV, 1897, [Бібл.] стор. 8—13.

328. *Srkulj Stjepan Dr. Die Entstehung der ältesten russ. sogen. Nestorchronik mit besond. Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel. Liter.-hist. Studie.* Пожера, 1896 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XVII, 1897, [Бібл.] стор. 2—3.

329. *Tomaschek Wilhelm. Die alten Thraker, eine ethnologische Untersuchung.* [Sitzungsberichte der Akad. d. Wiss. in Wien, т. CXXVIII, CXXX і CXXXI], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XVII, 1897, [Бібл.] стор. 1—2.

330. *Флоринский В. М. Первобытные Славяне по памятникам их доисторической жизни. Опыт слав. археол.*, т. I, Томськ, 1894; т. II, в. 1, 1896 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XX, 1897, [Бібл.] стор. 3—5.

331. *Chawiec Ksawery. Wśród stepów i jarów* [Biblioteka Warsz., 1894, IV, XI; 1895, V, VI], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XV, 1897, [Бібл.] стор. 1—2.

332. *Хойновский И. А. Краткія археол. свѣдѣнія о предкахъ Славянъ и Руси и описъ древностей собранныхъ мною.* В. I, Київ, 1896, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XVI, 1897, [Бібл.] стор. 1—2.

333. *Шахматовъ А. А. Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи Θεодосія* [Изв. отд. русскаго языка и словесн. имп. Акад. Наукъ, 1896, I], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XVII, 1897, [Бібл.] стор. 3—4.

334. *Штернг Э., фонг. О поддѣлкѣ предметовъ классической древности на югѣ Россіи.* [Журн. Мин. Нар. Просв., 1896, XII], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XX, 1897 [Бібл.] стор. 35.

335. *Jablonowski Aleksander. Kozaczyzna a Legitymizm, dwie legendy polit.-hist. Ukrainy — batoryńska i baturyńska* [Ateneum, 1896, VIII; — *Стороженко А. Сводъ данныхъ о Янѣ Орышевскомъ, запорожскомъ гетманѣ временъ Стефана Баторія* [Київська Старина, I], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XIX, 1897, стор. 9—11.

1898.

336. *Антоновичъ В. Б.*: 1) Археологическая карта Кіевской губерніи, додаток до XV т. Древностей моск. Археол. Товариства, Москва, 1895; 2) По вопросу объ уничтоженіи Ярославова вала, [відбитка з газети: Кіевское Слово], К. 1895; 3) По вопросу объ уничтоженіи Ярославова вала [відбитка з Чтеній кійв. історич. товари., т. IX], К. 1896; 4) Описаній монетъ и медалей, хранящихся въ нумизматическомъ музеѣ Универс. св. Владиміра, вып. I, монеты древняго міра [відбитка з кійвськ. Универс. извѣстій, 1896], К., 1896; — Публичныя лекціи по геології и історії Кіева, читанныя професс. П. Я. Армашевскимъ и Вл. Б. Антоновичемъ въ истор. обществѣ Нестора лѣтописца, К., 1897, [підп.

М., Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXV, 1898, [Бібл.] стор. 1—6.

337. ВАРШАВСЬКІЯ университетскія Извѣстія [1897]; Ученыя Записки Юрьевскаго университета [1897]; Ученыя Записки Казанскаго университета [1897], [підп. *], *ibid.*, т. XXVI, 1898, [Наук. Хрон.] стор. 5.

338. ВИЗАНТІЙСКИЙ Временникъ [1897], [підп. *], *ibid.*, т. XXVI, 1898, [Наук. Хрон.] стор. 12.

339. *Волковъ Н. В.* Статист. свѣдѣнія о сохранившихся древне-русскихъ книгахъ XI—XIV вѣковъ и ихъ указатель. [Памятники древней письменности, СХХІІІ], Спб., 1897, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXI, 1898, [Бібл.] стор. 7—8.

340. ДЛЯ домашнього огнища, повість *Івана Франка*, [підп. М. Грушевський]. „Літ.-наук. Вістник“, т. I, 1898, стор. 27—35.

341. ЗАЛІСЬЕ, повість *Осипа Маковей*, Чернівці, 1897 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. III, 1898, стор. 108—117.

342. *Истринъ В.* Хронографъ Ипатскаго списка лѣтописи подъ 1114 годомъ [Журн. Мин. Нар. Просв., XI], [підп. М. Г.], „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXVI, 1898, [Бібл.] стор. 10.

343. КІЕВСКАЯ Старина, 1897 [підп. *], *ibid.*, т. XXV, 1898, [Наук. Хрон.] стор. 8—9.

344. COLLECTANEA ex archivo collegii iuridici. Archivum komisii prawniczej, t. V, Краків, 1897, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXII, [Бібл.] стор. 26—27.

345. *Кочубинскій А. А.* Территорія доисторической Литвы, [Журн. Мин. Нар. Просв., 1897, I], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXI, 1898, [Бібл.] стор. 3—4.

346. *Латышевъ В. В.* Scythica et Caucasica e veteribus scriptoribus Graecis et Latinis... Извѣстія древнихъ писателей греческихъ и латинскихъ о Скиѣи и Кавказѣ, собралъ В. В. Латышевъ, т. I. Греческіе писатели, вип. 2, Спб., 1896 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXV, 1898, [Бібл.] стор. 6.

347. *Лехницкій Мечиславъ.* Истор.-крит. очеркъ о существенномъ значеніи и происхожденіи имени Словяне или Славяне съ нѣкоторыми замѣчаніями относительно Волоховъ, Ляховъ, Полянъ, Дулѣбовъ и иныхъ народовъ по лѣтописи Нестора, К. 1896, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXII, 1898, [Бібл.] стор. 13.

348. *Лопаревъ Хр.* Опытъ толкованія нѣкоторыхъ мѣстъ въ памятникахъ древне-русской письменности. [Журн. Мин. Нар. Просв., 1897, VI], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXII, 1898, [Бібл.] стор. 16—17.

349. *Ляскоронскій Вас.* Исторія Переяславльської землі съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII ст. К., 1897, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXII, 1898, [Бібл.] стор. 13—16.

350. MATERIAŁY antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii umiejętności w Krakowie, t. II, 1897, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXV, 1898, [Бібл.] стор. 40—41.

351. МАТЕРІАЛЫ для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ, трудъ *Н. И. Срезневского* т. II, в. II, Спб., 1898, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXV, 1898, [Бібл.] стор. 14.

352. МІЙ Ізмарагд, поезії *Івана Франка*, Львів, 1898; — *М. Чернявський*: Донецькі сонети [підп. М. Грушевський]. „Літ.-наук. Вістник“, т. II, 1898, стор. 173—180.

353. *Милуковъ П.* Главныя теченія русской исторической мысли, т. I, Москва, 1897, [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXV, 1898, [Бібл.] стор. 30—32.

354. *Милуковъ П.* Очерки по истории русской культуры, часть вторая: Церковь и школа. Спб., 1897, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXI, 1898, [Бібл.] стор. 14—17.

355. *Нидерле Люборъ Држ.* Человѣчество въ доисторическія времена... переводъ съ чешскаго *Θ. К. Волкова*, подъ ред. *Д. Н. Анучина*, Спб. 1898, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXVI, 1898, [Бібл.] стор. 1—5.

356. *Н. С.* Къ истории малороссійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII і въ началѣ XIX вѣка. [Київская Старина, 1897, IV, VI, X, XI, XII], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXIII і XXIV, 1898, [Бібл.] стор. 15—16.

357. ПОЛНОЕ собраніе русскихъ лѣтописей... т. XI, лѣтописный сборникъ именуемый Патріаршею или Никоновскою лѣтописью, Спб., 1897, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXII, 1898, [Бібл.] стор. 26.

358. *Potkański Karol.* Kraków przed Piastami. Краків, 1898, [Rozprawy Akademii umiej. wydz. hist.-filoz., т. XXXV], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXVI, 1898, [Бібл.] стор. 6—8.

359. ПУТЕШЕСТВІЕ антиохійскаго патріарха Макарія въ Росію, пер. *Г. Муркоса*, выпускъ II. [Отъ Днѣстра до Москвы]. Москва, 1897, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXIII і XXIV, 1898, [Бібл.] стор. 12—13.

360. СБОРНИКЪ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа, т. XXI, Тифлис, 1896, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXVI, 1898, [Бібл.] стор. 51.

361. *Уманецъ Θ. М.* Гетманъ Мазепа, истор. монографія, Спб., 1897, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXI, 1898, [Бібл.] стор. 20—23.

362. ЦАРІВНА, оповіданє *Ольги Кобилянської*, Чернівці, 1896 [підп. М. Грушевський]. „Літ.-наук. Вістник“, т. I, 1898, стор. 174—180.

363. *Шахматовъ А. А.* Исходная точка лѣтосчисления „Повѣсти временныхъ лѣтъ“; Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1897, III, IV], [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXI, 1898, [Бібл.] стор. 4—7.

364. *Шахматовъ А. А.*: 1) О начальномъ кievскомъ лѣтописномъ сводѣ, I—III, Москва, 1897; 2) Киевопечерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись [Извѣстія отд. русск. языка и словесн. Академіи наукъ, 1897, III]; 3) Житіе Антонія и Печерская лѣтопись [Журн. Мин. Нар. Просв., 1898, III]. — *Ščerkin Eugen*: Zur Nestorfrage [Archiv für sl. Philologie, 1897, t. XIX]. — *Шахматовъ А. А.*: Отзывъ о сочиненіи: *Eugen Ščerkin*, Zur Nestorfrage [Извѣстія отд. русск. яз., 1898, I]. — *Петровъ Н. Н.* Подлинность поученій преп. Θεодосія Печерскаго о питіи и чашахъ тропарныхъ и о казняхъ божихъ [ibid., 1897, III]. — *Абрамовичъ Д. Н.*: 1) Къ вопросу объ источникахъ Несторова Житія преп. Θεодосія Печерскаго [ib. 1898, I]; 2) Нѣсколько словъ въ дополненіе къ изслѣдованію А. А. Шахматова „Киевопечерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись“ [ib. 1898], II, [підп. М. Грушевський], ibid., т. XXV, 1898, [Бібл.] стор. 8—12.

365. *Jagič V.* Einige Streitfragen, Берлін, 1898, [підп. М. Грушевський], ibid., т. XXVI, 1898, [Бібл.] стор. 5—6.

366. *Эварницкій Д. Н.* Главнѣйшіе моменты изъ исторіи запорожскаго козачества. [Русская Мысль, 1897, I], [підп. М. Грушевський], ibid., т. XXVI, 1898, [Бібл.] стор. 25—27.

1899.

367. VĚSTNIK slovanských starožitností... vydává *Dr. Lubor Niederle*, кн. I, Прага, 1898, [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXVII, 1899, [Бібл.] стор. 1—3.

368. VĚSTNIK slovanských starožitností... vydává *Dr. Lubor Niederle*, т. II, Прага, 1899, [підп. М. Г.], ibid., т. XXX, 1899, [Бібл.] стор. 1—2.

369. *Дашкевичъ Н.* Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ [київські Университетскія Извѣстія, 1899], [підп. М. Грушевський], ibid., т. XXX, 1899, [Бібл.] стор. 5—7.

370. ДНЕВНИКЪ *Якова Марковича*, т. III, р. 1730—4, додаток до К. Старини, 1894—6 р. [підп. М. Г.], ibid., т. XXVIII, 1899, [Бібл.] стор. 19.

371. ДРЕВНОСТИ. Труды археогр. комиссіи имп. археол. общества, т. I, вип. 1 і 2, Мва, 1898, [підп. М. Г.], ibid., т. XXIX, 1899, [Бібл.] стор. 40.

372. ÉTUDES sur l'archeologie de l'Ukraine antérieure à notre ère, par le *baron de Baye*, Париж, 1895, [підп. М. Г.], ibid., т. XXVII, 1899, [Бібл.] стор. 3—4.

373. *Кокорудз Іл.* Взаємини між старорускими законодавчими пам'ятниками. [Справозданє дирекції ц. к. акад. гімназії у Львові за рік шкільний 1897/8, 1898], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXIX, 1899, [Бібл.] стор. 7—8.

374. *Кулаковскій Ю.* Къ исторіи Готской епархіи [въ Крыму] въ VIII вѣкѣ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1898, II], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXVIII, 1899, [Бібл.] стор. 2.

375. *Кулаковскій Ю.* Христіанство у Аланъ. [Византійскій Временникъ, 1898, I—II], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXVIII, 1899, [Бібл.] стор. 3.

376. КЪ ИСТОРИИ исправленія книгъ въ Болгаріи в XIV в. Изслѣдованіе *П. А. Сырку.* Т. I, вып. I, Спб., 1899, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXX, 1899, [Бібл.] стор. 10.

377. L'ANTHROPOLOGIE... т. V—IX, Париж 1894—8 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXIX, 1899, [Бібл.] стор. 1—2.

378. *Loewe Richard Dr.* Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere, eine ethnologische Untersuchung, Галле, 1896, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXVIII, 1899, [Бібл.] стор. 1—2.

379. *Леонтовичъ О. П.* Аріійскія основы общественнаго быта древнихъ Славянъ, Варшава, 1897, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXX, 1899, [Бібл.] стор. 2—3.

380. *Мошковъ В. А.* Скифы и ихъ соплеменники Тракійцы. Слѣды этихъ народовъ въ наше время, Варшава, 1896, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXX, 1899, [Бібл.] стор. 3.

381. *Niederle L. Dr.* Zur Frage über den Ursprung der Slaven. Ein Nachtrag zu meiner Schrift „O původu Slovanů“, Прага 1899 [підп. М. Г.] *ibid.*, т. XXVII, 1899, [Бібл.] стор. 3.

382. ОПИСАНІЕ старинныхъ русскихъ утварей, одеждъ, оружія, ратныхъ доспѣховъ и конскаго прибора въ азбучномъ порядкѣ расположенное. *Павла Саввантова.* Спб., 1896, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXX, 1899, [Бібл.] стор. 8—9.

383. *Срезневскій В. П.* Изъ первыхъ лѣтъ научно-литературной дѣятельности И. И. Срезневскаго. [Журн. Мин. Нар. Просв., 1898, I], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXVII, 1899, [Бібл.] стор. 33—34.

384. SUMMA Rerum Romaeorrorholicarum. *Ἀπαντα τὰ Ῥωμαiorrorhικά.* Греки и Русь, Спб., 1898, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXVII, 1899, [Бібл.] стор. 9—10.

385. УНИВЕРСИТЕТСКІЯ Извѣстія [київські, 1898]; Записки харьковскаго университета, 1898, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXX, 1899, [Бібл.] стор. 10.

386. *Schlumberger Gustave.* L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle, Париж, 1896, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXVII, 1899 [Бібл.] стор. 7—9.

1900.

387. АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ лѣтопись Южной Россіи, составлена подъ редакціей Н. Ф. Бѣляшевскаго, т. I. Київ, 1899, [підп. М. Г.], „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXVII, 1900, [Бібл.] стор. 1—2.

388. ВИЗАНТІЙСКИЙ Временникъ, 1898, кн. I—III, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXIII, 1900, [Наук. Хрон.] стор. 39.

389. *Герцбергъ Г. Ф.* Исторія Византіи. Переводъ, примѣчанія и приложенія *П. В. Безобразова*. Москва, 1897, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXVII, 1900, [Бібл.] стор. 2.

390. ДРЕВНОСТИ. Труды археографической комиссіи имп. Московскаго археологическаго общества, т. I, вип. 3, Москва, 1899, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXIII, 1900, [Бібл.] стор. 41—42.

391. ИСТОРИЧЕСКІЯ сочиненія *Д. Н. Пловайскаго*. Часть вторая, 1859—1897, Москва, 1897, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXVIII, 1900, [Бібл.] стор. 4—5.

392. *Истринъ В.* Хронографы въ русской литературѣ [Византійский Временникъ, 1898, I]; — *А. А. Шахматовъ*. Пахомій Логоветъ и хронографъ [Журн. Мин. Нар. Просв. 1899, I]; — *А. А. Шахматовъ*. Путешествіе М. Г. Мисюря Мунехина на Востокъ и Хронографъ редакціи 1512 г. [Извѣстія Академіи Наукъ, 1899, I], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXIV, 1900, [Бібл.] стор. 11—12.

393. КНИГА для чтенія по исторіи среднихъ вѣковъ... подъ редакціей проф. *П. Г. Виноградова*, т. I—III, Москва, 1896—1899 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXVII, 1900, [Бібл.] стор. 7.

394. *Коробка Н.* Весенняя игра — пѣсня „Воротаръ“ и пѣсни о князѣ Романѣ [Извѣстія отд. рус. языка академіи наукъ, 1899, II], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXVIII, 1900, [Бібл.] стор. 5.

395. ЛЕКЦИИ и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права, *В. Сергѣевича*, Спб., 1899, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXIII, 1900, [Бібл.] стор. 7.

396. ЛИНГВИСТИЧЕСКО - ИСТОРИЧЕСКІЯ изслѣдованія о начаткахъ города Львова и окрестностей его съ возрѣніемъ на предисторическія времена переселенія славянскихъ и румынскихъ племенъ изъ придунайскихъ странъ въ предкарпатскія области, написали *А. С. Петрушевичъ*, Львів, вип. I, 1893, вип. II, 1896, вип. III, 1897; — О соборной богородичной церкви въ городѣ Галичѣ происходящей изъ первой половины XII ст., составилъ *А. С. Петрушевичъ*, вип. I, Львів, 1899, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXVII, 1900, [Бібл.] стор. 10—12.

397. *Лященко А.* О Моленіи Данила Заточника [изъ Jahresbericht der Reformierten Kirchenschule], Спб., 1896, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXIV, 1900, [Бібл.] стор. 10—11.

398. ПАМЯТНИКИ славяно-русской письменности, изданные археографическою комиссією, т. I. Великія Миней Четіи, ноябрь дня 1—12, Спб., 1897, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXIV, 1900, [Бібл.] стор. 12.

399. ПРИХОДСКАЯ Библиотека. Кієвъ, его святыни и памятники. Сост. *проф. Петровъ*. Редакція *В. И. Шемякина*, Спб., 1896, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXIII, 1900, [Бібл.] стор. 6—7.

400. *Рожковъ И. А.* Очерки юридического быта по Русской Правдѣ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1897, XI, XII], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXIV, 1900, [Бібл.] стор. 6—7.

401. *Ростовцевъ М. Н.* Римскіе гарнизоны на Таврическомъ полуостровѣ [Журн. Мин. Нар. Просвѣщ., 1900, III], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXVIII, 1900, [Бібл.] стор. 4.

402. РУССКАЯ исторія съ древнѣйшихъ временъ до смутнаго времени. Сборникъ статей, изданный подъ редакцією *В. И. Стороженка*, вып. I. [Библиотека для самообразования, XIII], Москва, 1898, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXVII, 1900, [Бібл.] стор. 8—10.

403. РУССКАЯ словесность съ XI по XIX столѣтія включительно. Библиографическій указатель произведеній русской словесности... Книги и журнальныя статьи. Составила *А. В. Мезієръ*. Часть I. Русская словесность съ XI по XXIII в., Спб., 1899, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXVIII, 1900, [Бібл.] стор. 6.

404. РУССКІЙ филологическій Вѣстникъ, т. 39 і 40, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXIII, 1900, [Наук. Хрон.] стор. 43—44.

405. РУССКІЯ лѣтописи, I—III: 1) Лѣтописецъ патр. Никифора; 2) Лѣтописецъ Переяславля Суздальскаго; 3) Хроника русская [Лѣтописецъ вкратцѣ] *проф. И. Даниловича*. По рукописи принадлежащей *Н. П. Никифорову*. Съ предисловіемъ *Сергея Бѣлокурова*. Москва, 1898, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXIII, 1900, [Бібл.] стор. 5.

406. *Сергѣевичъ В. К.* Русская Правда и ея списки. [Журн. Мин. Нар. Просв., I, 1899], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXIV, 1900, [Бібл.] стор. 6.

407. СОБРАНІЕ сочиненій *К. Д. Кавелина*, Т. I, Спб., 1897, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXIV, 1900, [Бібл.] стор. 5.

408. STAROVĚKĚ zprávy o zeměpisu východní Evropy se zřetelem na zeme slovanský... podává *Dr. Lubor Niederle*, Прага, 1899, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXIII, 1900, [Бібл.] стор. 1—2.

409. УКАЗАТЕЛЬ къ первымъ осьми томамъ Полнаго собранія русскихъ лѣтописей, изданныхъ археографическою комиссією, отдѣлъ I, указатель лицъ, т. II [К — Θ], Спб., 1898, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXVIII, 1900, [Бібл.] стор. 7.

410. ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКІЕ очерки, изслѣдованія и рефераты, *П. Лашкарева*, Кієвъ, 1898, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXIII, 1900, [Бібл.] стор. 6.

411. *Шахматовъ А.* Древнѣйшія редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1897], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXIV, 1900, [Бібл.] стор. 7—8.

412. *Яцимирскій А. И.* Новыя данныя о Хожденіи архієпископа Антонія въ Царьградъ [Извѣстія отд. русскаго яз. академіи наукъ, 1899, I], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXVII, 1900, [Бібл.] стор. 14—15.

413. *Эйнгоризъ В. О.* Отставка А. Л. Ордина-Нащокина и его отношеніе къ малороссійскому вопросу [Журн. Мин. Нар. Просв., 1897, XI], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXIII, 1900, [Бібл.] стор. 11—12.

1901.

414. *Азбукинъ М.* Очеркъ литературной борьбы представителей христіанства съ остатками язычества въ русскомъ народѣ [XI—XIV в.]. [Русскій филолог. Вѣстникъ, т. 35, 37—39], [підп. М. Г.]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XL, 1901, [Бібл.] стор. 2.

415. АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ лѣтопись Южной Россіи, т. II., составлена подъ ред. *Н. Ф. Бѣляшевскаго*, Кіевъ, 1900, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLII, 1901, [Бібл.] стор. 1.

416. BARTOSZA PAPROCKIEGO Dwie broszury polityczne z lat 1587 i 1588, wydał *Jan Czubek*. [Biblioteka pisarzów polskich, т. 38], Краків, 1900; — *Jodoci Ludovici Decii De Sigismundi regis temporibus liber*, wydał *Dr. Wiktor Czermak*. [Bibl. pis. polsk., т. 39], Краків, 1901; — *Martini Cromeri Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo*, wydał *Dr. Wiktor Czermak*. [Bibl. pis. polskich, т. 40], Краків, 1901, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLIV, 1901, [Бібл.] стор. 5—6.

417. *Вѣльченко Г. П.* Поученіе блаженнаго Θεодосія, игумена печерскаго, о казняхъ Божіихъ. [Лѣтопись истор.-филол. общ. при новорос. университетѣ, VIII, 1900], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLI, 1901, [Бібл.] стор. 3.

418. VĚSTNÍK Slovanských starožitností... Vydává *Dr. L. Niederle*, Прага, вип. III, 1899, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLII, 1901, [Бібл.] стор. 1—2.

419. ВИЗАНТИЙСКІЙ временникъ, 1899, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXIX, 1901, [Наук. Хрон.] стор. 65.

420. *Голубовскій П. В.* Опытъ приуроченія древне-русской проповѣди „Слово о князьяхъ“ къ опредѣленной хронологической датѣ, Москва, 1899; — *Голубовскій П. В.* Служба святымъ мученикамъ Борису и Глѣбу въ Иваницкой минѣѣ 1547—79 г., Кіевъ, 1901, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLIII, 1901, [Бібл.] стор. 3—5.

421. *Гуссовъ В. М.* Къ вопросу о редакціяхъ Моленія Данила Заточника. Одесса, 1899, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLI, 1901, [Бібл.] стор. 3—4.

422. *Заболотский П.* Легендарный и апокрифический элементъ въ Хожденіи иг. Даниила [Рус. филолог. вѣстникъ, т. 41 і 42, 1899], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLII, 1901, [Бібл.] стор. 10—11.

423. *Загоскинъ Н. П.* Исторія права русскаго народа. Лекціи и изслѣдованія по исторіи русскаго права, т. I. Введеніе. Казань, 1899, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXIX, 1901, [Бібл.] стор. 2—3.

424. ИЗВѢСТІЯ Таврической ученой архивной комиссіи, ч. 30, Симферополь, 1899, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLIII, 1901, [Бібл.] стор. 39—40.

425. *Каллашъ В.* Нѣсколько догадокъ и соображеній по поводу „Слова о полку Игоревѣ“ [Юбилейный Сборникъ В. О. Миллера, 1900], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XL, 1901, [Бібл.] стор. 3—5.

426. *Карпѣвъ А.* Къ вопросу о взаимныхъ отношеніяхъ Толковой Палеи и Златой Матицы [Журн. Мин. Нар. Просв., 1900, II], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XL, 1901, [Бібл.] стор. 5.

427. КАТАЛОГЪ украинскихъ древностей коллекціи В. В. Тарновскаго, Кіевъ, 1898, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XL, 1901, [Бібл.] стор. 1—2.

428. МАТЕРІАЛЫ для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ. Трудъ *П. П. Срезневскаго*. Томъ второй, вып. III, Спб., 1900, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLII, 1901, [Бібл.] стор. 11.

429. ОБЗОРЪ исторіи русскаго права проф. *М. Ф. Владимірскаго-Буданова*. Изд. третье, Кіевъ, 1900, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXIX, 1901, [Бібл.] стор. 3—5.

430. ОГЛЯД праць Н. Кондакова з історії староруської штуки [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XL, 1901, [Наук. Хрон.] стор. 1—13.

431. О ŻRÓDŁACH heraldyki ruskiej, skreślił *Dr. Fr. Piekosiński* [Rozprawy akad. umiejęt. wydział hist.-fil., XXXVIII, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLI, 1901, [Бібл.] стор. 4—5.

432. *Рожковъ Н.* Политическія партіи въ Великомъ Новгородѣ XII—XV вѣковъ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1901, IV], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLIV, 1901, [Бібл.] стор. 4—5.

433. ROZPRAWY akademii umiejętności, wydział filologiczny, т. XXV—XXXII [II серия т. X—XVII], Краків, 1897—1901, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLIII, 1901, [Бібл.] стор. 40.

434. *Сергѣевичъ В. П.* Древности русскаго землевладѣнія [Журн. Мин. Нар. Просв., 1900, IX, X], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXIX, 1901, [Бібл.] стор. 6—8.

435. СОБРАНІЕ *Б. Н. и В. П. Ханенко...* Древности Придніпровья..., вип. I—III, Кіїв, 1899—1900, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLII, 1901, [Бібл.] стор. 2—4.

436. СОЧИНЕНИЯ Константина Багрянородного: „О ѿемахъ [De thematibus] и „О народахъ“ [De administrando imperio]. Съ предисловіємъ *Гавріїла Ласкина*. Москва, 1899, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLII, 1901, [Бібл.] стор. 6—7.

437. *Суворова Н.* Учебникъ церковнаго права. Ярославль, 1898, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXIX, 1901, [Бібл.] стор. 5—6.

438. *Тимофеевъ А. Г.* Исторія тѣлесныхъ наказаній въ рускомъ правѣ, Спб., 1897, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXIX, 1901, [Бібл.] стор. 8—9.

439. ТРУДЫ Владимирской ученой архирной комисіи. Книга I. Володимир [на Клязмі] 1899, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XXXIX, 1901, [Бібл.] стор. 29.

440. ТРУДЫ подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета, вып. IX. Церкви и приходы Подольской епархіи, Камінець, 1901, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLII, [Бібл.] стор. 48—49.

441. *Szaraniewicz Izydor Dr.* Cmentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku, w powiecie Brodzkim, Львів, 1898, [відб. з II т. *Teka konserwatorska*, 1900]; — *Karol Hadaczek.* Z badań archeologicznych w dorzeczu Bugu [Teka konserwatorska, II, 1900]; — *Karol Hadaczek.* Grabarka niesłuchowska [Teka konserwatorska, II, 1900]; — *Władysław Przybysławski.* Dwa złote skarby w Michałkowie [Teka konserwatorska, II, 1900], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLIII, 1901, [Бібл.] стор. 1—3.

442. *Шахматовъ А.* Начальный лѣтописный сводъ и его источники [Юбилейный Сборнякъ В. Θ. Миллера, 1900], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XL, 1901, [Бібл.] стор. 2—3.

443. *Шляковъ Н. В.* О Поученіи Владимира Мономаха [Журн. Мин. Нар. Просв., 1900, V—VII], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLI, 1901, [Бібл.] стор. 2—3.

444. *Ясинскій М. А.* Лекціи по внѣшней исторіи русскаго права. Выпускъ I. Кіевъ, 1898, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXXIX, 1901, [Бібл.] стор. 5.

1902.

445. АКТА grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie... том XVII, Львів, 1901, [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XLVI, 1902, [Бібл.] стор. 18—21.

446. *Барвіньскій Богдан.* З'їзд галицкаго князя Данила з угорским королем Белею IV в Прешбурзі 1250 р., Львів, 1901, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. L, 1902, [Бібл.] стор. 12—13.

447. *Demetrykiewicz Włodzimierz Dr.* Neolityczne groby szkieletów tak zw. siedzących [Hockergräber] w Przemyskiem i Krakowskiem [Materiały antrop.-archeol. i etnograf., III, 1898]; — *Dr. Włod. Deme-*

trykiewicz. Poszukiwania archeologiczne w powiecie trembowelskim [Materiały antrop.-archeol. i etnograf., IV, 1900], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVIII, 1902, [Бібл.] стор. 2—4.

448. ЖУРНАЛЪ Министерства Народнаго Просвѣщенія [т. 327—332, 1901], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLVI, 1902, [Наук. Хрон.] стор. 2; — т. L, 1902, [Наук. Хрон.] стор. 4—5.

449. ИСТОРИЯ русской церкви *Е. Голубинскаго...*, періодъ второй — московскій, первая половина тома, Москва, 1900, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVI, 1902, [Бібл.] стор. 16—18.

450. ИСТОРИЧЕСКІЙ Вѣстникъ, [1901], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. L, 1902, [Наук. Хрон.] стор. 6—7.

451. *Кедровъ Н. С.* Древне-русскія братства [Русскій Архивъ, 1901, II], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLIX, 1902, [Бібл.] стор. 23—24.

452. *Kętrzyński Stanisław. Kazimierz Odnowiciel* [1034—1058]. [Rozprawy wydz. hist.-fil., XXXVIII], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVII, 1902, [Бібл.] стор. 4—5.

453. КИЇВСЬКІ мініатюри при Трірській Псалтири [підп. Михайло Грушевський], *ibid.*, т. XLIX, 1902, [Наук. Хрон.] стор. 1—11.

454. *Kochanowski J. K. Kazimierz Wielki, zarys życia i panowania*, Warszawa, 1899; — *Kochanowski J. K. Witold Wielki książę litewski, studium historyczne*, Львів, 1900, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. L, 1902, [Бібл.] стор. 13—14.

455. *Кулаковский Ю.* Новоизданный византийскій трактатъ по военному дѣлу. [„Византийскій Временникъ“ 1900], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLV, 1902, [Бібл.] стор. 3.

456. *Kutrzeba Stanisław Dr. Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich* [Rozprawy wydz. hist.-fil., т. XL i XLII], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVII, 1902, [Бібл.] стор. 7—10.

457. LENNA i maństwa na Rusi i na Podolu, napisał *Antoni Prochaska*, Краків, 1901, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVI, 1902, [Бібл.] стор. 21—23.

458. *Липищенко П. А. і В. В. Хвойко.* Сосуды со знаками изъ находокъ на площадкахъ трипольской культуры; — *П. А. Липищенко і В. В. Хвойко.* Находка орнаментированныхъ костей мамонта; — *П. А. Липищенко.* О новѣйшихъ раскопкахъ г. Хвойка. (Записки одеського історич. тов., XXIII, 1901), [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLV, 1902, [Бібл.] стор. 1—2.

459. ЛИТОВСКО-РУССКІЙ сеймъ, опытъ по исторіи учрежденія въ связи съ внутреннимъ строемъ и внѣшнею исторією государства, *Матвѣя Любавскаго*, Москва, 1901, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVII, [Бібл.] стор. 10—12.

460. *Лященко А.* Замѣтка о сочиненіяхъ Θεодосія, писателя XII вѣка, Спб., 1900, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVII, 1902, [Бібл.] стор. 5—6.

461. МАТЕРІАЛИ для історії економічного, юридического и общественного быта Старой Малороссіи, издаваемые подъ ред. *Н. П. Василенка*, вып. I. Генеральное слѣдствие о маенностяхъ Нѣжинскаго полка 1729—1730 г., Чернигів, 1901, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLVIII, 1902, [Бібл.] стор. 19—20.

462. *Меліоранскій Платонъ*. Турецкіе элементы въ языкѣ „Слово о полку Игоревѣ“ [Извѣстія отд. русскаго языка академіи наукъ, 1902, II], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLIX, 1902, [Бібл.] стор. 13.

463. *Панковъ А. А.* Братства. Очеркъ історії западно-руськихъ православныхъ братствъ. Сергіева лавра, 1900, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLIX, 1902, [Бібл.] стор. 20—23.

464. *Piekosiński Franciszek*. Sądownictwo w Polsce wieków średnich, Краків, 1898, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. L, 1902, [Бібл.] стор. 15.

465. *Prochaska Antoni*. Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów, Краків, 1898; — *F. Piekosiński*. Wiece, sejmi, sejmy i przywileje ziemskie w Polsce wieków średnich, Краків, 1900; — *Antoni Prochaska*. W obronie społeczeństwa, studyum z dziejów Władysława Warneńczyka [Kwartalnik historyczny, 1901], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLV, 1902, [Бібл.] стор. 4—7.

466. РУССКАЯ Старина, [т. 105—108], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. L, 1902, [Наук. Хрон.] стор. 6.

467. РУССКІЙ Архивъ [рік 38, 1901], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLVI, 1902, [Наук. Хрон.] стор. 4; — т. L, 1902, [Наук. Хрон.] стор. 6.

468. *Саккетти Л.* Главные моменты въ развитіи русскаго православнаго духовнаго пѣнія [Журн. Мин. Нар. Просв., 1901, VIII], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. L, 1902, [Бібл.] стор. 27.

469. *Свистунъ Ф. П.* Галичина могила [Научно-Литературный Сборникъ Галицко-русской матицы, I], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVIII, 1902, [Бібл.] стор. 4—5.

470. *Свѣнцицкий П. С.* Начала философіи въ русской литературѣ XI—XVI вв. [Научно-лит. сборникъ Галицко-русской матицы, I], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLVIII, 1902, [Бібл.] стор. 6.

471. СЕЙМОВАЯ борьба православнаго западнорусскаго дворянства съ церковной уніей [до 1609 г.], *проф. П. Жуковича*, Спб., 1901, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLIX, 1902, [Бібл.] стор. 24—25.

472. *Семанюк Иван* [Марко Черемшина]. Карби, новелі з гуцульскаго житя, Чернівці, 1901], [підп. М. Грушевський]. „Літ. наук. Вістник“, т. XIX, 1902, стор. 128—134.

473. СПИСОКЪ населенныхъ мѣстъ Кіевской губерніи. Изд. кіевскаго губернскаго статистическаго комитета, Кіевъ, 1900, [підп. М. Г.]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XLVII, 1902, [Бібл.] стор. 39.

474. STATUT Litewski drugiej redakcyi [1566]... Archiwum Komisyi Prawniczej, t. VII], Краків, 1900; — *Piekosiński F.* Statut Litewski, Część I [Rozprawy Akademii Umiejętności, wydz. histor.-filoz., т. XXXIX, Краків, 1900], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. L, 1902, [Бібл.] стор. 15—20.

475. SCYTHICA et Caucasicae e veteribus scriptoribus Graecis et Latinis... Извѣстія древнихъ писателей греческихъ и латинскихъ о Скиѣи и Кавказѣ, собралъ и издалъ съ русскимъ переводомъ *В. В. Латышевъ*, т. I, вип. 3, Спб., 1900 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLVI, 1902, [Бібл.] стор. 1.

476. *Talko-Hryncewicz J.* Przyczynki do poznania świata kurhanowego Ukrainy [Materiały antrop.-archeol. i etnograficzne, IV, 1900, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVIII, 1902, [Бібл.] стор. 1—2.

477. ТЕКА konserwatorska grona konserwatorów Galicyi Zachodniej, том I, Краків, 1900, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLVIII, 1902, [Бібл.] стор. 8—9.

478. УЧЕНЫЯ Записки Казанскаго Университета [1900, 1901], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLVI, 1902, [Наук. Хрон.] стор. 3; — т. L, 1902, [Наук. Хрон.] стор. 5.

479. *Харламповичъ Г. В.* Къ вопросу о просвѣщеніи на Руси въ домонгольскій періодъ... [Научно-литер. сборникъ Галицко-русской Матицы, I], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVIII, 1902, [Бібл.] стор. 5.

480. ЧТЕНІЯ въ обществѣ исторіи и древностей, 1901, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. L, 1902, [Наук. Хрон.] стор. 5—6.

481. *Шахматовъ А.* Древнеболгарская энциклопедія X вѣка [Византійскій Временникъ, 1900], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. XLV, 1902, [Бібл.] стор. 3—4.

482. *Штеригъ Э. Р. фонъ*: Новый эпиграфическій матеріалъ найденный на югѣ Россіи; — *Э. Р. фонъ Штеригъ*: О послѣднихъ роскопкахъ въ Аккерманѣ; — *А. А. Кочубинскій*: Тура [Турасъ], Бѣлгородъ, Аккерманъ и его новая лапидарная надпись отъ 1454 г. [Записки одес. общ. исторіи, т. XXIII], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XLVI, 1902, [Бібл.] стор. 5—6.

1903.

483. *Abraham Władysław Dr.* Biskupstwa łacińskie w Moldawii w wieku XIV i XV [Kwartalnik historyczny, 1902, II], [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. LII, 1903, [Бібл.] стор. 11—12.

484. АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ Лѣтопись Южной Россіи, составлена подъ ред. *Н. Ф. Бѣляшевскаго*, т. III, 1901, — Археологическая Лѣтопись Южной Россіи, Журналъ, посвященный южно-русской старинѣ, редакторъ-издатель *Н. Ф. Бѣляшевскій*, 1903, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIII, 1903, [Бібл.] стор. 3—4.

485. АРХІЕРАТИКОНЪ кievской митрополіи съ половины XIV ст., по списку съ конца XVI ст., описаль и изъяснилъ *А. С. Петрушевичъ*, Львів, 1901, [підп. М. Грушевський], т. LIV, 1903, [Бібл.] стор. 11—13.

486. *Babirecki Jan*. Mapa Rzeczypospolitej Polskiej z przydaniem kart orientacyjnych trzech podziałów ks. Warszawskiego i okręgu Wolnego miasta Krakowa, wydanie trzecie poprawione, Краків, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIV, 1903, [Бібл.] стор. 56—57.

487. BIBLIOGRAFIA historii polskiej, wspólnie z Dr. Henr. Sawczyńskim i członkami kółka historycznego uczniów Uniwersytetu lwow. zebrał i ułożył *Dr. Ludwik Finkel*. Część II, Краків, 1895—1901 [підп. М. Грушевський]. *ibid.*, т. LV, 1903, [Бібл.] стор. 33—37.

488. *Браунъ О.* Фріандъ і Шимонъ, сыновья варяжскаго князя Африкана [Извѣстія отд. рус. яз. 1902, I], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LV, 1903, [Бібл.] стор. 10.

489. *Вахевичъ Б. А.* Западно-русская лѣтопись по списку Румянцевскаго музея, Одеса, 1903, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. LI, 1903, [Бібл.] стор. 28—29.

490. *Вейнбергъ Р. пр. доцентъ.* Славяне и ихъ физическая эволюція [Міръ Божій, 1903, IX], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LV, 1903, [Бібл.] стор. 3—4.

491. *Воротниковъ А. П.* Анна Ярославна королева Франціи [1051—1060], Москва, 1901, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LV, 1903, [Бібл.] стор. 5.

492. ВѢСТНИКЪ Европы, 1902 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. LVI, 1903, [Наук. Хрон.] стор. 13.

493. ВѢСТНИКЪ языковѣдѣнія, словесности, людознѣнства и древности словѣньскихъ. *Věstník slovanské filologie a starožitnosti*, vydavají L. Niederle, F. Pastrnek, J. Polivka, J. Zubaty, Прага, 1901, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIII, 1903, [Бібл.] стор. 1—3.

494. *Gloger Zygmunt*. Geografia historyczna dawnej Polski, wyd. II. poprawione, Краків, 1903, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIV, 1903, [Бібл.] стор. 55—56.

495. *Дашкевичъ Н. П.* Рыцарство на Руси — въ жизни и поэзии [Чтенія київ. істор. тов., XV, XVI], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LII, 1903, [Бібл.] стор. 10—11.

496. DIE HEIMAT der Indogermanen im Lichte der urgeschichtlichen Forschung, von *Dr. M. Much*, Берлін, 1902 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LVI, 1903, [Бібл.] стор. 1.

497. DIE INDOGERMANISCHE Frage archäologisch beantwortet. Von *Prof. Dr. G. Kossina* [Zeitschrift für Ethnologie, 1902, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LVI, 1903, [Бібл.] стор. 2.

498. EN NOUVELLE Russie, souvenirs d' une mission par le *baron de Baye*, Париж, 1900; — Une visite à Gavrontzy près Poltava [1902] par le *baron de Baye*, Париж, 1903, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIV, 1903, [Бібл.] стор. 61—62.

499. ЗАПИСКИ имп. Харьковского университета, 1902, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. LVI, [Наук. Хрон.] стор. 1—2.

500. ИСТОРИЧЕСКИЙ Вѣстникъ, 1902, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. LVI, 1903, [Наук. Хрон.] стор. 24.

501. *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г., Харків, 1902, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LI, 1903, [Бібл.] 12—13.

502. *Некрасовъ Н.* Замѣтка о двухъ статьяхъ въ договорѣ Игоря съ Греками 945 года [Извѣстія отд. рус. языка академіи наукъ, 1902, III], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LV, [Бібл.] стор. 4—5.

503. *Niessel capitaine breveté.* Les cosaques, étude historique, géographique, économique et militaire, Париж, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. LIII, 1903, [Бібл.] стор. 21.

504. ПАЛЕОГРАФИЧЕСКІЕ снимки съ русскихъ рукописей XII—XVII вѣковъ. Изданы С.-Петербургскимъ археологическимъ институтомъ подъ ред. *А. Н. Соболевскаго*, Спб., 1901, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. LI, 1903, [Бібл.] стор. 14.

505. *Покровский К.* Кометы въ русскихъ лѣтописяхъ [Міръ Божій, 1903, IV], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LV, 1903, [Бібл.] стор. 9.

506. РУССКАЯ словесность съ XI по XIX ст. включительно. Библиографическій указатель... Составила *А. В. Мезієръ*. Часть II. Русская словесность XVIII и XIX ст., съ предисловіемъ *Н. А. Рубакина*, Спб., 1902, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIV, 1903, [Бібл.] стор. 59—60.

507. РУССКАЯ Старина, 1902, [підп. М. Г.], *ibid.*, с. LVI, 1903, [Наук. Хрон.] стор. 24.

508. *Смирновъ П. Н. проф.* Значеніе уралоалтайскихъ племенъ въ образованіи исторіи русской народности [Вѣстникъ и библіотека самообразования, 1903, ч. 34 і 35], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LV, 1903, [Бібл.] стор. 4.

509. *Стешенко П.* Иванъ Петр. Котляревскій, историко-литературный очеркъ [Научное Обозрѣніе, 1901]; — *Стешенко П.* Иванъ Петр. Котляревскій, автор. украинской „Энеиды“, Кієвъ, 1902, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LI, 1903, [Бібл.] стор. 50—55.

510. УНИВЕРСИТЕТСКІЯ Извѣстія [київські], [рік XLII, книжок 12], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. LVI, 1903, [Наук. Хрон.] стор. 1.

511. УЧЕНЫЯ Записки Казанскаго университета, 1902 [підп. М. Г.], *ibid.*, т. LVI, 1903 [Наук. Хрон.] стор. 22.

512. *Хвойко В. В.* Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья. Москва, 1901, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIII, 1903, [Бібл.] стор. 4—5.

513. *Czermak Wiktor Dr.* Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie [1432—1563 r.]. [Rozprawy wydz. hist.-filoz., т. XLIV, 1903], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIII, 1903, [Бібл.] стор. 18—20.

514. ЧТЕНИЯ въ Имп. Обществѣ исторіи и древностей російскихъ [т. 201—4], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. LVI, 1903, [Наук. Хрон.] стор. 23.

515. *Шахматовъ А. А.* О Супрасльскомъ спискѣ Западно-русской лѣтописи, Спб., 1901, [підп. М. Г.], *ibid.*, т. LI, 1903, [Бібл.] стор. 28.

516. *Штуkenбергъ А. А.* Матеріалы для наученія мѣднаго [бронзоваго] вѣка восточной полосы Европейской Россіи [Извѣстія общества археологій, исторіи и этнографіи, т. XVII, вип. 4, 1901], [підп. М. Г.], *ibid.*, т. LI, 1903, [Бібл.] стор. 1.

517. *Якубовскій Н. В.* Земскіе привилеи великаго княжества Литовскаго, ч. I [Журн. Мин. Народн. Просвѣщенія, 1903, IV], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIV, 1903, [Бібл.] стор. 13.

1904.

518. АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ Лѣтопись Южной Россіи. Журналъ посвященный южно-русской старинѣ. Редакторъ-издатель *Н. Ф. Бѣляшевскій*, Кіевъ, 1903, [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. LXII, 1904, [Бібл.] стор. 1.

519. ATLAS historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Sub auspiciis Academiae Scienciarum Cracoviensis. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi, „ziemie ruskie“ Rzeczypospolitej. Dział opracowany przez *Aleks. Jabłonowskiego*. Варшава-Відень, 1889—1904, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LXII, 1904, [Бібл.] стор. 16—17.

520. *Бранденбургъ Н. Е.* Обь аборигенахъ Кіевского края [Труды XI съѣзда, т. I]; — *А. А. Спицынъ*. Курганы съ окрашенными костями [Труды отд. славянской и русской археологій, IV], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LVII, 1904, [Бібл.] стор. 1—2.

521. WAS WISSEN wir von den Indogermanen, von *Prof. Dr. M. Winternitz*, Монахив, 1903, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIX, 1904, [Бібл.] стор. 2—3.

522. ГЕЛЫЦЛЯ стінна карта Австро-Угорщини для шкіл народнихъ, уложив *А. Е. Зайберт*, переложив *Омелян Попович* [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LXI, 1904, [Бібл.] стор. 35.

523. *Hirth Friederich.* Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu [Sitzungsberichte der philolog. phil. und hist. Classe der Akademie der Wiss. zu München, 1899, II]. — *К. А. Иностранцевъ*. Хунь-ну и Гунны. Библіографическій обзоръ теорій о происхожденіи народа Хунь-ну китайскихъ лѣтописей, о происхожденіи европейскихъ

Гуновъ и о взаимныхъ отношеніяхъ этихъ двухъ народовъ [Живая Старина, 1900], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LVIII, 1904, [Бібл.] стор. 3—4.

524. *Gazdawa Marek*. Obszar dawnego powiatu Kamienieckiego [Wisła, 1902], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LVII, 1904, [Бібл.] стор. 21.

525. DIE FRAGMENTE des Toparcha Goticus [Anonymus Tauricus] aus dem 10 Jahrhundert von *Fr. Westberg*, Спб., 1901, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LX, 1904, [Бібл.] стор. 9—10.

526. *Довнаръ-Запольскій М.* Государственное хозяйство в. кн. Литовскаго при Ягеллонахъ, т. I., К. 1900, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LXI, 1904, [Бібл.] стор. 18—19.

527. *Ефименко А.* Литовско-русские данники и ихъ дани [Журн. Мин. Нар. Просв., 1903, I], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LXII, 1904, [Бібл.] стор. 8—9.

528. ZŁOTE skarby michałkowskie, opracował *Dr. Karol Hadaček* [Muzeum imienia Dzięduszyckich], Краків, 1904, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LXII, 1904, [Бібл.] стор. 2.

529. ИЗВѢСТІЯ ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ. Часть 2. [Разысканія *А. Куника*], Спб., 1903; — *Friedrich Westberg*. Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa, 1900 [Извѣстія — Bulletin петербург. академіи, серія V, т. XI за р. 1899]; — Комментарій на записку Ибрагима ибн-Якуба о Славянахъ, составилъ *Фр. Вестбергъ*, Спб., 1903 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LX, 1904, [Бібл.] стор. 7—9.

530. *Kutrzeba Stanisław Dr.* Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski [Rozprawy wydz. histor. filoz., т. XLIV]; — *Dr. Stan. Kutrzeba*. Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich, Краків, 1903; — Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami, głównie z archiwum Koszyckiego z lat 1354—1505, wydał *Dr. Stan. Kutrzeba* [Archiwum komisji historycznej, т. IX], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LXI, 1904, [Бібл.] стор. 16—17.

531. *Ламанскій В. П.* Славянское житіе св. Кирилла какъ религиозно-эпическое произведение и какъ историческій источникъ. Критическія замѣтки [Журн. Мин. Нар. Просв., 1903, IV—VI, XII; 1904, I], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LVIII, 1904, [Бібл.] стор. 6—7.

532. LA MYTOLOGIE Slave par *Louis Leger* membre l' institut, Париж, 1901; — *Stan. Rożniecki*. Perun und Thor. Ein Beitrag zur Quellenkritik der russischen Mythologie [Archiv. für slav. Philologie, т. XXIII]; — *К. О. Тандеръ*. St. Rożniecki. Perun und Thor [Извѣстія отд. русск. яз. и словесности, 1902, III]; — *Торданъ Ивановъ*. Культъ Перуна у Южныхъ Славянъ [Извѣстія отд. русск. яз. и словесности, 1903, IV]; — *W. Nehring*. Der Name bēlbog in der slavischen Mythologie [Archiv, т. XXV], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LX, 1904, [Бібл.] стор. 4—7.

533. *Максимейко Н. А.* Русская Правда и литовско-русское право [Сборник посвященный М. ф. Владимирскому-Буданову]; — *М. Н. Ясинский*. Закупы Русской Правды и памятниковъ западно-русскаго права [Сборникъ посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LXII, 1904, [Бібл.] стор. 9—11.

534. *Никольский Н. К.* Материалы для истории древнерусской духовной письменности; — *А. П. Соболевский*. Мучение св. Вита въ древнемъ церковно-славянскомъ переводѣ [Извѣстія отд. рус. языка, 1902, I], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LVIII, 1904, [Бібл.] стор. 7.

535. *Potkański Karol*. Kraków przed Piastami [Rocznik krakowski, т. I]; — *Karol Potkański*. Granice biskupstwa krakowskiego [Rocznik krakowski, т. IV]; — *Karol Potkański*. Przywilej z 1086 r. [Kwartalnik historyczny, 1903]; — *Władysław Abraham*. Początek biskupstwa i kapituły katedralnej w Krakowie [Rocznik krakowski, IV], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIX, 1904, [Бібл.] стор. 6—8.

536. REALLEXICON der indogermanischen Altertumskunde. Grundzüge einer Kultur- und Völkergeschichte Alteuropas von *O. Schrader*, Штрасбург, 1901, [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIX, 1904, [Бібл.] стор. 1—2.

537. RELATIIILE comerciale ale terilor noastra cu Lembergul, regește si documenta din Archivele Orasului Lemberg publicate de *N. Jorga*, Букарешт, 1900; — *Studii istorice asupra Chilieii si Cetatii-Albe*, de *Nicolae Jorga*, Букарешт, 1900, [підп. М. Грушевський], т. LXI, 1904, [Бібл.] стор. 17—18.

538. ROZPRAWY akademii umiejętności, wydział filologiczny, т. XXXIII—XXXIX, Краків. 1901—1904; — *Rozprawy akademii umiejętności, wydział historyczno-filozoficzny*, т. 45—46, Краків, 1903, 1904 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LXI, 1904, [Бібл.] стор. 37—38.

539. *Святловский В. В. пр.-доц.* Очерки по экономической истории древней Руси [Всемірний Вѣстникъ, 1903, III—V, XI], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LXII, 1904, [Бібл.] стор. 8.

540. *Сизовъ В. П.* Курганы Смоленской губернии. Вып. I. Гнѣздовскій могильникъ близъ Смоленска [Материалы по археологии Россіи изд. имп. археол. комиссією], Спб., 1902 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LXI, 1904, [Бібл.] стор. 1—2.

541. *Смирновъ Н.* Очеркъ культурной истории южныхъ Славянъ, вып. I. Введение. Развитие матеріальной культуры, Казань, 1900 [відб. з Ученыхъ Записокъ каз. ун. 1899—1900; дальші части в Уч. Запискахъ 1900, кн. IV—IX; 1902, кн. II і IV; 1903, кн. IV і VII], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LVIII, 1904, [Бібл.] стор. 4—5.]

542. *Спицынъ А. А.* Обзоръ нѣкоторыхъ губерній и областей Россіи въ археологическомъ отношеніи [Труды отдѣленія русской и славянской археологии, кн. I, II, IV, Записки рус. археол. общества, т. VIII—XI]; — *А. А. Спицынъ*. Разселеніе древне-

русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1899, VIII]; — *А. А. Шахматовъ*. Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей [Журн. Мин. Нар. Просв., 1899, IV], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LVII, 1904, [Бібл.] стор. 2—4.

543. *Срезневскій П. П.* Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ [Извѣстія отд. рус. языка, 1903, I], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LXII, 1904, [Бібл.] стор. 5—6.

544. *Халанскій М. Г.* Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1902, VIII]; — *М. Г. Халанскій*. Матеріалы и замѣтки къ исторіи древнерусскаго героическаго эпоса [Извѣстія отд. рус. языка, 1903, II]; — *М. Г. Халанскій*. *Pias von Reussen und P'ja Muromec* [Archiv für slavische Philologie, XXV], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIX, 1904, [Бібл.] стор. 15—16.

545. *Szaranievicz Isidor Dr.* Der grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy, Brodyer Bezirk, in Galizien [Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung der Denkmale, 1901], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LXI, 1904, [Бібл.] стор. 1.

546. *Шахматовъ А.* Общерусскіе лѣтописные своды XIV и XV вѣковъ [Журн. Мин. Нар. Просв., 1900, IX, X; 1901, XI], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIX, 1904, [Бібл.] стор. 16—19.

547. *Шахматовъ А.* Симеоновская лѣтопись XVI в. и Троицкая начала XV в. [Извѣстія отд. рус. языка, 1900, II]; — *А. Шахматовъ*. Ермолинская лѣтопись и Ростовскій владычный сводъ [Извѣстія отд. рус. языка, 1903, IV; 1904, I]; — *А. Шахматовъ*. Иоасафовская лѣтопись [Журн. Мин. Нар. Просв., 1904, V]; — *Н. П. Лихачевъ*. „Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковъ“, критическій отзывъ *А. А. Шахматова*, Спб., 1900 [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LIX, 1904, [Бібл.] стор. 19.

548. *Шишмановъ Ев. Д. др.* Критиченъ прѣгледъ на въпроса за произхода на Проболгаритѣ отъ езиково гледище и етимологиитѣ на името „Българинъ“ [Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XVI—XVII], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LVIII, 1904, [Бібл.] стор. 4.

549. *Ясинскій М.* Счисленіе суточного времени въ Западной Россіи и въ Польшѣ въ XVI—XVII вв. [Чтенія въ истор. обществѣ Нестора, т. XVI, IV], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. LVII, 1904, [Бібл.] стор. 21—22.

III. Оповідання.

1885.

550. БЕХЪ-АЛЬ - ДЖУГУРЪ. Фантазія Михайла Заволоки. „Дѣло“, Львів, 1885, ч. 66—68.

1886.

551. БИДНА дивчина. Оповідання [підп. М. Заволока]. „Степъ. Херсонський беллетристичний збірникъ. Херсонъ, 1886“. С.-Петербургъ, 1886, стор. 315—337.

1895.

552. ОСОБИСТЕ щастє. Сонні мрії М. Заволоки. „Зоря“, Львів, 1895, ч. 12, 13.

1896.

553. ІСТОРІЯ одної ночі. Оповідання Михайла Заволоки. „Зоря“, 1896, ч. 7.

1898.

554. З ТАТАРСЬКИХ „Легенд“ Д. Маміна-Сибиряка : I. Майя. Переклав М. Грушевський, „Літ.-наук. Вістник“, т. IV, Львів, стор. 87—100.

555. З ТАТАРСЬКИХ „Легенд“ Д. Маміна-Сибиряка : II. Баймаган. Переклав М. Грушевський, *ibid.*, т. IV, 1898, стор. 217—229.

556. НЕРОБОЧИЙ Грицько Кривий. Волинський образок з початку XVIII вѣку Михайла Грушевського [писано р. 1888], *ibid.*, т. II, 1898, стор. 1—24.

557. ЯСНОВЕЛЬМОЖНИЙ сват. Різдвяне оповідання М. Заволоки [Михайла Грушевського], *ibid.*, т. I, 1898, стор. 1—26.

558. ЯСНОВЕЛЬМОЖНЫЙ свать. Рождеств. рассказъ М. С. Грушевскаго. [Переводъ съ Украинскаго], [підп. пер. Гр. Коваленко], [газета „Казбекъ“, Владикавказ, 1898 ч. 383].

1901.

559. БЕХ-АЛЬ-ДЖУГУР. Оповіданне. Михайло Грушевський. [Літературно-наукова бібліотека. Ч. 6. Вид. українсько-руської Видавничої Спілки], Львів, 1901, 16^о, стор. 26.

560. ЯСНОВЕЛЬМОЖНЫЙ свать. Оповідання. Харьковъ, 1901, 8^о, стор. 32.

1902.

561. ФЛЬОБЕР Г. Іродіяда. Переклад Михайла Грушевського з додатком статі про Г. Фльобера. [Літ.-наук. бібліотека. Ч. 36. Вид. „Українсько-руської Видавничої Спілки“, Львів, 1902, 16^о, стор. 70+2.

1904.

562. ОПОВИДАННЯ. Мыхайло Грушевський. Видавництво „Викъ“. Ч. 13. У Києви, 1904, 8^о, стор. VII+147+1 [з портр. автора]. — Зміст: 1) Від автора; 2) Отъ видавництва; 3) Бехъ-аль-Джугуръ; 4) Бидна дивчына; 5) Неробочый Грыцько Кры-ый. Волынський образокъ зъ початку XVIII вику; 6) Історія однои ночи; 7) Ясновельможный свать.

IV. Статі різного змісту.

1894.

563. ЗАПОМОГА письменникам [підп. М. Хлопець]. „Зоря“, 1894, ч. 5.

564. ПРОМОВА надъ могилою д-ра Ом. Огоновского. „Дѣло“, 1894, ч. 235.

1895.

565. ПЕРЕДМОВА до „Етнографічного Збірника“, видає Наукове Товариство ім. Шевченка“, т. I, Львів, 1895, стор. VII—VIII [підп. М. Грушевський]. — [Том I і II „Етнографічного Збірника“ вийшов під редакцією Мих. Грушевського].

566. ПРО ВИДАННЄ джерел до історії українсько-руської, записка до хв. Виділу Наук. Товариства ім. Шевченка [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. V, 1895, стор. 12—16.

1896.

567. НАУКОВА діяльність Товариства ім. Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896 [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. X, 1896, стор. 5—12.

568. ПЕРЕДМОВА до „Етнографічного Збірника“, видає Наукове Товариство ім. Шевченка“, т. II, Львів, 1896, стор. III—IV [підп. М. Грушевський].

1897.

569. ДОБИВАЙМО СЯ свого університету! [без підпису]. „Діло“, 1897, ч. 145—147.

570. ПЕРЕДМОВА до XIX т. „Руської історичної бібліотеки“ [Львів, 1897, стор. 1—3], про гайдачину і аналогічні народні рухи [підп. М. Грушевський], і тамже доповнення на стор. 157—8* — [підп. М. Г.].

1898.

571. НАУКОВА діяльність Товариства ім. Шевченка в 1896 і 1897 р. Записка для загального збору 1898 р. [підп. Михайло Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXI, 1898, стор. 10—17.

572. НАУКОВА діяльність Товариства ім. Шевченка в рр. 1896 і 1897 [підп. Михайло Грушевський]. „Дѣло“, 1898, ч. 16, 17.

573. ЯКЪ МЕНЕ спроваджено до Львова. Листъ до Хв. Редакції „Дѣла“ [підп. М. Грушевський]. „Дѣло“, 1898, ч. 137.

1899.

574. НАУКОВЕ Товариство ім. Шевченка і його діяльність в 1898 р. [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXVII, 1899, [З Товариства] стор. 3—11.

575. ПЕРЕДНЄ слово до VII т. Руської Історичної Бібліотеки, Львів, 1899, стор. 1—2 [без підпису].

1900.

576. DIE BISHERIGE Entwicklung der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften [підп. М. Hruševskýj]. „Die Chronik der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften. № 1, Lemberg, 1900, стор. 3—23.

577. ДОТЕПЕРІШНІЙ розвій Наукового Товариства ім. Шевченка [підп. М. Грушевський], „Хроніка Наук. Тов. ім. Шевченка“, 1900, ч. 1, стор. 3—19.

578. ДРУГА руська артистична вистава у Львові [підп. М. Грушевський]. „Літ.-Наук. Вістник“, т. XII, 1900, стор. 50—54.

579. НАУКОВЕ Товариство ім. Шевченка [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. IX, 1900, стор. 184—200.

580. ПЕРЕДНЄ слово [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXV і XXXVI, 1900, стор. 24—25.

581. ПЕРЕДНЄ слово [про Франсуа Копе до перекладів Марії Грушевської], [підп. М. Г.], „Літ.-Наук. Вістник“, т. XII, 1900, стор. 338.

582. УЛИЦЯ Шевченка у Львові [з ілюстр.], [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. X, 1900, стор. 200—202.

583. VORWORT [підп. М. Hruševskýj]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXV і XXXVI, 1900, стор. 5—6.

1901.

584. VOTUM separatum проф. Грушевського противъ... верифікації протоколу зъ дня 16 липня [підп. М. Грушевський]. „Дѣло“, 1901, ч. 260 і 261.

585. В СПРАВІ музею при Науковім Товаристві ім. Шевченка. Відозва до ш. Земляків [підп. М. Грушевський]. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XLIII, 1901, стор. 1—3.

586. ДРУГА вистава образів Ів. Труша. [Підп. М. Грушевський]. „Літ.-Наук. Вістник“, том XV, Львів, 1901, 108—111.

587. ЛИСТЪ проф. Грушевского до декана Твардовского... [підп. М. Грушевський]. „Дѣло“, 1901, ч. 260 і 261.

588. ПЕРЕДНЄ слово до ХХІ т. Руської істор. бібліотеки, Львів, 1901 [стор. I—II, про українське селянство], [підп. М. Грушевський].

589. ПРОМОВА на загальних Зборах Наук. Тов. ім. Шевченка, що відбули ся 25 марта 1901 р. „Літ.-Наук. Вістник“, т. XIV, 1901, стор. 174—178.

1902.

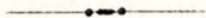
590. В СПРАВІ „Академічного Дому“ [підп. М. Грушевський]. „Літ.-Наук. Вістник“, т. XX, 1902, стор. 176—178.

591. ЩО ЗРОБИТИ з „академічним фондом“? [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XX, 1902, стор. 51—54.

1904.

592. ГУЦУЛЬСЬКА вистава [з портр. Миколи Шкрибляка], [підп. М. Грушевський]. „Літ.-Наук. Вістник“, т. XXVII, 1904, стор. 49—51.

593. УКРАЇНСЬКО-РУСЬКІ наукові курси [підп. М. Грушевський], *ibid.*, т. XXVII, 1904, стор. 102—113.

Показчик

імен власних, географічних і інших предметів,
обговорених проф. Мих. Грушевським в його
статях.

[Числа вказують біжуче число реєстра].

-
Abraham Władysław dr. , 483, 535.	Антонович В. Б., 181, 296, 323, 336.
Абрамович Д. И., 364.	Антропология, 256, 299, 350, 377.
Авари, 314.	Анучин Д. Н., 243, 261, 355.
Австро-Угорщина, 522.	Апокрифічний елемент, 422.
Азбукин М., 414.	Арабські дорожники, 222.
Академічний Дім, 590.	Арийські елементи, 290.
— фонд, 591.	— основи, 379.
Аккерман, 482.	Армашевский П. Я., 336.
Akta grodzkie i ziemskie, 445.	Археологічна комісія, 191.
Акты Барскаго староства, 8, 12.	Археологическая Лѣтопись, див.
— литовской метрики, 294.	Літопись.
— самбірські, 85, 102, 118, 137.	Археологическія Извѣстія, див.
Алане, 375.	Извѣстія и Замѣтки.
Ал-Бекрі, 529,	Археологическое Общество, див.
Altertumskunde, 536.	1) Древности, 2) Записки, 3)
Alteuropa, 536.	Общество, 4) Труды.
Амulet, 243.	Археология, 19, 330, 332, 336,
Андрієвський Олексій, 128.	350, 371, 372, 410, 441, 447,
Анна Ярославна, 491.	458, 542.
Anonimus Tauricus, 525.	Археографічна комісія, 18, 175,
Анти, 61, 75, 82, 116.	409.
Antoni J. dr., 174, 185.	Archiwum komisji historycznej, 310.
Антоній, архієп., 412.	— komisji prawniczej, 344.
Антонія житіє, 364.	

- Архив кошицький, 530.
 — Русскій, 467.
 — скарбу коронного, 21, 48.
 — Юго-Западной Росіи, 8, 12, 175.
 Архивна комісія, 424, 439.
 Архиєратикон, 485.
 Архитектура, 320.
 Ассимиляція, 236.
 Atlas historyczny, 519.
 — див. 1) Карта, 2) Мапа.
 Australczyk, 58.
 Африкан, 488.
 [Б]. Babirecki Jan, 486.
 Baye, baron de, 244, 372, 498.
 Байки, 173.
 Баймаган [оповіданнє], 555.
 Balkanhalbinsel, 328.
 Барвінський Богдан, 143, 446.
 Барська шляхта, 6.
 Барське староство, 8, 12, 13, 17, 33, 327.
 Batoryńska legenda, 335.
 Баторій Стефан, 122, 335.
 Baturyńska legenda, 335.
 Безбородко кн., 259.
 Безобразовъ П. В., 389.
 Bělboğ, 532.
 Белзська земля, 108.
 Бея IV, 446.
 Белінский, 66.
 Бертенсонъ, 194.
 Бершадскій С. А., 182.
 Бех-аль-Джугур [оповіданнє], 550, 559, 562.
 Bibliografia historyi polskiej, 487.
 — русская истор., 189.
 Библиотека Жіноча, 305.
 — московская синодальная, 249.
 — приходская, 399.
 — публичная, 218.
 — руська історична, 134, 153, 570, 588.
 Бідна дівчина [оповід.], 551, 562.
 Byzantine epopée, 386.
 Byzantinische Literatur, 311.
 — Zeitschrift, 195.
 Biskupstwa łacińskie, 483.
 Biskupstwo krakowskie, 535.
 Бибельских рід, 135.
 Билини, 213, 271, 315.
 — Онежскія, 217.
 Бит громадський, 9.
 — економічний, 461.
 — общественный, 379.
 — юридичний, 400, 461.
 Боборикін, 66.
 Богданко, гетьман, 51, 59.
 Богданова могила, 142.
 Божі кари, 364.
 Болгари, 481.
 — див. Българинъ.
 Болгарія, 376.
 Болохів, 11.
 — і Болоховці, 369.
 Болоховщина, 42.
 Борба соймова, 471.
 Борис і Гліб, 48, 215.
 Bojarzy międzyrzeczu, 192.
 Боярство галицьке, 50, 59.
 Бранденбургъ Н. Е., 520.
 Браунъ О., 488.
 Брацтва, 451, 463.
 Brzeski Synod, 292.
 Брикнеръ А., 246.
 Бронзові мечі, 105, 137.
 Бронзовий вік, 516.
 Брошури політичні, 416.
 Буг, 441.
 Будимирович Соловій, 315.
 Българинъ, 548.
 Бѣлгородъ, 482.
 Бѣловъ С. А., 196.
 Бѣлокуровъ Сергѣй, 405.
 Бѣльченко Г. П., 417.
 Бѣляшевскій Н. Ф., 387, 415, 484, 518.
 Варшавське князівство, 486.
 Варшавскія университетскія Извѣстія, див. Извѣстія.
 Варяги, 488.
 Васілевскій В., 77, 314.
 Васильчиковъ А. А., 246.
 Василянські записки, 163.
 Вахевичъ Б. А., 489.
 Вахнянин Наталь, 9.
 Вейнбергъ Р., 490.
 Веселовскій Н. И., 308.

- Westberg Friedrich, 525, 529.
 Věstník slovanských starožitností, 367, 368, 418.
 Відносини партійні галицьких Русинів, 91.
 — політичні, 146.
 — релігійні, 46.
 — церковні, 114.
 Відродження літературне українсько-руське, 73.
 Wiese, 465.
 Вік бронзовий, мідний, 516.
 — камінний, 512.
 Winternitz M. dr., 521.
 Вірованя, 290.
 Вірші духовні, 44, 59.
 Wisła, miesięcznik, 198.
 Византійській Временник, 199, 247, 338, 388, 419.
 — трактат, 455.
 Византия, 311, 314, 389.
 Війми з жерел, 14, 22, 23.
 Виклад вступний, 15, 16.
 Винклеръ П., 248.
 Виноградовъ П. Г., 393.
 Висоцько в пов. бродським, 441.
 Вистава артистична, 578.
 — гуцульська, 592.
 — образів, 586.
 Вит съв., 534.
 Витовт, вел. князь, 35, 48, 454.
 Владимірській-Будановъ М. Ф., 276, 429.
 Владиміръ, архимандритъ, 249.
 Władysław Warneńczyk, 465.
 Водяні знаки, 547.
 Wolga-Hunnen, 523.
 — див. Гунни.
 Волинь, 4, 210, 258, 271, 304, 556.
 Волковъ Н. В., 339.
 — О. К., 297, 355.
 Володимир Мономах, 443.
 Володислав Опольський, 147.
 — Ягайлончик, 275.
 Волохи, 347.
 Wolff J., 276.
 Вольга, 213.
 Вопросъ малоросійській, 413.
 — національний, 265.
 Worobkiewicz Em. Eug., 298.
 Воротаръ [письня], 394.
 Воротниковъ А. П., 491.
 Votum separatum, 584.
 Всеволод Ярославич, 89.
 Вѣстникъ Историческій, 450, 500.
 — Европы, 492.
 — русскій филологическій, 226, 282, 404.
 Вѣстникъ языковѣдѣнія.. и древности словѣнскихъ, 493.
 [Г]. Gazdawa Marek, 524.
 Gedymin, 278.
 Генеальогія руських князів, 89.
 Географія, 494.
 Геология, 336.
 Germanen, 378.
 — див. Индогермане.
 Geschichte der byzantinischen Literatur, 311.
 Gloger Zygmunt, 494.
 Górski Konstanty, 301.
 Grabarka niesłuchowska, 441.
 Gräberfeld zu Czechy, 545.
 Groby neolityczne, 447.
 [Г]. Hadaczek Karol dr., 441, 528.
 Гайдамачина, 570.
 Гайсин, 30, 48.
 Галицька земля, 27.
 Галицьке боярство, 50, 59.
 Галицькі Русини, 91.
 Галич, 115, 137, 396.
 Галичина, 271.
 — могила, 469.
 Галичини старинна історія, 221.
 Handel Krakowa, 530.
 — Polski, 530.
 Гельця карта Австро-Угорщини, 522.
 Георгій, 314.
 Heraldyka ruska, 431.
 — русская, 248.
 Гербовникъ, 248.
 Геродот, 316.
 Героїчний епос, 544.
 Герцбергъ, Г. Ф., 389.
 Hirth Friederich, 523.

- Historya jazdy polskiej, 301.
 — piechoty polskiej, 301.
 Hiung-nu, 523.
 Гильфердинг А. О., 217.
 Гильченко Н. В., 299.
 Гнѣздовскій могильникъ, 540.
 Гоголь Н. В., 326.
 Голубинскій Е., 449.
 Голубовскій П. В., 319, 420.
 Гончариха, 40.
 Горкій, 66.
 Городища-майдани, 302.
 Городище Губинське, 42.
 Горяевъ Н. В., 300.
 Готська епархія, 374.
 Грамоти й договори, 228.
 — кн. Льва, 140, 156.
 Греки, 303, 384, 502.
 Грецькі письменники, 186, 346.
 Григорій, камінецький намісник, 43, 59.
 Гринець С. А., 202.
 Грушевська Марія, 68, 581.
 Губинське городище, 42.
 Гулак Микола, 79.
 Гунни, 523.
 Гуссовъ В. М., 421.
 Гуцульська вистава, 592.
Дамбогович Данило, 28.
Данилевичъ В. Е., 319.
Данило Заточник, 397, 421, 422.
 — князь галицький, 446.
Даниловичъ И., 405.
Данники литовско-русскіе, 527.
Дашкевичъ Н. П., 183, 369, 495.
Д. В., 302.
 Dwa bieguny, 58.
Дворъ панскій, 266.
Дворянські герби, 248.
Дворянство, 210, 471.
 Demetrykiewicz Włodzimierz dr., 447.
Дідова, 64, 116.
Дім академічний, 590.
Дикаривъ Митрофан, 106, 107.
Димитріу А., 303.
Дитятинъ И. И., 250.
Для домашнього огнища, повість, 340.
Дмитріевскій А., 251.
Дневникъ Якова Марковича, 252, 370.
Довнаръ-Запольскій М., 184, 304, 526.
Договори, 228, 303, 304.
Доде Альфонс, 94.
Документи київські, 45.
Домонгольскій період, 479.
Донецькі сонети, 352.
Дорожники арабські, 222.
Драгоманов М. П., 25.
Драми українсько-руські, 287.
Древляне, 181.
Древности, 253, 254, 319, 332, 334, 336, 371, 390.
 — Придніпровья, 435.
 — русскаго землевладѣнія, 434.
 — Херсонской губ., 241.
Дулѣби, 347.
Думи малоруські, 179.
Духовенство, 92.
 — сільське, 85, 102, 118, 137, 148.
Духовна література, 318.
Духовні вірші, 44, 59.
Европа східна, 155, 408, 529.
 — див. 1) Alteuropa, 2) Osteuropa.
Екатеринославъ, 190.
Економічний стан селян, 27, 48, 53, 108, 116, 137, 144, 145.
 — див. 1) Бит економічний, 2) Строй економіческій, 3) Хозяйство.
Економія, 539.
Елизавета, имп., 225.
Енеїда, 69, 509.
Енциклопедія, 481.
Епархія готська, 374.
 — подільська, 286.
Ерорее byzantine, 386.
Епос героїчний, 544.
Ермолинская лѣтопись, 547.
Етнографія, 6, 155, 316, 350, 482.
 — староруська, 167.
 — див. 1) Збірник етнографічний, 2) Извѣстія, 3) Обзоръ-ніе Этнографическое.

- Етнографічні категорії, 155.
 Ефименко А., 177, 527.
- Єданов Ів., 138.
 Жерела до історії України-Руси, 14, 22, 23, 27, 53, 108, 145, 566.
 Живая Старина, 203.
 Жигмунт, король, 43, 59, 416.
 Жиди, 2.
 Жидята Луки поученія, 220.
 Житецький П., 179.
 Житіє Антонія, 364.
 — св. Кирила, 531.
 Жукович П., 471.
 Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 204, 448.
- Заболотскій П., 422.
 Забужська Русь, 90, 137.
 Загоскинъ Н. П., 423.
 Зайберт А. Е., 522.
 Залісе, повість, 341.
 Замки господарскіє, 3.
 — подільські, 31, 48.
 Замок львівський, 47, 59.
 Записки Наук. Товариства ім. Шевченка, 206.
 — новоросійскаго университета, 306.
 — Русскаго археол. общества, 255.
 — Ученія Казанскаго университета, 231, 337, 478, 511.
 — Ученія Московскаго Университета, 288.
 — Ученія Юрьевскаго университета, 232, 337.
 — филологіческія, 234, 291.
 — Харьковскаго университета, 205, 385, 499.
 Запись руська, 28.
 Запомога письменникам, 563.
 Західна Росія, 549.
 Zbiór wiadomości, 256.
 Збірник етнографічний, 563, 568.
 Звенигород галицький, 70, 87, 88, 116.
 Землевладѣніє, 32, 276, 434.
 — въ южной Украинѣ, 296.
- Землі руські, 27, 53, 108, 145, 307, 519.
 — скитські, 316.
 — словянські, 285.
 Земля белзська, 108.
 — волинська, 258.
 — галицька, 27.
 — київська, 5, 9.
 — львівська, 108.
 — перемиська, 27, 53.
 — переяславська, 349.
 — подільська, 20.
 — полоцька, 319.
 — смоленська, 319.
 — сяніцька, 53.
 — холмська, 108.
- Земські привилеї, 517.
 Зіньківський Трохим, 257.
 Злата Матица, 426.
 Złote skarby, 441.
 Знаки водяні, 547.
 Зоря, 207.
 Зотовъ Р. Вл., 208.
 Źródła dziejowe, 307.
 З татарських „Легенд“ [оповідання], 554, 555.
 Zubaty J., 493.
- Ібрагім ібн-Якуб, 529.
 Іван Гостинний, 315.
 Ігор, 502.
 — див. Слово о полку Ігоревім.
 Ізмарagd, поезії, 352.
 Ізяслав Ярославич, 89.
 Pias von Reussen und P'ja Muromes, 544.
 Іляріон, митр., 220.
 Індогермане, 496, 497, 521, 536.
 Іоасафовская лѣтопись, 547.
 Iorga Nic., 537.
 Іорданъ Ивановъ, 532.
 Іродіяда, 561.
 Історія Византії, 389.
 — давна Руси, 15, 16, 59.
 — древней Руси, 319.
 — древнерусской духовной литературы, 318, 534.
 — козаччини, 72.
 — Кієва, 336.

- Історія Київської землі, 5.
 — литовско-руського права, 276.
 — Малоросії, 219.
 — одної ночі [оповід.], 553, 562.
 — Переяславської землі, 349.
 — Полоцької землі, 319.
 — польська, 487.
 — Руссовъ, 188.
 — руського народу, 229.
 — руського права, 250, 284, 319, 395, 423, 429, 444.
 — русская, 196, 402.
 — „руської“ [історії] схема, 157.
 — руської архітектури, 320.
 — руської культури, 272, 354.
 — руської церкви, 449.
 — Смоленської землі, 319.
 — середніх вѣковъ, 393.
 — старинна Галичини, 221.
 — староруської штуки, 137, 430.
 — східного словянства, 157.
 — тѣлеснихъ наказаній, 438.
 — України-Руси, 40, 62, 89, 146, 158.
 — українського народу, 164, 165, 168, 169.
 — южнихъ Славянъ, 541.
- Ивановъ П. А.**, 258.
- Извѣстія и Записки Археологическія**, 193.
 — истор. филолог. института кн. Безбородко, 259.
 — общества археології, исторіи и этнографіи, 260.
 — Таврической ученой комиссіи, 424.
 — Университетскія [варшавські], 197, 245, 337.
 — Университетскія [київські], 230, 385, 510.
- Иловайскій Д. Н.**, 209, 391.
Имеретинскій К. Н. кн., 210.
Иностранцевъ К. А., 523.
Ипатскій списокъ, 342.
Истринъ В., 342, 392.
- Навелинъ К. Д.**, 407.
Кавказ, 186, 299, 346, 360, 475.
Кавказці, 112, 137.
- Казимир, великій князь**, 84.
Kazimierz Wielki, 454.
 — **Odnowiciel**, 452.
- Калга**, 122.
Каллашъ В., 425.
Камінецьке староство, 54, 59.
Камінецький повіт, 524.
 — **уѣздъ**, 286.
Камінець-Подільський, 201.
Камінний вік, 512.
Капітула краківська, 535.
Карагодеуашъ курганъ, 312.
Карби, новелі, 472.
Кари Божі, 364, 417.
 — **тілесні**, 438.
Карнѣвъ А., 426.
Карта Австро-Угорщини, 522.
 — археологічна, 336.
 — див. 1) **Atlas**, 2) **Мапа**.
- Каталогъ древностей**, 190, 427.
Katolików i schizmatyków równoprawnienie, 513.
- Кашпаръ А. О.**, 308.
Каштелян київський, 29.
Кедровъ Н. С., 451.
Кеппенъ О. П., 261.
Kętrzyński Stanisław, 452.
- Кіннота у старих Русів**, 202.
Kirche orth.-oriental. in Lemberg, 298.
- Київ**, 322, 336, 399.
Київопечерський патерик, 364.
Київська губернія, 336, 473.
 — **земля**, 5, 9.
 — **митрополія**, 485.
 — **Старина**, 343.
- Київське подимне**, 150.
Київські документи, 45, 59.
 — **князі**, 84, 103, 137.
 — **мініатюри**, 453.
- Київський каштелян**, 29.
 — **край**, 520.
- Київщина**, 89.
- Кирилла св. житіє**, 531.
Кирпичниковъ А. И., 309.
- Клим, митр.**, 48, 215.
Книга родословная, 267.
Книги старо-руські, 339.
Князі удільні, 276.
Kniaziewie litewsko-ruscy, 276.

- Кобилянська Ольга, 362.
 Кобринська Наталія, 111, 305.
 Коваленко Гр., 558.
 Ковтки, 112, 137.
 Козаки, 29, 76, 95, 137, 149, 159, 164, 168, 225, 299, 323, 356, 366.
 Козацький промисел, 52.
 Козаччина, 72, 116, 335.
 Кокорудз Іл., 373.
 Коліївщина, 163.
 Коллегія иностранныхъ дѣлъ, 228.
 Collectanea ex archivo, 310, 344.
 Колекції древностей, 190, 427.
 Комети, 505.
 Комісія археографічна, 175.
 — археологічна, 191.
 — архивна, 439.
 — словянська, 254.
 Кондаковъ Н., 137, 430.
 Коні дикі, 261.
 Кониський Олекс. Я., 120, 121, 124.
 Константин, митр., 70.
 — Багрянородний, 436.
 Конституції польські, 182.
 Контракти, 129.
 Копе Франсуа, 581.
 Копистерин, 30, 48.
 Корабель, 240.
 Коробка Н., 394.
 Королівщини, 27, 48, 53, 108, 116, 137, 144, 145.
 Коронний скарб, 21, 48.
 Kossina G. dr., 497.
 Кости мамута, 458.
 — украшені, 520.
 Котляревскій А. А., 211, 280.
 — Іван, 10, 69, 183, 509.
 Kochanowski J. K., 454.
 Коцовский В., 212.
 Кочубинскій А. А., 345, 482.
 Кошиці, 530.
 Краків, 358, 486, 530, 535.
 Краківщина, 447.
 Krzyżaków stosunki, 278.
 Крижановський Арістарх, 135, 163.
 Крим, 374.
 Крогулець, 43, 59.
 Кромер Мартин, 416.
 Крумбахеръ К., 195, 311.
 Кубанскіе козаки, 299.
 Кулаковскій Ю., 374, 375, 455.
 Культура, 272, 354.
 Кунік Е., 100.
 Куникъ А., 529.
 Курбскій А. М. кн., 294.
 Кургани, 308, 312, 476, 520, 540.
 Курси наукові, 593.
 Kutrzeba Stanislaw dr., 456, 530.
 Лазаревскій Олександр, 133, 219.
 Ламанскій В. И., 531.
 Лаппо-Данилевскій А., 312.
 Ласкинъ Гавріилъ, 436.
 Латышевъ В. В., 186, 346, 475.
 Лашкаръов Петро, 113, 410.
 Л. Д., 323.
 Лебединцев Петро, 55.
 Лев, князь галицький, 140, 156.
 Lewicki Anatol, 274, 324.
 Левицкий Кость д-р, 262.
 Легендарний елемент, 422.
 Legitymizm, 335.
 Leger Louis, 313, 532.
 Lenna i maństwa na Rusi i Podolu, 457.
 Леонидъ, архимандритъ, 263.
 Леонтовичъ О. И., 182, 264, 265, 266, 276, 379.
 Лехницький Мечиславъ, 347.
 Література византийська, 311.
 — духовна, 318.
 Літописи руські, 357, 405, 409, 411, 505, 543.
 Літописні своди, 363, 364, 442, 546.
 Літопись, 309.
 — археологическая Южной Рос-
 сии, 387, 415, 484, 518.
 — галицько-волинська, 37, 48, 127, 143.
 — Ермолинская, 547.
 — западно-русская, 489, 515.
 — Юасафовская, 547.
 — Ипатскій списокъ, 342.
 — историко-филолог. общества, 269.

- Літопись Патріаршая, Никонов-
ская, 357.
— Печерская, 364.
— русько-литовська, 35, 48.
— Симеоновская, 547.
— Троицкая, 547.
Линниченко И. А., 156, 458.
Лист до декана Твардовского,
587.
— до редакції „Дѣла“, 573.
Листи з-над Полтви, 91, 92, 93.
Литва, 41, 59, 187, 266, 276, 345,
501, 513, 517, 526, 527.
— див. Сойм.
Литвинова-Бартош П., 161.
Литовська метрика, 294.
Литовське право, 182, 533.
Литовський статут, 182, 187.
Лихачевъ Н. П., 547.
Лобановъ-Ростовскій А. Б. кн.,
267.
Loewe Richard dr., 378.
Логоѣтъ Пахомій, 392.
Łokietko, 278.
Ломиковскій В. Я., 268.
Лопаревъ Хр. М., 314, 348.
Лушкевич В., 117.
Львів, 396, 537.
Львівська земля, 108.
Львівське староство, 144, 145.
Львівський замок, 47, 59.
Любавскій М., 187, 276, 459.
Любецький синодик, 208.
Люблинська унія, 501.
Люстрації земель, 27, 53, 108, 145.
Ляскоронскій Вас., 349.
Ляхи, 347.
Лященко А, 397, 460.
Магдебурське право, 64, 116.
Мазепа, гетьман, 361.
Майдани-городища, 302.
Майковъ Л., 188.
Майя [оповідання], 554.
Макарій, патріярх антиохійський,
359.
Маковой Осип, 341.
Максимейко Н. А., 501, 533.
Малишевський Іван, 55.
Малоросія, 219, 461.
Малоросійській вопросъ, 413.
Малоруська старина, 268.
Мальмбергъ В., 312.
Мамін-Сибиряк Д., 66, 554, 555.
Мамута кости, 458.
Мапа Rzeczypospolitej Polskiej, 486.
— див. Atlas.
Маркевич Олексій, 152.
Маркович Яків, 252, 370.
Матеріяли, 48, 59, 95, 116, 137,
163, 270, 299, 350, 351, 360,
461.
Матица злата, 426.
Медалі, 336.
Межовъ В., 189.
Мезієръ А. В., 403, 506.
Меліоранскій Платонъ, 462.
Мельникъ К., 190.
Метрика литовська, 294.
— самбірська, 46.
Мечі бронзові, 105, 137.
Мідний вік, 516.
Międzyrzeccy bojarzy, 192.
Міри в старій Русі, 214.
Міста і міщанство на Україні, 153.
Michalków, 441.
Michalkowskie złote skarby, 441,
528.
Микула, 213.
Микулич, 66.
Миллеръ Вс. Ѳ., 213, 271, 315.
Милуковъ П., 272, 353, 354.
Миня, 398, 420.
Мисюра Мунехинъ М. Г., 392.
Митольогія, 313, 532.
Митрополія київська, 485.
Михайловъ А. А., 273.
Мищенко Ѳ. Г., 316.
Мова книжна українсько-руська,
97.
Могила Богданова, 142.
— Галичина, 469.
Могильникъ гнѣздовскій, 540.
Молдавія, 483.
Молотовське срібло, 56, 63, 81,
96, 137.
Монах ворожбитом, 132.
Монети, 336.

- Monumenta, 274, 275.
 Москаль-Чарівник, 183.
 Москва, 154, 160, 209.
 Мотивы свадебных пѣсенъ, 184.
 Мошковъ В. А., 380.
 Мстислав Мономахович, 89.
 Музей, 277, 336, 489, 585.
 Муркосъ Г., 359.
 Much M. dr., 496.
 Мучене сьв. Вита, 534.
 Наріччя руські, 239, 542.
 Народности руські, 508, 542.
 Наслїде, 182.
 Национальный вопросъ, 265.
 Наша Доля, 305.
 Nehring W., 532.
 Некрасовъ Микола, 151, 502.
 Неославянофільство, 180.
 Неробочий Грицько Кривий [оповіданнє], 556, 562.
 Нестор, 328, 333, 347, 364.
 Niederle Lubor dr., 317, 355, 367, 368, 381, 408, 418, 493.
 Niessel, 503.
 Ніжинський полк, 461.
 Никитскій А. И., 214.
 Никифоровъ Н. П., 405.
 Никифоръ, патр., 405.
 Никольскій К. Н., 318, 534.
 Новгород великий, 432.
 Номис [Симонів] Матвій, 125.
 Н. С., 356.
 Нумізматичний музей, 336.
 Обичаї, 290.
 Обзоръніе Филологическое, 235.
 — Этнографическое, 242.
 Обряд руський, 83, 113, 137.
 — скандинавскій погребенія, 240.
 Обряди, 290.
 Общественный бытъ, 461.
 Общество археологическое, 253, 254, 255, 390.
 — археології, исторії и этнографії, 260.
 Огляд часописей за 1894 р., 216.
 Огоновський Ом. д-р, 564.
 Ожешкова Елїза, 58.
 Окору św. Trójcy, 176.
 Олег Віщий, 544.
 Олелько, київський князь, 84.
 Олонецкая губернія, 271.
 Онежскія былины, 217.
 Оповідання, 562.
 — historyczne, 174.
 Ординъ-Нащокинъ А. Л., 413.
 Оришевський, 30, 48.
 — Ян, гетьман, 335.
 Орнамент на кости, 458.
 Особисте щастє [оповіданнє], 552.
 Osteuropa, 529.
 Павлиновъ А. М., 320.
 Падалка Л., 321.
 Палеографія, 504, 547.
 Палея толкова, 273, 426.
 Памятки, 215.
 Памятники, 215, 220, 373, 398.
 Панскій дворъ, 266.
 Папковъ А. А., 463.
 Paprocki Bartosz, 416.
 Parlamentaryzm, 465.
 Партії політичні, 432.
 Партицкий Омелян, 221.
 Pastnek F., 493.
 Патерик київопечерський, 364.
 Первольфъ І., 171.
 Передмова, 153, 565, 568, 570, 575.
 — див. Слово переднє.
 Перемиська земля, 27, 53.
 Перемиське, 447.
 — староство, 53, 57, 59, 116.
 Пересторога, 292.
 Переяславль Суздальскій, 405.
 Переяславська земля, 349.
 Переяславщина, 89.
 Період домонгольський, 9, 479.
 Перун, 313, 532.
 Петрашко, митник, 43.
 Петро Великий, 196.
 Петровскій Н. Ф., 222.
 Петровъ Н. И., 364, 399.
 Петрушевичъ А. С., 396, 485.
 Печатка з Ступницї, 86, 99, 137.
 — митр. Константина, 70.

- Печатки з околиць Галича, 115, 137.
 Piekosiński Fr. dr., 275, 431, 464, 465, 474.
 Piechota polska, 301.
 Пинчуки, 184.
 Пинщина, 89.
 Пипін Олександр, 166, 280.
 Письменники, 563.
 — грецькі, 186.
 Письменство давнє руське, 48, 348, 534.
 — російське, 178.
 — славяно-руське, 398.
 Племена румунські, 396.
 — руські, 78, 104, 542.
 — словянські, 172, 396.
 — урало-алтайські, 508.
 Pleszczyński Adolf, 192.
 Повіт камінецький, 524.
 — турецький, 105.
 Поддѣлка предметовъ, 334.
 Поділе, 279, 457.
 Подільська епархія, 286, 440.
 — земля, 20.
 Подільські замки, 31, 48.
 Подимне київське, 150.
 Подністрове, 27, 48.
 Покровскій К., 505.
 Поле похоронне в Чехах, 36, 80, 101, 116.
 Polivka J., 493.
 Політичні відносини, 146.
 — партії, 432.
 Полк чернигівський, 225.
 Положення ризи Богородицы въ Влахернахъ, 314.
 Полоцька земля, 319.
 Полтава, 38, 321, 498.
 Поль А. Н., 190.
 Польскія конституції, 182.
 Польща, 58, 83, 116, 137, 233, 301, 307, 464, 465, 486, 487, 494, 519, 530, 549.
 Поляне, 347.
 Помѣстья, 276.
 Попович Омелян, 522.
 Портрет Хмельницького, 71.
 Посланіє митр. Кліма, 48, 215.
 Потапенко, 66.
 Potkański Karol, 358, 535.
 Поученє Володимира Мономаха, 443.
 Похоронне Поле, див. Поле.
 Правда, 223.
 Право литовське, 182.
 — магдебурське, 64, 116.
 — русское, 250, 284, 319, 395, 423, 429, 438, 444.
 — русско-литовское, 182, 264, 533.
 — церковне, 437.
 Прешбург, 446.
 Przewodnik naukowy i literacki, 224.
 Przybysławski Władysław, 441.
 Привилеї земські, 465, 517.
 Придніпрове, 435, 512.
 Приходи подільської епархії, 286, 440.
 Прокоповичъ Н. Я., 326.
 Промисел козацький, 52.
 Промова, 564, 589.
 Проповідь, 420.
 Просвіта на Руси, 479.
 Prochaska Antoni dr., 278, 279, 324, 325, 457, 465.
 Прохніцький Ян, 135.
 Псалтир Трірська, 453.
 Психологія славянскаго племені, 172.
 Пташицький С. А., 182.
 Пѣніе духовное, 468.
 Пѣсенъ свадебныхъ мотивы, 184.
 Пѣтуховъ Е. В., 326.
 Пясти, 358, 535.
 [P]. Rawita-Gawroński Fr., 319.
 Разумовскій А. М., 246.
 Ратенське староство, 67, 116.
 Релігійні відносини, 46.
 Рильський Тадей, 136.
 Римскіє гарнізони, 401.
 Рицарство, 495.
 Równouprawnienie schizmatyków i katolików, 513.
 Rowski okręg, 327.
 Родословная книга, 267.
 Рожковъ И. А., 400.

- Рожковъ Николай, 281, 432.
 Różniński Stan., 532.
 Розвідки, 48, 59, 116, 137, 319.
 Розкопи, 24, 181, 308, 458, 482.
 Розправи, 276, 433, 358.
 Роковини столітні відродження
 українсько-руської літерату-
 ри, 73.
 Rolle Michał, 327.
 Роман, князь, 394.
 Росія, 194.
 — Европейська, 516.
 — Западная, 549.
 — Южная, 387, 415, 482, 484,
 518.
 — див. Україна.
 Россы древніе, 229.
 Ростовцевъ М. Н., 401.
 Рубакинъ Н. А., 506.
 Рукописи, 249, 263, 504.
 Руліковскій Е., 117.
 Румунські племена, 396.
 Румянцевський музей, 277, 489.
 Русини галицькі, 91.
 Русси, 188, 202.
 Русская Старина, 466, 507.
 Русскій Архивъ, див. Архив.
 — филологическій Вѣстникъ,
 див. Вѣстникъ.
 Русь, 15, 16, 59, 229, 332, 384,
 457, 495, 529, 539.
 — забужська, 90, 137.
 — західна, 109.
 — югозападная, 32.
 Руська Правда, 262, 281, 400, 406,
 533.
 Руські землі, 145, 519.
 — наріччя, 239, 542.
 — народности, 508, 542.
 — племена, 78, 104, 542.
 Руський обряд, 83, 116, 137.
 Рух громадський, 7.
 Рухи народні, 570.
 Савваитовъ П., 382.
 Sawczyński Henr. dr., 487.
 Sądownictwo w Polsce, 464.
 Sądy ziemskie i grodzkie, 456.
 — див. Суди.
 Саккети Л., 468.
 Самбірська метрика, 46.
 Самбірські акти, 85, 102, 118, 137.
 Самоквасовъ Д. Я., 319.
 Сборникъ матеріаловъ, 360.
 — Харьковскаго ист. - филолог.
 общества, 227.
 — Херсонскаго Земства, 283.
 Svantovit, 313.
 Свистунъ Ф. И., 469.
 Сводъ ростовско - владычный,
 547.
 — див. Літописні своди.
 Свѣнцицкій И. С., 470.
 Святловскій В. В., 539.
 Sejmiki i sejmy, 465.
 — див. Сойм.
 Селян економічний стан, 27, 48,
 53, 108, 116, 134, 137, 144,
 145.
 Селянство українське, 588.
 Селянські контракти, 129.
 Семитські елементи, 290.
 Семанюк Іван, 472.
 Сервитути, 200.
 Сергѣевичъ В., 284, 319, 395, 406,
 434.
 Сільське духовенство, 118, 137, 148.
 Сінкевич Г., 34.
 Сизовъ В. И., 540.
 Sylwetki i szkice historyczne, 185.
 Симеоновская лѣтопись, 547.
 Симонів [Номис] Матвій, 125.
 Симферополь, 308.
 Synod Brzeski, 292.
 Синодик любецький, 208.
 Скалковський А., 100.
 Скандинавскій обрядъ погребенія,
 240.
 Скарб коронний, 21, 48.
 Skarby złote, 441.
 Скити, 186, 316, 346, 380, 475.
 Славяне, див. Словяне.
 Славянофилы, 172.
 Словарь малорусской старины,
 268.
 — русскаго языка, 270, 300, 351,
 428.
 Словесность русская, 403, 506.

- Слово „в суботу сыропустную“ і „в недѣлю всѣх святых“, 48, 215.
 — Кир. Туровського, 48, 215.
 — на перенесеніє мощей Бориса и Глѣба, 48, 215.
 — о князьяхъ, 420.
 — переднє, 68, 114, 134, 575, 580, 581, 583, 588.
 — див. Передмова.
 — о погибели Рускыя земли, 48, 215.
 — о полку Игоревім, 212, 425, 462.
 Словяне, 157, 171, 172, 290, 317, 330, 332, 347, 379, 381, 490, 493, 529, 532, 541.
 Словянські землі, 285.
 — племена, 172, 396.
 Служба св. Борису и Глѣбу, 420.
 Смирновъ И. Н., 508, 541.
 Смоленська земля, 319.
 Смоленської губернії кургани, 540.
 Соболевскій А. И., 504, 534.
 Сойм литовсько-руський, 459, 501.
 Соймова борба, 471.
 Соловій Будимирович, 315.
 Сонети Донецькі, 352.
 Сосуды съ знаками, 458.
 Спицынъ А. А., 520, 542.
 Срезневскій В. И., 383.
 — И. И., 270, 285, 351, 383, 428, 543.
 Срібло молотовське, 56, 63, 81, 96, 137.
 Srkulj Stjepan dr., 328.
 Старовина, 268, 367, 368, 408, 418, 427, 493.
 Староство барське, 8, 12, 13, 17, 33, 327.
 — камінецьке, 54, 59.
 — львівське, 144, 145.
 — перемиське, 53, 57, 59, 116.
 — ратенське, 67, 116.
 — сяніцьке, 108, 137.
 Статут литовський, 39, 182, 187, 276, 474.
 Стешенко И., 509.
 Століте, 123.
 Стороженко В. Н., 402.
 Строй экономическій, государственный и сословный, 272.
 — див. Устрій.
 Студинський Кирило д-р., 292.
 Ступниця, 86, 99, 137.
 Суворовъ Н., 437.
 Суди, 20.
 — див. Sady.
 Супрасль, 515.
 Сухомлінов Мих., 138.
 Схема „руської“ історії, 157.
 Схід, 530.
 Східна Европа, 155, 408.
 Schizmatyków i katolików równoprawnienie, 513.
 Сырку П. А., 376.
 Сѣцинскій Е., 201, 286.
 Святослав, 89, 328.
 Сьпів духовний, 468.
 Сьпіванник з XVIII в., 59, 60.
 Сяніцька земля, 53.
 Сяніцьке староство, 108, 137.
 Таврицька учена архивна комісія, 424.
 Таврицький півостров, 401.
 Talko-Hryniewicz J., 476.
 Тарновський В. В., 427.
 Тарпанъ, 261.
 Татары, 208.
 Твардовський К. д-р, 587.
 Thor und Perun, 532.
 Thraker, 329.
 — див. Оракійцы.
 Театр, 1.
 Тебеньковъ М. М., 229.
 Teka konserwatorska, 477.
 Теодозий, игумен печерський, 417.
 Тербовельський повіт, 447.
 Терлецький Остап д-р, 130, 139.
 Тіандеръ К. О., 532.
 Тимофеевъ А. Г., 438.
 Типы культурно - археологічні, 155.
 Товариство ім. Шевченка, 162, 206, 567, 571, 572, 574, 576, 577, 579, 585, 589.
 Толкова Палея, 426.

- Толстой Л., 66.
 Tomaschek Wilhelm, 329.
 Torarcha Goticus, 525.
 Трактат византийський, 455.
 Трепанация череповъ, 243.
 Трірська псалтир, 453.
 Троицкая лѣтопись, 547.
 Труды, 253, 254, 286, 371, 390, 439, 440.
 Труш Іван, 586.
 Тура [Тураць], 482.
 Турецькі елементи, 462.
 Турецкий повіт, 105, 137.
 Турово Пинщина, 89.
 Туровський Кирило, 48, 215, 220.
- Уваровъ А. С., 263.
 Угри, 530.
 Указатель бібліографическій, 403, 506.
 — до літописий, 409.
 Україна-Русь, 7, 14, 22, 23, 27, 48, 53, 59, 110, 116, 137, 145, 146, 153, 154, 158, 160, 295, 296, 297, 335, 372, 427, 476.
 Українська шляхта задніпрянська, 177.
 Українця секретна місія, 49.
 Улиця Шевченка, 482.
 Уманець О. М., 361.
 Університет, 93, 98, 569.
 Університетські Извѣстія див. 1) Записки, 2) Извѣстія.
 Унія, 292, 324, 325, 471.
 — люблинська, 501.
 Урало-альтайські племена, 508.
 Урсинъ, 172.
 Устрій громадський, 9.
 Ustrój społeczny, 319.
 — див. Строй.
 Ученыя Записки, див. Записки.
 Учитель, 289.
 Уѣздъ каменецкій, 286.
- Фаминцынъ, 290.
 Філософія, 470.
 Finkel Ludwik dr., 176, 487.
 Филевичъ И. П., 233, 319.
- Филологическія Записки, див. Записки.
 Филологическое Обзорѣніе, див. Обзорѣніе.
 Флоринскій В. М., 330.
 Фльобер Г., 561.
 Фонд академічний, 591.
 Vorwort, 583.
 Франко Ів. д-р, 292, 340, 352.
 Франція, 491.
 Фріандъ, 488.
- Жаланскій М. Г., 544.
 Chamięc Ksawery, 331.
 Ханенко Б., 322, 435.
 — В. И., 435.
 Харламповичъ К. В., 479.
 Харузинъ И., 236.
 Хвойко В. В., 458, 512.
 Херсонской губерніи древности, 241.
 Хмельницький Богдан, 71.
 — і Хмельниччина, 74, 116, 126.
 Хмельниччина, 65, 169.
 Хозяйство государственное, 526.
 — див. Економічний.
 Хойновскій І. А., 332.
 Холмська земля, 108.
 Хорвати, 78, 104.
 Христіанство, 414.
 — у Алан, 375.
 Хроника русская, 405.
 Хронографъ, 342, 392.
 Хронологія, 127, 143, 363.
 Хунъ-ну, 523.
- Царгород, 412.
 Царівна, оповідання, 362.
 Церква в Галичи, 396.
 — и школа, 354.
 — православна у Львові, 298.
 Церкви подільської єпархії, 286, 440.
 — русской історія, 449.
 Церковне право, 437.
 Церковні відносини, 114.
 Церковно-археологическіе очерки, 410.
 — учительна література, 220.

- Smentarzyska przedhistoryczne, 441.
 Цупкий, 173.
 Чайченко Василь, 257.
 Часопись Правнича, 237.
 Черемшина Марко, 472.
 Череповъ трепанація, 243.
 Czermak Wiktor dr., 416, 513.
 Чернигівські князі, 208.
 Чернигівський полк, 225.
 Чернигівщина, 86.
 Чернявський М., 352.
 Чехи, пов. бродський, 24, 36, 80, 101, 116, 441, 545.
 Чехов Антін, 66, 68, 170.
 Чорне море, 378.
 Чтенія, 238, 293, 480, 514.
 Czubek Jan, 416.
 Чудо св. Климента, 131.
 Шараневич Ізидор д-р, 119, 141, 441, 545.
 Шахматовъ А. А., 239, 333, 363, 364, 392, 411, 442, 481, 515, 542, 546, 547.
 Schwarzes Meer, 378.
 Шевченко Тарас, 26, 142, 582.
 — див. Товариство.
 Шемякинъ В. И., 399.
 Шимонъ, 488.
 Шишмановъ Ив. Д. д-р, 548.
 Школа, 354.
 Шкрибляк Микола, 592.
 Schlumberger Gustave, 386.
 Шляковъ Н. В., 443.
 Шляхта Барська, 6.
 — українська задніпрянська, 177.
 Schrader O., 536.
 Штернъ Э. Р., 334, 482.
 Штука староруська, 137, 430.
 Штукенбергъ А. А., 516.
 Шумаковъ С., 294.
 [Щ]. Ščerkin Eugen, 364.
 Щепкинъ С., 240.
 Ювілей, 10.
 Южная Россія, див. Росія.
 Юстиніян, 311.
 [Я]. Jabłonowski Aleksander, 335, 519.
 Ягайлони, 465, 526.
 Jagiełło, 324.
 Jagiё V., 365.
 Jazda polska, 301.
 Язычество въ русскомъ народѣ, 414.
 Якубовскій И. В., 517.
 Ярослав, 5.
 Ярославів вал, 336.
 Ясинскій М., 444, 533, 549.
 Ясновельможный сват [оповідан-
 не], 557, 558, 560, 562.
 Ястребовъ В., 100, 241, 295.
 Яцимирскій А. И., 412.
 Феодоръ, 314.
 Феодосій, 220, 333, 364, 460.
 Фракійцы, 380.
 — див. Thraker.
 Зварницькій Д. И, 366.
 Эйнгорнъ В. О., 413.
 Этнографическое Обзорѣніе, див.
 Обзорѣніе.

ПОМПЕЯНСЬКЕ ІЗІУМ, ПАМ'ЯТКА БОРОТЬБИ СХІДНІХ КУЛЬТІВ ЗА ПЕРЕВАГУ В ГРЕКО-РИМСЬКІМ СВІТІ.

Відомий образ Брюлова „Зруйнування Помпеї“ дуже спопуляризував у Росії оте засипане попелом і наново викопане з під нього місто. Про Помпею писали і говорили в 40-вих і 50-их роках так багато, що я ще десятилітком зачитував ся описами її дивовиж. Я любив у мріях літати по тім безлюднім та мовчазнім місті, де про те на кождім кроці видно сліди палкого, шумного життя, що кипіло тут ось немов би ще вчора, і нараз, нагло було перерване страшною катастрофою. Що за доля! Перед нами немов виходить із могили живий покійник і наглядно розкриває своє давно завмерле, а повне захоплюючого інтересу життя. Минули роки, явив ся незабутній наш просвіти-тель Герцен, і для нас почало ся нове життя. Наші душі вирвали ся з під попелу сервілізму, жорстокости та обскурантизму — ми почали глядіти на світ іншими очима. Все довкола нас явило ся нам іншим, і навіть мрії про далеку Помпею набрали нової закраски й нового значіння: помпейські розвалини зробили ся символом нашої власної долі. „Артист, що розвив ся в Петербурзі — писав Герцен — вибрав для свого пензля страшний образ дикої, нерозумної сили, що нівечить людей у Помпеї... На величезнім полотні товплять ся безладно налякані купи; вони даремно шукають рятунку. Вони погинуть від трусу землі, вулканічного вибуха, серед цілої бурі катаклізмів. Їх нівечить

дика, безмисна, безпощадна сила, против якої ніякий опір неможливий“.

Отсе фрапантне зближеннє, що від тоді ніколи не переставало підновлювати ся все новими та новими потвердженнями, неминуче протягом часу міцніло й міцніло в моїй свідомості, так що все наше життє почало являти ся мені якимось важким та болючим конаннєм, якимось нестерпно-довгим, повним жаху „останнім днем Помпеї“. Чути було темні сили, що гасять нашого духа, напірають на нас як снігова лявіна і грозять погребти нас у мовчанці й тиші смерті.

Кінця краю не було тому кошмарови, і коли трапляло ся згадувати про похоронене місто, його подібність до нашої дійсності раз у раз палила душу. Самого міста одначе мені не доводило ся бачити, а під старість думало ся, що вже ніколи й не побачу його. Та ось минулого року неждано несподівано Помпея виринула передімною вже не в самих мріях. Ось я в саду, що розкинув ся біля самих стін старинного муру, і наближаю ся до нього... Мене опановує душевна тривога, немов я наближаю ся до рідних могил і бою ся порушити їх святотчну мовчанку. Алея, якою я йду, робить крутий зворот, і ось передімною брама і перспектива вулиці, що тягнеть ся від неї. Так ось вона, Помпея! Я стою біля великої арки: ось ніша, де стояла статуя Мінерви, перед якою горіла золота лямпочка; ось лавка для тих, що в ранці дожидали, поки відчинять браму; на ліво маленька арка для пішоходів, усе як було в передодень катастрофи, і тільки розвалини муру на горі, де колись були зубці, кричать про минуле, про століття, що втонули в криниці вічності.

Проходжу браму, йду далі через форум, просто до храма Ізиди, що має для мене особливо великий інтерес. Сей маленький храм, видобутий із під попелу ще в половині XVIII в., заховав ся далеко краще, як деякі інші тутешні храми й будівлі. Він достарчив науці багато дуже важного й цікавого матеріалу. В звязку з силою даних, добутих при розкопах останків інших Ізіюмів, Серапеумів, Мітреумів і інших тогож рода храмів на всьому просторі римської імперії, широка історична течія станула перед нами в зовсім новім світлі.

Коли ви стоїте перед помпеянським Ізіюмом, вам здаєть ся, що ви наблизили ся до тої своєрідної епохи з єгипетського кута, а там далі, на всю ширину величезної території розсипали ся незлічені прояви тої великої історичної боротьби, яка тепер із кожним днем що раз більше виясняєть ся для нас.

Зверхній вигляд храму не виказує тай не виказував нічого незвичайного: інші помпеянські храми в загальних рисах належать до одного й того самого старинного типу. Лише внутрішній розклад і характер орнаменталістики мають свої особливості. Ще різкіше кидалося в очі те, що тепер щезло. Переносилися в ті часи, коли все тут іще жило, рухалося і шуміло, коли прихожі зупинялися на вулиці, прислухалися до святих співів за стіною, а юрба вірних наповняла храм, мусимо уявити собі щось дуже оригінальне і незвичайне. Входилося в звичайненький наверх храм, і тут разом із художніми, повними виразу та руху фігурами плястичних богів і богинь ви бачили колодовату, немов одубілу статую Ізиди. Лице її було помальоване, на голові блискіт дорогої діадеми, уся вона була покрита розкішними шатами, на пальцях мала перстені; вона мусіла виглядати подібнісінько до тих вистроєних Мадон, що й сьогодні стоять у костелах південної Італії. По боках стояли образи грецьких богів і богинь; легенди про них були змістом малюнків на стінах як у храмі, так і в суміжних із ним будівлях. Надто можна було бачити деякі єгипетські скульптури та гієрогліфічні написи. Все в купі виявляло перістий мішанину, і всюди з поза граціозних обрисів геленської чи радше геленістичної штуки виступали тверді контури єгипетського стилю, за грецькою живістю та рухливістю видно було важкий єгипетський шаблон.

Не довго до фатального дня вибуху Везувія сей дивоглядний храм, розвалений землетрясенням у 63 році, був відбудований на ново і зовсім відновлений. В р. 79 се була одинока закінчена реставрація; праці при інших помпеянських храмах у ту пору ще не були закінчені. Та Ізіум, піддержане щедрими жертвами приватних людей, не лише упоралося досить швидко з усіма роботами, але ще добилося побільшення свого ґрунту коштом суміжної палестри. Очевидно культ Ізиди мав під собою твердий ґрунт.

Міжнародному характерови зверхнього вигляду храму відповідав і міжнародний характер тої релігійної системи, якій він служив. Основою того міжнародного характеру була віра в тожність єгипетських божеств із грецькими, що різнилися буцімто лише самими назвами. Така віра являлася очевидним признаком зросту релігійної свідомості. Поняття про конкретні божества не устоюють у ряді і не зливаються з іншими, а тільки протиставляються, як протиставляється прим. племінний бог Дагон племінному богу Ягвег. В міру, як росте абстрактність поняття,

відкривається вихід до узагальнення зближених прикмет через усунення конкретних. Разом із ослабленням племінної ворожнечі щезає також вороговання між богами, і той сам Ягвег доходить до того, що його ставлять поряд із Агура-Маздою в признанню однаковості їх обопільних основних прикмет. І сей і той у тій стадії розвою являють ся вже не племінними, а космічними божествами. Так само йшло діло і з грецькими та єгипетськими божествами. Щоб у тріяді: Діоніз, Деметра, Аполлон із одного боку і Озіріс, Ізіда, Гор із другого добачити тотожність їх сути, на се оба народи мусіли стати висше по над племінну відріжненість і національну виключність і таким способом перейти межу, що ділить природну релігію від релігії культурної. В сьому разі з'єднання грецьких і єгипетських вірувань почало ся ще в VI віці, коли Греки поселили ся в Навкратісі та Абидосі і коли у-перве виникла думка про одність божеств обох народів. Для Геродота се питання являло ся вже рішенням і він раз по разу говорить про грецьке або єгипетське ім'я того або иньшого божества, або виставляє грецьку назву немов переклад єгипетської. Релігійний рух, що впливав із міжнародного зближення, йшов роблячи ся чим раз загальнішим, до IV віку, коли в ново założеній Александрії здобув собі особливо податний ґрунт і швидко дійшов до повного розцвіту. Він держав ся віки і в самім розпалі супірництва ріжних його розгалужень Апулей міг уже формулювати його в дуже широкім обемі: для нього Ізіда, се прамати всього в природі, володарка елементів, первородна дочка Часу, найстарша в раді богів, цариця в царстві тіний, перша серед жильців неба, в якій втілені всі хори богів і богинь; вона одним своїм кивком кермує долею високого неба, могутніми вітрами моря, темними тайниками підземного сьвіта; вона — те єдине божество, яке чить увесь сьвіт під ріжними формами й іменами, при всій ріжнородности образів і церемоній. Старі Дорійці називали її пессінунтською матір'ю богів; перші поселенці Аттики звали її кекропською Мінервою; на Кипрі ім'я її було пафоська Венера; кретські моряки кланяли ся їй під назвою діктінської Діяни; Сицилійці називають її стигійською Прозерпіною; одні іменують її Белльоною, другі Юоною, ті Гекатою, иньші Рамнузією, лиш Єгиптяни, зберегателі давньої мудрости, і Сирийці називають її правдивим її іменем і кланяють ся їй пригідних її і пристійних для неї обрядах.

Так розкриває нам Апулей абстрактний характер поняття про Ізиду, як про універсальне божество; та він дає нам пізнати

також її етичне значіння. Ізида для Апулея „вічна і найсвятіша покровителька людського роду, ненастанна заступниця слабих і бідних смертних, що з ніжністю і ласкою йде на поміч страждущим і нещасним. Нема дня, нема ночі, нема ані одної хвилини в життю, в якій не спливала би на смертних її божеська щедрота. На морі й на суші вона всім подає свою помічну руку. Вона розганяє всі бурі життя і всіх покриває своїм покровом. Вона розв'язує найбільш заплутані вузли судьби, втишує скажені бурі фортуни, здержує погрози ворожих констеляцій. Її шанують жильці небес, їй кланяються божества ада, вона порушує сьвіт, запалює сонце, кермує вселенною, держить під п'ятою ад, їй радісно втрутують звізди, їй витають сьвітла небесні, з неї будують ся часи, вона годує облаки, нею наливається колос і т. д. Словом, Ізида, се уособлене любови до людства, його надія, його оборона, його „провидіння“ в повнім значінню того терміну.

Всі ті космічні та етичні моменти характеристики Ізиди являються в повні згідними з вихідною точкою поняття про се божество в давнім Єгипті. Від найдавнішої давнини вона вже була тут високою і добродібною богинею і матір'ю, якої вплив і любов обіймали небо й землю і преісподню, де пробувають покійники; вона була уособленем великої жіночої творчої сили, що починає і родить усяку живу істоту і в загальї все від небесних богів до земнородного — людей і звірів. Вроджене нею вона береже, піклується ним і кормить його. Все своє життя вона повертає на те, щоб прикладати свою силу на добро та успіх, не лише творячи нові істоти, але також привертаючи життя покійникам. Вона являється високим зразком типу вірної жінки і любящої матери, і в тім своїм значінню вона й була найбільше почитана в Єгипті.

Разом із Ізидою почитано все також брата, а заразом і мужа її Озіріса, богочоловіка, володаря загробового сьвіта, чоловіколюбця, насадителя справедливости і оберегателя правди, великого судію померших, що важить їх серця і визначає кождому заслужену ним долю. Його народження було чудом заповіджене голосом із неба; його життя було посвячене на добро людей, яких він навчив обробляти землю, яким надав закони і запровадив почитання богів; по його мученицькій смерті наступило доконане Ізидою його воскресення для нового, вічного життя в загробовім сьвіті, яким він кермує як бог і царь, даючи

кожному гідному доступ до вічного блаженства під його володінням.

Такий був характер єгипетських божеств, що відбирали почесь у помпеянським Ізіюмі; тому мусіло відповідати й богослуження віддаване тим божествам, що зводило ся на обряди і символи ідеї положеної в основу релігійної системи. В помпеянським Ізіюмі, як і у всіх иньших греко-римських храмах Ізиди богослуження відправляло ся по уставленім ритуалі по части щоденно, по части — з особливого пишнотою в означені празники. Звичайний хід богослуження Ізиді в її храмі містив ся в обряді „отворення ворот“, жертовного спалення плодів і кадила, молитов, пісень і иньших віковічних способів обрядової релігійности; в празничні дні на перший плян виступали процесії, в яких так названі пастофори або кивотоносці разом із иньшими членами храмової ерархії виступали в кондукті, що супроводив таке чи иньше обношення образа богині. Оті обходи мали звязок із ріжними магічними або містичними особливостями, що служили виразом їх високого значіння для віруючих. До них належали: десятидневий піст, що попереджав церемонію, затворництво в самім храмі, що мало на меті острє захованне того посту, запитуванне пророчні, вдивлюванне в образ богині, що доводило до релігійної екстази і т. и. Процесії відбували ся дуже празнично та пишно. Призначені для піддержання релігійного настрою серед віруючих вони приваблювали до себе увагу й усеї людности міста і тому неминуче причиняли ся до зміцнення пропаганди. До найзначнійших празничних богослужень із тих, які відправляли ся в Ізіюмі, належали між иньшими: празник посвячення новонавернених, при чім у круг обрядів входило зануренне посьвячуваного в воду, що як дар Озіріса вважала ся сьвятою; далі празник різдва Озіріса, а також шанованне його мук, смерти і воскресення. Се остатнє богослуження відбувало ся серед плачу вірних у першій і серед радісних співів у другій части. Все оте драматизованне легенди не було позбавлене й моралізаційної тенденції, що впливала з єгипетських переказів і також на ґрунті релігійного синкретизму не переставала докладати великої дбайливости за моральне оновленне неофітів і вщіпленне їм моральної чистоти та охоти до благочестивих діл. Сьвідощтва Апулея, згідні з тими даними, які маємо в староегипетській „Книзі Мертвих“, показують, що на всьому протязі того часу удержував ся все однаковий дух милосердя і співчутя. „Я заховував справедливість на землі — говорить покійник перед лицем

свого судді Озіріса, — „я не причиняв терпіння нещасним, я не допускав жорстокого поводження з невольником, я не був причиною пролитих сліз, я не допускав ся вбійства... а давав хліб голодному і воду прагнущому“ і т. и.

Суміш етичних і магічних елементів, що визначає буцім то єгипетську релігію, властива одначе всім релігіям у загалі. Еволюція всіх релігій зовсім не виявляє „заміни старого новим“ чи пак „субституції“ по терміну емпіріокритицизму, а все і всюди держить ся „реституції“, з якою разом умішують ся новотвори, що з часом усе більше й більше заслоняють собою старі пережитки. Міжнародний характер того релігійного руху, в якого лоні йшла боротьба за перевагу того чи иньшого перенесеного у греко-римський світ східного культу, був особливо корисний для виробу новотворів, які й появляють ся скрізь як нові парості на старім пні. Такими паростями й являють ся ті нові боги, яких Джон Робертсон називає „секундарними богами“, які являючи ся з разу в формі заступників і посередників — Озіріса, Діоніза, Атиса, Адоніса, Мітри, Льогоса — роблять ся з часом представниками ідеї вибавлення, спасення, викуплення — сотерії, не лише величають ся самі як сотери, але й инших, старих богів наділяють тим самим прозвищем. Повстанне й еволюція тих „секундарних“ культів на основі сотера, що заслонює старі вірування, виступає тому як питанне першорядного значіння, а конкретне здійсненне того новотворного руху в такій чи иньшій формі, при всім своїм високім історичнім інтересі все таки по троха відступає на другий плян.

Мати всюди на оці ту соціологічну перспективу тим більше важно, що факт осягнення переваги того або иньшого з даних новотворів не мав і не міг мати чисто прінципiального характеру. До розвязки сього питання причиняло ся багато зовсім практичних чинників, а в їх числі роля верховодів новотвору мусить уважатися немаловажною. Служителі Ізиди хоч і швидше мали багато дечого такого, що сприяло успіхови иньших конкурентів, не виявили одначе досить видержаної консеквенції ані в уставленню єдності, суцільності та окремішності своєї науки, ані в організації духовенства, і тому й оказали ся позбавленими многих шансів успіха. Хоча духовенство Ізиди й не було відокремлене і єрархізоване в кождім окремо взятім Ізіюмі, але спільної організації і спільного проводу воно не мало і взяте в цілости поступало неминуче в роздріб. В Ізіюмах був уставлений цілий сойм „ієреїв“ з „архієреєм“ на чолі і з цілою купою другорядних

достойників. Вони були дуже діяльні і запопадливі, втискали ся в родини, dokonували навернень у аристократичних сферах, особливо серед жінок, притягали пожертвування, розбуджували мрійливий настрій, посідали штуку не відстрашувати неофітів побиранням досить високого гонорара за сповнюваннє обряду посьвячення і інших треб; та всього того було не досить для запевнення їм рішучої перемоги в суспільности. Їх спосіб поступування мав на собі печать якоїсь невикінчености; вони допускали рівночасне займаннє духовної гідности і сьвітських становищ, не відкидали поклонення грецьким божествам, не дбали про усталеннє звязку між духовними колеґіями окремих Ізіумів і в загалі не досить протиставляли культ Ізиди пануючому культови. Оттим то вони не здужали витворити досить самостійної суспільної сили ані виробити відповідну силу сьвідомости та ясности в уставленню своєї мети й засобів, і тому пізнійші культи нарешті зуміли відібрати культови Ізиди його історичну будущину на свою користь.

Окиньмо тепер одним загальним поглядом усю ту широку течію єгипетських і семітських вірувань, що протягом ряду століть вели боротьбу за перевагу в греко-римськїм сьвіті, і виділімо ту основну прикмету, якою визначають ся всі вони і яка відкриває нам основу їх близькости при всіх ріжницях їх історичного походження. Ся прикмета лежить у тім, що центральні герої всіх східніх культів — Діоніс, Озіріс, Атіс, Адоніс, Мітра — являють ся богочоловіками, що посьвячують своє життє на добро людей, навчають їх, помагають їм і захищають їх, терплять і вмирають і нарешті воскресають і відкривають людям дорогу до спасення. Як такі вони притягають до себе не лише віру, але й любов своїх поклонників, що плачуть із приводу їх терпінь і смерти, то радують ся з приводу їх воскресення. Хто вони, ті герої чоловіколюбці? Чи обоготворені історичні особи, чи втіленнє ідеалів утворених людською думкою? Питаннє не являєть ся важким до розвязки, бо воно наперед рішене явним або скритим многоіменним їх значіннєм: усі ті герої характеризують ся анальоґією їх життя з життем сонця і з життем земної ростиности, якої образом і подобою являють ся вони. Як сонце в своїм видимім русі немов би тоне в безодні, з якої потім знов виринає і підіймаєть ся на небесну височінь, поборюючи свого ворога — чорну хмару; як зерно, заборпане в землю і входячи коріннєм у темну глибіню, потім на ново сходить, — так і всі ті герої, добродіє люди, подібно як сонце або збіжевий колос, умирають подібно

до них і воскресають. Ті герої — міти сонця і зерна. Але що ж таке міт?

Міт, се оповідання, що служить для „вияснення“ невідомого, загадкового, незрозумілого. Як зведення невідомого до відомого або такого, що вважається відомим — у данім випадку людська особа — „вияснення“ являється в таку пору духового розвою, коли можуть виникати відповідні питання і вироблено певні способи для їх рішення. Такий релятивно складний механізм думання мусів бути неминуче попереджений більш елементарним. Усе питання в тім, чи лишив він по собі памятки? Так, така памятка лишилася: се казки, яких походження губить ся в доісторичній темряві, які своєю простотою, наївністю та елементарністю являються ся граничними, початковими зародами міта. Містячи в собі иноді ледво-ледво слабо зазначене „вияснення“, казки дають нам ті оповідання, в яких мусимо шукати початкових соняшних або ростинних героїв, що пізнійше виробили ся на „секундарних“ богів. І справді, цілий широкий цикл казок ясніє славою прототипів тих героїв, що пізнійше називались Озірісами, Атісами, Адонісами, а давнійше носили иньші імена: Йосифа, Сіндерелюса, Попелюха, Шолудяка. Еволюція секундарних богів ішла, як видно, з далека і з низу, з глибини віковічних народніх переказів.

Руїни мають свої чари... Вольней, що бачив їх так багато, витав їх із захватом і признавав, що „Його серце знаходить у їх огляданню всю принаду глибоких почувань і високих думок“. Силкуючи ся підхопити їх у голосі тих величїх обломків, що окружали мене, я пустив ся за їх потоком і мені думало ся, що ота колись так високо шанована Ізида, встаючи тепер із попелу, навиває не самі лише сумовиті думки. Воскресаючи сама вона оживлює память про ціле пасмо історичного життя, з обривків оповідань про се пасмо відновлює правдиву повість про неї і поповнює прогалини, що явили ся наслідком тисячі катастроф. Так як оті колюмни, що протягом віків знали лише могильну темряву, а тепер блискотять у південному сонці своїми дивними мармурами, заблисне й історія, і ми щасливі маючи можливість констатувати її перші кроки. Тенденційні верзання псуймаїстрів історичної правди, що опирали ся на духове запаморочення, по части закрили від нас дійсне лице Ізиди, по части наклали на нього розмахом суздальського квача окраску спільну з тзв. „поганством“, тоб то вертепом безглуздя та неморальности. Та ось ті руїни заговорили, і на уста, що вимовляли пусті слова, нало-

жено печать мовчання. Нова історична наука раз на все відкинула значінне безіменних, недатованих і загалом невірних жерел, повзяла тверду постанову оперти ся на ґрунті самих дійсних фактів і обхопити всю їх повноту в своїм широкому кругозорі. Спокійна і глибоко свідомо своєї гідності вона добре знає, що заняте нею тепер положення дозволяє їй піддати перецінованню всі традиційні вартости і дасть їй змогу в повній зброї всеобіймаючої критики сьміло поступати наперед, до заповідної своєї мети — правди.

Володимир Лесевич.

ЛІТЕРАТУРА.

Luigi Fischetti, Pompeii Past and Present. Naples (без означення року).

G. Maspero, Histoire ancienne des peuples de l'orient classique. Les origines. Paris, 1895.

E. A. Wallis Budge, The gods of the Egyptians. London, 1904.

Frank Granger, The Worship of the Romans. London, 1895.

Gaston Boissier, La Religion romaine d'Auguste aux Antonins. Paris, 1892.

Georges Lafaye, Histoire du culte des divinités d'Alexandrie. Paris, 1884.

Cte Goblet d'Alviella, Eleusinia. Paris, 1903.

P. Foucart, Recherches sur l'origine et la nature des mystères d'Eleusis. Paris, 1895. Його-ж: Les grands Mystères d'Eleusis, 1900. Його-ж: Le Culte de Dionysos en Attique, 1904.

Hugo Hepding, Attis, seine Mythen und sein Kult. Giessen, 1903.

Grant Allen, The Attis of Catullus. London, 1892.

Edwin Hatch, The influence of greek Ideas and usages upon the Christian Church. London, 1891.

Gustav Anrich, Das Antike Mysterienwesen in seinem Einfluss auf das Christentum. Göttingen, 1894.

Georg Wottermin, Religionsgeschichtliche Studien zur Frage der Beeinflussung des Urchristentums durch das Antike Mysterienwesen. Berlin, 1896.

C. Pascal, Dei e Diavoli. Saggi sul paganesimo morente. Firenze, 1904.

A. D. Loman, *Questiones Paulinae*. (Theologisch Tijdschrift. Leiden, 1882—86).

Antiqua Mater, A Study of Christian Origin. London, 1887.

Supernatural Religion, An inquiry into the reality of Divine Revelation. London, 1902.

John Robertson, *Pagan Christs*. London, 1903.

Fr. Cumont, *Die Mysterien des Mithra*. Leipzig, 1904.

Alb. Dieterich, *Eine Mithrasliturgie*. Leipzig, 1903.

НАЛИВАЙКО В МІДЯНІМ БИЦІ.

ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ ЛЕГЕНДИ.

I.

Медицина знає певні дідичні хвороби, фізіологічні збочення чи атавізми, що держачи ся в однім роді проявляють ся різно у різних осібників, перескакують одну, дві або й більше генерацій, щоб потім проявити ся в осібниках пізних поколінь, там, де її ніхто й не надіяв ся. Девчому анальогічне явище виказує й усе цивілізоване людство, та величезна сім'я, звязана з собою не вважаючи на географічні, політичні та національні різниці величезною масою спільних традицій, поглядів та привичок: і в тій величезній сім'ї живуть певні духові інклінації, жорстокі збочення, дикі скоки фантазії, що виринають то тут то там, у однім чи другім віці, в таких чи иньших формах, але з ідентичним основним характером. Історія знає масові психічні зарази, знає віки переваги аскетичних уподобань, переваги містики, замилювання до жорстокости в ділах і творах фантазії, знає й поодинокі симптоми, повісти та легенди, що мов мікроскопійний грибок літають у повітрі; осідають та розростають ся в місцях та часах далеко віддалених, прилягають до осіб розділених від себе сотками миль і тисячолітами часу, хоча без сумніву завдяки якійсь далекій покривности ситуації та обставин, які для дослідника не все й видні виразно.

Один із таких капризних симптомів великої психології цивілізованої душі хотів би я обговорити ближше, звести до купи те, що знаємо про його появу і пошукати його жерел. Се відома загально оповідане про спаленє козацького ватажка Павла

Наливайка в мідянім биці в Варшаві. Добру нагоду до сих уваг дає праця д. В. Доманицького „Козаччина на переломі XVI—XVII в.“, власне надрукована в „Записках“, і в якій на стор. 120—124 зведено до купи звістки про смерть Наливайка,

Найважнійша і історично найвартнійша з тих звісток, се цитований д. В. Доманицьким лист Федора Скумина до кн. Криштофа Радзівіла, по якому Наливайка насамперед стято, а потім четвертовано. Ся звістка, взята з приватного листу, тим важнійша, що Скумин, високий достойник литовський, був у ту пору в Варшаві і мабуть власною особою був присутний при смерті Наливайка, а при тім як чоловік своїми симпатіями далеко ближший до Руси як до Польщі, не мав ніякого інтересу таїти нічого, отже певно не був би промовчав ніяких жорстокостей, як би вони були супроводили Наливайкове страченє.

На жаль, дальше твердженє д. Доманицького, що особливо руським пізнійшим літописцям мусимо завдячити фантастичне розмальованє страчення Наливайка, і що особливо версії про насадженє йому на голову розпаленого вінця і посадженє його на розпаленого (зелізного) коня „у польських літописців нема“ (стор. 123), мусимо вважати помилкою. Власне ся версія, яку повторяють козацькі літописці: Грабянка, Самовидець, Рігельман, Київська літопись, Лизогубівська літопись, компіляція Лукомського, має своє жерело, на скільки можемо догадувати ся, в польських мемуарах. Польський письменник із першої половини XVII в. кс. Йончинський (Jęczyński, не Петро Янчинський, як хибно за Бантишем Каменським цитує д. Доманицький, роблячи Петра з лат. Pater) у своїй рукописній *Vita Zolkiewskii* (Оссол. рукоп. ч. 1687) каже виразно, що витерпівши в тюрмі довгу муку від безсонниці Наливайко „tandem vero equo candenti impositus fuit, ac candenti corona coronatus, denique capitis sententiam tulit“¹⁾.

¹⁾ Див. Johann Christian Engel, *Geschichte der Ukraine und der Kosaken* (Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie durch eine Gesellschaft der Gelehrten in Deutschland und England ausgefertigt. Acht und vierzigster Theil. Halle 1796), стор. 106, нота. Правда, в тій самій ноті Енгель покликаєть ся з разу на якісь, очевидно руські, „handschriftliche Annalen“, у яких стоїть, що Наливайка у Варшаві „na mjetanonu (sic!) wolu spaleno“, очевидно „на мідяному“, але він зараз же цитує кс. Йончинського як авторитетне виясненє, і то цитує його з того самого рукопису бібліотеки Оссолінських у Львові, який зберегаєть ся тут і доси.

Тямлячи, що Йончинський писав коло половини XVII в., в часі, коли Європа день у день гляділа на страховища 30-літньої війни та різних контрреформацій, нам не буде дивно, що він і на страчене Наливайка переніс одну з тих жорстокостей. Саджане на залізного чи то „мідяного“, се-б то до червоности розпеченого „коня“, або, як каже Київська літопись, „вожене на мідяній кобилі“ було в західній Європі з давен давна практикованим способом тортури чи радше передсмертної кари і полягало на тім, що злочинця саджали на уставлену мов зидель розпечену штабу заліза. Чи була така кара практикована і в Польщі, не знаємо, але фантазія польських криміналістів нераз ще вертає до неї, між иньшим і при описах смертної кари Гонта. Такий „мідяний кінь“ був ніби жорстокою пародією королівського престолу, і ся кара постигала звичайно нещасних претендентів або в загалі таких бунтівників, що добивали ся для себе якоїсь удільної влади в ущерб легальної королівської. А що в очах Поляків Наливайко (як і пізніший Гонта) як перший історичний ватажок козацької та хлопської черні був рівночасно першим історичним репрезентантом автономічних змагань українського народу против верховенства Польщі¹⁾, то й не диво, що польські мемуаристи побачили в ньому небезпечного претендента, що простягав руку на єдність „корони“, і в своїй уяві наділили його хоч по смерті карою відповідною для злочинців тої категорії.

Коли під пером українських письменників отся легенда про Наливайка й зробила деяку еволюцію, то се був лиш один крок, а власне той, який ділить версію Йончинського і козацьких літописців від тої версії, яку маємо в „Історії Руссов“ псевдо-Кониського, властиво Полетики. В тій інтересній історичній праці читаємо, що після успішної битви козаків із Жолкевським під Чигирином Наливайко з полковником Лободою, полковим судією Федором Мазепою і київським сотником Яковом Кизимом їдуть як делегати на сойм до Варшави в 1597 році. „По приїздѣ Гетмана и депутатовъ въ Варшаву въ первую ночь взяты они на квартирахъ подъ караулъ и повержены тогдаже въ подзем-

¹⁾ Зазначу тут, що швидко по смерті Наливайка Поляки починають усіх Українців дразнити „Наливайками“. Мусіли вони сим прозвищем дуже докучати Українцям, коли скарги на нього йдуть аж до короля і попадають у тодішню полемічну літературу, особливо в „Лямент“ та „Юстіфікації“ Смотрицького, в записки многих сучасників.

ную темницю, а по двухъ дняхъ безъ всякихъ спросовъ и суждений вывели Гетмана и съ нимъ Лободу и Мазепу и Кизиму на площадь и объявивъ имъ вину гонителей на вѣру Христову, посадили живыхъ въ мѣднаго быка и жгли быка того малымъ огнемъ нѣсколько часовъ, пока вопль и стонъ страдальцевъ былъ слышенъ, а наконецъ тѣла замученныхъ въ томъ быку сожгли въ попель. Се жестокое и безчеловѣчное варварство выдумано римскимъ духовенствомъ по правиламъ и мастерству ихъ священной инквизиціи, а произвели его въ такое безстыдное дѣйствіе вельможи польскіе, владѣвшіе вмѣстѣ съ примасомъ всѣмъ королевствомъ¹⁾.

Отсю версію „Исторіи Руссовъ“ повторив потім Бантиш Каменський; мабуть із сих книжок вона пішла гуляти з уст до уст між козацькими потомками і знайшла собі відгук в однім оповіданю О. Стороженка, який представляє діло так, що Ляхи не можучи видушити від Наливайка ніякими муками крику та стогону посадили його в мідяного бика та палили під ним огонь надіючи ся, що він закричить, та Наливайко був сильний козак: згорів на вуголь і не застогнав ані разу.

Вже в XVIII віці вчений Німець Енгель добачив подібність між оповіданем про смерть Наливайка і старинною повістю про агрігентського тирана Фаляріса (*Gesch. der Ukraine*, 106); ту саму подібність зазначив і Куліш у своїй „Крашанці“ доказуючи, що історія геройської боротьби козацтва з Поляками, се переважно видумки фанатичних попів або п'яних кобзарів, яким можуть вірити тільки нетямучі та засліплені своєю антикультурністю новійші „потомки гайдамаків“. Правда, він не міг навести ані одного з новітших серйозних істориків, який брав би на віру легенду про смерть Наливайка в мідянім биці, а мов на перекір йому „Исторія Руссовъ“, що виявляє крайню редакцію сеї легенди, показала ся ділом не попа, а власне потомка козацької старшини і чоловіка на свій час передового (був членом Катерининської комісії для уложення російської конституції), тоді як друга версія про муки завдавані Наливайкови перед смертю була ділом Поляків.

Та вказати на старинну повість про Фаляріса ще не значило пояснити легенду про Наливайка. Чи автори мемуарів та літописів свідомо кували брехню для певних своїх тенденцій? Чи

¹⁾ История Руссовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конисскаго, Архієпископа Бѣлорусскаго. Москва 1846, стор. 39.

свідомо й безпосередно копіювали повість про Фаляріса, переносячи її на Наливайка? Чи може були тут які посередні огнива, був між двома шпильями Фаляріс-Наливайко якийсь ряд горбів та пригірків? Іншими словами: може було й тут, як і в тисячних анальогічних випадках щось таке, що займало довгі віки фантазію ширших мас, не лише самих книжників, витворювало той настрій масової психології, що в анальогічних історичних ситуаціях усе велить їй робити анальогічні рухи та скоки фантазії, знаходити вислов для свого чуття в анальогічних плястичних формах. Ще иньшими словами: чи повість про Фаляріса була в XVII—XVIII віці відома на Україні лише декому з книжників, чи й ширшим масам бодай оśвічених людей, а коли була відома, то в якій формі? І яка форма тої повісти могла мати вплив на приклеєне того легендарного мотиву до особи Наливайка?

На отсі питання поспробуємо по змозі дати відповідь.

II.

Зберімо поперед усього до купи те, що знаємо про Фаляріса ¹⁾. Тукідід у VI книзі 4 розд. своєї історії говорючи про Сицилію і її важніші міста, згадує про Акрагант (римське Agrigentum, тепер Джірдженті) як кольонію міста Гелі. Переняті з Гелі порядки (*νόμιμα*) в Акраганті держалися одначе не довго і були звалені тираном Фалярісом, який захопив пановане в свої руки і володів цілих 16 літ (570—544 до Хр.). Нема сумніву, що се був чоловік енергичний, який поклав підвалини могутности й зросту Акраганта: та певно се не обійшло ся без жорстокости, якою він силкував ся підперти свою владу. Про ту його жорстокість уже вчасно ходили між Греками вісти; вже грецький поет Піндар знає про те, що Фаляріс палив своїх ворогів у спіжевім бищі, коли в одній із своїх Пітийських од пише:

*Τὸν δὲ ταύρω χαλκῆς καυ-
τῆρα ῥηλέα νόον
ἐχθρὰ Φάλαριν κατέχει παντὰ φάτις.*

Та тільки геть пізнійше, в пізних римських часах, у II—IV віках по Христовім різдві фантазія реторів та софістів пильнійше

¹⁾ Поп. Bindseil, Die Geschichte der Stadt Akragas bis zu ihrer Zerstörung durch die Römer (Programm des königl. fürstl. Hedwigschen Gymnasiums in Neustettin. Neustettin 1882), а також Pauly, Realencyklopädie V, s. v. Phalaris, Perilaos.

заняла ся сим тираном і звила довкола його цілий вінець оповідань, не так може фантастичних, як радше мандруючих або етіологічних, тоб то утворених для пояснення певних незрозумілих пізнійшим поколінням памяток або установ. І так Полієн оповідає досить широко про те, як Фаляріс, з разу простий будівничий підприємець, підступом захопив у свої руки власть над Акрагантом, як підступом здобув одно місто Сіканців, підкупивши сторожів у їх збіжєвих складах, щоб продіравили на них дахи, аби збіжє замокло й зогнило; як иншим підступом здобув місто Уессу, сватаючи ніби то дочку тамошнього короля і потім піславши до неї з шлюбними подарунками відділ безбородих вояків у жіночих одежах, які впушені до королівської палати зараз же обсадили її і впустили Фаляріса до міста. Неясна Піндарова звістка про „немилосерного паляча в спіжєвім биці“ розросла ся у Полієна і иньших реторів у повість про Атенця Перілля або Перілая, що збудував Фалярісови спіжєвого бика з дверцями у животі як знаряд страшної смертної кари і з наказу тирана перший був покараний такою смертю. Иньший ретор Атеней оповідає про нього, що любив різати і їсти малі діти, що ще ссали матірні груди. Гераклеїд оповідає, що він велів полонених ворогів кидати в кипучу воду або в огонь вулькана і т. и. Так і бачимо, що жорстокости часу Цезарів та переслідування християн, ще прибільшені реторською фантазією, переносять ся в минувшину і осідають на постаті того на пів казкового тирана. Найдалі в тім напрямі пішов якийсь безіменний ретор другого або третього віку по Хр., скомпонувавши від імени Фаляріса цілу книгу, 148 листів до різних осіб, і змалювавши в них не без дотепу моральне обличє тирана, що инколи любить побавити ся філософюванєм на наукові та моральні теми, та при всякій нагоді виявляє свою властиву брутальну і цинічну душу. Ті листи дійшли до нас; уже патріярх Фотій розумів, що вони — фікція, хоча деякі Византийці дуже любували ся ними. В остатніх часах вони якось мало звертали на себе уваги (вчений Німець Отто Ріббек переклав їх зрештою на німецьку мову), хоча варті пильнішого студіювання власне як документ до психології мас із часу дегенерації римського цезаризму.

Подамо тут у перекладі початок пятого листу тої збірки, адресований „до Атенців“, де ніби то Фаляріс сам оповідає і коментує історію з Періллем і збудованєм спіжєвого бика.

„Прийшов до нас, Атенці — пише буцім то Фаляріс — ваш майстер Періль і привіз із собою свої вироби змайстровані дуже штучно; за те ми радо прийняли його і наділили гідними надгородами не лише задля його штуки, але також особливо задля його вітчизни. Сей ото по короткім часі приніс до Акраганта вола зробленого зо спіжу, більшого від природної величини. Отже ми радо прийняли сю робучу і з чоловіком приятну скотину, і видав ся нам його вид дуже гідним тирана, гідним пошани, бо ще не показав нам укритої в ньому смерти. Та коли відімкнувши його черево відслонив

забійство повне всякої жорстокости

і смерть лютіїшу від всіх родів загибелі¹⁾ —

тоді похваливши його за штуку ми покарали його за неморальність, а не знайшовши нікого гіршого від майстра, ми звеліли, щоб він сам перед иньшими дав показ свого винаходу. І ось ми всадили його і підпалили огонь, так як сам навчив нас підпалювати, і так він дав правдивий показ своєї лютої мудрости. Бо анї ми не бачили, як він караєть ся, анї не чули його стогнання та вереску, бо з нутра його крик до караючих слухачів доходив як волове ричанє. Та про вас, Атенці, коли я почув, що сердите ся за страту свого майстра, було мені дивно, і доси не хочеть ся няти віри. Бо коли докоряєте, що я не замучив його якоюсь тяжшою смертю, то скажу вам від себе, що лютіїшої смерти я не придумав; колиж сердите ся, що в загалі покарано його, то попадаєте в підозріне, що й самі ви, що так надмірно величаєте ся своєю гуманністю, винуваті найлютіїшої жорстокости. Бож мусіло се бути або діло одного, або всего вашого міста, — сеж можна зрозуміти з самого вашого успособлення супроти мене. Отже коли той чоловік згинув по справедливости і ніхто з Атенян не подібний до нього, то чогож нам докоряєте? А коли несправедливо, то тим ви признаєте, що й самі не ліпші від Перілля“ і т. д.²⁾

Лишаючи на боці дальші софістичні мудрованя в тім самім роді, якими кінчить ся сей лист, згадаємо ще коротко про ті місця, де Фаляріс ніби то говорить про иньших своїх ворогів страчених у тім биці. Загально згадуєть ся про се в листі 13 до Стезіхора, де Фаляріс говорить про своїх ворогів: „з сих одні

¹⁾ Вірші цитовані з якоїсь затраченої трагедії.

²⁾ Phalaridis Epistolae... ed. I. D. a Lennep. Editio altera Godofr. Henr. Schaeferi. Lipsiae 1823, стор. 24—32.

спалені нами заперті в биці, інші прибиті на хрести, щоб для решти були пострахом, аби не підготовляли для нас ніякого лиха; іншим повипалювано очи, деяким повідрубувано руки й ноги і кручено їх на колесах, а у інших із голов зідрано шкіру" і т. д. (*Epistolae* 82—84). В листі 58 згадується про 37 горожан Камаріни, що були полонені в війні, яку розпочало їх місто з Фалярісом і спалені в спіжу (стор. 206).

Зазначу в кінці, що як початок, так і кінець Фаляріса обснований павутиною легенди. Полієн оповідає, що Фаляріс бачив раз, як один хижий птах гнав перед собою ціле стадо голубів. Задивившись на сю погоню він сказав, що голуби могли-б побороти свого ворога, як би мали відвагу. Сі слова тирана отворили очи Акраганцям і вони кинули ся на Фаляріса, зловили його і спалили в тім самім спіжевім биці, в яким він палив інших (*Bindseil*, *op. cit.* 4).

На тих самих жерелах, що ретор, автор Фалярісових листів, опер свій діялог про Фаляріса інший, далеко славніший грецький письменник III віку по Хр., Люк'ян із Самосати, де широко розмальовано розмову Перілая з Фалярісом при презентуванню йому бика і кінцеве всаджене Перілая до страшної машини. З інших старинних письменників говорять про Фаляріса і його бика ще Цицерон, Плутарх старший, Апп'ян, Сілій Італік і інші. Для розповсюдження сеї повісті в пізніших часах важне особливо те, що їй присвятив окрему главу в своїй всесвітній історії християнський історик Павло Орозій. Сей „іспанський пресвітер" за намовою св. Августина взяв ся написати нарис історії від початку світа аж до його днів, з тою спеціальною метою — очистити християн від докорів, що через них упадає римська держава і що боги, розгнівані за упадок своїх культів та опустошене храмів, насилають на край землетрясення, повені, напади варварів, Готів, Свевів і т. и. І ось Орозій з наївністю і безкритичністю маскованою де-де зовсім плитким раціоналізмом вибирає із старинних істориків та мітографів усякі звістки про повені, землетрясення, зарази, війни та жорстокости тиранів, щоб своїм сучасним дати „худу потіху", що й давнійше жило ся людям не ліпше. Розуміється, що таке страховище, як повість про Фаляріса, було йому дуже на руку, і він оповівши про Фаляріса та Перілая і потім про латинського короля Аромуля (Ромуля!) додає: „Нехай же тепер вибирають (коли хочуть) Латинці та Сицилійці, чи воліли би жити в днях Аромуля та Фаляріса, що муками відбирали жите невинних, чи

в отсих християнських часах, коли римські цісарі поперед усього кермуючи ся самою релігією, вменшивши тиранства добром річі посполитої, навіть тиранам не роблять кривди¹⁾.

Отсе оповіданє Орозія важне для літературної історії теми головню тим, що воно майже дословно ввійшло в велику енциклопедію середньовікового історичного знання, в тзв. *Speculum historiale* Вінкентія з Бове²⁾. Чи і на скільки воно було популярне в середніх віках, в устах проповідників, жонглерів, фацеціоністів і т. и., не можу сказати; в доступних мені збірках середньовікових проповідей (прим. тритомова збірка німецьких проповідей Шенбаха) та пізнійших новель і фацецій я не знаходжу ніякого сліду знайомости з сею темою і в загалі можна сказати, що в середньовіковій і пізнійшій літературі вона не дождала ся ніякого замітнішого оброблення, хоч би такого, як Люкціянів діялог. Так само не стрічаємо того мотиву ні в якій легенді про християнських мучеників, — найліпший доказ, що в часах остатніх Цезарів і пізнійше не було вже живої традиції про фактичне виконуванє такої смертної кари.

Та що думати про історичне ядро самого оповідання про Фаляріса і його спіжевого бика? Ми зазначили вже висше, що иньші оповідання про сього тирана виявляють усі прикмети людських анекдот і навіть тзв. мандруючих повістей. Уже се одно кидає деякий сумнів і на оповідання про мідяного бика. Та ми маємо клясичне свідощтво, яке подає нам правдивий ключ до зрозуміння сеї історії. Грецькі історики Полібій (XII, 25) і Діодор Сицилійський (XIII, 90), а за ними Ціцерон (*In Verrem* IV, 43) оповідають, що в третім році 93 Олімпіади Гамількар здобувши Акрагант забрав разом із иньшою здобичю також Фалярісового мідяного бика і завіз його до Картагіни. Пізнійше Сципіон Африканський, руйнуючи Картагину, знайшов там сю памятку і віддав її назад Акраганти, де вона стояла ще за часів Діодора. Значить, той спіжевий бик не був для Акраганців предметом обридженя й ненависти, спомином нелюдського тирана, а чимось иньшим, любим і шановним, правдоподібно памяtkою якогось прастарого, забутого культу. Між істориками нема згоди, який се міг бути культ. Найпростійша догадка, давно висловлена

¹⁾ Pauli Orosii presbyteri Hispani adversus paganos Historiarum libri septem ...ed. Sigebertus Havercampus. Lugduni Batavorum 1767, lib. I, cap. XX (стор. 77—78).

²⁾ Vincentius Bellovacensis, *Speculum historiale* lib. III, cap. 107.

вченими (Böttger, *Kunstmythologie* I, 360), що маємо тут діло з якоюсь формою фенікійського культу Мольоха. Правда, против такого погляду підносять ся деякі поважні заміти (пор. Wolf Baudissin, *Moloch u Realencyklopädie für protest. Theologie und Kirche*, Herausg. von D. Albert Hauck, т. XIII, 281); головнo-ж не маємо ніякого сліду, щоб Молох (властиво Молек або Мелек) дебудь був зображуваний у формі бика; натомісь маємо багато виразних свідощтв, що людські жертви приношено божищу зображеному „в мушинськiм образі“. Не багато далі провадить нас також думка Паулі (*Tübinger Kunstblätter* 1835, ч. 57), по якій акраганський спіжевий бик з голосовими приладами в нутрі був ремінісценцією родоських ревучих спіжевих биків. Родос був метрополією Гелі, якої філією був Акрагант, і ся вказівка може й довела-б до чогось, як би ми знали дещо докладнійше про ті родоські ревучі спіжеві бики; з неясних згадок старинних письменників можемо догадувати ся хиба, що й вони були приналежністю якогось культу, але якого — годі сказати на певно.

III.

На істнуванє якогось звязку між биком Фаляріса і фенікійсько-семітськими культурами наводить нас одначе друга парість легенди про мідяного чи спіжевого бика, що повстала далеко від Сицилії, на сході, в жидівсько-геленістичних кругах. У жидівських старозавітних книгах, а головнo в тзв. другій книзі Царств маємо свідощтва про те, як юдейські царі Ахав і його внук Менаше (Манассія) заводили в Юдеї між иньшими сирийсько-халдейськими культурами також культ Молоха, якому жертвували дїтий „через посередництво огню“. Власне Менаше був одним із завзятих сторонників того культу. „Він відновив місця культу, які зніс був його батько Гізкіягу, побудував жертовники Ваала, зробив (статую) Астарті такуж як зробив був його батько Ахав, король ізраельський, кидав ся на землю перед зорями небесними і молив ся до них“ (2 Царств XXI, 2—3). І далі кажесть ся про нього: „Він перевів свого сина через огонь, піддавав ся ворожбам і чарам, радив ся духів та ворожбитів“ (XXI, 6). Та про його мало не 50-літнє панованє Книга Царств оповідає дуже мало, майже самі загальники, додаючи на кінці: „Решта історії Менаше і все, що він зробив, і гріхи, яких допустив ся, все се докладно описано в книзі „Літописі королів Юди“ (XXI, 17).

Ся Літопись не дійшла до нас; пізнійша компіляція, звана Параліпоменон, подає мабуть із тих (або ще й з інших) давніших жерел деякі нові деталі про сього короля. І так при згадці про „переведенє власного сина через огонь“ додано тут, що се стало ся „в долині Бен-Гінном“; про сю долину знаємо з інших жерел, що вона була місцем культу Молоха і для пізнійших поколінь лишила ся предметом обридженя та ненависти до тої міри, що її назва, перекручена на Гегенна (геенна) зробила ся синонімом пекла, місця вічного огню. Далі подано ось яке оповіданє:

„Тоді Ягве вислав против нього воевод армії асирійського короля, які взяли Менаше, закували в заліза і звязавши його подвійним ланцюхом вислали його до Вавилону. І коли він був у тяжкім смутку, то старав ся прихилити до себе лице Ягве, свого Бога, упокоривши ся глибоко перед Богом своїх батьків. Він покликав його в молитві, і Бог дав ублагати себе і вислухав його благанє і вернув його назад до Єрусалима, на його царство, і Менаше пізнав, що Ягве — Бог“. (Параліпоменон кн. II, XXXIII, 11—113). Далі оповідаєть ся, як Менаше по тій пригоді зробив ся прихильником культу Ягве і додаєть ся знов: „Решта історії Менаше і його молитва звернена до Бога... все те записане в історіях королів Ізраеля. А його молитва, і як його вислухано, і всі його гріхи і злочини... все се записано в словах Гозаї“ (XXXIII, 18—20). Що се були за „слова Гозаї“, невідомо; Райс догадаєть ся, що маємо тут просту помилку копіста, що з числа множного *gozaim* (пророки) зробив імя власне ¹⁾).

Король Менаше панував, як відомо, від 686 більше менше до 641 р. перед Хр. Книги, на які покликаєть ся 2 Царств і Параліпоменон, де мала містити ся його молитва, затратили ся давно, але користуючи ся згадками кн. Царств і Параліпоменон, уложив не швидше як у часі Маккавеїв, а може й ще пізніше якийсь невідомий автор „молитву Манассії“, що дійшла до нас лише в грецькім тексті і у-перве цитуєть ся, і то в цілости, в відомім апокріфічній творі старохристиянської літератури, в тзв. „Апостольських конституціях“. Думка деяких учених, прим. Фабріція (*Bibliotheca Graeca*, ed. Harless, lib. III, cap. 29, §. 4), що той сам автор-християнин, який написав Ап. Конституції, був також автором молитви Манассії, не має підстави не лише тому, що

¹⁾ Edouard Reuss, *La Bible, Ancien Testament*, quatrième partie. *Chronique ecclésiastique de Jerusalem*. Paris 1878, Introduction ст. 31 нота.

зміст молитви виявляє автора Жида, а не християнина¹⁾, але також тому, що в жидівському письменстві перших віків нашої ери знаходимо також деякі натяки на сю молитву. Здається, що існування тої молитви в зв'язку з важкими обставинами, серед яких опинився жидівський нарід під римським володінням, дало привід до дальшого розвою легенди про короля Менаше — великого грішника, що в хвилині страшної кари, допущеної на нього Богом, кається і чудом увільняється від лиха. І ось у жидівському коментарі (Таргумі) до 23 глави книги Параліпоменон читаємо: „І зробили Халдейці спижевий прилад і подірали його з усіх боків малесенькими дірками, і заперли туди царя Менаше, і обложили його звідусюд огнем. І коли огонь почав пекти його, він благав помочи в усіх ідолів, які був наробив, та вони не пособили йому, бо нема з них пожитку. Тоді він обернувся і почав благати Єгову, Бога свого, і дуже упокорився перед Єговою, Богом своїх предків. І коли молився перед ним, зараз пішли ангели, що поставлені наставниками при Брамах Молитов, що є в небі, і позамикали перед ним усі входи Брам Молитов, що є в небі, і всі вікна та отвори небес, аби його молитва не була принята. Та в тій же хвилині звинулося милосерде Пана світа, якого правиця простягнена для прийняття грішника, що вертає до страху божого, і направляє настрої його серця до навернення. І зробило (милосерде божє) вікно і діру в небі під престолом слави його, і так Бог почув молитву його і прийняв його благання і словом своїм порушив *муду*²⁾, щоб розколовся і випустив (Менаше). І вийшов Дух із під крил Херувимів, і дунув на нього, на Менаше, з присуду Слова божого, щоб вертав назад до свого царства до Єрусалиму. І зрозумів Менаше, що Єгова — Бог, який сотворив небо і ті знаки та чуда, і навернувшись отак усім серцем перед Єговою покинув усі ідоли і вже не служив їм потому“³⁾.

Чи на повстання цієї легенди мало який вплив грецьке оповідання про Фаляріса, не можемо знати напевно. Треба додати, що оповідання в Таргумі опирається на старших рабінських

¹⁾ Поп. E. Kautzsch, Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments, Erster Band стор. 166—67.

²⁾ В латинському тексті Фабриція очевидно через помилку *mundum* зам. *mulum*.

³⁾ I. A. Fabricius, Codex pseudepigraphus Veteris Testamenti. Hamburgi 1722, I, 1100.

жерелах (Пешікта рабі Р. Кагана, книга Арух і ин.), у яких спіжевий знаряд названо *міллі*, слово не зовсім ясне; пізнійші коментатори толкували його латинським *mula* — мула, але у деяких старших маємо толковане котел. Найновіший дослідник сього питання, Самуель Краус із Будапешту, доказує на тій основі, що легенда про короля Менаше первісно не мала нічого спільного з повістю про Фаляріса, що в ній оповідалося про всажене короля в спижевий котел, під яким кладено огонь — рід кари досить звичайний на сході, практикований також на інших вавилонських бранцях, прим. на пророках Сідкіягу та Ехаві (згадка про них у Єремії XXIX, 22); традиція про сей рід смертної кари відгукається ще дуже часто в легендах про християнських мучеників¹⁾. Виходило би з того, що легенда Таргума про спижевого мула короля Менаше полягає на простім непорозумінню пізнішого автора, який із кітла, згаданого у давніших рабінів, зробив мула.

Для нас важно однак, що власне в сій помилковій формі жидівська легенда про Менаше зробила ся популярною в масі Жидів геленістів і від них перейшла також до Греків. Згадки грецьких письменників кидають деяке світло також на хронологію розвою сеї легенди. Бо коли найстарший історик церкви, Секст Афрікан (II вік по Хр.) знає лише таку форму легенди, що „коли Манассе співав свою оду, потріскали на ньому кайдани, хоч були залізні“ (Krauss op. cit. 327), то вже в VII віці в коментарії Анастасія Синаїта на VI Псалом читаємо: *φασὶ γὰρ οἱ ἀρχαῖοι τῶν ἱστοριογράφων, ὅτι ἀπενεχθεὶς Μανασσῆς κατακλείσθη εἰς ζῶδιον χαλκοῦν ἀπὸ βασιλέως Περσῶν, καὶ ἔσω ὢν ἐν τοιοῦτῳ ζῳδίῳ προσήυξατο μετὰ δακρύων τὴν προσευχὴν τῆς ὥδης αὐτοῦ* (оповідають старі історики, що закований Манассія був замкнений у спижевого звіря королем Персів, і в нутрі того звіря почав зі слізки молити ся, виголошуючи свою молебну пісню). Із за слова *ζῶδιον* повстала була суперечка між проф. Нестле і С. Краусом; Нестле (Zeitschr. für alttestam. Wissensch. 1902, т. XXII, ст. 309—312) пропонував толкувати се слово нашим „зодіак“, себто сузір'є; на се справедливо відповів Краус, що таке толковане не дає ніякого змислу, і радив лишити ся при первісним значінню слова *ζῶν ἰδίον* — постать подібна до звіря, статуя в звірячій подобі.

¹⁾ Samuel Krauss, Die Legende des Königs Manasse (Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, Jahrg. 23, Bd. II, стор. 328—331).

В тій формі переняли сю легенду пізнійші Византіїці. У авторитетного лексикографа X віку Суїдаса під словом Манассе читаємо, що Манассе, безбожний король юдейський, був узятий у неволю Меродахом, королем ассирийським, і в кайданах заведений до міста Нініве і там замкнений у спижевую статую (*τὸ χαλκοῦν αἶγυλμα*). Про те, щоб се був прилад, у якому мали його спалити живцем, Суїдас не згадує; каже тільки загально, що мав там „за свої злочини понести кару“. Він помолився Богу, щоб вибачив йому його гріхи, при чім византийський учений додає глибокоумну рефлексію: „Не велика була би слава Бога, як би спасав лише справедливих; але правдива доброта допускає також покуту грішника. Оттим то по Манассієвій молитві статуя силою божою була розірвана, а короля вавилонського Бог удобрухав так, що відправив Манассію назад до Єрусалима“¹⁾.

Відки взяв се оповідане Суїдас, не знаємо; можливо, що з усної традиції, бо у давнішого історика Кедрена, який також оповідає про визволене Манассії, власне нема згадки про спижевую фігуру (Krauss, op. cit. 328, нота). В тій Суїдасовій редакції, хоч і не в дословнім перекладі, прийшла ся легенда й до нас на Україну — коли саме, невідомо. Ми маємо в руках лише коротенький її переказ у одній історично-теологічній компіляції (її зміст, характер і жерела доси ще не висліджені) з XVII в., що зберегається в бібліотеці Сьвятоонуфрейського монастиря у Львові. Теперішній завідабель сеї бібліотеки, о. Аристарх Крижановський, був ласкав уділити мені з неї дотичну виписку, яку тут репродую:

Согрѣши ца^р Манасѣа, преврати ѿлѣтѣны [вѣ] идолослуженіе, жертвѣ творити и поклонѣти ся ѿ. лѣтѣ и ѿ. ѿ разнѣкѣа ся на нѣ Бѣѣ, паче преда^{ет} ѿго ѿному^у црѣ в' рѣцѣк: и затвори ѿго то^у ца^р в мѣди на изгнѣе^т. ѿ восплака ся ца^р Манасѣа в' мѣди ко Бѣѣ ѿ скон^ѣ согрѣшеніѣ^т, ѿ помилова ѿго Бѣѣ, ѿ разсѣде ся мѣѣ, ѿ извѣжа Манасѣа ѿз рѣки непрѣтелеа.

Як бачимо, легенда має тут знов деякі відміни супроти Суїдасової. Про звірячу подобу тої „міди“, в яку заперто Манасію, нема мови; натомість досить виразно видно таке розумінє руського автора, що тут ходило не о спаленє, а о замороженє голодом у кімнаті чи клітці з мідяної бляхи. Манасія, чудом увіль-

¹⁾ Suidae Lexicon graece et latine, Halis et Brunsvigiae 1853, ed. G. Bernhardt, т. II, ст. 682.

нений із тої клітки втікає з ворожих рук; Суїдасів мотив, що Бог зм'ягчив серце асирійського царя і сей добровільно пустив його на волю, також забутий. Значить, тяжко припустити, щоб легенда про Манасію в тій формі, як її маємо в василіянським рукописі, була жерелом оповідання про смерть Наливайка в „Історії Руссовъ“. Виключним її жерелом і далі мусимо вважати західну парість — оповідане про Фаляріса в тій формі, в якій його остаточно передали Орозій та Вінкентій із Бове.

Чи сам кс. Йончинський приложив старе клясичне оповідане до Наливайка, можна дуже сумнівати ся. Мусів се бути збірний витвір шляхетської фантазії, яка під вражінем пізнійших козацьких завірюх чим раз сердитійше малювала кінець першого їх ініціатора, і не задовольняючи ся вже самою Фалярісовою жорстокістю веліла ще перед всадженем до бика коронувати Наливайка розпаленою залізною короною — найкращий доказ, що шляхетська душа вже тоді відчувала за тими ніби *hultajstwami* *roganicznymi* *kozaków* симптом чогось далеко глибокого, симптом змагання всего українського народу до своєї „корони“, до своєї національної самостійности, і силкувала ся на сї змагання відповісти по свому, караючи одного з їх ініціаторів усіми жорстокостями, на які могла здобути ся клясична і середньовікова фантазія.

Др. Іван Франко.

ДЕЯКІ НЕПЕВНІ КРІТЕРІЇ ДЛЯ ДІАЛЕКТОЛЬОГІЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ СТАРО-РУСЬКИХ РУКОПИСІВ.

I.

ВООВЪЧИН замість ОВЪЧИН (овечий).

Єсть два пам'ятники, в яких д. Соболевський хотів би в'яснити подвійне **ов**, як малоруську заміну довготу; та з поміж них написання **воовъчин** (овечий) Галицького Євангелія XIII віку не рефлектуєть ся в живій малоруській мові звуком **і**, а **оу** **воовъ** знаходить ся в Поликарповому Євангелію 1307 року, що писав його не Малорусин. Аналіз мови Поликарпового Євангелія показує, що писар був північний Великорусин, тіснійше Пскович. — Дві букви **ов** замість одного **о** часто стрічають ся й по інших староруських пам'ятниках; таблиця їх; ся графіка розповсюджена й по старих сербських рукописах; приклади. Вона і взагалі не піддаєть ся малоруському в'ясненню, а надто се виявляєть ся із Луцького Євангелія XIV віку, де **ов** пишеть ся часто (приміром „коовли“). — Таке графічне подвоєння букви **о** є тільки почасти випадок із загальнішого й ширшого графічного явища: подвоєння кожної, будь-якої самозвучної букви; серія рукописних прикладів, де у староруських і в старо-словянських писарів подвоєно ще й інші букви: **аа**, **ии** і т. и. Як можна в'ясняти собі мотиви того написання двох однакових букв замість однієї? — Виходить, що предків малоруського **ѡ** (-і) треба на письмі шукати по грамотах, а не по церковних пам'ятниках.

В Галицькому Євангелію, що його переписав „прозвутерь Георгьин“ за часів князя Льва та його сина Юрія, поміж 1266—1301 р., точнійше ж — або 1282 року ¹⁾, або може 1288-го

¹⁾ Грушевський: „Історія Руси-України“, вид. II, т. 2 (Львів, 1905), стор. 404.

року¹⁾, один раз замість овъчихъ написано воовъчихъ (овечих), а ще раз — воовъця замість овъця (вівця).

В Поликарповому Євангелії, що його переписав північний Великорусин Поликарп 1307-го року, а тепер воно в Москві в Синодальній бібліотеці, ми два рази зустрічаємо аналогічну ортографію: у вооѣа (у отця, у вітця) і о вооѣи (о вітці, об отці).

Висловлено думку (д. Соболевським), що отсі чотири випадки — то мають бути собі малорусизми, бо два о, мовляв, написано тут для зазначення довгого звука $\bar{o}$ ($\hat{o}$), з якого вийшло пізнійше і (порівн. „попъ, пѡп, пуоп, пуип, піп“): мовляв, написання: воовъчихъ і воовъця зроблено під впливом живої мови переписувача, бо вони мають відповідати малоруським формам: вівчих (?!) і вівця, а написання: вооѣа і вооѣи = вітця, вітці²⁾.

Що ся думка (про вплив живої мови на оті чотири написання) не має стійности, видно вже з того, що в слові овъчий у Малорусів ніколи й не було т. зв. змінної довготи ($\hat{o}$), бо фонема „вівчий“ у нас не має: ми знаємо тільки слово „овечий“, без і³⁾; — отже коли галицький „прозвутерь Георгьии“ написав подвійне о в слові воовъчихъ, то зробив се не під впливом живої мови, а з якоїсь інакшої причини; тим-то і в другій його ортографії: воовъця — ми не можемо шукати слідів його живої рідної мови, але мусимо оте оо вияснити якось по інакшому. Що ж до Поликарпових вооѣа і вооѣи, то жаднісінького малорусизму ми не сьміємо в них добачити попросту вже через те, що Поликарп був не Малорусин, але північний Великорусин і переписував з дуже типічними ознаками свого рідного північно-великоруського наріччя, поміж якими надто бє в очи переплутуваннє шиплячих і свистячих звуків: очта 109, очта 83 в., обѣщници (= обьщници) 97, жрецьскы 74, жрецьски 85, вѣзизають (= вѣжизають) 68 в., ѿверзешися (= отвержешися) мене трижды 85, ложьє (= лозьє) 17 об., вѣжложить 72, сѣжижю 84 в. і т. и. Хтоб захотїв шукати в Поликарпових написаннях „вооѣа“

¹⁾ Срезневський: Свѣдѣнія и замѣтки, т. II, стор. 376.

²⁾ Сю думку д. Соболевський вперше висловив у своїх „Очеркахъ изъ исторіи русскаго языка“, Київ 1884.

³⁾ Знаємо ми в нас ще й фонему „ѡвчий“ — в церковно-словянському імю: „Овчая купель“.

і „вооѣи“ неодмінно якихсь діалектологічних виявів, той повинен був би згадати не про малоруське і, а про північно-великоруське *ѡ* такого типу, як „собуѡлья“, „спруѡсь“ і т. и.¹⁾

Що Поликарп був північний Великорусин, це здавна зазначив був іще й перший видавець ексцерптів із Поликарпового Євангелія, відомий історик руської мови *Θ. Буслаєв*²⁾. Друкуючи ті ексцерпти, Буслаєв, окрім Поликарпового переплутання шиплячих і свистячих звуків, показав і деякі інакші північно-великоруські особливості: „Мѣстный выговоръ сѣвернаго русскаго нарѣчія обозначился въ обоюдномъ переходѣ звуковъ *ѡ* и *ѡ*“, каже він³⁾, маючи на увазі такі Поликарпові написання, як *ѡ* водахъ та навчитесь⁴⁾. Зазначає він також північне Поликарпове *ѡ*скъснетъ: „Это — чисто народная форма вмѣсто древнѣйшей ѡскръснетъ“⁵⁾; підкреслює Буслаєв також, що в Поликарпа єсть тверде північно-великоруське *л* в толкы і хѡлно⁶⁾. До цих Буслаєвих уваг додає д. П. Житецький: „По нашему мнѣнію, въ Поликарповомъ спискѣ єсть другіє, болѣе рѣшительные слѣды сѣвернаго нарѣчія, на-примѣръ, повсюдная замѣна *ѡ* посредствомъ *ѡ*“⁷⁾. Що каже д. Житецький, се правда з того погляду, що Поликарп дуже сильно плутає *ѡ* і *ѡ*, ба він, нагадаємо, пише букву *ѡ* навіть замість *ѡ*: обѡщъничи (= обьщници), л. 97; тільки ж усяке таке поплутання буде вже загально-великоруська особливість, а не спеціальна північна-великоруська, як виходило б із слів П. Г. Житецького. Од себе я можу докинути, що й північно-великоруських і загально-великоруських ознак єсть у Поликарпа безмірно більше, ніж піднесено в д. Буслаєва і в д. Житецького. Отак, приміром, Поликарп випускав букву *ѡ* на великоруський лад в „зовуща“ тай писав: зѡѡща, — як не міг би зробити сього малорусин, але зовсім так, як вимовляють у пів-

¹⁾ Зазначено й у Колосова в його „Замѣткахъ о языкѣ и народной поэзіи изъ области сѣверно-великорусскаго нарѣчія“; = соболя, спрость. Відоме явище.

²⁾ В „Исторической хрестоматіи церковно-славянскаго и древне-русскаго языковъ“, Москва 1861.

³⁾ Историч. хрест., стор. 110.

⁴⁾ Стор. 101, стор. 104.

⁵⁾ Стор. 113.

⁶⁾ Стор. 111, стор. 112.

⁷⁾ Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія — П. Житецкаго Київъ 1876, стор. 7.

нічний ба й у середній Великорусі, а по части й у (смоленській) Білорусі¹⁾; випускав Поликарп букву к і в дієслові „видѣти“ (порівн. загально звисне великоруське „ишь!“ замість „вишь!“) тай намість „видѣвши“ писав и дѣвши²⁾. Знов же, в деяких словах він перед початковим о додавав и; вже й починаючи нашу статтю, ми згадали були про Поликарпове во оїа (= отьца) та во оїи (= отьци), з якими йдуть на параллелю сучасні великоруські, загально-ропсовсюджені ба й літературно-взаконені: „вотчина“, „вотчимъ“ і діалектичне великоруське:

¹⁾ Наведу декільки аналогічних прикладів із других великоруських пам'яток:

В північно-великоруському Євангелію, що переписано 1357-го року „въ граѣ в Галичѣ (північній) при княженіи великої князя Ивана Ивановича“ і що переходить у Московській Синодальній бібліотеці, трапляється: земля Заѣлоня, Заѣлонѣхъ, Ваѣла (= Вавула, Вавила). Див. у Горського і Невоструєва: „Описание славянскихъ рукописей Моск. Синод. Библиотеки“ т. I (Москва 1855), ст. 221—223.

Так само зустрічається Ваѣла в північно-Парейславському Євангелію 1354 р. (лист 158 v.); в Московському Євангелію 1358 р. єсть окрім Ваѣлы (л. 194) іще й зоѣща (л. 51 v., 56 v.); в Московському Євангелію Спиридона 1393 року є Ваѣла (л. 184 v.). В Паремійнику, мабуть, Московському 1378 року: ко Исау брату, господеву моему Исау (л. 9). В Євангелію XIV віку Московської Синодальної Бібліотеки Н-р 401: воду жи у (л. 18). В московській грамоті 1402 року (= Собр. госуд. грам. и договоровъ, М. 1813, т. I, 166) читаємо: позоѣтъ, позоѣтся. Див. у Соболевського: „Лекції по исторіи русскаго языка“ (Москва 1903, стор. 140) и у Ламанського: „О славянскихъ рукописяхъ“, ст. 84.

В Суздальському Лаврентьевському літописному списку 1377 року знаходимо: жиѣтъ, жиѣщемъ, жиѣще, ожиѣтъ, на Мараѣу (= на Мораву), ноѣ (= нову), по Пилатоѣ (= Пилатову) писанью, по оустаѣ (= уставу), протиѣ свѣтоу зоѣтъ, і т. и. Див. у Ламанського: „О славянскихъ рукописяхъ“, ст. 84, а більше й докладніше — у Некрасова в його розвідці про мову Лаврентьевської літописи (в „Извѣстіяхъ Отдѣл. русск. яз. и словесн. Импер. Академіи Наукъ, I, ст. 924).

Що це явище є спеціальна властивість великоруська або, в крайнім разі, білоруська, про це знає й д. Соболевський („Лекції“, 3-є вид., ст. 140). Малорусові, навпаки, така фонетика на стільки прикра, що він не тільки не хоче викидати в з посеред двох самозвуків, ба навпаки — силується вставляти в поміж двома самозвуками й тоді, коли етимологічно не треба сього. Приміром, замість наука він силується вимовляти: навука. Порівн. у малописьменного Лучицького: „Золотая сопилка“ (Київ 1895), I, ст. 41.

²⁾ Випускання початкового в перед самозвуком констатується в великоруській мові частенько, тай то навіть у южно-великоруських наріччях. Приміром, у Мещовську (Калужської губернії) кажуть: „ирѣвка“, „ирблюдъ“ (= веревка, верблюдъ). Див. „Матеріали“ в „Извѣстіяхъ Отд. русск. яз. и словесн. Акад. Наукъ“, т. III (= 1898), кн. 2, ст. 72.

„Вотче нашъ“ у молитвах¹⁾; а окрім того Поликарп замість предлога отъ написав вѣтъ, як се трапляється і в других Великоруських рукописах того самого XIV віку²⁾ і як говорять великоруси й досі³⁾. Тесе своє вѣтъ мав Поликарп вимовляти очевидячки за в от. Але можлива річ, що Поликарп, який плу-тав (це ми вже бачили) також оу і кѣ, міг, коли писав вѣтъ, вимовляти сесе слово за ут, як і тепер вимовляють північні Великоруси, що кажуть: „утъ“ (= отъ), „утымать“ (= отымать), „утдыхать“ (= отдыхать⁴⁾); адже ж так само писав Поликарп оу замість предлога о в дієслові „оставляти“, і ми в Поликарповому Євангелію знаходимо вимову оу ставльше (= оставль-ше), себто тую самую вимову, що живе й досі в таких самих словах у північних Великорусів, які кажуть: „убмануть“ (= обма-нуть), „учутился“ (= очутился), „угурцы“ (= огурцы) і т. и.⁵⁾ Можна б понаводити ще деякі інші великоруські ознаки Поликарпової ортографії; та от, між инчим, іще згадаймо, що так само як тепер вимовляють північні Великоруси: „московській“, „городської“⁶⁾ — пише й Поликарп: „жидовьськы“ (л. 77), а разом пише твердо: „припоясавса“ замість „припоясався“ і „обѣманадьцать“ замість „обѣманадьсять“; та й без того вже зовсім видко, що Поликарп був не Малорусин. Ба навіть сам д. Соболевський мусів зазначити в нього замість „никъде“ ор-тографію „никъдѣ“ (з буквою ѣ), а про таку ортографію у са-мого д. Соболевського не один раз сказано, що вона не може бути чертою южно-руських рукописів⁷⁾.

¹⁾ „Вотче нашъ“ зазначено в Мещовському (Калужському) говорі. Див. ті самі „Матеріялы“ в „Извѣстіяхъ“ 1898, ст. 71.

²⁾ В Московськім Євангелію 1354 року часто намість отъ пишеться воть: воть Бѣ (= отъ Бога), воть насъ (= отъ насъ, л. 13). Див. „Опи-саніе рукописей Синод. Библиотеки“ Горського і Невоструева, т. I, ст. 219. Це знає й д. Соболевський, — порівн. його „Лекції“, 3-є вид., ст. 141.

³⁾ „Воть“ замість „отъ“ кажуть і в багатьох говорах північно-велико-руських і в деяких південно-великоруських, — приміром, у Тульському, де замість „отъ юности“ чуємо „воть юности“ (див. Колосовъ: „Обзоръ“, ст. 129), або в Мещовському (Калужському), де говорять: „воть роду“, „вот-дыхъ“, „вотпускъ“ (див. згадані „Матеріялы“ в „Извѣстіяхъ“ 1898, ст. 71).

⁴⁾ Колосовъ: „Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей народ-наго русскаго языка“, Варш. 1878, ст. 101.

⁵⁾ „Обзоръ“, ст. 101—104.

⁶⁾ Зазначено й Колосовим в його „Замѣткахъ“.

⁷⁾ Див. його „Лекції“, 1-е вид., 37; 2-е і 3-є вид., — 64; „Исслѣдованія въ области русской грамматики“, Варшава 1881, ст. 2.

Вже й з усього сказаного бачимо, що оті два **оо**, які „прозвутерь Георгьии“ та північний Великорусин Поликарп понаписували були в словах „воовьчии“ (= овечий) та „воотьць“ (= отець), написано не з діалектологічних малоруських причин, а з якихсь інакших мотивів. Ще виднійшою буде нам ся обставина, коли ми не обмежимо ся на чотирьох словах, поданих д. Соболевським („воовьчихъ“, „воовьця“, „вооѣа“, „вооѣи“), а понишпоримо ще й де-інде, по інакших старо-руських памятниках, чи нема в них іще більше таких випадків, де б замість одного **о** писали ся два **оо**. Я можу без великих заходів навести ось які приклади, що самі собою міні пригадують ся, та думаю, що знайти їх можна було б і більше:

В Святославовому Изборнику 1073-го року: прѣчисто~~о~~моу, л. 22 v.

В Святославовому Изборнику 1076-го року: ч~~т~~оо, л. 5, б.¹⁾

В Архангельському Євангелію 1092-го року: к~~т~~оо²⁾.

В Новгородській Миней XI віку: враг~~о~~омъ³⁾.

В північно-руських Пандектах Никона Чорногірця XII віку: послѣдоующе ~~ш~~оѣцьских оучений. На се вказав був іще Срезневський⁴⁾, zarazом зазначаючи, що в других списках стоїть попросту **о**, а не **ш**.

В Новгородському Стіхирарі XII віку Московської Синодальної бібліотеки Н-р 279: непрѣкосновень~~н~~о~~м~~у⁵⁾.

В Луцькому Євангелію XIV віку: Боогу, идооша, коолижъто, Симоо~~н~~ъ, придооша⁶⁾.

В Іпатському списку літописи XV віку: „плѣниша всю воотчину ихъ“, ст. 544; Сивоо~~н~~у, ст. 578.

¹⁾ Видавець повного Изборника 1076 року д. Шимановський надрукував це слово з одним **о**. Але критика вже показала, що в рукопису стоїть **оо**. Див. рец. С. Кульбакина в „Журналѣ Минист. Народн. Просвѣщ.“ 1898, февр., ст. 206. Тай покійний Срезневський у своїх „Древнихъ памятникахъ русскаго письма“ зазначив, що в цім місці Святославів рукопис 1076 р. має **оо**; а вже ж тоді, як друкував свої розвідки Срезневський, сей рукопис менче був вилиняв, ніж теперечки, і читав ся лекше.

²⁾ Див. у Амфилохія: „Описаніе Євангелія 1092-го года“ Москва 1877, стор. 11.

³⁾ Колосов: „Очеркъ исторіи звуковъ и формъ русскаго языка съ XI по XVI столѣтіе“, Варшава 1876, ст. 62.

⁴⁾ „Свѣдѣнія и замѣтки“, II, 224.

⁵⁾ Соболевський: „Лекціи“, 3-є вид., ст. 154.

⁶⁾ Соболевський: „Очерки“, ст. 97.

В полуднево-руській Февральській Четїй Миней XV віку: **оочи**, **оочима**¹⁾. Се слово „оочи“ взагалі пишеться з двома **оо** частенько. Востоков зазначив „**оочи**“, ще й з точками посеред кожної букви **о** (ніби зінки в справжніх, людських очах!) — в пергаминовому Євангелію XV віку²⁾. Князь Вяземський підносить, що „**оочима**“ трапляється в т. зв. Архівському спискові „Слова о Полку Ігореві“³⁾, і пригадує вказівку Срезневського⁴⁾, що така орфографія часто трапляється в юсових пам'ятниках XII—XIV віку.

В Євангелію XVI віку, в рукописній колекції кн. Вяземського, господар зазначив: **ообаче**, **ооба**⁵⁾.

В Псалтирі південного письма XVI віку, яку обслідував Востоков, єсть: **проочіа**, **обою**, **двою**⁶⁾.

В сербських пам'ятниках **оо** зустрічається дуже часто. Історик сербської мови А. Майков⁷⁾ каже про сербські старі рукописи от що: „Буква **о** способна удваиваться, но безъ всякаго внутренняго значенія. Удвоєніє почалося въ восточной семьѣ (сербських нарічій) съ грамоты Стефана Первовѣнчаннаго, гдѣ находимъ однажды **пошдѣ**⁸⁾, и въ грамотахъ Милутина: **чтѣш**⁹⁾, **ктѣш**¹⁰⁾, себто в грамотах XIII віку¹¹⁾. „Частое употребленіє удвоеннаго **ѣш** появилось“, каже Майков далі, „не ранѣе грамотъ Душана“, себто в другій чверті XIV віку¹²⁾. В своїй праці Майков (на ст. 465) наводить безліч прикладів, де стрічається подвоєне **о**, чи то в формі **ѣш**, чи то в формі **оо**, приміром: **ангелѣомъ**¹³⁾.

¹⁾ Срезневський: „Свѣдѣнія и замѣтки“, II, ст. 388 і 381.

²⁾ В описі Євгеніївських рукописів — „Ученыя Записки 2-го отдѣл. Акад. Наукъ“, кн. II, вип. 2, ст. 74, 68.

³⁾ Вяземський: „Слово о Полку Игоревѣ“, С.-Петербург, 1877, ст. 57 і 58.

⁴⁾ „Пам'ятники юсоваго письма“, ст. 150.

⁵⁾ Вяземський: „Слово о Полку Игоревѣ“, ст. 109—110.

⁶⁾ Востоков: „Филологическія наблюденія“, Петербург 1865, ст. 150.

⁷⁾ В своїй „Історії Сербскаго языка“, Москва 1857, ст. 464.

⁸⁾ III, Н-р 7.

⁹⁾ А. Н-р 4.

¹⁰⁾ С Н-р 52.

¹¹⁾ Стефана вінчав папа на царство в 1217-ім році. Милутин — син Уроша (що помер 1272 року) і наслідник Драгутина (що зрікся престолу в 1275).

¹²⁾ Душан запанував 1336-го року.

¹³⁾ В. Н-р 2.

Не від речі буде згадати ще про одну категорію *оо*: типа *изо олтаря*, *изо о[ть]ца*, *безо о[ть]ца*, *во о[ть]ца* і т. и., про яку я ширше писав був в инакшому місьці ¹⁾, де в мене подано щось аж 35 прикладів із усяких старо-руських рукописів, переважно з великоруської Півночі. Та ті приклади — вже трохи інакшого сорту, бо здебільша треба в них бачити заміну *ко*, а не просте подвоєння букви *о*.

Коли ми подивимося, звідки йдуть усі ті рукописи, де замість одного *о* написано *оо*, то побачимо, що переважна їх частина — не малоруська, отже про малоруськість їхнього *оо* не може бути й мови; тай котрі з тих рукописів малоруські (приміром, київські Ізборники Святослава 1073 і 1076 року або Луцьке Євангеліє XIV віку), то й у них подвійне *оо* пишеться в таких випадках (прѣчистоому, чтоо, Боогу, идооша, коолижто, Симоонъ, приідооша), які нізачо не могли повстати з малоруськості. Виходить, що й „прозвутерь Георгіи“ писав своє „воовъчихъ“ замість „овъчихъ“ і північний Великорусин Поликарп писав своє „вооца“ замість „о[ть]ца“ — з тих самих мотивів, із яких, возьмімо, іпатський переписувач Літописи писав „Сивоонъ“ замість „Сионъ“. Про ті мотиви поговоримо низче.

Ще виразнішою знов стане для нас ця обставина (себто не малоруська причина подвоєння букви *о*), коли ми звернемо увагу на те, що старо-руські й інакші писарі подвоюють не тільки букву *о*, ба й букву *а*, і букву *и*, і всі иньші букви. Тут нам може пособити матеріал, зібраний в одній статейці д. Соболевського ²⁾, бо, хоч д. Соболевський не знає або вмисне не хоче прилюдно виявляти всіх тих випадків, де старо-руські, немалоруські писарі подвоювали букву *о*, то про подвоєння всіх иньших самозвучних букв він таки знає. Ось ті приклади:

В Святославовому Ізборнику 1073 року: *ваамъ* 190, *многоамъ* 209, *притъчаами* 242, *въ жрьноваахъ* 212, *бѣлаахъ* *ризахъ* 360 *в.*, *дѣскаахъ* 237 *в.*, *мрътвьциихъ* 192, *каамыкъ* 258, *талаантъ* 211, *сочивѣмъ* 260.

В Словах Григорія Богослова XI віку: *величааниємъ* 13, *утѣкаани* 17, *изуутрь* 135, *отъ нихъ* 110, *сѣдише* 231.

¹⁾ А. Кримський: „Филологія и Погодинская гипотеза“, Київ 1904, ст. 64—65 і ст. XVI.

²⁾ „Журналъ Министерства Народн. Просвѣщ.“, 1897, май, ст. 57—58.

В Пантелеймоновому Євангелію XII віку Софійської бібліотеки: глаголааша 50 v., 64, 68, 68 v., 70 v., 75 v., бѣжааша 71 v., 106, събѣрааша ся 78, прельстиити 59 v., биша 68 v.

В Слові Іпполіта про Антихриста: инѣми сказаниими, кораблиихъ, съкровищихъ, чловѣчьскаамъ, предълежаащаго, пытаани, пакыми і и.

В Словах Кирила Єрусалимського XII віку Синодальної бібліотеки: притьчаахъ 57 v.

В Луцькому Євангелію XIV віку: бѣжааша 127, отъвѣщааше 141, идуущимъ 106 v., съвоимъ (давальний відмінок) 88. Очевидячки з розмислом, д. Соболевський не додав у своїй статті, що в Луцькому Євангелію зустрічається також подвоєне **оо**: Боогу, идооша, коолижъто, Симооноу, придооша.

Більше-менше таке саме вживання двох букв та ще й у таких самих випадках (це — річ важна) ми дуже часто знаходимо в старих сербських пам'ятниках, — наприклад, у Тріоді XIV віку Петербурської Публичної бібліотеки (f. n. I, 103): показаави 2, въздрѣжааніа 2, въздрѣжааніємъ 2 v., врааги 2 v., льстыивааго 2 v., вавилонськіе пещіи 2 v., по ревнуимъ 2, поємъ 3 і т. и. — Або знов у Євангелію XIV віку тієї самої бібліотеки (f. n. I, 100): притьчаахъ 3, владыкахъ іудоваахъ 6 v., послушаавше 7, великааго 15, срачіцу 15 v., пророкъъ (genit. plur.) 13 і т. и. — „Надто часто“, — додає д. Соболевський, — „зустрічається в сербських рукописах **и**, **и**, **и** замість **и**, **и**, та ще **ѣ** в закінченню genitiv'a pluralis, як раз там, де тепер сербська мова має довге **а**“¹⁾. Що подвоєне **о** так само „надто часто“ зустрічається в сербських рукописах, про се д. Соболевський або дивним дивом не знає, або з мудрої обережності волить не казати.

Всі перелічені факти виразно доводять, що написання подвоєної букви **оо** в будь-яких словах не є жаден малорусизм. Це тільки один із почастних виявів загальнішого й ширшого явища: подвоєного написання всякої самозвучної букви, — а се явище трапляється (та й то частійше) геть по всіх слов'янських рукописах кирилівського письма, не виключно в південно-руських. Хто б забажав витолкувати сю графіку, той повинен був би не до малоруської діалектології вдавати ся, але шукати сюди інакшого, геть ширшого, загальнішого вияснення.

¹⁾ „Журн. Минист. Нар. Просв.“, 1897, май, ст. 58.

А чи можна, справді, довідати ся, з яких поводів староруські і старо-словянські писарі подвоювали часом на письмі ту або інакшу букву?

Де-кільки здогадів уже висловлено, а саме — д. Соболевським. Причини, задля яких самозвучна буква иноді подвоювала ся на письмі, могли бути такі :

1) Простісінька „прихоть писца“ ¹⁾.

2) „Привычка писать (зовсім етимологічно по церковному): дѣлаахъ, великааго, велиихъ, добрыхъ и т. п. тамъ, гдѣ писецъ произносилъ и слышалъ: дѣлахъ, великого, велихъ, добрыхъ, легко могла привести къ привычкѣ писать аа, ии, ьи въ такихъ случаяхъ, гдѣ не было никакого звукового основанія для подобныхъ сочетаній“ ²⁾.

3) Старо-руські писарі могли позичити такий графічний спосіб із сербських рукописів; а у Сербів, знов, — каже д. Соболевський, — графічне подвоєння самозвучних букв могло повстати, як знак довгости, не без деякого впливу живої сербської мови ³⁾. Тільки ж спеціальний історик сербської мови А. Майков не може, як ми бачили вже, признати за тим подвоєнням будь-яке „внутреннее значеніє“ ⁴⁾.

4) Причиною подвоєння міг бути й наголос: „Написаніє двухъ гласныхъ часто совпадаетъ съ древнимъ или современнымъ удареніємъ“ ⁵⁾. Це витолкування могло б здавати ся дуже природним, коли б замість „часто совпадаетъ“ ми сміли сказати: „всегда совпадаетъ“.

На мою думку, кожне з оціх чотирьох вияснень має за собою певну логічність, і з кожним треба рахувати ся. Та я б додав іще один здогад: чи не могли иноді переписувачі подвоювати самозвучну букву з церковно-технічних, читальних причин? От, у старописних нотах, коли на один склад припадало дві або три ноті, то й самозвучну букву того складу писано двічі або тричі: Бовоже, въвьсь, ныынѣ або ныинѣ і т. и. Дак чи не міг так само й переписувач не нот, а Євангельських Чтений, Апостола або чогось такого, подвоїти иноді в певнім слові такий склад, про який він затямив, що в церкві піп або диякін або дяк виголошують його протяжно, на звисний співучий церковний

¹⁾ Соболевський: „Очерки“, ст. 97.

²⁾ „Журналъ Мин. Нар. Просв.“ 1897, май, ст. 57.

³⁾ Там само, ст. 58.

⁴⁾ А. Майковъ: „Исторія сербскаго языка“, Москва 1857. ст. 464.

⁵⁾ Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1897, май, ст. 58.

лад? Дуже послідовну аналогію до цього здогаду ми знаємо із старої вмерлої жидівської мови, що в її графіці цілий ряд етимологічно-несподіваних довгих самозвуків, невідомих із других семітських мов, повстав виключно через церковне (синагогальне) співуче читання ¹⁾. Для написання „воовьчихъ“ можливе ще одно спеціальне витолкування. В церковній мові це слово має наголос на *о* (б^овьчий), а в живій руській мові наголос падає на *ь* (= *е*, ов^ечий); дак чи не міг переписувач, втікаючи од простого, вульгарного наголосу, написати *оо* в тій сіябі, на яку падає наголос у церковній вимові? — Нема чого казати, що й оці мої здогади можна притулити тільки до певної групи подвоєних написань, а не до всіх; і я на прикінці радійший сказати разом із д. Соболевським: „Мы не рѣшаемся сказать что-нибудь определенное о значении употребления двухъ гласныхъ, за недостаткомъ собранныхъ нами данныхъ“ ²⁾.

Будь що будь, єдиний висновок стоїть у нас непохитно, понад усякими сумнівами: малоруське *ѡ* (батько сучасного *і*) не відбило ся нічим у мертвих церковних пам'ятниках, писаних церковщиною; бо такі написання з двома *оо*, як воовьчихъ і воовьця у Галицькому Євангелію XIII в., повстали не з малоруських діалектологічних причин, але з якихсь причин графічних церковних. Перші написані предки нашого малоруського *і* (із *о*) трапляють ся нам не в мертвих церковних пам'ятниках, але в живих грамотах із кінця XIII віку і з дальших часів, а зазначають ся вони буквами у та ю: тумъ (= тѡмъ), добровульно (= добровѡльно), пружвищемъ (= прѡзвищемъ), на нюи (= на нѡй), на своумъ (= на своѡм), на своуи (= на своѡй) і т. и., аж поки в XVI віці не починають замість тих у та ю помаленьку писати ся букви *и* або *і*, на що найранійші приклади ³⁾ — „відповѣдаю“ в Пересопницькому Євангелію 1561 року ⁴⁾ та „макогинъ“ і „гакивница“ в описі Черкаського замку кінця XVI віку ⁵⁾. В XVIII століттю доволі часто зустрічаємо ми в таких випадках

¹⁾ Про се диви в мене в „Семитскихъ языкахъ и народахъ“ (Москва, 1903, Труды по востоковѣдѣнію, издаваемые Лазаревскимъ Институтомъ Восточныхъ языковъ, выпускъ V), ст. 86 та ст. 10.

²⁾ „Журн. Мин. Нар. Просв.“, loc. cit., ст. 58.

³⁾ коли не лічити таких непевних прикладів, як „оу Теребовльскій волости“ (грам. 1393 р.).

⁴⁾ Житецький: „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“, Київ 1876, ст. 121.

⁵⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи, VII, I.

ще й букву **ѣ** (яке-небудь „пѣдъ“ = „пѣдъ“), а в XIX століттю, як знаємо, твердо встановлено Кулішем для таких випадків ортографію **і**.

II.

Оу та Ю замість 0 та 6.

Хоча між сучасним малоруським „віл“ та „ній“ і старим **коѣ** та **ни** мусіла бути проміжна стадія „вул“ та „ной“, не можемо ми за безперечний малорусизм уважати геть кожне підхоже **оу** та **ю** (замість **о** та **е**), коли сї букви написано в пам'ятниках церковних. — Адже такі написання часто трапляються по церковно-словянських пам'ятниках, писаних навіть не на Русі, а в Болгарії та Панонії, надто ж у церковних рукописах сербського ізводу; там ся поява спирається на фактах живої мови полудневих Словян; із полуднево-словянських рукописів мусіла ся ортографія переходити й у руські списки. — Тай у старій Русі не на малоруському, а на білоруському та великоруському ґрунті часто писали ся з місцевих, діалектичних немалоруських причин букви **оу** та **ю** замість **о** та **е**; д. Шахматов здогадується, що буква **ю** мабуть визначала звук **jo** чи **jö**. — Так отже, коли в Добриловому Євангелію 1164 року написано „ужасаються“ замість „ужасається“, то не можна разом із д. Соболевським добачити в цьому **ю** малоруську діалектичну особливість, тим більше, що в живій малоруській мові таке написання нічим не рефлектується, а на самому рукописі Добрилового Євангелія стоїть виразна зазначка, що писар Добрило був дяком Новгородської церкви, себто був Великорусином. І аналіза мови Добрилового Євангелія стверджує нам, що Добрило справді був щирий Новгородець, не Малорусин. — Так само не можуть бути малорусизмами „субутный“ та „щюдрь“, як того бажав би д. Соболевський, в Євангелію XII—XIII віку н-р 6 Московської Синодальної Типографії; ба „щюдрь“ навіть і не рефлектується звуком і в живій малоруській мові. Д. Шахматов пробує розкрити оцю крутанину д. Соболевського, не зіходячи з хибного ґрунту малоруськості того пам'ятника; невдача його. Аналіза мови Типографського Євангелія н-р 6 свідчить, що воно писано в північній або в північно-західній Русі і не є малоруське. — Не буде малорусизмом „тѣоюмъ“ у Петербурському Часослові XIV віку, бо се мабуть пам'ятник московський, писаний під сербським впливом. — Ба навіть у справжніх південно-руських пам'ятниках, коли вони церковні, треба відносити ся до таких **оу** та **ю** з великою обережністю тай не натягати їх скороспільним способом на малоруське „і“; сьому добрий доказ — Галицьке Євангеліє XIII віку (де єсть „Июдеюмъ“, „въшюдшю“) та Холмське Євангеліє XIII віку („отрочищюмъ“) та ще писаний, мабуть, також якимсь Малорусином Показчик Євангельських Чтений XIII—XIV віку („ѣтюрь“); питання про те, хто писав Показчик. — Віродостойне написання букв **оу** та **ю** замість **о** та **е** з малоруських, діалектичних причин маємо ми аж у грамотах. Тільки ж і в грамотах не кожне таке **оу** та **ю** визначають собою заміну довготу; бо, от, написання „торгувля“, в якому д. Соболевський ладен бачити неістніюче „торгівля“, є попросту „торговля“, з наголосом на кінці. Декотрі сьміховини, що їх допустив ся д. Соболевський, як забажав вяснити старомалоруські грамоти, не вивчившись попереду малоруської мови.

Вище я навмисне застеріг ся, що у (ou) та ю, написані замість подовжілого о та подовжілого јо (є), можуть уважати ся авторитетними діалектологічними (малоруськими) ознаками переважно в самісїньких грамотах, або в яких-инчих памятниках більше-менше живого малоруського характеру, приміром у літописах, то що. Бо в памятниках церковних букви ou та ю замість о та е стрічають ся дуже часто й тоді, коли в дотичних випадках не можна підозрівати жадної малоруської „замінної довготи“ і коли писарі бували запевними не-Малорусами, ба часом навіть і зовсім не Русами, а південними Слов'янами. Маючи се на увазі, ми критично повинні відносити ся й до тих церковних памятників, про котрі з певністю знаємо, що їх писано рукою писарів-Малорусів; ми не конче сьміємо вважати кожнісїньке таке їхнє ou та ю за безперечну малоруську діалектологічну ознаку, бо ті ou та ю могли ввійти в рукопис Малорусина не за його волею, лиш попросту механічно з чужого первопису. Піддаючи всі такі ортографії мертвих церковних памятників, хоч би й малоруського письма, суворій аналітичній критиці, ми повинні пильно порівнювати їх до фактів живої сучасної малоруської мови, та вже аж тоді користувати ся тими написаннями для вияснення того історичного ходу, яким розвивала ся наша мова. А вже ж була б непростима необачність, коли б ми, зустрівши ou та ю замість о та є в якомусь памятнику незвісного походження, забажали кваліфікувати той памятник за малоруський без дуже пильної аналізи всіх згаданих написань і инчих діалектологічних рис того памятника.

Розгляньмо найпердше скількись прикладів, витягнених із неруських, церковно-слов'янських памятників, де замість о та є написано ou та ю:

В Зографському Євангелію XI віку: тькъмоу, 62.

В середньо-болгарському Євангелію Григоровича XII віку єсть один приклад дуже цікавий (бо перед ѣ): аггелоумъ (dat. plur.) 45 v.; але там само: оубидѣль 21 v., роутитисѧ 67. До Зографського „тькъмоу“ матимемо аналогію в Маріїнському Євангелію: оубоу 228. Ще там само: поуоучатисѧ 294, гроубоу 308.

Само собою ясно, що в цій старослов'янській графіці ми не можемо добачити жадної „замінної довготи“ (хоч би й у слові „аггелоумъ“), бо тут — попросту помішання звуків о та у через

вузьке вимовляння звука *о*. Та покладімо собі, що якийсь отакий церковно-словянський оригінал попавсь до рук руського переписувача (як це часто й бувало) і що руський переписувач зробив з нього копію. Буквально копіюючи свій церковно-словянський первопис, мусів би руський переписувач скопіювати, очевидно, й оте „аггелѡумъ“ замість „аггелѡмъ“; — і що ж би вийшло, коли б ми захотіли в отому „аггелѡумъ“ добачити якесь ніби то малоруське „аггелѡмъ“?!

Найлекше мусів старо-руський переписувач навантажити свою копію отакими ортографіями в тім випадку, коли його церковно-словянський оригінал бував ізводу сербського. Бо у старих Сербів плутання букв *ѡ* і *ѡ҃*, *ѣ* і *ю*, відбувалося ще частійше, ніж у Болгарів, маючи за собою багато реальнішу підставу в живій старо-сербській мові. Адже й у живих сербських грамотах історик сербської мови знаходить *ѡ҃* замість *ѡ* частенько, тай то — між инчим — у таких словах, як Трифѡунъ (Трифонъ)¹⁾ або дѣмѡунъ²⁾. Нехай же б отакі слова переписав був із сербського оригіналу якийсь старий Русин, — то адже який-небудь сучасний необачний історик руської мови ризикував би, без критики, вважати того Русина за Малорусина, бо, мовляв, „Трифѡунъ“ та „дѣмѡунъ“ мають виглядати начеб то замінені довгота перед ослабленими глухими: ніби „Трифѡн[ъ]“ та „дѣмѡн[ъ]“, — отже ніби то на малоруський лад!!!!... Що ж до букви *ю* (замість *ѣ*), то вона, — зазначає Майков, — має віддавати в сербській графіці звук *jo*: божьюмъ, моюмъ³⁾. Звідси Майков поясняє й инчі сербські ортографії: „Семиюнь (*ь* = *ъ*)“, „сиюнь земловъ“, „бжюньв помокию“⁴⁾. В тій графіці д. Майков уважає однаково можливою річчю добачати або звук *ю* або звук *jo*, бо поруч із згаданими написаннями він зазначає у Сербів ортографію з *ѣ*: братъѣмъ⁵⁾, в якій буква *ѣ* читається за *н*, і зазначає він іще частійшу ортографію — вже попросту з *но*⁶⁾, що може читати ся не інакше, як *ію*. Отакі сербські ортографії могли переходити із церковно-словянських рукописів сербського ізводу в старо-руські копії, ну, скажемо, в великоруські, і коли дослідник-фільольог не відноситиметься до них критично, то зможемо щиро велико-

¹⁾ А. Майковъ: „Исторія сербскаго языка“, ст. 424.

²⁾ Ст. 445.

³⁾ С. Н-р. 141. = Майковъ: „Исторія сербскаго языка“, ст. 465.

⁴⁾ А. Н-р. 1.

⁵⁾ в грамоті С. Н-р. 141.

⁶⁾ Майковъ, ст. 466.

руську копію залічити до пам'ятників малоруських (адже Божьомъ та моюмъ страх як скидають ся на малоруське „Божьйѡм“ та „мойѡм“!). А вже ж коли він, зробивши таку фальшиву класифікацію, втягне в історію розвитку малоруської мови якісь спеціальні великорусизми того пам'ятника, то очевидячки подасть зовсім перекручену і неправдиву картину історії нашої мови.

В старих великоруських і білоруських рукописах могли написання: оу та ю замість о та є опинити ся не тільки через копіювання південно-словянських первописів, ба навіть і через живу силу живої великоруської або білоруської мови, рідної для переписувачів. Я вже мав нагоду згадати вище, що північні Великоруси кажуть: уть, утывать, утдыхать, убмануть, учутиля, угурцы, спруось, собуолья і т. и.¹⁾. Так само й у Білорусі ненаголошене о може часом давати такі фонemi, як от вілейське „ў чорнумъ“, трокське „калинунька“, лідське „на чирвонуй калини, на харошуй, вобруць (= обротъ)“, вітебське „сухута“, смоленське „палкуй“, горещьке „абубрать“ і т. и., і т. и.²⁾, а в деяких білоруських говорах навіть наголошене о переходить в у: „дарўгай“ (= дорѡгою), „прусьа“ (= просить), „вўко“ (= око)³⁾, „бужаа“ (= божая)⁴⁾.

Подам деякі написання із старих рукописів:

В Новгородському Остромировому Євангелію XI віку: „Пахоумъ“, 274 б.

В Новгородському Євангелію XII—XIII віку з церкви Йвана Предтечі: „икуну“⁵⁾.

В Новгородському Добриловому Євангелію 1164 року, що його переписав для Симеона, попа отієї самої вище згаданої церкви Йвана Предтечі в Новгороді, дяк церкви святих Апо-

¹⁾ Див. вище, ст. 93 і 95.

²⁾ Соболевський: „Очерки русской диалектологии“, в „Живой Старинѣ“ 1892, вип. III, ст. 11, 13, 15 і др.

³⁾ Там само, ст. 19.

⁴⁾ Там само, ст. 19. Див. іще на ст. 21 північно-мінське: „шшыруа (= широе), на круценькумъ бярашку (= на крутенькомъ бережку), на жоўтумъ пясочку (= на желтомъ песочкѣ)“.

⁵⁾ И. К. Купріяновъ: „Обозрѣніе пергаменныхъ рукописей Новгородской Софійской бібліотеки“, С.-Петербург, 1857, ст. 1, Н-р. I. Або в „Извѣстіяхъ Академіи Наукъ“, VI, 34.

столів Константин Доброло¹⁾: „срдце ваше оужасаються“, 35 (= ужасайоть ся)²⁾. Проте, що д. Соболевський бажав би зробити Добролово Євангеліє малоруським, скажемо нижче.

В Новгородській Кормчій 1280 року: „молюдоу дитяти“³⁾.

В Псковських пам'ятниках XIV віку⁴⁾ трапляють ся⁵⁾ такі написання, як: „къ вельблудумъ, будрънѣ (двічі), пулку“ і т. и.⁶⁾.

В Поликарповому Євангелію 1307-го року, яке — се ми вже бачили⁷⁾ — переписав північний Великорусин, ми також бачили: „оуставльше“ (замість оставльше), „кустоудья“.

Не із малоруських пам'ятників д. Шахматов⁸⁾ наводить приклади: „вселюноюу, томоужю, въ нюжоу, градоущюмъ, юмоу“, де буква ю може визначати хіба звук ё (або, по Шахматову, jō). Я, з огляду на сучасне великоруське „старчошо“ (замість, „старчоше“ із „старчише“), вважав би можливим додати до цих Шахматових прикладів іще „на торжющи“⁹⁾.

Певне, що отаких самих або анальоґічних написань знайдець ся в великоруських і білоруських старописних пам'ятниках іще чималенько, аби була охота пошукати їх. Звідси видно, з якою обережністю треба відносити ся до всяких таких випадків, і, зустрівши наприклад „аггелюумъ“, не треба зараз думати, що ніби тут букви оу = ѳ, і що дотичний рукопис є малоруський, і що в старій малоруській мові давальний відмінок мав колись звучати „ангелуом“ або „ангелім“¹⁰⁾. Хто робитиме такі необережні, скороспілі висновки (приміром д. Соболевський),

¹⁾ Див. у Воскресенскаго: „Євангеліє отъ Марка“, Сергіїв Посад, 1894, ст. 41—42.

²⁾ Або, може, букву ю написано тут попросту через те, що переписувач не розглядів добре букву ю в своїм ориґіналі тай прочитав її за ю.

³⁾ В „Въпрашаніи Кюриковѣ, еже въпраша епископа Нооугородьскаго Нифонта“ воно надруковано в „Русской Исторической Библіотекѣ“, т. VI, ст. 28—51.

⁴⁾ Їх описав д. Соболевський у своїх „Очеркахъ“.

⁵⁾ Див. приміром, ст. 130.

⁶⁾ В двох остатніх словах у замість ѣ, (не замість ѳ); але се не міняє справи.

⁷⁾ Див. вище, ст. 93 і д.

⁸⁾ „Изслѣдованія въ области русской фонетики“, Варш. 1893, ст. 52.

⁹⁾ Срезневський: „Свѣдѣнія и замѣтки“, т. II, ст. 229.

¹⁰⁾ Малоруська мова дуже рано зачала вживати інакшого закінчення („-амъ“); через те в старому закінченню „омъ“ звук ѳ здебільша не зазнав заміної довготи, хіба в декотрих говорах, далеких од політичних центрів.

той впровадить у науку тільки туман, з якого й другим дослідникам не зовсім легко буде викараскати ся.

Що правда: іноді, в щасливіших випадках, розплутати пороблену плутанину тай розвіяти напущений туман можна без найменшої трудности. Возьмімо новгородське Добрилове Євангеліє 1164 року. Фільольоги знають те Євангеліє переважно з опису д. Соболевського, що він зробив його в своїх „Очеркахъ“; а д. Соболевський дипломатично занедбав запис на сьому Євангелію, звідки видно, що воно — новгородське, тай оголосив Добрилове Євангеліє за пам'ятник „галицько-волинський“, бо в ньому, бачте, часто пишеться буква *ѣ* замість *ѣ*¹⁾. Трапляється в Добриловому Євангелію замість „оужасають ся“ написанне: „оужасають ся“ (3 *persona singularis*), 35. Д. Соболевський забажав в'яснити оте слово, як, ніби то, малоруське „оужасають ся“²⁾; а се — річ неможлива, бо одно, що в формі 3-ьої особи єдиного числа малоруська мова зовсім не відбула заміної довготи (порівн. сучасні форми: жахається, жахає, жахається, жахає ся), а друге — що, коли б така заміна мала відбути ся, звук *ѣ* в позиції перед м'яким складом (де єсть *ѣ*)

¹⁾ Про оте ніби-то „галицько-волинське“ *ѣ*, видумане д. Соболевським, як колись писатиму ширше, в інакшому місці. Що воно не може звати ся „галицько-волинським“ і не є жадна малоруська особливість, се видно от із чого:

а) Єсть чимало рукописів, що їх і д. Соболевський не зважив ся признати за галицькі або волинські, а тимчасом у них писано букву *ѣ* замість *ѣ* таким самим способом, який д. Соболевський охрестив „галицько-волинським“. Ті рукописи — сербські (в тім числі — грамоти), новгородські, білоруські і інші, в тім числі московські (прим. Євангеліє 1339 року, ще й з типовим московським аканнем).

б) Пригнітаюча більшість тих ніби-то „галицько-волинських“ рукописів, в яких д. Соболевський познаходив оте своє *ѣ*, не є ані галицька, ані волинська, ані малоруська взагалі. Се рукописи переважно білоруські та новгородські або псковські, і на них здебільша написано точні місцеві дати.

в) В старо-малоруських грамотах XIII—XV віку (чи будуть вони галицькі, чи волинські, чи які) зовсім не має того мнимого „галицько-волинського“ *ѣ* замість *ѣ*. А вже ж грамоти найкраще віддають собою тодішню справжню, народню мову.

г) Буква *ѣ*, писана замість *ѣ* способом д. Соболевського в його ніби-то „галицько-волинських“ пам'ятниках, не має для себе відповідних рефлексів у сучасній живій малоруській мові, за дуже нечисленими винятками.

²⁾ „Очерки“, ст. 96—97.

мусів би розтягти ся в *ѣ*, а не в *ѡ*, і ніякого „оужасаються“ замість „оужасається“ у Малорусина з малоруських законів не могло б вийти. — Та, на втіху нам, заховавсь на Добриловому Євангелії занедбаний в „Очеркахъ“ Соболевського напис, звідки видно ¹⁾, що Добрило був дяк Новгородської церкви Сьвятих Апостолів і переписав те Євангеліє для Симеона, попа другої Новгородської церкви — Йвана Предтечі; в 1523 році належало те Євангеліє вже до московського царя Йвана Васильовича. Ба навіть саме ім'я Добрило — є зовсім типове і для Новгорода і в загалі для північної (Великої) Руси ²⁾. В своїм правописанню Добрило подекуди й виявив ознаки свого рідного великоруського наріччя: він писав *ѣ* в „вездѣ“ ³⁾, чого й сам д. Соболевський не дозволяє для малоруського пам'ятника ⁴⁾: він випускав *к* між двома самозвуками в „Вѣльзаоуль“, що й на думку д. Соболевського не можлива річ для Малорусина ⁵⁾; знов же, на великоруський лад він випускав *т* в предлозі „отъ“ тай писав: „ошьдѣше“

¹⁾ Проф. Г. Воскресенский: „Евангеліє отъ Марка“, Сергієвъ Посадъ 1894, ст. 41—42.

²⁾ Наведу приклади, які міні зараз самі собою згадують ся, а можна б їх понаводити безмірно більше. Новгородський посадник XI віку Остромир (див. в Никоновому зводі під 1064 р.) звався інакше Стормило (Татищевъ, II, 117). — Посадник середини XII віку — Судило (Соловьевъ: „Історія Росії“. т. II, 120, видання 4; давальний відмінок — Судилови, Новгор. літопись 49). — Слуга новгородського єпископа Спиридона в 1230 році — Станило. Псковський зрадник часів Олександра Невського — Твердило Івановичъ (Соловьевъ, т. III, ст. 188, вид. 1862 року). В Синодику царя Івана IV: Будило (Устряловъ: „Сказанія князя Курбскаго“ ст. 386), Томило (там само, ст. 388), Ворошило (у Балова в „Етногр. Обзорѣнію, кн. XVIII, ст. 154). В XVII віці в Казанському та Нижегородському краю: Будило („Етнограф. Обзорѣніє“, кн. IX, ст. 169, — за А. И. Соколовим), Ладило, Ярило (там само). Із „писцовыхъ книгъ“ XVI віку — Томило (за Чечуліним, в „Етногр. Обзорѣнію“, кн. IX, ст. 175), Путило, Яурило, Чурило (там само). — Із „десятей“ XVI віку: Ворошило (див. статтю Н. Харузіна про некалендарні ймення, за матеріалами В. Сторожева, „Етнограф. Обзорѣніє“, кн. XVI, ст. 125), Путило (ст. 126), Томило (ст. 127), Шетило (у Харузіна „Шетиль“, ст. 127). В Вологодському краю на початку XVII віку — Томило („Етнограф. Обзорѣніє“, кн. XIX, ст. 144, за статтями Н. Суворова і инч.). В Вороніжських матеріалах XVII віку — Путило, Томило (видав В. Сторожев, див. „Етногр. Обзор.“, кн. XXI, 168). Вологодське 1612—1613 року — Поспѣло (за статтями Н. Суворова, див. „Етнограф. Обзорѣніє“, кн. XXI, ст. 169). І т. и., і т. и.

³⁾ Калайдовичъ: „Іоаннь, экзархъ Болгарскій“, Москва 1824, ст. 31.

⁴⁾ „Лекції“, 1-е вид., ст. 37; 2-е і 3-є вид. — ст. 64; „Изслѣдованія въ области русской грамматики“, Варшава, 1881, ст. 2.

⁵⁾ „Лекції“, 3-є видання, ст. 140.

замість „отъшьдъше“, що в нійкім разі не може бути малоруською познакою¹⁾: коли це не церковно-словянський паннонізм²⁾, і не скорописна новгородська аббревіатура³⁾, а русизм, то він мусить бути чистісїньким північним великорусизмом⁴⁾. З-поміж інших північно-великоруських Добрилових особливостей зазначимо є замість ѣ перед м'яким складом: „развращаєть“ замість „развращаеть“; аналогічних написань чимало єсть іще й по других новгородських і псковських пам'ятниках, починаючи з XI віку⁵⁾, тай досі в північно-великоруському наріччю це характерна й послідовна ознака⁶⁾. Типовим північним великорусизмом являється в Добрила затверділість деяких дієсловних і іменикових суффіксів, в яких він замість и пише ы; отак, як і зараз у північній Великорусі говорять люди: „просіть“, „погубыль“, „свѣтныкъ“⁷⁾, написав так само й Добрило в своєму Євангелію: „погубывыи“, „просыти“ і „свѣтныкъ“ (намість „погубивыи“ „просити“ і „свѣтныкъ“); аналогічні ортографії ми стрічаємо й по других північно-великоруських старих пам'ятниках, а надто близькі — в псковському Прологові 1383 року, де є: исполнѣвъ,

¹⁾ Д. Соболевський спирається на нашому дієслові „озвати ся“ тай каже, буцім початкове о в цьому глаголі пішло з „отъ“. Се не правда, бо тут „о“ = „об“, і замість „озвати ся“ завсїди можна сказати „обізвати ся“, але не завсїди можна сказати „одізвати ся“. Приіменики „о“ та „об“ у нашій мові чергують ся, а приіменик „отъ“ ніколи не обертається в „о“.

²⁾ В Зографському Євангелію єсть: окръвено, ошьдъ. У Синайському Требникові: оходащихъ.

³⁾ Адже в Новгородському Паремійнику 1271 року (Буслаєв: „Историческая Хрестоматія“, ст. 77 і ст. 81) писар написав: ѡ него, сподїваючись очевидячки, що букву ѡ (вона зветь ся „отъ“) однаково можна прочитати за „от“, навіть коли над нею не буде дашка (ѡ). Такий спосіб укорочувати слова, пишучи намість них одну букву, можна в старих писарів зазначити нераз. Приміром, аналогічно в Стефановському Паремійнику (рукопис Румянцевського Музею в Москві, Н-р 303) часто трапляється замість слова „зѣло“ одна буква з., замість „азъ“ — буква а., замість „нашъ“ — ѡ, замість „єсть“ — буква є.

⁴⁾ Порівн. Колосовъ: „Замѣтки“, ст. 122 і др.; „Обзоръ“, ст. 198.

⁵⁾ „Лекції“ самого Соболевського на ст. 87—88-ій 3-го видання подають чимало прикладів.

⁶⁾ І про се див. в „Лекціяхъ“ на ст. 88-ій. У Колосова: „Замѣтки“, ст. 105, 121, 326.

⁷⁾ Приміром, див. „О говорѣ крестьянъ южной части Череповецкаго уѣзда“ М. Герасімова, де подано: „отростыли, смородына, хархотына“ (в „Живой Старинѣ“, 1893, вип. III, ст. 374). Пор. також у Колосова: „Замѣтки“, ст. 97, 20, 108 і др., „Обзоръ“, ст. 90; у Потебні: „О звуковыхъ особенностяхъ“, 83.

прѣльстныкы, насытылся¹⁾. — Так отже, пересвідчившись, що в Добрила часом продирали ся крізь шкаралушу церковно-слов'янської мови деякі характерні особливості його рідного північно-великоруського наріччя, ми вже можемо підступити й до його написання „оужасаються“ замість „оужасається“ тай з'аналізувати його під дійсними критеріями. Коли ця ортографія не є чужослов'янїзм (балканїзм)²⁾ і не є механічний розплив пера³⁾, то в ній треба бачити росповсюднену північну великоруську флексію от (зам. ет), яка появляється в спряганні теперішнього часу після j або після шиплячих („знають“, „пишють“ замість „знаеть“, „пишетъ“).

Обговорити графіку Добрилового Євангелія і розвіяти напущений д. Соболевським туман можна було без найменшої трудности через те, що Добрилове Євангеліє позначено точною місцевою писаревою записю. Та єсть іще один такий самий пам'ятник, як і Добрилове Євангеліє, але без писаревої записи; то — північно-великоруське або білоруське Євангеліє Московської Синодальної Типографії XII—XIII віку Н-р 6, яке д. Соболевський через свою тенденційність тож само залічив до „галицько-волинських“ і тим заплутав другого вченого, шановного акад. А. А. Шахматова. В Типографському Євангелію Н-р 6 зустрічають ся два написання: вечеръ субутный і щюдръ (замість суботный та щедръ). Д. Соболевський заявив, що се мають бути малорусизми з замінною довготою⁴⁾ батьки відповідних малоруських фонем, себто „субітний“ та „щідр“ (!), наче б то малоруська мова знала коли-небудь замінну довготу в слові „щедръ“!⁵⁾ Д. Шахматов повірив д. Соболевському, буцім-то Типографське Євангеліє Н-р 6 є малоруське, але, виходячи саме-таки з цього погляду, мусів попасти ся в ве-

¹⁾ Соболевський: „Очерки“, 130.

²⁾ Вище ми згадували про те, що в південних Слов'ян писало ся часом ю замість ѥ.

³⁾ Буква ѥ на стільки близька своїми зарисами до ю, що коли в писаря перо затремтіло в руці або коли розпливло ся було чорнило, то замість бажаної букви ѥ могла на папері вийти буква ю. Міг і сам переписувач написати з недогляду букву ю замість невиразної букви ѥ свого первопису.

⁴⁾ „Очерки“, ст. 96—97; „Лекції“, 3-є вид., ст. 67.

⁵⁾ У Малорусів є тільки „щедр“ (пр. „Щедр-вечір“, що перед Новим роком) та „щедрий“ і ніколи не „щідрий“; звука і нема ані в цім прикметнику, ані в похідних звідси словах.

ликий клопіт; бо хіба ж можна було повірити, що вже й в XII—XIII віці малоруська мова знала довге *у*? адже таке явище мало повстати в малоруській мові вже аж пізнійше. Не можучи для XII—XIII віку допустити такої заміної довготи в цих словах, д. Шахматов був примушений оголосити „субутный“ за просту помилку, що в ній друге *у* (замість *о*) написано під впливом попередньої *у*кової сілляби (*су-*)¹⁾; а в „щюдръ“ він очевидячки²⁾ мусів добачити недовгу фонему „щодръ“ чи „щѣдръ“. Але й таким витолкуванням він не розплутав справи, бо в цім остатнім слові малоруська мова не мала переходу *є* в *о*: у нас нема „щодрий“, а є тільки „щедрий“. — Пороблену через д. Соболевського крутанину можна розкрутити аж тоді, коли ми ближче приглянемося до інших особливостей того Євангелія Московської Синодальної Типографії Н-р 6. Ранньої історії цього рукопису ми, на жаль, не знаємо³⁾, та за те знаходимо в ньому характеристичну ортографію: „биць“ замість „бичъ“; а вже ж Малорусин не міг цього написати! ся особливість недвозначно показує нам шлях до Новгороду, Пскову або до Полоцько-Смоленсько-Вітебської землі. Що рукопис походить звідкілясь із тих сторін, се видно нам також із частого поплутання букв *оу* та *к* (дев'ять разів). Отже й написання „субутный“, коли ми його не вважатимем за механічно-несвідоме подвоєння сусідньої попередньої самозвучної букви, є результат північно-великоруської або білоруської діалектичної звуженої вимови звука *о*, а „щюдръ“ є великоруське або білоруське „щѣдръ“; до історії ж малоруської мови оті два написання в Типографському Євангелію Н-р 6 не мають жадного діла.

Трохи важче — заклафікувати з повною, докладною точністю ще один пам'ятник, що в ньому один раз написано: „въ твоюмъ“, замість „въ твоѣмъ“. Се — Часослов XIV віку Петербурської Публичної Бібліотеки. Д. Соболевський (в „Очеркахъ“, Н-р 12) самовільно залічує сей староруський рукопис до малоруських пам'ятників і тіснійш — до галиць-

¹⁾ А. Шахматовъ: „Изслѣдованія въ области русской фонетики“, ст. 118.

²⁾ Порівн. там само, ст. 52.

³⁾ Знаємо тільки, що в XVII віці той рукопис належав до Московського „приказа книгъ печатнаго дѣла“. Воскресенскій: „Евангеліе отъ Марка“, Сергієвъ Посадъ 1894, ст. 42.

ких, але в нас нема жаднісінських підстав, щоб згодити ся на таку зовсім безосновну класифікацію¹⁾. В самій рукописі ніде не згадано, щоб вона писала ся в Галичині або була колись у Галичині, тай якого-небудь інакшого історичного свідощтва про се в нас немає; а коли вдивимо ся в мову того Часловця XIV віку, то бачимо, що тая мова не тільки спеціально про Галичину собою не свідчить, ба й у загалі нічого малоруського в собі не містить, — не тільки чогось рішуче виразнішого, ба навіть чогось менче виразного, — одно слово, анї натяку на малоруськість. Приміром, не бачимо ми в Петербурському Часловці XIV віку навіть таких малоруських особливостей, як помішанне *ѣ* та *и*, *кѣ* та *ѡѣ*, що трапляють ся мабуть чи не в кожному малоруському рукописові; ба навіть такої, вже бліднішої графіки, як *жч* замість *жд*, або *-ти и* замість *-ть и* (розповсюдненої не тільки в південно-руських рукописах, але й у білоруських і новгородських) ми в цьому Часловці тож само не маємо. Чи є там поплутанне звуків *к* та *и*, можна й про се дуже сумнівати ся, бо всі три випадки, які сюди стосують ся, а то: „*къ цѣкви сѣии* (зам. *святѣи*)“, „*бѣдита*“ (приказ, зам. „*бѣдѣта*“) та „*ицилі*“ — не викликають віри до себе; з-поміж них написанне „*сѣии*“ зовсім скидаєть ся на звичайну писарську антиципацію дальшої, сусідньої букви, а не будить воно віри до себе тим більше, що форма „*святѣи*“ (з *ѣ*), в загалі мало вживана на Русі²⁾, була в XIV віці для будь-якого руського наріччя мертвою (адже тоді говорили „*святѣи*“); а ненаголошена буква *и* в „*бѣдита*“ та „*ицилі*“ могла написати ся не через поплутанне звуків *к* та *и* (се могло б указувати на Новгород чи на инче місто північної Великої Русі), тільки попросту — через закони т. зв. „*акання*“, що розповсюднене й у Білорусі і в південній Московській Русі. Не маючи таким способом ніяких певних підстав, щоб уважати петербурський Часослов XIV віку за малоруський, мусимо ми й для написання „*твоюмь*“ (єдиного, що скидаєть ся в Часослові на малорусизм) шукати причину не малоруську. Буква *ю* могла тут написати ся: а) або з розпливу пера (*ю* замість *к*), б) або для зазначення загально-руського, згідно великоруського звука *ю*, що ми не раз зустрічаємо по руських рукописах, і в) міг се бути

¹⁾ У д. Соболевського підставою для такого закласифікування служить написання букви *ѣ* замість *е*. Та я вже вказував, що таке написання в жаднім разі не є галицька або волинська спеціальність, і має воно характер переважно рішучий антимапоруський. Див. ст. 17.

²⁾ Пор. у самого - таки д. Соболевського: „Лекції“, 3-є вид., ст. 155.

один із сербізмів, які в XIV віці трапляються по великоруських рукописах густо та часто. На користь остатнього погляду промовляли б у певній мірі ще деякі графічні особливості сього Часослова. Писар написав сербським способом замість *л* букву *є* в „гѣще“, л. 79¹⁾, ...що зрештою могло б бути і виявом великоруського *акання*. Три рази написав той писар замість *л* букву *к* в словах: „въ чѣдѣхъ“ (= въ чѣдѣхъ), „чѣдью“, „ужѣсъ“ (= оужѣсъ); така графіка відома і із сербських пам'яток²⁾, і має вона собі відгук у живій сербській мові (чедо, ужес), — хоч може вона зовсім добре пояснити ся також і з великоруських діалектичних причин (новгородських, псковських, де напр. кажуть „чеща“ зам. „чаща“); може вона пояснити ся також із церковно-словянських, тай із загально-руських (*к* = *я*); має вона собі звісну аналогію, приміром, у псковському „чѣсъ“ (= чясь, часть), також із XIV віку³⁾. Наче сербізм, виглядають у Петербурському Часослові XIV віку і ті написання, де поплутано тверде й м'яке *л*: „распалаше“ л. 79 замість „распалаше“⁴⁾ та „вольны“ замість „вольны“, л. 75 v.; також *к* замість *ѣ* в „безѣ“ 40; також *ло* замість *лу* два рази в „олокаѣтъма“, л. 78⁵⁾, з грецького *ὀλοκαύτωμα* (порівн. сербський діфтонг *ао*, приміром в „писао“). Найбільше по сербському виходить *л* замість *ѣ* в „гратань“ (три рази, поруч „грѣтань“); та се міг би бути також один із виявів великоруського *акання*. Д. Соболевський не може дати собі ради з тим „гратань“⁶⁾, бо признати його за *акання* — се значило б признати петербурський Часловець XIV віку не за „галицький“; а витолкувати як малорусизм, „гратань“ не дасть ся: адже ні в живій малоруській мові нема такої фонемі, ані в малоруських пам'ятниках нема такого написання. Але в характері сербізму виясняється оте „гратань“ найлегше. Ніби чимсь сербським дихає в петербурському Часослові ще й заміна *хо* через *хѣ* в закінченнях аористів: „помянухѣмъ“, „послушахѣмъ“, „смятохѣмъся“, „исполнихѣмъся“, бо се пригадує собою сербське закінчення

¹⁾ Се написання в „Очеркахъ“ Соболевського не зазначено, та я користуюсь друкованим текстом сього Часослова, що подано його в київських „Университетскихъ Извѣстіяхъ“ 1885, Н-р 1, додаток III.

²⁾ Див. у Майкова: „Исторія сербскаго языка“, ст. 448, 457 і др.

³⁾ Соболевський: „Очерки“, ст. 127. Але в „Часослові XIV віку“ він хоче оті написання вважати вже за галицизм.

⁴⁾ Се не зазначено в „Очеркахъ“, та я знов користуюсь текстом, надрукованим в „Университетскихъ Извѣстіяхъ“.

⁵⁾ Беру се з друкованого тексту.

⁶⁾ „Лекції“, 2-е вид., ст. 58; 3-є вид., ст. 89.

хмє¹⁾. — Загальне вражіння, яке остається в мене з читання петербурського Часловця XIV віку, се — таке, що писаний він ніде, як у Москві, за часів московського митрополита-Серба Кіпріяна, що через нього великоруські рукописи того часу рясно забагатіли на сербізми²⁾. Може ця моя думка покажеться мало підпертою, може сей Часловець XIV віку вийшов із Пскова³⁾, може він у загалі не дасться точно закласіфікувати, — тільки ж залічувати його до пам'ятників малоруських так само нема жаднісньких причин. Через те не можна втягати до матеріялів для історії малоруської мови написання „твоюмь“, яке ми маємо в сьому пам'ятнику; а що не можна втягати в історію малоруської мови всіх інших написань сього пам'ятника (пр. „гратань“), про се нема чого й казати.

Ба навіть і в тих рукописах, які писано руками справжніх Малорусів, але які мають зміст церковний або, тіснійше, богослужбний, букви *оу* та *ю*, вжиті писарями замість *о* та *ю*, навряд чи завсїди визначають собою малоруську заміну довготу, себто навряд чи завсїди репродукують ся ними довгі звуки *ō* та *jō*, що розтігли ся з коротких звуків у позиції перед ослабленими глухими.

Коли такі написання в південно-руських церковних пам'ятниках (їх і не багато) мають бути такі діалектологічними малоруськими виявами, а не чужослов'янїзмами і не простими помилками, то швидче вже нагадують вони нам собою короткі *у* та *ю*, а не довгі *ō* та *jō*. Бодай се треба сказати про ті (всі вони й нечисленні) випадки, які ми знаємо з Галицького Євангелія 1266—1301 року, та з Холмського Євангелія XIII-го віку. В першій Євангелію „прозвутерь Георгїи“ написав тричі букву *ю*, а не *ѣ*: „морю жю“ (= морю же), „въшюдшю“ (= въшьдъшю, въшедъшю) та „Июдѣюмъ“ (= Июдѣємъ, *dativus pluralis*). В сучасній нашій мові ми відповідно до першого слова маємо: „морю же“ або (се в північно-малоруських говорах) „морю жѣ“, а відповідно до другого — рідке (харківське) „ввішедчи“ або загально розповсюднене „ввійшовши“, — з коротким *о*; звука *і* в тих двох

¹⁾ Завважити треба, що інакших випадків, де *б* замість *о* писав ся в Часловці, ми не бачимо, — от хіба ще в грецькому „олокаотъма“.

²⁾ Пор. Тихонравівські „Лѣтописи русской литературы“. кн. 6, ст. 69—71, в статті Буслаєва, що вже давно звернув увагу на сю обставину.

³⁾ Я за Псковом не обстаю тільки через те, що не бачу в сїм Часловці поплутання шиплячих і свистячих.

ніде не чуємо. Як що приймемо, що галицький „прозвутерь Георгіи“ написав букву ю в отих двох словах не під механічним впливом сусідніх складів¹⁾, а з діалектичних малоруських причин, то його буква ю в словах „жю“ та „въшюдшю“ мусить визначати собою той самий недовгий звук ʊ (чи ʏ), який ми чуємо в сучасних фонемах „жо“ та „ввійшовши“²⁾. Тому-то й третє Георгієве написання: „Июдѣюмъ“ замість „Июдѣємъ“ — навряд чи містить у собі заміну довготу; як що й тут буква ю не повстала під впливом початкової попередньої букви ю, то ми його аналогічно повинні прочитати попросту: „Июдѣюмъ“, без усякої довгости звука ʊ. Так само і в Холмському Євангелію XIII віку³⁾, де маємо „отрочищюмъ“ і де маємо також „ѣдущюмъ“ і „мытарюмъ“⁴⁾, ми повинні туу букву ю читати за коротке ʊ (ʏ). Або, що найменче, ми мусимо лишити і Георгієве „Июдеюмъ“ і Холмське „отрочищюмъ“ під дуже великим сумнівом⁵⁾.

Єсть іще один памятник, незвісного походження, в якому ми маємо ю замість є, оголошене д. Соболевським, за малоруську заміну довготу. Це — Показчик до Євангельських Чтений XIII—XIV віку, опрацьований разом із Галицьким Крилоським Євангелієм 1144 року: там єсть „іютюръ“ замість

¹⁾ „Жю“ міг він механічно написати через те, що перед цією сіллябою написав уже був „мору“, з буквою ю; друга ж буква ю, в слові „въшюдшю“, може бути механічною антиципацією („предвосхищенієм“) тієї букви ю, що міститься в дальшому, кінцевому складі. Такі помилки в рукописах трапляють ся дуже часто по всіх усюдах.

²⁾ В старих галицьких грамотах форма „въшодъши“ або „пришодъши“ трапляється раз-у-раз.

³⁾ Писано його перед 1300 роком. Див. Срезневський: „Древніє памятники русскаго письма и языка“, 2-е вид., ст. 158.

⁴⁾ Соболевський: „Очерки“, ст. 93. (Там подано точне написання, з початковим ю.

⁵⁾ Я не вдавати му ся тут у ширший розсліd, чи справді Холмське євангеліє є памятник малоруський. Міні здаєть ся, що так. Але завважу, що точних доказів у нас на те не має. Писано Холмське Євангеліє, як зазначив відомий палеограф Срезневський, іще в XIII віці, а з напису на ньому видно, що за якусь сотню літ по своїм написанню воно (в 1376 році) належало до однієї Холмської церкви; можна навіть підозрівати (пор. напис), чи не привіз те Євангеліє в Холм князь Ю. Холмський. Треба ще памятати й ту обставину, що город Холм, заснований 1259 року, заселив ся дуже мішаною людиною, яку прикликано туди з усіх країв; зовсім можлива річ, що Холмське Євангеліє написав якийсь заходжий Білорусин (пор. Іпатську літопись, ст. 558) або заходжий Новгородець, яких у Галицько-Володимерському князівстві було чималенько (порівн. звістку про них у Володимирі Волинському — Іпат. літ., 605). Виразних малорусизмів у Холмському Євангелію нема.

„ієтеръ“. Ми не знаємо, де писано той Показчик. Галицьке Крилоське Євангеліє, написане 1144 року, знаходиться з XVII віку в Великорусії, і от можлива річ, що як-раз у Великорусії хтось дав спільну оправу для Галицького Крилоського Євангелія 1144 року і для великоруського або білоруського Показчика XIII—XIV віку; але, знов, можлива річ, що Показчик оправлено разом з Євангелієм іще в Галичині, — а в такім разі се, природно, міг би бути пам'ятник, писаний не де, як у Галичині. Рішучих малорусизмів у ній нема, але нема й дуже разячих антималорусизмів¹⁾, — через те можна б з бідною думати, що Показчик писано рукою Галичанина, а не якогось Білорусина або Великорусина. Та поклавши навіть, що Показчик є пам'ятник малоруський, ми не сьміємо бачити в „ієтюрь“ заміну довготу. Слово „ієтеръ“ — таке не руське, таке не народне, що жадним фонетичним змінам на руському ґрунті воно й підлягти не могло: анї Великорусин із Білорусином не могли обернути його в „єтьор“, анї Малорусин не міг розтягти його в „єтьѡр“; звук *є* повинен був у цім чужім слові вдержати ся незмінним у всіх старих Русів²⁾. Через те я думаю, що в написанні „ієтюрь“ ми маємо написання „ієтєрь“, у якому отся буква *є*, вжитая з поспіху під впливом початкової букви *є*, розпливлася на папері через швидкий хід пера або через велику краплину чорнила, яку захопив писар своїм пером із повного каламаря. А добачати малорусизм у тім „ієтюрь“ нема жадної спромоги.

Отже найпевнішими предками того нашого *і*, що повстало з *ѡ* (перед ослабленими глухими та перед *й*), являються для наших очей букви *у* та *ю* аж тоді, коли ми їх знаходимо в живих грамотах (київських, волинських та галицьких), починаючи з кінця XIII віку³⁾: аж в їхній графіці, такого типа, як „сво-

¹⁾ Тільки написання „отѡ вченикъ“ (зам. „отъ ученикъ“ = від учеників) виглядає якось не по малоруському. Тут буква *ѡ* не нїма, вона не є графічна заміна букви *ѡ*: „ot včēnik“ не можна було б і вимовити без труднощі; — виходить, що писар Показчика так і вимовляв: „oto včēnik“, а се для Малорусина XIII—XIV віку навряд чи натурально, бо фонема „від“ (ѡд) свідчить своєю заміною довготою про повне ослаблення у старих Малорусів кінцевого *ѡ* у предлозі „отъ“. А в тім, деяку більше чи менше ймовірну малоруську основу можна буде підшукати і для цього „oto včēnik“... хоч се буде, як-то мовляють, „із гріхом на половину“.

²⁾ А переписувач Луцького Євангелія XIV в., не можучи впорати ся з чужим для себе суффіксом *тер*, написав у цьому слові свій рідний суффікс *тор* (такий самий, як у слові „котерий“): *еторъ*, л. 138 v.

³⁾ Мабуть, найстаріший приклад — 1292 року.

юмъ“ та „нюи“ або „добровульно“ та „друздъ“, ми безпечно вже можемо бачити свої рідні форми (сучасні „своюом“ „своім“, „добровуольно“, „добровільно“ і т. и.). Само собою розуміється, що й старі малоруські грамоти ми повинні аналізувати з належною фільольогічною обережністю, ми завсіди повинні оглядати ся на живу сучасну мову, — і не в кожній букві у та ю, написаній у грамотах замість о та є, ми сьміємо вичитувати довгість. В одній галицькій грамоті ми бачимо: „торгுவля“ (замість „торговля“), — і от, д. Соболевський зараз оголошує, ніби оте у є результат заміної довготи!) Слова „торгівля“ в нашій мові нема: єсть українське „торгівля“ (з наголосом на о) та галицьке „торговля“ (з ненаголошеним о); малоруський ненаголошений звук о, а тим паче в суффіксі ов, легко може переходити без усякої заміної довготи в звук у, — через те поруч „торговля“ ми чуємо ще й вимову: „торгувля“. Отсе ж і є тая самая форма, яку ми знаходимо в старій галицькій грамоті, буде тому 500 год! Звук у в ній — короткий і не повстав через заміну довготи. А перехід малоруського ненаголошеного о в у сконстатовано²⁾ вже й у найстарішому пам'ятнику малоруського письма, який ми тільки маємо: згадаймо „каторивуѣж“ замість „каторивоѣж“ (ablativus fem. sing.) в київському Ізборнику Святослава 1073 року.

А в тім, д. Соболевському в загалі нема щастя на аналізі галицьких грамот, бо, щоб їх фільольогічно добре аналізувати, треба поперед усього вивчити ся малоруської мови, якої д. Соболевський не знає.

В своїй „Филології и Погодинской гипотезѣ“ (Київ, 1904) я подав на те чимало доказів і, між инчим, згадав був таку сьміховину, що наше „пилом припасти“ (запорошити ся) д. Соболевський перекладає: „возникнуть благодаря усердію“ (диви в мене ст. XXIII), бо по російськи „пыль“ = „усердіє“. Галицькі та волинські грамоти XIV—XV віку — ще темніша вода для д. Соболевського. Зустрів він у приписці на Луцькому Євангелію: ꙗ иконы кованыѣ, а ꙗ иконы з вѣньци“ (себто „чотири ікони ковані, а три ікони з вінцями“) — тай зараз ісьнько виковує неможливе слово „звеньць“ (!!!) і радїє, що ось, мовляв, знайшов і в грамотах букву ꙗ замість ѣ: „звѣньци“ написано ніби то замість „звѣньци“!!! Або от іще приклад. Єсть одна звѣрина, що зветь ся по нашому „хомік“; (порівн. у І. Верхратського: „Нові знадоби до номенклатури народної“, в „Правді“ 1878, т. II, ст. 233); і по польськи ця звѣрина зветь ся chomik; по великоруськи, а рівночасно й знов по нашому — „хомяк“ (з інакшим суффіксом, ніж „хомик“ у нас і „chomik“ у Поляків). Тепер ми вимовляємо наше и твердо (як „хомік“, „chom'uk“), а в XIV—XV віці звук и вимовляв ся значно м'якше, і з цієї причини при-

¹⁾ Пор. „Лекції“, 3-є вид., ст. 67.

²⁾ Див. ще в Колосова: „Очеркъ“, ст. 62.

звище „Хомиковичъ“ написано в одній галицькій грамоті „Хомѣковичъ“¹⁾. Д. Соболевський, не знаючи нашої мови і знаючи тільки своє спільно-руське „хомякъ“, заявляє, ніби „Хомѣковичъ“ мало повстати з „Хомяковичъ“, і на цій підставі буде своїм фальшивим думки про природу винайденого їм „галицько-волинського“ ятя. А грамоти, на досаду д. Соболевському, так таки й не знають того, буцім то, „галицько-волинського“ написання букви **ѣ** замість букви **ѣ**, яке д. Соболевський познаходив у своїх ніби то „галицько-волинських“ церковних пам'ятниках, — отаких, як новгородське Добрилове Євангеліє та інші. Навіть нема такого **ѣ** у слові „Корабѣвскій“, яке подає з грамоти д. Соболевський мабуть за неточним друкованим виданням (з грамоти литовського князя Олександра Коріятовича 1375 року даної Смотрицькому монастиреві домініканів). В „Корабѣвскій“ він додає букву **ѣ** замість **ѣ**, а на правду в тім слові вийшла простісінка друкарська помилка. В праці Н. Молчановського: „Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 года“ (Київ, 1885, відб. з „Университетскихъ Извѣстій“) це слово виписано точно з самої грамоти: „Карабѣвскій“ (див. ст. 159 і 221). Д. Молчановський виразно завважає (ст. 159), що єсть неточні друковані видання грамот, а на ст. 220—221 він наново друкує геть усім згадану грамоту 1375 року, вивіливши її за автентичним оригіналом, так отже сумнівати ся про його точність ми не можемо. Ще ж у д. Молчановського (ст. 159) зазначено, що й до наших часів на північ од Смотрича зостаєть ся село „Карабѣвка“... Бачимо отже, що тут буква **ѣ** єсть оснiвне **ѣ**, а не замість **ѣ**, як того бажав би д. Соболевський на підпору своїй фальшивій гіпотезі про „галицько-волинське“ вживання букви **ѣ** замість **ѣ**. — Тай ще інші (а вони дуже й дуже нечисленні до того!) написання букви **ѣ** замість **ѣ**, про які д. Соболевський думає, буцім познаходив їх у галицьких грамотах, — вони й не істнують направду: попросту д. Соболевський вклепав ся тай не зміг їх розпізнати, бо не знає малоруської мови. Найважніші з тих написань мають знаходити ся в двох галицьких грамотах, написаних Болестрашицьким поповичем 1359 і 1366 року; в тих двох грамотах наче б то написано букву **ѣ** замість **ѣ** ось у яких словах: „Олефѣрко“, „попо Печѣрескый“ (зам. „попъ Печерський“) і „Бѣзна“ (наче б то замість „Бездьна“). З поміж тих трьох слів буква **ѣ** в імені „Олефѣрко“ визначає собою старий, оснiвний звук **ѣ**, і написано її зовсім не через заміну довготу; се видно із склонення імені „Олехвiр“ (genit. — Олехвiра, dat. — Олехвiровi, ablat. — Олехвiром, voc. — Олехвiре!), чого не відає д. Соболевський, бо мови нашої не знає. Незнання нашої мови і повний брак живого чуття до неї пошкодили д. Соболевському ще гірше тоді, як підступив він до двох других слів, що містять ся в тих самих видрукованих грамотах Болестрашицького поповича: „попо Печѣрескый“ та „Бѣзна“; долучу сюди ще й третє слово: „Ганькѣ“ (nominat.), якого д. Соболевський не торкаєть ся, але воно єсть у виданню тих грамот і відносить ся сюди само. Треба пам'ятати, що друковане видання тих обох грамот, яким користуєть ся д. Соболевський, аж кишить очевидними помилками супроти рукописного оригіналу, і про одну важну помилку зміг догадати ся навіть д. Соболевський: що видавці друкували „нiой“, коли в оригіналі очевидячки мусіло бути „нiой“. Та д. Соболевський, не знаючи мови, не зміг постерегти ще виразнішої їхньої помилки:

¹⁾ Так само й у київській Несторовій літописі єсть „хомѣки“ (Лаврент.).

видавці не вміли розібрати букву *ѣ* од букви *ѣ*. От, приміром, вони видрукували *ѣ*, а не *ѣ*, в реченні: „сѣ счѣмъ и с колодяземъ“ замість „сѣ счѣмъ и с колодяземъ“ (написання „сѣсчѣмъ“ — очевидячки має бути: „сѣсчѣмъ“, себто „з ізковою риболовлею“); так само вони видрукували: „Андрѣка“ замість „Андрѣка“. І навідворіть: дѣ б мало бути *ѣ*, там видавці видрукували *ѣ*: „Ганькѣ“ замість „Ганькѣ“ (чит. „Ганько“), „Бѣзна“ замість „Бѣзна“ (Sambucus, або рідше — Syringa), „попо Печѣреский“ замість „попо Печѣреский“. (Що до букв *ѣ* та *ѣ*, то вони скрізь плутають ся у Болестрашицького поповича; він писав букву *ѣ* навіть замість німого *ѣ*, — прим. „попѣ“ зам. „попѣ“, — і навпаки: писав він букву *ѣ* замість оснівного *ѣ*, — прим. „Печѣреский“ зам. „Печѣреский“). Нічого того д. Соболевський не зміркував тай добачив у тих друкованих помилках своє бажане „галицько-волинське“ *ѣ*, очайдушно накинувши таким способом малоруському наріччю неістніючі слова: „Печірський“ та аж монструозне „Бізна“. Адже Малоруси, чи то в Галичині, чи де, говорять не „Печірський“ тільки „Печѣрський“ (коли з наголосом на *ѣ*), або з наголосом на кінці: „Печерський“, та „Печарський“ та ще — в архаїчніших говорах — „Печорський“ (здаєть ся, що се з подвійним наголосуванням: і на *ѣ*, і на кінці; я, правда, особисто чув наголос тільки на кінці: „Печорський“); те саме чуємо й у споріднених словах: „печѣрний“ та „печѣрний“, „з печѣр“ або „з печѣр“ (nominat. „печѣра“ і „печѣра“; про появу тут звука *ѣ* див. у мене в „Филології и Погодинской гипотезѣ“, ст. 53–58 і ст. XVI)... Так само немає в нас у ніякіснькому говорі слова „бізна“, а єсть тільки „бѣзна“, або „бѣзна“, і се — дуже звичайне слово. Беру, приміром найсвіжіше число галицької часописи „Руслан“, яке прийшло до мене в той саме момент, коли я пишу оці рядки, — розгортаю і зараз бачу: „в бездні“ (див. „Руслан“, 1905, ч. 130, ст. 3); а літературних прикладів я міг би показати д. Соболевському скільки завгодно, — між инчим у Куліша в його віршованих перекладах Шекспірових драм: „бѣзна“ (Львів, 1882, т. I, ст. 403), де метром зазначаєть ся й наголос на *ѣ*... — Із таких сьміховин д. Соболевського кожному ясно, що д. Соболевський не має ані найменшого нюху супроти нашої мови: — дак куди ж йому писати її історію!

III.

Паралельні написання букв *ѣ* та *ѣ*.

Появу *ѣ* замість *ѣ*, або навпаки, ми й зараз можемо постерігати в живому великоруському та білоруському наріччю, а не тільки в нашій мові; здебільша се там випадки не фонетичні. — Це саме явище ми стрічаємо й по найстаріjších великоруських та білоруських рукописах, починаючи з XI віку; корінь „ствѣ“ і „ствѣ“; Юрієвське „сѣмѣ“ (коли тут не графічна антиципація). — Старе великоруське затвердінне суффіксів в „Хутинѣ“ і „Хутинѣ“; затвердінне ще й інших суффіксів по старих новгородських памятниках; сюди ж відносять ся й усі три такі написання в новгородському Добривому Євангелію 1164 року, які д. Соболевський бажав би зробити малорусизмами. — Рясне морфологічне поплутання *ѣ* та *ѣ* у флексіях імен. і вин. відмінків мн. ч. по всіх староруських памятниках, не малоруського походження; між инчим один такий випадок єсть у московському Типографському Євангелію Н-р 7 загально великоруського типу; про се Єван-

геліе див. низче. — Старі новгородські і московські написання твердих флексій, типу: „однѣмь“, „тѣмь“, „тѣхъ“. — Численні старописні великоруські закінчення род. відм. з буквою и, а не з буквою ѣ, такого типу, як у Двинських грамотах XIV—XV віку: „с ѣви“ (= „съ иви“); причина сього; аналогічна часта поява букви ѣ, а не и (і не ѣ) в закінченні дав. відм. не малоруських пам'яток, такого типу, як „нашому старѣйшинѣ“. — Численні староруські, хоч би й не малоруські, приклади на деклінаційний суффікс „-ѣмь“ та „-ѣми“ замість „-ими“ та „-ми“. — Псковські приклади, геть усякого типу, на поплутання або рівнобіжне написання букв ѣ та и; сюди відносять ся й усі чотири випадки з Поликарпового Євангелія 1307 р., обговореного в переднійшому розділі; всі вони — типові великоруські. — Питання про московське Типографське Євангеліє Н-р 7, що д. Соболевський самовільно залічив його до пам'яток „галицько-волинських“ тай захотів добачити в ньому малоруське поплутання ѣ та и. Мова сього московського Євангелія Н-р 7 має в собі спеціальні антимальоруські ознаки; вона очевидячки великоруська тай мабуть таки пра-московська; вона не має в собі жадного малорусизму; бо тая міна букв ѣ та и, яку зазначає в московському Типографському Євангелію Н-р 7 д. Соболевський (три випадки), належить до типових великоруських морфологічних явищ та рукописних абревіатур; кумедне становище, в яке вскочив д. Соболевський, силууючись накинати сьому Євангелію Н-р 7 поплутання ѣ та и („ѣз оустъ“!). — Порада для д. Колесси: яким способом придбати йому науку, щоб непомилково розпізнавати, чи поплутано в староруському пам'ятнику звуки ѣ та и, чи не поплутано?

Поплутання звуків ѣ та и — це одна з дуже релієфних особливостей нашої мови; і вже навіть у найстаріших малоруських пам'ятниках (київських Ізборниках князя Святослава 1073 і 1076 року) вона відбивається зовсім виразно¹⁾. Та несправедливо було б уважати за малоруський, без аналізу, геть усякий староруський пам'ятник, де часом трапляється тая особливість, бо й у сучасній великоруській мові північній (подекуди й у великоруській мові південній) і в мові білоруській єсть ціла серія випадків, що в них ми чуємо ѣ замість сподіваного и, або навпаки. І те саме ми знаємо із дуже старих великоруських та білоруських рукописів.

Іще Колосов та Потєбня були позазначували, що в сучасному північно-великоруському наріччю трапляється помішання и та ѣ, іноді — нефонетичне, приміром у північно-великоруському тѣхъ, оны, одны, людѣмы²⁾, іноді фонетичне, приміром у північно-великоруському: мило (зам. мило, Seife), мыло (зам. мило, lieb), ми (зам. мы, wir), мылость (зам. милость,

¹⁾ Диви мою „Филологію и Погодинскую гипотезу“ (Київ 1904), стор. 60.

²⁾ Колосовъ: „Замѣтки о языкѣ и народной поэзіи въ области сѣверно-великорусскаго нарѣчія“, ст. 20, 108.

Gnade), колы (зам. коли, wenn), полинь (зам. полынь, Absinth, Wermuth) і т. и.¹⁾. Зрештою, і в остатньому слові (полнь зам. полынь) ми маємо діло мабуть із нефонетичним явищем — помішанням суффіксів *ин* та *ын*; порівняймо приклади, подані з Череповецького повіту Новгородської губернії: смородына, хархотына²⁾; там у Череповецькому повіті аналогічно притверджують ще й інакші мнякі суффікси, до яких мають ся тверді паралелі, — прим. отростыли³⁾. Се явище зазначували й інші фільологи та етнографи не один раз. От і під Семіпалатинськом у Сібіру кажуть „во своясы“⁴⁾, а відомий співець великоруських билін Ів. Рябінін вимовляє: „сылный богатырь“ або „Владымеръ князь“⁵⁾. Часто кажуть: „въ моей дружины (= параллельно: дружини, дружинѣ), ко дружины, по правды — по истины⁶⁾. Од себе додам, що я чував аналогічні приклади ще й із уст бокаючих Астраханських козаків і в загалі — бокаючих жителів нижньої Волги, ну от хоч би в Саратовській губернії; між инчим, вони дуже часто кажуть: „пысать“ замість „писать“ і „подпыщыкъ“ (під колективною постановою, поданням і т. и.) замість „подписчикъ“.

В південно-великоруському сучасному наріччю — те саме. От, у мешовському говорі Калужської губернії ми зустрічаєм із одного боку нефонетичні заміни: оны⁷⁾, изъ комнати, до думи, ракити, изъ служби, до суботи, съ досади, корови, берези⁸⁾, а з другого боку — фонетичні: високай (= високий), вышня (= вишня, Kirsche)⁹⁾. В великоруському Путивльському говорі теж часто чують ся форми типу „изъ комнати“, але їх правдиве

¹⁾ Колосовъ: „Замѣтки“, ст. 98; „Обзоръ“, ст. 90. Потебня: „О звуков. особ.“, 83.

²⁾ М. Герасимовъ: „О говорѣ крестьянъ южной части Череповецкаго уѣзда“ — в „Живой Старинѣ“ 1893, вип. 3. ст. 374.

³⁾ Там само, ст. 374.

⁴⁾ „Этнографическій Сборникъ“, вип. VI, С.-Петербург, 1864, ст. 3.

⁵⁾ Це я й сам чув із його уст нераз, тай д. Є. Ляцький віддав цю Рябіннову особливість у своїх записях, що друковано в „Этнографическомъ Обзорѣніи“.

⁶⁾ Соболевський („Лекції“, 3-є вид., ст. 200) зовсім справедливо вказує, що тут, попросту, стоїть родительний відмінок замість місцевого та давального. Пор. і під наголосом: къ Нѣпры-рѣкъ.

⁷⁾ Див. мешовські „Матеріялы“ в „Извѣстіяхъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ“ 1898, т. III, кн. 2, ст. 72.

⁸⁾ Там само, ст. 95.

⁹⁾ Там само, ст. 72.

значінне стає виразним, коли ми возьмемо ¹⁾ відворітно-аналогічні форми під наголосом: кѣ жены (= кѣ женѣ), на травы, кѣ удовы.

У Білорусів, коли вже не казатимем про загально-білоруське нефонетичне „яны“ або „ваны“ (= они), поплутання звуків ы та и виступає часом у дуже релієфних прикладах. Візьмімо в цюкаючих говорах приклади під наголосом: „увыдзѣў“ (= увидѣль)²⁾, „ты смали напіўся“ (= смолы напился)³⁾, або в Гомельському говорі після губних співзвуків: вишла (= вышла), карови (= коровы, *nominat. plur.*), ви (= вы), висихаѣть (высыхают)⁴⁾; в остатнім слові ми чуємо звук и також після с, на що маємо й другий гомельський приклад: синочки (= сыночки)⁵⁾, тимчасом як у північно-західній частині Мінської губернії чуємо замість сподіваної м'якості твердість після с: сыножаць (зам. загально розповсюдненого „синожаць“ = сѣножать)⁶⁾.

По старих рукописних великоруських, а по части й білоруських пам'ятниках можна зазначити поплутання букв ы та и аж із найдавніших часів, здебільша — нефонетичне, зрідка — фонетичне. До речі сказати, тенденційний д. Соболевський силується затерти стародавні великоруські й білоруські явища отого другого сорту (нефонетичного); в найновішому (3-му) виданні своїх „Лекцій“ він навіть зовсім викинув із VI розділу рубрику: „Отожествленіе (старорусскаго) ы съ и“, яка ще містила ся в перших двох виданнях і яка в будь-чийх лекціях, присвячених „Історії русскаго языка“, повинна містити ся вже хоч би з огляду на „Малорусское нарѣчіе“, бо в малоруському наріччю се ж одна з його суттєвих особливостей. Як бачимо, д. Соболевський волисть зовсім оминати се дражливе фонетичне питання, волисть зовсім покинути важну фонетичну й діалектологічну лякуну в знаттях своїх слухачів-студентів, аби лиш — боронь Боже — не запав у їхню душу який-небудь сумнів про справедливість історично-діалектологічних гіпотез свого вчителя, які він волисть подавати їм голословно і які, додаймо, вимірені проти малоруської національності.

¹⁾ Соболевський: „Лекції“, 3-е вид., ст. 200.

²⁾ Див. білоруські етнографічні „Матеріали“ Шейна (С.-Петербург, 1893), ст. 122.

³⁾ Шейн: „Матеріали“, ст. 515.

⁴⁾ Соболевський: „Бѣлорусское нарѣчіе“ — в „Живой Старинѣ“ 1892, вип. 3, ст. 19.

⁵⁾ Там само, ст. 19.

⁶⁾ Там само, ст. 20.

Та ми тут пригадаємо не тільки ті приклади, котрі були й у самого д. Соболевського в відповідній рубриці давніших двох видань його „Лекцій“, але покажемо ще й інші і цікавіші.

Найбільшу серію старописних прикладів ми маємо з Новгороду.

Новгородських прикладів на „ги“, „ки“, „хи“ (зам. „гы“, „кы“, „хы“), ба навіть на „ры“ замість „ри“, які починають ся з новгородської Мінеї 1095 року (здасть ся, що найстаріший — кь ширѣнѣ, 99)¹⁾, ми ширше зачіпати не будемо, бо вони зовсім не характеристичні. А перейдемо до інших:

В Новгородській Мінеї 1097 року єсть „непостѣжьна“ замість „непостижна“. В попередньому виданню своїх „Лекцій“ д. Соболевський був показував²⁾ це саме слово, написане з буквою ѣ, ще в п'ятих інших північно-руських пам'ятниках, і тому не можна думати, щоб це була простісенька рукописна помилка. Очевидячки в північній Великорущині дуже здавна почали плутати ся в цьому корені звуки ѣ та и, — десь певне під силою якоїсь аналогії³⁾.

В Новгородському Юрієвському Євангелію, що його переписав один чернець новгородського монастиря сьв. Юрія між 1119—1128 роком⁴⁾, звернуло на себе увагу (здасть ся, найперше д. Шахматова) написання: „сѣлы“ замість „силы“. Переконаючої ваги це написання не має, бо тут буква ѣ могла бути антиципацією другої букви ѣ в сусідньому дальшому складі; але не завадить згадати сучасне північно-великоруське: „богатырь сыльно-могучой“ і заважити, що той Новгородец-чернець, який переписав оте Євангеліє, писав без великої дбайливої вчености і виявляв чимало й інших особливостей своєї рідної мови⁵⁾.

Імя Новгородської місцевости „Хутынѣ“ вимовлялось із давна „Хутѣнѣ“ і (рідше) „Хутинѣ“. Вкладна запись сьв. Вар-

¹⁾ Ненароком цей приклад попавсь і в нове видання „Лекцій“ д. Соболевського, ст. 179.

²⁾ Ст. 73. В 3-му виданню він, як я вже казав, волів зовсім викинути всяку згадку про цю новгородську орфографію.

³⁾ Може бути, що й у старім Новгороді відбуло ся, як і в нашій мові, повне помішання дієслів „стигнути“ (досліпати) і „сты[г]нути“ (холонути).

⁴⁾ Про се Євангеліє гл. в мене: „Филологія и Погодинская гипотеза“, Київ 1904, ст. 63.

⁵⁾ Див. там само в мене, ст. 63.

лаама Хутинського (перед 1192 роком) дає нам: Хоутиньскоую¹⁾, і в Хутинському Апостолові XIV віку ми маємо: на Хутинѣ²⁾. Се певне, не фонетичне явище: воно виясняєть ся, мабуть, поплутаннем суффіксів *ни* та *ын* (порівн. псковське „въ пустини“, яке ми зустрінемо далі). Та поруч із тим не забуваймо, що давальний відмінок од „Израиль“ (а він мав би бути „Израилеви“) написано в Хутинському Апостолові XIV віку: Из[раиле]вѣ³⁾.

В Новгородському Добриловому Євангелию 1164 року ми вже бачили аж три написи: погубѣвыи, просѣти і сѣвѣтнѣ⁴⁾. В усіх трьох випадках букву *ѣ* замість *и* написано з причин нефонетичних: м'які суффікси затверділи тут через аналогію до відповідних твердих суффіксів. Що д. Соболевський самовільно оголосив був новгородське Добрилове Євангеліє за малоруський пам'ятник, про це я вже згадував.

В Ростовському Житті Нифонта 1219 року, де єсть між инчим мало характеристичне „крилати“⁵⁾, знаходить ся також для іменительного відмінка множного числа така форма: „неислѣдованѣя неизмѣрнѣя чинѣ раставлени быша“, 113⁶⁾, а ми чекали б були: „неислѣдовани неизмѣрнии чини“ (або архаїчнійше „чинове“). Тут ми маємо перед собою не якесь фонетичне явище, але маємо факт помішання номінатива і аккузатива *pluralis*, яке потроху й поволі почало відбувати ся в руській мові мабуть чи не з XI ще віку і яке з XIII віку стало ся причиною того, що *ѣ* та *и* в закінченнях множинного номінатива та аккузатива страшенно попереплутували ся. Прикладів такої плутанини ми знаємо в старих рукописах безліч, як от для іменительного відмінка в Новгородському Пролозі 1262 року: „въ немъ же

¹⁾ Видано її у Срезневського: „Древніе памятники русскаго письма и языка“, Петербург 1863, додаток до 2-ої частини. Також в „Извѣстіяхъ Акад. Н.“, X.

²⁾ Воскресенскій: „Древне-славянскій переводъ Апостола“, ст. 166—167.

³⁾ Див. у Воскресенського, згадане місце.

⁴⁾ Див. вище, ст. 109.

⁵⁾ „Извѣстія Акад. Наукъ“, X, VI, 596.

⁶⁾ Соболевський: „Лекціи“, 3-є вид., ст. 191. Тут я навмисне наводжу багацько тих самих прикладів, які зібрано в самого д. Соболевського в його „Лекціяхъ“, — щоб ліпше підкреслити туя супротивність д. Соболевського із самим собою, в яку він раз-у-раз впадає, коли береть ся тенденційно класифікувати старо-руські рукописи многоятевого типу. І низче, в дальших рубриках, я вмисне силуватиму ся, де тільки можна буде, наводити як-раз ті самі приклади, що відомі й самому д. Соболевському.

честьнѣя гвоздѣ вѣложенѣ суть“, л. 53 в., або в Новгородському Паремійнику 1271 року: „осьли и рабѣ“ 14, „врази Юдовѣ“ 83, „вънуци аспидовѣ“ 92 в., „вратници адовѣ“ 192 і т. и.¹⁾ В Московському великоруському Типографському Євангелію XII віку Н-р 7, яке д. Соболевський самовільно зачислив до „галицько-волинських“²⁾, маємо: „породи ехидьновѣ (іменит. або зват. відмінок). Найцікавіше в цій появі те, що діло бувало й навпаки: писарі замість винительного відмінка писали, своєю чергою, форму іменительного відмінка, надаючи таким способом винительному відмінкові закінчення и там, де ми граматично були б сподівалися бачити букву ѣ. От, у Новгородському Милятиновому Євангелію 1215 року: „идѣмъ... въ градѣ“ 147; в згаданому Новгородському Прологові 1262 року: „положиша хлеби“ 120 в.; в Новгородському Євангелію 1270 року: „учаше народи“ 37; в Рязанській Кормчій 1284 року: „ѣфиопьскыне образи черни (вин. в.) въ багрянѣ прѣложивѣ“ 326; в Лаврентьевській (Суздальській) літописі 1377 року: „по друзи (зам. по другѣ) послашася“ і т. и.³⁾; в Новгородському⁴⁾ Апостолі з половини XIV віку: „съсудѣ (вин. мн.)“⁵⁾.

В духовниці новгородця Климента, написаній перед 1270 роком, знаходимо: „съ ѡднѣмъ“⁶⁾ замість „съ однимъ“; до речі сказати, це — пам'ятник, на якому д. Соболевський допустився деяких перекручень⁷⁾. Тут ѣ в „ѡднѣмъ“ повстало очевидячки з аналогії до орудного відмінка членних прикметників: добрымъ, сильнымъ і т. и. Аналогічно знов таки до цього, образовано московські форми XIV віку: „тѣми“ — в духовниці Москов-

¹⁾ У Соболевського в згаданому місці (ст. 191) аж повно всяких прикладів.

²⁾ „Очерки“, ст. 68.

³⁾ Більше прикладів — у Соболевського в „Лекціяхъ“, ст. 191.

⁴⁾ Порівн. у Воскресенського: „Древне-славянскій переводъ Апостола“, ст. 174.

⁵⁾ У Воскресенського, ст. 164.

⁶⁾ Видана у Срезневського: „Свѣдѣнія и замѣтки“, вип. IV, 38–39 (Н-р XXXV).

⁷⁾ Він запевняє (Лекції, 3-є вид., ст. 169), буцім він знайшов там рідкий у старих Великорусів (а тепер і зовсім у них невідомий) давальний відмінок на *ѣви*: Данилови. Але це — видумка самого д. Соболевського: в духовниці Климентовій написано „Даниловичю“, а не „Данилови“. В загалі треба сказати, що ніколи не завадить вивіряти як слід усі рукописні дані, на які покликується д. Соболевський.

ського великого князя Йвана Калити; „ис тѣхъ селѣ“ — в духовниці Московського великого князя Йвана Йвановича¹⁾.

В Новгородському вже згаданому Апостолі з половини XIV віку: „злюбѣ (род. в.)“ замість „злюбѣ“²⁾, що зрештою може бути й зовсім правильною формою³⁾. Згадаймо в цій самій рубриці, що в Новгородському договорі з Тверію 1270 року стрічаємо форму: „у Кюрили“ (а ми сподівали б ся: „у Кюрилы“). В північних Двинських грамотах XIV—XV віку: „с ѡви (= съ ивы)“, „взыскаль отцини своеи (= отчины своеи)“, „отъ Олуфѣрьєви земли, до Несторови пожни“. В грамоті 1667 року: „отъ берези (= отъ березы)“, „до берези (= до березы)“⁴⁾. Хоч і як сильно ці приклади скидають ся на фонетичне поплутання звуків *ѣ* та *и*, але мабуть тут скрізь букву *и* написано на звисний новгородський лад замість *ѣ* (бо Новгородці плутають здавна звуки *ѣ* та *и*), а в таких разі всі оті виписані форми — зовсім етимологічні явища: вони можуть бути або окремими формами родительного відмінка з закінченням *ѣ*⁵⁾, або результатом поплутання родительного відмінка з відмінком місцевим. Ця друга думка скріпляється іншими прикладами, які ми зараз наведемо.

В Новгородському Сильвестровому Збірнику XIV віку є написання: „на онои странѣ“⁶⁾. Воно могло б виглядати так, наче б то тут написано букву *ѣ* замість того звука *и*, який повстав із новгородської вимови, де звук *и* появляється замість *ѣ* (на странѣ, на страни, на страны). Так само в північно-великоруському Іпатському літописному списку XIV—XV віку: „нашему старѣйшинѣ (давальн. від.)“ 138; в грамоті 1459—1470 року: „господину владыкѣ Іонѣ“⁷⁾; в записі на Євангелії 1471 року Петербургської Публ. Бібліотеки: „при архимандрѣтѣ Кузьмѣ“; в II-ій Новгородській літописі в відпису з XVII віку: „о опришнинѣ, въ деревни Княжщинѣ, ня Вѣшерѣ рѣкѣ, въ земшинѣ“⁸⁾; в відомому нам новгородському списку Слова о Полку Ігореві: „тяжко ти головѣ (давальн. від.) кромѣ плечю“; в північних

¹⁾ „Лекції“, ст. 187.

²⁾ Воскресенскій: „Древне-славянскій переводъ Апостола“, ст. 164 і 174.

³⁾ А саме, коли ми допустимо, що іменительний відмінок цього слова мав у новгородського писаря форму „злюбѣ“, а не „злоба“.

⁴⁾ І се, знов, єсть у „Лекціяхъ“ д. Соболевського, 3-є вид., ст. 181.

⁵⁾ Так думає п. Соболевський, ст. 181.

⁶⁾ Див. і це у д. Соболевського: „Лекції“, 3-є вид., ст. 200.

⁷⁾ Ак. Арх. Э., I, 46.

⁸⁾ Новгородські літописи 98, 99, 105, 106.

великоруських піснях, записаних для Річарда Джемса в XVII віці мабуть у Холмогорах: „охте мнѣ, молоды (дав. від.), горѣвати!“¹⁾. Та все оце — явища не фонетичні. Тут — розповсюджене великоруське (як і білоруське) помішання родит. відмінка жіночого роду з давальним і з місцевим відмінком.

В Новгородському Прологу 1356 року: „безаконнымъ“ замість „безаконными“. В північно-великоруському Іпатському літописному списку: „ратнымъ“ 431, „окольнымъ“ 613. В північно-великоруськ. Погодинському збірн. з початку XV віку Н-р 872: „всѣмъ“ 188 v., „всімъ“ 190 v., „симъ“ 190 v., „сичемъ глаголы (= сицеми глаголы)“ 228 v. В Новгородській грамоті 1459—1470 року: „малымъ островкы“²⁾. В північно-великоруському Златоусті XVI віку³⁾: „симъ глаголы“ 14. В усіх оціх наведених прикладах⁴⁾ кінцеве *ѣ* замість сподіваного *и* не є результат помішання обох звуків, але се є певна етимологічна форма орудного відмінка, яка й досі живе в мові Великорусів і Білорусів. Найпередше повстала вона очевидячки із флексії „*ыми*“, де кінцевий звук *и* міг зовсім легко з'асимілювати ся з переднійшим звуком *ѣ*; а потім закінчення „*мъ*“ перейшло й у такі форми, як „*всѣми*“, „*сицеми*“ і в другі (пр. „*городами*“), де вже не було ніякого звука *ѣ* в передостатній сіллябі⁵⁾.

У Псковських пам'ятниках (XIV віку) єсть ось які випадки всякого типу, що в них — здебільша нефонетично — пишеть ся *ѣ* замість сподіваного *и*, або навпаки. Найбільше їх — у Псковському Прологові 1383 року: „исполнѣвъ, прѣльстѣныкы, кнѣгы, насытѣлся, рѣзы, о(т)крити, рѣбѣ, рѣбарѣ“⁶⁾. У Псковському Параклитикові 1309 року: „грѣзениѣмъ“⁷⁾. У дру-

¹⁾ Сі цитати згуртовано у д. Соболевського: „Лекції“, ст. 200.

²⁾ Ак. Арх. Э. I, 47.

³⁾ Власність Петербурської Публичної Бібліотеки, Q. 972.

⁴⁾ Підкреслюю те, що взяв я їх із „Лекцій“ таки д. Соболевського (3-є вид., ст. 176), — отже всі їх він знає.

⁵⁾ Д. Соболевський вияснює собі це явище інакшим способом: закінчення орудного відмінка жіночого роду „...ами“ мало б позичити звук *ѣ* із закінчення орудного відмінка мужеського роду, що кінчавсь на *ѣ* (пр. волкѣ). Таке вияснення — само собою дуже натягнене і неймовірне, а до того не потверджується даними із старих рукописів. У старих рукописах не знайдено ані однієї прикладу на закінчення „...амѣ“; навпаки — найстаріші приклади — це як-раз ті, де в передостатньому складі був уже звук *ѣ* („...ѣми“ замість „...ыми“).

⁶⁾ Соболевський: „Очерки“, ст. 130.

⁷⁾ „Очерки“, ст. 126.

гому Псковському Параклетиці 1386 року: „покрываемъ, поживе непостыжимни, въ пустыни, высимъ (= вышними), злымъ“¹⁾. Далі — в Псковській Палей 1494 року: „всѣмъ“ 158²⁾. В списку XVI віку із Псковської грамоти 1483 року: „дали Климьтъ соцкому“ (замість сподіваного „Климьти“, або „Климьтѣ“), „по псковской пошлынъ“ (зам. „пошлини“, або „пошлинѣ“) ³⁾. З того, що в нас сказано в горі про такі самі написання новгородські, читачеві видко, що мають визначати собою і всі оці написання псковські. Додаймо тільки, що зовсім такі самі або аналогічні написання ми маємо й у Поликарповому північно-великоруському Євангелії 1307 року, яке д. Соболевський бажав би зтягти до пам'яток „галицько-волинських“, але про яке з незаперечною певністю можна сказати, що його написав Велико-русин із північної області та ще, мабуть, точніш людина саме із Псковської області⁴⁾. Ті випадки, в яких Поликарп мав (по малоруськи, на думку д. Соболевського!) поплутати *ъ* та *и*, ось вони чотири: „Назарянънѣ“, „сѣдмъ-жды“, „на невѣзблагодатънъ и злия“ та „растерза ризнъ“; тай то з них зовсім треба викинути четвертий випадок (ризн), де *и* стоїть не замість *ъ*, але замість *ѣ*⁵⁾; в крайнім разі воно може свідчити, хіба, що іменительний відмінок єдиного числа вимовляв ся в Поликарпа: „ризя“. І всі три інші Поликарпові написання — типові великоруські, що чимало таких самих ми вже бачили. Бо в Поликарповому „Назарянънѣ“ ми маємо поплутання двох дуже споріднених суффіксів *ни* та *ън*⁶⁾, яке ми бачили і в псковському „пустини“ і в усяких новгородських прикладах. В Поликарповому „злия“ поруч „невѣзблагодатънъ“ ми маємо діло з відомим загально-руським морфологічним явищем — поплутанням іменительного і винительного відмінка множного числа; всяких старо-великоруських прикладів на се ми навели в горі чимало, тай то таких, що всі вони відомі й самому д. Соболевському. Нарешті, в реп-

¹⁾ Там само, ст. 133.

²⁾ „Лекції“, 3-є вид., ст. 176.

³⁾ Ак. Юр. Н-р 2 — в „Лекціяхъ“, ст. 200.

⁴⁾ Поликарп міняв не тільки *ч* і *ц*, як інші північні Велико-руси, але й *ж* та *з*, на псковський лад. Приміром, він писав: *ложьѣ*, л. 17 в., замість *ложьѣ* і т. и.

⁵⁾ Пор. у самого Соболевського: „Лекції“, 3-є вид., ст. 182 і ст. 180.

⁶⁾ Адже поруч форми мужеського рода з суффіксом *ни* („Назарянинъ“) форма жіночого роду навіть у старо-словянській мові мала суффікс *ън* („Назаряныни“).

дант до Поликарпового „седмѣ-жды“ нагадаймо наведену в горі велику серію близьких аналогічних прикладів із пам'ятників новгородських (із закінченням *мы* зам. *ми*); а маємо ми також аналогічні приклади й спеціально-псковські: „выснимѣ“ (= вышними), „злымѣ“, „всѣмѣ“¹⁾.

Так от бачимо, що зустрічаючи в якомусь першому ліпшому рукописові букву *ѣ* замість сподіваного *и* або навідворіть, ми передше повинні з пильною аналізою розглянути стрічені нами написання, а не оголошувати їх ні сіло ні пало за малорусизми, бо як раз той рукопис може бути собі великоруським або білоруським. Сумну научку супроти сього дає нам собою д. Соболевський, коли він витолковує на малоруський лад тії два - три щиро великоруські написання з буквами *ѣ* та *и*, які він знаходив у північно-великоруському (мабуть, псковському) Поликарповому Євангелію 1307 року, що про нього ми зараз були згадували, та в Євангелію 1164 року новгородського дяка Добрила, за яке в нас теж була вже згадка, та ще в одному пам'ятнику, що про нього ми досі згадували тільки побіжно, — а саме, в Євангелію XII віку Московської Синодальної Типографії Н-р 7. Варто спинити ся на цім остатнім пам'ятнику трохи уважнїйше, щоб розглянути, чи справді є в ньому малоруське поплутання *ѣ* та *и*.

Ранньої історії того Типографського Євангелія XII в. Н-р 7 ми, на жаль, не знаємо, бо на ньому не написано, звідки воно²⁾; за патріарха Никона воно було в Москві. Д. Соболевський самовільно заявляє, що воно має бути пам'ятником „галицько-волинським“, тобто малоруським, а тимчасом у цьому Євангелію є така антималоруська (великоруська або білоруська) ознака, як написання букви *ѣ* в „кдѣ“; цю особливість сам д. Соболевський не раз де инде признавав за неможливу для південно-руських

¹⁾ Р. О. Брандт, професор історії руської мови в московському університеті, казав міні, що на його думку не треба шукати жадних морфологічних або фонетичних аналогій до Поликарпового написання „седмѣ-жды“, бо буква *ѣ* в Поликарповім „седмѣ-жды“ має бути звичайнісінька графічна антиципація („предвосхищение“) другої букви *ѣ*, яка стоїть в сіллібі *жѣѣ*. І се може бути; — але хіба аналогія між „сед-м-ѣ“ і „людѣ-мѣ“ далека?

²⁾ Бодай так сказано у д. Соболевського, що описав те Євангеліє в своїх „Очерках“, ст. 68. Сам я особисто не знайшов часу, щоб розглянути той рукопис. Колись зроблю й се.

пам'яток¹⁾. Немалоруська особливість у тім Євангелію Н-р 7 — також випуск *т* в приєднанні „отъ“: „оступають (зам. отъступаютъ), „оходя въ пустыню“, „ошъдъше“, „w нею“, „ошълъ“, „ошъдъшема“, „ошъдъ“; коли не прийняти того паннонського пояснення, яке я навів був вище²⁾, то треба тут бачити великорусизм, а в жаднім разі не малорусизм, як того бажав би собі д. Соболевський. Знов же й буква *ю* в „прѣбудеть“ (= перебудеть), коли писар не списав її з південно-слов'янського оригіналу, може бути тільки великорусизмом, а ніяк не малорусизмом. В загальні нійкіснїх малоруських особливостей тут не має: се — пам'ятник звичайного загально-великоруського типу, навіть без тих спеціальнїх діалектичних північно-великоруських ознак, що майже завсїди трапляють ся по рукописах новгородських; — нема тут новгородського помішання шиплячих і свистячих, нема заміни *ѣ* через *и*; тай дуже можлива річ, що Типографське Євангеліє Н-р 7 написано саме в тій місцевості, де повстала Москва. Д. Соболевський радий був би додати в цьому Євангелії малоруське помішання *ѣ* та *и* в написаннях: „на родители“ 37 v. замість „на родителѣ“ (вин. від. мн. ч.) та „злыи (зам. „злыѣ“) злѣ погоубить“ 169 v.; але ж тут ми маємо не помішання звуків *ѣ* та *и*, тільки поплутання іменительного і винительного відмінків множного числа, яке дуже рясними прикладами і не раз зазначив сам д. Соболевський у всяких великоруських пам'ятниках³⁾. Хотів би нарешті д. Соболевський додати в Типографському Євангелію Н-р 7 малоруську заміну *ѣ* та *и*, тай от витягує він звідти написання: „породи ехидьновѣ“ (зам. „ехидьнови“), „развращени“ (зам. „развращенѣи“) та „ужика си ѣму“ (зам. „сѣи“). Але з тих трох написань буква *и* в слові „развращени“ легко могла повстати вже й попросту як антиципація сусідньої букви *и*, а написання „си“ є абрєвіатура повної форми „сѣи“. Що ж до третього написання: „породи ехидьновѣ“ (зам. сподіваного „ехидьнови“), то не думаємо, щоб тепер і сам д. Соболевський глядів на це як на фонетичну появу: адже тут звичайніснїе руське поплутання іменительного й винительного відмінків множного числа; знов нагадує, що значна частина тих новгородських прикладів, які я понаводив у горі, знаходиться в „Лекціяхъ“ самого д. Соболевського.

¹⁾ „Лекції“, 1-е вид. 37; 2-е і 3-є вид. — 64; „Изслѣдованія въ области русской грамматики“, Варш. 1881, ст. 2.

²⁾ На ст. 108 і д.

³⁾ „Лекції“, 3-є вид., ст. 192.

Щоб показати, до яких сьміховинних наслідків і до якого засліплення може довести необачна тенденційність, я маю ще згадати, яким кумедним способом спробував д. Соболевський довести, ніби писар московського Типографського Євангелія Н-р 7 плував також у та вѣ, як воно звичайно буває в Малорусів. Само собою, що, коли б писар Євангелія Н-р 7 навіть справді таки був плував у та вѣ, то це не був би в нього жаден малорусизм, бо й більшина Великорусів і всі Білоруси тож само плутають у та вѣ; але ж, на досаду д. Соболевському, переписувач Євангелія Н-р 7 ніде того бажаного поплутання не виявив. І от д. Соболевський пішов шляхом монструозних здогадів: — знайшовши в тім Євангелію Н-р 7 дві вопіючі описки: „усплевемъ“ (замість „исплевемъ“) та „уз усть“ (замість „из усть“), д. Соболевський „считаєть возможнымъ думать, что вѣ этихъ примѣрахъ является предлогъ кѣз“, а не помилка замість из. Здогад сей на стільки монструозний, що навіть сам д. Соболевський, хоч завсѣди має звичку висловлюватись аж надто зарозумілим, самовпевненим тоном, додає цїм разом: „кажется“. Ні! тут і для „кажется“ не може бути місця! бо раз, що руський приіменник кѣз має зовсім інакше розуміннє, ніж приіменник из¹⁾, а друге — що ставить ся він із відмінком винительним, а не з родительним. Невже д. Соболевський не знає, що по староруському було б: „кѣз оустѣ“, а не „кѣз оустѣкъ“?!

Всі ті остороги, які я подавав тут проти мнимого поплутання звуків ѣ та и, можуть знадобити ся тільки для тих, хто вже знає научну фільологію або, бодай, знає старо-слов'янську і старо-руську граматику. А коли хто не знає граматики, то могтимо, всім на диво, добачити малоруське поплутання ѣ та и навіть там, де й ніякого натяку на таке явище не має. От д. Колесса (ще й професор!), скоро побачив „и собрашася паки народи“ в Лаврівських пергамінових листках, які він відносить до XII—XIII віку, то зараз оголосив, що це малорусизм: „Така поява и замість ѣ в слові народи має діалектологічне значінє і характеризує давні пам'ятники південно-руського походження“, сьміливо заявляє він²⁾. Тимчасом „народи“, з закін-

¹⁾ Порівн. і по вкраїнськи: „по-уз хату“ (= по-при хату) та „із хати“. Се ж два супротивні поняття.

²⁾ Ст. 8 окремої відбитки з 53-го тому „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“, 1903.

ченням и, є зовсім правильна форма іменительного відмінка, і таке закінчення и для іменительного відмінка мужеського рода т. зв. 6-ногого склонення являється правилом не тільки для всіх старо-руських нарічій, ба так само й для старо-словянської мови (відповідно до грецького *oi* в *oihoi* та до санскритського *ē* в *tē* = ці). Щоб не видумувати собі таких дивних діалектологічних „критеріїв“, проти сього є тільки один однісінський спосіб: вивчити елементарну шкільну граматику старословянської мови. Найпрактичніше було б вивчити граматику Лескіна: вона й не дуже велика і не важка, а написана научно.

IV.

Поплутання Ї та И.

Поплутання старо-руських звуків *ѣ* та *и* може відбуватися або з причин фонетичних (особливо характеристичних для мови малоруської), або з причин зовсім не фонетичних, а етимологічно-морфологічних, через закони аналогії. Се остатнє явище доволі розповсюджене в наріччях великоруських та білоруських, і коли ми його стрічаємо по старих пам'ятниках, то повинні стерегти ся, щоб не притягувати його даремно до малоруської фонетики. — Зпоміж нефонетичних поплутань букв *ѣ* та *и* по старих великоруських та білоруських рукописах найперше треба зазначити сю появу в дієсловах на *-ити* та *-ѣти*; форма „свьѣдѣтель“; невдала проба д. Соболевського виснувати з самісінського написання „свьѣдѣтель“ тую думку, буцім звуки *ѣ* та *и* фонетично плутали ся в писаря Типографського Євангелія Н-р 6 (а він був, мабуть, полоцьким Білорусином, — порівн. вище, розд. II); не можна сього напевне твердити і про писарів Віденського Октоїха та Пандектів Антіохових 1307 р., хоч сі двоє могли вже б бути і галицькими Малорусами. — Рясним, тільки ж нефонетичним способом плутають ся геть по всіх старо-руських рукописах флексії *и* та *ѣ* в м'якому склоненні, під силою відповідних форм твердого склонення (се написання такого типу, як „на конѣ“, „къ душѣ“, „отъ мови души“). — Нефонетично появляється звук *и* замість *ѣ* в великоруському та білоруському склоненню займенника *вѣсь* („вѣсихъ“, „вѣсимъ“ і т. д.); старі московські приклади на таке склонення; яка причина сеї морфології? І навпаки: *ѣ*, а не *и* маємо ми в деклінаційних великоруських або білоруських флексіях займенника „сѣ“ або „сеі“ („сѣхъ“, „сѣмъ“, „сѣми“). — Морфологічне поплутання в старих білоруських та великоруських пам'ятниках для форм множного числа такого типу, як „родителѣ“, „конѣ“ та „моѣ“; причина — помішання іменительного і винительного відмінків мн. ч., яке й досі в живих білоруських та великоруських говорах не дійшло ще до кінця. Тим то, коли писар московського Типографського Євангелія Н-р 7 (мабуть, суздальський Великорусин, — див. розд. III), заліченого тенденційно од д. Соболевського до пам'ятників „галицько-волинських“, написав „злыи“ та „родители“, то звідси ніяк не виходить, щоб він

мав плутати на малоруський лад звуки *ѣ* та *и*. — Старо-новгородські написання типу „народѣ“ замість „народи“ (nominat. pluralis); вони вже належать до тих фактів, що їх добре можна пояснити і морфологічною причиною і фонетичною. — Та єсть у великоруському й білоруському наріччю іще й такі випадки, де *ѣ* з *и* плутають ся з причин безперечно фонетичних, а вже не з морфологічних. Се найчастійше в наріччю північно-великоруському; сучасні приклади з новгородського наріччя на се фонетичне явище; приклади на фонетичне поплутання *ѣ* та *и* по старих новгородських пам'ятниках, починаючи з XI віку. Таку міну між *ѣ* та *и* знає й власноручний Служебник Варлаама Хутинського XII віку, з-під Новгорода, залічений д. Соболевським самовільно до пам'ятників „галицько-волинських“; палеографічне свідoctво Срезневського про те, що цей Служебник писано рукою самого Варлаама Хутинського; тай аналіза мови Хутинського Служебника показує, що в ній нема малорусизмів, а єсть новгородські спеціальні великорусизми.

Нічого спільного ані із малоруським, ані навіть із новгородсько-великоруським фонетичним поплутанням звуків *ѣ* та *и* не мають ті явища, що сполучені з т. зв. „аканнем“, яке дуже розповсюджене поміж південними Великорусами та Білорусами; приміром, південно-великоруська і білоруська фонема: „на дѣли“ (= „на дѣлѣ“) — не є результат поплутання звуків *ѣ* та *и*, а буква *и* в такім випадку не може свідчити про малоруськість писареву. — А д. Соболевський в п'ятих староруських пам'ятниках, які він силомістю накинув Галичині та Волині, силуєть ся вияснити на малоруський лад ту ю мішанину букв *ѣ* та *и*, що повстала або з білоруського та південно-великоруського акання; або, що-найбільше, повстала вона з особливостей говора псковського. а) Один із таких пам'ятників — білоруський список „Поучений Єфрема Сирина“ 1492 року, зроблений з волинського оригіналу XIII віку; чому д. Соболевський боїть ся згадати про київський Зарубський оригінал другої частини того самого більшого збірника, в якого склад входять отсі „Поученія Єфрема Сирина“? Разячі антималоруські особливости „Єфрема Сирина“; декотрі його білоруські ознаки мусів признати й сам д. Соболевський, особливо акання; та він думає, що той переписувач-Білорусин у загалі репродукує точно свій волинський оригінал; не критичність такої думки. Але з неї виходить також, що й Київську (Зарубську) частину своєї збірки, повну таких самих „галицько-волинських“ ятів, мав той Білорусин XV віку переписати зовсім точно; куди ж тоді подіньєть ся гіпотеза д. Соболевського про великорусизм старого Києва? — б) Про „Часослов XIV віку“ Петербурської Публичної Бібліотеки (мабуть, московський, часів митрополита-Серба Кіпріяна) див. вище розд. II. — в) „Лѣствица“ XIII—XIV віку Московського Архіву Міністерства заграничних справ. Її численні антималорусизми; писав її або акаючий смоленський Великорусин, або Білорусин. — г) „Виголексінський Збірник XIII віку з Новгородського Юрієвського монастиря; тенденційні перекичування д. Соболевського; безсторонні палеографічні свідoctва Полѣнова та Срезневського. Жадних малорусизмів у Виголексінському Збірникові нема; буква *и* замість ненаголошеного *ѣ* належить до особливостей сполучених із аканнем, яке виявило ся в Виголексінському Збірникові ясными прикладами; тільки ж воно очевидячки не є чисте південно-великоруське акання або білоруське, але є воно ознака старої мови міста Пскова, „молодшого брата Новгорода“. — д) Такий самий пам'ятник — уривок із „Апостола“ XIII віку Новгородської Софійської Бібліо-

теки, із ширію Новгородською орнаментикою. Північно-великоруські діалектичні ознаки цього пам'ятника, зазначені д. Купріяновом; одна особливість, близька до акання, трохи натякає на псковське походження писаря; але він міг бути й природним Новгородцем, — тільки ж ніяк не Малорусином.

Поплутання звуків *ѣ* та *і* — одна з найбільше відомих і найдавніших малоруських особливостей; вже й у найстаріших південно-руських пам'ятниках, київських Ізборниках Св'ятослава 1073-го і 1076-го року, вона репрезентується якими прикладами¹⁾. Тільки ж ця особливість не є виключно малоруська, бо розповсюджена вона й у північно-великоруському наріччі, а подекуди навіть у південно-великоруському та в білоруському; тим-то, не маючи належної обережності, іноді можна буває спершу подумати, ну, скажемо, про рукопис новгородську, чи не писав її якийсь Малорусин. Окрім того знаходиться ціла серія граматичних випадків, де *ѣ* замість *и*, або *и* замість *ѣ*, з'явилися через законні етимологічні причини, які повстали або ще за часів загально-слов'янської мови, або на спільно-руським недіалектичним ґрунті, або спеціально на ґрунті великоруським та білоруським. Коли такі граматичні випадки одбиваються на графіці старо-руських рукописів, то їх теж не треба залічувати до малорусизмів, але треба попередньо подивитися, чи не Великорусином або чи не Білорусином писано, часом, відносний пам'ятник. Свій огляд мнених поплутань *ѣ* та *и* я почну саме з отєї остаточної, граматичної категорії.

Єсть чимало дієслів, що образують свій *infinitiv*, зовсім етимологічно, двома способами: і по формі III кляси (на *ити*), і по формі IV кляси (на *ѣти*), при тім або не міняючи свого значіння ані трохи, або здобуваючи тільки певний осібний одтінок. Приклади: „сѣмотрѣти“ і „сѣмотрити“, „мѣдѣлѣти“ і „мѣдѣлѣти“, „изгорѣти“ і „изгорити“ і т. и. Сюди належать також оці паралельні форми: з одного боку — „сѣвѣдѣти“ (або, із спорідненим пнем — „сѣвидѣти“), од якої образовано помен *agentis* іменник „сѣвѣдѣтель“ або „сѣвидѣтель“; а з другого боку друга паралельна форма — „сѣвѣдити“, од якої образовано іменник „сѣвѣдѣтель“. Що „сѣвѣдѣтель“ не є графічна

¹⁾ Диви в мене в „Филології и Погодинской гипотезѣ“, Київ 1904, ст. 59 — 60.

помилка, а дійсна староруська форма, — на це ми маємо доказ у сучасному українському „свідитель“¹⁾, де ми чуємо після „д“ зовсім тверду вимову, — бо чуємо той звук, що Росіяне віддають буквою „ы“, а Поляки — латинською буквою „у“²⁾. Тим то, коли ми зустрічаємо написання „свѣдѣтель“ в Євангелію Н-р 6 Московської Синодальної Типографії, то ми не повинні вірити запевненню д. Соболевського, що в цій Євангелії, мовляв, стрічається „малоруське“ поплутання ꙗ та и (а до речі сказати: більше випадків, де б замість ꙗ стояло и, в цьому Євангелії не має); ні! ми не можемо бачити в ньому не тільки малоруського поплутання ꙗ та и, але навіть не можемо бачити й новгородського поплутання, бо и в „свѣдѣтель“ — це поява етимологічна, а не фонетична, і вона можлива для всіх руських наріччій. Д. Соболевський самовільно зве Євангелію Н-р 6 пам'ятником „галицько-волинським“; ми, знов, бачили в ньому такі особливості³⁾, які вказувалиб і на Новгород і на Псков і на область говора Полоцько-Смоленсько-Вітебського; а що ми мусимо відмовити цьому пам'ятникові фонетичне поплутання звуків ꙗ та и, то дуже можлива річ, що написав його якийсь Білорусин із по-під Полоцька чи взагалі звідкілясь із тих сторін. Так само ми ще не сміємо бачити фонетичного помішання звуків ꙗ та и і в усіх інших пам'ятниках, дібраних д. Соболевським, де буква и, а не ꙗ, стоїть тільки в слові „свѣдѣтель“. Такі пам'ятники — Віденський Октоїх XII—XIII віку та Пандекти Антіохові 1307 року, що переховують ся тепер у Львові⁴⁾. Може й справді вони — галицькі, як того бажав би д. Соболевський, але ми доти не сміємо напевне казати, буцім вони плутають ꙗ та и, доки знаємо, що в Віденському Октоїху єдиним прикладом такого плутання має бути „свѣдѣтель“, а в Антіохових Пандектах — тільки „свѣдѣтель“ та ще „всѣхъ“. Бо і в слові „всѣхъ“

¹⁾ Так говорять на всім просторі України; навіть од Харківчан я чув „свідитель“, дарма що у Квітки пишеть ся „свидитель“ (= свідитель).

²⁾ В загалі обидва дієслова: „вѣдѣти“ і „видѣти“ — здавна впливали й впливають один на одного через свою етимологічну і логічну близькість. В Новгородському Остромировому Євангелії ще з XI віку ми маємо характеристичну помилку: „вѣдѣ“, л. 289^а, замість „видѣ“. На Поліссю замість „невѣжа“ кажуть „невѣжа“. (Див. „Фил. и Погод. гипот.“, ст. XIII, примітка). В сучасній, живій українській мові ми поруч „ненавидѣти“ маємо й „ненавидити“. Диви прим. у Г. Григоренка: „Наши люде на сели“ (Юрьевъ 1899), ст. 134: „зненавыдыла“.

³⁾ Див. ст. 111.

⁴⁾ Їх торкається д. Соболевський у своїх „Очеркахъ“.

звук *н* може з'являтися у пам'ятниках навіть найщириїших московських; се ми ще побачимо далі, коли торкнемося деяких деклінаційних флексій; та до цієї точки ми зараз потроху й перейдемо.

Жадного малоруського поплутання звуків *к* та *н* ми не можемо добачати в старих руських рукописах іще й тоді, коли маємо діло з явищами м'якого склонення, бо тут усі одхилення од норми спочивають на аналогії з твердим склоненням. Коли ми, в місцевому відмінку, замість сподіваного „на коні“, „на коних“, „на душі“ читаємо: „на конѣ“, „на конѣх“, „на душѣ“, то ми можемо вважати за аксіому, що оті ятьові закінчення збудувалися замість сподіваних „ижевих“ закінчень не інакше, як під аналогією відповідних форм твердого склонення (а ті форми: „на вльцѣ“, „на вльцѣх“, „на женѣ“). Такою самою силою аналогії повстав і давальний відмінок „душѣ“ замість давнішого „души“. І супротивну деклінаційну форму на *н* замість давнішої форми на *к* дала м'якому склоненню знов таки сила аналогії твердого склонення: се буває в родительному відмінку жіночого роду єдиного числа та в іменительному і винительному відмінках множного числа: мала б бути форма: „моєѣ душѣ“ та „синеѣ пѣтицѣ“ (се — правильна, стара форма), а почала вона заміняти ся на „моєи души“ та „синеи пѣтици“ — під впливом „женѣ“; мало б бути в множному числі „дѣшѣ“, „пѣтицѣ“, а з'явилося ще й „дѣши“, „пѣтици“, під впливом „женѣ“. Найстаріші великоруські приклади такого деклінаційного помішання твердих і м'яких основ ми маємо вже й у Новгородських Мінеях XI віку. В Новгородській Мінеї 1095 року: „въ челоуѣчѣ (зам. челоуѣчи) образѣ“ 81; „въ ветѣсѣ одежѣ“ 93; „къ ширинѣ“ 99; „святѣи госпожѣ Богородицѣ“ — се в записі на тій Мінеї; „изѣ отроковичи“ (зам. сподіваного „изѣ отроковицѣ“) 45; „преподобныя Евфросини“ 192. В Новгородській Мінеї 1096 року: „въ пустынѣ“ 51¹⁾. Що до малоруських пам'ятників, то й там іще з XI віку зачинається отакий вплив форм твердого склонення на форми м'якого склонення; бодай ми маємо один такий випадок у київському Ізборнику Святослава 1073 року і, знов, теж один випадок у київському Ізборникові Святослава 1076 року²⁾ і не можемо рішити, чи це має бути

¹⁾ Д. Соболевський повинен се знати, бо ці факти єсть і в його „Лекціях“, 3-є вид., ст. 177 і 179. Єсть чимало прикладів і з других великоруських країв.

²⁾ Див. у мене : „Филологія и Погодинская гипотеза“, Київ 1904, ст. 59 і 60.

в них поява фонетична (бо там у загалі плутають ся *ѣ* та *и*), чи — по prostu морфологічна.

Заіменник „всь” (весь) у білоруському і в старому великоруському наріччю (в сучасному великоруському рідше) має в закінченнях орудного відмінка єдиного числа і трьох непрямих відмінків множного числа звук *и* замість *ѣ*: „всѣхъ”, „всѣмъ”, „всими”. Що в старих русько-литовських (= білоруських) грамотах¹⁾ таке написання не позичено писарями-Білорусами з мови малоруської²⁾, яка впливала на склад офіційної литовсько-руської мови, але що воно відбиває в собі тодішні справжні білоруські форми, — на се ми маємо живий доказ у теперішній живій білоруській мові, бо й досі од Білорусів ми можемо почути: *всѣхъ*, *всѣмъ*, *всими*. Коли звернемось до рукописних пам'яток другої руської мови: великоруської, то бачимо се явище широко розповсюджене в північно-великоруському наріччю і — далеко менше — в південно-великоруському. Приклади з рукописів північних, приміром новгородських — менше піддають ся точній аналізі, бо великоруська Північ здавна знає й фонетичне плутання звуків *ѣ* та *и*, а через те де-хто³⁾ резонно каже, що буква *и* в Новгородському написанню „сѣ” *всѣмъ* племенемъ“ у духовниці Новгородця Климента (перед 1270 роком) або в написанню „всѣхъ” у Двинській рядній грамоті XIV—XV віку — могли б бути вважати ся за фонетичну північну заміну стародавнього звука *ѣ*, — так само як і сучасні Новгородські фонети: „всѣхъ” „всѣмъ” і т. и. Але ж такі самі форми з буквою *и* ми знаходимо і в пам'ятниках південно-великоруських, приміром із Москви, де звуки *ѣ* та *и* в загалі не змішують ся; от, у духовниці Московського великого князя Івана Калити (XIV віку) ми маємо: „со всими волостями”, „по всѣмъ пѣскупамъ”, а в Московському Спиридоновому Євангелію 1393 року: „всѣхъ зелии” 42 в., 66 в.⁴⁾; ясно, що це — живі тодішні московські граматичні форми, а не фонетичне плутання звуків *ѣ* та *и*. Треба думати, що всі оті форми повстали, і в білоруському і в великоруському наріччю,

¹⁾ Приміром, у грамоті Вітовта 1383 року: *всими* пожитки, *всѣмъ* потомкомъ.

²⁾ В малоруській мові „всѣми” та „всѣмъ” вимовляють ся: „всѣми”, „всѣм”.

³⁾ От, хоч би, й д. Соболевський у своїх „Лекціяхъ”, 3-є вид., ст. 186.

⁴⁾ Соболевський („Лекції”, 3-є вид., ст. 186) додає раніший приклад — із Рязанської Кормчої 1284 року, де „всѣхъ” трапляється не раз. Та сей пам'ятник — не авторитет для великоруського наріччя, бо списаний із Київського першого, а в київському наріччю звуки *ѣ* та *и* плутали ся фонетично.

з аналогії до іменительного відмінка „всьи“ (тут звук и — основний)¹⁾, під рівночасним впливом таких форм, як „моихъ“, „твоихъ“ і т. и.²⁾). До речі: кажучи про склонення заіменників, згадаймо тут, що та сама міцна сила аналогії перенесла звук ꙗ із твердого заіменного склонення („тѣхъ“, „тѣмъ“, „тѣми“) в м'яке заіменне склонення (де були спершу правильні етимологічні форми: „сихъ“, „симъ“, „сими“), — і от з'явилися нові аналогічні форми: „сѣхъ“, „сѣмъ“, „сѣми“. Найстарший писаний примір на се ми маємо в новгородських (або, може, псковських) Пандектах Никона Чорногірця 1296 року: „не сѣхъ токмо малыхъ“ 120 v.; а в московських грамотах XV—XVI віку такі написання, як „до сѣхъ мѣсть“, трапляються часто³⁾; ці форми живуть у Великорусів і Білорусів іще й зараз.

Так само жадного малоруського фонетичного поплутання звуків ꙗ та и ми не маємо й тоді, коли для форми іменительного множного відмінка замість сподіваного „кѣни“, „родители“, „мои“ зустрічаємо: „конꙗ“, „родителꙗ“, „моꙗ“. Бо тут поплутано відмінкові форми, а не звуки ꙗ та и. „Кони“, „родители“, „мои“ — це правильна форма іменительного відмінка множного числа, а „конꙗ“, „родителꙗ“, „моꙗ“ — це правильна форма винительного відмінка. Але (ми вже про це й згадували)⁴⁾ в множному числі іменительний і винительний відмінки мужеського роду всіх склонень іще в XI віці зачали потроху переплутувати ся в руській мові, а з XIII віку ся плутанина зробила ся широко розповсюдженою, тай то геть в усіх руських наріччях (ба в північних, великоруських, навіть більше, ніж у південних, малоруських)⁵⁾; так от, між инчим, і в обсягу м'якого склонення стали вживати ся винительні відмінки (на ꙗ) замість іменительних (на и), і навпаки. Із численних великоруських прикладів⁶⁾ наведу тільки ті, що йдуть із Москви (де нема фонетичного плутання звуків ꙗ та и), а саме — із великокняжих грамот; от, у духовниці московського великого князя Семена Гордого (1341—1353)

¹⁾ Так виясняють сю справу акад. Ягіч (в „Критическихъ замѣткахъ“), проф. Брандт (в устних лекціях, які я в нього слухав) і инчі.

²⁾ А так виясняє д. Соболевський: „Лекції“, 3-є вид., ст. 186.

³⁾ Памятаймо, що се знає й д. Соболевський: „Лекції“, 3-є вид., ст. 186—187.

⁴⁾ Див. ст. 34—35.

⁵⁾ Не забуваймо, що се зазначає й д. Соболевський: „Лекції“, 3-є вид., стор. 191.

⁶⁾ У Соболевського їх наведено безліч на ст. 191—194.

²⁾ Пор. у мене вище, на ст. 130.

мусь рукописі незвісного походження, ми не повинні притуляти сюди малоруську зміну звуків *к* та *і* вже й через те, що сконстатовано цю особливість спеціально в рукописах новгородських¹⁾; з поміж новгородських рукописів ми зустрічаємо букву *к*, а не *и*, приміром, у Прологові 1262 року: „прият*к* быша“ 121 в., в Прологові 1356 року: „сам*к* ядуше“ 92 в.; в Євангелії перед 1262 роком: „горе вамъ, лицемър*к*!“ 45, „ученицы Іоанов*к*“ 48 в., „будуть трус*к*“ 56, „въстануть лжиі Христ*к*“ 93 в., „отпускають ся грѣс*к*“ 138 в., „народ*к* угнѣтають тя“ 143, „что стоите празды*к*?“ 152 і т. и., і т. и.²⁾. Може бути, що старі Новгородці в своїй живій мові позичали для іменительного відмінка отсіх твердих основ звук *к* із склонення м'яких основ (в такім разі форма „народ*к*“ замість „народ*и*“ мала б повстати через аналогію до „кѡнѣ“, „мужѣ“) ³⁾, та може бути, що тут перед нами й нема осібної граматичної форми, а виявляється по prostu фонетичне новгородське поплутання звуків *к* та *и* (писар міг вимовляти „народ*и*“, а з недогляду писати: „народ*к*“); — тільки ж будь-що-будь, а це — ознака цілої серії рукописів великоруських, не малоруських.

А чи буває фонетичне помішання звуків *к* та *і* (*и*) в білоруському та великоруському наріччю? Я вже згадував, що буває. Звісно, в білоруських та південно-великоруських говорах відбувається таке фонетичне поплутання обох звуків тільки зрідка, але за те в північно-великоруських говорах (Новгородському та інших) се явище дуже розповсюджене. Приміром, говорять у північно-великоруському наріччю: нѣту, хлѣбца, лѣсь (= нѣту, хлѣбца, лѣсь)⁴⁾ і навпаки: говорѣла, ходѣли, положѣль (= говорила, ходили, положилъ)⁵⁾ і т. и., і т. и. Що до старих рукописів, то Новгородська зміна *к* та *и* констатується ще з найстарішого Новгородського пам'ятника — Остромирового Євангелія 1056—1057 року: вѣдѣ (зам. видѣ)

¹⁾ Се зазначає й д. Соболевський: „Лекції“, 3-є вид., ст. 178.

²⁾ Більше прикладів — в „Лекціяхъ“, на ст. 178 і 185.

³⁾ „Лекції“, ст. 178.

⁴⁾ Колосов: „Замѣтки о языкѣ и народной поэзіи“, ст. 15, 292 і и.

⁵⁾ Колосов: „Замѣтки“, ст. 11, 111, 312. Орфографію вдержую ту саму, якою писано в Колосова. До речі зауважу, що сучасний новгородський звук *к* навіть тоді, коли не замінюється через *и* (*і*), вимовляється в певних говорах вузько, отак ніби французьке *é fermé*.

289². Далі, се є в Новгородських Мінеях XI віку, що їх видрукував д. Ягіч, — се і в Новгородській Мінеї 1095 року: звѣри (= звѣри) 121^а, извѣсти (= извѣсти) 180, прихвальне, придавъ, придѣидеть (= прѣхвальне, прѣдавъ, прѣдѣидеть) 63, законопристоупнии (= законопрѣстоупнии) 21; се і в Новгородській Мінеї 1096 року: лицемѣрствовавъ (= лицемѣрствовавъ) 68, тѣрпѣнии (= тѣрпѣнии) 78, претѣрпѣлъ ѹси (= претѣрпѣлъ) 125, невидѣния (= невидѣния) 165, причистая (= прѣчистая)¹); і в Новгородській Мінеї 1097 року: присияюще (= прѣсияюще), непрѣстанѣ (= непрѣстанѣ)²). Так само ще в XI віці: у Архангельському Євангелію 1092 року: оудобѣ (оудобѣ), яви (= явѣ), о Сѣси (= о Спасѣ)³). Так само й у Пандекті Антіоховому, що писано в Новгородській області на переломі XI—XII віку: видѣнии (= видѣнии), нѣсть (= нѣсть), пѣванье (= пѣванье, *μελῳδία*), вѣ грѣнили (грѣнилѣ)⁴). Відворотну появу (ѣ замість и) ми вже мабуть бачили, трохи вище⁵), в старо-новгородських написаннях типу „народѣ“ та „приятѣ быша“ (замість „народи“, „прияті быша“) і т. и., але єсть і яркіші приклади; приміром, писали старі Новгородці: „сѣла“ замість „сила“ (*vis, robur*), ба часом писали й по просту букву є, як от ми бачимо в Новгородській Тріоді 1311 року: „кадѣлницю“ (= „кадѣльницю“ із первісного „кадильницю“) 71 v.; або в Новгородському Пролозі 1356 року: „прѣсний другъ“ (= „присний“, завсідній) 84 v.; або в Псковському Пролозі 1383 року: „дружѣною“ (= „дружиною“)⁶).

Бачимо звідси, як воно легко буває, побачивши отакі щиро-великоруські написання в якимсь старім новгородським чи псковським рукописові, подумати спершу, чи не Малорусин виготовив того рукописа. Найголовніша одміна, в цій точці, поміж живою сучасною малоруською мовою і живим сучасним новгородським наріччєм великоруської мови лежить у тім, що в малоруській мові ко ж не ѣ переходить в і, а в новгородському наріччю —

¹) Остатнього слова я не розшукав у виданні Ягічевім, але воно зазначено в Срезневського: „Славяно-русская палеография“, ст. 121.

²) Срезневський: „Славяно-русская палеография“, ст. 123.

³) Шахматов: „Изслѣдованія въ области русской фонетики“, ст. 137. Порівняй у мене: „Филологія и Погодинская гипотеза“, Київ 1904, ст. 69—70.

⁴) „Филологія и Погодинская гипотеза“, ст. 62.

⁵) Див. ст. 140.

⁶) Знов підкреслюю, що всі ці приклади наводить сам таки д. Соболевський: „Лекція“, 3-є вид., ст. 84.

не кожне. Анальогічно міркуючи, ризикуємо ми й у старих рукописах новгородських рідше зустріти поплутання *ѣ* та *и*, ніж у старих малоруських. Ми вже не раз мали нагоду згадати, що д. Соболевський накинув Галичині та Волині скількись многоятевих рукописів, виготовлених у Новгороді або у Пскові або в загалі десь на великоруській півночі. З-поміж тих північно-великоруських рукописів декотрі зовсім не плутають звуків *ѣ* та *и* (Новгородське Добролюбівське Євангеліє 1164 року ¹⁾, Типографське Євангеліє Н-р 6 ²⁾, Типографське Євангеліє Н-р 7, яке зрештою може бути й чисто московським ³⁾, такий самий Ірмологій Григоровича ⁴⁾, і церковний Устав XIII—XIV віку Новгородської церкви святаї Софії ⁵⁾); а новгородський власноручний Служебник святаї Варлаама Хутинського XII віку знає таку заміну *ѣ* через *и*. Розуміється, що ця заміна ані трохи не є малоруська, дарма, що Служебник Варлаама Хутинського попавсь у д. Соболевського в рубрику пам'яток „галицько-волинських“. Очевидячки, треба було аж великої тенденційної впертості, щоб зважити ся якось спрелепарувати на малоруський лад засвідчену власноручну реліквію місцевого новгородського святаї преподобника, — і недурно ж д. Соболевський, обговорюючи цей пам'ятник, мусів попередити пустити ся на всякі хитрощі.

Ось як аттестує його д. Соболевський: „Хутинській служебникъ XIII—XIV вѣка. Находился нѣкогда въ Хутинскомъ монастырѣ (се — під Новгородом) и считается принадлежащимъ преподобному Варлааму Хутинскому. Объ этомъ памятникъ говорится вкратцѣ у Горскаго и Невоструева: Опис. рук. Син. Библ. III“ ⁶⁾. Навіть несвідомому читачеві, як читатиме він цю аттестацію, мусить од разу кинути ся в вічі тая обставина, що д. Соболевський геть замовчує тут не тільки думку, ба навіть саме ім'я такого авторитетного палеографа, як Срезневський; а вже ж

¹⁾ Див. вище, ст. 107—110.

²⁾ Див. ст. 110—111.

³⁾ Див. ст. 129—131.

⁴⁾ Його ми, поки що, не торкали ся. Описаний він в „Очеркахъ“.

⁵⁾ Яким способом і цей Устав діставсь у д. Соболевського в рубрику пам'яток „галицько-волинських“, се й збагнути не легко! Переписано його в Новгороді з рукопису Київлянина, митрополита Климента, — отже виходить, що тільки можна вважати цей Новгородський Софійський Устав або за пам'ятник новгородський, або в крайнім разі (коли покладемо, що новгородський переписувач дуже точно вдержав усю орфографію свого оригіналу) — за пам'ятник київський, а вже ж ніяким робом за галицький чи волинський.

⁶⁾ „Очерки“, ст. 29—30.

кажучи про всі інші рукописи в своїх „Очерках“, д. Соболевський не забував згадувати при кожному пам'ятнику ім'я Срезневського. А в Срезневського можна про Хутинський служебник прочитати от що: „[Написанъ] до 1192 года (себто на цілу сотню літ передше, ніж заявляє д. Соболевський). На оборотѣ перваго листа есть надпись XV вѣка (що правда, доволі пізня): Служебникъ чудотворца Варлаама. Почеркъ (= рука і характер письма) позволяеть не сомнѣваться въ справедливости этого показанія“¹⁾. Я вже побіжно згадав у скобках, що свідомство XV віку (себто пізніє) само собою важить не багато; тільки ж палеографічні знання Срезневського на стільки авторитетні, що ми не можемо подумати, буцім він міг приписати XII вікові почерк аж XIII—XIV віку (як характеризує сей почерк д. Соболевський). Що більше: Срезневський мусів добре знати власну руку святого Варлаама, бо сам же він опублікував знімок із відомої автентичної Варлаамової вписової грамоти („вкладной“) тай скільки разів він описував ту „вкладну“. Так отже, коли найавторитетніший руський палеограф признав письмо Хутинського служебника за власну руку Варлаамову, то чи можемо ми піти за д. Соболевським і шукати в безперечному новгородському пам'ятнику XII віку яких небудь малоруських діалектичних ознак XIII—XIV віку?! Тай ніякісіньких особливостей, що хоч трохи були б нагадували малоруську мову, в Хутинському служебникові й нема (нема навіть поплутання *ѣ* та *и*, нема навіть поплутання *оу* та *в*); єсть тільки заміна *ѣ* через *и* і, здасть ся, нефонетична заміна *и* через *ѣ*²⁾, ну, але ж коли ми знаємо, що це пам'ятник Новгородський, то розуміємо, що ота заміна *ѣ* через *и* єсть як раз новгородська діалектична спеціальність. Приглядаючись до мови Хутинського Служебника ще далі, ми бачимо в ній і чисто великоруську особливість: „умѣю“³⁾; писар-Малорусин був би вдержав словянське „умѣю“ (бо по малоруськи тільки так і кажуть), а у Великорусів ця форма звучить або „умою“, або „умью“ (із „умью“).

¹⁾ „Древніе памятники русскаго письма и языка“, ст. 72.

²⁾ В тих уривках із Варлаамового Служебника, які оголошено в київських „Университетскихъ Извѣстіяхъ“ (1884, декабрь, приб. I) я знайшов: „намѣ самѣмъ“ (ст. 55). Це могла б бути форма, образована аналогічно до „тѣмъ“.

³⁾ Це можна прочитати або „умѣю“, або „ум'ю“.

Нічого спільного з фонетичним (чи малоруським, чи новгородським, чи будь яким) поплутанням старих звуків *ѣ* та *и* не мають ті явища, що сполучені з т. зв. „а́каннем“, розповсюдненим у всій південно-великоруській і в білоруській мові. Але ж виглядають ті явища иноді зовсім так, наче б ми мали перед собою малоруську заміну *ѣ* через *і*.

Закони а́кання — доволі складні, але більше-менше сходять коротко на те, що ненаголошене *о* (із старого *ѡ* або з *ѡ*) переходить у чисте або в глухувате *а*¹⁾, приміром, нѡвость = нѡвасьт = новысть²⁾, а після м'яких співзвуків ненаголошене *о* переходить у чисте або в глухувате *я*: ямѹ, йымѹ (із ѡму, йѡму³⁾; рівночасно звук *е* (із старого *ѣ*, *ѥ*, *ѥ*), коли вимовляється не під наголосом, то чується або як *я* (бязсты́днѣй, бяру́), або як *і* (бизсты́днѣй, биру́). Таким от способом, коли Білорусин або а́каючий Великорусин напише за своєю вимовою, наприклад, форму місцевого відмінка од „дѣло“, то вийде написання: „въ дѣли“ (замість „въ дѣлѣ“); а ми, як не знатимем, що оту букву *и* в „дѣли“ написала а́каюча людина, то ладні будемо подумати, чи не який Новгородець або чи не Малорусин був тим писарем. Щоб не зробити такої спішливої помилки, нам треба буває придивитися ще й до інших ортографій того самого писаря; і от, скоро побачимо, що він а́кає (пише, пр. „хадѣть“ замість „ходѣть“) і вже не пише *и* замість *ѣ* під наголосом, то можемо зміркувати, що причиною написання букви *и* замість *ѣ* в „дѣли“ була зовсім не малоруськість писарева, але його великоруськість або білоруськість. Цю пересторогу ми мусимо подати не тільки супроти яких небудь новіших рукописів, але й супроти старих. Бо а́кання — явище старе: в першій половині XIV віку воно вже задокументоване, — отже ж повстати мусіло ще в XIII віці. Євангеліє, переписане в Москві 1339 року, вже має такі ортографії: „кака ты глаголеши (= како)“ 16 v.; „се... єсть дѣвѣна въ очѣю нашею (= дѣвѣно)“ 73 і 129; „аще ожени́тся, любодѣ́янѣя творить (= любодѣ́янѣе)“ 125; „въ а́пустѣвѣшии земли (= а́пустѣвѣшии) — запись. Євангеліє 1354 року, писане в Суздальському Переяславлі, містить у собі: „вса́жанѣ (= вса́женѣ),

¹⁾ Глухувате *а* зближається аж до *ы*.

²⁾ А звідти буває й навідворіт так, що й первісне *а*, коли не має на собі наголосу, то звучить близько до *ы*. „Па́дѣть“ вимовляється наче „па́дыть“.

³⁾ І навпаки: первісне *я*, не маючи на собі наголосу, звучить близько до *і*. „Свято́й“ вимовляється як „свитѡ́й“, „часѣ́“ (часѣ́) — як „чисѣ́“.

вса́жонъ)“ 5 v.; „на ве́чарехъ (= на вечерехъ)“ 71 об., порівн. ще 123; „жа́лаше (= жа́лаше)“ 130 v. Констатуєть ся а́канне і в духовницях великих князів Москви XIV віку¹⁾.

Тут само мусимо ми згадати ще про один розряд староруських немалоруських пам'ятників, де видко ніби а́канне, і де zarazом могло поплутане написання букв *ѣ* та *и* відбувати ся не через закони а́кання, звісного нам із білоруської та південно-великоруської мови, а через особливу фонетичну причину північно-великоруську, через поплутання звуків-таки *ѣ* та *и*. Се — пам'ятники із Пскова. Загалом кажучи, старо-псковська мова була дуже схожа із старою новгородською; тільки ж були в ній також явища, які хоч і не можна назвати дійсним а́каннем, але які своєю природою близькі до нього. Се ще ми побачимо далі.

Д. Соболевського засліпила тенденційна думка, буцім кожен староруський рукопис повинен бути „галицько-волинським“, скоро в ньому пишеть ся, переважно перед м'яким складом, буква *ѣ* замість *ѣ* (типу „бѣдѣть“, замість „бѣдетъ“, і т. и.); через тую свою думку він зовсім занедбав усякі інші, справді діалектологічні критерії тай накинув Галичині й Волині скількись а́каючих пам'ятників. А коли в них, як звичайно в а́каючих, з'являеть ся буква *и* замість ненаголошеного *ѣ*, то д. Соболевський добачає в тім малоруське поплутання звуків *ѣ* та *и*, не дивлячись на те, що в тих самих рукописах буква *и* пишеть ся також замість ненаголошеного *ѣ*, і що в тих рукописах є чимало виразних антимальоруських ознак. Трохи більше скидаєть ся на малоруську міну звуків *ѣ* та *и* поплутане написання букв *ѣ* та *и* в двох новгородсько-псковських, ніби а́каючих рукописах, які д. Соболевський залічив також до „галицько-волинських“; тільки ж і в них їхня псковська (resp. новгородська) дата і великоруські антимальоруські особливості повинні були б д. Соболевського перестерегти, що не можуть сї пам'ятники бути „галицько-волинськими“. Та перегляньмо їх усі.

Передовсім звернімось до списку „Поученій Єфрема Сирина“ 1492 року, бо його білоруськість мусів признати сам д. Соболевський, хоч і зачислив цей список (в „Очеркахъ“) до авторитетних пам'ятників „галицько-волинського“ говору; підставою для такого зачислення могло б бути хіба те, що сей список

¹⁾ Соболевський (див. „Лекції“, 3-є вид., ст. 76) повинен був би се памятати більше, ніж хто.

Єфрема Сирина 1492 року зроблено Білорусином із волинського рукопису XIII віку (1288 року); се видно з записи ¹⁾. (До речі мусимо тут зазначити одну обставину, яка нам іще придасть ся нижче і про яку д. Соболевський мудро мовчить, а саме: „Поченія Єфрема Сирина 1492 року“, списані з волинського оригінала 1288 року, не заповнюють собою цілого рукопису, — вони частина з бірника, куди той самий писар-Білорусин 1492 року виїс також „Повчѣныє къ дѣховному чаду, отъ грѣшнаго Георгіа черноризца Зарубьскыя пещеры“²⁾; Зарубська обитель — се в Київщині коло Дніпра)³⁾... Що переписувач 1492 року не був Малорусином, се аж надто видно. Приміром, він плував шиплячі і свистячі співзвуки тай писав: „раздизається, скрусьна (= скрушена), помыслии, помысляючи“⁴⁾. Він писав **ѣ** в „кдѣ“, „здѣ“, „дондѣже“; опроче, зовсім на малоруський лад, він пхав нещасливу букву **ѣ** скрізь, де йому замануло ся, тай зробив між инчим куріозне написання: „именѣ“ (зам. „имѣние“). Замість „стрыя“ (род. в.) та „выя“ (= шия) писав він: „стрѣя“, „вѣя“ (чит. „строѣя“, „воѣя“). Так само не по малоруськи випускав він **к** зпоміж двох співзвуків⁵⁾ тай писав: „во усу“ (зам. „въ вусу“, себто „въ вусонѣ“). Але найцікавійше в його мові — те, що він акав; звідси ми бачимо в нього написання: „дѣлаяши“, „праславить“, „братия Иосифава“, „обрѣте и съпяще терпиємъ покровьна“, въ послушание мѣсто“, „образъ и подобіе истиньно вѣчловѣниє Бжїя слова“, „глаголюмоє“, „незыблимаго“, „сунта“, „немошнѣ“, [онѣ] пишнѣ“ і т. и. Д. Соболевський ладен простити Білорусину-писареві 1492 року переважну більшість усяких його анти-малоруських ортограм, він готовий навіть надати їм патент на звання „отличительныхъ чертъ древняго галицко-волинскаго нарѣчія“, яке таким чином набуло собі через д. Соболевського і міну свистячих та шиплячих співзвуків і навіть („правда, рѣдкое“) „стяженіє ыѣ въ ѣ“ (себто „именѣ“ замість „имѣние“, чи

¹⁾ Срезневський („Свѣд. и замѣтки“, Н-р. VI—VII) подумав був навіть, що оця дата „1288“ єсть дата самого списку, а не волинського оригіналу. Та д. Соболевський зовсім справедливо вказує, що справжня дата для списку — це 1492 рік.

²⁾ Див. у Срезневського: „Свѣдѣнія и замѣтки“, Н-р VII та Н-р VI, де подано й виїмки з обох частин сеї рукописної збірки.

³⁾ Срезневський, ст. 53.

⁴⁾ Два остатні приклади — менше характеристичні, бо піддають ся й нефонетичному виясненню.

⁵⁾ Див. вище, ст. 93.

„имѣные“¹⁾); тільки ж áкання навіть д. Соболевський не зважився був накинути „древнему галицко-волинському нарѣчію“ і через те признав ся: „Необходимо имѣть въ виду, что въ Поученіяхъ Єфрема Сирина замѣчается, хотя и въ ничтожной степени, вліяніе бѣлорусскаго нарѣчія“¹⁾, а за дві сторінки мусів знов признати ся, що в мові „Поученій Єфрема Сирина“ єсть білоруський вплив²⁾)... Але ж, коли так, то невже ми сьміємо робити собі з цього білоруського списку „Поученій“ авторитетне джерело для історії малоруської мови?! Невже сьміємо ми безоглядно вважати графіку того Білорусина 1492 року за малоруську тай насильно витолковувати малоруським способом усі ті численні яті, що в нього понаписувано замість є зовсім невідповідно до живої малоруської мови, і між инчим робитимем собі малорусизм із такого безглузлого написання, як „именѣ“ (намість „имѣние“)?!... — Сьміємо, — відповідає нам д. Соболевський: — бо „вліяніе бѣлорусскаго нарѣчія замѣчается здѣсь лишь въ ничтожной степени“, себто білоруський писар 1492 року репродукував дуже точно все те саме, що знайшов у своєму волинському первописі „Поученій Єфрема Сирина“ 1288 року... Хоч і як важко згодити ся на сю думку д. Соболевського, бо ми ж бачили в того переписувача-Білорусина разячі білорусизми, але спробуймо на часину стати й на таку точку: повірмо д. Соболевському, що писар-Білорусин 1492 року був дуже акуратний копіїст і що переписані їм „Почения Єфрема Сирина“ — вірнісінька репродукція пам'ятника XIII віку із Волиня. В такім разі й „Повѣѣные черноризца“ Зарубьскыя пещеры (се — із Київщини), що його скопіював отсей самий писар-Білорусин 1492 року і що про нього д. Соболевський не хоче й згадувати, має бути також вірнісінькою репродукцією пам'ятника із Київщини. Тільки ж куди подіньєть ся тоді гіпотеза д. Соболевського про великорусизм старих Київлян! Вона, в супротивність із історією, збудована д. Соболевським виключно на тім міркуванні, що ми не маємо старо-київських пам'ятників із „галицько-волинським“ написанням букви ꙗ замість є; — ну, а „Повѣѣные Зарубьскаго черноризца“ аж кишить такими ятями. Колись д. Ягіч³⁾ звернув увагу д. Соболевського на те, що Рязанська Кормча 1284 року, яку переписано з оригінала київського, пересичена

¹⁾ „Очерки“, ст. 85.

²⁾ Там само, ст. 87.

³⁾ В „Четырехъ статьяхъ“.

„галицько-волинськими“ ятями; — дак от тепер у „Зарубському Повчѣнью“ майте, д. Соболевський, ще один такий київський пам'ятник із Вашими „галицько-волинськими“ ятями ¹⁾ тай при-знайте, що в Вас нема вже жадних підстав, щоб навіть із Вашого власного погляду одмовляти малоруськість старим Київлянам!... — Так мусів би сказати д. Соболевському той фільольог, котрий зміг би прихилити ся до тої думки д. Соболевського, що отся білоруська копія XV віку з волинського пам'ятника XIII віку є авторітетне джерело для історії волинського наріччя. Та ми думаємо, що до тої думки д. Соболевського прихилити ся не зможе жаден фільольог, коли він шанує повагу точної науки і научних методів. Бо вжеж ми бачили, що писар-Білорусин 1492 року надав своїй копії виразні ознаки свого білоруського наріччя, яких нізачо не могло бути в волинському оригіналі; а коли так, то й уся иньша його графіка стає для нас підозрілою, і ми не сьміємо без критики накидати всі копіїстичні ортограми волинському та зарубському оригіналам тої копії. Поміж инчим, можна сказати, що оте мнине „галицько-волинське“ ѣ, яке накопичено в спискові 1492 року, походить напевне не звідкіля, як од того білоруського переписувача, а не з його галицького та зарубського первописів. І справді: немало рівночасний білоруський пам'ятник, Четья-Мінея 1489 року ²⁾, держить ся достоту такої самої ортографічної системи, яку ми бачимо в отого писаря-Білорусина 1492 року. А єсть чимало й інакших білоруських пам'ятників із тим, ніби то, „галицько-волинським“ написанням букви ѣ замість є. — Одно слово, заклясифікувати рукопис „Поученій Єфрема Сирина“ 1492 року до рубрики віродостойних малоруських пам'ятників не випадає; коли й можна буде де в чому користувати ся ним для історії малоруської діалектольоґії, то не інакше, як із суворою критичністю й величезною оглядністю.

¹⁾ Таких пам'ятників знайдець ся очевидячки ще не один. От, Новгородський Софійський Устав XIII—XIV зачислив д. Соболевський до пам'ятників „галицько-волинських“, бо в нїм є ота ніби „галицько-волинська“ буква ѣ замість є; але ж на ньому виразно зазначено, що списано його в Новгороді з рукопису Київлянина, митрополита Климента. — Не завадить також зазначити, що Іпатський літописний список багато більше має „галицько-волинських“ ятів у київській літописній частині, ніж у справжній галицько-волинській частині.

²⁾ Її описав д. Карпінський у „Русскому Филолог. Вѣстнику“ 1889, I.

Другий пам'ятник такого роду — се (мабуть, московський, часів митрополита-серба Кіпріана) Часослов XIV віку Петербурської Публичної Бібліотеки, що й його забажав д. Соболевський обернути в галицький пам'ятник. Та я його вже розглядав вище¹⁾, через те до нього тут не вертатимусь, а спинюся на третьому акаючому пам'ятникові несумнівного або великоруського або білоруського походження, який д. Соболевський силомістю залічив до „галицько-волинських“. Се:

Лїствица XIII—XIV віку Московського Архіву Міністерства заграничних справ. На сїм рукопису не зазначено, звідки він прийшов до Московського Архіву або де його писано; д. Соболевський забажав зробити з нього малоруський пам'ятник тільки через те, що в ньому часто пишеться буква *ѣ* замість *ѣ*²⁾. Вже коли й по всіх иньших пам'ятниках, самовільно накинених д. Соболевським Галичині та Волині, буква *ѣ* замість *ѣ* пишеться переважно способом антималоруським, то в сій Лїствиці Московського Архіву букву *ѣ* та букву *ѣ* поплутано таким способом, який можна назвати аж хаотичним³⁾; та вже коли д. Соболевський хоче надавати букві *ѣ* Архівської Лїствиці якусь діалектологічну вагу, то нехай зверне увагу, що в тій Лїствиці буква *ѣ* пишеться в „вєдѣ“, „вєсьдѣ“, „нѣкѣдѣ“ (двічі), „здѣ“; а вже ж сам він не раз признавався був, що для південно-руських писарів се графіка неможлива⁴⁾. Д. Соболевський каже, що в Лїствиці видко малоруське поплутання звуків *ѣ* та *и*, і наводить от що: „о памяти смѣртни“, „видихѣ“, „приобидѣ“, „острѣщи“, „по истѣнѣ“, „въ тишѣнѣ“. Та се як раз вияви антималоруського акання. Писар Архівської Лїствиці писав з аканнем: „имєнѣвашѣ“, „отверзѣстѣся очѣ“ (= отверзѣстѣся), „тѣвѣрдѣюще“, „прѣсѣдѣюще“, „прѣвѣзѣти“, „глѣ[агѣл]нѣмаго“; — дак отже з того самого акання мусїли повстати його написання: „о памяти см[ѣ]ртни“, „вѣдихѣ“, „приобидѣ“, „острѣщи“, „по истѣнѣ“, і нема рації бачити тут малорусизм... Такі акаючі написання, які ми бачимо в Архівській Лїствиці, можливі, як знаємо, для Білорусина, для південного (московського) Великорусина і для Псковича. Псковичем писар Лїствиці мабуть не був, бо

¹⁾ Див. ст. 111 і д.

²⁾ Архівську Лїствицю описав д. Соболевський в „Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ“, 1884, кн. 3, ст. 99.

³⁾ Пор. loc. cit., ст. 193, рядок 3-й і дальші.

⁴⁾ „Лекції“, 1-е вид. 37; 2-е і 3-є вид. — 64; „Изслѣдованія въ области русской грамматики“, Варшава 1881, ст. 2.

нічого певного спеціально-псковського в своїй правописі не виявив¹⁾; — то чи не можна б точніше в'яснити, Білорусином був він чи південним Великорусином? Вдаймося ще до інших його діалектичних описок. Приросткове *к* в слові „вуза“ (замість „уза“) міг би однаково написати і Московець і Білорусин, та закінчення *ти н* замість *ть н* (окружахути *н*“ замість „окружахуть *н*“, себто „оточали його“) швидче могло б указувати на Білорусина або смоленського Великорусина, ніж на Московця. — Та се вже для нас питання меншої ваги. Нам важно було тільки в'яснити, що Ліствиця XIII—XIV віку Московського Архіву заграничних справ не може бути пам'ятником малоруським.

Вище я вже був застеріг ся, що зпоміж тих акаючих пам'ятників, які д. Соболевський накинув Галичині та Волині, двоє мають на собі новгородську дату, а через те можна думати, що їхнє аканне не є звичайне великоруське або білоруське аканне, і що поплутання букв *ѣ* та *и* (хоч воно стрічається в них також тільки в ненаголошених складах) може в них бути результатом не по просту акання, але одною з особливостей старої мови північно-великоруського гóрода Пскова, того „молодшого брата Новгороду“. Розгляньмо їх.

Один — Выго лексинський Збірник XIII віку. У д. Соболевського²⁾ сказано от що: „Сборникъ XII (sic!) — XIII вѣка; въ XIII—XVII вѣкѣ принадлежалъ Новгородскому Юрьеву монастырю, какъ это видно изъ помѣты XVII вѣка и изъ слѣдующей вкладной, *вѣроятно, второй половины XIII вѣка*“³⁾. Далі він подає запись, де сказано, що „*Θеофилъ калогеръ*“ видбав сю рукопись („сѣтажахъ книжицу сию“) для новгородського монастиря сьвятого Юрія (Георгія). Таким способом д. Соболевський силується вмовити в читача, що *Θеофілова* запись виглядає лїт на пятьдесятъ пізнїйшою, ніж увесь рукопис. Та не те виходить із безсторонніх палеографічних свідощів Полѣнова і Срезнев-

¹⁾ Він, правда, пише *ж*, а не *з* в слові „ужниці“, тільки *ж* ся фонема має свою етимологічну рацію і не може бути свідощом північно-великоруського поплутання шиплячих і свистячих співзвуків. Пише він також „ухыщранія“, а не „ухыщрения“; звичайно перехід наголошеного *є* в *я* (зглядно в *я*) міг би бути псковізмом, коли б ми його побачили в інакшому слові, та не в цьому; бо „ухыщранія“ може правильно виводитись із „ухыщратіся“, а „ухыщрения“ із „ухыщритися“.

²⁾ „Русскій Филолог. Вѣстникъ“, 1884, кн. 3. ст. 94—95.

³⁾ Курсів — мій.

ського, що студіювали сей самий Виголексінський Збірник. Полѣнов¹⁾ сходить ся з д. Соболевським тільки в тому, що й він ладен уважати Виголексінський збірник за памятник доволі старий: ще з кінця XII віку або з початку XIII віку; тільки ж д. Полѣнов дуже виразно каже, що запись (калогера Теофіла) і ціла збірка — писані однією і тією самою рукою; через те д. Полѣнов розуміє Теофілове слово „сѣтажѣхъ“ (видбав) за рівнозначне з „переписалъ“. Срезневський (а з нього — незвичайно важний палеографічний авторитет) відносить цілу рукопись, разом із записсю, до середини XIII віку²⁾; і се мабуть так і є. Із свідощів обох палеографів найлекше виходить одно: що Виголексінську Збірку написано десь таки в Новгороді, бо чи приймемо ми, що Теофіл сам написав її, чи приймемо, що він купив її в другого писаря, в усякім разі ця рукопись — ровесниця новгородця-Теофіла, і писати ся мусіла найімовірніше в самім Новгороді. Д. Соболевський хоче думати, що писарем був „Галичо-Волинянин“, Малорусин. Із жадного історичного свідощтва ми не можемо цього вчитати, бо всі звістки вказують нам на Новгород, — і сумнівати ся про північно-великоруське походження новгородського писаря сеї збірки ми могли б хіба тоді, коли б мова Виголексінської збірки містила в собі якісь малорусизми: тоді ми могли б думати, що він був захожий Малорусин. Отже ж нічогосінько такого в Виголексінському Збірникові, що хоч трохи було б скидало ся на малоруську мову, нема: навіть таких частих і звичайних особливостей малоруських рукописів, як помішання **ѣ** та **и**, **оу** та **в**, — і того нема. Єдина особливість, яка наче б то нагадує собою перехід малоруського **ѣ** в **і**, се — написання: „побидѣть“ (замість „побѣдѣть“); в очах д. Соболевського се, очевидно, так і єсть малорусизм. Що ж до кожного иньшого фільольога, то він, з огляду на приналежність Виголексінської збірки до Новгорода, мусів би передовсім згадати собі про новгородську, північно-великоруську міну звуків **ѣ** та **и**. Але я згори зазначив уже, що буква **и** замість букви **ѣ** в ненаголошеному складі може бути результатом законів акання. Чи єсть у Виголексінському збірникові ще другі ознаки акання, або чого небудь такого? Єсть. Калогер (чернець) Теофіл (писарем був певне він сам) написав також: „аша“

¹⁾ Він описав сю збірку в „Извѣстіяхъ Акад. Наукъ“ X, 375.

²⁾ „Древніе памятники русскаго письма и языка“, 2-е вид., ст. 122.

(= аще), „пача“ (= паче), „помѣзавъ ся“ (= помазавъ ся), „кръстообразно“ (= кръстообразно), „гнѣтъзоименитыи“ (= гноѣтъзоименитыи), „ласкаю“ (орудний відм. од „ласка“), „послании“ (= посылании), „ученици“ (= ученици), „ученикомъ“ (= ученикомъ); ну, то й „побѣдѣть“ (замість „побѣдѣть“) може належати до написань цього самого розбору. Отже писар любісенько міг би бути або Білорусином або акаючим (південним) Великорусиним. Вважаючи однак на те, що Виголексінський Збірник відносить ся до Новгороду, я більше схилиюсь до думки, що Теофіл був ані Білорусин, ані акаючий південний Великорусин, тільки новгородський пришлець із „молодшого брата Новгороду“, із Пскова. Його написання: „жижительско“ (замість „зижительско“) ще більше скріплює сю мою здогадку. А вже ж Малорусином бути — отакий акаючий писар не міг ніяким робом.

Другий такий самий пам'ятник — се уривок із Апостола XIII віку Новгородської Софійської Бібліотеки. Залічив сей Новгородський Апостол до „галицько-волинських“ пам'ятників не сам д. Соболевський, а його учень д. Волков¹⁾; та зробив се д. Волков невільничо тримаючись фальшивої думки д. Соболевського, буцім написання букви ꙗ замість букви ѣ (найбільше перед м'якими складами) є малорусизм, є ознака „галицько-волинська“. Яких небудь звісток про те, щоб отсей новгородський Апостол привезено до Новгороду з полудня, ані д. Волков, ані д. Соболевський і ніхто не має. Ба й орнаментику (малюнки заголовних букв) на сім Апостолі історик руського іскуства д. Стасов признав за місцеву новгородську²⁾. Що до мови, то жаднісеньких ознак, які б більше-менше нагадували собою малоруські рукописи, д. Волков у цьому новгородському Апостолі показати не може³⁾; приміром не може вказати навіть поплутання ѣ та и; а д. Купріянов, що студіював цей пам'ятник задля свого „Огляду

¹⁾ В „Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ“, 1890, Н-р 4, ст. 234—238.

²⁾ Се — в його праці: „Славянскій и восточный орнаментъ“, С.-Петербург 1884—1887, в одділі пам'ятників новгородських XIII віку. Сторінки не подаю, бо не маю праці Стасова зараз у себе, а справку міні навів один із моїх слухачів і прислав сюди до Київщини, де я зараз пишу.

³⁾ Бо вже ж ту графіку, через яку замість букви ѣ написано букву ꙗ, не тільки не можна толкувати як спеціальний малорусизм, а навпаки — доводить ся в ній бачити рішучі антималорусизми.

пергаментових рукописів Новгородської Софійської Бібліотеки¹⁾, заявляє, що знайшов у цьому рукописі „примѣты новгородскаго нарѣчія“. Можна пожаліти, що д. Купріянов не наводить у повній основі всі ті „примѣты“; мабуть, се ті самі „примѣты“, які був вище позазначував д. Купріянов у переднійших новгородських рукописах свого „Огляду“, себто переважно плутанина шиплячих і свистячих співзвуків та помішання букв *ѣ* та *и*. Та на жаль, кажемо, д. Купріянов не понаводив прикладів точнійше, і можлива річ, що поплутання *ѣ* і *и* в цьому Апостолі зовсім нема²⁾, бо написання „къ нему“ (двічі замість „къ нему“), яке подано д. Волковом, наводить на здогад, чи не був писар акаючою людиною. Коли він справді акав, то найпевнійше міг він бути таким самим акаючим Псковичем, як і писар Виголе-ксіньського Збірника. Тільки ж, поки що, сей мій здогад — є лиш здогад, і найбільше вірити ми мусимо нікому, як д. Купріянову, що залічує новгородський Апостол XIII в. до пам'яток мови новгородської. Приросткове *ѣ* в слові „узницу“ (замість „узниц-цу“), та „s“ замість „o“ в слові „пѣлоудне“, та поплутання предлогів *оу* й *къ* („у злѣбѣ“ замість „въ злѣбѣ“) — сі всі написання однаково можуть бути особливістю і новгородською і псковською, ба навіть ще інакшою великорусською. „Умѣрѣти“ та „жѣрѣти“ (по малоруськи „умерти“, „жертити“) мають свідчити хіба про загальну великоруськість писаря, а близької великорусько-діалектичної ваги в собі не містять; ще менше діалектичне — „сѣребро“, бо так говорять чисто всі Великоруси³⁾... Будь що будь, єсть поважні підстави, щоб класифікувати новгородський Апостол XIII віку або в рубрику пам'яток новгородських, або в рубрику пам'яток псковських, — тільки в жаднім разі не в рубрику пам'яток малоруських.

Проф. А. Кримський.

¹⁾ И. К. Купріяновъ: „Обозрѣніе пергаментныхъ рукописей Новгородской Софійской бібліотеки“, Петербург, 1857, Н-р XX. Те саме в „Извѣстіяхъ Академіи Наукъ“, VI, 276.

²⁾ Д. Волков у своїм описі не подає жадного прикладу на таке поплутання, ані під наголосом, ані не під наголосом.

³⁾ Малоруси ж, правда, говорять тільки „срібро“, або „срібло“, а „се-ребро“ мабуть не чуєть ся в них ніде.

З М І С Т.

- I. ВООБЪЧНИ замість ОБЪЧНИ (овечий). Єсть два пам'ятники, в яких проф. А. Соболевський хотів би вияснити подвійне оо, як малоруську заміну довготу. Та таке графічне подвоєне букви о є тільки почастний випадок із ширшого графічного явища, подвоювання всіх самозвуків. Предків малоруського ѓ (= і) не належить загалом шукати по церковних пам'ятниках, а лише по грамотах. Ст. 91—102.
 - II. Оу та Ю замість О та Ё. Хоча між сучасним малоруським „віл“ та „ній“ і старим вола та ѡни мусіла бути перехідна стадія „вул“ та „нюю“, то з тої причини не можна вважати кожде оу та ю (замість о та ё) малорусизмом, особливо коли вони приходять у церковних пам'ятниках. До таких оу та ю належить відносити ся дуже обережно, навіть коли вони приходять у південно-руських церковних пам'ятниках. Віродостойне написанне букв оу та ю замість о та ё з малоруських діалектичних причин маємо аж у грамотах, хоч і тут не все вони визначають собою заміну довготу. Ст. 102—119.
 - III. Паралельні написання букв Ы та ІІ. Появу ы замість и, або навпаки, ми й зараз можемо постерігати в живому великоруському та білоруському наріччю, а не тільки в нашій мові; здебільша се там випадки не фонетичні. Те саме явище стрічаєть ся й по найстарійших великоруських та білоруських рукописах, починаючи з XI віку. Ст. 119—132.
 - IV. Поплутанне Ъ та И. Поплутанне староруських букв ѡ та и може відбувати ся або з причин фонетичних (особливо характеристичних для мови малоруської), або з причин зовсім не фонетичних, а етимологічно-морфологічних, через закони аналогії. Остатнє явище доволі розповсюднене в наріччях великоруських та білоруських, і коли ми його стрічаємо по старих пам'ятниках, то повинні стеретти ся, щоб не притягати його даремно до малоруської фонетики. Особливож нічого спільного ані з малоруським, ані навіть із новгородсько-великоруським фонетичним поплутаннем звуків ѡ та и не мають ті явища, що сполучені з т. зв. „а́каннем“, яке дуже розповсюднене поміж південними Великорусами та Білорусами. Ст. 132—153.
-

НАРИС ІСТОРІЇ ГРУШІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ НА УГОРСЬКІЙ РУСИ.

В сиготських повіті, Марамарошського комітата, на правім боці р. Тиси, близько залізничної стації Довгополе (Hosszumező) лежить старинне село Грушово (мад. Szent-Mihály-Körtvélyes), що числить 1483 жителів, Русинів, а між ними близько сотку Жидів. На північному краю сього села, межі тінистими буками й дубами, піднімається імпазантний камінний хрест; він показує отсе місце, де колись процвітав перший монастирь чина сьв. Василя В. на Угорській Русі.

Хто й коли оснував сей монастирь — не можна знати. Та що він уже був підчас першого нападу Татар на Угорщину, і то вже здавна, знаємо звідси: монахи його по відході Татар жалували ся у короля Бели IV (1215—70), що при нападі пропали всі їх документи і грамоти.

Від того часу аж до короля Жигмонта (1386—1437) не маємо ніяких звісток про сей монастирь, однак із отсих даних можемо догадувати ся, що наслідком татарського нападу він сильно підупав. В р. 1391 два волоські бояре, Баліча і Драг змагали ся новими маєтками поліпшити стан Грушівського монастиря, що служив духовним потребам не тільки Русинів, а й Волохів тої сторони. Ба не тільки матеріально підпомагали сі бояре монастирь, але й морально: вони явили ся особисто у царгородського патріярха Антонія і просили його, щоби він приймив Грушівський монастирь у свою опіку, себто зробив Ставропігіяльним. Патріярх приймив прихильно прошенє сих бояр тай 1391 р. 14 серпня видав грамоту, приймаючи не тільки в свою опіку Грушівський

монастирь, але й підчиняючи настоятелеви сього монастиря всіх Русинів і Волохів, що жили в Марамарошськiм й Угочанськiм комiтатах та в Семигородських повітах, сумежних із сими комiтатами. Сим чином настоятель Грушiвського монастиря став прото-архимандритом, що мав не лиш єпископську власть над підчиненим йому клиром і народом, а ще також єпископські доходи від них.

Грушiвський прото-архимандрит управляв без перепони повіреним народом і користувався доходами рівно одно столітє, бо король Владислав II (1490—1516) видав 16 січня 1491 р. грамоту, якою вірних зі згаданих комiтатів, разом із прото-архимандритом Грушiвським, піддав власти Мукачiвського єпископа Йоана; йому належав ся не тільки послух, а й доходи. Та Грушiвський прото-архимандрит Іларій, звичайно, не хотів заспокоїти ся сим розпорядженєм короля, і тому просить його потвердити грамоту патріярха Антонія — отже посередно через те знести згадане своє розпорядженє. Король дійсно потвердив патріярхову грамоту, та на те Мукачiвський єпископ завізвав Іларія перед королівський суд. З незвісних нам причин єпископ Йоан не станув в означенім дни на розправу перед судом, тому король 29 падолиста 1498 р. приказав властям Марамарошського комiтата, аби боронили Іларія проти претензій Йоана, доки не буде рішений спір межи ним на законній дорозі.

Як рішив ся спір між Грушiвським прото-архимандритом і Мукачiвським єпископом — не знаємо добре; догадуємо ся тільки, що прото-архимандрит упав на суді, бо 1556 р. Мукачiвський єпископ Іларій править своїми вірними вже з Грушiвського монастиря і також безперечно користується духовними й матеріяльними вигодами, що колись належали прото-архимандритови.

Настоятелі Грушiвського монастиря мусіли боронити нераз своїх прав не лише духовних, але й матеріяльних, а се проти жителів коронного міста Довгополя, що безупинно нищили монастирський масток наїздами, грабежами й убийствами. За те настоятелі монастиря від р. 1438 через ціле столітє майже кожного року жалували ся перед королем на жителів Довгополя.

Хоч не можна точно означити час, коли був знищений монастирь, однакож знаючи, що приналежні йому добра вже 1668 р. дарував семигородський князь Махайло Аппафі капелянови Стефанови Фратерови із Густа — ачейже не помилимо ся, допускаючи, що Грушiвський монастирь знищили Поляки, що

гнали за семигородським князем Юрієм II Раковцієм (1648—57), як вертав із свого злопамятного польського походу. По описи з 1756 р. сьому монастиреви належали: один млин на два камені, 182 моргів поля і 257 моргів ліса та пасовиска — усе те тепер власність королівського фіскуса.

Задля недостатчі писаних жерел не можна уложити ані ряду прото-архимандритів, ані означити число монахів Грушівського монастиря. По аналогії иньших монастирів можна догадувати ся, що число монахів у самім розцьвіті не переходило мабуть 20 чоловіків, окрім прислуги. З настоятелів знаємо всього чотирьох по імені, а то: 1291 р. Пахомія, 1458 Симеона, 1497 Іларія, 1498 Гелазія.

Грушівський монастир був не тільки духовним центром, як місце побуту архипастиря одної великої околиці, але zarazом і просвітним, і то не лише для частин, що підпадали під владу прото-архимандрита, а для всеї Угорської Руси й усіх Волохів Угорщини й Семигорода. В сїм монастири вже коло 1640 р. находила ся друкарня, де друкувало ся, природно, церковні книги. В історії волошської літератури ся друкарня зайняла раз на все видне місце: заходами і коштами семигородського князя Юрія I Раковця (1631—38) видана була в сій друкарні перша волошська книжка, а то — переклад нового завіта.

Титул прото-архимандрита сьв. арх. Михаїла Грушівського полишив ся; його надає угорський король церковним достойникам. Тепер титулярним прото-архимандритом Грушівським єсть др. Франц Палотай, прелат і канонік латинської капітули у Веспрімі.

Від 1901 р. при хресті, поставленім на місци бувшої монастирської церкви сьв. арх. Михаїла, устроює ся що року відпуст, по розпорядженю папи Льва XIII. Туди сходять ся численно доохрестний руський нарід.

Юрій Жаткович.

МОЛДАВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ГРАНИЦЯ НА ПОКУТЮ ДО СМЕРТИ СТЕФАНА ВЕЛИКОГО.

Справа територіяльного розмежовання поодиноких політичних організмів, яка на області західної Європи розсліджена вже з давня, подекуди із всякою можливою докладністю, не мала великого щастя у дослідників історичної минувшини земель східної її частини. Згадаємо прим. таку важну справу, як границя галицького князівства від Татар, яку аж проф. Грушевський в третім томі своєї „Історії України-Руси“ означив точніше і на більш реальній основі, або неозначені ще досі полудневі і західні границі Болохівщини. До тих темних закутин історичної науки належать також територіяльні питання з початків молдавської держави, а саме, які землі попали під владу перших воеводів і як міняла ся молдавсько-польська границя до початку XVI в. Румунські історики займали ся тою справою мало і лише принагідно, обмежуючись здебільшого лише на непідкріплені близьше загальні вислови і здогади. З польського боку пробував д. Чоловський означити бодай первісні границі Молдавії¹⁾, а пізнішим територіяльним змінам доперва проф. Кайндль у другім виданні своєї „Історії Буковини“²⁾ присвятив більшу увагу. І коли для часів давньої Русі вбогість жерел, а особливо недостача грамот, робить розсліди територіяльних питань тяжким і мало вдячним завданням, маємо для нашої справи, особливо

¹⁾ Początki Mołdawii. Kwartalnik historyczny IV, 258—285 і йогож Sprawy wołoskie w Polsce do r. 1512. Ibidem. V, 569—598.

²⁾ Geschichte der Bukowina. Czernowitz 1903.

від кінця XIV в. доволі значне число грамот, так політичних як і донаційних, які дуже помагають при рішенню непевностей і справленню неточностей. Вся трудність лежить лише в зібранню тих грамот, бо вони поки що розкинені по різних видавництвах.

I.

Для точного означення території, яка попала в молдавську окупацію зараз при заснованню сеї держави, треба доконче оглянути загальну політичну ситуацію того часу. А що молдавська окупація звертає ся, загально кажучи, на землі північно-східнього Покарпатя, треба також означити політичну приналежність тих земель у часі генези молдавської держави.

Слово о полку Ігоревім звертає ся до галицького князя Ярослава з апострофою: „Галицький Осмомисле-Ярославе! високо ти сидиш на своїм золотокованім престолі, підперши Угорські гори своїми зелізними полками — заступивши королеви дорогу, зачинивши Дунаю ворота — рядячи суди до Дунаю!“ Ті слова не раз наводили ся на доказ, що держава Осмомисла простягала ся до устя Дунаю, тобто що пізнійша Молдавія враз із Буковиною належали в другій половині XII в. до галицької держави. Се потверджує з другого боку одна, мало доси замічена грамота з р. 1228, якою угорський король Андрій II надає скарбникови Денисови посілість Сейплак у північно-східнім Семигороді. Грамота так означає границі сеї посілости: здовж ріки Шайо, допливу великого Самоша, до жерел Будака, що вливає ся у Шайо, до гір Климента, на схід міста Бистриці — а відси до руської границі¹⁾. Так бачимо, що й у першій половині XIII в. доходила галицька держава до місця, де тепер сходять ся: Буковина, Семигород і Румунія — себто до середньої Золотої Бистриці. Чи області на полудне від сеї лінії аж по Дунай все ще належали до галицької Руси, сего не можна цілком певно сказати і для нашої справи се менше важне. По численним натякам угорських грамот і папських буль про напади Половців (Куманів) на угорські землі в першій половині XIII в.²⁾,

¹⁾ Urkundenbuch z. Gesch. der Deutschen in Siebenbürgen I, 47—49. Хоча ся грамота була видана вже у Fejér III, 2 ст. 132, аж проф. Грушевський звернув на неї увагу в „Історії України-Руси“ т. III, ст. 78 і 501.

²⁾ Див. грамота Андрія II з 7 мая 1211 р. (Fejér III, 1, 206), 7 мая 1212 р. (Ibidem. III, 1, 116), 1222 р. (Ibidem. III, 1, 370); далі булі папи Григорія IX з 26 цвітня 1231 р. (Documente privitoare la istoria Românilor eul. Hurmuzaki I, 1, p. 121) і з 30 цвітня 1231. (Ibidem. I, 1, 117).

треба думати, що долішне Подністрове і Попруте попало тоді під половецьку зверхність.

Так стояла справа в XIII в. аж до великого нападу Татар. По нападі з 1240—1 р. попала ціла полуднева частина східного Покарпаття під безпосередню владу Татар. Уже в булі папи Урбана IV з 1264 р. згадується татарська область (*regio Tartarorum*) у безпосередньому сусідстві міста Сатмара над Самошем¹⁾. Те саме повторюється в булі папи Николи III з р. 1279, де бесіда про єпископство Мильковію в угорській державі на татарській границі²⁾; в грамоті угорського короля Володислава IV з р. 1288, де згадується про Татар за горами (тобто Карпатами³⁾) і в багатьох інших першорядних жерелах. З меншою певністю можна говорити про північну частину східного Покарпаття, як і в загальній тяжко означити певну і точну границю між татарськими землями і областями галицького князівства в тих сторонах. Однак, опираючись на звістки волинсько-галицької літописи про боротьбу Данила з Татарами і русько-литовської літописи про окупацію Поділля Коріятовичами, можна бодай в приближенні потягнути демаркаційну лінію. Як знаємо з волинсько-галицької літописи, йшла між Данилом і Татарами довгий час боротьба за середнє Подністрове і в тій боротьбі грав визначну роль город Бакота, безперечно гранична кріпость против Татар. Остання звістка переказує, що Бакоту забрали Татари⁴⁾ і нічого не чуємо, щоб галицькі князі коли бодай відобрали сей город від них. Навпаки, границя пересунула ся опісля ще далше на захід. Русько-литовська літопись оповідає, що по побіді на Синій воді 1363 р. Ольгерд відобрав від Татар Поділля і за його дозволом почали тут володіти три брати Коріятовичі. Щоб боронити сей край від Татар, вони будували замки і літопись згадує три такі замки: Смотрич, Бакоту і Камінець⁵⁾. Проф. Грушевський висловлює дуже справедливий погляд, що пізніша подільська територія уформувалась із земель добутих Коріятовичами на Татарах⁶⁾. А що в наданню Поділля Спиткови з Мельштина Ягайло вчислється між

¹⁾ Teutsch u. Firnhaber, Siebenbürgisches Urkundenbuch I, 81.

²⁾ Theiner, Monum. histor. Hung. I, 337. Порівняти для пояснення булю папи Клима VI з р. 1347. Ibidem I, 737.

³⁾ Fejér, Cod. dipl. Hung. V, 3. 409.

⁴⁾ Вол.-гал. літопись изд. А. Петрушевич. Львовъ 1871. 393, 394, 401, 589.

⁵⁾ Ученые записки II. отд. академіи I. 44.

⁶⁾ Іст. України-Руси IV, 78.

подільськими замками ще Скалу і Червоногород¹⁾, то границю галицько-татарську на Дністрі прийде́ть ся, за проф. Грушевським, посунути аж до устя Стрипи. Про границю на просторі між Дністром і Карпатами проф. Грушевський не згадує нічого. З волинсько-галицької літописи знаємо, що Коломия і солярні коло сего міста належали до Данила й по нападі Татар²⁾. Однак зараз же й зникає Коломия, подібно як Бакота, з обрію галицького князівства і не згадує ся більше в літописи; по всякій імовірності вона перейшла під татарську зверхність. Із-за недостачі позитивних даних можемо тут лише в приближенню накреслити границю. Коли від устя р. Стрипи потягнемо найкоротшу просту лінію до Карпат, то ся лінія буде нам меньш-більш означати границю між галицькою і татарською територією. Таким чином середнє Подністрове і ціле Покуте́ прийде́ть ся причислити до татарських земель.

Прихід Волохів із Мармарошу в області на північнім сході Карпат припадає меньш-більш на половину XIV в. Докладної дати ще не вдало ся означити, а граничними роками являють ся р. 1342 (після путненської літописи) і р. 1359 (після Уреке). Новійші дослідники прихилиють ся більше до першої дати, а д. Чоловський кладе основанє Молдавії на десь недовго перед 1349 р. Зійшовши з семигородських гір, попали Волохи у територію, що стояла під татарською зверхністю. Зараз у перших початках загорнули долину ріки Молдави, від якої дістала назву держава, і швидко посували границі сеї держави головно у північнім і західнім напрямі. Ми не маємо достаточних даних, щоб слідити крок за кроком нові придбаня перших воєводів, тим більше, що вони слідували по собі безперечно дуже скорим темпом. Одним таким етапом у територіяльнім розвою Молдавії треба вважати окупацію теперішньої полудневої і середньої Буковини по долину р. Серету включно. На се вказує протиставленє шипинської землі до властивої Молдавії в грамоті з 1412 р. і згадка про „стару границю“ (розуміє ся, шипинську) в грамоті з 1400 р.³⁾ Однак сей стан не тревав, як думають, до р. 1388 або аж по р. 1411 -- але, як се зараз побачимо, значно коротше. Вже в другім десятиліттю свого істнованя, в третій четвортині XIV в., виступає Молдавія як сильна держава, що від-

¹⁾ Codex epist. Vitoldi, ed. Prochaska Nr. CXV.

²⁾ Вол.-гал. літопись изд. Петрушевичъ 303.

³⁾ Гл. низше.

биває напади таких дужих сусідів, як Угорщина й Польща. В сю пору вже й границі її захоплювали великий шмат землі, який постараємося точніше означити.

Таку пробу роблено вже кілька разів. Чоловський¹⁾, а за ним Кайндль²⁾ кладуть первісну молдавсько-польську границю на широкий лісовий вал, що творить у нинішній Буковині вододіл Серету і Прута. Аргументи, які наводить д. Чоловський на підкріплене своєї тези, мають дуже проблематичну вартість. Казимир, забираючи галицьке Покуте — каже Чоловський — мусів оперти ся о природну границю, а такою границею не могли бути ріки, лише як раз лісисте підгір'є Карпат за Прутом і Черемошем. На північ Прута аж по Дністер простягала ся шипинська земля, що належала також до Польщі. Бо хтож міг би бути її властителем? — питає дальше д. Чоловський. Волохи відмежені пралісом ще не могли так далеко розширити своє володіння, Татари уступили. Також виступає против гадки Стадніцького, що ся область могла належати до Коріятовичів. Отже лишає ся лише Польща; а на доказ сего наводить за Длугошом³⁾ висказ польських послів на Пйотрковській соймі 1448 р., що городи Цецин і Хотин збудував Казимир В.

Тут що слово можна покласти знак питання. Перш за все погляд, що границею між польською державою і Молдавією не могла бути ріка, лише вододіл і ліси, такий довільний, що годі про се поважно сперечати ся. А навіть коли би так справді було, чому як раз вододіл Серета і Прута, особливо коли не доказано, що Казимир дійсно забрав галицьке Покуте? Що до шипинської землі, се правда, що вона в ті часи грала якусь особливу роль, мабуть із огляду на колишню політичну незалежність або самоуправу. Вона ще довго задержала своє окреме ім'я, навіть у часах, коли вже без усякого сумніву належала до Молдавії, але се ім'я затрачує, розуміється, всяке політичне значіння. Що шипинська земля менш-більш до половини XIV в. належала Татарам, не підлягає ніякому сумнівові. Там, під татарською зверхністю вона займала мабуть якесь окремішне, автономне становище, подібне як Болохівщина — коли вже не вважати її частею Болохівщини. Куди належала пізнійше, постараємося зараз виказати. А вже ніяким доказом не може бути звістка

¹⁾ Początki Moldawii, I. cit.

²⁾ Geschichte der Bukowina II, 19—21.

³⁾ Hist. Pol. ed. Przezdziecki V, 48.

про основанє городів Цецина і Хотина Казимиром Великим. Уже сам Длугош уважає її підозреною і тому не подає її від себе, а переказує, що так говорили послы в Пйотркові, а вичисляючи на иньшій місці замки і городи построєні Казимиром, не згадує ні слівцем про Цецин і Хотин¹⁾. В кінці висказ, що Волохи не могли „так далеко“ розширити свого володіння, виглядає доволі цікаво в прирівнанню до таких подій, як знищенє польського війська 1359 р. або витисненє війська угорського короля Людвика, подій, що вказують на сильну і добре зорганізовану державу.

Проф. Кайндль, який піддержує ту саму гадку про територіяльне розмежованє, покликає ся від себе ще на пізнійші граничні відносини і на устну традицію, яка ще в XVIII в. вважала горбовину між Хотиним і Чернівцями старою польською границею. Але й сі аргументи не переконують, бо, як побачимо, далі, границі часто міняли ся, раз у хосен одной, то знов другої держави, і стан посідання прим. з XV в. не може ніяк бути мірилом для третьої четвертини XIV-го. А щоб вискази кількох мужиків і Жидів із часів австрійської окупації (отже кінця XVIII в.), наведені в реляції полковника Зегера як устна традиція, мали яку вартість для рішення сеї справи, за сим мабуть не буде проф. Кайндль дуже обстоювати. Впрочім і ся устна традиція має своє оправданє, але для пізнійшого часу, для доби 1433—1498 р.

Щоби прийти в посіданє шипинської землі, яка, як знаємо, не входила в склад галицького князівства в XIV в., мусів би Казимир перш за все сильною ногою стати в ново придбаній галицькій території. З короткого огляду сучасних подій побачимо, що так не було, що Казимирови просто бракувало догідної хвилі для такої займанщини.

По смерті останнього волинсько-галицького князя Юрія Болеслава († 7/IV 1340) займає в порозуміню з боярами княжий стіл литовський князь Любарт²⁾, який володіє впрочім більш номінально, бо властиву власть розділили бояри між себе. З другого боку підносить Польща, а саме король Казимир В., претенсії на галицький стіл і находить опору в Угорщині. Тепер виникає боротьба за наслідство по Юрію-Болеславі, яка з малими перервами триває аж до р. 1382. Правда, Галичину забрав Казимир уже 1349 р., а дальша боротьба йшла вже за Волинь, але

¹⁾ Ibidem. III. 324.

²⁾ Докази див. Грушевський, Істор. України-Руси IV, 15 17,

серед того нападають литовські війська у спілці з Татарами часто й Галичину¹⁾. В загалі володінє Казимира, особливо в східно-полудневих областях Галичини, ще довго дуже непевне і має більше номінальний характер. Воно опирало ся мабуть головню на кількох залогах по більших містах та може ще на нечисленних громадах німецьких кольоністів. Се слідно хоч би з оповідання про похід угорського короля Людвика через східну Галичину по лнії Белз-Мункач у 1352 р. Угри чули себе як на ворожій території, „про Поляків ані слуху, чуємо тільки про Русинів та татарські ватаги“²⁾. Серед таких обставин ніколи було Казимирови думати про займанщини поза галицько-татарськими границями, а погляд про прилученє шипинської землі до Польщі являє ся не лише довільною, але просто неймовірною комбінацією. При тім не треба забувати, що між галицькі землі, забрані Казимиром, а шипинську територію всувало ся Поділе Коріятовичів.

А все ж таки здає ся нам, що на основі й досі відомих жерел можна сю справу рішити з більшою претенсією на історичну правду. Перш за-все нема вже ніякого сумніву, що місто Серет було в третій четвертині XIV в. столицею молдавської держави. Один із перших воєвод, Ляцко, заходив ся в р. 1369, щоб оснувати тут молдавську, католицьку метрополію і за його старанєм утворив папа єпископію в Сереті³⁾. Вже ся обставина каже сумнівати ся, щоб границя йшла вододілом Прута і Серета, бо місто Серет лежало би тоді майже на самій північній границі воєводства і тим самим не надавало би ся на столицю і метрополію держави. Дуже конкретні натяки для визначеня молдавсько-польської границі за Казимира В. маємо в оповіданнях Длугоша і Калімаха про нещасливу виправу польського короля в 1359 р. Длугош так описує похід польського війська: „Військо опустило границі польської держави 30 червня, і війшовши до ворожої землі, одержувало постійно успіхи та в кількох менших стрічах побідило неприятеля, який ухияв ся від рішаючої битви. Бо молодший Петро пізнавши, що небезпечно отверто бороти ся зі Стефаном і польським військом, рішив ся підійти їх зрадою. Були просторі і великі ліси, положені в шипинській

¹⁾ Прим. в 1353 р. спустошили війська Любарта Львів і здобули Галич. Dlugossii Hist. Pol. III, 227.

²⁾ Hist. Hungaricae fontes III, 165—6. Cf. Грушевський с. 1. IV, 36.

³⁾ Про сю справу: Theiner, Mon. hist. Hung. II, 99, 101; Monum. Pol. hist. I, 660, 66. Cf. Abraham, Biskupstwa łacińskie w Moldawii, Kwart. histor. XVI, 172—207.

землі, які Волохи зовуть Полонинами (Ploniny), тому що вони пусті, не орані, ані управлені. Туди мусіло переходити військо, щоб дістати ся до середини краю і на рівнину (*ad interiora et plana*)¹⁾. Далі оповідає, як Волохи попідтинали в тім лісі дерева, валили їх на переходяче військо і тим способом його знищили; в кінці зазначає, що „ті густі ліси з часом повирубували і на тім місці повстали управні поля“¹⁾.

З сего оповідання бачимо, що всі події, себто похід польського війська і катастрофа, відбули ся на шипинській території. Про місце самої катастрофи висловляють ся історики ріжно; давнійше шукали його між Дністром і Прутом; Прохаска²⁾ думає, що битва відбула ся в лісах звисних під назвою „Велика Буковина“, на вододілі Прута й Серета; Кайндль³⁾ називає ложним погляд, що вона мусіла відбути ся між Дністром і Прутом, а Журковський⁴⁾ просто кладе її коло місточка Глібока⁵⁾. Остання точна льокалізація се лише нічим не умотивований здогад без ніякої реальної вартости. Против двох попередних поглядів можна би завважити, що їм суперечать останні слова Длугошевого оповідання, а саме, що „ті густі ліси з часом повирубували і на тім місці повстали управні поля“. Значить, за часів Длугоша, в другій половині XV в., тих лісів уже не було — а сего не можна сказати про ліси на вододілі Прута й Серета, а тим менше коло Глібокої, де в лісах потерпів іще 1497 р. Ян Ольбрахт таку саму катастрофу, як і Казимир. Впрочім друге жерело до сеї війни, Калімах⁶⁾, оповідає, як польське військо перейшло Дністер, але про перехід Прута не згадує нічого. Обі сі обставини промовляли би як раз за тим, що головний бій Поляків із Волохами відбув ся на північ від Прута.

Але для нашого питання льокалізація катастрофи з 1359 р. не має рішучої ваги. Бо коли би ми навіть прийняли погляд Прохаски, то се не змінить територіяльної справи. Для нас важне, що битва відбула ся в шипинській землі, а се каже Длугош зовсім виразно. Він оповідає про попередні стрічі з Воло-

¹⁾ Długossii Hist. Pol. III, 277—278.

²⁾ Początki Moldawii, I. cit.

³⁾ Gesch. d. Bukowina II, 11. Ann. 25.

⁴⁾ Gesch. d. Bukowina в ювілейнім виданю: Die Bukowina, verfasst durch die k. k. Gendarmerie. Czernowitz 1899, ст. 256.

⁵⁾ Тепер місточко на Буковині в серетських повіті.

⁶⁾ Vita Sbignei Cardinalis, рукоп. Ягайл. бібл. в Кракові ч. 2198 і 59, бібл. Оссолінських ч. 938. Cf. Prochaska, I. cit.

хами і успіхи польського війська, заки ще воно зайшло на місце головної катастрофи. Виходить, що Вохохи газдують у шипинській землі, як у своїм власнім краю; вони не нападають, а обмежують ся на дефензиву, уникають рішаючої стрічі і старають ся заманити Поляків у засідку, що їм остаточно вдає ся. Що такий спосіб війни можна вести лише у себе дома, на добре знаній області, а ніяк у чужім краю — се мабуть кожному ясне. Коли додамо, що Длугош шипинську землю просто зове „*Terra hostilis*“, тоб-то в сьому разі волоською землею, а Калімах оповідає, що Поляки перейшовши Дністер розбили табор у волоській землі, можемо цілком певно сказати, що шипинська земля вже перед р. 1358, отже в половині XIV в., належала до молдавської держави.

Деякі звістки дозволяють нам означити точнійше територію шипинської землі. Центром її була безперечно оселя Шипинці, на північ від Прута¹⁾. Грамота воеводи Іллі з 1437 р.²⁾ вчисляє ще отсі городи в шипинській землі: Хотѣнь (Хотин), Цецючъ (Цецин) і Хмеловъ³⁾. Після договорної грамоти угорського короля Жигмонта з Ягайлом і Витовдом із 15 марта 1412 р. сягала ся область на полудне аж по „великі ліси звані Буковиною, що простягають ся від Карпат, здовж молдавської границі, аж по Серет до другого ліса званого малою Буковиною, аж до ріки Прута“⁴⁾. Інакше кажучи, полудневою границею шипинської землі був лісистий гірський вал, яким іде вододіл Прута і Серета. На півночі сягала ся земля безперечно по Дністер, бо

¹⁾ Тепер село на Буковині в кіцманському повіті, звісне із неолітичних находок.

²⁾ Documente... cul. Hurmuzaki I, 2. App. II, 820—821.

³⁾ Положене сего города було досі незвісне. Ми звертаємо увагу, що в протоколі розмежованя дібр радовецької єпископії з 1782 р. є згадка про дві грамоти, по яким границу тих дібр від села Іванківців мала гворити хмелівська дорога. Сеї дороги в 1782 р. вже ніхто не тямив [Wickenhauser, Molda IV, 1, ст. 166]. Після сеї звістки лежав Хмелів на лівім березі Прута, недалеко від Снятина.

⁴⁾ Quod silue maiores Buccovina dicte, incipiendo a montibus sive Alpibus regni Ungarie, inter eandem terram Moldwanie, et terram Sepineycensem situate penes Sereth, protendentes se ad aliam silvam minorem Buccovinam dietam usque ad fluvium Pruth. Documente... cul. Hurmuzaki I, 2 p. 483—487. Се протиставлене шипинської землі до властивої Молдавії показує, що первісно Шипинці творили все таки окреме політичне тіло, безперечно під татарською зверхністю. Нам ходить лише про переведене доказу, що ся окремішність тревала лише до 50-их років XIV в.

Хотин причисляє ся до неї. Сей город вказує також у приближенню східну границю; західна йшла між Хмелевом і Снятином.

Наведена договорна грамота означає нам також меньш-більш положене Буковини. До помочи беремо ще дві донаційні грамоти: Романа з 30 марта 1392 р.¹⁾ і Іллі з 2 липня 1439²⁾. В першій надає воєвода села Чурсачевці, Владимирівці і Букурівці над Серетом і означає границі тих сел, між якими названа велика Буковина. Згадані тут села вже не існують, але при дальшій розмежуванню згаданий „шер[б]овській хотарь“, що вказує на село Шербівці на північ від міста Серета. В другій дає Ілля протопопови Юзї кілька осель, між иньшими „подъ Боуковиною Жигърѣнїи“. Село тої назви, Jigoranі, лежить між ріками Серетом і Прутом, на схід від міста Роман у Румунії. Зібравши все до купи, бачимо, що назва Буковина прикладала ся до доволі значного простору землі. Велика Буковина починала ся від Карпат, меньш-більш в околицях жерел Серета, займала лісисту горбовину між Черемошем і Прутом із одного боку, а Серетом із другого і доходила що найменше до теперішньої румунсько-буковинської границі. На схід і полудневий-схід від неї простягала ся „мала Буковина“, звана також просто Буковиною, і займаючи дальшу часть горбовини між Прутом і Серетом, доходила по лінії міста Роман, або й дальше. Так стояла би ся справа, коли би тій назві придавати територіяльне значінє. Однак дуже можливо, що Буковиною звали в загалї кожний більший буковий ліс, можливо тим більше, що крім висше згаданих були ще й иньші Буковини. Ліси між Черемошем і Прутом на галицькім Покуттю називають ся й до нині також Буковиною. Ту саму назву мали ліси в околиці Котнара, на полудневий-схід від Сучави і між Прутом та Дністром на північний-схід від Чернівців аж по Хотин³⁾.

Таким чином уже в другім десятиліттю свого існування загорнула молдавська держава землі від річки Молдави й Карпат аж по Дністер, себ-то цілу територію теперішньої Буковини. Оставало би означити ще точнїйше східні і західні границі воєводства. Що до східної границі, то та властиво не входить в обсяг нашої розвідки; згадаємо лише, що до р. 1359 р. Татари представляли все ще визначну силу і грали важну ролю в бор-

¹⁾ Hajdêń, *Archiva istorică I*, № 19.

²⁾ *Documente... cul. Hurmuzaki I*, 2. App. II, 876.

³⁾ *Kantemir, Descriptio Moldaviae* 29. Cf. *Kaindl, Gesch. d. Bukowina II*, 17, *Ann.* 2.

бах Казимира з Литвою за галицьку Русь і Волинь, даючи раз одній, то знов другій стороні перевагу. Тому молдавська держава не сягала в той бік далеко поза лінію Хотин-Іцкани¹⁾, які згадують ся вже в переказі про прихід Драгоша²⁾. А у другій половині XIV в., коли по смерті Бірди-бека (1359 р.) в орді настала повна анархія, звертають воєводи, під впливом натиску Польщі з заходу, в тім напрямі свою заборчу політику, і Роман у грамоті з 30 марта 1392 р. називає себе „володарем молдавської землі від полонин (Карпат) аж до моря (Чорного)“³⁾.

Про західну границю молдавської держави з третьої четвертини XIV в. стрічаємо в історичній літературі або цілковиту мовчанку, або загальне означенє вододілом Прута, чи властиво Черемоша й Серета. Той погляд заступають тепер усі історики. Покуте вважає ся само по собі польською територією, а д. Чоловський, як ми вже бачили, опирає по части на тім свій погляд, що й шипинська земля належала до Польщі. А все таки історичні жерела і вказівки доводять до иньшого висліду.

Вже висше, при обговореню границі між галицькими і татарськими землями в XIV в. ми сказали, що по всякій правдоподібности Покуте — бодай по верхівя Прута — треба вчислити до татарської землі. Колиж перші молдавські воєводи загорнули територію нинішньої Буковини від Молдави аж по Дністер, відтяли Покуте від решти татарських земель. Таким робом ізольоване Покуте могло припасти лише або Польщі або Молдавії. Одиною, бодай на позір реальною підставою погляду, що Покуте належало до Казимира В., є грамота з 3 лютого 1367 р., якою польський король надає солянні жерела в горах Нивиця і Утороп коло Коломиї⁴⁾. Вона не переховала ся в оригіналі, лише в облятованім потвердженю Жигмонта-Августа. Вже се пізне потвердженє ослаблює її доказову вартість. Иньші обставини захитують іще поважнійше її автентичність. Нотар, підписаний у грамоті, Jacobus Petri de Pobran, не виступає в жадній иньшій грамоті Казимира В. Датованє „in Lemburga“ вказувало би, що

¹⁾ Тепер село на Буковині в сучавському повіті, гранична станція залізницї.

²⁾ Мирон Костин у своїй римованій літописи. *So gal n i e a n u, Cronicele Rom. Bucuresti* 1874 III, 516.

³⁾ Hajdê ū, *Archiva istorica* I, № 19.

⁴⁾ *Kodeks dyplom. Malopolski* III, ст. 202—203 № 797. Новиця не лежить коло Коломиї, а далеко на захід, коло Калуша.

Казимир д. 3-го лютого 1367 р. був у Львові, а се суперечить звісним подіям. Ми знаємо, що польський король був на Русі 1366 р. і то після основних виводів проф. Грушевського в серпні¹⁾; в жовтні видимо його в Кракові, а на падолист і грудень припадає його подорож до Марієнбурга²⁾. 13 лютого 1367 р. він надає грамоту в Бечу, а 3 марта в Кракові³⁾. Виходило би, що Казимир серед зими поїхав із Марієнбурга до Львова, не знати в якій цілі, а потім вертаючи до Кракова поступив до Беча, що лежить в ясельських горах, зовсім не по дорозі зі Львова до Кракова. Також і їзда що найбільше в 11-ти днях зі Львова до Беча вимагала би від короля, який подорожував звичайно з цілим табором і причотом, незвичайного на ті часи і під ту пору поспіху, з виключенем довших перестанків і випочинків.

Таким чином автентичність грамоти з 3 лютого 1367 р. на стільки сумнівна, що годі її уживати за рішачий доказ у так важній справі. Інших доказів, що Покуте в той час належало до Польщі, нема ніяких.

Ми звертали вже увагу на непевний характер володіння Казимира в галицькій землі, яке особливо в східних областях було чисто номінальне, на постійні борби, які він мусів зводити з Литвою і Татарами, на малу правдоподібність нових придбань із його боку. Впрочім нещаслива випада з 1359 р. не остала тут певно без наслідків. Молдавія, відтята від сходу сильною ще татарською державою, проявляє під ту пору експанційну тенденцію на захід.

Все те могло би навести на здогад, що Покуте попало також у другій половині XIV в. під зверхність Молдавії. На се вказують іще й інші, певніші аргументи. Перш за все та обставина, що молдавські воеводи вважали Покуте давною молдавською землею, яку Поляки пізнійше силою забрали. Коли молдавські бояри обіцяють у р. 1395 Ягайлови в імені воеводи Стефана й словом не згадувати про Коломию, Снятин і Покуте⁴⁾, то се значить, що Молдавія мала в той час претенсії на Покуте як на землю, яка їй по переді належала. Ще виразнійше висказує се Стефан Великий в листі до короля Александра 1502 р.: „I tohdy to bukata zemli, szto ot halickoho Bukowiny dolu mezy Dnie-

¹⁾ Історія України-Руси IV, 39. Грамота Казимира з 28 VIII 1366 виставлена в Володимирі. (Akta gr. i ziemsk. III, ч. 16).

²⁾ Грушевський *op. cit.* IV, 387.

³⁾ Kodeks dyplom. Małop. III, № 799 і 800.

⁴⁾ Акти зап. Росс. I, 27.

strom i Pininami, szto iz wieka prysłuchało ku Mołdawskoy zemli, ot dawnych czasow, a to tuiu bukatu zemli ne włożyli ni w zapisach, ni w prysiahach". А низше: „Tot kus zemli, aby ieste sia jeie liszyli, bo była naszoy zemli Mołdawskoy z starodawna otczyna"¹⁾. Сі вислови, подані в зовсім офіційній формі, як оправдане претенсій на Покуте, мусіли мати певну історичну основу. Вони могли відносити ся лише до часу між основанем воєводства і 1395 р., бо пізнійше, як се побачимо далі, Покуте все належало до Польщі.

Дальшим доказом служать події з перших часів Ягайла. В 1388 р. позичив Ягайло у молдавського воєводи Петра три тисячі рублів і обіцяв, колиб до трох лїт не звернув тих грошей, віддати йому в застав Галич із цілою волостю²⁾. Для порівняня візьмім пізнійшу грамоту Ягайла з 1411 р. Тут обіцяє польський король звернути воєводі Александрови решту тої суми, тисячу рублів, і зобов'язує ся, коли би за два роки не вспів заплатити, віддати йому Снятин і Коломию і покутську землю³⁾. Очевидно, коли Ягайло в 1388 р. дає в застав Галич із цілою волостю, а не згадує про Снятин, Коломию і Покуте, то ся область належала тоді до Молдавії. Не маючи Покутя, не міг би Петро брати в застав Галича, відділеного від його земель чужою територією. В 1411 р. Покуте належало вже до Польщі, тому Ягайло дає ту землю в застав, а не згадує знов про Галич. Чоловський розв'язує сю справу зовсім довільно. Він каже, що галицька волость, се ніщо иньше як Покуте, і вважає грамоти з рр. 1388 і 1411 за ідентичні⁴⁾. Той погляд полягає на простім нерозумінню номенклятури. Се правда, що пізнійше Покуте належало до галицької землі (*ziemia halicka, terra haliensis*), але се стало ся аж у XV в., а терміни волость і земля зовсім не тотожні. Назва „волость“ уживала ся в значіно більше спеціальнім, як часть „землі“ і відповідала латинському *districtus*⁵⁾. Впрочім гадка д. Чоловського суперечила би пересадній нераз точности, яку заховували в грамотах при означеню

¹⁾ *Źródła dziejowe* t. X № IV, 23.

²⁾ Акти зап. Росс. I, 22.

³⁾ *Documente...* cul. Hurmuzaki I, 2, App. II, 829.

⁴⁾ *Sprawy wołoskie w Polsce* cit. I.

⁵⁾ В грамоті Свидригайла з р. 1424 (Акты юж. и зап. Росс. I, 8) говорить ся про снятинську волость, а в грамоті Ягайла з р. 1433. (*Documente...* cul. Hurmuzaki I, 2 App. II, 846—7) про цецинську і хмелівську волость, як части шипинської землі.

територій. Тому замість усяких штучних комбінацій і здогадів, треба держати ся того, на що жерела доволі недвозначно вказують, а саме, що Покуте в другій половині XIV в. належало до Молдавії, а не до Польщі.

Остала би ще справа Галича, а то чи договір із 1388 р. в справі заставу сього города був виконаний, чи ні? Що Ягайло до трьох літ не звернув цілої позиченої суми, знаємо з грамоти Івашка з р. 1400¹⁾. Ще в 1411 р. був польський король винен 1000 рублів²⁾. Після умови з 1388 р. повинен був Галич враз із волостю перейти по трьох літах, тоб-то 1391 р. під заряд Молдавії. Однак по всякій правдоподібності се не стало ся. Про володінє воєвод у Галичи нема само собою ніяких слідів, а в грамоті з 1395 р.³⁾ зрікає ся воєвода лише Коломиї і Снятина, що було би незрозуміле, колиб і Галич був під зверхністю Молдавії. Впрочім і політичні обставини вказують на се, що до виконання заставу не прийшло. Саме 1391 р. вмер воєвода Петро; за його наступника Романа приходить до невдачного конфлікту з Витовдом, якого наслідком була страта Покутя 1393 або 1394 р.

Збираючи все сказане до купи, можемо означити первісну границю між Польщею та Молдавією. Вона йшла меньш-більш від верхів'я Прута, здовж сеї ріки аж до місця, в яким Прут повертає на схід; відси на північний-схід до Дністра висше устя Стрипи та Дністром у низ. На північно-східнім Покарпатю займало молдавське воєводство Покуте, шипинську землю і області на південь від сеї останньої аж по Карпати.

II.

Але сей стан не тревав довго. Ще в остатніх літах XIV в. змінили ся територіяльні відносини на некористь Молдавії. Наступник воєводи Стефана, його молодший брат Роман, вдав ся 1393 р. в спілку з Коріятовичами з Поділя против Витовда; союзники потерпіли невдачу і в звязку з нею стоїть мабуть упадок Романа. В найблизшій році перейшов угорський король Жигмонт Карпати і підсунув ся аж під Сучаву. Тими подіями похіснувала ся безперечно Польща, забираючи собі ціле Покуте. Ви-

¹⁾ Documente... cul. Hurmuzaki I, 2 App. II, 820—821.

²⁾ Ibidem I, 2 App. II, 829.

³⁾ Акты зап. Росс. I, 27.

слід був такий, що коли наступник Романа, Стефан, заключив у 1395 р. договір із Ягайлом, мусів зректи ся претенсій на Коломию, Снятин і Покуте; про Цецин і Хмелів мали умовити ся устно з королем¹⁾.

Так у р. 1393 або 1394 перейшло Покуте під зверхність Польщі. Для означення нової границі обох держав на південь від Прута треба здати собі справу з питання, як далеко простягало ся Покуте на схід, чи теперішня східна границя Покутя, а саме ріка Черемош, мала се значінє і під ту пору. Ми порушили се питанє особливо тому, що в новійшій літературі приходить ся часто зустрічати ся з поглядом, немов то в XV в. Покуте простягало ся на схід поза Черемош аж до горбовини вододілу Черемоша і Серета, і що наслідком сего границя між Польщею і Молдавією йшла в той час головним хребтом сеї горбовини²⁾. Беручи справу з боку географічної морфології, треба безперечно причислити до Покутя цілу долину Черемоша, але з сего годї робити якісь висновки на політичні границі, тим більше, що не бракує нам до сего иньших, певнійших жерел.

І тут головним жерелом для територіяльних відносин являють ся грамоти. З початком XV в. заснував воєвода Александер Добрий єпископію в Радівцях і приділив до неї 50 церков із попами, так що вона займала цілу північно-західну часть воєводства. За дату основаня сеї єпископії приймають звичайно р. 1402³⁾ або 1403⁴⁾, а сим означений також час Александрового наданя. Однак грамота сього наданя досі незвісна і мабуть затратила ся; заховало ся лише потвердженє воєводи Стефана В.

¹⁾ Акты зап. Росс. I, 27. Сей договір, який цілком ясно показує, що Покуте і шипинська земля були досі в посіданю Молдавії, завдав чимало клопоту д. Чоловському. Що претенсії на Покуте він пояснює позичкою 3000 рублів, хоч там була згадка лише про галицьку волость, ми вже згадували; що до шипинської землі він думає, що Ягайло надав її воєводам 1388 р. як ленно польської корони, не дбаючи зовсім, що про те нема ніде в жерелах найменшого сліду. (Sprawy wołoskie w Polsce do r. 1412 cit. I.)

²⁾ В згаданім уже ювілейнім виданю жандармерії пишає ся навіть історична карта Буковини, де границя означена хребтом горбовини між Черемошем і Серетом.

³⁾ Oniciul, Gesch. d. Bukowina w D. Österr.-ung. Monarchie in Wort u. Bild (Bukowina ст. 77).

⁴⁾ Bogdan, Un document de la Alexandru cel Bun. Convorbii literare 1901, ст. 363. Cf. Kaindl, op. cit. II, 80.

з р. 1490¹⁾). В тім подтвердженю вчисляє Стефан 50 церков із попами, які належать до радовецької єпископії, та згадує при тім, що шість церков названих у грамоті Александра надав монастиреви в Путні, а за се дає радовецькій єпископії шість інших церков у черновецькій волости, щоб число 50 церков було повне. Виразне зазначене сеї зміни дає запоруку, що інші церкви остали ті самі, що були вже в наданю Александра; се підчеркує ся впрочім у подтвердженю ще з окрема виразно²⁾). Тим то грамота Стефана з 1490 р. стає цінним жерелом для територіальних відносин із перших початків XV в., а через се й для означення польсько-молдавської границі по умові з р. 1395.

Між селами чи там церквами, вчисленими в згаданій грамоті, знаходимо: Калинівці, Замостє, Вижницю³⁾ і Банилів⁴⁾ — оселі положені в долині Черемоша або й над самим Черемошем. Колиж Александер у 1402 або 1403 р. міг ті села приділити до новозаснованої єпископії, річ ясна, що вони в той час належали до Молдавії. Тим то польсько-молдавська границя по договорі з 1395 р. не йшла ніякими хребтами і вододілами, а просто по ріці Черемоши і відповідала зовсім теперішній галицько-буковинській границі.

Про розмежуванє на північ від Прута аж по Дністер не говорить договорна грамота з 1395 р. нічого певного. Вона каже лише загально, що про Цецин і Хмелїв має воевода уговорити ся з королем, коли буде у него. Однак із сего, що супірник Романа, Івашко, обов'язав ся в 1400 р. відступити Ягайлови шипинську землю з городами і зректи ся гроший, які Ягайло позичив був у його батька Петра, все те за ціну польської помочи до осягненя воеводського стола⁵⁾), бачимо, що шипинська земля остала за Молдавією. Ще ліпше слідно се з грамоти, якою в 1412 р. воевода Александер надає Журці Драготескулови Чер-

¹⁾ Вид. в оригіналі у А. С. Петрушевича, Бывшая Радовецкая епископия на Буковинѣ. Наук. сборникъ гал.-рус. Мат. Львовъ 1886, 177—187 і в лихтінім німецькім переводі у Wickenhauser, Molda IV, 1, 131—135.

²⁾ ...що же били дани тоти її церкви ис попи отъ деда нашего отъ Александра воеводи. Ibidem.

³⁾ В виданю Петрушевича „оу Басниці“, у Вікенгавзера „in Basniz?“ — безперечно помилка або писаря грамоти, або видавців (Б місто В). Що се не яка інша місцевість, а саме Вижниця, видно ще з того, що в грамоті оселі вчислені в певнім географічнім порядку відповідно до свого положеня.

⁴⁾ Є ще на Буковині другий Банилів (волоський), але він названий у грамоті окремо, зараз за Сторожинцем, з поясненем: „що на Серетѣ“.

⁵⁾ Documente... cul. Hurmuzaki I, 2. App. II, 820—821.

навку коло Топорівців¹⁾, із написи на надгробнику в радовецькій церкві, де згадуєся, що княжна Анастасія († 1420 р.), дочка воєводи Лячка, дарувала радовецькій єпископії Кіцмань²⁾. Однак для точнішого означення границі на просторі між Прутом і Дністром не маємо даних. Беручи на увагу положене Хмелева, можемо прилучити ся до загального погляду, що й тут границя відповідала нинішній.

Висше ми згадували, що умови з 1388 р. правдоподібно не виконано. З більшою певністю можемо те саме сказати про пізнійший договір заключений 1411 р. між Ягайлом і воєводою Олександром. Той договір довів до великих непорозумінь в історичній літературі, тому мусимо й ним зайняти ся ближше. В 1411 р. зобов'язує ся Ягайло окремою грамотою звернути Олександрови тисячу рублів, решту давного довгу, а коли би до двох літ не вспів сего заплатити, дати в застав Снятин, Коломию і покутську землю³⁾. Се дало притоку до категоричних⁴⁾ або гіпотетичних⁵⁾ висказів, що Покуте в рр. 1413—1433 належало до Молдавії. Інші знов обходять зручно се питанє, але говорять про застав як річ довершену⁶⁾. Що Ягайло ані не думав виконувати свого зобов'язання, бачимо по договорі в Любовлі з 15 марта 1412 р. Тут уговорює ся він із угорським королем Жигмонтом що до поділу Молдавії на випадок, коли б Олександр не хотів помагати против Турків⁷⁾. Вправді до виконання сего договору не прийшло, але Олександр

¹⁾ Ibidem I, 2. App. II, 832. Тепер села на Буковині в черновецькім повіті на північ від Прута.

²⁾ **ІЮСТЕФЯН ВОЄВОД • ГСДНЪ | ЗЕМЛИ МОЛДАВСКОИ •**
ВЛѢ ЗѢ. МСЦЯ ЯВ ЯІ • УКРАСИ ГВОБ (м. б. ГРОВ) СЕОБИ
ПРѢДѢДИЦИ КНА | ЖНИ ЯНАСТАСИ ІЖЕ | ДЯДЄ КОЦМАИ
ЇБИТЕЛИ СЕИ • ДЪЦИ ЛЯЦКА ВОЄВОД • ОНА ПРѢСТАВИ
СА ВЛѢТ СЦКИ. МСЦЯ МЯРТ КС. Див. Dr. E. Kozak. Die Inschriften aus der Bukowina. Wien 1903. Сю напись видав по переди Wickenhauser, Molda IV, 1. ст. 9, але з помилками.

³⁾ Documente..., eul. Hurmuzaki I, 2 App. II 829.

⁴⁾ Czacki, O litewskich i polskich prawach. Kraków 1861, I, 190 і 274 в примітках.

⁵⁾ Проф. Калужняцький в увагах до виданої ним грамоти з р. 1433 в Documente... I, 2. App. II, 847. — A. D. Xenopol, Istoria Romînilor II, 155, не розуміючи грамоти, думає, що тут ходило про нову позичку Ягайлови і що шипинська земля аж тепер, враз із Покутем, припала Молдавії.

⁶⁾ Kaindl, Gesch. d. Bukowina II, 17; Oneiul, cit. I. ст. 79.

⁷⁾ Documente... eul. Hurmuzaki I, 2. 483—487.

не дістав Покутя. Се слідно з різних обставин. В 1415 р. обіздив Ягайло руські землі і заїхав аж до Снятина; туди наспів також Олександр і зложив йому присягу вірности¹⁾. Такі присяги вірности приймали польські королі все на своїй території, бо се не лицювало з гідністю зверхника їхати за нею в край ленника. В 1421 р. взиває польський король свої міста до плачення податку на пруську виправу, а між ними й Снятин та Коломию²⁾. В 1424 р. розпоряжає ся Свидригайло покутськими оселями і надає Косів над Рибницею, Березів і Жабе над Черемошем Владови Дрогосиновичеві³⁾. В кінці 1431/32 р. розпочав воєвода Олександр великий похід на Покуте, але польські війська витиснули його відси. Всі ті обставини наглядно показують, що умова з 1411 р. не потягла за собою ніяких територіальних змін і що Покуте остало ся й далі під рукою Польщі.

Нове пересуненє границі, і то знов на некористь Молдавії, приніс договір із р. 1433. Невдалий напад Александра на Покуте і заворушення, що зпали на воєводство по його смерті, вихіснувала Польща подібно як у р. 1395. Д. 13 грудня 1433 р. прийшло до нового розмежованя обох держав. Цецин, Хмелів і Шипинці остали при Молдавії, а границю на півночі від Прута означено таким робом: „Між Снятином із польського боку і Шипинцями „з молдавського — ріка Колочин; від сеї ріки поперек поля „Болохова аж до Дністра, висше села Потока, яке також до „Волохів має належати, а далі Дністром аж до моря“⁴⁾. Потока Колочина на нових картах нема, однак годі сумнівати ся, що се той самий потік, який пливе попри Кулачин, східне передмісте Снятина, і вливає ся з лівого боку до Прута⁵⁾. Той потік звав ся в XVI в. Снятинка⁶⁾, а нині називає ся Турецький потік і творить границю між Галичиною і Буковиною. Від жерел сеї річки йшла границя, як каже грамота, до Дністра висше села Потока. Не дошукуючи ся сего села, ведуть Кайндль і Ончул дальшу границю рівно з теперішною буковинсько-галицькою. Однак на тій лінії нема села Потока, що після грамоти тво-

¹⁾ Długossii Hist. Pol. IV, 188.

²⁾ Codex epist. Vitoldi, ed. Prohaska. Ap. Nr. XIII.

³⁾ Акты юж. и зап. Росс. I. 8.

⁴⁾ Documente... eul. Hurmuzaki I, 2. App. II 846—47.

⁵⁾ В латинських грамотах він зове ся також Колачин. Cf. Documente... eul. Hurmuzaki II, 2. 518 і 519.

⁶⁾ Жерела до істор. України-Руси вид. ком. археогр. Наук. Тов. ім Шевченка т. I, ст. 1.

рило демаркаційну точку над Дністром. В недалекій віддалені від жерел Колочина лежать на правім березі Дністра два села тої назви: Поточиска в Галичині, в городенському повіті, і Чорний Потік на північно-східній границі Буковини. Що границя йшла саме на село Чорний Потік, бачимо з надання воеводи Богдана з 1451 р., де згадують ся оселі Іванківці, Погорилівка і Хатчинці, як „селища пустаа, що сут на границі“¹⁾. Ту границу треба собі уявити як менш-більш просту лінію, тим більше, що по словам саме наведеної грамоти тут лежали незаселені простори²⁾. Вона йшла від жерел Колочина на північ від села Хлівищ, поміж Давидівці і Ставчани, Заставну і Товтри, Погорилівку і Вікно і доходила висше Чорного Потока, коло Онута, до Дністра. Таким робом ціла найбільше на північ висунена частина теперішньої Буковини, стоковище Дністра, було приділене до Польщі.

Також на південь від Прута пороблено зміни в хосен Польщі. Вашківці остали при Молдавії³⁾, але Замостє і Вилявче, що лежать на правім боці Черемоша, перейшли до Ягайла. Про дальший напрям границі, чи вона далі йшла горбовиною вододілу між Черемошем і Серетом, чи вертала назад до Черемоша, не дає договор із р. 1433 ніякого вияснення. На щастє знаходимо се виясненє з другого боку. З записок у галицьких судових актах з рр. 1445, 1451, 1452 і 1457 видимо, що Банилів, Замостє і Миліїв⁴⁾ належали до Мужила Бучацького, старости снятинського і коломийського, і причисляли ся до снятинської волости (in districtu Sniathinensi)⁵⁾. Крім сего маємо згадку літописця Некульчі⁶⁾, що Стефан Великий по катастрофі Ольбрахта відібрав від Польщі села над Черемошем: Довгополе, Путилів, Ростоки, Вижницю, Іспас, Миліїв, Вилавче, Корапчів, Замостє

¹⁾ Матеріали для исторіи взаим. отнош. Россіи, Польши etc... собр. В. А. Уляницкимъ. Nr. 70.

²⁾ Се було би те згаданє в договорі болоховське поле, про яке традиція тепер загинула.

³⁾ В договорі каже Ягайло: „А Васковци Стецку воеводѣ отписали есмы“ — немов би то село належало по переду до Польщі; але так само говорить: „Даємъ Цецунъ и Хмеловъ“ хоч сї городи й давнійше були молдавські. Що Вашківці не згадані в наданню радовецької єпископії, се мабуть тому, що там не було ще церкви.

⁴⁾ Село на пол. від Банилова, на правім боці Черемоша.

⁵⁾ Akta grodzkie i ziem. т. XII Nr. 1496, 1523, 2461, 2530, 2793 і 2816.

⁶⁾ Cogălniceană, Letopisitul II 149.

(Вашківці)¹⁾ і Волоку. Всі ті села могли перейти під польське панованє лише 1433 р., бо перед сим роком цілий правий бік долини Черемоша належав до Молдавії. Тепер можемо і на полудни від Прута цілком точно означити хід польсько-молдавської границі з р. 1433. Вона покидала Черемош на захід від Вашківців, врїзувала ся вигненим на схід луком між Волоку і Станівці і тримала ся меньш-більш західного збоча горбовини черемошсько-серетського вододілу, зближаючи ся враз із ним що раз то більше до Черемоша. Ціла долина сеї ріки аж по жерела припала тепер Польщі.

Від сего часу аж до кінця XV в. не було на польсько-молдавським пограничу ніяких змін. Але й в ту пору дали деякі, пізнійше невиконані договори притоку до ріжних хибних здогадів і поглядів. В 1437 р. відступає воєвода Ілля польському королеви, за шкоду зроблену Александром при нападі на Покуте, шипинську землю з городами тої землі Хотиним, Цецином і Хмелевом і всіми волостями, містами й селами²⁾. До сеї грамоти справедливо завважає проф. Калужняцький³⁾, що її постанови остали невиконані і шипинська земля остала при Молдавії до р. 1444. Бодай у тім році бачимо ту область у посіданню Марії, жінки воєводи Іллі, яка розпоряджає ся нею знов на користь Польщі⁴⁾. Але й сей дарунок був ілюзоричний, бо як раз у тім році воєвода Стефан прогнав Іллю з княжого стола і загорнув враз із його уділом⁵⁾ і шипинську землю. Доказом сего доволі численні грамоти, в яких воєводи зараз у найблизшій часі розпоряджали ся оселями, положеними між Прутом і Дністром. 5 цвітня 1445 р. дає Стефан льоготетови Михайлови Гаврилівці⁶⁾; 27 жовтня 1451 потверджує Богдан продажу сіл: Іванківці, Погорилівка і Хотчинці та згадує Давидівці⁷⁾; 1452 р. Александер потверджує продажу Лужан⁸⁾ і т. д. Тим то треба вважати хибним погляд, що воєвода Ілля в 1437 р. справді зрік ся

¹⁾ Помилка літописця, бо Вашківці мабуть усе, а від 1433 р. цілком певно належали до Молдавії; навпаки пропущено тут Банилів.

²⁾ Documente... cul. Hurmuzaki I, 2. App. II. 871—872.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Ibidem I, 2. p. 699.

⁵⁾ Досі володіли Стефан і Ілля спільно.

⁶⁾ Матеріали... собр. Уляницькимъ Nr. 60.

⁷⁾ Ibidem Nr. 70.

⁸⁾ Ibidem Nr. 71.

шипинської землі і що ся область аж 1456 р. вернула до Молдавії ¹⁾.

III.

Аж по виправі Ольбрахта на Буковину, по памятній катастрофі польського війська в лісах коло Глібокої 1497 р. наступають нові переміни границь, сим разом коштом Польщі. Зараз у літі найблизшого року напав воєвода Стефан В. Поділе і галицьку Русь і забрав величезну добич враз із великим числом полонених. Рівночасно мабуть відобрав від Польщі землі відступлені в 1433 р., то-б то північну часть шипинської землі і правий бік долини Черемоша. Так бодай виходить із наведеної вже звістки в літописи Некульчі, де виразно каже ся, що села над Черемошем забрав Стефан В., і то тоді, коли заключив мир з Ляхами ²⁾. Мир сей заключила Польща за посередництвом угорського короля Володислава в липни 1498 р., дотичну грамоту маємо в трьох примірниках, то-б то потвердження Ольбрахта, Володислава і Стефана ³⁾, однак ніде нема згадки про якісь територіяльні зміни і нові границі. Сю суперечність жерел можна пояснити тим, що мир із 1498 р. був заразом союзом згаданих трьох держав против Турків, які загрожували особливо Угорщину і Польщу, і тому дразливу справу границь полишено умисно на боці. Польща згодила ся мовчки на страту земель придбаних у 1433 р., аби тим робом втихомирити претенсії Стефана ще й на Покуте. Справа границь мала полагодити ся пізнійше при догідній хвилі. Таке пояснене цілковито відповідає пізніjším висказам Стефана до короля Александра в листі з р. 1502. Згадуючи про мир із Ольбрахтом, заключений за посередництвом угорського короля, і свої претенсії на Покуте, каже, що про сю землю не було згадки ані в грамотах, ані в присягах, але справу відложено до пізніjších оглядин ⁴⁾.

Справа остаточного розмежованя Польщі від Молдавії прибрала незабаром доволі острый характер тим більше, що Стефан твердо стояв при своїх претенсіях на Покуте. З другого боку

¹⁾ Такий погляд заступають прим. Xenopol, *Istor. Romînilor* II, 167 і Kaïndl, *Gesch. d. Bukow.* II. 20—21.

²⁾ *Cogălniceanū, Letopisitile* I, 199.

³⁾ *Documente...* cul. Hurmuzaki II, 2. 406—409; 409—414; App. 714—719.

⁴⁾ *Źródła dziejowe* X. Nr. IV. 23.

Польща zagrożена від Москви докладала всіх зусиль, аби рішене сего спору проволочки до догіднійшої хвилі. Тому мимо союзу і договору з 1498 р. Стефан не довіряв Польщі і держав своє військо в готовости на польській границі¹⁾. На польський сойм, що зібрався в лютім 1501 р., прийшли послы від молдавського воєводи, домагаючи ся між иньшим визначеня сталих границь. Сойм вислав у тій цілі окрему комісію і вже умовлено навіть день на оглядини спірної території, коли смерть Ольбрахта (в червні 1501 р.) перепинила се діло²⁾.

З кінцем грудня, зараз по коронації Александра³⁾, післав воєвода нове посольство до Кракова, яке знов порушило справу границь від Буковини, а zarazом пригадало обіцянку, що спірна земля має вважати ся неутральною аж до остаточного залагодження справи. У відповідь на се вислав король Никулу Каменецького, краківського старосту, Івана Бохотницького і Івана Кромського⁴⁾, львівського декана, які мали заявити Стефанови, що він домагає ся неможливих річий, бо стара і правдива границя була і є коло Колачина⁵⁾. З тими послами уговорив ся Стефан, що справа границь рішить ся за посередництвом послів угорського короля, а як речинець з'їзду польських, молдавських і угорських відпоручників визначено день св. Михайла (29 вересня).

Для Александра зайнятого під ту пору московською війною було заострене конфлікту зі Стефаном дуже не на руку. Сойм зібраний в Колі в осени 1502 р. домагав ся рішучо устами свого посла Бохотницького від короля, щоби вислав повновласників для уладження молдавської границі і не проволікав сеї справи, бо вже наближає ся речинець⁶⁾. Відповідаючи на се подав Александер до відома послів, що визначив уже послів для залагодження сеї справи, а саме львівського архієпископа, воєвод сандомірського і подільського, львівського старосту і львівського декана⁷⁾. Однак на означений день (на св. Михайла) явили ся лише висланники угорського короля, а польських зовсім не

¹⁾ Sprawozdane fłoryentийського посла Octaviano Gucci z 27 липня 1500. Documente... cul. Hurmuzaki VIII, 30—31.

²⁾ Лист Стефана до Александра, Źródła dziejowe т. X, Nr. IV, 23.

³⁾ Відбула ся 12 грудня 1501 р.

⁴⁾ В листі Стефана до Александра він зове ся Андрей Кровицький.

⁵⁾ Documente... cul. Hurmuzaki II, 2. р. 488—491.

⁶⁾ Матеріали... собр. Уляницькимъ ст. 201—203.

⁷⁾ Ibidem ст. 203—204.

було¹⁾. Молдавський воєвода вважав справу за покінчену на свою користь і обсадив ціле Покуте, як край з давна належний до Молдавії²⁾. Угорський король пробував іще раз мирною дорогою полагодити сей спір і вислав до Стефана посла Марка Фуртата, якому вдалося наклонити воєводу до визначення ще одного речинця. В присутності Александрового секретаря, сина Якова Бучацького, визначено новий з'їзд на день всіх Святих (2 падолиста). Але й сим разом без успіху, бо замість повновласників польського короля приїхав лише Фірлей і то не на умовлений час і зовсім в иньшій справі³⁾.

Виною сеї проволоки і недодержання зобов'язань був безперечно тодішній управитель Польщі (король, як ми згадували, був зайнятий війною), брат Александра, кардинал Фридрих. Против него звернулося ціле обурення Стефана. Висланник кардинала, Іван із Липович, наспів до Галича аж 25 цвітня, де стрівся з угорськими послами, а звідси подав ся просто до воєводи, мотивуючи проволоку недугою кардинала. Стефан прийняв його в присутності повної ради і угорських послів і накинув ся на него мокрим рядном: коли кардинал був хорий, то були иньші панове в Польщі, що могли додержати умови; Поляки поводять ся з ним як із дитиною і він не може з ними дійти до ладу. Коли посол подав йому до відома другу часть посольства⁴⁾, воєвода розлютив ся ще більше і заявив, що хоче ліпше держати записи і присяги як Поляки, що ся земля (покутська) належала до Молдавії з давних давен і він із давна має на неї право, і коли Поляки хочуть по доброму жити, як сусідам яло ся, нехай дадуть йому спокій у тій землі, а тоді він буде їм помагати против Татар. Угорські послы пробували заспокоїти Стефана і намовити до визначення ще одного речинця, але той ніяк не хотів згодити ся. А коли польський посол заявив охоту остати ся закладником і поручити горлом, що сим разом кардинал додержить слова і вишле комісію, кликнув воєвода: „Що мені по „твоім горлі і твоїй поруці? Краківський воєвода обіцявав мені „в імени короля і всеї ради польської корони, і не додержав — „тому вже не хочу більше вам вірити, а землі своєї буду боронити хочби з нараженем життя“⁵⁾.

¹⁾ Źródła dziejowe X, Nr. IV, 23.

²⁾ I tohdy my na totu zemlu postaviliśmo naszy ludi. Ibidem.

³⁾ Лист Стефана до Александра, ibidem.

⁴⁾ Зміст сего посольства нам не відомий.

⁵⁾ Documente... cul. Hurmuzaki II, 2, p. 499—500.

Кілька місяців перед тим, бо ще з кінцем 1502 р. вислав Стефан свого посла Луку до Александра з листом, де описав усі дотеперішні переговори та рішучо заявив, що від тепер вважає Покуте своєю власністю і лише під тою умовою може говорити про приязнь із Польщею ¹⁾. В подібнім дусі писав також до львівського старости, повідомляючи його, що за згодою угорського короля забрав Покуте як свою батьківщину (*patri-monium*) і просив, щоб його не турбували в посіданню сеї землі, бо він рішився боронити її хочби з нараженем життя ²⁾.

При тім молдавський воєвода не обмежався на голословні пересправи і погрози. Рівнобіжно зі всіми тими посольствами поступала і воєнна діяльність на Покутю. Ми вже згадували, що ще в 1500 р. він був готов підперти свої претенсії силою. В вересні 1502 р. видимо Стефана вже в Ганушівцях коло Галича і се дуже занепокоїло польського короля. Він побоювався нападу й на дальші польські землі та наказав руському воєводі, перемиському старості й иньшим військовим начальникам, аби зібрали свої війська коло Львова і держалися аж до нового королівського приказу. Заразом поручив пильно стежити у Львові і Каменці за зрадниками, аби ті міста і замки не дісталися зрадою в руки Волохів ³⁾. Незабаром, із початком падолиста, прийшло до короля до Вільна посольство від кардинала з вісткою про напад молдавського війська на Покуте з наміром забрати всі сусідні городи, особливо Галич, Бучач, Червоногород, Язловець і Каменець ⁴⁾. Вправді ті вісти були пересадні, бо Стефан не думав запускати ся поза Дністер, але на Покутю почав незабаром газдувати мов у себе дома. Львівський староста в справозданню про посольство воєводи до-носив королеви, що на Буковині ⁵⁾ піддалося Стефанови 3000 селян, яких він узброїв; що знищив пристань у Коропці і зладив собі нову в Нижневі для плавби по Дністрі; що в галицьких і коломиїських солянках поуставляв своїх жупників і поборців оплат; у кінці що Русини всюди в тих землях добровільно переходять на сторону Волохів ⁶⁾. Опісля, мабуть під

¹⁾ Źródła dziejowe cit. I.

²⁾ Documente... cul. Hurmuzaki II, 2, p. 503—505.

³⁾ Матеріали... собр. Уляницькимъ ст. 214—216.

⁴⁾ Documente... cul. Hurmuzaki II, 2, p. 498—499.

⁵⁾ Розумієся покутський; ліси між Черемошем, Пістинкою і Прутом зовуться до нині Буковиною.

⁶⁾ Ibidem II, 2, p. 503—505.

напором угорського короля, воєвода стягнув свої війська трохи назад, але посадив на Покутю свого старосту, що мав заряджувати сею територією в його імені¹⁾.

В загалі Угорщина грала в цілїм тїм спорї інтересну ролю. Коли Стефан важив ся на такий рішучий крок, як насильне забранє Покутя, то числив бодай на тиху підпору з угорського боку. В посольствї до львівського старости він виразно зазначає, що забирає спірну територію за згодою і на порученє угорського короля²⁾. Тої гадки були й усі в Польщі. Король Олександр, подаючи точки нарад для соймів у Корчинї і Колї, звертає увагу й на Угорщину, за намовою якої воєвода нападає Польщу³⁾. Колиж Стефан забрав Покуте, посипали ся скарги до Володислава зі всіх боків. Польське посольство від імени Олександра просто закидало йому, що у війську воєводи при походї на Покуте було багато угорських гузарів, а в його дружинї (окруженю) находили ся деякі угорські вельможі, між иньшими Чобор⁴⁾. В подібнїм дусї вислали письмо і польські панове, обвинувачуючи угорських вельмож, що заохочують Стефана до насильств у Польщі⁵⁾. Навіть стара королева - мати Єлисавета писала про се синові⁶⁾. У відповідь запевнював Володислав, що його послї зовсім не підмовляли воєводу до нападу на Польщу, що противно він приказав би зараз своєму ленникови зупинити похід, а в разї потреби ужив би й оружної сили⁷⁾. Може ся відповідь була й щира⁸⁾, однак ми знаємо, як мало значила під той час в Угорщинї воля короля і що угорські вельможі часто вели політику на власну руку, зовсім у розріз з інтенціями короля.

В найближшїм році навязали ся знов переговори між Польщею і Молдавією в територіяльних справах. В лютім 1503 р. радили польські послї на соймі в Пйотркові між иньшим також

¹⁾ Caro, Geschichte Polens V, 2, 944, на основі листу Александра до угорського короля.

²⁾ *Recepī cum consensu domini Regis Hungarie et ex mandato illius. Documente...* cul. Hurmuzaki II, 2, 503.

³⁾ *Ibidem* II, 2. 505—506.

⁴⁾ *Ibidem* II, 2. 501—502.

⁵⁾ *Ibidem* II, 2. 502—503.

⁶⁾ Caro, Geschichte Polens V, 2. 943.

⁷⁾ *Ibidem* V, 2. 944.

⁸⁾ Володислав був супірником Александра при стараннях про польську корону по смерті Ольбрахта.

про спосіб відобрання земель забраних молдавським воєводою¹⁾. Безперечно під напором угорського короля згодилися обі сторони на висланє нових відпоручників, які в присутности угорських послів мали оглянути спірні границі. Оглядини мали відбуватися знов у день усіх Святих, 2 падолиста, і молдавський воєвода та польський король видали 7 жовтня для послів противної сторони і їх причоту (200 людей) глейтові листи для переїзду від Галича до Колочина²⁾, чим зазначили офіційно, що покищо вважають Покуте нейтральною областю, хоч воно дійсно було в руках Стефана. Однак і сим разом не прийшло до наради і порозуміння. В остатніх днях жовтня рішив сойм у Люблині засадничо, що Польща не признає претенсій воєводи та вислав для оборони границь 2000 людей. Однак мимо недуги Стефана вислане військо не досягнуло ніяких успіхів, і навіть не перейшло Дністра³⁾. Забрані землі осталися в посіданю Молдавії до смерті Стефана (2 липня 1504 р.) і аж його син Богдан, стараючи ся о руку польської королівни Єлисавети, зрік ся 1505 р. Покутя.

Оставало ся-б іще означити, як саме за далеко сягали претенсії Стефана і яку частину північного Покарпаття він прилучив до своєї держави. Се можна зробити на основі згаданих власне писем і глейтових листів. Ми бачили, що вже в вересні 1502 р. молдавський воєвода посунув ся аж по Ганушівці над Бистрицею, на північ від теперішнього Станіслава⁴⁾. В листі до короля пише львівський староста, що Стефан настановив у галицьких і коломиїських солянках своїх урядників⁵⁾. З люстрацій галицької землі з р. 1565—6 знаємо положенє галицьких солянок; вони знаходилися в селах: Марковій, Молоткові і Маняві коло Солотвини, в богородчанському повіті, та в Велесниці коло Надвірної⁶⁾. Ті дані вказують на займанщину по лінії Золотої Бистриці. Колиж у глейтових листах згадано як західну границю спірної області село *Czessybijessy i faginelem silvam Haliciensem*, то їх треба шукати на захід від Бистриці. Каро іден-

¹⁾ Documente... eul. Hurmuzaki II, 2. 506—507.

²⁾ Ibidem II, 2. 518 і 510.

³⁾ Caro, Geschichte Polens V, 2. 945 і 948.

⁴⁾ Матеріали... собр. Уляницькимъ ст. 214—216.

⁵⁾ Documente... eul. Hurmuzaki II, 2. 503—505.

⁶⁾ Na Markowci, na Mołotkowi, na Wieliesniczi, na Maniowie. Жерела до істор. України-Руси I, 59.

тифікує Czessybijessy з річкою Чачавою, допливом Лімниці¹⁾. Однак брак звичайного в таких разях додатку flumen, fluvius, а також імовірна здогадка Енгля, що biessy = wieś, кажуть шукати оселі тої назви. На теперішних картах нічого подібного нема, але на карті Бопляна є назначене село Чічен на полудни від Галича (коло Крилоса)²⁾. Що до faginalis silva Haliciensis, у наведеній люстрації з 1565|6 р. знаходимо згадку про великі букові ліси над рікою Луквою³⁾; се безперечно т. зв. Чорний ліс, що ще нині тягне ся широкою пасмугою здовж Лукви від Карпат аж під сам Галич. Так проте молдавська окупація з рр. 1502—1505 обіймала землі між Дністром і Карпатами від Колочина і Черемоша аж по Галич і ріку Лукву.

Др. Мирон Кордуба.

¹⁾ Gesch. Polens V, 2, 947 зам 1. Він думає, що сю назву повтаряють усі хроністи за Меховітою, коли, як бачимо, вона наводить ся в глейтовім листі.

²⁾ Видане Ляскоронського. Київ 1901. Карта Покутя.

³⁾ Жерела до істор. України-Руси I, 71—72.

30°

23°

30°

24°

ПРИЧИНКИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ОНОМАСТИКИ.

Імена і прозвища, якими відрізняють ся люди між собою, здавна признані немаловажним матеріалом як для фільольога для пізнання самої структури языка, так і для історика та етнольога. Історик віднаходить у них сліди певних історичних вандрівок, кольонізації, мішання народностей і боротьби соціальних клас, а етнольог слідить по ним розвій певних національних та громадських інституцій і уподобань, еволюцію родинного та громадського життя, занять, ремесел і відповідних їм звичаїв та вірувань. Інтересна і дивна заразом річ, — каже один із новітших дослідників сеї теми, — що чоловік у своїм імені має такого товариша на все життя, що все йде біля нього з зачиненим наличником, товариша, що супроводить його від колиски до гробової дошки, 70, 80 літ, а якого значіння чоловік дуже часто не знає, якого правдиве лице перед ним закрите. А проте ми так старанно заховуємо того товариша, не дозволяємо, щоб його в чім будь укорочено, щоб від нього віднято або до нього додано хоч одну букву, яка для вимови навіть не мала би ніякого значіння. Оттак старанно дбаємо ми про зверхню оболочку та подобу, а малиб не дбати про внутрішній зміст і ядро, малиб ніколи не цікавити ся ним? ¹⁾

Не можна сказати, щоб у нас не цікавили ся іменами власними, але на жаль, як у многих иньших питаннях, так і тут діло

¹⁾ Prof. Albert Heinze, Die deutschen Familiennamen geschichtlich, geographisch und sprachlich. Halle a. S. 1903, стор. 3.

не поступило по за дилетантське філософове та етимологізоване на тему поодиноких імен. Наукова робота над іменами, якої основи в Німеччині поклали Ферштеман, Потт, Штарк і інші, у нас не знайшла собі доси прихильників. Оскільки знаю, проф. Сумцов перший розпочав сю роботу, помістивши в січневій книжці „Кіевской Старини“ за 1885 рік невеличку (14 стор.), але цінну статейку „Малорусскія фамильныя прозванія“. Його слідом, та мабуть не знаючи його праці, пішов др. Вол. Охримович, який 1895 р. в „Житю і Слові“ (т. III, стор. 302—307) подав декілька інтересних уваг „Про сільські прозвища“ як перший уступ його „Знадобів до пізнання народніх звичаїв і поглядів правних“. Се, здається, і все, що доси зроблено у нас на цьому полі.

А тимчасом матеріал для майбутнього робітника вже тепер набрався величезний. Поминаючи необмежено широке поле сучасного живого покоління ми маємо в опублікованих доси історичних архівних актах багатий матеріал, по якому можемо слідити еволюцію прозвищ, їх розвій і черговане. Які інтересні спостереження можна би тут зробити, се, надіюся, покаже й отсей мій причинок, у якому я хочу зібрати і освітити тільки дві три маленькі групи імен — а таких груп можна навибирати дуже багато.

Ми привикли здавна до того, що кождий чоловік має дві назви: одну індивідуальну, яку одержує при хрещенні або в загальні при якійсь символічній обряді, що вводить його в людську суспільність, а другу родову, що переходить із батька або з матери на дитину. Вже в тім дуалізмі являється нам образ скомплікованого суспільного розвитку; ми знаємо приклади давніх суспільностей, де чоловік задовольнявся одним одніським іменем. Такі приклади бачимо в найстаршій історії Жидів, Вавилонян, Асирійців, Єгиптян. У Греків уже в Гомеровських часах бачимо досить сильно зарисований дуалізм, тобто звичай називати чоловіка не лише його власним, але надто ще для відрізнєння від інших із таким самим іменем, відповідно змодифікованим іменем його батька (отже Ахиль Пелієнко, Аянт Теламоненко, другий Аянт Оіленко і т. д.). Грецькі, латинські, а по троха й жидівські імена власні переняло християнство в свій календар і розширило їх по всьому світі як хресні імена; вони витиснули відповідні індивідуальні поганські (у нас славянські) імена, і своєю чергою послужили в модифікаціях, відповідних духови кождого язика, також для витворення цілого ряду родових прозвищ. Правда,

у германських племен для сього вжито переважно старих поганських імен, — у нас се коли й стало ся, то хиба в дуже малій мірі.

Тим сильнійше розвив ся у нас иньший принцип, більше відповідний індивідуалістичній вдачі нашого народу, а власне принцип багатоіменности. Крім хресного імени кождий чоловік у селі одержує ступнево різні назви: поки дитиною, він має прозвище від імени або прозвища батька або матери (особливо коли вона вдова), отже Івась Михайлів або Михайлишин, або Івась Ковалів або Ковалишин і т. и. Се прозвище нераз прилипає до нього, але дуже часто йому задля особистих прикмет, роду занятя або якоїсь випадкової пригоди надають іще одно, його власне прозвище, за яким іде в забутє його батьківське чи родове прозвище. Отже вийде замість офіційно записаного в метриці Івана Коваля — Іван Кривоклубий або щось подібне¹⁾. Таке третє прозвище в наших часах живе звичайно не довше свого властителя і вмирає разом із ним. Проте де в яких околицях, де в селі багато людей з одним родовим прозвищем, тай хресні імена повторяють ся стереотипово в кожній хаті, входить іще й третє прозвище (звичайно по батькові) і в офіційні книги та акти, прим. Іван Сандуляк Лукина, тобто син Лукіяна. Та не так було давнійше, коли не було звичаю вести постійних реєстрів та метрик усеї людности, а списувано лише час від часу важніших людей (господарів, репрезентантів родин, вояків, то що) в реєстри. Тоді в кожній новій генерації виринали в таких реєстрах цілі ряди нових прозвищ — власне тих індивідуально придбаних, які таким робом ставали ся урядовими. Відси нераз виходили великі заплутанини, особливо коли ходило про справи земельної власности, яка держала ся в певнім роді: з урядових реєстрів не можна було тоді дійти нічого, і треба було конче на місці розпитувати старих людей, як називав ся батько, дід і т. д. даного чоловіка. Проф. Сумцов (ор. cit. 3) цитує інтересну

¹⁾ В. Охримович (ор. cit. 302—303) так пише про се: „Мешканці Верховини мають двоякі прозвища: урядові, котрими „пишуть ся“ в метриках і всіляких урядових книгах і письмах, і прозвища сільські, котрими „кличуть ся“ між собою. Не кождий Верховинець, а мало котра Верховинка знає своє урядове прозвище; натомість сільське прозвище знає кожде в громаді“. Не знаю, на скільки докладно передав д. Охримович сю обставину про Верховинців, але у Підгірян, спеціально в Нагуєвичах, тими неофіційними прозвищами не „кличуть ся“, хоча також кождий має його в громаді. Ним називають чоловіка лише поза очі, а назвати його так у розмові з ним, то іноді образить ся.

заяву одного козацького полковника про се діло. В р. 1667 у Полтаві зчинила ся якась бійка між козаками і Москалями. З Москви приїхав стольник Кікін, щоб розслідити справу, але даремно мучив ся порівнюючи прозвища козаків наведені в скарзі з полковим реєстром: багато козаків не сходило ся прозвищами. Тоді він попросив вияснення у полковника Витязенка, а сей відписав йому: „А що козаки прозвищами не сходять ся, так се тому, що у нас на Україні такий звичай, що люди називають ся ріжними прозвищами; у одного чоловіка три й чотири прозвища; по батькови, по тестеви, по тещі, по жінках прозивають ся, і ось чому одні й ті самі люди у воєводи в мужицькім реєстрі написані одними прозвищами, а у нас у полковім козацькім иньшими“¹⁾. Варто завважити при тій нагоді, що власне Запорозька Січ була одною великою кузнею таких свіжих прозвищ; значна частина людей, що знаходили тут собі захист, мала всякі причини заховати від світа свої давні, родові прозвища і надати собі нове; ми маємо на се документальні докази з XVIII в., але нема сумніву, що так було й давніше.

Адміністрація світська й духовна повинна була здавна мати інтерес у тім, щоб закріпити родові прозвища, зробити їх незмінними і невідлучними від певного роду. В Німеччині се було зроблено ще в середніх віках, у XII—XIII в.; у нас перші проби такого письменного їх закріплення бачимо тільки в другій половині XVI віку, коли ще перед заключенем Люблинської унії Польща взяла ся господарювати у нашій землі по своєму. В р. 1564 ухвалено було на соймі в Люблині зробити докладну ревізію всіх королівщин на українських землях, і потім повторити такі ревізії що п'ять літ. Колиб ся ухвала була виконана як слід, то хоч для одної частини наших земель, а власне для тої, що не перейшла в руки приватних властителів, а лишилася коронним добром, було би зроблено початок того, що теперішні держави завели яко державну перепис (конскріпцію). Але польська адміністрація не здобула ся на се. Одно те, що для ревізійної комісії не було виробленої докладної інструкції, так що вона одні староства описувала так, а иньші инакше, в одних подавала назви господарів, а в иньших тільки цифри доходів, які брала від них адміністрація, а по друге, що таких ревізій було всього дві, одна 1564—66, а друга 1570, тай то ся друга

¹⁾ Соловьевъ, *Исторія Россіи*, т. XII, стор. 12—13.

²⁾ Heinze, *op. cit.* 4.

вже майже зовсім не реєструвала осіб, а обмежила ся на цифри доходу.

Властивий початок закріплення родових назв зробило духовенство. У нас, скільки знаємо, перший Петро Могила наказав православному духовенству вести метрики вроджених, зашлюблених і померших¹⁾; у Галичині з більшим натиском зробив се єпископ Осип Шумлянський, видавши 1687 р. свою „Метрику“, де дає інтересну інструкцію для сільського духовенства, як має сповняти свій душпастирський уряд²⁾. Одначе найбільша часть метрик ведених від того часу протягом цілого століття не має для нас ніякої вартости, бо душпастирі записували в них тільки самі імена хресні, зовсім ігноруючи родові і всякі иньші прозвища. Тільки від 1772 р., коли галицька Русь перейшла під Австрію, датується й правильне веденє реєстрів усеї людности, отже й закріпленє тих родових прозвищ, які застала тодішня адміністрація.

Порівнюючи ті новочасні прозвища, законсервовані в метриках і ріжнородних урядових реєстрах, із тими, які заховали нам польські ревізії та акти з XVI в., можемо завважити деякі інтересні явища. Поперед усього нема сумніву, що маса прозвищ, якими тоді називали ся наші селяни, живе й доси, хоча трапля-

¹⁾ Єпископ Осип Шумлянський у передмові до своєї „Метрики“ з р. 1687 вище: „Возмижъ соѣѣ Трѣбникъ великій Могилянскій, а тамъ означихъ при концѣ книги тѣмъ на картѣхъ укѣ, выразихъ въ тѣмъ наѣкъ“.

²⁾ „Укажеть ли потреба — читаємо там — довѣдати ся, кто кого и котрого року, мѣсяца и дня родил албо крестил, що за кумове были, кто з ким и яко zostает либо в плотском, либо в духовном сродствѣ албо повиноватствѣ, вейзрѣвши в метрику snadне довѣдаеш ся. Задаст ли кто кому (яко то бывает въ свѣтѣ), неучтивость ложа, удай ся до метрики, и вывести ся можешъ“. І далі згадуючи про давнійші часи Шумлянський пише: „Правда, же пред небожчиком блаженнои памяти Петром Могилою якось ся была книга тая затлумила въ Россіи нашої, але не див, знать, для великого там-тых часов на церковь божию преслѣдованя, бо не только не мѣл другій часу тогды в метрику кого вписовати, але и церкве не єдинѣ отбѣгати мусѣль, а за тым при утраченю церкве мусѣли и метрики гинути. Але в Богу зешлый преосвященный архієпископъ и метрополита Кіевскій Петръ Могила, презрѣвши ся добре в порядках духовныхъ и чину церковномъ доизрѣль и того добре, же духовенству нашему російскому яко наука и інформація о сакраментях святыхъ, такъ и метрика єсть потребная, для чого в р. 1642 мця декаврїя дня 16 мѣль в Кієвѣ в церквѣ св. Софіи катедралнои митрополитанскои собор духовный, на котором все то, що в великом Требнику єст паписано, ухвалено, принято и постановлено, „абы метрику книжку кож-дый священникъ мѣль в церквѣ своей“.

еться часто, що прозвища колись дуже розповсюджені тепер являються рідко, і навпаки, широко розповсюдилися деякі прозвища нові або рідко вживані в XVI в. Се певне в дуже малій мірі можна покласти на карб вимирання одних родів, а буйного розросту інших; далеко правдоподібніше допустити, що члени одного й того самого роду з часом прибирали різні прозвища і що, значить, сама структура й популярність прозвищ залежала від певної моди, а в дальшій лінії від певних історичних та громадських обставин, що породжували її. До таких вимираючих, вийшлих із моди прозвищ, що колись були широко розповсюджені, належать також ті три групи, про які хочу говорити далі, а власне прозвища, яких перший відмінок є другим відмінком одиничного числа прозвища батька або матери, (прим. Іван Кривого, або Максим Возної), далі прозвища, яких перший відмінок є першим відмінком імені або прозвища батька або матери переведеним при помочи відповідного прикметникового суффікса на число одиничне середнього роду, отже прим. Іван Романча, Хведір Грицевя (Гриць, прикметник Грицев + я, аналогічно до гуся, теля), а в кінці прозвища, яких перший відмінок являється другим відмінком числа множного форми другої, отже Іван Романчат, Хведір Грицевят.

Щоб зрозуміти вагу й інтерес спеціального огляду сих трьох груп прозвищ, досить буде пригадати, що анї проф. Сумцов, анї д. Охримович у своїх розвідках не вказують анї одної з тих форм, хоча проф. Сумцов групуючи зібрані ним назви (на жаль він не цитує жерела, звідки взяв свій матеріал, анї способу, як він збирав його) після укінчень розрізняє 34 групи; розуміється, що простудіюване того матеріалу, який опубліковано лише в шістьох томах „Жерел“ видаваних Наук. Тов. ім. Шевченка, може значно побільшити число тих груп. Д. Охримович оперує знов матеріалом узятим із одної маленької закутини карпатських гір, із сіл Сенечола та Вишкова, стрийського пов., і його виводи показують хиба одно те, що прозвищ вичислених висше трьох типів у тих селах тепер нема. Але найкращим доказом, як дивною і непривичною для нашого вуха видається особливо третя з вичислених висше форм, служить та обставина, що д. Томашівський у своїм виданю актів з 1648—49 років, хоч що кроку стрічався з такими назвами в текстї актів, усе таки вважав їх якимись помилками, і в покажчику завсїди замінював форму третю — другою; хоча в відповіднім місці тексту виразнісінько стояло прим. Wasil Andryczat (IV, 214), Danilo Maximeczat

(IV, 215), Jartym Ryczeniāt (IV, 217) і т. д., він у показчику передає відповідні прозвища формами Андрича, Максимча, Риченя.

Заки перейду спеціально до роздивлення згаданих трьох груп прозвищ, позволю собі подати деякі уваги, що допоможуть нам зорієнтувати ся в цілій масі тих дивних, а так глибоко в людській вдачі вкорінених витворів живого слова. Проф. Сумцов у своїй статті розрізняє ось які групи прозвищ по їх, так сказати, змісту:

1) витворені з особистого, себто хресного імени родичів, батька або матери, найчастійше батька, або через батька від особистого імени діда, прадіда;

2) витворені від назви місцевости, і то або первісної, звідки прийшов даний рід, або нової, де він живе;

3) витворені від визначних прикмет фізіономії або характеру;

4) витворені від ремесла та занятя;

5) витворені від числівників;

6) витворені від звірів і 7) від рослин;

8) витворені від назв страв;

9) витворені на основі певних історичних споминів;

10) витворені під впливом гумору та насмішки;

11) прозвища, що показують чужоземне, татарське, румунське, німецьке, московське походжене предка даного роду. (Пор, ор. cit. стор. 5—12).

Ся схема певно не вичерпує всіх можливих груп українських прозвищ, а особливо перша група обмежена далеко не докладно. Др. Охримович, обмеживши ся на далеко тіснійшу територію, але за те маючи можливість схопити in flagranti сам процес творення прозвищ по за сферою офіціальних, отже той процес, який у повнім розгарі бачимо в XVI і XVII в. скрізь по Україні, добачує в ньому пять систем, а власне:

1) систему матерню, де дитина, шлюбна чи нешлюбна, одержує прозвище від матери, і то або від імени хресного матери (Оленич, Марич, Фенич), або від прозвища матери, або від імени батька через посередництво матери (Павлишин, Пикалишин);

2) систему родову, де дитина одержує прозвище по найстаршій члені роду, отже по дідові або бабі (знов чотири форми: прозвище від маминої матери, від татогого тата або від маминого тата або татової матери);

3) систему батьківську, де дитина дістає прозвище від батька і то або від його імени хресного, або від його прозвища;

4) систему ґрунтову, де людина дістає прозвище від тої особи, на якій ґрунті живе і газдує (головно пристаї та приймичі), і

5) систему індивідуальну, до якої входять групи 3—11 поділу проф. Сумцова.

Переходячи тепер до спеціальних уваг про прозвища зібраних мною форм завважу поперед усього, що я вибрав їх із Люстрацій Королівщин з р. 1563—66, опублікованих проф. М. Грушевським у томах I—III Жерел до історії Руси, з „Реєстру злочинців сяницького гроду 1554—1638“, опублікованого проф. Освальдом Бальцером¹⁾, та з актів до історії років 1648—1649, опублікованих С. Томашівським як IV і V томи тих же Жерел²⁾. Розширити свої пошукування на інші частини Люстрацій з XVI в. опубліковані в Арх. Югозап. Росії та на томи *Aktów grodzkich i ziemskich* я не мав змоги, та думаю, що висновки, які б можна добути з роздивлення тих публікацій, не змінять того, що прийметься мені сказати на підставі зібраного мною матеріалу.

ПЕРШИЙ ТИП.

Переходячи до визначених мною типів прозвищ найкоротше забавлюся при першій групі. Прозвищ сеї групи дуже мало і вони переважно ясні щодо свого походження; акти подають часто відповідні додатки, що вказують нам жерело прозвища. І так міщани в Струсові називаються один *Chwedko Dolinskiego pasinek* (IV, 199), отже коли з часом відпало слово „пасинок“, що означало семейні відносини Хведька до його вітчима, то при Хведьку могло лишитися саме прозвище Хведько Долинського. Так само другий струсівський міщанин зветься *Andrus zięć Krywoho* (IV, 199), де прозвище „Кривого“ вже на

¹⁾ *Materyały historyczne*, wydawnictwo Towarzystwa Historycznego we Lwowie. Tom I. *Regestr złooczyńców grodu Sanockiego 1554—1638*, wydał Oswald Balzer We Lwowie 1891.

²⁾ З жалем завважу тут, що в другім томі своєї публікації (Жерела V) д. Томашівський, очевидно не підозріваючи наукового інтересу, який може лежати в студіюванню прозвищ, переважно попропускав їх і тим ущербив наукову вартість своєї книги.

стільки затвердло, що в урядовім польськiм акті йому не дають польської форми. Так само ясне ще походженє прозвища дарахівського селянина Onysko Krywoho syn (Ж. IV, 200). Натомісь позбавлені того, так сказати, пупа прозвища такі, як Hrycz Nagornego з Пікулич (Ж. II, 83), Woysiech Woznego з Вивлоки (Ж. II, 185), Wladko Woznego з Любачова (Ж. III, 239) та Bartolomeus Woznego з Чернева (Ж. V, 272). Що до вивлоцького Войцеха, очевидно Мазура (над долішнім Сяном) маємо ще цікаву обставину, що в иньшiм місці того самого документа він називаєть ся також Woysiech Kozak — очевидно він служив у козаках у якогось пана, і ся друга назва вже його особисте придбанє, і з часом певно заступила місце першої.

Як бачимо, всі ті прозвища взяті від прозвища (чи то індивідуального, як Кривий, Возний, чи то льокального, як Долинський, Нагірний) батька, брата чи вітчима даної особи. За прозвищем стоїть виразне або забуте вже означенє становища тої особи в родині: син, пасинок, брат. Аналогiчні появи бачимо і там, де прозвище йде по женській лінії. Таких прозвищ маємо в матеріялах іще менше, отже в Тарнавiї белзького староства Wasko Tymkowey (Ж. III, 196) і Iwan Waschey (ibid.), в Поздимири сокальського староства Hrycz Makarowey (ibid., 230), в Радружi любачівського староства Wasyl Chominey (ibid., 267). Тільки раз маємо ближше означенє Fedko Kuzminey маж у Потиличі, тогж стар. (Ж. III, 247). Придивляючи ся структурі тих прозвищ бачимо, що всі вони в основі своїй також мужеські, але передають ся на дану особу через посередництво жінки. Отже Тимко мав дочку, яку прозвали Тимкова; ся вийшла за муж не тратячи свого прозвища по батькови і передала його чи то своєму синові, чи навіть своєму чоловікові, як се бачимо в Потиличі. Що прозвища Тимкова, Макарова, Кузьмина не одержані по чоловіці, а по батькови, се не повинно підлягати сумнівові; жінка по чоловіці звалась би Тимчиха, Кузьмиха, Макариха, а прозвище її сина перенесене з неї було би Тимчишин, Кузьмишин, Макаришин; таких прозвищ, перенесених із батька через посередництво матери, маємо в архівних матеріялах і в теперішньому житю сотки й тисячі.

Порівнюючи прозвища з мужеським закінченєм (на ого) з прозвищами з женським (на, ої, ової) бачимо, що перші з них утворені всі з родових чи індивідуальних прозвищ, коли натомиць другі всі з імен хресних. Висмка не творить і загадкове на перший вигляд прозвище Iwan Waschey; воно значить очевидно

не Іван Вашої, а Іван Васчої або Васьчої, дочки Васька. Що до географічного розширення, то ці прозвища держать ся над до-лішнім і середнім Сяном і в вилах між Бугом і Сяном; на пів-день понизше лінії Львів-Перемишль вони заходять спорадично, пор. дорожівських Procz Karpiney, Iwan Chwedorowey, Szen Haniowey, Iwaniecz Kosthowey (Ж. I, 277) або Piotr Stryiskiei, халупник у Новім Селі біля Калуша (Ж. I, 101). Що до народности, то судячи по іменам хресним усі носителі тих прозвищ Русини з виємком двох — Бартка Возного і Войтка Возного, та ще третього з Волі Дворецької, що зветь ся Marcin Szcześnego (Ж. III, 252) званого також Козаком; родові прозвища їх „Возного“ вказують на двірську службу їх батьків, у якій вони очевидно й придбали собі ті прозвища.

Аналогічні до сеї групи формації родових прозвищ знаходимо й у иньших народів, розселених далеко від нашого. Хто не пригадає собі тут великоруських прозвищ в роді Дурновó, Хитровó та Веселаго, Шамбинаго, Мертваго? Менше очевидна, але неменше повна аналогія являєть ся і в німецьких прозвищах закінчених характеристичним для 2. відм. masc. sing. s — наведу лише деякі голосні в науці та літературі: Allmers (gen. від Allmer, властиво Almer, верховинець), Ebers, Evers, Movers, Sievers. В російськiм і в німецькiм усі відомі мені прозвища сеї форми — патроніміка, походять від мужеського прозвища; натомісь жидівські прозвища сеї форми всі — метроніміка, як ось Менкес (син Менки, Маріямії), Таубес (син Тауби, Табіти), Яйтелес (син Єтти або Єнти), Пінелес, Хаес, Хувес, Пордес і т. и. Тут найліпше бачимо відбите на прозвищах семейного житя, де муж, занятий заробітком поза домом, бачить своїх дітий, по влучному вислову жидівсько-американського поета, все тільки сплячих, і де діти аж до виходу на свій хліб живуть виключно під доглядом і впливом матери і виходять у світ навіть по своєму прозвищу вповні „маминими синками“.

ДРУГИЙ ТИП.

Далеко багатший і ріжнороднійший матеріал дають нам дві дальші групи прозвищ, колись широко розповсюджені по всій Червоній Русі й по за її межами (староства Городельське, Грубешівське, Тишовецьке, Красноставське), та все таки найгустіші в сянiцьких та турецьких горах і загалом по над горішнім, середнім

і долішнім Сяном, а все рідші, чим далі посувати ся на схід і на північ, так що прим. на сотки прозвищ у Теребовельським старостві не стрічаємо майже ані одного з сих двох типів, коли натомість у Сяніччині серед руських прозвищ вони творять 20—30 процент. І коли на долах на всім широком просторі від Черемоша до устя Сяну прозвища тих форм сьогодні зовсім щезли, то в горах західної Бойківщини і Лемківщини, від Турки до Сянока, вони деде заховали ся й доси.

Форми прозвищ *nom. sing. здрібнілого neutrum* на я (ья) і *gen. plur. такогож neutrum* на ят (ьат), отже Процевя, Процевят, Романча, Романчат мають між собою посереднє огниво, що разом являєть ся їх спільним коренем, у групі прозвищ форми *nom. plur. здрібнілого neutr.* на ята, ьата: Процевята, Романчата. В ревізіях дуже часто бачимо при описах селянських дворів, що обік хозяйнів із індивідуальними іменами і прозвищами стоять „*Moskowietha, Jaczkowietha, Dimitrowietha, Pankowietha* (Ж. III, 275), *Markowietha, Steczkowietha bracia* (Ж. III, 285), *Kruczeta* (Ж. II, 262) і т. и. Очевидно виглядає так, що первісний господар двора вмер, а сироти по нїм, що лишили ся на господарстві, звуть ся його іменем або прозвищем, але здрібнілим, як малі діти. Кождий поодинокий із таких спадкоємців зветь ся або Московя, Панковя, Димитровя, або Московят (*scil. один із Московят*), Панковят, Димитровят.

Придивімо ся тепер окремо кождій із тих груп прозвищ, починаючи з тої, що кінчить ся на я-ята (ья-ьата, діалект. є-єта). Таких назв у наших жерелах маємо більше сотні і в них можемо розрізняти ось які групи:

1. Назви утворені від хресного імени батька.

Від імени Адам — *Jadameczę* (Ж. III, 126).

Від імени Амброзій — *Ambrozenie* (Ж. III, 304).

Від імени Антін — *Antosze* (Ж. I, 237) і *Antosza* (Ж. II, 236).

Від імени Божко (Божидар) — *Bożkowięta* (Ж. IV, 177).

Від імени Борис — *Boriscza* (Ж. I, 55), *Borisowieta* (Ж. I, 178, 291).

Від імени Василь — *Wasilowięta* (Ж. I, 100, 103, 202).

Від імени Гаврило — *Hawrylczeę* (Ж. III, 390).

Від імени Гарасим — *Harasimowięta* (Ж. III, 360).

Від імени Гнат (Ignatius) — Ihnatczenie (Ж. I, 40), Ihnatowięta (Ж. I, 187; II, 116).

Від імени Гордїй — Hordenie (Ж. III, 75).

Від імени Григорій, Грицко, Гринько — Hriczkowięta. (Ж. III, 349), Hrysowięta (зам. Hrycowięta, Ж. IV, 106) і Hrinkowięta (Ж. III, 349).

Від імени Данило — Danilcze (R. 74), від здрібнілого Danko — Dankowięta (Ж. II, 276).

Від імени Еміль, скорочене на Міль, Мілош — Miłosze (Ж. II, 79).

Від імени Захарія — Zacharcze (Ж. I, 119).

Від імени Іван: Iwancza і Iwancze (R. 54 і Ж. II, 118; I, 20), plur. Iwanowiętha (Ж. I, 101; R. 100, там вони означені близше: wyrawscy kniaziowie; Ж. I, 100) та Iwanczenięta (Ж. I, 63) — очевидно була й форма sing. Iwanowie — може утворена вже не від імени батька Іван, а від прозвища Іванів; так само прозвище Iwanczenięta (Ж. I, 63) домагається форми sing. Iwanczenie, утвореної від Іванчик або Іванець; від польської форми тогож імени Ясь маємо Ascze (Ж. I, 248) і Jaszowiętha (Ж. II, 91, 92); від короткої, в бойківських та лемківських горах ще й доси уживаної форми Вань, Ваньо, Ванько маємо прозвище Wańcza (R. 86). Від тогож імени через посередництво форм Івась, Івасечко, скороч. Васечко пішло прозвище Wasietcze (R. 64).

Від імени Ілько — Ilcze (Ж. II, 264) Ilkowiętha (Ж. II, 218).

Від імени Кир, Кирик — Kircze (Ж. II, 132).

Від імени Кирило — Kurylczе (R. 55) та Cerelowięta (Ж. V, 1), Kurylowięta (Ж. III, 375).

Від імени Клим — Klimie (Ж. II, 118) і Klimczowięta (Ж. IV, 54), очевидно від здрібнілого Климцьо.

Від імени Конаш — Konaszenie (Ж. I, 8), Konascze (R. 72) або Konatcze (R. 73).

Від імени Кузьма чи радше Кузьмина — Kuzmyenięta (Ж. III, 364).

Від імени Лазар — Łazurcze (Ж. II, 148, 168), Łazorcze (Ж. II, 218), Łazarowięta (Ж. I, 187).

Від імени Левко — Łewkowięta (Ж. IV, 254).

Від імени Лонгин, в нар. виговорі Логин — Łohincze (Ж. II, 244).

Від імени Лука — Łucze (Ж. II, 118; R. 45).

Від імени Макарій — Makarcze (Ж. III, 198).

Від імени Максим — Maksymcze (R. 75).

Від імени Марко, — Marczę (Ж. III, 280), Marczenie (Ж. III, 79), Markowięta (Ж. IV, 176).

Від імени Мартин, здрібн. Мартинко — Marczinkowięta (Ж. III, 358, 360).

Від імени Матвій — Matwieiowięta (Ж. I, 203; II, 91—92), Matwieycza (Ж. III, 121), Matheicze (Ж. II, 281).

Від імени Матис (Mathias) — Matiszcze (Ж. II, 140).

Від імени Мелетій, здрібнілого на Мелень — Melencze (Ж. II, 244).

Від імени Микита — Mikiszczenie (Ж. III, 51).

Від імени Михайло — Michalcze (Ж. II, 132, 182), Michalcze (Ж. III, 6) і Michałowięta (Ж. I, 102); від здрібнілого Місько — Miskowięta (Ж. II, 91—92; II, 280).

Від імени Олекса — Olexowięta (Ж. I, 203); від здрібнілих Лесь, Лень, Ленцьо — Lenczowietha (Ж. II, 218) і Lenczenie (ibid.).

Від імени Онисим, здрібнілого Онисько — Onyszcze (R. 83); від Онушко або Оначко — Onaczkowięta (Ж. II, 75) та Onuszkowięta (Ж. I, 3).

Від імени Опанас (Афанасій) — Panaszcze (Ж. III, 198).

Від імени Павло — Pawle (R. 156).

Від імени Панталिमон, скороч. Панько — Pankowięta (Ж. III, 275).

Від імени Петро, згрубілого на Петраш — Petraszche (Ж. II, 244).

Від імени Прокіп — Prokopcze (R. 64).

Від імени Проць, здрібнілого Процик — Proczowięta (Ж. II, 83) і Proczikowięta (Ж. I, 178).

Від імени Роман — Romańcze (R. 78), Romanowięta (Ж. IV, 259), Romańcze (R. 81).

Від імени Сава — Sawcze (Ж. II, 263).

Від імени Сидор (Izydor) — Sidorcze (Ж. I, 289) і Sydoro-wietha (Ж. II, 121).

Від імени Симеон, з польська Шимко або з мазурська Симко — Symcze (Ж. II, 118) або Szymcze (R. 73); від здрібнілого Сень — Seniszcze (Ж. III, 390) або Seniuszcze (Ж. III, 390); від Семко — Semczenie (Ж. III, 57).

Від неуживаного нині Станко — Stancza (Ж. II, 242) і Stanowięta (Ж. II, 87, 270).

Від імени Степан — Stepancze (Ж. II, 200) і Stepankowięta (Ж. III, 360).

Від імени Стецько (повстало з Евстахій) — Steczowięta (Ж. I, 3) і Tescewięta (Ж. IV, 217).

Від імени Терентій, здрібніло Терешко — Tereszczenie (Ж. III, 74).

Від імени Тимко (теж що Хома) — Tymkowięta (Ж. III, 363), а від здрібнілого Тимцьо — Tymczowięta (Ж. II, 116), Thomulczę (Ж. II, 237), від здрібнілого на польський Tomulko.

Від імени Яким — Jakimeczę (Ж. III, 51).

Від імени Яков, — Jakowcza (Ж. III, 76), Jakobcza (Ж. III, 122) і Jakuszcze (Ж. III, 51), очевидно від здрібнілого Якусь; від здрібн. Яцко — Jackowięta (Ж. I, 100, 199; II, 116, 138; III, 367).

Від імени Хведір — Chwedoreczę (Ж. II, 148), Chwedczęta (Ж. III, 358, 386), Fedorčenje (Ж. V, 29), Chwedorowięta (Ж. I, 211) або Chodorowięta (Ж. I, 210), Chwedčenje (Ж. III, 391) і нарешті від здрібнілого Хведь — Chwetiowięta (Ж. II, 91—92).

Від імени Юрко — Jurczę (R. 109, Ж. II, 215), Jurčenje (Ж. I, 9), Jurkowięta (Ж. I, 203).

Від невживаного тепер нашими селянами імени Ходота (Хведот, Теодат) — Chodotenie (Ж. III, 57).

Від імени Филимон скороченого на Філько — Filewięta (Ж. IV, 178) і Chwyelowietha (Ж. II, 91, 92) від форми Філан — Filancza (Ж. II, 266).

Пояснене сих прозвищ не представляє, як бачимо, ніякої трудности; що до числа вони рішучо переважають над иньшими спорідненими групами. Варто завважити, що анальоґічна форма прозвищ є також у Німців, і то, коли судити по діалектичним познам, спеціально в долішній Німеччині. Стрічаємо тут такі прозвища, як Benneke (здрібніле від Benno, Benedikt), Hanneke (здрібніле від Hans, Johann), Gödeke (здрібніле від Göd, Gottfried), Selike (здрібніле від Selig = Felix) і т. и. В горішній Німеччині стрічаємо також патронімічні прозвища того самого типу, але виведені не з хресного імени батька, а з його прозвища. Наведу для прикладу кілька голосних у літературі та штуці: Beyerlein, Eberlein, Dümichen, Schäfle (від Schaff, цебер, очевидно дане якомусь ненажері, потім здрібніле по саксонськи з закінченням *le* зам. *lein*), Schaible і т. и. Та маємо й тут випадки творення прозвищ із хресного імени батька, прим. Wernle із Werner.

2. Назви утворені від прозвища батька.

В нашій актовій матеріалі маємо таких назв мало не пів сотні. Що до їх творення годі поставити якесь правило. Декілька прозвищ пішло від заняття чи ремесла батькового, як ось *Porowie* (Ж. II, 283), *Porowięta* (Ж. IV, 178), *Psarcze* (Ж. II, 78) — батько очевидно одержав своє прозвище тому, що справді був псарем; *Kraszonce* (Ж. II, 135) — батько був красильник; *Oszmoleze* (Ж. II, 215) — батько був смолярем, його сусід у тім же селі ще й називається *Oszmola*; *Wagancze* (R. 96) — батько був мабуть кітляр, що робив вагани; *Zwaricze* (Ж. II, 269) — батько був зваричем при соловарні; *Safarcze* (Ж. II, 264, 266) — батько був шафарем при скарбі; *Tokarcze* (Ж. II, 280) — батько був токар. На батькове походження з чужої сторони натякають такі прозвища, як *Wołoszincza* (Ж. III, 399) — очевидно дитина Волошина; *Turczynie* (Ж. III, 247) — потомок Турчина; *Truchańcze* (R. 61) — батько походив із Труханова; *Ostroszczenie* (Ж. III, 76) — батько або дід зайшов із Острога; *Sokalcze* (Ж. III, 199, 360) — батько був із Сокаля. Від якоїсь випадкової прикмети або хиби батька, що спричинила йому прозвище, прозиваються й діти: *Wybiezenie* (Ж. III, 587) — батько був бибик, заїка; *Roroniajczce* (R. 80) — батько також мабуть заїкував ся або говорив прим. р зам. н, отже ро-ро зам. но-но, — я чув анальогічного заїку, що говорив н зам. р.; його прозвали Гнушка зам. Грушка; *Nadyncze* (Ж. IV, 14) — батька за лютість прозвали Гадиною; *Głuszenie* (Ж. III, 36) — батька звали Глухий; *Choroszcza* (Ж. III, 250) — батька звали Хороший; *Świętenie* — (Ж. III, 229) — батька звали Святий; *Drobiszowie* (Ж. II, 182) — батько говорив дуже швидко і за те його прозвали Дробиш, прозвище колись мб. дуже розповсюджене, коли через Славян перейшло аж до Німців, пор. назву відомого німецького педагога *Drobisch*. Батька за низький ріст прозвали Дробиною, відси його син став *Drobinczenie* (Ж. II, 27); батька за щось звали Дузьо (пестлива форма зам. голуб, а може скороч. з Денис), син став *Duzenie* (Ж. III, 47; I, 30).

Ще більше випадкові і не все піддаються виясненню такі прозвища, як *Podpiercza* (Ж. III, 315 — батька мб. звали Підпора), *Machicze* (Ж. III, 360), *Machicieta* (Ж. III, 358, 360 — батька мб. за великий ріст або велику силу звали Махиною), *Haltocieta* (Ж. III, 363), *Woiczenie* (Ж. III, 51), *Roskowie* (Ж. IV, 216), *Szłomowie* (Ж. IV, 217 — може батько був вихрест і в жидівстві

звав ся Шльоною?), Kuczanowięta (Ж. IV, 179), Zaiczzięta (Ж. IV, 279); Siezikowięta (Ж. II, 281 — може від польського імени Sieciech переробленого Русинами на Січик?), Kobariczęta (Ж. I, 115), Duchnięta (Ж. I, 266), Rabcowięta (Ж. I, 290 — може від Рябко, Рябий?), Fugowięta (Ж. II, 112), Czapajęta (R. 53), Czapajęta (R. 53), Miecherze (R. 79), Czegaręta (R. 102), Hladzenie (Ж. I, 16), Rudzenie (Ж. I, 40) — може від прозвища батька Рудий?; Niziolęta (Ж. II, 83), Michnicze (Ж. II, 132), Dereze (Ж. II, 215), Broleze (Ж. II, 215), Zeleznicze (Ж. II, 236) i Hrinęta (Ж. II, 236).

Інтересна, хоч у нашій матеріалі дуже мала групка прозвищ цього типу, та такої конструкції, що батько звав ся патронімічним прозвищем утвореним від імени його батька, а з того прозвища утворено нове для третього покоління. І так дід звав ся Петро, з того прозвано батька Петрич, а його син називаєть ся Petriczenie (Ж. III, 390). Дід називав ся Кузьма, батько Кузьмич, а його діти Kuzmichowięta (Ж. I, 290). Дід називав ся Гринько, батько Гринькович, а його діти Hrynkowyczowięta (Ж. IV, 350).

3. Назви утворені від імени або прозвища матери.

Таких назв у нашій групі маємо дуже мало, всього чотири-пять. Від мами Ганки пішло прозвище Hancza (R. 140) або Hancze (Ж. II, 215), від Параски — діти Paraszczęta (Ж. I, 178); Haluszcze (Ж. II, 219) — син Галі, Галюсі. Інтересне прозвище дрогобицьких міщан Ursulowięta (Ж. IV, 176), яке свідчить, що їх мати була Урсуля — певно католичка, що вийшла заміж у руську сім'ю. Деякі сумніви може насувати прозвище Dederichowięta (Ж. II, 138); я толкую його так, що був чоловік Дедера, по ній лишила ся жінка Дедериха, а її діти, нею виховані, прозвано Дедериховятами.

ТРЕТІЙ ТИП.

Отся група, найменше привична для нашого вуха, де прозвище в *nom. sing.* являєть ся граматично *genet. plur. neutr.*, вяжуть ся, як уже було зазначено, в актах досить органічно з попередньою. Ми бачимо, як одних і тих самих людей називають Sterkowięta, Sterkowie, а кожного з них поодиноким Sterkowiāt (Reg. 186). Про чоловіка, якого де инде називають Waškowiāt (R. 85, 149), де инде кажуть: mieszka u Jaśka Waškowiecia (R. 85), так як коли б його назва в *nom.* була Waškowie. Димитрик Machnowiāt з Поруби

(Reg. 124—126) належить до сім'ї, що раз зоветься *Machnowięta* (R. 124), то знов тут же *Machnije*, а один із них називається для відміни *Andrzej Machnijów* (R. 124). Бачимо тут розбіжні стежки, якими народня творчість ономастична піде в різні боки, одну стежку покидаючи, а перебігаючи на иньшу відповідно до недосліджених іще законів мовної психології.

Роздивляючи спеціально прозвища цього типу бачимо, що й тут, як у попередній групі, найбільше прозвищ утворено від хресного імени батька. І так маємо *Androwiat* (Ж. IV, 279) і *Andryczat* (Ж. IV, 215), се остатнє може від Андрич — патронімічного прозвища, а не безпосередно від імени батька; *Waskowiat* (Ж. V, 82; R. 85, 139), *Wankowiat* (Ж. II, 168), *Iwaskowiat* (R. 213) і *Wasiat* (R. 192) — всі від різних форм здрібнілого Івана (Васько, Ванько, Вась або Васьо); прозвище *Waskiezat* (R. 173), так як і попередно згадуване *Andryczat* утворене не безпосередно від імени батька, а від імени хресного діда (Васько, його син був Васькич, а його внук став Васькичат); *Chomiet* (Ж. V, 283) і *Tumowiat* (R. 103) від Томи, Тимка, Хоми; *Klimczet* (Ж. IV, 159) і *Klimkowiat* (R. 116) від Климка; *Demczyniat* (Ж. I, 282) від Демчини, здрібнілого Демка, Даміяна; *Lauryszat* (Ж. V, 276) від Лавриша, Лавріна; *Hryckowiat* (Ж. V, 191) і *Ryczeniat* (IV, 160), перше від Грицько, а друге від здрібнілого Гриценка; *Marczat* (R. 121) і *Markowiat* (R. 72) від Марка; маємо ще одну форму утворену від сегож імени *Markowiecin* (R. 116) — чи се те саме, що *Markowiat*, утворене лише писцем урядового протоколу з форми *genet. Markowiecia*, чи може дальша прогенітура, отже син Марковяти — не беруся рішати, не маючи під рукою ніяких иньших аналогій. Маємо далі *Prokopiet* (Ж. IV, 160) і *Prokopczat* (R. 182) від Прокопа; *Mikulezat* (R. 188), *Mikowiet* (R. 120) і *Kulczat* (R. 188) від Миколи; *Sienkowiat* (Ж. V, 181), *Sienczat* (R. 163); *Semewiet* (Ж. IV, 159) від Семена, скороченого на Сенька; *Fedorczat* (R. 117) і *Fedaszczat* (R. 215) від Хведора, в остатнім випадку переробленого на Федаша (аналогічно як Петро-Петраш, Ілько-Ілаш); *Olexiat* (Ж. IV, 156) і *Szańkowiet* (R. 121) — се остатнє очевидно від Санька, здрібнілого Олександра; *Kuziowiat* (Ж. V, 82) від Кузьми переробленого на Кузя, і *Kundrańczat* (R. 113) від Кіндрата; *Pańkowiat* (IV, 160) від Панька та *Paszkowiat* (IV, 158) від Пашка, здрібнілого Опанаса, Афанасія; *Matwieczat* (R. 113, 151) від Матвія та *Matyszczat* (Ж. IV, 160) від Матиса; *Machnowiat* (R. 126) і *Maszkowiat* (R. 165) від Махна (Епімаха?), здрібнілого на Машка; *Michajłowiat* (Ж. IV, 214) і *Michnowiat* (R. 72) від Михайла, в другім

випадку скороченого на Михно; Maximieząt (Ж. IV, 259) від Максима, Mikiteząt (R. 54) від Микити, Jurowiąt (Ж. IV, 160) від Юра, Siechnięt (R. 188) від Сіхна, Dankowiąt (R. 213) від Данка, Данила, Walchowiąt (R. 205) маб. від Валька, Валентія — одинокє латинське ім'я в тім ряді.

Обік того довгого, не вичерпаного мною ряду патронімічних прозвищ аж дивує майже повний брак таких же прозвищ утворених від імени матери. В доступнім мені матеріалі знайшлося безсумнівно метронімічних прозвищ сього типу заледво три Halkowiąt (Ж. IV, 276) — син Гальки (чи може від муж. Галько?) і Nestencząt (R. 118) — син Анастасії, здріб. Насті, Настуні, властиво Настеньки, та Holdyszcząt (R. 186) від Ольдижки, Ольги.

Не менше як від імен хресних батька, утворено прозвищ сього типу від прозвища батька. Богато з тих прозвищ незрозумілих для нас, та деякі з них дають нам цікаві вказівки на сам процес їх повстання. І так із прозвища Styrawieząt (R. 146) вичитуємо, що батько його властивця прийшов на нове село із Стирави і за се його прозвано Стиравич, а по тім його діти стали Стиравичатами, а один із них Стиравичат. Подібним способом повстали прозвища Uhercząt (R. 149) — син зайди з Угерець, і Zawadcząt (R. 160) — син того, що прибув із Завадки. Від батькового заняття пішли на дітий прозвища Borowiąt (Ж. IV, 218) — син борового, себто лісового сторожа; Palacząt (R. 177) — син паляча; Wagancząt (R. 180) — син котляра. Декілька прозвищ пішло від випадкових прозвищ набутих батьком, отже Drozdowiąt (Ж. V, 219) — батька прозивали Дрозд; Korobieżąt (Ж. IV, 219) — батька звали Коробкою; Wolecząt (R. 102) — батька звали Вовк; Woszczyncząt (R. 114) — батька за щось звали Вощина; Czepilecząt (R. 116) — батька звали Чепіль; Dobrąt (R. 127) — батька звали Добрий; Srocząt (R. 146) — батька звали Сорока; Zabieżąt (R. 214) — батька звали Зубець; Zimowiąt (R. 176) — може батько звав ся Зимовий. Та більша часть прозвищ сеї групи не піддаєть ся виясненню: Uchwiąt (Ж. V, 1), Bucząt (Ж. V, 90), Zasiąt (Ж. V, 118); Manaczyszcząt (Ж. 183), Mowycząt (Ж. IV, 214), Nikesząt (Ж. IV, 216 — може від імени Никиш, здрібнілого Никита, хоч такого здрібнення не чував), Sepakowiąt (Ж. IV, 216), Drowiefiąt (Ж. IV, 216 — може перекручено в устах люду зам. Дорохвієят), Balaszczewieąt, Simikowieąt, Wetyzskowieąt, Belkowieąt, Boiewieąt (може від боєць?), Sumkowieąt (Ж. IV, 216—219), Serelecząt (R. 101), Kopincząt (R. 101), Bozentyzcząt (R. 102), Balisowieąt (R. 103), Czeczniąt (R. 109 — може від чічня, тічня, вовча тічка?), Panioszcząt (R. 106), Manikowieąt

(R. 115, від Манько?), Czabinczet (R. 117), Bilejczat (R. 122 — мб. батько був білявий і його прозвано Білій), Czanasiat (R. 141), Pilejczat (R. 145 — може описка зам. Bilejczat), Kikezat (R. 148 — може від прозвища кикоть, яке дано чоловікови, у якого був відтятий один сугав пальця на руці), Kolaszczat (R. 162 — пень очевидно коляска), Welejczat (R. 173 — може знов ідентичне з Bielejczat?), Sobajczat (R. 173 — має якийсь звязок із окриком на волів „соб“ — може батька за якесь незвичайне виголошуване того слова прозвали Собай), Kuczurat (R. 186), Sterkowiāt (R. 186), Manowiāt (R. 186), Brenczat (R. 202 — може батько жив над рікою Брень?), Kelemenczat (R. 209 — може з польського Klemens, угор. Келемент), Norychwiāt (R. 212), Kopinczat (в Ж. I, 244 стоїть Kopina Łobincze, отже Копина як імя хресне, син Логина); Карпичат (R. 213). Не сумніваю ся, що близші досліди в місцевостях (Сяницького, Ліського, Ясельського та иньших сумежних пов.), відки взяті отсі прозвища, ще й тепер пояснили б нам не одно з них.

Щоб війти близше в психольогію тих прозвищ, а властиво в психольогію людей, що надавали їх, гляньмо з разу на їх географічне розповсюдженє, а далі на соціальні та етнографічні відносини їх носителів. Отже йдучи за слідами ревізії королівщин з р. 1565—6 бачимо, що прозвища другого типу попадають ся в снятинськїм старостві в п'ятиох селах (Залуже, Княже над Черем., Голусків, Белелуя, Рожнів і в місточку Кутах), по одному або по два на село. В старостві коломийськїм опису сіл нема, в стар. Галицькїм є такі прозвища в п'ятиох селах, найбільше в Ямниці та Новім селі. В стар. теребовельськїм таких прозвищ маємо всього два, в самій Теребовлі та в Зубові; в стар. рогатинськїм хоч імен подано багато, прозвища нашого типу нема ані одного. В стар. стрийськїм описи дуже інтересні тим, що дають детальний реєстр господарів кожного тзв. дворища і показують нам ті дворища вже в розкладі. На жаль до королівщини тут належало сіл не багато, гірські села як у тім, так і в иньших сумежних повітах (калуський та долинський) зовсім поминено, і ми маємо назви інтересного для нас типу тільки з трьох сіл: Лісятич, Стриганець та Угерска. В стар. дрогобицькїм такі назви стрічаємо в самім Дрогобичі, в Сільці, Доброгостові та Станілі. З ревізії самбірського староства маємо лише витяг, у якому нема назв господарів; виємок робить лише простора озиминська волость, до якої належало 16 сіл аж до Заліктя, Ясениці Сільної та Дорожова; тут стрічаємо назви нашого типу в Брониці, Сто-

ронні та Ясениці Сільній. У старостві перемиськім стрічаємо назви сього типу в 11 селах, у стар. лежайськім у чотирьох, у стар. замхівськім у трьох, у стар. сяніцькім у 20 селах на 46 належних до сього староства. В стар. красноставськім тільки в трьох оселях стрічаємо по одному прозвищу належнім до другого типу, в стар. холмськім маємо такі прозвища і в самім Холмі на передмістю і в шістьох інших селах; у стар. горodelьськім у самім місті Городлі та ще в трьох селах; у стар. грубешівськім усього в двох селах по однім, у стар. тишовецькім не стрічаємо таких прозвищ ніде крім самого місточка Тишовця; у стар. белзькім тільки в двох селах, у стар. сокальськім у трьох, в любачівськім у вісьмох, у камінецькім у трьох, а у львівськім у дев'яточ селах; городенське староство знов описане поверхово без спеціфікування господарів і для того про назви їх не можемо сказати нічого.

Як бачимо з сего огляду, прозвища другого типу на просторі Галицького підгір'я від Черемоша аж до Сяну посіяні скрізь не дуже густо, та все таки можемо сказати, що вони являються все густіше, чим далі на захід і чим ближше до гір; найгустіші вони в сяніцькім старостві, а далі здовж Сяну і в широких вилах Сяну та Буга. Та сама та географічна льокалізація ще не дає нам ключа до розв'язки питання про повстанє сих прозвищ. Далеко важнійше иньше спостереженє, а власне те, що прозвища сього типу в величезній більшості, властиво лише з незначними виємками, прикладають ся до певної категорії селян, до властивців якоїсь часті ґрунтового і господарського комплексу, званого дворіщем. Де бачимо дворища або хоч виразні їх сліди, там появляються й прозвища отсього типу. З сього огляду еляборат ревізії королівщин із р. 1565—66 незвичайно важний. Візьмім зараз перший випадок, де появляється назва нашого другого типу — с. Залуже Снятинського староства, — там же й бачимо, що інтересний для нас Семен Конашеня сидить на половині дворища (Ж. I, 8). І коли будемо йти далі на захід здовж карпатського підгір'я, побачимо скрізь, що назви нашого типу держать ся невідлучно зі згадками про дворища і прикладають ся до кметів, що сидять на половині, четвертині або якій иншій пайці дворища. Де традиція тих дворищ живіша, як ось прим. у трьох селах стрийського староства, Лисятичі, Стриганці та Угерско (Ж. I, 178—187), де заховали ся ще старі назви дворищ, або в староствах перемиськім, замхівськім, любачівськім (Ж. III, 247—295), там і процент імен нашого типу найбільший.

Що були дворища і яке було їх значінє в розвою економічного устрою наших предків, про се по працях Т. Любомірского (*Starostwo Radeńskie*, Bibl. Warsz. 1855, ч. 2), Владимирського Буданова (Формы крестьянского землевладѣнія, Київській збірникъ 1892 г.), панї Єфименкової (Дворищное землевладѣніє въ Южной Руси, Русская Мысль 1892, кн. 4 і 5, передруковано в збірці Южная Русь, т. I) та М. Грушевського (передмова до I т. Жерел, с. 7—16 і Історія т. I, с. 315) нема що багато говорити. Досить буде зачитувати слова проф. Грушевського про сю нашу стару форму володіння землею, та придивити ся, чи дослід над прозвищами її властителїв не дозволить нам докинути деякої риси до зрозуміння її устрою та історичної еволюції. „Дворище — пише проф. Грушевський (Ж. I, передм. ст. 7—8) відоме у нас уже в XIV в. (і то спеціально на галицькім ґрунті), але існувало безперечно й давнїйше, будши, можна думати, початковою клітиною в сформованню суспільно-політичного укладу; докладнїйші відомости про його маємо лише з XVI в., коли та форма вже заникала, але в кутках глухих, менше зачеплених тогочасними переминами в громадськім устрою, держала ся ще в значній цілости, що й дає можливість її пізнати. Дворище представляє собою комплекс, без якоїсь певної міри, ґрунтів до ужитку господарського, і на тих неподілених ґрунтах сидить група господарств звязаних між собою звязком, що переходить із роду в рід. В основі того звязку лежить здебільшого звязок родинний, фізичний; клітиною, з якої виросло дворище, звичайно є родина, але до сїєї родини можуть приступати й сторонні люди, як спільники, або й з самого початку може бути спілка, бо звязок, що звязує членів дворища, не є вже родинний, але економічний. Один із осадників стоїть на чолі дворища, заступає його, його іменем часто воно й зветь ся; решта членів звуть ся ріжними назвами — потужниками, поплечниками, сябрами. Спілка уважає своїми всі ґрунти, в які вложила свою працю; в краях з малим залюдненєм, де спілка без перешкоди може розпросторювати границі свого господарства, територія дворища розростаєть ся з часом дуже значно, а з тим може і людність і число господарств, що входять у склад дворища, помножатись собі так, що з часом з дворища виростає ціле село. Внутрішній уклад дворища відомий мало. Ґрунти не ділились, здаєть ся, на осібні участки, але знову не були й такою комуністичною власністю, що виключала б права власности особистої: кожному потужнику належала певна частина дворища, більша чи менша від

иньших (те залежало напр. від числа спадчиків, між якими ділились рівні з початку участки), але ті права здебільшого не реалізувались, ґрунти залишалися нерозмежованими, участки членів були ідеальними“.

Не все в тій характеристиці видається мені ясним і не все може бути ясним власне тому, що для зрозуміння дворищної системи володіння землею бракує нам безпосередніх даних, що про неї мусимо заключати *a posteriori*, зі свідомств пізніших, із часів, коли ця система була вже в упадку. Отже єсть певна неясність у тім, що ґрунти в посіданню дворища не ділилися на особні участки, а з другого боку кажесться, що кожному потужнику належала певна частина дворища, а її великість залежала від числа спадчиків, між якими ділилися рівні з початку участки, і на решті додано, що ті права здебільшого не реалізувались, ґрунти лишалися нерозмежовані. Як уявити собі практично ведене рільного господарства при таких умовах? Або господарство було спільне, або не було спільне; коли не було спільне, то поділ ґрунтів мусів бути переведений фактично, отже не міг бути ідеальний; чи ґрунти були розмежовані, чи ні, се тут справи не рішає; розмежоване являєть ся лише зверхнім знаком, символом існуючого вже поділу, а тут заходить власне питання, чи був у обсягу первісного дворища фактичний поділ ґрунтів і господарств, чи не був.

Для розв'язки цього питання може нам служити аналогія тих пережитків дворищного устрою, що заховалися доси в наших горах поміж Бойками турецького та ліського повітів, а в дальшій лінії, як побачимо, деяку прислугу робить нам і дослід селянських прозвищ. Отже треба стояти на тім, що первісне дворище в своєму нутрі було великою сім'єю (*Grossfamilie*), девчому подібною до сербської задруги, але девчому й відмінною від неї. З того родинного устрою дворища випливали дальші консеквенції розвою сеї форми землеволодіння. Відомі основи нашої великої сім'ї: батько женячи дорослих синів не виділює їх, але держить при собі і сам порядкує господарством аж до своєї смерті. Дочок звичайно віддають заміж у чужу сім'ю; „дочка — чужа поміч“ — каже приказка; та коли в батьковій сім'ї нема синів або їх мало для впорання господарства, батько не віддає доньки в чужу сім'ю, а приймає до неї приймича, який лишається в сім'ї свого тестя. Коли батькові поталанить дожити „красного віку“, то його сім'я з онуками та правнуками, без примішки посторонніх елементів, може дійти до 20, 30 або й 40 душ, і се було первісне, нор-

мальне населене дворища; розмір зайнятої ним землі залежав від розміру робучої сили сім'ї. Се й була різниця нашої великої сім'ї від сербської задруги, яка доходить до 80, 100 й більше голов. Теперішня бойківська велика сім'я держить ся на значно меншім числі голов: 10, 15, найвисше 20; на се зменшене вплинули ріжнородні обставини, а головно малоземеле.

В нутрі тої сім'ї панував вповні патріархальний устрій, з тими модифікаціями батьківського права, що впливали зі спеціальної вдачі українського люду. Отже господарство вело ся спільно, але зовсім не комуністично, бо порядкував усім батько, а зглядно той, кого воля всіх поставила на його місце; часть продуктів (артикули консумційні з виємком зерна), йшла під завідуване матери або тої жінки, що сповняла її господарську функцію; загал сім'ї працював і користувався здобутками своєї праці, але до рішення справ чи то семейних чи господарських покликався лише виємково, в надзвичайно важних або важких обставинах.

Я думаю, що по над отсю природну норму дворища на нашій території не розростали ся; в доступних нам матеріялах ледви чи знайдесть ся який доказ на твердженє, що в міру розросту сім'ї або спільників дворище займало чим раз більше землі і з нього з часом виростало ціле село. Що найбільше можна би говорити про якийсь присілок, положений осторінь від села; та такий присілок у теперішній своїй формі міг відповідати своєю величиною власне розмірови нормального, семейного дворища. Тай на се маємо поки що лиш пару вказівок, прим. у гірським присілку Петровят біля села Ісає турецького пов., присілку, до якого прилипло родове прозвище його осадників. Інші відгуки родових прозвищ сього типу, як назва гори Данковят — гора біля села Вовчого турецького пов. — вказують також на те, що обсяг здогадного дворища Данковят¹⁾ займав лише частину того обширу, який займало ціле село.

Так само тяжко мені освоїти ся з тим поглядом дослідників дворищної форми володіння землею, що дворище з самого початку могло бути спілкою кількох родин. Тут знов повторяєть ся те саме питанє, що й попередно: як уявити собі в такім разі одноцільну господарку нероздільного дворища? Котрий з рівноправних спільників стає головою і репрезентантом дворища? Яка його власть і які обовязки супроти иньших спільників? І поперед усього, що примушує нас до ставлення такої гіпотези?

¹⁾ Див. карту австр. генерального штабу, лист XXVIII.

Проф. Грушевський наводить назви часткових властителів деяких дворищ із половини XVI в., де дворище має ще назву свого первісного осадника, але на його ґрунтах обік потомків того осадника сидять „чужеродці“, напр. „в Угерськім дворище Йосковське, на ньому сидять Іван і Гринь Йосковичі, Михайло й Хведь Іванковичі, отже два роди, потомки двох спільників; так само дворище Лехновичове: Миш і Андрій Лехновичі, Мацко, Василь, Проць і Стан Лазаровичі; дворище Петровичове — Демян і Лука Петровичі, Андрейко і Василь Івановичі. На иньших дворищах людиність іще ріжнороднійша: дворище Ігнатівське — Хар і Іван Ігнатовята, Лучка Гринців, Лучка Пукенницький, або дворище Матяшівське — Хведь Матяшович, Петрик Даскович, Ігнат Шия, Хома Святкович“ (Жерела I, передм. 11). Висновок, що ті „чужородці“ були справді чужородці і як такі належали до первісного складу дворища, видаєть ся мені занадто поспішним. Одно те, що вони являють ся на ґрунті колишнього дворища пізно, в часі його розпаду, і ніщо не дає нам підстави до припущення, що вони (зглядно їх предки) були там уже в часі першого оселення; а друге те, що їх чужородність може підлягати поважним сумнівам. Наведу для прикладу ось який випадок із Мшанця турецького пов. Первісно одноцільне „обійсте“ старого Пірнака лишило ся по його смерті (десь у першій чверті XIX в.) його синам Миколі й Грицькови, які під батьковою рукою жили разом. По батьковій смерті вони розділили між себе батьківську хату й ґрунт, не розмежовуючи його, але докладно знаючи, котру частку уживає один, а котру другий. Діти Миколи сиділи при батькови, але до дочки пристав зять Цмай і для нього перероблено хату з стодоли, на тім самім обійстю. І Грицькові сини живуть із батьком у його половині дідівської хати, але один ходив по заробітках, був на Угорщині, потім вернув, оженив ся і дістав прозвище Коваль; він побудував собі нову хату на батьківській половині обійстя, а прозвище прилипло до нього так, що пішло і в офіціальні документи. Отже протягом якого півстоліття, при австрійських порядках, на однім Пірнаковім обійстю опинили ся крім Пірнаків Цмаї і Ковалі, а про те всі вони одна рідня. Ще в швидшім темпі могло се діяти ся давнійше, коли прозвища міняли ся не раз протягом одної генерації і не було майже ніякої сили, що спинювала б їх швидку перемену.

Я уявляю собі повстананє і розвій дворищ ось яким способом. На дівичих або опустілих землях осідає сім'я; все, що перед нею і за нею — терен її діяльності; вона не потребує

відмежовувати, „відкопувати“ своєї займанщини ні від кого иньшого; що потрафить обробити і зужиткувати своїми силами, те її; росте в ній число робучих рук, то в міру того збільшається й її займанщина. Та ось число голов у сім'ї переходить якусь звичаєм усталену норму: або батько старіється, або невістки не можуть погодити ся в одній хаті (найзвичайніший мотив розпаду „великої сім'ї“ в наших часах), і батько відсаджує чи то одного чи більше синів на бік. Він не потребує задля сього ущерблювати землі свого дворища; досить буде, коли він допоможе синові, що вже очевидно має й свою власну сім'ю, побудувати нову хату та заснувати десь у догіднім, ближшій або дальшій місці нове дворище. Така органічна, можна сказати — семейна кольонізація може тривати довго, цілі століття, поки старчить пустої, незаселеної, а під примітивну управу здібної землі. Ми бачимо з ревізії 1565—66 рр., що декуди в глухих, лісистих кутах нашого краю сей процес трівав ще тоді. В любачівським старостві королівський ревізор із 1566 р. говорить про с. Жуків, що тамошні селяни „mają rol nieromiernych y łąk dosyć, bo orzą kędy chcą i kędy się im podoba, i pasą kędy wola ich“ (Ж. III, 263); той же ревізор не без певної досади зазначає, говорячи про с. Радруж, що там селяни „maią rol niewymiernych y łąk bardzo wiele, a wszakosz według zwyczaju starego zować to dworzyszczami, co który dzierży, płaci każdy czynszu po groszy 12“ (Ж. III, 266). Подібним способом висловлюється ревізор і про села Кобильниці руська, Кобильниці волоська та Пруси, а в Люблинці вичисляє всі дворища з їх старими назвами, тільки тут вони вже поділені між кількома господарями так як у Стрийщині ¹⁾).

¹⁾ Коли сей погляд правдивий, то ми мали би підставу думати, що наші села в своїй теперішній формі повстали не вчасніше XV в. Дворищне землеволодінє вело за собою будованє хуторів серед широких ланів належних до дворища, отже щось подібне, як теперішні англійські ферми розсіпані по управних полях. В разі ворожого нападу людність покидала ті незахищені домівки і ховала ся по лісах, болотах або в укріплених городах. Тільки з повстанєм панських та королівських фільварків, з якими людність дворищ була звязана ненастанними економічними, а далі й юрисдикційними звязками, та в міру ступневого розпаду дворищ і осаджування нових осель уже на „помірних“ ґрунтах і в залежности від волі та вигоди двора повставали ті села, де центром являється панський двір, а селянські хати тягнуть ся більш або меньше тісно здовж вулиці чи шляху, що веде до двора. Сліди давніших розкиданих осель, будованих не з огляду на вигоду пана, а з одиноким оглядом на догідність господаря, лишили ся декуди в розкиданих каракатицею подільських селах, де поодиноким лапкам каракатиці відповідають тзв. кути, які часто й мають іще старі назви, взяті від дворищ,

Комплікація в тім розвою дворищ, що в дальшій лінії довела до їх розпаду, могла йти і йшла фактично з двох боків — від зверхніх економічних обставин, і з нутра. Коли не стало місця до засновування нових дворищ на „непомірних“ пустогонах, коли одна група дворищ, звязаних із собою більш або менше близькими вузлами свояцтва, зіткнула ся з другою групою дворищ иньшого роду, аж тоді виринала конечність розмежовання обопільних посіlostий. Та се ще не була головна річ; далеко важніший вплив на спиненє первісного росту дворищ мала інтервенція польського уряду, наданє сіл з усею хліборобською людністю шляхті і заведенє по селах шляхотських та королівських фільварків. За сим пішло перемірюване дворищних земель та обкромованє з них того, що виходило по над нормальну по польським традиціям міру „лану“ (більше менше наших 16 моргів)¹⁾. Що таке перемірюване не обходило ся без опору з боку селян, на се натякають слова ревізора з р. 1566, що люди з Кобиль-

що були їх первісними гніздищами. Дещо подібне можна завважити і в старих гірських селах, прим. у Бандрові старосамбірського пов., де різко впадає в очи контраст між безладно, але живописно розкиданими по узгір'ю хатами руських селян і витягнутою до шнура по обох боках вулиці новішою німецькою кольонією. Пор. про се М. Грушевський, Історія т. I, ст. 318—319, а також мої уваги в брошурі *Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland*, Wien 1905, ст. 27.

¹⁾ Що старі дворища сягали далеко по над ту міру, можна бачити з того, що говорить королівський ревізор 1565 про с. Лозину львівського староства: „Tam ziemianie albo manowie (нім. Mannen, люди обовязані до військової служби) zasadzeni byli na iednem dworzisku, a iako z strony urzędu lwowskiego wykładają, że to area zwano lan rolej, a ktemu plac szeroki i obszarów kilka, którzy też powinność mają jako i jaśniecy (а про ясниських „манів“ сказано на попередній стороні, що вони „winni jachać na straż na granice tatarskie, wołoskie i węgierskie czasu trwogi, albo kiedy pan starosta lwowski rozkaże, w łowy także gdy pan starosta jedzie, powinni z nim jachać“), i w łowy także powinni jachać z panem starostą lwowskim... Ktorzy służkowie przy rewizyi okazowali panom rewizorom possessyą wielką na przereczzonej dziedzinie, która nie tylko lan, ale kilkanaście lanów ma w sobie tam na dziedzinie Łozińskiej, i placów mało nie pół wsi; na którym to dworzyszczu, jako oni zowają, nie tylko sami manowie, których jest kilka, ale i kmieci mają kilka w tej to wsi Łozinie. Nad to od kilku lat, wyrabawszy lasów i dąbrow dosyć, na które się oni mienili mieć przywilej, poczęli sobie drugą wieś sadzić, w której już kmieci osiadło przez dwadzieści citra-ultra, a tak za tem dworzyskiem nadanem okkupowali tak wiele gruntu pospołu, że go jest w kilka mil w objazd“ (Ж. III, 377, пор. М. Грушевський, Історія V, 98). Очевидно мова тут про виємковий факт захоплення великих обширів пустої землі людьми упривілейованого стану; інтересне лише те, що вони покривали ту свою окупацію популярною назвою дворища, очевидно бачучи, що й дворище займає немалий шмат землі і не надійючи ся ніякої контролі.

ниці руської „romiaru mieć nie chcą“ (Ж. III, 283). Так само в Добрянках щирецького староства люди „upornie gwałtem zbraniaią się“ робити панщину „i romiaru nie przyięli... y role dzierżą indeffinitę“ (Ж. III, 364). Отсе замкнене території для нових дворич і обкроєне старих дворич змушувало селян у міру розросту родини ділити дворича що раз на менші частини, „прути“, півланки і т. д.; се й зазначає в однім випадку виразно ревізор, кажучи про с. Броців львівського староства, що там люди „maiąc role niepomierne wedle dawnego zwyczaju, ktore per familias suas rozdzieliwszy sobie zowąż ie dworzyszczami“ (Ж. III, 348).

Та, як сказано, була також внутрішня причина, що йшла паралельно до тої самої мети. Маю тут на думці категорію „сябрів“, „сусідів“ та „підсусідків“, „потужників (posiężnych)“ та „поплечників“, яких у многих сторонах у XVI в. стрічаємо на територіях давніх дворич. Як уявляти собі повстане сеї категорії людей і їх відносини до первісних основателів і властителів дворич?

Судячи по аналогії сучасних відносин у наших селах я склоняв ся б бачити в них щось подібне до пізнійших комірників та халупників, осаджених чи то на двірських, чи на громадських грунтах. У кого з яких будь причин не було своєї сім'ї, хто не міг оснувати собі нового дворича або примістити ся при своїм роді, впрошував ся до чужого дворича, і то або в комірне, то б то так, що жив разом із тамошньою сім'єю в одній хаті, разом працював і так само як иньші члени сім'ї користував ся заробленим добром, або в халупне, коли у нього була своя невеличка сім'я (жінка без дітей, або дрібні діти): господарі дворича будували йому на своїм ґрунті хату, він жив тут і провадив собі окреме хатне господарство, міг годувати на власний ужиток дещо скоту, але робив разом із родиною господарів на їх ґрунті; за се відповідно до умови одержував свою пайку готових плодів, не маючи одначе ніякої претензії до дворичного ґрунту. Се був би стан зовсім аналогічний до стану фільваркової служби, що живе на тзв. орнарії (*ordinarium* — усталений звичаєм чи умовою вимір готових плодів на цілорічний прожиток). Розумієть ся, що з часом, коли ті підсусідки засиділи місце в дворичах, до яких були прийняті, а ще до того коли обовязкове в краю право змінило ся, вони відіграли немаловажну ролю в розпаді старих дворич, уриваючи для себе не тільки ті „халупища“, на яких сиділи, але певно по змозі й більші або менші пайки ріль та сіножатий.

Погляньмо тепер, що дає нам для пізнання дворищного устрою студійоване імен і прозвищ їх властителів. Найбільше зближені до первісного стану дворища в 1566 р. маємо, здається, в любачівськیم старостві; на жаль ревізори не описали їх детально з виємком села Люблинця (Ж. III, 258—260). Із 20 описаних тут дворищ одно належить до попа, а друге до тивуна Павла Левковича — оба в неподільнім посіданю. Маємо тут іще п'ять неподільних дворищ: Климківське — його властитель не названий; Жуківське — властитель Лука, по прозвищу не названий; дворище Неліпово — властитель Ониско Керчак — чи який свояк первісного осадника, від якого пішла назва дворища — невідомо; дворище Трохимово — „na niem tylko sam Trochim żywie“, очевидно дворище недавно засноване, назване ще за жителя свого основника його хресним іменем; дворище Леухово (в польськїм тексті *Lieucho*), на нїм живе Йосько (мб. Йосиф) не названий по прозвищу. По над се стрічаємо ще неподілені дворища в стрийськїм старостві, прим. у Лисятичах двор. Тивонцьове, де сидить Возний із синами (Ж. I, 178) та двор. Колодчинське в Стриганцях, де сидить Мисець Васильцьович (Ж. I, 183). Та що в обох сих разях прозвища властителів далекі від назви дворища, то можемо догадувати ся, що вони лише припадково опинили ся без поділу в руках якихось пізнійших наступників первісного осадника. Тут же стрічається згадка про ново основані дворища, прим. у Пятничанах стрийського стар., де читаємо: „Na to są dwie dworzyszczka nowo posadzone przy lesie od roku, na nich mieszkają — na pierwszym Anton, Harasim, Kuzma, Iwan Markowicz, na drugim Choma Pawlików, Iwan Markowicz, Harasim Hryniewicz, Dasko Lisiatycki, Iwan Lisiatycki“ (Ж. I, 185). Очевидно назва дворища приложена до тих осад уже в новім значіню; се вже були дворища осаджені старостою на розмірених королівських ґрунтах, хоча число осаджених господарів, а властиво по часті більших семей, що господарювали спільно, велить догадувати ся, що своїм розміром ті нові дворища хоч троха зближували ся до старих.

Дворищ, яких властителі носять прозвища близькі до основників або до тих людей, від яких дворище одержало свою назву, маємо аж десять у Люблинці; навівши назву дворища, ревізор наводить лиш імена хресні властителів, велячи догадувати ся прозвища ідентичного з назвою дворища, отже двор. Кошелевичево, на нїм живе 6 господарів: Курило, Івахно, Паско, Мошорик, Варина, Іван — очевидно всі Кошелевичі; дв. Костя-

ківське, на ній живуть Стаско, Паско, Василь, Іван scil. Костякові або Костяковичі; дв. Яремеївське, на ній Клим, Ілаш і Роман, scil. Яремеї; дв. Недоїдково, на ній Нестор, Луць і Трохим, scil. Недоїдки і т. д. Інтересне тут дворище Жуковичівське, на яким сидять Хведір і Труш Жуковичі; в тім самім селі о пару меж маємо дворище Жуківське, неподілене, на яким сидить Лука, мб. також Жукович. Сама собою насувається догадка про тіснійший звязок тих дворищ: перший осадник Жук, від якого його дворище прозвалося Жуківським, відсадив своїх дорослих синів Жуковичів на окреме дворище, а одного сина лишив на старім. Се могло стати ся з кінцем XV або в початку XVI в. Аналогічної формації та з тогож часу будуть мабуть і деякі дворища стрийського староства, головню в Стриганцях двор. Масківське, де сидять Василь, Ониско, Тимко, Хведір і Іван scil. Масковичі, двор. Зенівське, де сидить, як сказано виємково виразно, Марко, Янко, Яцко та Ян Зеновичі (Ж. I, 183). В Пятничанах маємо двор. Степаново, на яким сидить Проць Степанович, отже можливо син первісного осадника, і Галька, мб. його тітка, що одержала по смерті брата якусь часть його дворища; що се не сестра Проця, виходить із того, що вона або звалась би по чоловіці, або жила би разом із братом; сюдиж належить у селі Вовні двор. Клебанківське, на якому сидять Ілько, Хведір, Демко й Андрій — scil. Клебанковичі (Ж. I, 188). На те, що з одного первісного дворища виходили основателі нових дворищ, наводить нас факт, що прим. у Стриганцях стрийського стар. існували два дворища Свинчинські, хоч лише в одному з них ревізія застала ще безпосереднього спадкоємця назви першого основателя Свинки — Олексу Свинчича (Ж. I, 183). У другім Свинчинськім дворищу, заснованім правдоподібно одним із синів того Свинки, жили вже господарі з иньшими прозвищами. В тім же селі маємо також два дворища Олісїєвські, але в жаднім із них нема господаря з назвою виведеною від першого фундатора. Виразнійше видно, як дворища виростали в міру наступства генерацій тої самої сім'ї, на селі Угерську, де маємо дворище Лехнівське, засноване Лехном, і окреме дворище Лехновичеве, засноване Лехновичем, очевидно одним із синів того Лехна (Ж. I, 187). Там же маємо знов два дворища Ігнатівські, а в Вовні одно дворище Юрівське, а друге Юрківське. Тому, що ті дворища названі від імен хресних тай ще таких частих у наших селян, як Ігнат та Юрко, можна заквестіонувати їх належність власне до сеї категорії дворищ основаних ступнево відсаджуваними членами одної сім'ї.

В більше скомпліковану, отже й старшу формацію вводять нас ті дворища, де обік властивців із назвами виведеними від першого основника являють ся властивці з иньшими прозвищами. До таких належать у стрийськім старостві в Лисятичах двор. Бубликівське, де обік Стеця Бубликовича живуть Прокіп Оначкович та Васко Вівсяник із чотирма синами (Ж. I, 179), двор. Рибчино, де живе Васко Рибчич, потомок основателя Рибки, а обік нього Місь Петрикович, Йосько з Іваном, Курило з Івахом та Гриць Яревич; у Кавчім Куті двор. Артимовичів, де окрім Василя Артимовича та якогось Артимця сидять господарі з иньшими прозвищами; тамже двор. Харцьово, де живуть три брати Харцьовичі (в рукоп. через помилку Ханцьовичі), та ще якийсь, мабуть нерідний, може стрийний брат їх Іван Харцьович і якийсь Оначко без прозвища (Ж. I, 181); в Стриганцях двор. Юрковичове, де сидить Іван Юркович, а обік нього Марко Леськович та Йоско Іванович; двор. Пищельникове, де обік Бориса Пищельникова живуть іще чотири господарі з иньшими прозвищами; двор. Свинчинське, де живе Олекса Свинчич і Стецько Калагурів; двор. Прибишово, де живе Василько Прибишович, а крім нього один Лукачович і один Павлович; двор. Ляхівське, де обік одного Ляховича сидять два господарі з иньшими прозвищами; двор. Голубцівське, де обік двох Голубовичів живе один Пищельник; дворище Калагурово, де обік Петра Калагуровича живе Петро Дмитрович із братами; двор. Хведосове, де обік одного Хведоса живе один Ляхович, один Горденчич і Василь Царинного (Ж. I, 183). Як дивити ся на сю мішанину прозвищ господарів на сих дворищах, було вже сказано висше; могли се бути по части приймичі, по части сябри та підсусідки, що з часом, засидівши місце на чужім дворищі, поробили ся панами його часток. На те, що значна їх часть були приймичі, отже через жінок члени сім'ї первісного основника, маємо інтересні свідощтва між прозвищами властивців дворищ у деяких селах стрийського староства. І так у Стриганцях у Свинчинському дворищі обік Олекси Свинчича живе Стецько Калагурів, очевидно виплодок тамошнього таки Калагурового дворища; иньший Калагурів, Стаско, живе в Павловичевім дворищі, а Сенько Калагурович у Голубківськім; іще один Калагурів, Матвій, живе в Міцівськім дворищі (Ж. I, 183). Із Пищельникового дворища Хведос Пищельник пристав до Голубцівського дворища, із Васильцівського Артимець Васильців до Олїєвого, а Мисець Васильцьович до Колодчинського дворища. Із Ляхівського дворища Антін Ляхович сидить у Наумців-

ським, Андрій Ляхович у Міцівським і ще один Андрій Ляхович у Хведосівським дворищі — очевидно се не були рідні брати, могли бути стрийні, або в дальшій (батьківській) лінії посвоячені. Від Царина, що живе в Пищельниковім дворищі, пішли Цариничі Яцко та Кость, що живуть у другім Свинчинським дворищі, а від котрогось із них походить мб. той Василь Царинного, якого стрічаємо в Хведосівським дворищі; якийсь їх свояк Івасько Царинський сидить на безіменнім, може недавно заснованім півдворищі. Так само в Пятничанах із Олексиного дворища, яке засіли Гарасим Андрейович і Хома Андрейович, пішов очевидно той Даско Андрейович, якого бачимо в Антонцовім дворищі (Ж. I, 185). В Угерську із Збросківського дворища Іван Зброскович сидить у Озарківським, Петрик Дашкович із Дашківського в Матяшівським дворищі (Ж. I, 187). Нарешті дальший ступінь занепаду родової єдності дворища виявляють нам ті дворища, де вже ані одно прозвище не нагадує назви первісного основника, як прим. Брюсенське дворище в Лисятичах, де живуть три брати Паращата, два брати Йовчата і Стець Пашкович, або Ковальове дворище тамже, де живуть Матвієві сини Василь, Гнатко й Артим та Лаврик Ляхович (Ж. I, 178). Таких дворищ маємо в стрийським старостві в тих селах, де ще занотовано старі назви дворищ, досить багато. Та се вже остатній ступінь в еволюції дворищного володіння землею; швидко, через одну-дві генерації, забувається стара назва дворища; якийсь час серед змінених обставин землеволодіння держить ся ще тямка, що тут, де позаводжено лани та півланки, було колись дворище осаджене на непомірній землі, де люди „орали де хтіли і пасли де хтіли“, а в XVII в. вже й ся згадка забувається ся.

Та не вжеж се все не фантастика? Не вже на такім сипкім та нетривкім матеріалі, як прозвища, можна будувати акісь висновки про еволюцію форми землеволодіння? Думаю, що кождому, хто прочитає розвідочку дра В. Охримовича про прозвища в Сенечолі та сумежних гірських селах, хто оцінить характер тої людової традиції схопленої „на сирім корені“ і зміркує, з яким тонким почутем людська пам'ять у тих прозвищах закріплює зв'язок поколінь між собою, і в такім прозвищі як прим. Оленинець береже пам'ять баби Олени, матери і верховодниці роду, її сина Оленича і її внука Олениця, — той певно позбудеть ся значної частини свого скептицизму. Та не забуваймо, що ті теперішні людські прозвища, надавані народною пам'яттю лише по старому звичаю, непотрібні при офіціальних, закріплених у документах,

являють ся тепер лише культурним пережитком, а колись були зовсім не тим! Не забуваймо, що в тих давніх часах, коли повставали і розпадали ся дворища, для селян не було ні табулі, ні ґрунтових книг, ні князівських чи королівських надань, а одним потвердженням їх права на володінє сею чи тою частиною землі була „людська пам'ять“ і то не лише льокальна, а також часова. „Мене тут люди знають з діда-прадіда“ — говорить іще й тепер наш чоловік з почутєм справедливої гордості. Ся людська пам'ять закріпляла ся в родовім прозвищу чоловіка і воно від разу виявляло його як сина такого то всім відомого батька, як унука такого то всім памятного діда, як члена такого то дворища. Воно було свого рода документом, і через те нам зрозуміло, чому люди так дорожили ним, не дозволяючи ані в виговорі, ані в писаню ні в чім змінити його первісної форми, хоч вона нераз різала непривичне вухо або око своєю дивоглядністю та на позір неорганічністю (пор. німецьке Schmidt, Meyer або Mair, Schimmelpennig і т. и.). Придивляючи ся прозвищам наших селян із половини XVI в., занесеним у ревізію, бачимо, що патро- і метронімічні прозвища держать ся майже виключно властителів ґрунтових, головно властителів старих осель, цілих іще, або ледво минулих дворищ. Люди, що кублять ся біля панських фільварків, на нових, панських осадищах, на слободах, халупках та при панській службі, о скільки попали в ревізійний операт, або зовсім не мають прозвищ і значать ся тільки іменами хресними, або мають свої, індивідуальні, ними самими набуті прозвища, що виразно свідчать про брак у них місцевої родової традиції. Натомість там, де традиція дворищного володіння землею ще жива, хоч навіть фактичні дворища вже щезли, бачимо сильний розвій і велику ріжнородність прозвищ патро- і метронімічних, бачимо старанне розріжнюванє відтінків у формах тих прозвищ, які велять нам догадувати ся за ними ріжниць у віці та ступні свояцтва. Дорослий син, що має вже свою сім'ю, без огляду на те, чи сидить разом з батьком і працює на спільнім господарстві, чи відійшов на своє власне господарство, називаєть ся інакше від недорослих сиріт, що стративши батька чи матір мусять чи то самі порати батьківське господарство, чи то підлягати вітчимови. Він буде Іван Ігнатович, а недорослі діти його брата, також Ігнатовича, вже будуть Ігнатовята.

Що до національності людей оселених на дворищах, то судячи з прозвищ і хресних імен нема майже ніякого сумніву, що величезна більшість їх — Русини. Чи в таких прозвищах,

як Ляховичі, Волошинчата, Турчинята, Угрини і т. и. шукати відгуків спорадичної колонізації чужих елементів ще в XIV—XV в., коли засновувалися відомі нам дворища, про це ще може бути суперечка. Пригадаймо, як про це говорить кобзар у Шевченкових „Гайдамаках“: „Та який я Волох! Був у Волошині, тай прозвали Волохом“. Богато таких „чужонародних“ прозвищ могло повстати аналогічним способом, хоча, розуміється, не можна виключати й тої думки, що були тут і факти чужої колонізації, може хоч би в тій формі, що якийсь зайшлий Лях чи Волошин чи Турчин (звісно, Славянин із турецької держави) пристав до якогось дворища, зжився з сім'єю і з часом заснував власне дворище прозване його іменем. Лише в деяких місцях, де руська людність стикається з польською, надолішнім Сяном, у стар. Замхівським маємо вказівки, що дворищна форма володіння землею давно колись була практикована частиною мазурської людности, чи може краще сказати, що мазурська колонізація, напливаючи сюди, переймала у Русинів і їх форму володіння землею. Вказівки на це лежать власне лише в прозвищах тих типів, про які тут говоримо, при чім імена хресні наскрізь латинські. Се бачимо майже лише в однім селі Луковій, де сидять на чвертях лану *Lukasz Jureczę, Piotr Hanczę, Janek Jureczę, Szezęsny Jureczę*; між бартниками являється *Maciek Onuczę, Zych Jureczę, Jan Brolczę, Jakob Dereczę* (Ж. II, 215—217). Виразної згадки про дворища тут нема; натяком на їх існування в давнішій часі можна би вважати хіба ту записку ревізора, що тут люди „*acz ról mają dosyć, a wszakosz winią sobie być łanów 23*“, знач. село було давнє, не осаджене на помірних ґрунтах і розмір ланів був більший від звичайного польського. Як бачимо, сліди не зовсім ясні і не певні; можна би припускати, що ті Луківські люди якимось випадком попереходили на латинство і поприймали польські імена хресні, але й се сумнівне, бо форма, в якій подані ті імена, вказує, що вони говорили між собою по польськи. Може спеціальний дослід з актів і місцевої традиції вияснить би тут дещо більше, — операт ревізії не дає підстави до дальших висновків.

Окидаючи оком загал прозвищ інтересних для нас типів, поміщених у ревізії королівщин з р. 1565—66 переконуємося, що майже всі вони належать до другого типу нашого поділу. Прозвищ третього типу з укінченням на *ят, ьат* у тій ревізії майже не стрічаємо з виємком хіба одного-двох; я завважив лише Яцка Демчинят у Сторонні, Озиминського ключа (Ж. I,

282), — при нїм сказано, що він сидить на половинї лану. Інтересно, що прозвищ того типу не зазначає ревізія навіть у сяніцькім старостві, коли тимчасом у реєстрі злочинців сяніцького гроду ми стрічаємо їх уже починаючи з 1557 р. (*Regestr zloczynców* стор. 54). Поступаючи в тім реєстрі чим раз далї, ми знаходимо чим раз більше прозвищ власне того типу. Так само в опублікованих д. Томашівським актах з р. 1648—49 аж роїть ся від прозвищ того типу особливо на підгірїю коло Калуша, Самбора, Дрогобича, де ще в половинї XVI в. ревізія зовсім не зазначувала їх. Що се значить? Менї здаєть ся, що генетичний звязок прозвищ третього типу з другим типом безсумнівний, та zarazом безсумнівний звязок повстання тих прозвищ із остаточним розкладом дворищної форми володїня землею. В половинї XVI в., коли дворища ще доживали свого віку хоч не в первісній формі, то хоч „подїлені між родиною“, тип людий відірваних від сього гнізда, але звязаних іще з ним родовою традицією, тип, так сказати, ізгоїв дворища, продукт його розкладу, ще тільки зароджував ся і в операт ревізії попадав рідко, в тих виємкових випадках, коли такому „Демченяти“ удало ся таки заснувати собі своє господарство хоч на половинї панського чи королївського лану. Тих, яким се не вдало ся, ігнорувала ревізія, але вони тим частїйше попадали в ріжні реєстри злочинців, поки не появили ся густою хмарою в актах у справі розрухів 1648 року.

Др. Іван Франко.

РУСИНИ ВЛАСТИТЕЛІ У ЛЬВОВІ В ПЕРШІЙ ПОЛ. XVI В.

З дотеперішніх дослідів, що робились над житем львівських Русинів, загально звісно, що в столиці галицької Руси не багато було Русинів. Причини сього найголовніші дві: перша ся, що Львів був zaloжений вже на самім кінці руського правління й руське жите вже на самім початку було здушене (можливе й те, що людність його була від самого zaloження в значній части неруська) — друга та, що польське правліне у Львові підчинило Русь значним обмеженням. Обмеження звісні досить докладно ¹⁾, натомісь стан посідання Русинів у старім Львові доси не був детальнійше просліджений задля недостачі матеріалів. Маючи під рукою більший матеріал із актів міського архіву у Львові, можу сю справу докладнійше обговорити. На разі мушу обмежити ся першою половиною XVI в. (до 1542 р.) і то можу користувати ся самими лише радецькими актами ²⁾; решту по-стараю ся пізнійше доповнити. Про те образ виходить досить повний і дальші досліди змінять його — бодай у тих роках, які я тут обіймаю — хиба в незначних подробицях.

Сам матеріал, се майже виключно записки з контрактів купна продажі, введені в акти для більшої достовірности. В та-

¹⁾ Див. М. Грушевський, Історія України-Руси т. V, стор. 241—2.

²⁾ Акти радецькі — *Acta consularia*. До XVI в. я переглянув три книги; означую їх римськими цифрами: I з 1501—1506 рр., II з 1507—1530 рр., III з 1531—1542 рр. Арабські цифри означують сторони. Ті акти, що відносять ся до Русинів, надію ся опублікувати.

кій записці наперед подають ся докладно імена обох сторін — при Русинах звичайно замічено, що се *Rutenus*¹⁾; далі означено ближе положенє дому, огорода чи поля, що продає ся: чи лежить між мурами чи на передмістю, чи в котрім міським селі, названа вулиця (коли та вулиця має імя) й подані імена сусідів; в декотрих записках подана ще й ціна купна²⁾. Матеріал отже досить багатий подробицями й можна його з кількох боків використати. Наперед треба сконстатувати, в яких місцях міської території сиділи Русини.

Про міські села не багато можна сказати, бо в актах згадують ся досить рідко³⁾. Але й вони для нас особливого інтересу не мають. В селах, дальше від „міста“, руський елемент стояв густішою масою й легше міг охоронити ся перед чужою колонізацією і вдержати ся на своїх суспільних позиціях. Зрештою в звітках, які маємо, чужих назв майже не стрічає ся: нпр. в Голоську їх нема зовсім, у Білогорщі не по руськи звучить лиш одно імя (Тезбірек III, 403, 1535 р.). Може більше як у корінно-руських селах було чужих по нових колоніях: у Замарстинові сиділи Німці — дідичі Зомерстини і латинські каноніки (III, 459, 1536 р.), в Клепарові Поляки Ласкавец і Ян Шия і т. и. (III, 603—4, 1537 р.).

Цікавійші для нас звістки з передмість краківського й галицького; краківське передмісте займало простір нинішніх дільниць краківської й жовківської, а галицьке простір галицької й личаківської⁴⁾.

¹⁾ Де не зазначена національність продавця чи купця, там треба орієнтувати ся по самім імени; Русини своїми іменами різко відзначають ся від Німців та Поляків. Але знов не завсїди можна відрізнити Русинів від Вірмен, бо й Вірмени мають руські імена.

²⁾ Подаю в скороченю таку типову записку: *Prouidus Andreas sutor... recognouit, quia... ortulaniam suam inter Balczarowa ex vna et Martinum Stelmach parte ab altera in suburbio Haliciens iacentem prouido Vorobiey Ruteno pistori pro nouem marcis pecuniarum vendidit...* (II, 357).

³⁾ В переглянутих мною актах згадують ся отсі села: Білогорща (*Bielohoszcza*), Голосько (*Holowsko*) і Голоська Воля, Козельники, Знесїне (*Wznyszenye*), Замарстинів, Клепарів та Сихів, що граничив із міською територією. Про міські села є розвідка Л. Г. Дзюбінського: *Okolice i dobra miasta Lwowa* (в публікації *Miasto Lwów w okresie samorządu*. Львів 1896 р.).

⁴⁾ Пояснення до топографічної номенклатури старого Львова беру з праці М. Дзедушицького: *Żywot W. H. Sierakowskiego* (Краків 1868, гл. V) і з *Skorowidz-a król. stol. m. Lwowa* (Львів 1899); крім того цінні замітки подав мені устно директор міського архіва др. Чоловський, за що йому тут складаю подяку. Зі старших карт Львова була опублікована мабуть лиш одна (з пол. XVIII в.) в книзі: *Miasto Lwów w okresie samorządu*. Львів 1896 р.

Наперед перегляну десять звісток, що відносять ся до краківського передмістя, але близше не означають місця. І так Роза продає брату Василю дім між Андрієм Діхалою і Кохановським (II, 690 — 1526 р.). — Федько купує від Агнети жінки Мартина дім із огородом між Василем і стельмахом Михном (III, к. 4 verso — 1531 р.). — Александер Ігнатович продає Кузьмі Кускови дім із огородом коло дверника Ніколая і Бельцара (III, 264 — 1534 р.). — Филип Русин продає Андрієви Андриччі дім між Бартосом, зятем Михна і Яном Краковянїном; Андрій відпродує його Макарові, *staroste mendicorum* (II, 920 — 1529 р.); згаданий Бартос продає Филипови, синові Глїбка, дім без огорода між Вавжиньцевою і тим дідом Макаром (III, 309 — 1534 р.). Знов Карпо, опікун Іваська і Хведї, дітей Макара, продає їх огород коло Глїбкової і Краковянїна Яцкови зі Щирця (III, 804 — 1538 р.). — Між Вавжиньцевою (імя згадане вже висше) і коло Леська з другого боку має огород із будинками Василь (III, 900 — 1539 р.). — Микола Борсук продає Марусї Грицевій з Красноставу дім між Тишком (*Thisko*) і різником Йоаном (III, 1126 — 1540 р.). — Гаврило, син Драба, заступника війта з Білогорщи, продає магістратови огородець коло Рози Пуделкової і Яцка (III, 1231 — 1541 р.). — Яцко, Марухна, Настка й и. діти Мартина продають Павлови Жидовчицу огород між Андрушком і Валентином (III, 1453 — 1542 р.).

Тепер можна приступити до звісток із краківського передмістя, де докладнійше означено положенє ґрунту.

Перед самою краківською брамою (*ante valvam Cracoviensem*) має дім кравець Хома (II, 406 — 1522 р.); Ілько (*Hylko*) купує від Мартина Олійника огород побіч Бернгарда і Филипа (II, 200 — 1516 р.). Алексій, син Тимка, має дім *ante portam Cracoviensem eundo ad ecclesiam beate Marie Virginis circa iter* (III, 123, 1532 р.).

Коло мурів деь недалеко кляштору Домініканів, купує Грицько від Мартина, заступника війта краківського передмістя, огород біля Йоана Гербеста (II, 983, 1530 р.). Деь коло згаданого Мартина і коло Йоана Школки з другого боку продає Русин Филип свій дім Урбанови (III, 318—19, 1534 р.).

Недалеко костела сьв. Йоана (*sub sancto Iohanne*) сидів столяр Іван (III, 123, 1532 р.); на Підзамчу (*sub castro*) згадує ся Іванко (*Ivanek*, III, 264, 1519 р.) й лучник Сенько (III, 1131, 1540 р.),

Під вірменською лазнею (мабуть коло нинішньої залізничної рампи на жовківським) має Демко Красовський по своїм батьку Тимку дім званий Сидоровським (III, 123, 1532 р.); сей дім пізнійше купує Левко. Коло нього сидів Борчук (III, 382—3, 1535 р.).

Поза Зимноводським млином (*molendinum Zymnowozki*) деє над Полтвою ¹⁾ продає Микляс кравцеві Ігнаткові (Hihnatko) дім із огородом коло Кузьмини й кравця Бартізара (II, 155, 1514 р.); коло саджавки, що належить до сього млина, купує від магістрату поле маляр Іван (II, 1124—5, 1540 р.).

Руське населене стрічаємо й далі над Полтвою, по сім і по тім боці — на Порічу й Зарічу. Над самою Полтвою продає Русин Філь (Phill) Сенькови дім з огородом коло міської сіножати й побіч Волоса (II, 89, 1511 р.). — Филип, опікун Федора й Сидора, синів Михна, продав їх огород над рікою Данилови й Петрови (II, 247, 1518 р.). — На Порічу мають ґрунти Хведець (*Chuedecz*) і Маруся, діти Івана Токара (*Thokarz*, II, 420, 1522 р.), доньки Андрія Половковича, а коло них Стецько та Івасько (III, 895, 1539 р.). — Івасько Чорний продас Яцкови дім із огородом між Тарасом і Ходором (III, 578, 1536 р.). — На Зарічу мають Яцкова вдова Анна та її донька Маруся дім з огородом (II, 361, 1521 р.) і віддають його другій доньці Яцка, Грицьковій Анастазії (III, 163, 1533 р.). Тут над рікою має ґрунт також Ігнат (III, 269, 1534 р.).

За рікою коло костела сьв. Станіслава (в околиці нинішньої вулиці сьв. Станіслава) продає Маргарета Ярошева Власієви (*Blasio*) й Тодії (*Thodye*) огород; із одного боку сусідує з ними Георгій Гебель, з другого Вірменин Киртош (II, 9—10, 1508 р.). Анна, донька Сидора, продала попови Іванови свій огород (II, 128, 1513 р.). Напротив костела й коло мурованого моста (*penes muratum pontem*) купує Ганько (*Haunko*) дім від Омеляна, зятя Івашовського (I, 920, 1505 р.).

Далі за Полтвою бачимо ще по різних місцях розсіпані ґрунти Русинів.

Побіч цегольні (*penes laterificium* — може міська цегольня коло Клепарова) має ґрунт дяк Іван (III, 1412—13, 1542 р.), а дім Маруся, Федька, Настя й Васька, пасербиці Сенька Щетиновича з Перемишля; коло них мешкає Олесько й Вольф (III, 1348, 1541 р.).

¹⁾ Се мабуть той млин, що лежав над Полтвою коло Замарстинова в околиці нинішньої Млинарської вулиці.

Напротив місця трачення (*versus suspendium*, нині гора Вісьньовського)¹⁾ й побіч Панаса продає Омелян свій огород Матієви Бартальтови (II, 141, 1513 р.).

Дуже густо осіла Русь докола незвісного ближе королівського жерела (*fons regius*) на рівнині званий *Blonye* й *Male Blony*²⁾. Тут продає Тарас Глібкови огород (II, 63, 1510 р.); згадані вже над Полтвою Михнові сини з сестрою Олюхною продають Демкови 1523 огород між Іваном Воскобійником і Павлом (II, 444). Між ґрунтами Михна і Глібка купує огород Лаврик від Матієса Козки (II, 804, 1528 р.). Унка, жінка Дмитра, продає рибалці Станіславови дім з огородом поміж Заньком і Михном (III, 312, 1534 р.). — Андрій Ількович із жінкою Масею (*Massia*) продають 1530 р. Урбанови огород коло Михайла мечника (*gladiator*, II, 968, 1536 р.); побіч того Михайла і Урбана бачимо Гриця Лазаровича, що продає свій дім і огород Єлисаветі жінці Николая Пубулька (*Pubulci*, III, 540). — Гриць із Вишні купує від Анни Мільчкової огород коло огорода Демка (II, 1004, 1530 р.). — Андрій Гринькович купує на Блонях від Мартина огород званий *Hardostempowskye*, що сусідує з Василем і Волосом (III, 293, 1534 р.). — Ганька з Буська, донька Івана Кушара, продають Францови дім побіч Тиравської і Кичулї (III, 497—8, 1536 р.). — Пашко з сином Олеськом продають римареви Мартинови огород на Блонях *in fine platee* (III, 545, 1536 р.). — Федько Татарчук із жінкою Марусею продають золотникови Йоахімови дім з огородом коло Николая Ячимірського і Василеної (III, 605—6, 1537 р.). — Маланка (*Melianka*) Андрієва з донькою Ануською продає Паланці (? *Polonka*) Паньківні дім з огородом коло доктора Мозенца (III, 1422—3; 1542 р.).

Напротив костела сьв. Анни Стецько віддає свій огород магістратови (II, 50, 1509 р.). — Станіслав Вільчек продає 1531 р. дім з огородом коло Миська й Матвія (III к, 4); той сам Вільчек продає 1532 р. кравцеви Матвієви огород між Лаврентієм і Слімаком (III, 102). Матвій продає 1535 р. Марусьці, жінці Макара, дім між Слімаком і Янотою (III, 359); Янота купив свій дім іще 1532 р. від Карпа. Той дім лежав уже ближе до гори сьвятого Юра (*versus montem S. Georgii*), ще далі сидів Миколаєць (*Micolaiecz*, III, 71, 1532 р.).

¹⁾ Skorowidz król. stol. m. Lwowa 1899, стор. 14.

²⁾ Рівнина за головним дворцем у сторону Білогорщі — Skorowidz стор. 5.

Під сьвятоюрською горою (*sub monte sancti Georgii*) мешкає Данило (III, 25, 1508 р.).

Маємо ще до краківського передмістя три групи звісток, що відносять ся до місць докладно названих, але яких ми нині не можемо віднайти; сї місця, се: вулиця Фрайборга, саджавка Шафранця й ґрунт магістра Міхала.

На вулиці Фрайборга (*platea olim d. Fraiborg*) ¹⁾ біля Якеля й коло Гринька мав дім піп із Зубова, кривняк Бородайка, й продав його Стецькови (II, 422, 1522 р.). Стецько продає дім з огородом Сидорови; побіч сього огорода з одного боку сидить Якель, із другого Хрімек (II, 863—4, 1529 р.). На тій самій вулиці але *in fine ad satrum*, продають діти Лучиці (*Luczice*) з Коломиї дім коло Безгуби дідови Тимкови (III, 1365, 1395—6, 1542 р.).

Коло саджавки Шафранця (*piscinula Schaffranycz, p. Schafranczowa*) продає Денис (*Dynysz*) свій огород біля Йогана томуж Йоганови (II, 70—71, 1510 р.). — Филип купує огород від годинникаря (*horologista*) Конрада (II, 164—1514 р.). — Сенько з Сокаля продає фірманови Федорови дім з огородом коло Гольца (II, 692, 1526 р.).

Коло ґрунту магістра Міхала, званого *Mistrz michalowskie*, продає Русин Антін фірманови Андрієви огород коло Івана (II, 414, 1522 р.). — Демко, брат Гриця попа зі Стрілки (*Strzelka*), продав Фемці Станковій дім коло Мораса (III, 957—8, 1539 р.). Мабуть коло того самого Мораса й з другого боку біля Андрія Клопота має огород Івасько пасерб Васьки (III, 28—9, 1531 р.). — Ганька, Мацька й Ориська, доньки Зинька, продали Яцкови Анципоровичу дім з огородом побіч Іванка Чермиса (III, 291—2, 1534 р.). Тут також мають побіч себе дома Ганька й Сенько (II, 801—2, 1528 р.).

Перейдїм до галицького передмістя. Й тут, як і на краківськїм, знаходимо значне число звісток, що відносять ся до неозначеного близше місця. Микита Гребеник і Микита дяк, брати Мартина Русина, продають із сестрою Тацею своє поле Федорови, попови галицького передмістя; біля них сидів кушнір Василь (II, 182, 1515 р.). Федір піп мав іще огород між Ільком та гончарем Станіславом; коло нього сидів піп Василь (II, 226, 1517 р.). Федір згадує ся ще раз: він продає Ігнаткови огород між Станцель-Газом і Альбертом із Литви; з сеї звістки знаємо, що Федір на прозвище звав ся Білінський (II, 355,

¹⁾ Варіанти: *platea Fraiboreonum*, *pl. Fraiborkowska*.

1521 р.). — Рибалка Воробій купує від шевця Андрія огород, що лежить між Бальцеровою й Мартином Стельмахом (II, 357, 1521 р.). — Унка (Unka) Василева з Сідлиск продає Волосови дім з огородом коло другого Волоса маляря і купця Альберта (II, 380, 1512 р.). — Олесько купив від Томаса Стшиги дім з огородом побіч Федора Cziagło (III, 632, 1537 р.). — Сенько, син Гірки, продав Федькови дім з огородом коло Чорниза (Czorniz, III, 790, 1538 р.). — Тимко син рибалки Василя разом із сестрами Марусею, Зофією і Гаською продають дім й огород Миськови: Тимко зараз побіч має ще кавалок ґрунту (III, 793, 1538 р.). — Олесько і Панас продають дім докторови Станіславу Мозенцови (III, 1355—6, 1542 р.). На галицькім має дім також Wrobl маляр (III, 289, 1534 р.).

Огляд звісток, при яких місце близше означене, зачнемо вулицею Широкою (platea sheroka, pl. lata — нинї ул. Коперника, низша частина)¹⁾. Тут Устіяна Піхелева черниця (Ustyana Pichelowa czernycza) продала Костеви дім, що стоїть коло Олексі й Занька (II, 368, 1521 р.). — Богдан стрільник продає кравцеві Кузьмі Зучкови огород між Похилеком і Лільо (Lilo, II, 381, 1522 р.). З другого боку коло Лільо має огород Іван Росило зі Сланки (Slanka) й сей огород купує згаданий Богдан стрільник (II, 478, 1523 р.). Анна Лілева знов продає свій дім Борисови Костукови (III, 875, 1539 р.). — Кравець Сенько з жінкою Відою (Hvida) купив від Ігната Легена (Legen) дім з огородом коло Василевої (III, 1065, 1540 р.). — Марухна Миськова забезпечує Васькови свій довг на домі на Широкій (III, 1292—3, 1541 р.). — Адам Міщовський (Русин) має віддати свій дім дякови Хомі, зятеви Яцка (III, 1381, 1542 р.). Недалеко Широкої вулиці рада як „дідичі“ Богоявленської церкви дала 1539 р. для священника землю аж до брами Ілька (II, 224, 1517 р.).

На сокольницькій вулиці (platea Sokolnicensis, нинї ул. Коперника, висша частина)²⁾ мають дім й огород Іванко з жінкою Відекимією (Huidekimia, III, 704—5, 1537 р.).

Дуже численно розсіли ся Русини на т. з. Калїчій горі (Calycza gora, mont calecarum — нинї Калїча уліця і частина ул.

¹⁾ Skorowidz стор. 22. Висловлено тут хибно погляд, що ся вулиця, аж від XVIII в. зачала називати ся Широкою, а перше звала ся Сокольницькою, бо вже в XVI в. обї назви стрічаємо побіч себе. Ту саму похибку зробив Дзедушицкий — *Życie W. H. Solikowskiego* стор. 128.

²⁾ Skorowidz стор. 22.

Мохнацкого)¹⁾. Катерина з Камінця, жінка столяря Станіслава, продає 1508 р. Яцкови свій огород, що лежить між огородами Жолтобжуха і Кмітлевої (II, 37); з иньшої записки довідуємо ся, що сей Яцко був попом у Зухорицях — його жінка Маруся продає сей огород Федорови з Зухориць (II, 230, 1517 р.). — Шляхтич Григорій Карчовський продав 1533 р. свій дім Феді Тимковій; з тим домом сусіднують Сенько Решітник (Rzeschetnik) і Мартин Кшижак, а далі сидить Духніна (III, 157, 450—1). — Дід (mendicus) Йоан продає свій огород побіч Сидора Іванкова з Підзамча (II, 264, 1519 р.). — Гануся Іванова продає Іванови Білому (Biely) свій огородець коло Кнезя (? Knies) й Станіслава (II, 436, 1523 р.). — Піп Василь купує дім від Беняша Карвата (II, 146, 1513 р.). — Настя Іванова продала Мунці (Munyka) Тимковій огородець між Сеньком і Йоаном гончарем (II, 559, 1525 р.). — Іван Чех купив від Демка дім з огородом, що лежить між Матієм Блехажом (Blyecharz) й Альбертом Цв'ікелкою (II, 863, 1529 р.). — Швець Стецько з жінкою Палажкою заплатив Марусі Федоровій за третю частину дому, що їй належала ся (III, 8, 1531 р.). — Єремій Хлібний (Chliebny) віддає Стецькови, синові стельмаха Михна, дім між Лавриком і Кунчею (III, 1053, 1540 р.). Михно продає різникови Антонієви частину дому з огородом *sub monte seu platea dicta Calieczza gora* між Миколою Крайзером і Станіславом Гладишом (III, 1301—2, 1541 р.).

На жебрачій горі (*in monte mendicorum*, мб. нині ул. Вроновских і Ходоровского)²⁾, купує Іван від Тимка дім з огородом між Маськом (Maskio) і Єремком (III, 254, 1534 р.). Десь під сею горою на жебрацькій вулиці (*in platea mendicorum*) продає Гринько Сенькови дім й огород коло Николая й Стецька (III, 965, 1539 р.).

Недалеко Калічої гори на гончарській вулиці (*platea lutifigulorum* або *figulorum* — нині ул. Мохнацкого, Лелевеля й Голубина)³⁾, продає магістрат 1522 р. поле стельмахови Кунашови (II, 418); се поле купує 1527 р. від Анни, жінка Кунаша, кравець Кузьма Зучок (Zuczek) і побіч нього з одного боку сидить Ілько, з другого Громек (II, 712). За Громekom даліше бачимо 1538 р. огород і дім Яцка Мухи, який мешкає тут із своєю свекрухою Анною, вдовою по попi Білінськiм; також сей дім

¹⁾ Skorowidz стор. 19, 31.

²⁾ Skorowidz стор. 7, 52.

³⁾ Skorowidz стор. 14, 26, 31.

купує згаданий кравець Кузьма (III, 795). Кузьму стрічаємо на тій самій улиці ще раз: 1531 р. він купив дім з огородом від Власія; тут сидить з одного боку гончар Станіслав, з другого купець Волос (III, к. 21). — Згадуєть ся ще дім Яцька Засковського (III, 1413, 1542 р.).

Над Полтвою на галицькім передмістю купили Гриць і Станіслав поле від Матіяса Гидека побіч шевців Гарбузів (III, 1430, 1542 р.).

На волоськім мості (in ponte Walachico на Полтві — мб. при Зеленій улиці, що звалась волоською дорогою)¹⁾ й на-против platea Pelezikowska, продає стельмах Станіслав Грицькови рибальці свій огород (II, 899—900, 1529 р.); сей огород лежить побіч Петра і на-против Адама з Сихова і переходить 1536 р. в руки тогож Адама (II, 899—900, III, 489). За волоським мостом дальше має Сенько ґрунт побіч Власія (Blasius) з Мостиск (III, 621, 1537 р.).

Коло Богоявленської церкви (стояла над Полтвою коло т. з. Кручених стовпів, ріг ул. Панської й Кохановського)²⁾ мала попадя Маруся дім від улиці (III, 914—5, 1539 р.).

Коло руського шпиталя на галицькім передмістю, мб. при Богоявленській церкві³⁾, мешкав Стрільник і Маруся Миськова (III, 800—1, 1538 р.).

На незвісній своїм положенєм platea Themriczowska⁴⁾ (лежала мб. „на руках“, де нині ул. Кохановського)⁵⁾, знаходимо між Макаром та мулярем Срочкою Стецька, що продає дім з огородом муляреви Якову (III, 254, 1534 р.). Між Андрієм Токарем і Мельником має дім Васька Манкова з дітьми Демком, Іваном і Ориською Івановою (III, 521—2, 1536 р.). — Федя Іванова продає дім з огородом побіч Регіни Коліянки Яцькови Малецькому (Malieczki, III, 619, 1537 р.). — Поміж Шолтисковою й Яковом Шольцом є дім і огород Михна Турчина (III, 1104—5, 1540 р.); побіч нього мають дім з городом діти Михна Оліяна (Olyan) й продають його докторови Станіславови Мозенцу; за ними далі сидить Іванко Манко (III, 1190—1, 1540 р.). На тій,

¹⁾ Skorowidz, стор. 53.

²⁾ А. С. Петрушевичъ, Краткая ист. роспись русс. церквамъ и монастырямъ въ г. Львовѣ (Гал. ист. сборникъ 1853 р.) стор. 9. Skorowidz, стор. 22

³⁾ Петрушевич op. cit. стор. 22.

⁴⁾ Варіанти: pl. Themryczowskye, pl. Themriczowa.

⁵⁾ Skorowidz, стор. 22.

самій улиці бачимо ще огород Іваська коло Матіяса Кошера (III, 1309—10, 1541 р.).

На улиці глиньській (*platea Glynska* — ул. глинянська, нині улиці личаківська, різьбарська, Скшинського і Жуліньського)¹⁾ Аннуса, жінка Прокопа, продає Гриневи з Волиня (*Chrin de Volinie*) огород між Смудзічою й Стецьком (II, 424, 1522 р.). — Хома, Климко, Омелян і Карпо, сини Питля (*Pythel*), продають свій дім з огородом коло Гірки Русини Филипови (II, 708, 1527 р.). — Гончар Томас продає дім з огородом побіч Зофії Німкинї й Мальхеровців (*Malcherouci*) Анні, доньці Русина Павла (II, 727, 1527 р.). — Ляшко (*Lassko*) з жінкою Луцею продають Йоанови свій огород між Протасом і Курилом (III, 323, 1534 р.). — Матіас Домарацький продав рибалці Грицеви Шпунтови огород коло дому Беньовського (III, 801—2, 1538 р.). — Мисько Черниш, син лучника Дмитра, відступив свій матері Зофії дім побіч Козіцкої (III, 1061, 1101, 1540 р.). — Русин Іван із Литви з жінкою Кулиною мали дім й огород між Русинами Гавином і Гричем і продали їх Себастьянови Бусько Зигмонтовичу (III, 1422, 1542 р.). — На глиньській улиці має Зофія, жінка Станка зі Знесіння, дім і огород побіч рибалки Андрія (III, 143, 1533 р.). Коло гончара Валентина сидить Борис (II, 992, 1530 р.).

За монастирем Бернардинів на передмісті сидить Васько (II, 65, 1510 р.), Химка Василева й Грицько Шпунт (III, 496, 1536 р.) та Тимкова (III, 621, 1537 р.). — Над міською фосою (*supra fossatam*) має 1539 р. Палажка Ількова дім з огородом між мулярем Альбертом і кушніром Матисом; 1540 р. Палажка разом зі своїм другим чоловіком Стецьком і з синами Грицем і Савкою продає сей дім Іванови Деревянці (III, 915, 1052). — Коло самої галицької брами (*ante valvam Haliciensem*) 1505 р. бачимо Ванька (*Waynko*): він віддає свій огород із домом Костеви, а Кость знов Петрови Шамніцкому; біля нього сиділа проскурниця (*proszkornycza*; I, 948).

В дуже великім числі сидять Русини на галицькім докола якогось шпиталю (*in sensibus hospitalis*); положенє сього шпиталю незвісне. — Тут продає Барбара, вдова по Мартині Гліняжу (*Glinyarz*), свій огород маляреви Максимови Воробієви (*Worobieci*); сей огород граничить із одного боку зі шпитальним ставком (*piscinulla hospitalis*), з другого з ґрунтом Яцька (III, 1007—8, 1539 р.). — Александер Ігнатович продає 1533 р. Мартинови

¹⁾ Skorowidz, стор. 28, 39, 41, 54.

Шуберту свій дім з огородом між фірманом Альбертом Литвином (Lituanus) і Русином Макаром; сей дім переходить 1536 р. в руки Станіслава Ляшка (Liaschek, III, 189, 586—7). Коло згаданого Альберта по другім боці сидить Химка Іванова Шибілістова (Schibilistoua) і продає свій дім з огородом Тимкови (III, 200, 1533 р.).

Сама Химка купує собі иньший дім з огородом на шпитальній улиці від Стецька попа Микулинського (III, 217, 1533 р.). — Рибалка Данило продає дім з огородом Русинові Гірці, II, 128, 1513 р.), Гірка відпродує сей дім шл. Николаєви Венгленському (Waglyenssky, II, 156, 1514 р.). Коло сього дому сидів по однім боці Кузьма, по другім боці стояв другий дім Данила (II, 128). Данило докупив собі 1518 р. кавалок ґрунту коло сього дому від різника Томаса, але зараз відпродав його Баранови Гребеникови (Grzebienyk, II, 246); за кілька років (1524 р.) продав і другий свій дім Гаврилови (II, 499—500). З Гребеником далі мав ґрунт чи дім Гірка (II, 246); 1524 р. на місці Гребеника сидів Гринько (II, 499—500). Гребеник купив собі на тій самій улиці дім з огородом від Сенька Бідоновича (Biedonowicz), сусідували з ним Лавричак Сидорович і Войчикова (II, 503, 1524 р.). — Каленик із Заружа продає кушнірови Василеві дім й огород між Гладким (Głathky) і Мацьком (II, 160, 1514 р.). Про Мацька дізнаємося, що він був Русин, Іванків зять; він купує від Йоана Пастернака дім з огородом коло публичної дороги (strata publica) й побіч Барана (III, 1155, 1540 р.). Знов за Гладким з другого боку є дім й огород Леська, сина рибалки Олексі Грека; сей дім купив Онисько; далі за ним сидить Іван по прозвіску Рідкийгорох (? , Rrzkigroch, III, 1009, 1539 р.). — На шпитальній дідо Климка разом із дітьми Остапком й Ориською продає Бартоломееви й Дороті дім між Панасом і Якубовою (III, 512, 1536 р.), та богач Васько Кибалка, котрий крім дому й огорода має тут іще каменичку на руській улиці (III, 747, 1538 р.). — На шпитальній улиці мав і Федір піп Богоявленської церкви огород між Міхаловою і Лознічовою, але продав його Матієви Озімкови з Самбора (II, 468, 1523 р.).

Лишаєся ще кільканацять звісток, при яких місце не означене докладно, так що ніяким способом не можна дійти, до котрого передмістя вони належать.

Гіркова відступає свій дім коло Шанька (Szaynko) і Іванка Яцькови Мирвичу (Miruicz), синові Василя (I, 930, 1505 р.). — Климкова купує від Дениса огород побіч Станька (Staynko) й

Андрія Клопота (II, 53, 1509 р.). — Матвій Корчашник купив від Марти Прошакової огорог біля Іванка Корчашника (II, 72, 1510 р.). — Ванько Кушнір, опікун Андрія, продає поле між Павлом і Стецьком (III, 124, 1513 р.). — Чармиш Русин із жінкою Маруською купують від Мартина дім між Фалеком і Келбаскою (II, 125, 1513 р.). — Лучка купує від Раймової поле *inter Woszczynka et Simonkowe* (II, 165, 1514 р.). — Данилова вдова Маруся продає рибалці Денисови огорог коло муляря Андрія і Яна Погожалого (II, 170, 1514 р.), з другого боку коло Погожалого купує Левко огорог і садок від Бартоломея Стрихажа; за Левком далі є Станіслав Цебжик (*Czebrzik*, II, 350, 1521 р.). — Хома з сестрою Анною продали Кузьмі з Литви дім і огорог коло Соболя і Матіяса (II, 241, 1518 р.). — Іван *Schirochman* продає Василеві Волосовичу огородець коло Пубки (II, 296, 1520 р.). — Василь продає Грицеві огорог між Іванком Чехом і Павлом (II, 393, 1520 р.). — Карпо купив від різника Петра огорог коло Стецька й Блазія (II, 306, 1520 р.). Коло Блазія й Йоана шевця мають дім з огородом Катерина, донька Матвія Суранника й Федір Чернис (II, 470, 1523 р.). — Піп Хома, парох міської церкви, купує від Катерини Кросеньської дім з огородом; побіч сидять Волосатий і Ганус (II, 572, 1525 р.). — Прокіп, зять Филипа, купує від Йогана Гербеста огородець коло Филипа і Стецьковича (II, 905, 1529 р.). — Згадують ся ще ґрунти або доми кушніра Кузьми (I, 931, 1505 р.), братів Проця Неділича (II, 111, 1512 р.) й Зинькової (II, 187, 1515 р.).

Всі ті наведені записки з обох передмість показують хоч у приближеню, скільки було тоді у Львові за мурами Русинів, що мали в руках землю. І так на краківськім коло мурів бачимо 5 окремих ґрунтів, на Підзамчу й коло сьв. Яна 5, коло млина 3, над Полтвою і коло сьв. Станіслава 12, коло цегольні 3, коло місця трачення 2, докола королівського жерела 20, між сьв. Анною і сьв. Юром 6, коло Фрайборга 4, коло Шафраньцевої саджавки 3, коло магістра Міхала 9, в неозначених місцях 15, разом майже 90. Ще більше Русинів на галицькім: на широкій і сокольницькій улиці 13, на жебрацькій 5, на Калічій горі 14, на гончарській 6, над Полтвою в ріжних місцях 17, на глиньській 14, на шпитальній 22, під муром 6, в незвісних місцях 17, разом 115. Коли ще додати до тих цифр 30 ґрунтів, котрі зовсім незвісні своїм положенєм, одержимо 235 ґрунтів — мінімальне число того, що мали львівські Русини на передмістях, хочби прим. деякі звістки давали себе зредувати до одного й того самого предмету. В порівнаню з нинішнім станом річий се число дуже велике, а треба

пам'ятати, що воно мабуть далеко не доходить до дійсної висоти, бо протягом пів століття не один ґрунт міг лишити ся без зміни в руках свого власителя; а як власитель не мав потреби за той час позичати на нього грошей, записувати своїм дітям і т. и., взагалі поручати його особливій опіці міських актів, то той ґрунт для історика зовсім пропав. Здасть ся, навіть і тоді, як ґрунт комусь продавався, не конче треба було се записувати в актах; се робило ся лиш аби піднести авторитет контракту.

Записки з тих контрактів купна-продажі дають можливість придивити ся кольонізаційному рухови у Львові першої пол. XVI в., на скільки він відноситься до Русинів. Фактів продажі землі маємо за цілий час разом 118, їх перегляд по рокам даю в таблиці на стор. 232.

Від разу впадає в очи, що Русини найчастіше продають свої ґрунти Русинам: маємо таких фактів аж 65, лише в 24 разях Русин продає ґрунт не-Русинові. Се міг би хто взяти за певну солідарність між Русю: мовляв, не хочуть пустити руської землі з руських рук. Однак такі мотиви підсувати тодішнім Русинам значило б допускати анахронізм. Все таки не виключена певна несвідомо реакція проти політичного, релігійного й соціального пониження Русинів; про якусь свідому оборонну акцію говорити годі. — Число фактів переходу землі з руських рук до чужих більш менш рівне числу фактів, де Русини купують землю від чужих (24 й 30 фактів). Значить, Русини зі свого стану посідання нічого не втрачали, хоча й нічого не здобували. Але се поволи змінює ся на некористь Руси. На роки 1505—25 маємо куплених від чужих 14 ґрунтів, проданих чужим лиш 6, в 1526—42 рр. на таку саму суму куплених (15) приходить проданих аж 18 ґрунтів, себто 3 рази стільки, що там.

Причини, чому так „звів ся руський нарід“, були певно ріжного роду; піднесу тут одну, може найважнішу — неприхильність міського уряду до Русинів. Маємо на доказ одну характеристичну записку: „Бажаючи з причини довгів нашого уряду подвоїти користи й ужитки сього міста, продаємо запущене поле (*arteam vacuam*) на краківськім передмістю коло саджавки зимноводського млина... маляреви Андрієви, нашому передміщанинови, за вісім гривен... з таким застереженням: колиб сам маляр Андрій або його спадкоємці й наступники схотіли сей дім (*sic!*) кому иньшому продати..., не можуть його продавати нікому, як тільки чоловікови римської віри (*homini de Romana obediencia...*)“¹⁾

¹⁾ III, 1124—5, 1540 р.

Рік	Русин продає Русинові		Не-Русин продає Русинові		Русин продає не-Русинові	
	Том і сторона актів радецьких	Ч. фактів продажі	Том і сторона актів радецьких	Ч. фактів продажі	Том і сторона актів радецьких	Ч. фактів продажі
1505	I, 920, 930, 948	3	—	—	I, 948	1
1508	II, 9—10	1	II, 37	1	—	—
1509	II, 53	1	—	—	II, 50	1
1510	II, 63	1	II, 72	1	II, 70—1	1
1511	II, 89	1	—	—	—	—
1513	II, 128 (двічі)	2	II, 125, 146	2	II, 141	1
1514	II, 160, 170	2	II, 164, 165	2	II, 156	1
1515	II, 182	—	—	—	—	—
1516	—	—	II, 200	1	—	—
1517	II, 230	1	—	—	—	—
1518	II, 241, 247	2	II, 246	1	—	—
1519	—	—	II, 264	1	—	—
1520	II, 296, 303	2	II, 306	1	—	—
1521	II, 355, 368	2	II, 350	1	—	—
1522	II, 380, 381, 414, 422, 424	5	II, 418	1	—	—
1523	II, 436, 444, 478	3	—	—	II, 468	1
1524	II, 499—500, 503	2	—	—	—	—
1525	II, 559	1	II, 572	1	—	—
1526	II, 690, 692	2	—	—	—	—
1557	II, 708, 712	2	II, 727	1	—	—
1528	—	—	II, 804	1	—	—
1529	II, 863, 863—4, 920 (двічі)	4	II, 899—900, 905	2	—	—
1530	—	—	II, 983, 1004	2	II, 968	1
1531	III, к. 21, с. 8	2	III, к. IV	1	—	—
1532	—	—	III, 102	1	III, 71	1
1533	III, 157, 163, 200, 217	4	—	—	III, 189	1
1534	III, 254, 264, 291 до 292	3	III, 293. 309	2	III, 255, 312, 318, 319, 323	4
1535	III, 359, 382—3	2	—	—	—	—
1536	III, 489, 578	2	—	—	III, 497—8, 512, 540, 545	4
1537	III, 619	1	III, 632	1	III, 605—6	1
1538	III, 790, 793, 795, 804	4	III, 801—2	1	—	—
1539	III, 965, 957—8	2	III, 875, 1007—8	2	—	—
1540	III, 1052, 1053, 1061, 1065, 1126	5	III, 1124, 1155	2	III, 1190—1	1
1541	—	—	—	—	III, 1231, 1301—2	2
1542	III, 1365, 1381, 1422—3	3	III, 1430	1	III, 1355—6, 1422, 1453	3
Разом		65		30		24

Отже уряд у крайній потребі вправді рішає ся продати Русинови міську землю, але новий власник уже повних прав не має до свого ґрунту.

Щоб використати вже все, що дають записки, треба ще згадати про ціну землі по передмістях. Се питанє догіднійше обговорити в звязку з усіми маєтковими відносинами львівської Руси, для того тут обмежу ся на кількох словах. Очевидно про однастайність цін годі говорити: ціни залежать від величини ґрунту, від того, чи він із будинками чи ні, де лежить і т. и. Навіть на тій самій улиці ціни бувають дуже нерівні; нпр. на шпитальній улиці стрічають ся такі ціни: 2 гривни с. є. 3 зол. (II, 160), 16 зол. (II, 800), 30 зол. (II, 155) і 22 гривни с. є. 35 зол. (II, 128). Але ціни взагалі були по передмістях низькі й рідко виходили за 30 зол., а ніколи не доходили до 50 зол.; інакше було в самім місті, куди тепер звернемо ся.

Між мурами давно вже минув ся для Русинів той щасливий час, коли то мали привілеґію сидіти, де хто хотів. Немов спогад сего золотого віку знаходимо в наших актах одну-однісенку звістку, що Русин має землю поза руським кварталом. Той останній Могіканець, се Олександр Ігнатович, син Ігната й Евфемії: він має з жінкою Анною каменицю на краківській улиці між чужими Мартином Киностом і Ганусом (III, 256, 1534 р.). Се одинокий факт, і можна підозрівати, що тут була якась нелегальність — або бодай Олександр Ігнатович був звязаний якимись застереженнями так само, як нпр. Адам, чоловік його сестри Маргарети, що мав десь у місті склеп, але з застереженням, що „нікому иньшому сього склепу не можна продати, тільки чоловікови римської віри (*homini religionis et fidei romane*)...” (III, 339—61, 1535 р.).

Русини були обмежені до маленької частини міста — до руської улиці, котра обіймала крім нинішньої руської улиці ще улицу бляхарську й зацерковну¹⁾. Акти дають нам можливість при помочи старших мап означити докладно, де хто мешкав.

Найповніші звістки маємо до улиці зацерковної. Вихідною точкою служить тут камениця Вірменина Юхна Стецьковича (III, 21—22, 1531 р.), її положенє означене докладно на одній з мап міського архіву: се камениця на бляхарській ч. 5—7. Коло Юхна на розі бляхарської й зацерковної був дім Омеляна (III,

¹⁾ Skorowidz, стор. 5, 53.

21—22, 1241—2; 1531—41 рр.). Коло Омеляна далі на зацерковній продав 1513 р. Борис свій грунт Яцькови (II, 125). Той сам грунт належав 1541 р. до кушніра Іваська з Перемишля (III, 1212—13) і був проданий разом із домом кравцеви Кузьмі Зучкови (III, 1263—4, пор. III, 1241—2). Далі були мабуть тзв. офіцини Бернардинів, а за ними на розі від мурів коло Вірменина Аведика стояла камениця Ігната (III, 129—30, 1332 р.); Ігнатова жінка Евфемія продала сю каменицю 1534 р. кравцеви Филипови (III, 293—4). По другій стороні ulиці напpотив Ігнатової був 1532 р. грунт Матвія (III, 129—30); той грунт купив Матвій 1522 р. від Вірменки Урсулі Даничевої (II, 388); 1334 р. бачимо його в руках згаданого вже кравця Филипа (III, 212). Филип буде тут дiм і продає його 1535 р. кушнірови Курилови (III, 350). Біля нього сидів 1526 р. Станко (II, 646—7), потім кушнір Стецько; сю каменицю 1540 р. від дітий Стецька купив Сенько Добромильський (III, 1071—2). За Стецьком на зацерковній мав дiм кушнір Прокіп (II, 646—7). Його жінка Маргарета продала 1529 р. сей дiм Матвієви Романовичу з Дрогобича (II, 865—6); той Матвій зве ся також Мороховський (III, 1071—2). За ним на розі й напpотив Омеляна сиділа Анна Іванова (II, 865—6, III, 21—2).

На нинішній руській ulиці коло самої церкви з заду за Волосом мешкав піп Василь; вдова по нім Маргарета Заблотовська продала свій дiм коло 1524 р. церковному братству (*procuratores ecclesie*, II, 520). Се мабуть той сам домик для попа — *domuncula pro popone in cimiterio Rhutenorum edificata*, — за який платить братство Русинoви Лагоді (I, 910, 1504 р.). — Коло церкви мав також дiм Гринько кравець, а побіч нього Гірка і Ванько (I, 879—80, 1503 р.). Напpотив церкви на розі від мурів мав деревляний дiм Андрій Клопіт (II, 96, III, 69—70); 1532 р. той дiм належав до Костя, а сей віддав його своїй доньці Анні, жінці Бабича (III, 69—70). Деся побіч сидів і Захарко (III, 451, 747—8), Сидір (II, 967, III, 69—70) та Гарасим, що продав свій грунт Костєви (II, 131). Коло Бабича зі сторони від мурів продав кушнір Курило 1535 р. свій деревляний дiм кравцеви Куськови (*Kuskio*, III, 452), далі сидів Давидок (III, 452, 806—7). — Напpотив дому Захарка й пpотив церкви мав каменицю й грунт Васько Кибалка, другий чоловік Віди (*Hvwdā*), що перше була за Олексою Греком і по нім мала сей грунт (III, 747—8, 1538 р.). За Кибалкою сидів Федько Луцький (III, 1280), за ним кравець Сенько (III, 1213), а далі побіч Жида Марка Йонасовича Яцько Засковський (III, 374—5, 1536 р.); сей останній продав свій дiм Іванкови Бабичу

Близше до костела Домініканів був дім Гарасима (II, 208) та ґрунт Луки коло Беявського (III, 691) й Васька коло Вірменина Аведика (III, 949—50).

Під муром між Вірменами коло Русина Іваниса (Yvanysz) й Вірменина Хачка Кость продав свій дім Івановичови (II, 209, 1516 р.). Деся коло Костя й побіч Вірмен Стецьковичів сидів піп (II, 261, 1519 р.). — Під муром коло Стецька мав дім Яцько, зятя Білинського (II, 568—9).

Треба ще згадати, що коло церкви при ґрунті Матвія (пізнійше Филипа й Курила) був руський шпиталь (II, 388, III, 176—7, 350).

Положенє иньших ґрунтів уже не можна докладнійше означити. Ігнат з зацерковної улиці мав ще один дім, що йому дістав ся по кушнірі Павлі (II, 317); той дім по смерті Ігната одержали його доньки Анастазія й Маргарета (III, 129—30); Настка відпродала свою частину Ониськови (III, 1174). З одного боку коло сього дому сидів Ілля (II, 383), а по його смерті якийсь час Макар, чоловік Ільової доньки Олени, що був намісником при церкві сьв. Юра (II, 517, III, 174—5, 773—4), а потім Андрійко, син Іллі й Федір Іванович та Івасько з Володимира, зяті Іллі (III, 391). Далі сидів Вірменин Шостек, за ним Гросман і Блазій Сосна (III, 174—5, 663—4). З другого боку коло Ігната сидів Кость (II, 385); се був або сей ґрунт, що Кость купив від Гарасима (II, 131) або иньший біля Ванька, що був проданий Костеві шл. Петром Шамницьким (I, 948, 1505 р.). — Ванько кушнір продав свій дім коло фірмана Стецька фірманови Васькови (II, 717, 1527 р.). Згадує ся ще дім Павла, що лежить коло Огаса (II, 831) й дім Уди Шамлинської (II, 214).

Тим вичерпують ся всі записки.

На всіх руських улицях разом є (коли в се вчислити церкву й шпиталь) 40 окремих ґрунтів — число, здасть ся, неповне, але поки що його не можна сконтролювати. Се число зовсім невелике, та на тих кількох уличках, які визначив Русинам уряд, таки більше не могло помістити ся. Русь сиділа тісно коло себе й навіть заходила в вірменський квартал: очевидно місця вже не вистарчало.

Руська уліця тоді в першій половині XVI в. змінє ся з деревляної на муровану: на місці домків, таких як на передмістю, стають камениці. Так буде ся Филип на зацерковній, Кнбалка на руській і певно й иньші, про яких не знаємо. Бо лише тут,

серед мурів варто було щось тривкішого будувати; передмістя підчас кожного ворожого нападу йшли з димом. Для того місце серед мурів ставало значно дорожше як на передмістях. 1516 р. дім Костя цінить ся на 120 зол. (II, 209), 1522 р. дім Оме-ляна 250 зол. (II, 398—8), 1526 р. дім Павла 350 зол. (III, 656), 1529 р. дім Прокопової 400 зол. (II 162) — ціни в десятеро висші як по передмістях.

Про те до міста пливе нарід із передмість; такі *homines* нові серед мурів певно були Кибалка, Гірка й інші, яких ми бачили на передмістях; ідуть і чужі з інших міст — Матвій з Дрогобича, Івасько з Перемишля, Сенько з Добромиля. Швидко зближає ся хвиля, коли міщани з руської улиці стануть на чолі руського руху цілої Галичини.

Іван Крип'якевич.

ЧИ БУЛА РЕФОРМА БАТОРІЯ?

Історія козаччини, особливо з перших її часів — часів повстання і формування, останніми часами виясняється все більш і більш, отже і всякі непевності та очевидні недоладності по трохи усовують ся при світлі новішої історичної критики і дають місце правдивому станови річий. До таких чи не найбільш баламутних питань із перших часів козаччини належить між иньшим і дуже популярна легенда про Баторієву реформу козаччини, легенда, яку до найостанніших часів українські і неукраїнські історики, а за ними й письменники, вважали за дійсний факт і будували на сій підставі цілком фальшиві висновки. Загляньмо наприклад у найновішу і найповнішу досі, хоч мало критичну „Історію запорожскихъ козаковъ“ Д. Еварницького (С.-Птрб. 1895), і на відповідному місці (т. II, стр. 61) читаємо: „Основа сеї реформи містила ся в тому, що король завів на Вкраїні т. зв. реєстр і в сей реєстр звелів вписати лишень 6.000 козаків; сим шістьом тисячам уряд тільки й признавав право на існування козаків, як *вільного стану*¹⁾, а що було поверх сих 6.000, то відлічувало ся від козацького стану і зачисляло ся в стан людей посполитих. Записані в реєстр 6.000 козаків поділяли ся на 6 полків: черкаський, канівський, білоцерківський, корсунський, чигиринський (sic!)²⁾ і переяславський;

¹⁾ Курсив наш.

²⁾ Чигирин тоді ще не існував; за Баторія се було степове урочище, на якому кн. Михайло Вишневецький одного разу дав битву Татарам:

„A gdy ich na Cyhrynie nasi dogonili,
Tam bitwę z Pogańcami mężnie uczynili.

(А. Стороженко, Стефанъ Баторій и Днѣпровскіе козаки, 133).

кожний полк поділяв ся на сотні, сотні — на округи, округи — на роти (!); до полків належала земельна власність з оселями, яку давали на ранг або чин кожному старшині, і через те вона звала ся ранговою землею. Усім реєстровим призначена була платня грішми і сукном; видано їм осібні військові клейноди; призначено за осередок місто з монастирем, шпиталем і сумежною землею — Трахтимирів; дозволено було мати власний в місті Батурині судовий трибунал (!)¹⁾; об'явлено було, що замість старости і воєводи мають осібного „козацького старшого“, який повинен був підлягати польському коронному гетьманові і якого козаки звичайно іменували гетьманом; після „старшого“ — решту старшини: полковників, судіїв, осаул, писарів дозволено було козакам вибирати самим. Реєстрові козаки повинні були на підставі сеї реформи удержувати окрему залогу в Трахтимирові і крім того сторожу в 2000 душ за Дніпровими порогами“. Ще пізнійше, бо в р. 1898 автор цінної книжки „Бесіди про часи козацькі“ (видано в Чернівцях), обговорюючи стан козащини за Баторія, теж признає існування Баторієвої „реформи“, бо каже, що „по наказу Ст. Баторія козаки становили регулярні полки. Прирадили, що таких полків буде 6, по 100 (очевидно помилка — зам. 1000) в кожному... Чи справді ся скількість відповідала реальній лічбі (себто 6000 ч.) в ті часи, як формувало ся, ми не маємо з чого судити... Названа реформа Баторієва не тільки ніколи не була затверджена соймом, але ніколи навіть король і не відважив ся подати її до сойму“ (стр. 20—21).

Ми навели витяги лишень із двох останніх визначних наукових праць, в яких, як бачимо, легенда про Баторієву „реформу“ лишається в тій самій формі, яку надали їй давні ще письменники і слідом за якими, з роду в рід, із покоління до покоління, переходила ся фальшива традиція, аж поки останніми часами, при світлі новішої критики, на підставі нових історичних джерел не довело ся їй розвіяти ся і зайняти належне становище.

Найстарший письменник, який увів у літературу легенду про Баторієву „реформу“, се Павло Пясецкий, що видав в р. 1645 у Кракові „*Chronica gestorum in Europa singularium...*“ Він ото перший змалював фантастичну картину, де Трахтимирів — пишна козацька столиця, в якій пробуває козацький уряд (*tam Dux quam Praefecti sive Ductores ordinum Techtimirii resident*), де зби-

¹⁾ Батурин заснував по 1625 році новгород-сіверський осадний Матвій Стахурський (A. Jabłonowski, Ateneum, 1896, VIII, 263).

рають ся козацькі ради, де уміщено арсенал і магазин усяких військових річей; до того Баторій надав усій дніпровій козащині військовий устав і закони про ранги, (*perfectioris societatis leges*)¹⁾. Другий письменник, Самуїл Грондский, автор „*Historia belli cosacco-polonici*“ (видана в р. 1789, хоч написана в р. 1676), каже, що Баторій радив пограничним властителям набрати для оборони границь 6.000 реєстрових козаків, а коли б їх було більш ніж 6.000, то решту привертати під власть властителям. Третій польський письменник XVII в. Самуїл Твардовский у своїй „*Wojna domowa z Kozaki i Tatary*“ оповідає більш-менш те, що й Пясецький. Нарешті на початку XVIII ст. український літописець Григорій Грабянка надав Баторієвій „реформі“ той одяг, в якому вона вже й лишилася на далі аж до наших днів. Тут ми знаходимо вперше усі ті подробиці небувалої реформи, які мало не 200 літ потім повторяли за ним і повторяють досі українські дослідники (приклад поданий в горі — Д. Еварницький): „Постави имъ гетмана, присла имъ короговъ, бунчукъ и булаву и на печати гербъ, рицаръ зъ самопаломъ и на головѣ колпакъ перекривлений... Начаша по гетманѣ быти обозніе, судьи, асаули, полковники, атамани. Опрочь давнего стариннаго града складового Чигирина далъ еще низовим козакамъ въ пристанище градъ Терехтемировъ зъ монастыромъ... и въ годъ платилъ имъ по червоному“, — себто ті емблеми влади і ті козацькі чини, які існували в лівобічній гетьманщині за часів Мазепи, Грабянка переніс на Баторія, зробивши його автором їх.

За Грабянкою більш-менш те саме твердили: Стефан Савицький, Самуїл Величко, Петро Симоновський, Стефан Лукомський, Рігельман, автори літописей виданих Н. Білозерським; у XIX віці те саме переказують: автор „Історії Руссовъ“, Маркевич, Бантиш-Каменський, з польських істориків — Гліщинський, Чарновський; в новішій часи Костомаров, Антонович і багато інших істориків старших і молодших. Сі останні, переважно наступники київської школи, повторяли давню помилку, виходячи з тої преміси, що за часів Литви на Україні існували „общини“, які мали широку адміністративну і судову автономію, і Люблинська унія ніби то захитала їх правне становище, бо

¹⁾ Треба зазначити, що легенда про визначну діяльність Баторія на користь козащини вже перед Пясецьким існувала серед самої козащини. Відомо, що в р. 1617 козаки просили Жолкевського, щоб не порушували їх вольностей, які їм „od nieboszczyków królów zostały nadane“ (*Pismo Zaporówców do Żolkiewskiego. Niemcewicz, Pamiętniki, t. VI, 117*).

польське право не знало, мовляв, жадних станів окрім шляхетського, міщанського та кріпацького селянського, а козацьку верству чи стан не можна було причислити до жадного із згаданих; отже Баторій, щоб як будь вийти з цього прикрого становища, ужив правничої фікції: він ніби то скористався з звичайної королівської прерогативи — наймати не питаючись сойму чужоземні війська, і став трактувати козащину як чужоземне найняте військо, не вважаючи на те, що воно було тубильним хліборобським „станом“; але боячись козацької сили, він поклав свою ласку лишень на 6000 козацьких родин, яким і зроблений був реєстр, а решту повернув назад місцевій шляхті в підданство... Сим він хотів розрізнити козащину і тим ослабити її силу.

Такі погляди на Баторієву „реформу“ панували в українській історіографії. Правда, не бракувало поглядів і протилежних, які нині дійсно справилися і мусять уважати ся за вірні; та на жаль такі погляди рідко хто висловлював, та до того їх не приймано на увагу. До таких речників радикальних, як на свій час, поглядів належав і П. Куліш, який ще в р. 1877 в „Матеріалахъ для исторіи возсоединенія Руси“ рішучо заявляв, що твердження про те, ніби то король Стефан дав лад запорозькому козацтву і той устрій, який ми бачимо у нього пізнійше — проста вигадка. „Як і коли завело запорозьке військо військовий і полковий лад у себе, — пише він, — нам невідомо, бо козаки не любили письменства. Як що гадати, що сьому війську дав відомий нам лад Стефан Баторій, треба було б внутрішній устрій самої Польщі його часів підняти висше; треба було б колонізацію українських пустинь уважати закінченою, дикі поля, де вмирав Зборовський з голоду, уявляти собі добре їзженими, а комунікацію між осередком держави і такою Україною, як запорозький низ, уважати легкою. Нічого сього не було за часів Стефана Баторія, а хліборобство, в сусідстві з дикими поляками, ще й за Жигмунта III було в такому стані, що посеред піль стояли деревляні зруби, куди орачі і жінці збігалися одсиджувати ся з рушницями і луками від Татар, які полювали на людей як на звівря. При такім стані краю регулювати козаків Стеф. Баторієви було так само тяжко, як Ярославови Мудрому Торків та Берендіїв“ ¹⁾.

¹⁾ т. I, Москва, 1877, стр. 11.

Останніми часами, з появою нових історичних джерел, особливо праць К. Górsk'ого: „Historya piechoty polskiej“, „Historya jazdy polskiej“ на „реформу“ Баторія звернуто спеціальну увагу. Уже в р. 1898 шановний проф. М. Грушевський, рецензуючи книжку „Бесіди про часи козацькі“ (Чернівці, 1898), фактично показав, що жадної особливої якоїсь реформи, яку приписувано Баторієви, сей не робив: заходи його коло козащини майже нічим не відрізняли ся від подібних заходів перед ним¹). Пізнійше появили ся і спеціальні статі, присвячені Баторієви і його відносинам до козаків, се — стаття Wł. Jarosza „Legenda Batoryańska“, krytyczny szkic z dziejów Zaporozża („Kwartalnik historyczny“, 1903, zeszyt 4, стр. 596—617) та чимала окрема книжка київського дослідника А. В. Стороженка „Стефанъ Баторій и днѣпровскіе козаки. Изслѣдованія, памятники, документы и замѣтки“. Київ, 1904, стр. 1—327.

Всі три згадані дослідники, переглянувши відому стару історичну літературу і осьвітивши її на підставі новітших історичних фактів, безапеляційно доводять, що традиційна Баторієва легенда — не що більше як міт, якому в сучасній історіографії не може бути місця, і що приписувані Баторієви великі реформи козащини в дійсности не були жадні реформи, а така ж сама звичайна проба скористати з буйної козацької сили, яку нераз ми бачимо і перед Баторієм.

Та щоб справа була яснійша, спинимо ся докладнійше на заходах коло козащини Баторія і його попередників; таким чином буде видно, що зроблено в сїм напрямі Баторієм і в чім власне містять ся його „реформи“.

Ще Жигмонт Старий в р. 1524 писав до панів-ради литовських, що „кгда бы тамъ (на низу Дніпра) тысяча або двѣ людей нашихъ козаковъ на Днѣпрѣ мѣшкали, снать бы и овшемъ была отъ нихъ большая и знаменитая послуга и оборона панствомъ нашимъ“²). Проєктувало ся обрати „зъ дворянъ нашихъ которого годного і доброго чоловѣка“, який би їхав до Київа збирати козаків, а разом з тим послати їм „суконъ и пѣнязей колко сотъ копѣ“. Та ні сей плян, ні пізнійший проєкт черкаського старости Евстафія Дашковича (з р. 1533), ні проба (в р. 1542) переписати всіх козаків київських, канівських і черкаських

¹) Зап. Н. Тов. ім. Шев., т. XXII, „Примітки до історії козащини“, 6—12.

²) Каманинъ И. Къ вопросу о козацествѣ до Богдана Хмельницкаго. Чтен. въ И. Общ. Нест. Лѣтоп., кн. 8, 81, прим. 2.

на реєстр для контролі, для здержання їх від нападів на Татар — не прийшли до здійснення. Аж уже за Жигмонта Августа в р. 1572 гетьман польський Юрій Язловецький „певный почетъ тыхъ козаковъ ку службѣ нашої, которымъ юргелтъ зъ скарбу нашего ити маеть, обралъ“¹⁾. Варто приглянути ся до сеї справи. Перш за все сей „почетъ“, судячи з пізнійших вказівок (з р. 1575—6), складав ся усього з 300 чоловіка і мав одержувати платню з королівського скарбу (як довідуємо ся з пізнійших джерел²⁾) — 10 золотих на рік і сукно). Далі, уся козащина, не тільки ті, що побирали платню, була увільнена од „владзы и присуду всякихъ вравовъ“ і віддана під юрисдикцію „шляхетного Яна Бадовскаго“, якого Язловецький „старшимъ и судьею надъ всими козаки низовими поставилъ тымъ обычаемъ, ижъ онъ каждому хто бы какое дѣло до козаковъ, кгда до замковъ и мѣстъ нашихъ низу придуть, мѣлъ, справедливости зъ нихъ чинити маеть“. Осередком козацької адміністрації визначена була Біла Церква, де жив Бадовський. Нарешті королівським наказом Бадовського увільнено з під усякої иньшої зверхности, окрім королівської і гетьманської, „окромъ кгвалту и речей кривавыхъ“, в яких суддя и старший має підлягати звичайній юрисдикції. Ото ж тут ми й маємо початок голосних вольностей козацьких. Дійсно, з вище наведеного видно, що козащину увільнено від старостинських присудів, а головню — старости черкаського. Старшинування, пізнійшого запорозького гетьманства у Бадовського не бачимо; головне його завдання — „зо всихъ козаковъ низовихъ каждому справедливость неодвлочную водлугъ права посполитого чинити“, і то тільки тоді, „кгда (вони) до замковъ и мѣстъ нашихъ низу придуть“, не згадуючи ні півсловом про адміністраційну чи військову компетенцію старшого.

Сей „певный почетъ“ існує далі в рр. 1573 і 1574, а в р. 1575 (із смертю Язловецького) здаєть ся, зникає. В р. 1576 прибув у Польщу Стефан Баторій. Приглянувши ся до козащини і її вчинків, він не мав підстав почувати які будь сімпатії до неї, які давні письменники в сім напрямі надавали йому. Уже в р. 1578 велить він старостам українним, а особливо Константину Конст. Острожському, щоб, коли сей останній буде зганяти Низовців із Дніпра, то ловити їх, карати, а старости щоб не боронили Низовців, не переховували сих розбишак у своїх містах та

¹⁾ Акты Южн. и Западной Россіи, II, 176.

²⁾ Górski, *Historia piechoty*, 35 і 242; *Historia jazdy*, 323.

маєтностях, не давали пороху, олова, живности і т. и.; він тішить ся, почувши, що найкраща частина (czoło) Низовців загинула підчас походу в Молдавію з Александром; в листі до царя кримського широко заявляє, що „їх (Низовців) ми не любимо і не бажаємо захищати їх, а навпаки якомога нищимо, але разом із тим не можемо держати там (на Низу) такого постійного війська, щоб воно могло стати їм навпроти“¹⁾. Правдивість своїх слів Баторій виправдував і на ділі, — згадаймо кінець Підкови, Янчі Багієра та інших. Бажаючи основно придушити козаччину, Баторій в р. 1578 вистарався од сойму необмежене право карати смертю тих козаків, про яких буде доказано, що вони брали участь у нападах і грабіжах, і сим правом він не вагався користати ся, аж поки шляхта, яка й сама брала участь у козацьких походах, а також і українні старости, не домогли ся в р. 1582 скасування постанови сойму з р. 1578.

Найбільше прикростий чинили Баторієви козаки, порушуючи справу польсько-татарських відносин. Татари найбільш дошкуляли йому скаргами на козаків, вимагали кари на них, нарешті (в р. 1578) подали йому, через посла Хоромалу, добру раду, як винищити козаків: „przedniejszych“ з них узяти на королівську службу. „Ми спробуємо, — відповідає на се Баторій, — чи не можна буде покликати їх на службу, хоч і не ручимо ся за те, що частина їх не піде за московські границі. Проте початок нищення їх зроблено вже добрий, бо останнього часу вони до ноги були побиті в Молдавії людьми нашого брата (Христофора Баторія) і найліпша їх частина там лягла“²⁾. Отже чи справді за порадою хана, чи більш із власного трьохлітнього досвіду, але Баторій береть ся відновити реформу Жигмонта-Августа і тогож таки р. 1578 розпочинає з козаками в справі найму їх на королівську службу зносини, які 16 вересня закінчили ся відомим „Postanowieniem z Niżowcy“. Найняти козаків на службу Баторієви було безперечно корисно: перш за все се була добра поміч у війні з Московщиною, друге — козаки мали б стерегти полудневих границь; нарешті і Турки з Татарами повинні були задовольнитися з такого приборкання козаків.

Але приглянемо ся до головних точок „постанов“ Баторія з козаками.

¹⁾ А. Стороженко, Стефань Баторій и днѣпровскіе козаки, 56.

²⁾ Ibid, 57.

1) Привідцею („najwyżsi sprawca) усіх Низовців признаний Михайло Вишневецький, староста черкаський, поставлений на місце небіжчика Юрія Язловецького.

2) Старости сього мають слухати „hetman ich i inni sprawcy, także wszystkiey mołojcy“ у всьому, що їм накаже, а також повинні йти походом у королівській чи коронній потребі, де вкаже.

3) Тому панови старості мають скласти присягу на вірність і послух і не чинити жадних наїздів або шкод землі Волоській, Білгородови, Очакову, Тегині, Кримському царству.

4) Усіх тих, про кого довідали б ся, що не вповняють попередніх точок, повинні „hamować, łapać i jako nieprzyjaciół nasze i koronne bić“.

5) Усі повинні сповіщати про царських (царя перекопського) людей.

6) Буде виплачувати ся з скарбу королівського 500-м чоловіка по 6 коп литовських (= 15 золотих) і сукно на гермак на кожду особу.

7) „A to ma trwać dokąd wojnę będziemy wieść z Moskiewskim“.

8) „A potem to mają mieć, co mieli za świętej pamięci Zygmunta Augusta“ — таким саме чином із тими полекшами („вольностями“), які тоді були.

9) Хто на службі королівській виявить відвагу і зробить значну для короля або Речи Посполитої послугу, того король особливо матиме на увазі, як і взагалі людей заслужених.

10) Інші артикули, як напр. про вязнів та иньше, які видані були Язловецьким, повинні вони також виконувати.

Додамо ще, що для скалічених і хорих козаків призначений був шпиталь (reclinatorium) у королівській маєтності Трахтемирові над Дніпром¹⁾. Отсе і усі „реформи“ Баторія!

Та коли порівняємо її з попередньою „реформою“ Жигмунта Августа, то побачимо ось що:

1) Ся „реформа“ не була якоюсь новиною, а лишень поновленням проби — притягти козаків на королівську службу, зробленої 6 літ перед тим.

2) Поширивши службовий обов'язок на всіх козаків (за Жигмунта Августа — „певный почет“ в 300 чоловіка), Баторій

¹⁾ „Den 30 (Mai 1594) gehn Therechtomirow — ein neu angefangen Städtlein, so den Zaporoser Kosaken von König Stephan zu einem Spital gegeben worden“ (Tagebuch des Erich Lassota, 1886, 207).

скасував судову автономію козаків і знову привернув їх і їх гетьмана під власть старості черкаському.

3) Вимагаючи присяги від Запорожців і обов'язуючи постійно сповіщати про кримських людей, хотів зробити з них пограничну сторожу. Але хоч повинні служити усі, та

4) платню дістають тільки 500 по 15 золотих, і то тільки поки триває московська війна, а потім мають діставати лишень 300, і тільки по 10 золотих. На потіху козакам додано, що мають задержати ті „вольности“, які надав їм Жигмонт Август.

Як бачимо, козаччина не могла похвалити ся поступом у своїх змаганнях, коли припустимо, що вони вже ставили ся нею. У всякім разі не було найменших причин тішити ся козакам із доброти і якоїсь особливої ласки Баторія, коли він і ті невеличкі ознаки автономії (свій суд), які були признані козакам в р. 1572, тепер фактично скасував. Даремно він покликаєть ся на „wolności“, які ніби то лишають ся козакам так само, як за Жигмонта! Бадовський одержав иньшу посаду (їздить із листами в Крим), а козаччина, яка за Жигмонта була увільнена від „усяких владовъ“, достала ся тепер під присуд старості черкаському, який був їм одразу і суддею і „старшим“; отримання в одних руках уряду старости і „старшого“ козацького не могло бути дуже втішним для „вольностей“ козацьких... Цілком справедливо висловлюєть ся сучасний письменник про сю „реформу“ — Бельский. „Także, — каже він — uspokoiwszy sobie król tamte kraje od Turków i Tatar, a kozaków trochę powściągnowszy... odjechał do Lwowa“¹⁾. Дійсно, розглянені вище „постанови“ з Низовцями були не що иньше, як „powściągnięcie“, та ще й чимале, і про якісь пільги та вольности, надані Баторієм козакам, не приходить ся говорити...

На сьому власне ми могли б і закінчити перегляд справи з „реформою“ Баторія, додавши хиба, що козацька служба на умовах із р. 1578 тягла ся до р. 1582, і в тім році урвала ся, тому мабуть, що козаччина за той час сильно вже зросла і треба було до неї ужити иньших способів. Баторій скасував свої „постанови“ і мав намір перевести основну реформу відносин Низу до Речи Посполитої (про се навіть була мова на соймі), та се йому не пощастило, і він знову в р. 1583 відновив „постанови“, обмеживши кількість урядових, королівських козаків на 600. Сей відділ ми бачимо в рр. 1584 і 1586. На сьому, повторяємо, можна

¹⁾ Bielski, 1441.

було б нам і обмежити ся. Але нам, здається, буде до речі спинити ся ще на одному питанню, яке має безпосередній зв'язок із „реформою“ Баторія і яке довгий час сприяло тому, що міг про сю реформу так довго панувати у нашій історіографії і не роз'яснювався раніше. Се питання про те, чи була козаччина окремою верствою, чи станом у польсько-литовській державі. Річ у тому, що київська історична школа до останніх часів тримала ся переважно того погляду, що Баторій трактував козаччину, сей місцевий, тубильний хліборобський стан, як чужоземне найняте військо, але ласку свою поклав лишень на 6.000 козаків... Отже чи був такий окремий козацький стан, побіч шляхетського, міщанського, селянського? На се може бути рішуча відповідь, що жадного окремого стану козацького в XVI ст. не існувало, та й не могло існувати. Бо що таке була в основі своїй козаччина? З початку козаки (дніпрові, запорозькі, низові, річкові), сї українські „уходники“, — були не що инше, як спілки рибальські, пасічницькі, мисливські, нарешті просто розбишацькі, що жили з грабівництва. „Козаки — назва, якою звичайно прозивають як кінних, так і піших вояків, що збирають ся з власної ініціативи, по своїй добрій волі на границях, щоб чинити розбої і спустошити нападами ворожі землі“¹⁾. Але в міру того, як ставали частіші напади татарські з Криму і степові промисли чим далі ставали все більш небезпешні, — козаки з рибалок та мисливців, які лишень при нагоді грабували, стають справжніми здобичниками, які тільки й уважали за справжнє діло — получить ся в купи і вчинити грабівницький напад на татарські чи турецькі села та кочовища. З промислових спілок та розбишацьких ватаг козаччина помалу перетворюється на своєрідний військово-розбишацький орден із осередком на одному з дніпрових островів за порогами. В сїм напрямі козаччині багато пособляли київські воєводи та старости пограничних міст — Черкас, Канева, Брацлава, Винниці, а також і окремі авантюристи як Дмитро Вишневецький (Байда), Богдан Ружинський, усякі претенденти на молдавський престол і т. и. Особливо багато сприяла розвою козаччини Молдавія, куди вони, чуючи добру здобич, найбільше вчачали, здобували більший досвід, більш розвивали в себе військові порядки, і все помітніш перетворювали ся з промислових спілок та розбишацьких юрб на оригінальний рицарський орден.

¹⁾ Heidenstein, De bello Moscovico, 1588, стр. 11.

З кого складала ся козаччина — сей ніби то особний, окремий стан людности? Тут були люди всяких суспільних становищ і національностей: міщани, бояри, втікачі „піддані“ панські, чимало бувало й родовитої шляхти, яка серед Запорожців проходила військову школу. „Адже хан добре знає, — писав ханови кримському Баторій у грудні 1576 р., — що се зборище людий не має над собою жадної влади, воно складаєть ся з Московитів, Волохів і тих із наших підданих, які, будиши засуджені на смерть, повтікали в козаки; їх прибуло після нападів сина ханового на руські землі, — лукаво закидає ханови Баторій, — бо до козаків прилучило ся багато таких людий, які позбавлені маєтку не мали засобів до житя; до того ж вони хотіли помстити ся за смерть і полон Татарами їх батьків, жінок, братів і дітей“¹⁾. Шість літ згодом, на скаргу турецького везиря на козаків, Баторій відповідає, що козаки стоять поза обсягом королівської влади, і складають ся вони з непотрібу усяких народів („*e diversarum gentium colluvie*“ — Гайденштайн), не включаючи й самих Татар, яких не мало промишляє в козацьких лавах: усі ці люди збирають ся на границях, щоб чинити розбої („*ad latrocinia exercenda*“). Таким чином козаччина за Стефана Баторія була те саме, що й за його попередників: „Се були степові промисловці і розбишаки, які злітали ся на літо з усіх кінців Речи Посполитої і навіть сусідніх земель у степи, що відмежовували татарські кочовища від пограничних фортець польсько-литовської держави... Нї релігія, нї народність, нї приналежність до тої чи иньшої верстви чи стану не мали у козаків найменшого значіння. Усіх гуртувала одна ціль — здобич... З кожним роком кількість козацьких ватаг росла і діяльність їх прибирала все більше військовий напрям. Мисливство, рибальство, бжільництво стали другорядною справою, а головне занятє вже було — війна: походи на Молдавію з усякими претендентами, напади на турецькі та татарські села і пасовиска, походи з старостами на Москву і т. и... Виробляли ся підчас походів ватажки, які й кермували козаками, іменуючи себе „старшими“ чи гетьманами. Вони заступали один одного або виступали одночасно, коли козацькі сили розбивали ся на ватаги для кількох підприємств. Повстала і *suū generis* козацька столиця (Січ) на одному з Дніпрових островів, де частина козаків лишала ся і на зиму, щоб оберігати козацьке добро: лодки,

¹⁾ Źródła dziejowe (Pawńskiego) t. IV, 76—77.

гармати і т. и.¹⁾. За радою перекопського царя, а може й з власного досвіду Баторій в р. 1578 і 1583 наймає козаків на королівську службу. Але щоб найняти усіх їх — в бідному скарбі Речі Посполитої не було коштів, а найм 500—600 душ із 5—6 тисяч козаків, що промишляли на Низу — не вів ні до чого, бо решта все одно й далі робила те саме, що й ранійш. Під кінець свого королювання Баторій дививсь уже безнадійно на козацьке питання і передбачав, що військова сила козацька, організована на самій границі Р. Посп., але не підвладна сій останній, дійсно скоро перетворить ся в окремий стан, аналогічний зі шляхтою, — стан, який захоче розділити з шляхтою її ролю в управі Річю Посполитою, а діставши одсіч, заведе нову Річ Посполиту, а стару завалить. Але се мало бути колись а за самого Баторія ще не було жадного козацького „стану“, і жадних хитрих маніпуляцій, „правничих фікцій“ над козаками Баторій не чинив. А проте легенда про Баторієві „реформи“, про його прихильність і ласку до козаків прoderжала ся в польсько-українській історіографії більш 250 літ! Старі письменники не знали, що таке історична критика, і переказували те, що взяли від інших або з словесної передачі відомих фактів, а переказ про часи козацькі за Баторія скоро переіначив ся в козащині через те, що козащина „свої“ стремління утворити Річ Посполиту і заступити в ній місце шляхти — хотіла ствердити посилкою на авторитет Ст. Баторія, який ніби то поклав перші її підвалини²⁾. І справді, вже в р. 1617 ми бачимо, що козаки просять не нарушати їх вольностей, які „od nieboszczyków królów zostały nadane“, — отже поруч із Жигмонтом Августом почали приписувати „вольности“ ще комусь із королів, — а хто ж то міг бути иньший король добродій, як не Баторій? Від козаків переключений переказ наслідувало польське суспільство, а звідти й українська історіографія...

Василь Доманицький.

¹⁾ А. Стороженко, I. с., 118—119.

²⁾ Ibid, 120—121.

ПОЧАТКИ ГЕТЬМАНОВАННЯ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА САГАЙДАЧНОГО.

Перші козацькі повстання під проводом Косинського та Лободи і Наливайка скінчилися розбиттям козаків. Польський гетьман Станіслав Жулкевський побив козаків під Лубнами над річкою Сулою, а польський уряд постановив скористати із сього поразки, щоб знищити козаків цілковито. Універсалом із дня 1 вересня 1596 р. наказує король шляхті не допускати до союзу народу з Запорожцями, а проти своєвольних каже виступати так як проти ворогів держави. Козаччина підпадає, і приходить до великого значіння доперва за гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Панщинні порядки ширяться, і наслідком численних надужити велике число людей опускає свої оселі й уходить на Січ, де збільшає ряди козаків. Ба навіть сам польський уряд починає причиняти ся до зросту козаків через те, що вербує їх до свого війська. В 1601 р. бачимо козаків у шведській війні, бачимо їх у полках Лісовського навіть у королівській війську під Смоленськом. Число козаків зростає, а з ними збільшаються також козацькі напади на турецькі землі та на шляхотські добра. Вже в 1611 р. нарікають Татари перед польським послом Пясочинським на козацькі напади. Тоді то сей посол мав відповісти, що козаки не піддані короля і король не може за них відповідати. Таку саму відповідь дає польський посол Туркам у Царгороді. Тимчасом козацькі напади прибирають чим раз більші розміри. Козаки граблять Варну, Очаків і чим раз даліше заганняють ся в турецькі землі. Сі напади до-

ходять до кульмінаційної точки за гетьманованя Петра Конашевича Сагайдачного.

Перші літа гетьманованя Петра Сагайдачного такі неясні, що годі в багатьох разях рішити ся на точне стверджене якогось факту. Лише денеде знаходимо якусь і то звичайно дуже неясну звістку про Сагайдачного, і їх не вистарчає на те, щоб подати якийсь яснійший та повнійший образ гетьмана.

Про молоді літа гетьмана знаємо дуже мало. Уродив ся правдоподібно в Самбірщині. Коли уродив ся, про те не маємо найменшої відомости. Одиноке жерело, що подає дуже скупі відомости про перші літа життя Петра Сагайдачного, се вірші Касіяна Саковича, ректора київської школи, виголошені студентами на похоронах Сагайдачного. Відповідно до сих віршів Сагайдачний мав уродити ся в краях Підгірських Перемиських. Батько Сагайдачного був православним шляхтичем по імені Конон, звідки і назва Конашевич. Що Сагайдачний був шляхтичем, а не, як каже писатель Петрици, що походив з „гміну“, доказом на се герб Сагайдачного, що представляє підкову. Герб сей знаходить ся у вірші Касіяна Саковича. Проф. Антонович твердить, що отець Петра звав ся Конон Сагайдачний, але се вже за далеко посунений, нічим не підпертий здогад. Правдоподібніше буде, що імя Сагайдачний надали гетьманови козаки.

До школи ходив Сагайдачний в Острозі, де була в тих часах школа князів Острожських. У вірші Саковича читаємо, що Сагайдачний перебував в Острозі довго, тоді коли там розвивалась гарно наука¹⁾.

В якім часі перебував Сагайдачний у школі, напевно сказати не можна. Д. Каманін, опираючи ся на словах Саковича: „коли науки цвили“, твердить, що Сагайдачний був в Острозі підчас найбільшого розцвіту наук, отже поміж 1580 і 1590. Однак сего ствердити напевно не можна, ніщо не говорить проти того, що Сагайдачний був у школі між 1590—1600, бо і в тім часі науки в Острозі стояли ще високо.

¹⁾ Шоль тамъ до Острова для наукъ уцтивыхъ,
Который тамъ квітли...
Тамъ теде Конашевичъ часть не малый живши —

С. Голубевъ, Исторія кievской духовной академіи. Кіевъ 1886, т. I, приложенія, ст. 19.

Заходить тепер питанє, коли Сагайдачний вступив на Запороже і коли став гетьманом? Максимович подає рік його вибору на гетьмана 1598, а найдалше 1601, а вступленє Сагайдачного на Запороже хоче положити найпізнійше на рік 1595. Антонович кладе час вступлення на Запороже на останні літа XVI або на перші XVII віка, Каманін на 1601 р. Все те одначе чисті гіпотези, яких із причини браку жерел годі доказати. Одиноке що до того жерело — згаданий уже вірш Касіяна Саковича, подає нам дуже мало. Там читаємо, що Сагайдачний чувши в собі воєнного духа вступив на Запороже, де проживши не мало часу, був вибраний гетьманом запорозького війська¹⁾.

Антонович каже, що Сагайдачного вибрано гетьманом 1605, Каманін — що 1604, одначе на сї дати годі згодити ся і прийняти котру будь за цілком певну. До наших часів дійшов універсал гетьмана Григорія Ізоповича і цілого запорозького війська з року 1606 (день незвісний), в котрім Ізопович дає знати польському урядови про приготовленя Татар до нападу на польські краї²⁾. В тім універсалі титулує ся Ізопович гетьманом цілого запорозького війська, отже ще в році 1606 Сагайдачний не міг бути гетьманом, а могли його вибрати хиба 1607. В році 1609, коли під Смоленськом у війську короля зібрало ся багато Запорожців, проводить ними Олевченко³⁾. Коли до сего додамо слова вірші Касіяна Саковича, що Сагайдачний проживши не малий, значить довгий час на Запорожу і аж довершивши багато і великих дїл, був вибраний гетьманом, то можна припускати, що Сагайдачний став гетьманом аж коло року 1610, одначе ся дата як і попередні не буде нічим иньшим тільки здогадом.

Не можна в кождім разі згодити ся з гадкою деяких учених, що Сагайдачний гетьманував без перерви від 1606—1622 р., бо на се не годять ся записки, що дійшли до наших часів. І так 1609 р. військами козаків доводить Олевченко. Знаходимо також зараз сей час імена иньших гетьманів. Під роком 1610 маємо гетьмана Григорія Тискиневича⁴⁾, під 1617 Богдановича Барабаша, під 1621

¹⁾ Шоль до Запорозкого славного Рицerstва
Мижі котримъ часъ не малый жиючи,
И рицeрскихъ дѣлностей тамъ доказуючи
Гетманомъ потомъ собѣ Войско го обрало.

²⁾ Архивъ юг.-зап. Рос. ч. III, т. I, ст. 153.

³⁾ Pisma Stan. Żółkiewskiego.

⁴⁾ Акты юг.-зап. Рос. Ч. II, ст. 66—67.

Якова Неродича Бородавку. Антонович, а за ним Каманін, старається сю річ пояснити так: „Відомо — кажуть вони — що в тих часах були два роди козаків, реєстрові і нереєстрові. Обидві ті групи вибирали окремо собі своїх гетьманів, отже Сагайдачний міг бути гетьманом нереєстрових козаків, підчас коли інші гетьмани, то полководці реєстровиків, яких іменував сам уряд.“ Однак такий погляд не може удержати ся. Як би було так дійсно, то польський уряд іменуючи гетьманів вибирав би на таке місце людей певних, відданих цілком урядові, а такими не були ні Тискиневич, ні Барабаш, а вже найменше Яків Бородавка. Тискиневич виступав часто дуже остро проти уніятів, яких попирав уряд; він підпирав ту часть неуніятського духовенства, яка не хотіла піддати ся уніятському митрополитові з рамени уряду. З тих причин годі припускати, щоб уряд іменував такого чоловіка гетьманом реєстрових козаків. Тим менше можна собі так само толкувати гетьмановане Барабаша. В 1617 р. відносини поміж Туреччиною і Польщею були з причини козацьких нападів на турецькі та татарські землі так напружені, що кожної хвилі можна було сподівати ся, що Туреччина виповість Польщі війну, якої та собі зовсім не бажала. В такій отже грізній хвилі наступає напад козаків на околиці Царгорода та їх повне спустошене; султан зі свого вікна бачив огонь із пожеж учинених козаками. Ватажком у тім поході не був Сагайдачний, але гетьман Дмитро Богданович Барабаш. А тепер питає: чи польський уряд був би на стільки легкодушний, щоб у такій хвилі повірять гетьманську булаву непевному чоловікові? В се годі повірити. А потім питає, чи реєстрові козаки, яких число уряд усе обмежав, були би мали настільки сили і відваги нападати на самі околиці Царгорода? Щож до Бородавки, то нема жадного сумніву, що він не був гетьманом реєстрових козаків, але противно, гетьманом вибрали його як раз збунтовані козаки, яких Сагайдачний виписав із реєстру. В кінці певне й те, що вже в 1620 р. уважано Сагайдачного в Польщі сторонником уряду і певно уряд скорше був би згодив ся на віддане булави Сагайдачному, ніж Бородавці, якого головною задачею було грабоване і спустошене. В кінці як витолкувати собі те, що місцями нема в жерелах навіть згадки про Сагайдачного, а часом виразно кажуть жерела, що не Сагайдачний, але хто инший проводив козакам, от як приміром при здобуттю Синопи. Що Сагайдачний не гетьманував без перерви, свідчить також Петрици, котрий каже, що козаки брали часто

його (Сагайдачного) на ватажка, але так само часто скидали його¹⁾. Супроти сих фактів не можна уважати гетьманованя Сагайдачного за безперервне.

Полишаючи отвертим питанє, коли Сагайдачний став гетьманом, пригляньмо ся близше козакам у двох перших десятиліттях XVII віку. З тих часів про козацтво маємо дуже скупі відомости, та й ті ще баламутні. Треба тут передовсім добре відділити Запорозьких козаків із їх осередком Січю, і звичайних козацьких наємників, яких вербувала собі шляхта, а які носили також назву козаків. У жерелах їх не відрізняють від Запорожців і тому тяжко зорієнтувати ся, що властиво відносить ся до правдивих Запорожців, тому й не тяжко поповнити який блуд. Певно одначе, що козаки брали участь у поході Дмитра I Самозванця на Москву²⁾.

Рівночасно коло року 1607 напади козаків на турецькі та татарські землі прибирають більші розміри. Вже 21 лютого 1607 р. приходить поміж Польщею і Туреччиною до договору, на підставі котрого мала Польща постарати ся, аби козаки не нападали на землі султана³⁾. Козаки беруть також участь у московсько-польській війні по стороні Польщі. Коли польський король Жигмонт III обляг Смоленськ, мало бути в його війську 30.000 козаків⁴⁾.

В літах 1610—1613 приходить козацтво до такої сили, якої не мало ніколи перед тим. Якій отже були причини сього над-

¹⁾ Czerń kozacka brała go często za wodza dla cnoty żołnierskiej, a zrzucala dla srogości. Petrycy II, 199.

²⁾ Еварницький подає число тих козаків на 13.000, поміж якими значне число творили Запорожці. Однак що до числа, як і що до більшої участі Запорожців у тім поході, можна сумнівати ся.

³⁾ Sękowski, Collectanea, т. II, ст. 198.

⁴⁾ „Bo też przybył z kozakami zaporoskimi Olewceńko, których było pod 30.000“ — пише Жулкевский у творі Początek i progres wojny Moskiewskiej. — Pisma St. Żółk. ст. 32. Нарушевич і інші за Машкевичем кажуть, що „na odgłos łupieskey i korzystney wojny coraz większe tłumy kozaków zbierały się do królewskiego obozu“, а сам Машкевич каже, що ціла Запорозька Січ вирушила зі своїх коші і головнo при помочи козаків здобуто багато замків, як Путивль, Чернігів, Брянськ, Козельськ, Мосальськ, Вязму і інші (цитат за Нарушевичем). Однак число 30.000 козаків виглядає неправдоподібним. Хоч Станіслава Жулкевського мусимо уважати за віродостойного, він сам бачив се своїми очима, нема також жадної причини підозрівати його в намірі хибно представити справу, мусимо припускати, що таки помилив ся. Під Смоленськом маємо 30.000 козаків, до того козаки були ще в Москві, на

звичайного зросту козаків, які по повстанню Наливайка були розбиті? Причини сього зросту були передовсім економічні. В другій половині XVI в. відбуває ся на Україні економічний переворот. В XV та в першій половині XVI в. головною галузю господарства було господарство лісове, польоване, риболовство, пчільництво. В другій половині XVI в. заходить велика зміна і головна вага господарства переходить на управу рілі¹⁾). Велике число шляхти довідавши ся про плодovitі чорноземи на Україні, випрошує собі від короля потвердження на українські землі, що в тих часах були мало залюднені. Сотками переносить ся польська шляхта на Україну, в ті сторони, які уважали ся свобідними. Прибувши на Україну, старає ся шляхта всіма силами з давних вільних мешканців поробити собі підданих. Велика часть перед тим свобідної людности, що не могла погодити ся з новими порядками, покидає свої оселі і переносить ся чи то на Січ, чи то творить осібні оружні ватаги, які безнастанно нападають і нищать шляхоцькі двори. Другою дуже важною причиною зросту козацтва були внутрішні, а передовсім зверхні відносини польської держави. Польський уряд зайнятий війною зі Швецією і Москвою не мав часу і не міг звертати пильної уваги на подніпрянські країни, через що козацтво могло свобідно розвивати ся. Крім сього уряд сам причиняв ся до зросту козацтва. Ведучи великі війни, а бувши все в грошевих клопотах, Польща мусіла старати ся пр. о найдешевшого жовніра, старала ся отже згромадити як найбільше козаків, яких оплачувано дуже лихо. Але через вербоване козаків давав уряд нагоду збирати ся численним ватагам. Лучало ся і то часто, що під позором державної служби громадили ся ватаги, які нищили шляхоцькі двори. Так приміром дня 14 грудня 1611 р. жалував ся Стефан Немирич на Григорія Пашкевича, котрий зібравши кілька тисяч людей „pod osłoną i nazwiskiem rycerstwa kozackiego“, наїжджає маєтки шляхти, а сам Немирич мусів від нього викупити ся²⁾). В році 1613 жалує ся князь Соломирецький на козаків Топежина, Шульжина і Старжиньского, які назива-

Україні та наїздили Туреччину. Взявши се разом треба би покласти число козаків на 50.000, а таке число ледви чи був би міг Сагайдачний виставити тоді, коли козацтво стояло в розцвіті себто в 1621 р. Мабуть тут Жулкевський зчислив разом Січовиків і козаків наємників.

¹⁾ Пор. Антоновичъ, Историческіе дѣятели юго-зап. Россіи. Кієвъ, 1885.

²⁾ Архивъ юго-зап. Рос. ч. III, т. I, ст. 184—165.

ючи себе полковниками козаків, напали на його маєтність¹⁾. Таких випадків мусіло бути дуже багато. Всякі розпорядження уряду та королівські маніфести не помагали, бо уряд не міг підперти своїх розпоряджень силою.

До зросту козацтва причинилися також громади людей, що вертали з москковських війн. Набравши там вправи в робленю оружєм, а не маючи охоти вертати під панську юрисдикцію, провадили вони своє діло на Україні та причинялися до зросту козацтва. Число козаків дійшло до такої величини, що по словам Ст. Жулкевского заволоділи вони цілою Україною, господарювали над Дніпром і робили собі, що лише хотіли²⁾. Козаки стали польському урядови такі небезпечні, що вже сойм у Варшаві 1611 р. заняв ся сею справою. Тоді то ухвалено не вербувати козаків до коронного війська, бо через се роблять ся різні надужитя. В разі як би вже конче потрібні були козаки, то вербувати козаків можуть лише ті, що будуть мати на се дозвіл уряду. Як би козаки самі збирали ся і нападали на шляхоцькі добра, то проти таких мають старости виступати як найострійше, „by tez y z ruszeniem powiatów“³⁾.

Про те козацькі напади на шляхоцькі двори, як і на турецькі краї не устають. В р. 1612 бачимо вже на чолі тих рухів гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Він проводить одній части козаків у морськім поході на турецькі землі, підчас коли друга часть козаків разом зі Стефаном Потоцким впала до Молдавії. Вернувши з морського походу приготавлиють ся козаки до великого наїзду на Молдавію. Щоб до того не допустити, видає король універсал, яким забороняє козакам наїздити турецькі землі⁴⁾. Що на сей універсал відповіли козаки, не знати, певно однак, що тоді до Молдавії не ходили.

В році 1613 виправляють ся козаки під проводом П. Сагайдачного на Москву. Що було причиною сього наїзду, не знати. Козаки йшли на Путивль, Болхов, Білев, Лихвич, Перемишль і Калугу, спустошили околиці тих міст і не вдіявши нічого важнішого вернули на Україну: Курська записка нотує при тім людяність гетьмана, що заспокоїв людність, обіцяючи їй повну безпечність⁵⁾.

¹⁾ *ibid.* ст. 188—189.

²⁾ Костомаровъ, Б. Хмельницькій т. I, ст. 48.

³⁾ *Volumina legum*, том II, ст. 16.

⁴⁾ Арх. в юго-зап. Рос. ч. III, т. I, ст. 190.

⁵⁾ Киевская Старина 1886, I, с. 201.

Аж від тепер образ гетьмана Петра Сагайдачного починає виступати чим раз яснійше, а про козаків знаходимо в жерелах далеко більше відомостей, а то головню тому, що від тепер козаки входять раз у союз, то знов у конфлікт із польським урядом, а польські письменники нотують деякі факти з відносин козацьких.

Осип Чайковський.

ПОВСТАННЄ МАРТИНА ПУШКАРЯ.

I.

Розлом в українській суспільности; становище Запорожа; Барабаш.

Коли порівнюємо відносини українського козацтва до Москви за Богдана Хмельницького з відносинами до неї вже його зовсім близьких наступників, коли пригадаємо собі, що він і його перший наступник Виговський думали про державну відрубність України, а Москва і Польща переліцитувались в уступках для неї, аби її привязати до себе, що Україна була тим язичком при вазі, котрий перевагу у східній Європі перехилив у той бік, де була вона, — а вже трохи пізнійше Брюховецький повзає перед Москвою запобігаючи ласки у неї, а Москва і Польща приступають до поділу України без її участі і згоди, — то справді дивною видає ся нам ота переміна, як що не знаємо її причини. Треба її шукати передовсім у самім козацтві, в його внутрішніх відносинах.

Людність українська, що в часі великих війн народних представляє ся нам одноцільною, одною думкою перенятою масою, на правду зовсім не була така. Боротьба проти спільного ворога згуртувала коло провідників того руху — козацтва — дуже різнородні елементи, як селян, міщан, православне духовенство і шляхту. Та що найважнійше саме козацтво не було одноцільне. Воно приймало до себе усіх незадоволених із пановання Польщі

на українських землях, бо в масі була його сила, тож і селянство, найбільш гноблене творило найчисленніші боеві кадри. Щоб притягти його до себе козацтво ставило свободу всіх метою боротьби, на правду думаючи про відновлене своїх прав козацьких. Показалось се найліпше в умовах із Польщею, якими селян піддавано назад їх давним панам і урядови, а сам Хмельницький силою допомагав до реставрації давних відносин.

Те саме бачимо в переговорах із Москвою: полишено теж їх давні відносини до тих панів, які признавали московську зверхність, а навіть самі що визначнійші козаки, як прим. послі Богданові до царя, його урядники і їх родини, прим. родина Виговських, подбали в Москві про надане дібр, при чім виразно застережено їх права дідичів супроти селян, як їх підданих. Се відвернуло широкі круги селянства, заведеного в своїх надіях, від дотеперішніх проводирів козацьких і витворило на Україні дуже небезпечний фермент. В одноцільнім на час боротьби таборі зарисовують ся дві противні, з часом ворожі собі групи: старшин козацьких і простого люду — черні. До першої належать родові козаки, що особистою заслугою або дідицтвом добули собі маєтки й уряди і на тій підставі уважали себе чимось ліпшим, упривілейованим супроти сірої маси. Вони боролись проти шляхетчини тому, що самі бажали дійти тих самих шляхоцьких прав. До другої групи належала маса низшого козацтва і селян, злучена спільною бідом і ненавистю до дуків-срібляників, як сучасна народня пісня називає старшин. Між одними й другими (низшим козацтвом і селянством) не було ще переведеної межі, бо реєстр не був списаний; також державці не сьміли виконувати своїх прав над селянством; врешті і козаки й селяне були незаможні і то власне найбільше настроювало їх проти старшин; вони бачили, що при огні, який обняв Україну, старшина упекла свою печеню. Сам вид достатків, серед яких жила козацька старшина, мусів дратувати народ винищений стількими війнами, тим більше, що старшина, котра виросла на його плечах, змагала до того, аби заняти місце тих, яких ярмо по стільки кровавих борбах удалось народови зкинути. Народ бачив, що не для себе проливав кров і се відвертало його від старшини. Показалось се вже за Богдана: по зборівській умові і по репресіях на „непослушних“, які не хотіли вертати в послух панам, народ починає відвертати ся, від Хмельницького, байдужніє до боротьби, не бачучи з неї результату для себе, а навіть покидає землю зрошену своєю кровю і масово переносить

ся на схід у за-дніпрянські московські землі. Незадоволене народу відбиває ся теж у його поетичній творчості — в сучасних думках. Одна з них, зложена під впливом білоцерківської умови 1652 р., нарікає на Хмельницького за зложені сеї умови, наслідком чого „Ляхи мостивії пани“ стають стаціями по козацьких і мужицьких хатах і господарують у їх домах та зневажають їх жінок¹⁾. Противно, народні пісні величають тих з поміж старшин, що стають по його боці, як прим. Д. Ничая, полковника браславського, що згинув ідучи на поміч військ польських, коли вони вступали на Україну 1652 р., та І. Богуна, рівнож звісного оборонця простого народа²⁾.

Невдоволені на гетьмана і його полковників стало голосним під кінець гетьманованя Богданового — вість про него дійшла до Москви, а новою причиною його були неправильности з козацькою платою: козаки закидують старшині, що вона забирає собі їх побори. Гетьманові послі, яких про се розпитували в посольським приказі, не перечать сему, лише звалюють усю вину на полковників, що збирають побори, а не віддають їх гетьманові³⁾. Зараз по смерті Богдана дійшло навіть до кровавих заворушень, яких жертвою впали найбільш нелюбі зі старшин⁴⁾.

Вибір Івана Виговського, дрібного шляхтича, полоненого козаками, ласкою гетьмана винесеного на уряд козацького писаря, а тепер підступом старшин на уряд гетьмана⁵⁾, чоловіка спритного і впливового, та незвісного з військових заслуг, збільшив фермент серед простого народа, що бажав мати гетьманом Юрія, сина Богданового. На чолі незадоволених стає Запороже. Воно все було пристановищем бурливих, більш радикальних елементів, там збирали ся всі незадоволені з суспільно-політичного ладу, відти виходили всі козацькі акції проти Польщі, відти теж

¹⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Истор. пѣсни. II, 110 і далі.

²⁾ Ibid., II, 55, 98. Ті пісні переняті горячою любовію до їх героїв; про їх популярність свідчить теж велике число варіантів пісень.

³⁾ Акты, XI, 744—5. Протокол переслухання Тетери, післанця Богданового, в посольським приказі 7 серпня 1657 р.

⁴⁾ Воевода путивельський Згодин пише про се. Також знає про ті розрухи Єрлич: „rozruch i niezgoda powstała między rozbójnikami“ — себ-то козаками, див. Акты, XI, 801; Latopis Jerlicza, II, 5.

⁵⁾ Лѣтопись Самовидця (вид. Археографічної комісії) стор. 46; Акты 802, 812.

вийшла акція проти ставленника старшин Ів. Виговського. Причинилося до того також упосліджене дотеперішного так сказатиб правно-державного становища Запорожа.

Дотогочасні гетьмани були вибрані на Запорожжю, відти виходили боротьби за волю і в них першорядну роль грали Запорожці. Та коли та боротьба за Богдана обняла всю Україну, коли весь народ покочався, то в тій масі потонула запороська горстка. Коли гетьман козацький добився місця представника всієї України, то річ природна, перенісся він, а з ним пункт тяжкості її там, де була головна маса українська, отже на заселену Україну, а то до Чигирин¹⁾. Над запорозькими бурлаками взяли верх численніші елементи осілі і їх старшина городова; вона стає паном України, а супроти неї дотеперішні її провідники сходять на другий плян, до того ступня, що навіть при так важнім акті, яким був вибір гетьмана, їх опінія не мала переваги, а навіть при властивім виборі Виговського вони не були присутні, бо їх не кликали²⁾. Також несповнене їх домагання, щоб на Запорожжю була артилерія, подібно як у городового козацтва, роздрозняло Запорожців проти городових старшин. Незадоволене своє заманіфестували вони тепер не признаючи ставленника старшин Ів. Виговського козацьким гетьманом.

Проти нього обернулася тепер їх ненависть, тим більше, що він вразив їх зараз у початках свого гетьманства в їх найбільше болюче місце, заборонючи їм промислів, а передовсім походів на море, що, як знаємо, творило головну основу їх екзистенції. Він власне завчасу поспробував відновити приязні зносини з Татарами і з тою метою після до них (із початком вересня 1657 р.) посланця з листом, пропонуючи згоду і обіцяючи здержати козаків від походів на море. Листи ці, до хана і його везира перелопали Запорожці⁴⁾ і послали їх у Москву з послами, яким припоручили обжалувати Виговського і старшин перед урядом

¹⁾ Не лиш офіційно, але і в опінії народу Чигирин став тим осередком: народна пісня про смерть Богдана зве його „батьком козацьким чигиринським“. Истор. п'єсни укр. народа, II, 119.

²⁾ Се знаємо не лише від жалобників на Виговського, але також і від його людей. Акты, III, 51, 56–7. Вони поясняли се віддаленем Запорожа і тим, що нема різниці між городовим і запорозьким козацтвом.

³⁾ Акты IV, 60, 64.

⁴⁾ Акты IV, 81; VII, 180. Лист сей послали вони цареві на потверджене правдивости свого доказу на зраду гетьмана і старшини.

царським і жадати усунення їх усіх. Тим обмежилась на разі акція Запорожа проти І. Виговського.

У відповідь на се Виговський післав на Запороже зазив до покори і видачі бунтарів, грозячи походом на неслухняних). Щоби своїм словам додати ще сили, зарядив бльокаду Запорожа, забороняючи пускати туди купців із порохом і припасами²⁾. І дійсно се мало деякий, хоч поверховий успіх. В середині падолиста 1657 р. Барабаш іменем коша запорозького корить ся Виговському, посилає до нього послів з запорукою вірності і послуху його гетьманській власті, а вину несупокіїв на Запорожу старає ся відвернути від Запорожців і звалити на „гольтіпак, пришельців з міст, головно з повіту миргородського, які через половину зброї не мали і вже Запороже покинули.“ Головною метою того посольства було здержати гетьмана від походу на Запороже і виєднати у нього перерване бльокади, яка видко дала ся їм у знаки³⁾. Одначе Виговський не дав себе обманути: посла Барабашевого Дмитра Січену-Щоку арештував і зажадав від коша видачі самого Барабаша, якого не вважаючи на запевнення вірності вважав проводирем ворожого собі руху⁴⁾.

Крім того поробив заходи, щоб акцію послів запорозьких у Москві знівечити, а їх самих дістати в свої руки⁵⁾. Та се йому не вдалось, посла запорозькі (в числі 27 люда) під проводом атамана Михайла Іванового Стринжі прибули щасливо до Москви і 21 пад. 1657 р. зложили в посольськім приказі „наказ до його царського величества від усеї черни війська запор. з Запорожа послам Михайлови Івановому з товаришами“, потім

¹⁾ Письма Виговського не маємо, та з відповіді Барабаша можемо догадати ся його змісту. З неї виходить, що Виговський закидав Запорожцям опущене справи християнства і бунтоване. Лист Барабаша з 14, XI, див. Акты IV, 60.

²⁾ Акты IV, 68, 80. Звістка про бльокаду від постороннього очевидця.

³⁾ Ті два постулати знаходимо в листі Б-ша до В-ого з 14 XI, який 21 XI доручено гетьманови (А. IV, 60).

⁴⁾ А. IV, 67, 68.

⁵⁾ 29 X 1657 р. просить Виговський боярина Морозова, щоб виєднав у царя покаране послів запорозьких, „що хочуть усю вірну старшину бити і грабити“ (А. IV, 51), а коли се не має видного успіху, повторяє своє прощене через царського післанця Дмитра Іванова Рагозіна (21 XI), навіть із погрозою, що як цар їх пустить, то він їх перелапає. Не були се сліпі погрози, бо дійсно В-кий по всіх дорогах розставив сторожі з припорученем увязнити послів запорозьких, коли будуть вертати домів (А. IV, 67–8, 70, 80, 88).

(23 XI) були переслухані думними дяками Алмазом Івановим і Ефримом Юрієвим. Інструкція і заяви їх при переслуханню і статії, подані при відході 26 XI, дають нам нагоду пізнати їх постуляти, для того приглянемо ся їм ближше.

Головні точки їх ось такі:

Виговський зі старшиною зрадили царя, бо поновили тайний союз („присягу“) з Раковцієм, Шведами і воєводами волоським і молдавським, а також відновляють приязні зносини з Татарами, кривдять вірних цареви Запорожців і чернь; нелегально, бо без участі черни і Запорожців вибрано Виговського гетьманом¹⁾. Тому просять вони відібрати йому уряд і скликати нову раду для вибору гетьмана. Крім того подибуємо прошене про плату, означене і відновлене козацьких прав і прислане воєвод в українські городи²⁾. Як бачимо, на перший плян висунено обжалуване Виговського і старшини за зраду цареви; Запорожці бажають представити се як головний мотив свого виступу, а з другого боку вірність свою цареви, як головну причину вороговання Виговського і старшини на Запорожців і чернь.

Як доказовий матеріял проти Виговського подали послі два його листи: до хана і до його везира (з 10 і 12 IX 1657), якими гетьман, повідомляючи про свій вибір, намагав ся дати почин до відновлення приязних відносин між козацтвом і Татарами. Та в тих листах не було нічого противного Москві й її інтересам³⁾. Також дуже загальна і близьке неозначена була жалоба на кривди, чинені черни і Запорожу старшиною, бо не сказано близьке, які вони, хиба тільки одну, що не покликано черни до участі в виборі гетьмана.

З постулатів замітне жадане скодифікування і потвердження козацьких прав, отже усталення його правно-державних відносин до Москви, що свідчить про певний такт політичний у Запорожців і почуте відрубного становища козацтва в московській державі, і друге: бажане мати воєвод по українських містах, що можна би вважати противно політичною вузкоглядністю, або і недбанем про автономію з боку репрезентантів запорозьких, як би не обставина, що сей постулат підсунули Запорожцям дяки в переговорах (23 XI) у відповідь на їх жалоби на кривди

¹⁾ VII, 184—5. Инстр. послам запор.

²⁾ Два останні постуляти подибуємо аж у статях, поданих послами при відході 26 XI (А. VII, 191—4).

³⁾ (А. VII, 180—4, 185—6). В листі до везира писав В-кий, що наказав пускати чайки на море.

від старшини¹⁾. Ті воєводи малиб по пропозиції дяків узяти адміністрацію в свої руки і дбати про оборону черни від гнету старшини. Послам годі було відкинути сю пропозицію, подану як лїк на кривди від старшини; вони запобігали ласки у Москви, а вона подавала надїю на обмежене значіння зненавидженої старшини. При тїм могли вони надїяти ся, що воєводи установлені на їх бажанє будуть їх союзниками проти старшин, і тому умістили сей постулат у статях (з 26 XI)²⁾.

Супроти тих жалоб Москва держала ся з певною резервою, стараючись передовсім познайомити ся з українськими справами, вислухати обі спорячі сторони. До того послужила їй рівночасна присутність аж двох посольств Виговського в Москві, а се посольства корсунської ради — Миневського з товаришами, висланого з повідомленєм про вибір Виговського гетьманом³⁾ і Почаповського з товаришами, що 16 XI прибув до Москви зі скаргою на бунт Запорожців⁴⁾. Їх переслуханє⁵⁾ мало інформаційний характер: дяки розпитують їх про запорозький бунт, про скількість Запорожців, а головнo і то двома наворотами (23 і 25 XI) про вибір Виговського, стараючись перевірити його легальність. До того стремлять питання про місце давних виборів і замешканє гетьманів, про скількість присутної старшини і козацтва на суботівській і корсунській радї і про присутність Запорожців на останній. Про иньші жалоби Запорожців не було ані бесїди, видко Москва не привязувала до них ваги, инакше царський уряд, так приступний для всяких підозрінь, був би певне пильно розпитував послів Виговського про нарушені запорозькі справи, що чинено й пізнійше, коли вже захиталось у нього довіре до Виговського.

Посли Виговського старали ся представати цілий рух головнo роботою Барабаша і „свавільників-гультаїв“, старались отже зменьшити його значінє. Вибір Виговського вважали легальним, „бо він був dokonаний на двох радах, у Суботові й Корсунї, де крім старшини всіх полків (полковників і сотників) було ще й по 20

¹⁾ А. VII, 188.

²⁾ А. IV, 191—4. Ті помилки „гріха проти укр. автономії допустив ся був сам В-кий, можна отже простити його Запорожцям, засліпленим антагонізмом до городових старшин і жадобою приєднання собі Москви.

³⁾ 8 XI є воно в посольськїм приказї.

⁴⁾ (А. IV, 51, 57). Про Почаповського маємо тільки посередні звістки через Миневського IV, 56.

⁵⁾ 17, 23 і 25 XI в посольськїм приказї.

козаків із черни. Запорожці були тільки на першій раді в Суботіві, на другу їх не кликано з причини великого віддалення Запорожжя і тому, що нема різниці між запорозьким і городовим козацтвом, бо у Запорожжя переходять козаки з міст для промислів, а родини їх у містах живуть, вкінці на тій раді були послі Запорожці з листом у військовій справі. Тому послі думали, що се не повинно бути причиною бунтів, однак для всякої безпечности радили післати царського урядника на Україну для скликання ради загалу козацтва в цілі нового вибору гетьмана і відібрання від нього присяги, щоб він міг свобідно і рішучо виступити проти всяких бунтів. Числа Запорожців послі не подали зазначаючи лише, що в поході на Очаків брало участь до 5000 козаків, однак се були новопришельці і багато з них вернуло в городи. Давнійше козаки жили на Запорожжю, бо були у них добичі з походів на море, тепер їм на море ходити годі. Сам Хмельницький був Запорожцем і там його вибрано гетьманом“.

На тім закінчили ся переговори козацьких посольств із царським урядом у ділі заспокоєня України. Їх відпустили з Москви під кінець падолиста 1657 р. з обіцянкою вислання на Україну царського урядника, який на місці розслідує спір і переведе на ново вибраний гетьмана на скликаній умисне козацькій раді¹⁾.

Так отже Москва станула як судія-миротворець понад обома партіями; вона не перехилялась на нічий бік, бо не усунула Виговського, як того бажали собі його противники, але теж і не сповнила його бажання, не відкинула а limine їх жалоб, навіть заповіла їх докладний розслід на місці. Об'єктивність свою показала вона і формально, бо відпускаючи посольства козацькі на рівні обдарувала одних і других²⁾. Москва взагалі скоро орієнтується в ситуації і приходить до пізнання, що внутрішні незгоди на Україні зможе використати для обмеження автономії України, бо обі сторони будуть перелічувати себе в уступках для неї, щоб тільки одержати її поміч для взаємного поборювання.

В тім власне ціле нещастє запорозького руху для України, тут завязок тих бід і нужд, які переслідують її від того часу.

¹⁾ Акты 190, 4, 222.

²⁾ Се обурило В-ого на царський уряд; він уважав, що тих послів належало поарештувати і прислати йому. Акты, 125.

Запорожці, бо вказують і иньшим незадоволеним дорогою в Москву і рівночасно стають несвідомими вчителями Москви в політиці її до України: її домашніми сварнями, яких жерелом були часто особисті мотиви, користувати ся для збільшення свого впливу і обмеження автономії України.

Серед того на Україні на око притихло.

Барабаш, як ми бачили, покоров ся Виговському; деякі бунтарі, вороги гетьманові, дістались у його руки, і він уже з кінцем падолиста (21, XI) представляє цареві розрухи покінченими, а на доказ сего посилає письмо Барабашеве¹⁾. Чи писав щиро — сумніваємо ся дуже, бо не могло бути для него тайною, що рух йому ворожий обняв уже й часть городского козацтва, а власне пристав до нього один із найповажніших старшин, полковник полтавський Мартин Пушкарь.

З його виступом керма руху переходить у його руки. Барабаш і Запорожці побіч нього сходять на друге місце, їх самостійна акція кінчить ся; вона тому являє ся немовби вступним актом до Пушкаревої акції, який з'умів усі ворожі Виговському елементи зібрати коло себе і повести за собою. Відповідно до сього треба нам трактувати ці рухи і тому займемо ся перодовсім змаганнями Пушкаревими.

II.

Мартин Пушкарь.

Час виступу Пушкаря проти Виговського не можна зовсім докладно означити, та на основі тих звісток, які маємо, можемо прийняти, що стало ся се в падолисті 1657 р.²⁾

Представити причини, які казали Пушкареви вступити у ряди ворогів Виговського, доволі трудно. Найбільше матеріялу моглиб нам дати жалоби його перед царським урядом, як би не те, що

¹⁾ Листи В-ого до царя з 21 і 25 XI 1657. А. IV, 73, 78.

²⁾ Барабашеві послі до царя вчисляють (23 XI 1657 р.) у посольським приказі в Москві і Пушкаря між „другами і дорадниками“ Виговського, які спричинили його вибір на гетьмана (А. VII 186). Однак уже з початком січня 1658 р. вертаючи з Москви обертають ся до Пушкаря з проханем дати їм ескорт для оборони від сторожий Виговського розставлених на них (А. IV, 88); з того здогадуємо ся, що Пушкарь війшов у близші зносини з Барабашем десь у падолисті або грудні. Докладнійше означити час дозволяє нам свідощтво донського козака Гр. Савелева Зятя, який у падолисті 1657 р. покинув Запорожє, а 5 XII с. р. перед царським воєводою в Яблонові зізнав,

він, подібно як і Запорожці за головний мотив свого виступу проти Виговського подає „зраду його і злуку з Ляхами і ордою для войовання українських городів“, що чинить очевидно для приєднання собі Москви, бо тоді, як знаємо¹⁾, ще далеко було до порозуміння Виговського з Польщею, а й сам Пушкарь не покидає своєї ворожнечі навіть тоді, коли Москва наказує йому се; він буцім то виходить більш „дбайливим“ за її добро, ніж вона сама. З інших точок жалоб можна поважно брати лише скаргу на гнет і драчі намісника Виговського, Томаша Гадецького і його під-намісників у полку полтавським, та на жаль не маємо інших жерел на стверджене правдивості сього закиду. Врешті напад Сербина і Богуна на Пушкаря з припоручення Виговського стався пізніше наслідком ворожнечі Пушкаря до Виговського, тож його не можна брати за причину Пушкаревого виступу. Що інших приязні зносини Виговського до Татар. Вони справді могли бути причиною розладу між Пушкарем і гетьманом, коли візьмемо під увагу, що пограничні Полтавці дуже живо займалися татарським промислом, а така згода чинила його неможливим. До того вона порушувала особисто Пушкаря, бо веліла йому звернути татарський полон, який він мав у себе²⁾. Дальші пояснення виступу Пушкаря проти Виговського знайдемо в зіставленні загальних причин ворожнечі до Виговського: антагонізму загалу козацтва до старшин і їх виборного представника, гетьмана Виговського, заостреного в полку полтавським ще причинами локальними і особистими позивами Пушкаря.

До зросту антагонізму в полтавським полку причиняло ся вже саме географічне положення Полтавців, які найближше сидячи до Запорожя зіставали під його впливом; до того вони висунені найдалше на схід проти Татар були більш, ніж другі

що Виговський кілька разів посилав по Пушкаря, аби його привезти у Чигирин, та Пушкарь не пішов, а зібравши у себе раду питав нарід, кому, цареві чи королеві хоче служити і дістав відповідь, що цареві (А. IV, 80). Виходить отже, що вже в падолисті був голосний розлад між Виговським і Пушкарем; у тім самім часі мусіли оба вороги Виговського, Пушкарь і Барабаш вийти у порозуміння.

¹⁾ Пор. Коренець, Зносини І. Виговського з Польщею, Львів, 1900 (з XXXVIII т. Записок).

²⁾ Таку вістку маємо від післанця царського Рагозіна, а стверджує її зізнання полоненого Барабаша (А. IV, 63). Ще важнішим потвердженням нашої гадки служить свідчення полковника брацлавського Івана Сербина, який за *casus belli* між Пушкарем і Виговським подає власне згоду останнього з Ордою (А. XV, 270).

виставлені на напади Орди, проте ще в більшій мірі ніж інші козаки виробили у собі войовничість і твердість духа, яка не давала їм спокійно терпіти хоч би і не дуже тяжкі кривди. Від своєї місцевої старшини вони не зазнали гнету, можемо се сказати хоч на тій основі, що при Пушкарю стоїть значна більшість Полтавців до кінця, не вважаючи на очевидну перевагу гетьмана і його універсали, що обіщували прощення покірним. Тим тяжче приходилось отже терпіти гнет від чужих. А власне за гетьманованя Виговського і за його дозволом вернув до своїх давних родинних маєтків Юрій Немирич, нащадок давних православних панів, що велику часть свого життя перебув поза рідним краєм. Козаки вважали се наданєм дібр, а не поворотом на батьківщину, а се їх тим більш озлобило, що Немирич, як згадано, був чужим для них¹⁾.

Обурене мусіло зрости ще більше, коли Немирич поважив ся на власну руку змінити козацький лад: настановив своїх старшин замість виборних козацьких і наложив на нарід тягарі. Також і Пушкарь мусів бути озлоблений тим обмеженем своєї полковницької влади, тому бачучи фермент між народом почав думати над тим, щоб використати його для себе: скинути Виговського з гетьманського уряду, а самому зайняти його місце. А міг він уважати себе вартішим того уряду від козацького полонника, винесеного ласкою Богдана на уряд військового писаря, а тепер старшиною на уряд гетьманський. Пушкарь належав до найповажніших і найстарших полковників²⁾; сам Хмельницький умираючи вказав його між іншими як свого наступника і йому також поручив опіку над Юрком.

¹⁾ Як гляділи козаки на таке, знаємо з історії Богданових часів, а що їх погляд не змінив ся, можна судити по тім, що старий Остап Виговський, батько Івана, не поважив ся зі страху перед ними зробити ужитку з царських грамот, які надавали йому маєтності: він закопав їх у землю, щоб про них не дізнали ся козаки (Акты, XI, 767). Подібно Павло Тетера, пізніший гетьман, ховає грамоту на Сьмилу у землю і просить затаїти се наданє, бо боїть ся гніву козаків (Акты, XI, 765). В статях предложених царем козакам по упадку Виговського на переяславській радї в вересні 1659 р. є статя (8-ма), щоб старшинами не могли бути ані чужинці, ані иновірці, хоч би новоохрещені, „потому отъ иноземцовъ, отъ новокрещеныхъ многая въ Войскѣ смута и междоусобіе zaczynaється, да и имъ, козакомъ, чинетця налоги и тѣсноты“ (IV, 266). Під ту категорію чужинців і иновірів народ підтягав і „Немирича-лютра“, що вернув аріанином, та пізнійше прийняв православє.

²⁾ Історична дума оспівуючи виступ Богдана, вичисляє між його першими помічниками полковника М. Пушкаря. Він був першим полтавським

Так отже амбіція одиниці в сполученню з незадоволенем у козацьких кругах дала почин до виступу полтавського полку проти гетьмана Виговського.

Чим заявив себе той рух зразу — не знаємо. Першу, як бачили ми, звістку про нього маємо, що Виговський наказує арештувати Пушкаря і привести до Чигирина. Та Пушкарь звернув ся до свого полку, зібрав його раду і запитав зібраних, кому бажають служити, цареві чи королеві, ставляючи свій спір із Виговським так, немов тут діло в виборі московської або польської зверхности, бажаючи тим певнійше потягнути за собою наряд, користуючись його неохотою до Польщі. Діло пішло по його думці: рада заявила ся за Москвою¹⁾, а тим самим проти Виговського, якого Пушкарь представляв приятелем і союзником Польщі.

Зараз теж наступила мобілізація цілого полтавського полку в Полтаві для оборони проти Виговського (січень 1658)²⁾. Запорожці, теж зібрані на Запорожжю, та в невеликій силі 350 люда³⁾, ждуть повороту послів від царя.

І дійсно не потребував Пушкарь довго ждати, бо незабаром ударає на нього вислане Виговським із Гадяча військо в силі півтори тисячі, зложене з наємних Сербів і охочих козаків з полковником Богуном і Іваном Сербином на чолі. Вони мали його спіймати і привести до Виговського. Та по дорозі всюди стрітились вони з ворожнечою полтавського полку: позамикано городи перед ними. Вони дійшли аж під Полтаву, та тут були розбиті (25 I, 1658 р.)³⁾.

полковником по утворенню того полку 1648 р.; див. Бодяньського „Реестры войска запорожскаго“ зложені по зборівській угоді 1649 р. і післані потім до Москви; „Краткое описание Малороссии“ видане Археографічною Коммісією як додаток до Літописи Самовидця (стр. 228); також Обзорніе полковъ Максимовича (Собр. сочиненій I, с. 727). В кінці народня дума про смерть Хмельницького вчисляє його між кандидатами в гетьмани, припоручуваними Хмельницьким при смерті козацькій раді (Историческія пѣсни, II, 123).

¹⁾ Про се оповідає сторонній чоловік — висше згаданий донський козак Гр. С. Зять (А. IV 88). Полковник Ів. Сербин у неволі у Шереметева зізнає, що вони оба з Богуном були післані Виговським під Полтаву, щоб не дати Пушкареви збирати війська на гетьмана. Вони станули під Полтавою на зимівлю, та Пушкарь „зі своєвільниками“ розбив їх (А. XV, 271).

²⁾ IV, 88.

³⁾ IV, 89. Виговський представляв справу так, що Пушкарь сам визвав його погрозами, і покликавав ся на лист від нього з 24 I, IV, 89. IV, 91—2; XV, 5, 25, 82. Лѣт. Самов., ст. 52. Видко Виговський не довіряв козакам, коли на Пушкаря посилає наємних і охотників.

Пушкарь осьмілений тою удачею виходить із Полтави і посуває ся аж по Псла, розміщуючи в Гадячи і інших городах над Пслом свої залоги. Сили його доходять до 10.000 війська. Бачимо з ним козаків різних полків і Запорозжї під проводом свого старшого Атанаса Дядьки¹⁾.

На вість про се збирають прихильники противної партії сили проти Пушкаря²⁾, та до походу на нього не приходять, певно тому, що власне тоді приїздить на Україну заповіджений ще в падолистї 1657 р. царем посол його, стольник Богдан М. Хитрово.

III.

Хитрово на Україні.

Ціль Хитрово була: зібрати козацьку раду і на ній поладнати внутрішній розлад у козащині та перевести на ново вибір гетьмана.

Та зараз на самім вступі місія Хитрово стріла ся з невдачею, бо від участі в радї відсунув ся Мартин Пушкарь зі своїми прихильниками. Зайшло про місце, де мала відбутися рада. Ще в осені в Москві, в посольськїм приказї, за порозумінєм із послами Виговського на місце ради вибрано Переяслав і туди завізав царський посол козаків (на день 25 січня 1658 року)³⁾. Та місце се не було догідне для Пушкаря, бо відтягало його від точки його підпори, Запорозжя і полтавського полку. Тому він домагає ся, аби рада відбула ся в Лубнах або Миргородку⁴⁾. Можливо, що чинив се лиш тому, аби вимовитись від участі в радї, яка заповідала ся кориснійше для його ворогів.

Одначе Хитрово стояв при умовленім із послами Виговського місці на раду, не поїхав до Лубен, а противно, візав Пушкаря, щоби з вибраними з кожної сотні козаками прибув до Переяслава⁵⁾ і аби представив на радї „неправди“ Виговського, а не починав розливу крови. Пушкарь одначе не послухав сього зазиву, повтореного також полковниками (через Михайла Ханенка),

¹⁾ Акты, IV, 93; XV, 8, 81, 92.

²⁾ Проводить у тій акції полк. Лісницький, що з поспіхом мобілізує свій полк і кличе інших полковників до того. Акты IV 91—2.

³⁾ Акты, IV, 101.

⁴⁾ Акты, VII, 186.

⁵⁾ IV, 101.

і не приїхав на раду до Переяслава. Вона відбула ся без його участі.

Рада скінчила ся тріумфом Виговського: його знов (уже третій раз) вибрано гетьманом¹⁾.

Та Пушкарь ще й тепер не покинув надії на корисний для себе оборот справи і оповіщуючи переяславську раду нелегальною з причини неприсутности своєї і своїх прихильників, розіслав на власну руку по полках зазиви на нову раду до Лубен для вибору гетьмана. Про се сповістив теж посла Хитрово²⁾.

Се спонукало остаточно Хитрово поїхати в Лубни (хоч довго не мав до сього охоти); видно не вірив Пушкареви, бо взяв із собою ікрлівський полк „для осторожности“. 25 II 1658 був він уже на місці, та аж 10 день по його приїзді (5 марта) приїздить туди Пушкарь³⁾. Він пробує ще раз намовити Хитрово зібрати нову раду, та се не вдає ся йому і він сам мусить уступити: складає присягу цареві і гетьманові Іванові Виговському на послух і розпускає своє військо⁴⁾. Також і Запорожцям наказав Хитрово розійтись⁵⁾.

Одначе всі його заходи не поладнали справи. Пушкарь не можучи приєднати Хитрово для своїх намірів, на око уступив, бо не хотів стягнути на себе закиду непослуху царському по слови, як далі одначе побачимо, не втратив він надії скинути Виговського, тим більше, що не одержав іще царської відповіді на свою жалобу, внесену проти Виговського (ще з початком лютого 1658) через послів Петра Яковленка з товаришами⁶⁾.

До того знаходить він тепер нових союзників у козацьких радах. Прилучує ся до нього таки на очах Хитрово, бо в часі його побуту в Лубнах, миргородський полк. Там по відїзді полковника Лісницького в посольстві від Виговського⁷⁾ до Мос-

¹⁾ Письмо царя до Пушкаря (XV, 16, 53).

²⁾ XV, 18.

³⁾ Пушкарь тепер по новім виборі Виговського не квапив ся, як бачимо, до Лубен; Хитрово подає, що Стринжі „вдалось“ стягнути його туди.

⁴⁾ IV, 102; XV, 49, 52, 61.

⁵⁾ Пушкареві послі в Москві (17, IV, 1658) заперечують се кажучи, що Хитрово обіцяв їм, що цар „по траві“ себ-то на весну скличе нову раду, як що їм Виговський не милий. Одначе в посольськїм приказі кажуть їм на основі зізнань Хитрово, що се не правда, і дійсно тяжко припустити, щоб Хитрово говорив таке по відібраню присяги від Виговського і видачі йому царської грамоти на гетьманство.

⁶⁾ XV, 3—8.

⁷⁾ VII, 206.

кви, заступав його місце наказний полковник Лесько Козел. Тим покоришувала ся партія противна Лісницькому і вибрала на його місце Стефана Довгаля своїм полковником. Сталось се з початком марта 1658, а сталось проти волі Хитрово¹⁾. Причини руху в миргородськім полку так само як і в полтавськім загальні в сполученю з льокальними, головнож антагонізм черні до старшин, а мусів він тут бути більше заострений, бо в тім полку були маєтности Виговського, тож намісники його опираючись на повагу свого пана мали утискати народ. Коли одначе в полку полтавськім незадоволене народа використав сам полковник, тут полковник зістав вірним Виговському. Та ворожа йому партія, користуючись його неприсутністю, скинула його заступника і вибрала собі нового полковника. Не обійшлося при тім без жертв, бо вбито двох прихильних Лісницькому сотників і трьох челядників його²⁾.

На вість про се Хитрово посилає (8 III) трьох сотників з військом до Миргорода. Вони зібрали на приказ Хитрово нову раду, певне з наміром реституованя давньої старшини, та козаки стояли при виборі Довгаля і він лишив ся полковником. Для береження супокою сотенні голови зістали в Миргороді³⁾.

Та спокій не вертає до миргородського полку, тільки осередком розрухів замісь Миргородка стає Лохвиця, де проводить Іван Донець. Починають ся убійства, їх жертвою паде шурин Виговського Іван Боклевський і сотник лукомський Солонина з своїми прихильниками⁴⁾, тому полковник Гуляницький з трьома полками з припорученя Хитрово іде з початком марта добувати Лохвицю⁵⁾, та простоявши під нею безуспішно 3 тижні, відступив від облоги⁶⁾.

Проводирі руху противного Виговському: Пушкар, Довгаль, Іскра, Донець держать полки полтавський і миргородський у без-

¹⁾ III, 10 Хитрово нагороджує сотника з Ромен Кіндрата Войтенка за те, що не пристав до Довгаля, противно — прислав Хитрову універсал Довгаля до миргородського козацтва полку, з покликом до бунту, і здержав своїх козаків від злуки з Довгалем (IV, 102, XV, 41, 59). III, 12 Довгаль повідомляє царя про свій вибір (XV, 41).

²⁾ VII, 206. Подає сам Лісницький у Москві (23 IV).

³⁾ З ними стоять „на заставѣ“ також козаки полтавського полку, які аж 25 III вертають до Пушкаря (IV, 107; XV, 41).

⁴⁾ VII, 218—20; XV, 62. 19 III. Виговський представляє його яко бунтаря, а 21 IV Лісницький обжаловує його в Москві. IV, 105, 9.

⁵⁾ XV, 24, 6, 7.

⁶⁾ XV, 33.

настанній воєнній готовості, розширяючи вісти, що Виговський злучився з Ордою і Ляхами і має ударити на них¹⁾.

Також і на Запорозжю, де настав був прихильний Виговському кошовий атаман Пашко, вибрано ворога Виговського Шекурку²⁾. Туди пішли Стринжа і Барабаш, розголошуючи устно і письменно листами, що цар дасть їм 40.000 війська на поміч і що дозволив зібратися новій раді на урочищі Соляниці під Любнами. Се стягнуло багато козаків за ними на Запорозжя³⁾.

IV.

Козацькі посли в Москві.

Так виглядала покора Пушкаря і заспокоєне Хитровом України. Конфлікт не меншає, а заострюєся ще більше і наближаєся до кровавої розв'язки. За острій він, щоб можна його уладити царськими грамотами і послами. Обі сторони ладяться розв'язати його на власну руку, хоча до останньої хвили не покидають змагань приєднати собі царський уряд. Стремлять до того численні посольства посилені раз-у-раз обома ворожими таборами з взаїмними обжалованнями до Москви.

Є їх цілий ряд.

Посли обох таборів пильно заходяться в Москві коло царського уряду, бажаючи спонукати його до рішучого виступу проти свого противника, та се їм, як побачимо, не вдається: Москва не хоче вийти зі своєї ролі судії над противними сторонами і хоч тепер виразно стає по стороні легальності вибору Виговського, то проте її акція не виходить поза царські грамоти, що кличуть до спокою. Тому тратить вона зовсім вплив на події на Україні, обі сторони беруться самі між собою порішити справу, хоч при тім не зривають зносин із Москвою, навіть далі просять у неї інтервенції. Заходи ті годі поминути і ми їх тут представимо, покидаючи на час події на Україні.

Ряд Пушкаревих посольств⁴⁾ починає висше згаданий П. Яковленко, висланий Пушкарем з Гадяча (8 II), і товариші. Вже

¹⁾ XV, 24, 28—9. Такі слухи розійшлися особливо в другій половині марта (XV, 24—8, 34—5).

²⁾ VII, 220.

³⁾ Так зізнає Лісницький в Москві 23 IV (VII, 206—220).

⁴⁾ Пушкарь іще 19 I 1658 написав до запорозьких послів лист з обжалуванням Виговського, та їх із тим листом не пустили до Москви.

19 II 1658 в посольським приказі вносить уже жалобу на Виговського, а коли вона не має успіху, посилає нову. До Пушкаря прилучаєся Довгаль і оба в марті 1658 посилають у Москву посольства з обжалуванем Виговського. Від Пушкаря їде Іван Іскра з товаришами, від Довгалья Петро Ольшанський з товаришами; 21 марта виїхали вони з Полтави, а в половині цвітня були вже в Москві і 17 с. м. подають у посольським приказі статі з обжалуванем на Виговського і листи Пушкаря і Довгалья до царя¹⁾. На тім не кінець. Коли, як побачимо, ті жалоби на Виговського не мали успіху, а до того з його боку грозив погром його ворогам, Пушкарь посилає нові жалоби: під кінець цвітня через Дамяна Кужелю і Івана Іскру, а під кінець мая через Івана Безпалого з товаришами²⁾.

Головна основа жалоб на Виговського все та сама: його вибір нелегальний, dokonаний без участі і проти волі черни, він зрадив царя і злучився з Ордою і Польщею для войовання українських городів, іменем його гнобить нарід Тимош Гадецький і його намісники, він окружив себе чужинцями, головно Сербами, дав їм плату і городи, надав козацькі городи „лютрови Немиричеви“, який знову зніс у них козацький лад, і завів свою управу³⁾.

Довгаль звертається ще з окрема проти полковника Лісницького, обжаловуючи його, що він підмовляв козаків піддати ся татарському ханови⁴⁾. Взагалі мета тих жалоб — представити вибір Виговського нелегальним, а його самого ворогом царя і гнобителем черни, а себе оборонцем її і влади царської на Україні, якого Виговський за се переслідує⁵⁾. Тому іменем своїм і черни Пушкарь і Довгаль ставлять постулат усунути Виговського і усіх полковників і вибрати на їх місце нових, при чім сам цар у Києві мав би поладнати діло народу з старшиною⁶⁾.

¹⁾ XV, 41, 179, 89.

²⁾ XV, 67, 105.

³⁾ XV, 3—8, 43—45.

⁴⁾ XV, 85, 48.

⁵⁾ На доказ сього Пушкарь говорить про напад Сербина і Богуна на нього і про перешкоди, ставлені йому в зносинах із Хитровом. При тім не щадить Пушкарь і Хитрово, жалуючись, що він, а не козацтво, дав гетьманську булаву Виговському, і що Хитрово не допустив Запорожців до Переяслава на раду (XV, 43—5, 77).

⁶⁾ VII, 200—5; XV, 3—8, 31, 40, 46—52, 67—70, 71—87, 89—96, 105—8.

Доказового матеріалу проти Виговського і його старшин перші посольства не дали ніякого. Жалоби їх були голословні і загальні, аж остання (Івана Безпалого з 21 V) на доказ злуки Виговського з Татарами привезла татарських полоняників до Москви, і ті potwierдили, що Виговський уложив із Татарами умову¹⁾.

Для спаралізованя заходів ворогів у Москві Виговський вислав теж до царя своє посольство з Прокопом Бережницьким на чолі (19 III). Він жалував ся, що вороги допускають ся насильств і убійств на його прихильниках (на доказ чого подав убійство свого шурина Івана Бублевського і сотника Солонини), розсївають по Україні ложні і підбурюючі вісти про нову раду для вибору гетьмана і зкинули з кошевого гетьманства прихильного йому Пашка.

Він просить про те царя, аби публично грамотою заперечив правдивість вістий, голошених його ворогами, а також, щоб цар ставив до віч донощиків з його послами, а потім відсилав їх до нього, або сам карав²⁾.

Такі суперечні бажання предложили посольства козацькі іменем обох ворожих партій царському урядови. Становище його супроти них не було легке. Він бажав внутрішнього супокою на Україні, з'єдинена козаччина була йому потрібна з огляду на війну з Польщею, на яку під той час заносилось, тому не хотїлось йому теж рішучим виступом зразити до себе часть козаччини. Хоч по прихильній для Виговського реляції Хитрово, що представив вибір Виговського легальним, а його самого вірним слугою царя, уряд царський станув супроти жалоб на Виговського на ґрунті легальности його гетьманованя і всякі ремонстрації проти сього відкидав, то одначе не лише не рішив ся допомогти йому до насильного згнобленя опозиції, але навіть не сповнив його ясного прошеня, аби арештувати послів опозиції. Відмову виправдували тим, що цар хоче без розливу крови утихомирить заворушення на Україні, бо кари лише збільшили їх³⁾. Скінчилось лише на зазиві до послів опозиції, щоб вони слухали гетьмана, і висказано їм царське незадоволенє, що Пушкарь і Довгаль бунтують проти його запряженого гетьмана. Крім того порішено в тім дусі зредаговані грамоти до

¹⁾ XV, 105—8.

²⁾ Лист Виговського з 19 III (VII, 215).

³⁾ Акты, VII, 215.

Пушкаря, Запорожців і усіх полковників окремими післаннями вислати на Україну¹⁾.

Як бачимо отже, Москва хоч стає зовсім на боці партії старшин і її гетьмана і картає ворожий їм рух, та все таки поза упімнення і грамоти царські не виходить і витревало держить ся своєї ролі миротворця.

Се, як побачимо, не задовольяло ні одної з противних сторін, тому Москва тратить усякий вплив на події на Україні і вони без її участі і без огляду на її волю зближують ся до своєї кровавої розв'язки.

Не здержали її зовсім царські послі, що з грамотами прибули на Україну саме на початок боротьби.

V.

Нові царські послі на Україні.

Послів тих було чотири: з грамотами до полковників козацьких приїхав у Чигирин стольник Іван Апухтін (1 мая 1658 р.); у Пушкаря явив ся (15 т. м.) стольник Іван Алфімов, а на Запорожжю рівночасно Микифор Волков. Ще з окрема до Виговського приїздить (14 мая) Петро Скуратов, щоб його повідомити про сі царські заходи для заведення мира на Україні і впевнити його про царську ласку і довіре²⁾.

Царські грамоти до полковників завзивали їх до послуку легально обраному і царем потвердженому гетьманови Іванови Виговському. Коли Апухтін приїхав із ними до Чигириня, застав гетьманські війська готові до походу. На вид сього старав ся він здержати гетьмана від того рішучого кроку аж до царського указу, впевняючи його, що цар покарає винних. Та Виговський не хотів уже ждати царської інтервенції, навіть не таїв перед послом свого роздрознення на царя за те, що він після всіх його прошень не покоров Пушкаря, а ще й давав йому грамоти, які тому послужили до представлення мов би його вчинки були наказані йому царем³⁾.

¹⁾ Акты, IV, 112; VII, 197; XV, 15, 61.

²⁾ Акты, IV, 102, 125; XV, 312.

³⁾ Пушкарь „прилагая (до грамоти) всяку ложь на ссору“ бунтує і пише до козаків, що на царський указ іде бити Виговського (слова Виговського). На доказ правди своїх слів дав Виговський Апухтіну листи Пушкареві, писані до козацьких городів із вістями, що Москва йде йому на поміч.

Апухтін, розуміє ся, перечив сьому; впевняв Виговського про царську прихильність до нього, та се ні нащо не здалось. Виговський не тільки що не дав себе відмовити від походу і 4 мая рушив у дорогу, але ще й посадив царського післанця під сторожу і не дозволив йому повідомити царя про те, що зайшло.

Свій крок представляв він як неминучу самооборону і то заведену на прошене народа, бо Пушкарь і Барабаш ладили ся йти на нього і його прихильників війною (не хоче, щоб його застали дома, отже йде на них). А щоб улагодити Апухтіна, висилає до нього вже з дороги визначних послів Павла Тетерю і Теодора Виговського, просить, щоб він не печалив ся і впевняє, що відпустить його, як тільки вибере послів на переговори з Поляками до Вільна, старає ся отже виправдати його задержанє державними справами¹⁾. Так отже інтервенція Апухтіна скінчила ся невдачію, бо Виговський більше вірив силі оружя, як царським грамотам, тим більше, що не довіряв Москві власне задля поведєня супроти його противників.

Так само невдачію скінчилась інтервенція стольника Петра Скуратова, який приїхавши з царською грамотою в табор Виговського під Голтвою дві неділі пізнійше, також поспробував здержати Виговського від дальших воєнних кроків. Гетьмана зовсім не задовольнила звістка про дорученє Скуратовим царських грамот Пушкареви і Запорожцям, із наказом коритись гетьману; не зворушують його теж запевнення про царську ласку до нього; він поводить ся з сим післанцем так, як з його попередником. Він зовсім не криє перед ним свого обурєня на царя за те, що той грамотами хоче заспокоїти Пушкаря замість його стяти або передати в його руки, і заявляє, що сам із ним розправить ся, бо вже за надто довго жде на царську інтервенцію.

В своїм роз'ярєнє робить гетьман царєви заміт, що він своїми грамотами до Пушкаря і Барабаша спричинив бунт. Ні нащо не здались теж намови Скуратова, аби гетьман виждав наслідків царських грамот до Пушкаря і Барабаша; Виговський обстояв при своїм і рушив далі в похід, представляючи се актом вимушеної самооборони проти Пушкаревих атаків. Він тому його приборкає огнем і мечем, хоч би той навіть шукав собі захисту в царських городах²⁾. Тон бесіди Виговського був острий, навіть сердитий і дуже рішучий.

¹⁾ Акты, VII, 225—46. Справді і сю справу мав Апухтін обговорити з Виговським.

²⁾ Акты, IV, 125—6.

Такі самі й його діла: 17 мая рушає він далі в похід, а Скуратова проти його волі лишає під сторожею в Голтві, хоч сей покликає ся на наказ царський побути у нього якийсь час. Вправді й його старає ся Виговський знов із дороги чемними листами приєднати собі, представляючи йому, що задержав його для його безпеки, та від свого не відступає і до себе його не хоче візвати¹⁾.

Також і у ворогів Виговського не ліпша доля стріла царські грамоти і послів, хоч як намагались вони представити себе вірними і слухняними супроти Москви. Пушкарь не щадив справді Алфімову пошестий, коли сей (15 V) станув у його таборі, та в відповідь на його рішучий зазив до послуху Виговському скликав козацьку раду, якій припоручив застановити ся над відповідю цареві.

Рада заявила, розуміє ся, по інтенціям Пушкаря, що хоче слухати царя, але мусить воювати з Виговським, бо він стоїть оподалік із військом і воює їх²⁾.

Рівнож ні з чим вернув Микифор Волков від Запорожців³⁾.

Як бачимо отже, пацифікаційна політика Москви, політика царських післанців і грамот, зробила повне фіяско і зовсім природно, бо таких антагонізмів, які спричиняли народні рухи на Україні, не можна було полагодити грамотами, навіть царськими! Вони не задовольняли нікого: Виговському не вистарчали, бо він знав добре, що ними не заспокоїть своїх противників. Опозиції не могли вони відстрашити від виступів проти Виговського: вона приймала їх гарно, впевняла царя про свою вірність, а своє робила, боротьби з Виговським не кидала, а своє поступуванє мотивувала перед царським урядом потребою оборони царських інтересів і пригніченої української черні перед „зрадником царським і гнобителем“ — Виговським. Приходить отже до рішучої, оружної розправи між обома сторонами, до якої вони вже давно приготувались. Вона тепер головнo займає їх, хоч противники гетьмана не кидають і тепер іще заходів у Москві з метою приєднати собі її поміч.

¹⁾ Акты, IV, 122—3.

²⁾ Рада закінчилась обуренєм на Альфімова, бо коли він згнѣбив присутного на ній Барабаша, що „бажає з драбами з різних полків нового вибору гетьмана“, люди Барабашеві вчинили крик, певне не з віватами для Альфімова. Акты, VII, 221—225.

³⁾ Акты, XV, 312.

VI.

В і й н а.

Як уже висше було згадано, Виговський у самих початках свого гетьманованя обернув ся до Татар з пропозицією згоди¹⁾, а вчинив се не чуючи себе певним на урядї проти опозиції. З дальшим внутрішнім розладом на Україні затїснили ся ті взаємини, а врешті по оживлених пертрактаціях довели під кінець лютого 1658 р. до умови, силою якої Татари обовязали ся дати гетьманови оружну поміч проти його ворогів²⁾.

Під кінець марта приходить на поміч Виговському на Україну Орда під проводом Карач-бея і з початком цвітня розкладає ся на Цибульнику і коло Чорного Ліса, щоб разом із Виговським перевезти ся на лівий бік Дніпра, а він рівночасно збирає козаків у похід. Точка збірна і місце спільного перевозу задніпрянських полків з Ордою через Дніпро — Цибульник³⁾.

Се викликає в таборі ворожим гетьманови великий переполюх. З усіх боків звертають ся до Пушкаря з жаданєм помочи. Навіть головний сподвижник Пушкаря, Довгаль, не чує себе безпечним і просить у Пушкаря ради і помочи проти сподіваного нападу Виговського⁴⁾. Пушкарь підбадьорює своїх обіцянкою

¹⁾ Акты, VII, 18. Лѣтопись самовидця, вид. археогр. ком., 53; Памятники изд. комисією для разбора древныхъ актовъ, III, 249 і 251.

²⁾ Памятники, III, 185—197; Акты, XV, 137: лист гетьмана до батька Остапа Виговського з 17 V, 1658. З сею умовою не крив ся Виговський перед царем, його посол Лїсницький повідомив його про її уложене в марті 1658 (Акты, VII, 210—12).

³⁾ XV, 79, 73.

⁴⁾ 8 IV, сотник Іван Омелянович з Остапа (над Пслом) доносить про перевіз Виговського і орди (XV, 79). 9 IV, Атанас Крушинський з Голтви доносить, що дістав два універсали Виговського з зазивом до збору війська на Цибульнику і спільного походу з Ордою на Запороже (XV, 79). 22 IV, лист Довгалья до Пушкаря з прошенем ради і помочи. 22 IV, доносять із Голтви, що Виговський перевозить Орду (XV, 74). 23 IV, хорольський сотник просить у Довгалья помочи, бо має мало сили, а город його крайній і він не удержить ся (IV, 114). 23 IV, Довгаль доносить про перевіз Орди в Сокирній і Максимівці і просить помочи. Радить також дати знати Ромодановському до Білгорода (XV, 76). 24 IV, Іван Чорномаз, сотник, також доносить, що Орда перевозить ся. 24 IV, веприцький сотник Филип Погребиський пише, що 100.000 Татар має перевозити ся з полками Виговського і що від Нїжина нїжинський полк, від Кременчука Татари, а від Бужина Виговський має ненадійно вдарити на полтавські і миргородські полки (XV, 78).

московської помочи¹⁾ і заповідає, що не дозволить Виговському перевезти ся через Дніпро. При тім не кидає він ще проби, яка тепер йому видає ся певною успіху, — старає ся приєднати собі оружну поміч Москви. З тою метою посилає він 26 цвітня до Ромодановського в Білгород і до царя в Москву з вістями про прихід на Україну 40.000-ої Орди, а щоб поміч іще певнійше одержати, додає, що Виговський жеде ще на Ляхів, потім нападе на нього і поборивши його піде війною на царя. Пушкарь запевняє, що не дасть Орді перевезти ся через Дніпро, як що одержить царську поміч²⁾. На доказ правди свого доносу посилає висше згадані листи, одержані з вістями про прихід Татар (про Поляків нема в них бесіди) і зізнання Михайла Бута, який вертаючи з полону в Кримі доніс йому, що Орда має іти з Виговським на нього, а потім на царські городи³⁾.

Така ситуація на Україні в цвітні 1658 р.

З початком (4-го) мая 1658 р. виходить Виговський зі своїм військом із Чигирина, а два дни опісля перевозить ся через Дніпро.

Пушкарь відгрожував ся був, що не перепустить гетьмана через Дніпро, і справді вийшов туди йому на зустріч, але завернув ся без боротьби перед перевагою ворожих сил⁴⁾. З ним був справді найчисленніший з полків козацьких, полк полтавський⁵⁾, а також збігці з інших полків, та Запорожці під проводом Барабаша⁶⁾. Але Виговський мав зі собою полки: переяславський, черкаський, канівський, уманський, іркліївський, ніжинський, прилуцький і корсунський, а крім того 6000 Орди під Карач-беєм⁷⁾.

Не пішли з ним деякі полки граничні з Польщею⁸⁾, а і з тих полків, які були з ним, часть козаків лишила ся дома, щоб зберегати свої родини перед Татарами, що своїм грабованєм уміли не раз дати себе знати. В загалі участь Татар у внутрішній боротьбі

¹⁾ VII, 225.

²⁾ XV, 67—70.

³⁾ XV, 72. З тим їде до царя Демян Кужеля з товаришами і 13 II стає в Москві (XV 67).

⁴⁾ Акты, VII, 221 і XV, 272.

⁵⁾ В листі до короля Яна Казимира Виговський числить його силу на 40.000 люда. Памятники, III, 388. Реляції про погром Пушкаря говорять про 15.000 убитих, кількості спасло ся втекою, та часть перед битвою перейшла до Виговського (XV, 176 і далі; VII, 239).

⁶⁾ Число Запорожців подають на 2000 (V, 221).

⁷⁾ Акты, IV, 126. Реляція Скуратова цареві.

⁸⁾ IV, 118. Бутурлін до царя.

знеохочувала козаків до гетьмана і його справи, а й звістки про його злуку з Польщею знаходили щораз більше віри, та казали не одному держати ся в резерві супроти подій на Україні¹⁾. Дехто з полковників відсунув ся від гетьмана і слідом за Пушкарем пустив ся з доносами на нього у Москву²⁾, деякі знов ввійшли в зносини з Пушкарем³⁾.

Одначе і в таборі ворожім гетьманови показує ся на вид його переваги розлад, а то в полку миргородськім. Тамошній полковник Степан Довгаль, винесений на уряд противниками гетьмана, вийшов був із Миргородка з військом проти Виговського, та дійшов лише до Хорола (на пд. від Миргородка), а відси завернув до дому наляканий перевозом Орди через Дніпро і розпустив військо. Се додало відваги прихильникам гетьмана: вони скидають Довгалья з уряду, сажають під сторожу та роблять назад полковником усуненого передше Козла, відданого гетьманови, і повідомляють про се на знак покори Виговського. Стало ся се між 9—18 V 1658 р.⁴⁾

Се, розуміє ся, значно ослабило сили табору Пушкарівців. До зменшення їх причинили ся теж дещо два універсали Вигов-

¹⁾ Про сили Виговського маємо різні звістки: він сам говорить раз, що всі полки стоять із ним „однодушно“, та на иньшій місці жалує ся, що многі козаки пристають до Пушкаря, багато їх не пішло зі своїми полковниками і що як би він не пішов на Пушкаря, то всі присталиб до нього. Декого, прим. Голтвян, аж погрозою знищення їх міста примусив гетьман до участі в поході (Акты, IV, 123, 127). Тому реляція Скуратова (IV, 126) здає ся нам віродостойніша, тим більше, що він був у таборі Виговського в часі його походу. Воевода царський Бутурлін дає знати цареві (26 V, 1658), що багато козаків слідом за Пушкарем відмовило гетьманови послуху, многих спонукала до того його злука з Ордою і шкоди заподіяні нею на Україні (IV, 127; XV, 144).

²⁾ Паволоцький полковник доносить Бутурлінови, що Виговський злучив ся з Польщею і Ордою (IV, 118).

³⁾ Вже по покорі Пушкаря карає Виговський смертю полковників перяславського і корсунського, а те саме ждало ще деяких, та вони втекли. Кара була за „листоване“ з Пушкарем (XV, 216).

⁴⁾ Відворот Довгалья і розпущене війська мало місце між 9—12 V, його скинено між 14—18 V. Реляції Алфімова і Скуратова і лист Довгалья до царя (IV, 127; VII, 221; XV, 105). Незабаром одначе з'уїв Довгаль видобути ся з халепи, та не чуючи себе безпечним у М-дку, зібрав своїх прихильників (18 V) і покинув із ними город прямуючи до Пушкаря. Та не пустили його туди Татари, ледви зі стратами вспів він поміж них перебити ся до Зінькова (на пн. від Полтави), де його обложили Татари. Відси вислав він письмо до царя благаючи помочи і посилаючи яко *corpus delicti* Виговського кількох полонених ним Татар (Акты, XV, 106).

ського, виданими, коли йшов крок-у-крок за Пушкарем, до його війська і Запорожців.

Один універсал, датований 14 мая 1658 р. з під Манджелики (20 верстов від табору Пушкаревого стояв там табір Виговського), другий з під Голтви з 16 мая т. р. (ворожі війська стояли розділені від себе рікою Голтвою). В своїх універсалах намагався Виговський очистити себе від закиду, що перший зачав боротьбу, представляючи свій похід лише як вимушену самооборону перед „своєвільниками, що не лише мордували безвинно людей, а й йому самому відгрожували ся“. Спроваджене Орди, що і в таборі його прихильників викликало незадоволене, толкує він потребою приборкання тих „своєвільників“ і непослушних цареві: тим намагаєся він відібрати своїм ворогам їх агітаційний клич, бо вони, як ми бачили, представляли себе оборонцями царської влади. На доказ правди Виговський приводить у своїх універсалах се, що його послів до царя відпущено, а Пушкаревих задержано в Москві. В кінці універсал боронить гетьмана перед чинним йому закидом задержання плати козакам, а разом пробує вчинити незгоду в ворожій таборі і порізнити проводирів із простими козаками, завзиваючи їх, щоб у своїх старшин пошукали собі залеглої плати, бо вони до тепер держать винні, табачні і и. аренди полтавського полку.

Універсал кінчить ся завізванем до скорого послуху гетьманови¹⁾.

Два дні по тім видав Виговський ще другий універсал, в яким обіщує відпустити Орду, як що бунтарі покорять ся йому. Він остерігає їх, щоб не вірили тим, які манять їх волею і помічю царською, бо царь стоїть по його боці і його слухати наказує їм грамотами і послами своїми²⁾. Так отже ще перед рішучим боєм намагався Виговський ворожий табір розбити і агітацію проводирів руху обернути проти них самих. При тім послугуєся він навіть їх власними аргументами (залегла плата козакам, прихильність царська). Він хоче загал козацтва ворожого табору відхилити від його проводирів представляючи, що вони використовують його простоту і самі кривдячи нарід для своїх користей, пхають ся в його опікуни. Тактика доволі зручна. При тім осягав він ще й другу ціль: давав Москві докази свого лагідного настрою і вину розливу крови перекидав на Пушкарівців.

¹⁾ Акты, IV, 119—120.

²⁾ Акты, IV, 120.

Універсали сі не лишили ся без наслідків, бо часть Пушкарівців кидає табор свого полководця і корить ся гетьманови¹⁾.

Сам Пушкарь тимчасом із головною своєю силою завертає до Полтави, переслідований безнастанно Виговським. Серед того приходить до стрічі передової гетьманської сторожі, головно Татар, із підїздом Пушкаревим над Полуозером, 10 верстов від Полтави. Почали битву самі Пушкарівці, та їх відбито, хоч і Татари не лишили ся без утрат. Стало ся се 18 мая 1658²⁾.

По тій битві Пушкарь з Барабашем війшли до Полтави, а попаливши довкола неї посади замкнули ся у ній зі своїми сторонниками. Виговський розложив ся під нею табором і розпочав правильну облогу міста³⁾. Тривала вона не цілі дві неділі. Боротьба йшла завзята. Виговський завзято штурмував Полтаву, а доокресні осади палив і руйнував⁴⁾.

Та Пушкарь не втратив ще надії на успіх своєї справи і надіяв ся московської інтервенції в свою користь, бо не одержав іще відповіди на своє посольство вислане ще з кінцем цвітня до Москви, з доказами злуки Виговського з Ордою⁵⁾. Тому обороняючи ся від атаків Виговського не погорджував підступом, щоб проволікти остаточну розправу: він просив у гетьмана помилування, а не складав оружя і не йшов у його табор, чого гетьман вимагав від нього на знак покори⁶⁾.

Коли ще Виговський по нараді з полковниками післав до нього судію Самуїла Богдановича і полковника Мих. Зеленського як закладнів, завзиваючи його до свого табору для зложеня покори, Пушкарь послів напоїв і взяв під сторожу, а сам у ночі (30 V 1658) напав несподівано гетьманський табор. Сам Виговський був примушений утікати з утратами перед сим наглим нападом, а Пушкарь став паном його табору. Та незабаром гетьман вернув із татарським військом, яке оподалік його табору стояло

¹⁾ Акты, XV, 137. Число ближе незвісне.

²⁾ Про сей бій маємо різні вісти: Виговський зараз на другий день пише до царського посла Скуратова, що Пушкарь уходячи перед ним напав на його військо, та взяв „не злое наказаніє“, так, що втратив табор і гармати, і хоругви і литаври, а при тім вигубив велику часть свого війська (Акты, IV, 122). Втрати Пушкареві виглядають менчі у Скуратова, який доносить цареві, що Пушкарь пошкодив Татар, а сам утратив 2 знамена і литаври. Про якісь значніші втрати реляція його не говорить Акты. IV, 127).

³⁾ Акты, IV, 122, 127.

⁴⁾ Реляція Хитрово з 26 V, 1658 (Акты, XV, 225).

⁵⁾ Акты, XV, 67—88. У Москві є посольство Кужелі з тов. 15 V, 1658.

⁶⁾ Акты, VII, 239.

окремо і при його помочи вибив Пушкаря зі свого табору. В битві загинув сам Пушкар із багатьома своїми, яких число подають на 15.000; Виговський добув Полтаву і знищив її до тла. Сталося це 1 червня 1658 р. Лише недобитки, між ними і Барабаш, ратувалися втекою¹⁾.

Доконавши кари на своїх ворогах вертає Виговський у Чигирин, а Татарам каже стояти за Ворсклою, щоб їх мав на кождую потребу²⁾. Тут лежав полтавський полк, тож можна се уважати карою на нього.

На Україні притихло³⁾, лише від часу до часу відзивалися стогнання мордованих ворогів Виговського. Він довершував своїй пімсти над тими, що стояли в яких будь зносінах із Пушкарем. З кінцем червня 1658 р. на його наказ стратили переяславського полковника Колюбаку і корсунського Г. Аникієнка, та 12 сотників із різних городів. Те саме ждало полковників уманського та торчицького і військового асавулу Ковалевського, але вони завчасу спаслися втекою⁴⁾.

Та не на всіх ворогах положив Виговський свою грізну руку. Недобитки Пушкарівців — яких 500 людей — під проводом Барабаша схоронилися на московській території і знайшли захист у царського воєводи білогородського Ромодановського, який деяких із них, як Барабаша, приймив у своє військо, інші оселилися на пограниччю над р. Боровенкою⁵⁾. Ще й відси робив Барабаш ворожі заходи проти гетьмана. Користуючись

¹⁾ Звістки про сю подію маємо ось які: письмо Лїсницького до Шереметєва; зізнання Данила Виговського і Івана Сербина; реляція московська цареві. В ній сказано між иньшим: „городъ сей (Полтава) разорень и сожжень безъ остатка“. На цілковите знищенє Полтави вказує теж прошенє царського воєводи, щоб царь наказав відбудувати до тла знищену Полтаву (Акты, XV, 176, 181, 225, 272; VII, 239).

²⁾ З поч. липня пише Виговський до Лїсницького, що Татари стоять за Ворсклою і прийдуть на кождую потребу на третій день (Акты, IV, 132).

³⁾ Реляція воєводи Шереметєва на основі заміток із дороги в Київ з 19 VI 1655 подає, що на Україні „смирно послѣ боя В-ого“ (Акты, XV, 207).

⁴⁾ Страченє відбулося перед 3 VII. Близше не знаємо, що дало до сього причину. Шереметєв на основі зізнання свого післанця до Виговського (з кінцем червня) доносить цареві, що вони провинилися листованєм із Пушкарем (Акты, IV, 147, 159; V, 315; XV, 216, 277, 313).

⁵⁾ Ромодановський доносить про се цареві і питає, чи має їх приймати (XV, 182).

походом Ромодановського на Україну, який пішов туди на наказ царський для успокоєня її, Барабаш розсилає між нарід грамоти-універсали, в яких називає себе гетьманом, а Виговського великим князем і кличе нарід до боротьби проти Виговського¹⁾.

Та цар, якому гетьман доніс про успокоєне України, каже Ромодановському вертати у Білгород, а головних проводирів²⁾ руху проти гетьмана велить поарештувати, коли вони покажуться на московській території. Жертвою того указу стає кілька ворогів гетьманових, між ними й Барабаш.

На царський наказ посилають його до київського воєводи Шереметєва для передачі Виговському на козацький суд³⁾. Та Виговський не дав йому доїхати до Києва, він не вірив Москві, тим більше, що як далі побачимо, вже розпочав проти неї ворожі кроки. Тому рішився Барабаша дістати силою в свої руки. Коли сей прибув у половині серпня під сильною ескортою (200 людей) до м. Гоголова, маєтності Остапа Виговського, тоді Ян Виговський Кривий з наказу гетьманського напав на ескорту, взяв її в неволю і разом із Барабашем повів у табор Виговського на Липову Долину. Тут гетьман розпитував його прикованого до гармати, чи не з царського наказу називав себе гетьманом, та Барабаш запевняв, що робив се на власну руку, бажаючи посприяти щастя. Заявив одначе, що його тому веліли везти до Шереметєва, щоб туди заманити Виговського і ув'язнити⁴⁾. Се одначе противить ся всьому тому, що знаємо про становище Москви супроти подій на Україні, тому й годі няти віру тій заяві.

На тім уривають ся наші звістки про особу Барабаша. Про смерть його довідуємо ся з пізнішої звістки (з 4 VI 1659)⁵⁾, та лише загально, що його вже нема живого. Нема сумніву, що Виговський улекшив йому мандрівку на той світ. Так отже оба провідники ворожого Виговському руху погинули в боротьбі з ним насильною смертю, а сам рух приборканий силою притих. Притих на час, щоб серед прихильних обставин віджити на

¹⁾ Акты, IV, 155. Реляція Кикина на основі слів Виговського, яким правду признає сам Барабаш, ув'язнений Виговським, лише він усю відповідальність сього приймає на себе, кажучи, що хотів посприяти щастя.

²⁾ Вичислені тут: Пушкар, Барабаш, Довгаль, Донець, Стринжа, Черниговець, Пушкарів писар, С. Лях і Дяденко (А., XV, 113).

³⁾ Акты, IV, 153; XV, 177, 114, 116.

⁴⁾ Акты, IV, 141, 155–158; XV, 262.

⁵⁾ Акты, XV, 386. Іван Безпалый зве його небіщиком, а про смерть його говорить як про давно минуле.

ново, а серед того конфлікт розріс ся, бо з домашньої справи України перемінив ся на боротьбу Виговського з Москвою, а головна причина сьому — поступуване Москви супроти подій на Україні.

VII.

Н а с л і д к и.

Як иньшим разом¹⁾ показано, поступуване Москви в заклотах на Україні було головною причиною злуки Виговського з Польщею. Ми бачили, що чим близша розв'язки була його боротьба з Пушкарем, тим більше зближував ся він до Польщі. З початком мая 1658 р. власне вибираючи ся в похід проти Пушкаря, наставляв через окремого післанця до короля на прискорене переговори. Окрім того дав необмежену повновласть Павлови Тетері для її докінчення²⁾. Робив він се тому, бо нерішуче поступуване Москви викликавало у нього підозрінє, чи не прихильна вона його ворогам, тому бажало ся йому утвердити своє становище супроти домашнього ворога злукою з Поляками.

Тепер знов, коли він проти царської волі силою згнобив ворога, міг бояти ся, що се стане за *casus belli* і царь виступить проти нього оружно.

Коли ще до того недобитки його ворогів знайшли захист у пограничних московських воєвод, а навіть були прийняті в царську службу, Виговський міг утвердити ся в підозріню, що Москва прихильна його ворогам.

В дійсности вона власне рішила ся на зміну свого поступування: білгородському воєводі Ромодановському наказала піти Виговському в поміч, а його головних ворогів веліла поарештувати, коли покажуть ся в московських межах. Та се не змінило погляду Виговського, навіть скріпило його підозріння. Підозрена для нього була та спізнена поміч³⁾, а до того ще Ромодановський узяв із собою Барабаша, що був у нього на військовій службі, сей же з його табору розсилав по Україні універсали, завзиваючи нарід до боротьби з Виговським. Отже гетьман не міг инакше розуміти сього, як що Москва рішила ся

¹⁾ Зносини Виговського з Польщею (Зап. Наук. тов. ім. Шевч.).

²⁾ Зносини, стр. 15—16.

³⁾ Ромодановський вийшов із Білгороду дві неділі по здобуттю Полтави (Акты, XV, 180).

помагати не йому, а його ворогам. Що правда, на царський наказ, наслідком донесення Виговського, що Україна вже заспокоєна, Ромодановський вернув, а Барабаша і ще декого з поміж противників гетьмана поарештували царські воєводи¹; та вже було за пізно. Переговори Виговського з Польщею вже доходили до кінця¹) і він рішився на боротьбу з Москвою, щоб випередити її та дістати решту ворогів у свої руки²), бо Москва могла все ще ужити їх проти нього.

На постанову його вплинула теж справа воєвод. Москва бажала саме розмістити по головних містах України воєвод своїх з військом, ніби для оборони їх перед чужим находом, у дійсності для забезпечення царського володіння на Україні і задля захоплення її адміністрації. Справа тягнула ся ще від Богдана. Від разу вислано московського воєводу до Києва, і від того часу Москва старала ся вести далі се діло по своїм інтенціям. Тепер рішила ся його довершити, надіючись, що розєднана Україна не зможе спротивити ся сьому, тим більше, що обі сторони запобігаючи її ласки мусіли годити ся на роблені нею в тім напрямі з часів переговорів пропозиції. Діло дійшло до того, що в червні 1658 р. призначені на Україну воєводи були вже в Білгороді, відки мали розійти ся по Украні з відповідними військовими контингентами. Причинило ся до сього рішення Виговського також поступованє царських пограничних воєвод, особливо Ромодановського, що, як бачили ми, на свою руку опікували ся недобитками Пушкарівців.

Виговського підперла умисне зібрана козацька рада в Чигирині і він на основі її рішення (11 серпня 1658) рушає в похід у напрямі до московської границі. З ним бачимо знов Татар³).

Сей похід, що тревав 2 місяці і не зазначив ся ніякими більшими боями, можна назвати лиш о стільки удачним, що Виговський здушив останки Пушкарівців, їх проводиря Барабаша — як ми бачили — дістав у свої руки і спинив прихід воєвод на Україну, яких відкликано назад до Москви³).

Та триумф Виговського був не довгий. Опозиція згноблена його кровавою рукою притихла, та лиш на хвилю. Незабаром місце побитих займають иньші, вже в відмінних умовах, бо Москва тимчасом дізнавши ся про довершену вже умову з Поль-

¹) Зносини, стор. 16—17.

²) Акты, IV, 136—138, 145—166 і 188—193; XV, 271—274, 267, 279.

³) Акты, IV, 184, 189, 191; XV, 273—275.

щею в Гадячи, яка назад прилучувала українські землі до Польщі, стає по стороні противників гетьмана. Ся умова, а також рабунки союзної татарської Орди відтручують від Виговського також багато дотеперішніх його прихильників і пхають їх у ряди незадоволених, що шукаючи опори проти повороту на Україну Польщі, знайшли ся в обіймах Москви. І се спроварило упадок Виговського. Відроджена і скріплена опозиція повалила його.

Та лихі наслідки руху проти Виговського і старшин не кінчать ся на поваленню сього будь-що-будь одного з найвизначніших представників автономічних змагань України. Вони йдуть значно дальше. Вони бо розкрили перед Москвою глибоку рану козащини: її внутрішній розлад, суспільні антагонізми, і навчили її користувати ся ними для обмеження автономії, а скріплення московської сили на Україні. Ми бачили, як вона підсуває жалобникам на гетьмана як лік — своїх воєвод, які ніби то будуть боронити чернь перед гнетом старшин, а в дійсности постарають ся захопити українську адміністрацію в свої руки і взагалі обмежать силу і значіне гетьмана. Далі Москва вчить ся користувати ся ворожнечею черні до старшин, коли схоче позбути ся гетьмана, якого вірність для неї підозрена, або який попробує боронити автономії України від заневолена централізаційними заходами царського уряду. Одним словом, у внутрішнім розладі на Україні, який за гетьманованя Виговського спалахнув огнем бунту проти гетьмана, треба шукати засновка дальшого занепаду України.

Денис Коренець.

ПЕРЕД ЧУДНІВСЬКОЮ КАМΠΑНІЄЮ.

Не добре заповідала ся на Україні весна 1660 р. Вправді в зимі (в лютім) удалось якось козакам ударемнити кампанію Поляків, Татар і Виговського, і під мурами Могилева відбили правобережні полковники всі їх штурми, так що польське військо утомлене невдачами, зморене голодом і холодом мусіло відступити знов до границь Волині і Галицької Руси і там розложити ся на кватири; та все таки тим спокою не привернено. Треба було стерегтись від заходу від Поляків а з полудня від Татар, які по згаданій невдачі вичікуючи весни, стояли великим гуртом (80.000) у Буджаку і звідти раз ураз нападали на Україну¹⁾.

Але що найважнійше, не стояла Україна на добрій стопі й з новим своїм союзником, Москвою. Всім стояло живо перед очима, ще ніхто не забув того великого насильства, коли то московські воєводи по упадку Ів. Виговського дозволили собі так сильно і брутално використати при тодішніх заворушеннях на Україні хитку ситуацію нового правительства під Юрієм Хмельницьким, упираючись на вирахуванню — підтяти за одним ударом самоуправу України і тим способом звязати її постійно зі своїм державним тілом. Певно, коли московське правительство хотіло вже мстити ся за конотопський погром — то пімста була невідповідна і зле вимірена, — бо мстили ся не на тім, хто завинив. Маю тут на думці акт нової переяславської згоди з осени 1659 р.

¹⁾ Отся стаття — се продовжене історичних студій, друкованих в LIX і LX т. Записок Н. Т. ім. Ш.

Як звісно, по упадку Виговського поділилась Україна на такі два противні собі що до політичного напрямку табори: Задніпрове розбуджене реакційним огнем, знесеним московськими універсалами і радикальним Запорожем, стало по стороні Москви. Се була — так сказати — революція народньої маси против нового панського режиму заінаугурованого Виговським, а в якій провід узяв демагог — переяславський полковник Тимотей Цицюра. Правобережє з новим гетьманом Юрієм Хмельницьким і зі своїми полковниками не пішло туди. Їм була далеко милійша і вигіднійша автономія України в злуці з Польщею на взір гадяцького трактату. Лише з причини народньої неохоти до такої злуки з Польщею, з якою треба було числитись, українські автономісти бачили себе змушеними піддати Україну під залежність Москви, але тільки ціною важних уступок на користь української самоуправи.

На новій радї в Переяславі, куди воєводи закликали Хмельницького і правобережних полковників, мало власне рішити ся затверджене гетьмана і мали бути обдумані статті нової згоди. По торгах, які завелись між обома сторонами, себто воєводою Трубецьким і Хмельницьким що до умов нової піддачі, Цицюрі і московським воєводам удалось настрашити козацького гетьмана евентуальністю поминення його при нових виборах, і обіцянкою санкції їх постулятів, вони затягнули таки гетьмана до себе на раду. І стало ся те, чого бояли ся козаки. Розуміть ся, що про вільний вибір, про якісь обопільні умови, компроміси, не було там і мови. Трубецькой стягнув до Переяслава всіх своїх воєвод з України і мав до розпорядження до 40.000 війська; маючи до того за собою своїх агентів як у рясах, так і між старшиною, і маси народу, які були дуже зневірені до козацького режиму, перевів у повні свої пляни по власній волі.

Затвердження 14 статей Богданових, а передовсім долучені до них 18 додаткових, були лише гіркою іронією на козацьку легковірність і довершували порфідне ігноровання безпорадности і безсильности самого козацтва московським правительством. Усуваючи новою умовою зі сфери гетьманської влади деякі важніші атрибути її, зроблено з неї тільки виконання правительственних інструкцій, ба, що більше, надавано можливість не тільки своїм воєводам, але всяким непевним Українцям, всяким „добровольним кореспондентам“, ві всім контролювати гетьмана і доносити до Москви і навіть спеціальною точкою гварантовано їх цілість і нетикальність від гетьмана. Дальше піддано українське

духовенство під опіку і юрисдикцію московського патріарха, а могутність і силу козаків ослаблено через оковання України цілим рядом твердинь. Та се ще було не все. Хоч до живого діткнуло українських патріотів се поведіння, якого дізнали від деяких своїх зрадників, від московських насильників, але й дальший перебіг подій не був такий, щоб злагодити їх жаль.

Щоб знов мовчанням не оказати своєї згоди на се, і може своєї нікчемности, ухвалено десь не довго по тій раді в Чигирині вислати до Москви посольство з протестом против попередньої умови, і там домагати ся безумовно її знесення, а натомиць мали козацькі послы предложити нові статті — компромісові. І справді в другій половині листопада виїхало козацьке посольство під проводом Андр. Одинця і Петра Дорошенка. Але дарма, по кількох місяцях із новим роком повернуло воно назад ні з чим.

Не можна відмовити щирости сучасним звіткам, які кажуть, що се нове розчаровання довершило між козацькою старшиною огірчення і незадоволення до Москви і побільшило ворожнечу против авторів такого лиха. Всюди по Україні поніс ся тихий голос незадоволення а супроти виновників і зрадників оказувано погорду. Але незадоволені мусіли сидіти тихо: нещаслива могиливіська експедиція мусіла без сумніву зробити свій вплив і скріпила значно становище Москви на Україні й її партії¹⁾.

На тлі такої ситуації і контрастів в інтересах сусідніх держав, як і обох партій на Україні видно було заздалегідь луну нових грізних звірюх, нової війни за Україну — та ніхто не вмів угадати її непевних результатів: усяко могли віщувати — одні так, другі сяк, та здасть ся було найбільше таких, що навчені тяжкими досвідами в своїй пасивности дивили ся вже байдужно в будуще, підчинивши весь свій політичний розум під ту розпучливу максиму, яку в осени того самого року по страшнім погромі Москви під Чудновом повторили офіційально полковник і лубенські козаки москов. послови Сухотину: „Хто буде сильніший, того й ми“²⁾. В своїй немочи були на позір байдужні, але в серці ховали як до одних, так і до других ненависть і недовіре, сей одинокий капітал слабших і покривджених.

¹⁾ Про все те ширше див. в моїй розвідці п. з. „Виговський і Юрій Хмельницький“.

²⁾ Памятники изданные временною комиссією для разбора древных актов, т. IV, ст. 69.

Сяк чи так стояли справи на Україні, оба супірники, Москва і Польща, хотіли її мати за собою, і нічого иньшого як посіданє України було тим мотивом грозячого конфлікту і ніхто иньший не міг розв'язати сего питання, як вона. Нова політична констиляція залежала від того, на чию сторону перехилить ся Україна. І справа пішла зовсім природним ходом. Лівобережє взяло сторону Москви, а Правобережє з гетьманом заховало ся якийсь час, як наказувала обережність, у резерві і аж при кінці, як щастє вже рішучо перехияло ся на сторону Польщі і Криму, уложивши угоду прилучило ся й собі до них і сим запечатало їх перевагу. За ними потім пішло й Лівобережє.

Дивне було поступуванє Москви супроти України перед таким важним фактом, яким мала бути боротьба з Польщею. Хоч як Москві повинно було на тім залежати — прихилити уступками козацьку старшину, вона зовсім ігнорувала в такій хвилі не тільки їх автономні змагання, але не старала ся навіть прихилити гетьмана і вволити його просьби, навіть приватної натури. Його дуже інтересувало визволенє полонених і швагрів Івана Нечая з його братом Юрієм, Данила Виговського і полковника Івана Сербина, що хоч не був із ним у родиннім звязку, але гетьман за ним вставляв ся¹⁾. Кілька разів писав гетьман до Москви і просив визволити їх, але в Москві зовсім тим не зворушувались і не тільки не обіцювались їх вернути, а й у всяких письмах до гетьмана замовчувалось про них. З розпукою і слізми пише вже гетьман у своїм листі до царя по раді над Кодачкою перед своїм походом д. 15 липня 1660: „Стільки разів писав я про Івана Нечая, мого зятя до в. ц. величества, а ніколи не можу бути щасливим одержати сього, чого бажаю; думаю, що письма мої не доходять до рук в. ц. в., або може вірними і щирими услугами не можу заслужити на милість в. ц. в. Сестри мої, дві вдови по Данилі Виговськїм і Івані Нечая, з маленькими діточками кроваві сльози проливають, нарікають, докучають і молять мене, щоб я бив чолом, писав і випросив таки сього Нечая для сестри; длятого йдучи в похід, іще засилаємо просьбу до вашого цар. величества і просимо падаючи перед царським троном до лиця землі з покїрним благаннем: зволь розказати, аби його за сим нашим писаннем до нас вислано, а коли не можемо тієї ласки у вашого цар. величества

¹⁾ Памятники т. III, ст. 416—228. Письмо Юр. Хмельницького до царя про справи, що до мира з Польщею. З Чигирна, 1660 р. в маю.

доступити, то кажи своїм царським письмом подати нам відомість, чи маємо ще очікувати його?¹⁾ Але й тепер ся покірна просьба гетьмана всієї України полишилась не виповненою і їй відмовлено раз на все. Цар не вважаючи на те, що гетьман за їх льояльне захованє сам ручив ся, відповів, що не видасть Нечая, бо „Іван Нечай нас зрадив і присягав польському королеви; він побивав многих наших людей на під'їздах, у Мстислав і Кричев писав до міщан приманливі листи, задля чого міщани пішли на зраду і наших воєвод і ратних людей побили, а иньших воєвод він, Нечай, відіслав до польського короля; він то із Чаус ходив під Могилів і Мстислав і там счинив руїну і розлив крови, він то в Смоленськ і в иньші города писав листи називаючи себе вірним підданим польського короля; він запер ся в Бихові, і для того наші ратні люди взяли його. Тому нам Нечая до вас у Запорозьке військо годї відпустити, бо він по своїй присязї буде сприяти всякого добра королеви, а нам і вам усякого зла“²⁾.

Як уже згадувано, не услухала Москва і протесту на переяславські статї, який попереднього року повезли козацькі послї з Одинцем і Дорошенком на чолї. На прийняте не мали що нарікати, прийнято їх там незвичайно гречно³⁾, але всі їх новї пропозиції відкинено, угода з козаками лишилась таки переяславська: „Царское величество указаль, что быть тому по переяславскому договору“⁴⁾. Коли се можна вважати за яку уступку, то була вона в тїм, що обіцяно на разї не обсаджувати Уманя і позволено кільком козацьким депутатам разом із московськими взяти участь у борисівській з'їздї, де мала зібратися комісія для полагодження спорів між обома державами, себто Польщею й Москвою, і де мали бути визначені сталі границї⁵⁾. Тай та нїби уступка була подиктована виключно оглядом на власні користи: Москві на тїм з'їздї — в разї яких суперечок і непорозумїнь що до України, хотїло ся боронити ся устами самих козаків і при можливім подїлї загорнути як можна найбільше українських земель, до чого теж були пожадані козацькі послї.

¹⁾ Акты относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, т. V, ст. 33—34. Письмо гетьмана Юр. Хм. до царя Алексѣя Мих. о радѣ надъ Кодачкою, ст. 32.

²⁾ Ibidem, ст. 35—36. Царская грамота гет. Юр. Хмельницкаго о невозможности отпустить зятя его Ивана Нечая.

³⁾ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 244.

⁴⁾ Акты т. V, ст. 1—7. Докладъ о челобитии Запорожскимъ посланцевъ 1659, декабря 23. ⁵⁾ Ibidem.

Обіцявав цар видати для сторонників Виговського амністію, „щоб не були банїтами“, але лиш тоді, коли вже сам гетьман приїде до Москви¹⁾. Та гетьман на се не відважався і викручував ся від виїзду²⁾.

Коли так отже московське правительство ігнорувало собі автономні змагання України, ігнорувало собі навіть більше приватної натури просьби гетьмана, за се показувало велику щедрість для тих Українців, які вдавалися зі своїми справами до залагодження просто до Москви, навіть із поминенем голови, гетьмана, а передівсім, коли їх просьби були економічного характеру. Поступувало собі в тім крайне цинічно і деморалізаційно, використовувало безхарактерність і слабкі сторони всяких впливових осіб, набиваючи їх кишені чужим добром і так затихомирюючи нарікання і гоючи болі, які виходили з почуття інших, більших кривд.

Особливо багато ласк зазнав Ніжинський полк за вірність його проводирів — полковника Золотаренка і протопопа Максима. Тому що Ніжин насамперед відступив від Виговського і був одним із перших полків, що найрішучійше виступили против гетьманованя Виговського, забуто йому все давнїйше, і всім його мешканцям видано прощенє за участь в облозі в Конотопській кріпості і за участь їх під проводом Гуляницького в конотопським погромі. А тому, що саме місто за весь час війни потерпіло великі шкоди, звільнено його на три роки від податків і що більше, потверджено його муніципальні права і заporучено незмінність і нетикальність мійського суду. Навіть до Москви обіцяно не приймати ніякої апеляції. Полковникови, бурмістрови, райцям і всяким иньшим особам, монастирям, взагалі всім, хто тільки просив чого, все сповнювано і надавано грамоти чи то на села, чи на млини, чи на ґрунти, чи на що иньше³⁾.

Та не тільки виключно для Ніжина роблено такі уступки; правда, для нього більше, як кому иньшому з огляду на його

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Памятники т. III, ст. 423—424. Письмо Юр. Хмельницького до царя з объясненнем причин, які йому перешкоджують приїхати до Москви. З Чигирини, 1660 р. 18 марта. Такі причини були по викрутам гетьмана: 1) лихі дороги, 2) що можуть Ляхи використати його неприємність і напасти на Україну разом із Турками, яких листи до Виговського він перелапав і в кінці 3) не може виїхати без поради і волі всього війська.

³⁾ Акты, т. V, ст. 13—26. Маємо ту власне опублікований цілий ряд грамот на різні надання. Наводити їх розуміється, нема потреби. Крім того див. Памятники т. III, ст. 425—426.

сусідне положенє і на цїль, аби гравітував більше до Москви; але поступалось так і з иньшими. Хто тільки чого просив, а мав за собою якісь ніби кривди або заслуги, давано; хто тільки мав спромогу поїхати до Москви, не вертав ся з голими руками. Їздив туди зі всею полковою старшиною і переяславський полковник Цицюра, їздив і Яким Сомко. Крім репрезентантів білого духовенства приїжджали в Москву старці ріжних монастирів; вони жалувались на свою руїну під час домашньої війни, просили милостині і жалуваних грамот на маєтности. Годї тут усіх вичисляти; здаєть ся, мало було таких монастирів, які б із сего не користали ¹⁾).

В міжнародній політиці перша половина 1660 р. була виповнена переговорами на дипломатичні конкуренції в Борисові. Вже на початок 1660 р. був назначений до Борисова зїзд польської і московської комісії і за призволом Москви мали в ній взяти участь також і козацькі депутати, назначені в тім разі до сього: Золотаренко, Теодор Коробка і Константин Матюта ²⁾). З сею комісією трапила ся зовсім така сама історія, яка випала тому кілька літ назад, іще за життя навіть Богдана Хмельницького з комісією і переговорами в Вильні, і так само живо діткнула українських автономистів.

Як тоді, так і сим разом заініціювала мирове порозумінє сама Польща, якій дуже хотіло ся відвернути Москву від окупації Литви та якимсь способом, хочби позірною умовою, задержати на далі свій стан посідання і в Литві і на Україні. Бо стояло там дуже погано з польською справою: князь Хованський перейшов побідним походом цілу Литву, а польсько-литовські вожди Полубіньский, Обухович, Огінський програли три битви; в січні здобув і спалив Хованський сильну твердиню Бересть ³⁾). В Польщі побоювались навіть, щоб Хованський не пішов на Варшаву. Ще одну надію покладано тоді на Чарнецького, якого завернено з Луцька і віддано команду на Литві ⁴⁾). Москва хоч згодила ся радо на „отворенє мирних переговорів“, то таки мабуть знаючи добре ситуацію в Польщі, війська свого не завертала і не переривала воєнних кроків. Попри справи елскії

¹⁾ Эйнгорнъ, Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в., ст. 140—155.

²⁾ Памятники, т. III, ст. 426—428. Акты т. V, ст. 11—13.

³⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи, т. 11, ст. 109.

⁴⁾ Рук. арх. кн. Санг. ч. 170, ст. 6—7. Відповідь короля Ст. Потоцкому; Гляди мою працю: Виговський і Юрій Хмельницький, ст. 66—67.

царя на польський престол і проєктованої персональної унії, якою Поляки манили Москву, мала тепер уся вага тих нарад звернути ся на визначення сталих границь між обома, а зглядно між трьома державами, бо в склад того входила також і Україна.

Українські депутати вибрали ся просто до Борисова ще перед днем 20 лютого, та одначе завернено їх з дороги по жаданю висланого з Москви до Чигирина Желябужского¹⁾ до Москви. Аж звідси по обговореню своїх завдань, деь певно аж у перших днях цвітня удались вони до Борисова разом із московськими відпоручниками під проводом князя Никити Іван. Одоєвського і інших товаришів та учасників колишньої виленської комісії²⁾.

У точках зложених в інструкції висловлялись ось які бажання, що мали предложити послы. Насамперед вимовляли Україні цілковите знесенє гадяцької комісії, „той крамолы уніїякой“: жадали, щоб у землях які лишать ся на дальше під Польщею скасовано раз на все унію, а полишено православє не нарушуючи його ні в чім. На церковні посади, як митрополія, єпископства, архимандрії і иньші мали б бути наставляні люди з повільного вибору, не вважаючи чи він шляхотського роду, чи з простого стану. Київського митрополита має висвячувати царгородський патріярх; руська мова повинна бути узгляднена в коронній і в литовській канцелярії, взагалі в адміністрації і в судах, і на руські письма мають відповідати тільки по руськи. Українсько-руських послів до короля і Річі Посполитої приймати не инакше, як на руській мові, і в сій мові давати їм відповіді.

Окрім того українські послы повинні були вимагати суду над Тетерею і над полковником Пивом. Тетеря утікаючи з війська запорозького захопив у митрополита Балабана гроші і забрав привілеї і універсали польських королів і великих князів Литовських, починаючи Гедимином, а кінчаючи Яном Казимиром. У кінці скривдив і вдову по небіщику Данилі Виговським, забравши у неї гроші і худобу. Пива позивали за те, що він порушував і пограбив Межигорський монастир³⁾.

¹⁾ Памятники т. III, ст. 420—421.

²⁾ Остання дата з побуту козацьких відпоручників у Москві з дня 25 марта (Акты т. V, ст. 11). Річ певна, що в Борисові вже були 22 цвітня Тамже ст. 16.

³⁾ Акты т. V, ст. 11—12.

Далеко важнішою справою було визначенє сталих границь між Польщею і Україною та між Польщею і Москвою. Москва бажала конче загорнути Білу Русь в її етнографічних границях і козацькі посли повинні були жадати сего також від польських комісарів. Що до України, то до неї мали долучити Поділе і Волинь аж по ріку Буг і в ті землі Поляки не сміли б ніколи входити ¹⁾).

Коли б Поляки дуже обставали за задержанєм Берестя Лит. і Камінця Подільського, могли посли відступити і предложити иньші границі по устній інструкції; в тім разі, здаєть ся, посувано границі аж до Случи, Горині і Буга²⁾. Так мала виглядати Україна.

Як було сказано на початку, ся комісія не була зі сторони Поляків трактована серіозно, тож не довела до нічого. Польські комісарі не були навіть ласкаві приїхати до Борисова і лиш листовно переписувались; передовсім не хотіли допустити козаків яко своїх підданих до участі в переговорах, бо як мотивували, вся Україна належить до них і сам Юрій Хмельницький по своїм виборі і Запорозьке військо через своїх післанців заприсягли королеви в Шубині ³⁾. Підношено й иньші подібні суперечки і на них гаяли весь час. Вправді причин до зірвання ніяких не давано, але в дійсности обі сторони виглядали з зацікавленєм, які результати дадуть походи Чарнецького і Хованського.

¹⁾ Ibidem, ст. 15—16. По словам Соловйова повинні були козаки домагати ся крім визначення границі (в формі висше наведеної) і знесеня унії, також того, щоб полонників українських узятих у війні, вернено і, щоб торговля між Україною і Польщею була свободна.

²⁾ Ibidem. Се була лінія, яка до тепер уходила за границу між Україною і Польщею і була потягнена ще підчас Зборівської умови 1649 р. Інтересна річ, що моск. правительство перед борисівською комісією зажадало від козаків, щоб вони поінформували його про ті границі. Памятники т. III, ст. 426—428.

³⁾ Соловьёвъ, т. XI, ст. 110. В рукописи бібл. Чорторийских ч. 402 ст. 319 є лист Юр. Хмельницького відданий королеви в Шубині д. 17/11 1659, в яким власне звіщає гетьман про передачу йому булави Виговським і заявляє свою вірність. Одначе про присягу нічого не чуємо. Що правда, Виговський в своїй реляції до Ст. Потоцького (Рук. ч. 402 ст. 339) стверджує факт присяги Юр. Хмельницького, але де вона відбула ся — не подає. Гідне в сій реляції ще уваги, що молодий козацький гетьман по солодких комплементах свого опікуна хотів йому назад вернути відняту гетьманську гідність, але Виговський не хотів її прийняти, а радив посадити на гетьманство кошового Сірка і полковника Богуня, які власне мали вчинити против него потайну конспірацію, і видвигнули на історичну видівню Юрія (Гляди Рукопись Ягайлонської біб. ч. 5, ст. 895—896 — Niezgody i Buntu kozackie 1659 r.).

Справді цьому першому діло йшло добре і він надав цілій справі на Литві иньший оборот. Заняте Вильна десь у першій половині мая, а опісля його побіди над Хованським під Ляхівцями і Полонкою вивели Польщу зовсім із біди. Се все рішило зірване угоди і московсько-козацькі депутати мусіли по просту втікати. Що правда, кликав король їх своїм листом до повороту, але дарма. Московські послы увязнивши післанців таки поїхали¹⁾.

Але се ще не все, через що Поляки злегковажили собі ті борисівські переговори: був іще один чинник і то хто знає чи не найважніший, з яким вони мусіли рахувати ся; се був Крим. З переговорів, які б вони були, Татари не сподівали ся для себе нічого доброго і побоювались їх евентуальних наслідків. Тому коли довідали ся про них, вони дуже тим занепокоїли ся і уживали есіх способів не допустити до порозуміння, а противно напірали до війни²⁾. Ось що пише під впливом неприхильного настрою Татар гетьман Ст. Потоцкий д. 1 (4) цвітня до польських комісарів у Борисові: „Коли уложимо з Москвою мир, то безперечно кинуть ся на нас обі фурії, Турецька і Татарська, бо вже господарі молдавський і волоський кинули між них недогіре до нас, переконавши їх, що ми годимо ся з Москвою против них. Я бажав би з Москвою мира, але коли б за тим мала наступити війна, то треба добре над тим застановити ся“³⁾. Рісно ж против угоди, а за продовженем війни був і Іван Виговський. Борисівська комісія псувала йому всі пляни і добру згоду з Кримом, який він втягнув у свої комбінації до війни з Москвою. Як хан, так і вся його старшина дивили ся на се діло з великим невдоволенням і зовсім не укривали свого страху. Всі вони в острім тоні закидають польському рядови не самостійність і скаржуть ся перед Виговським на ремствоване орд з сього поводу; взивають його скоро і рішучо брати ся до діла, бо вони не будуть у силі заспокоїти і вдержати в карності неспокійних мас. Виговський зі своєї сто-

¹⁾ Teki Narużewicza, ст. 505 (Лист комісарів до короля 25 липня зі Слонима).

²⁾ Памятники т. IV, відд. III, ст. 8—9. Копія листу від Щабулат-аги до команданта Камінця Подільського. Лист писаний десь у першій половині цвітня. Занепокоєний ага засягає інформації про нову згоду. Занепокоєне Татар із того приводу було таке велике, що Виговський мусів їх заспокоювати і писав, „що король без хана, свого союзника, до ніякого помирення не приступить із царем, а противно, з весною з травою готовить на него всі свої сили“ (Памятники т. IV, ст. 11—12).

³⁾ Памятники т. IV, ст. 1—3.

рони робив, що міг і в своїх відповідях на закиди татарської старшини, він заявляє, що не числить ся серйозно з тою угодою і не вірить у ніякі її успіхи, успокоює Татар і радить вичекати на поготовю до весни. Як тамтого року, так тепер він намовляє корону до як найскоршого і рішучого діла против Москви і України¹⁾.

На Україні якийсь час аж до кінця червня було тихо, бо-дай нічого дуже голосного не приключило ся, хіба б згадати похід Запорожців під проводом Сірка десь у половині цвітня перед великоднем на Очаків, який скінчив ся поруйнуванням татарських улусів і поневоленням Татар²⁾. Було се не що инше, як відплата Татарам за їх напади на полудневу Україну чинені певно в зимі разураз. Від самої зими від невдалої могилівської кампанії стояло коло 80.000 орди на поготовю воєнним у Буджаку, накликували і ждали Поляків поки підуть на Україну³⁾. Розуміє ся, не могло тут обійтись без нападів на Україну і козацькі полки мусли стояти також на поготовю і наглядати над Татарами, яких поодинокі відділи заганяли ся в центри України і обловлювались полонем⁴⁾. Одного разу удалось орді знести до решти під'їзд Сірка, а його самого побивши гонили аж до самої Січи. По Польщі ходили навіть чутки, що козацький кошовий наложив власною головою⁵⁾.

Перші конкретніші обяви народнього незадоволення, що можна було уважати заповідю нових заворушень і війни, показали ся літом на Волині над Стиром і Горинню в районі, де кватирували наємники Виговського і де нарід від постою військ був найбільше матеріяльно винищений. Де як де, а тут, людність мусли вже попасти в країну руїну і розпуку. Яка була ненависть

¹⁾ Рукопис бібл. Ягайлонської ч. 5, ст. 742–743. Лист Виговського до Ст. Чарнецкого з дня 7 цвітня. Акты т. V, ст. 29–31. В дальшій місці повисше згаданой рукописи маємо звістку, що до Кракова разураз надходили від Татар і Виговського алярмові вістки, щоби місто переговорів взяти ся зараз до оружя і так поладнати ся з Москвою. „Дуже їм не подобаєть ся з Москвою комісія“, додає автор.

²⁾ Акты т. V, ст. 28–29.

³⁾ Акты т. V, ст. 29–31. Про становище Татар довідуємо ся з листів хана і найзначнійшої їх старшини, які дістали ся в руки козаків від полоненого ними на Дністрі післанця Виговського, Стефана Богушевича.

⁴⁾ Акты т. V, ст. 12. Рукопис бібл. Ягайл. ч. 5, ст. 743. Лист Виговського до Чарнецкого. Він поміж иньшим говорить про часті напади на Україну Татар, що стояли під Тегинею (Бендерами).

⁵⁾ Той сам рукопис, ст. 743 під титулом „Nowiny z Ukrainy“.

людности західнього поясу і їх озлоблене до Поляків, показало ся вже по невдачі могилівської кампанії, коли то люде палили перед польським військом усяку живність і пашу і всюди виступали збройно. Не мав опісля від них спокою Станіслав Потоцький і Виговський разураз мусів обганяти ся від усяких ватаг. Далеко більші розміри прибрало се народнє незадоволенє і ся підїздова шарпанина аж у літї при кінці червня. Селяне, всякі незадоволені збирали ся в ватаги, а злучивши ся з козаками палили, грабили і виганяли шляхту за Горинь, Стир. Уся та країна закишіла від них.

Ерліч під днем 26 червня оповідає, що на Волини запанувала велика тривога перед розбійниками козаками, перед якими мусіла шляхта зі своїх домів утікати за Горинь і Стир і яких, як подавали полоняники, мало бути до 10.000; було між ними і 600 московських райтар і мали з собою кілька гармат. Головним зборищем було Корецьке Межирічє, звідки висилано ватаги на всі сторони. Одну таку 2.000 ватагу зніс полковник Виговського Ляско, що стояв із 4.000 війська Виговського в Дорогобужу. Довідавшись, що вони мають напасти на Острог, він випередив їх і напавши з укритя на них при самім їх приходї, не тільки їх розігнав, але й не мало їх при погонї на різних невідгідних переправах на Горинї потопив. Під Фінним коло Ровна одна 6.000-чна ватага потурбувала добре Поляків і переслїдувала їх аж до Олики, де на болотній річці Рудці згинуло дещо (60) Поляків, а з решти спас ся той, у кого був добрий кінь і міг схоронити ся в Луцьку. Нічого не вдїяв їм і син Потоцького, сокальський староста, якого вислано з 2.000-чним військом для очищення краю перед тими ватагами. З Гуші, що правда, випер їх, але коли схоронили ся до ліпше укріпленого Межиріча, мусів відступити. Ходили вони від села до села, убивали шляхоцькі жінки і діти, палили, пустошили і вимолочували гумна, а збіже вивозили до Білої Церкви¹⁾. Старшував над ними, як подають иньші жерела, якийсь Олешко²⁾. На Подністровю знову увивав ся з кількома тисячами козаків Гоголь і також непокоїв шляхту³⁾. Мусів сей рух бути

¹⁾ Jerlicz, т. II, ст. 47—48. Оповідає найдокладнїйше про сю подїю; понадто Kochowski, Ann. Poloniae Climacteres, II, ст. 460; J. Th. Josephowicz, Ann. Leop. libri extra ord. sub anno 1660.

²⁾ Власне оба останні висше наведені автори називають ватажка Олешком.

³⁾ Dr. Wiktor Czermak, Szczęśliwy rok (Przegląd polski, r. 1889, kwart. II), стор. 541.

справді дуже поважний, коли шляхта, як каже Єрлич, чула себе змушеною інтерпелювати навіть любельський трибунал.

Годить ся при тій нагоді долучити оповідане, яке подає автор „Bellum Polono-Moschicum“¹⁾ про подібний факт. Можливо, що се той сам факт, який подав Єрлич, коли ж ні, то буде правдоподібнійше його продовженєм у трохи пізнійшім часі, при кінці липня або на початку серпня. По словам сього автора господарював на Підлясю і Волині оперуючи з міста Межиріча (кальницький полковник) Іван Вертелицький²⁾. Мала се бути авангарда Шереметева післана ним, щоб очистити Волинь від Поляків³⁾, у тім разі військ Любомірского, що збирали ся на війну і сей край держали в своїй власті. Та з його місцією зле повело ся, хоч під ним мало бути до 20.000 всякого люда: заатакувала Вертелицького в таборі під Межибожем вислана умисне на те часть кінноти Любомірского (14 хоругв і 600 драгонів), до якої долучив ся і гетьманський син, староста сокальський Фелікс Потоцький на чолі 2.000 кінноти. Вони тут козаків перемогли, табор їх зі всіма нарабованими достатками взяли, а сам Вертелицький з недобитками успів утекти до Шереметева, що вже вирушив із Києва. Дістав ся при тій нагоді в полон якийсь сьвященник із Корця, що перший дав Полякам дуже докладні вісти про зорганізовану кампанію Москви і України против Польщі.

Попередні факти були лиш обявами, прогностиками того великого акту, що розіграв ся небавом і в яким узяла участь ціла східня Європа.

Василь Герасимчук.

¹⁾ Bellum Polono-Moschicum ad Czudnowo (Arch. komis. hist. t. VII), ст. 8 і 72. Се одна з найважніших реляцій про Чуднівську кампанію.

²⁾ Що се був кальницький полковник, довідуємо ся з листу козацьких полковників до Шереметева з під Маковець під Баром. Між иньшими полковниками вичислене й його ім'я (Барсуковъ, Р. Шер. т. V, ст. 321).

³⁾ Грабянка, ст. 172, підпирає наш здогад, що сей Вертелицький міг бути післаний на Волинь Шереметевим. Говорить власне сей автор, що Шереметев вислав із під Кодачки „преди себе подѣздъ зѣльний конницѣ“, і вони прийшовши на Підлясе, безмірне число шляхти з їх добром полонили, гетьмана коронного польського кілька раз побили і тільки мале число утікло до Дубна. Говорить дальше, що козаки заганялись аж під Люблин.

СЛОВАЦЬКИЙ ВИСЛАННИК НА УКРАЇНІ. (1708—1709).

Глядаючи жерел до історії Угорської Русі і переглядаючи 3-томовий збірник мемуарів і дневників із XVI—XVIII ст., виданий мадярською Академією Наук п. з. *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI—XVIII századból, I—III köt.* (*Magyar történelmi emlékek, kiad. a m. Tud. Akad., mas. oszt., isók 32—34 köt. — Monumenta Hungariae historica, scriptores, XXXII—XXXIV, Budapest, 1892, 1894, 1896*), немало здивував ся я побачивши у другім томі (XXXIII, 1894) один мемуар, писаний по латинськи (всі иньші мадярські), що своїм головним змістом належить до української історії — доси в історичній літературі нікому у нас не звісний. Так безпечно лежав він під покривкою мадярського характеру книжки! Заголовок його такий: *Historia ablegationis dni superintendentis Danielis Krmann et dni Samuelis Pohorszky ad regem Sveciae Carolum XII, ex manuscripto praefati dni superintendentis transscripta* (ст. 451—594). В дійсности єсть се оповідання про воєнний похід Карла XII в р. 1708—9, якого сьвідком був автор, і тому видавці дали мемуарови иньший заголовок: „Опис подорожі Д. Крмана через Росію в р. 1708—1709“¹⁾. Автор був отже сьвідком останнього акту великої історичної трагедії України, звісного у народу під назвою Полтавщина.

¹⁾ Мадярський титул такий: *Dániel superintendens 1708—1709-ki oroszországi utjánok leírása, közlik Mencsik Ferdinánd és Kluch János*. Видавці додали на вступі житєпись Крмана (ст. 425—450).

Про те одначе його записки у нас цілком незвісні. В російській і польській літературі не стрічав я також ніякої згадки, в кождім разі не було докладнішої. Про шведську історіографію вмію тільки те сказати, що є коротенька замітка про сю „історію посольства“, подана в розвідці С. Hallendorffa про Левенгаупта (Karl XII och Lewenhaupt år 1708), виданій у Upsala Universitets Arsskrift за р. 1902, ст. 8. Остаточно хоч би й була докладніше обговорена¹⁾, то певно найменше звернено-б увагу на те, що нас передівсім дотикає. Тому то хочу подати на сьому місці повний зміст записок Крмана, витягаючи з них усе, що придатне для української історичної науки. Передовсім зазначу те, чим записки Крмана починають ся до пізнання тодішніх подій і якою виходить Україна та її головні люди в розумінню і представленню чужинця.

Наперед кілька слів про автора сих записок і його посольство. Даниїл Крман (Krmann) походив із німецької протестантської родини, осілої на Словаччині, в результаті пословаченої (первісне імя Germann принововило ся до словацько-чеської мови), родив ся 1663 р., студіював філософію і теологію у Бреславі, Липську і Віттенберзі, був учителем у різних словацьких школах, пізнійше сповняв духовні функції в кількох місцях, а 1706 р. був вибраний суперінтендентом лютеранської церкви північної Угорщини. Було се в часах тяжких для угорських протестантів. Австрійський уряд стремів до того, щоб перевести тут хоч запізнену контрареформацію. Релігійний утиск, побіч політичного, викликав повстанне кн. Франца II Раковці, що підняв ся обороняти свободу мадярського кальвінізму. Німецькі словацькі лютерани, давлені також урядом, були по части прихильні до змагань князя Раковці. Коли згоріла протестантська колегія в Пряшеві, тоді синод у Розенбергу (Rózsahegy) 1707 р. рішив вислати посольство до протестантських держав — Прусії і Швеції, щоб їм представити сумний стан лютеранської церкви в Угорщині і просити підмоги²⁾. До посольства вибрано самого суперінтендента Крмана і одного зі словацької шляхти, Самуїла Погорського. Зразу мав із ними їхати також посол кн. Раковці,

¹⁾ Шведська історична часопись Historisk Tidskrift була доси для мене неприступна.

²⁾ Із шведським королем мали угор. протестанти зносини ще й перед тим. Такі прошення до сторонніх держав були в давніших віках дуже звичайні, такі самі як заходи українського духовенства першої пол. XVII ст. в Москві.

але не поїхав, тільки дано їм від князя листи забезпечення. Посли виїхали з Пряшева 14 мая, їхали через Бардіїв, Санч, Сандомир, Пулави, Варшаву, Вармію, Кенігсберг, звідти на Литву через Вильну, коло Могилева зійшлися зі шведським військом і далі йшли з ним разом аж до Полтави, звідти перейшли по погромі у Бендери та через Молдавію і Марамарош повернули до дому; 5 вересня 1709 були вони в Мункачові. Остаточний результат посольства був такий, що на пряшівську колегію привезли послы від шведського короля 20.000 талярів, а крім того на дорогу дістали 1.000. Крман жив опісля до р. 1740. Полишив по собі значне число творів писаних словацько-чеською і латинською мовою, переважно друкованих за життя автора; дещо полишалося в рукописах. Зміст творів переважно релігійний, в часті фільольогічний ¹⁾.

Для нас, розуміється, має значіння тільки опис згаданого посольства, виданий з рукопису віденської надвornoї бібліотеки, як видно з заголовка, не з оригіналу, а з копії. Посольство се описане дуже докладно. Оповідається тут не тільки те, що безпосередно належить до подорожі й посольського діла, але автор вписує багато того, що видів і чув; у самого слідно обсерваційний дар і цікавість. Правда, найбільше інтересується він політично-воєнними подіями, а з суспільного життя тим, що зв'язане з релігією, однак й живо займає його як освіченого інтелігентного чоловіка, все инше. Додати до того легкість оповідання та гумор — і дістанемо з його записок цілком приємну лектуру.

Остаточна редакція сих записок мусіла бути по повороті хоч певно в короткім часі, бо ніде не слідно якихось вказівок на пізну редакцію ²⁾. Що в головнім маємо тут записки роблені підчас самої подорожі, майже з дня на день — про се годі сумнівати ся. Поодинокі частини записок злучені часто механічно, подекуди полишила ся неясність у гадках і висловах, навіть маємо повторення — все те вказує, що автор мало переробляв свої первісні записки. Се радше дневник, аніж „історія“, як

¹⁾ Реєстр його творів поданий у передмові (ст. 444—445).

²⁾ Кілька його заміток, основаних на подіях і відомостях пізніших від головної акції, не можуть відсувати написання на пізний час; усі вони пояснюються легко і допускають хіба кількомісячне віддалення. Навіть найпізніші звістки, як про прийняття Маєрфельта царем, поступування царського посла в Кенігсбергу з причини полтавської перемоги, лист царя до Сенявського не роблять ніяких труднощів без допущення пізніх вставок.

назвав її сам автор, чи може лиш переписувач. Не виключене, що часть укладу записок походить від переписувача, що користувався оригінальними нотатками Крмана. Передівсім велика сила похибок у іменах і назвах вказувала би на те, бо годі їх усіх покласти на рахунок видавців. Та знов правда й те, що видавці навіть не пробували доходити їх автентичности.

Тепер приступимо до обговорення самих записок Крмана, коротко збуваючи те, що описує дорогу через Польщу, Литву і Прусію, а спиняючи ся довше на тім, що належить до його побуту на Білій Русі й Україні. Сам опис подорожі зразу сухий, мало цікавий, чим дальше — оживляється і багатіє змістом.

I.

Наперед автор говорить про приготування до подорожі, переговори з кн. Раковці, подає текст рекомендаційного листа розенбергського синоду та інструкцію його для послів (451—456). Дорога через Польщу (456—463) до Прусії (464—473) має для нас мало інтересного, про Русинів тут майже не згадується. Хиба говорячи про їзду з Бардієва до Санча, в сам день лат. Вознесення, додає, що того свята „не святакували однак Русини ¹⁾ у селах Польщі, куди ми переходили“ (457). Посли переїздили серед різних пригод, дуже характеристичних для політичного і суспільного життя тодішньої Польщі ²⁾, через Санч, Заклуче, Опатовці, Нове Місто, Баранів, Дзїків, Сандомир, Виняри, Завихост, Кольчин, Пйотровиці (Petrowin), де мав автор нагоду записати три флісацькі пісні (458—9), Камень, Казимир, Пулави, Стенжиці, Тарновець, Чарників, Кальварію, а 9 червня були у Варшаві. Ся столиця описана докладнійше (461—2). Тут наймили собі підводу якогось Собеского і поїхали через Янів лісами у польську Прусію; тут переїхали Вармію, Зебург, Бартенштайн і 21 червня станули в Кенігсбергу. Побут у сьому місті описаний

¹⁾ *Rassi* — так зове автор також Білорусів, Москалів зове звичайно *Moscovitae*. Українську людність називає найчастійше „Козаками“ (*Cosaeci*), а з того деколи виходить неясність, кого розуміти під сим іменем.

²⁾ Часто приходиться ся автору підчеркувати недостачу публичного ладу і забезпечення життя й майна, велику своєвільність приватних міліцій (Сенявського), некультурність краю, низьку моральність лат. духовників (монахів, ст. 458) і т. ин. Спеціально Варшава, хоч загалом значно культурнійша від краю, куди переходили послы, здивувала їх своїм розпаношеним розбійництвом і жебрацтвом (ст. 462).

ширше, головню університетські й церковні відносини і... ріжні штуки якогось вивченого англійського коня (465—472). 10 липня виїхали з Кенігсбергу на Інстерберг, а 26 перейшли литовську границу. Зараз на вступі у польську державу, при стрічі Жидівмитарів, автор згадав звисний афоризм: *Clarum regnum Polonorum est coelum nobiliorum, paradisus judaeorum, purgatorium plebeiorum, et infernus rusticorum etc.* (473). У місточку Верболовій (Verbolova) замітив автор перший раз „руську“ церков побіч латинської; переїзд через міст у Ганушишках (Hanussisko) пригадав автору польську приповідку про *polski most, niemiecki post* (474). Через Neustädel прибули 1 серпня у Вильну. Се місто описане також докладнійше (475—8). Тут запримітив автор подвійні руські (*ruthenicae*) церкви, уніятські і православні, зазначаючи, що на Литві переважають перші, на Україні (*in Cosakia et sub metropolita Kijoviensi*) другі (476—7). Дальше посли їхали через Слободку (Sbodka), Соль (Czol), Сморгонь (Smargon), Маркову (Morklova), Лебедів (Lebedova), Радощковичі (Radoskovje), Білоручі (Biralovce), Смолевичі (Szmolovec), Уперевичі (Vpivovce)¹⁾, перейшли Березину, дальше через Борисів, Начу (Naacs), Крупки, Бобр (Wielky Bobr), Слов'яни (Slavenie), Павловичі²⁾, Тетерин (Csecserin), де вже почали стрічати шведські війська, Головки, де над р. Вибицею (Vibissa) оглядали посли місце недавньої битви Москалів і Шведів (3 липня), з якої трупів подибувано скрізь аж до Могилева (ст. 485)³⁾.

Сюди прибули 16 н. с. серпня⁴⁾. Королівський табор був по другому боці Дніпра; туди подали ся посли. Напроти них виїшов обозний Магнус (*regiae majestatis faber*); він завів їх до д-ра Мальмберга, королівського сповідника і президента военно-цер-

¹⁾ У всіх тих місцях панувала морова пошесть, як усюди в Польщі.

²⁾ Тут ночували коло кладовища за селом, при тім автор замітив, що такі самі є на Україні (*in Kosakia*): *extra pagos in loco aliquo editiore vel separato et betullis altissimis ornato, dubio procul Judaeorum imitatu, qui in hortis et sub arboribus quondam sepeliebantur* (ст. 484).

³⁾ На могилівській брамі побачив автор намальованих двох Єзуїтів, а при них напис: „*Vos estis lux mundi*“. *Obstupui, steteruntque comae visa hac insolenti inscriptione* — замічає автор (486).

⁴⁾ Тут треба пояснити, що жерела до історії тих часів подають дати по троякому календарю: Шведи уживали тоді ще старого стилю, але з кінцем вересня 1708 пропущено вже один день (мало се діяти ся що 4 роки), так що від того часу їх календар пізнійший 10 днями від нового стилю; Росія держала ся все старого стилю, пізнійшого 11 днями; наш автор уживає правильно нового стилю. Задля сеї неоднаковости бачимо часом у істориків похибки, як у Костомарова, а навіть у Фрікслея.

ковної консисторії, а від нього до міністра графа Піпера. Сей приймив послів холодно, обіщуючи другого дня авдієнцію у короля. Опісля були у королівського секретаря Оляфа Гермеліна. Другого дня з полудня приймив їх король. Крман виголосив перед ним довшу промову ¹⁾ і в ній зобразив прикий стан угорських протестантів, приналежних до двох націй — мадярської і словацько-чеської, просячи підмоги і протекції. Відповідь прихильну іменем короля дав Гермелін. Кілька днів пізніше вручив Крман королеви основний меморіал про стан угорських протестантів (491—495) ²⁾. Результат того був зразу для послів прикий. Дістали на письмі чемну резолюцію ³⁾, одначе головна ціль — здобути запомогу на прашівську колегію була делікатно збута нічим ⁴⁾. Дістали ще послы лист обезпечення (*literae passus*) ⁵⁾.

На тім кінчило ся властиво ціле посольство; послы хотіли вертати, однак се було небезпечно, бо всюди в околиці було багато Калмиків у воєнній службі Петра. Тому то послы мусіли йти дальше зі шведським військом. Для цілей посольства вийшла з того остаточно користь, бо прошену грошеву підмогу (в значній висоті) дістали послы аж у Бендерах. Як би були покинули Шведів зараз на Білій Руси, були-б вертали до своїх з порожніми руками. В дальшій поході з армією прийшло ся послам зазнати дуже багато клопотів, недостатків і небезпек; кілька разів жите їх висіло, як то кажуть, на волоску. І тут то як раз записки Крмана починають бути більше інтересні. Автор поробив між Шведами широкі знайомости, навіть серед найблизших королеви, як (окрім згаданих) із Нордбергом, Меєрфельтом, Реншильдом і ин. Наслідком того мав завсїди добрі відомости про ситуацію і хід діл, тому то записані ним звістки, навіть ті, що

¹⁾ Поміщену в записках ст. 488—490.

²⁾ Між иньшим жалував ся на спишського старосту Любомирского, що угнітав протестантів; просили також, аби до академії в Gryphiswald приимано молодіж із Угорщини.

³⁾ Подану в записках, ст. 498—9. Відповідь датована: *in castris ad pagum Visochium* (Високе) *in Russia Alba*, die 18 aug. (29. VIII н. ст.) а. 1708.

⁴⁾ Гермелін вручаючи відповідь короля замітив, що в Угорщині єсть богаті копальні золота (ст. 498).

⁵⁾ Ст. 499—500. Лист датований: *in castris ad pagum Budischinova in Russia Alba*, die 26 aug. (6. IX н. ст.) 1708. В ньому на прошення самого Крмана не згадано нічого про духовний уряд посла, щоб не наражувати його на прикрати в переході через Польщу. Що до місця написання листу, то назви *Budischinova* не знайшов я ніде, се певно перекручена назва Ботвинівки, де в тім часі як раз був король.

сам не був їх сьвідком, переважно дуже точно годять ся з иньшими жерелами (шведськими).

Підім слідом за автором.

II.

З під Могилева рушили з обозом 18 серпня серед безнастанних нападий Калмиків; найблизшу ніч провели під голим небом, а 20 серпня через с. Боготець (Bohotec) прийшли у г. Сталку (Stalku), де забавили цілий тиждень, бо військо мусіло збирати для себе хліб із поля (ст. 495—6). Звідти розпочав ся марш 27 через Головенчиці (Hološcice), Високе (18/29) і Чауси, дальше зворот у напрямі до Чернкова (Csernikow), де й станули 30 серпня. Переправа через Сож тут не могла відбутися, бо весь ліс за рікою був обставлений Москалями, що розпочали артилерійний огонь. Та Карло XII прямував не туди. Його військо перейшло річку (Удогу) по мості, нароком збудованім, і стало у с. Зорі (Zwori), де задержало ся кілька днів¹⁾.

Із Зорів напрям змінив ся на цілком північний. Дня 5 вересня бачимо послів у Батвинівці (Bacwinovka), а 7 вересня у (неназванім) селі коло Молятич (Miletitz), а звідти у самих Молятичах, які застали спалені Москалями. На чверть милі від автора відбувала ся 10 вересня битва, перша, що в ній Москалі били ся хоробро²⁾. Страти подає автор на понад тисячку Москалів і 240 Шведів³⁾; сих і тих велів король похоронити. По битві вночі Шведи відступили дещо на Sarpulova чи Sepulova⁴⁾,

¹⁾ Автор згадуючи про обсадження лівого боку Сожі Москалями пише: *sed rex non versus Cosackiam, verum versus Smolensko iter direxit* (ст. 497). Як що ся фраза не повстала аж підчас редаговання записок, а була вже в голові автора під Чернковом, було-б се сьвідомством, що король від Могилева, а в крайнім разі від Чаусів мав гадку іти на Україну, що й ясно виходило-б із напрямю маршу. Доказ великого хитання короля, про яке згадують часто шведські жерела (пор. Fryxell, *Lebensgeschichte Karls XII*, 2; E. Carlsson, *Karl XII, ryska fälttogsplan 1707—1709* (Nordisk Tidskrift 1889, 376).

²⁾ *Et omnes mirabamur, unde ipsis esset tantum cordis, cum hactenus fugere soliti fuerint* (501).

³⁾ Пор. Fryxell, 100—102, де числа страт дещо инакші. Наш автор подає також, що в битві брало участь: 20 тисяч Москалів, а тільки 4 полки Шведів. Звісно, автор записав те, що чув, певно не без перехвалок із боку Шведів.

⁴⁾ Се село мало-б лежати пів милі від Молятич, але на мапі я його не знайшов, хиба що се буде перекручена назва Заболотя (на захід від Молятич), або й Сомулева (на південь від першого); Заболотє більш імовірне.

та 3 дні (15—17 вересня) спочивали у Безводичах (Bezvodie). Дальше не натрапляли ані одного села неспаленого: „Бо царь пустошив усе огнем, аби Шведи не мали ніякого удержання (subsistentia)“ (502). Дня 18 вересня були у Пацкові (Batzkow), де згадується мала перепалка з Москалями, звідси в Милейкові (Milovka), а 20 вересня звідти пішли до московського города Милнович (Michanovitz)¹⁾. Тут дізналися, що Мстиславль спалений царем. При переході через ріку (Городню) розвела ся 27 вересня мала, але остра битва (503)²⁾. Тут уже на московській території забавили Шведи до 23 вересня. Другого дня дав король знак до многоважного відвороту на полудне, на Україну³⁾.

Наш автор толкує сей зворот тим, що Шведи були страшно помучені битвами, скорими маршами, а не мали поживи, бо Москалі пустошили все за собою⁴⁾. Мав тут також заважити лист гетьмана Мазепи до графа Пінера з зазивом прибувати на Україну⁵⁾.

¹⁾ Ся переключена назва певно означає Милковичі поруч Татарська над Сожею, бо тільки тут була найблизша литовсько-російська границя.

²⁾ Се мабуть та сама битва, що в шведських жерелах зове ся: під Раєвою (Fryxell, 103).

³⁾ ...omissa ulteriore hostium persecutione praeter spem omnem die subsequente iam illustri signo buccina dato ex finibus Moscoviae rex Carolus exercitum suum tota hae estate defatigatum reduxit versus Mohiloviam (504).

⁴⁾ Voluisset quidem hostem, ubicunque esset, occupare, si per defectum annonae potuisset, et maluit a fugiente et omnia flammis vastante desistere, quam in dies sibi suisque aritiora videre (504).

⁵⁾ Розуміється, Крманови були добре звісні дотеперішні зносини Мазепи зі Шведами. Загальний його висказ: fama fuit non mendax, allatos fuisse ad comitem Piper literas ducis Cosaccorum Mazeppae, quibus invitatus fuerit rex Carolus in Cosackiam... не дає близшої дати, коли гетьман предложив Шведам плян походу на Україну. До речі сказавши, ми не знаємо ніяких автентичних листів Мазепи до Карла XII, а тільки менше або більше недокладні реляції інших людей. Супроти того виходить багато неясного. Діло в тім, чи тепер, себто літом-осінню 1708 р., гетьман закликав Шведів на Україну, чи ні? Ще рік перед тим мав Мазепа обіцяти Карлови, що пристане до нього і Станіслава, як одна армія увійде на Україну, а дві інші підуть на царя (Fryxell, 80). Але чи бажав собі Мазепа стягати тепер одну шведську армію разом із усею армією Петра на Україну — можна сумніватись. Маємо інші звістки (Орлика), що гетьман справді перепудив ся, дізнавшись, що Шведи завернули на Україну (Костомарів, Мазепа, 411). Суперечність ту можна буде розв'язати аж на основі оригінальних актів. Усеж таки можна на певно сказати, що не письма Мазепи привели Карла до зміни напрямку — покинути марш на Смоленськ, а йти на Україну. Король був занадто власно-

Перегони Карла з Петром, щоб найскорше дістатись на Україну, малює автор кількома наворотами дуже плястично¹⁾.

вільний, аби піддавати ся чийсь намовам. Після шведських звісток посол Мазепи був у Карла під Могилевом (Fr., 100) і зразу армія шведська справді ішла в напрямі південно-східнім, аж від Черикова завернула на північ. Поперед наведені слова нашого автора (*non versus Cosackiam...*) дають догадуватися, що про похід на Україну була тоді між Шведами мова. Все таки король ішов на північ, аж твердий опір Москалів, опізнання Левенгавпта, спустошення околиці і т. ин. приневолило короля завернути. Йому треба було живності і війська. Одного і другого міг дістати або на Україні, або ближше балтійських провінцій. Вибір був справді трудний. Як відомо, в оточенні короля були гадки поділені. Наш автор оповідає і про се, тільки що міняє ролі Піпера і Реншильда, приписуючи першому з них дораджування походу на Україну, другому на Смоленськ і Двину (504). Рішення короля поясняє автор ось як: *enim vero incessit animo cupido praeoccupandorum Cosaciorum et Cosackiae fertilissimae atque bellicosissimae in ditionem redigendae, ducenta militum milia regi Carolo accessura credebantur (ibid.)*. Ці слова, се також одно із свідощів, що сей важкий зворот dokonав ся не в інтересі Мазепи, а серед конечности для користи Шведів. Не треба додавати, що власні замітки нашого автора про більшу користь походу на Смоленськ узяті *ex post*. Як сказано, генеза козацько-шведського збратання 1708 р. доси мало просліджена. Старші історики, між ними Fryxell, глядають початку його ще в р. 1705, натомісць у новіших перемагає гадка, що плян Мазепи не старший від осені 1708 р., хоч і се має в собі багато неясностей ба й суперечностей (Пор. E. Carlson, *Slaget via Poltava*, 6, 66, друк. у *Historiska Studier, festschrift tillägnad S. G. Malmström*, Штокгольм 1897). Остаточно остаєть ся питання вільне, не-порішене: чи, коли і як вплинув гетьман Мазепа на воєнний плян Карла XII? З тим нероздільно лучить ся инше питання: який вплив мали воєнні події на уложення пляну Мазепи — визволення України з під московського панування? На разі можна тільки зазначити безсумнівний факт, що переміна воєнного пляну Карла XII (похід на Україну, замість на Смоленськ і Москву) стали ся не з огляду на пораду гетьмана й інтереси України, а тільки виключно король бачив у тім звороті ратунок для своєї армії (Пор. E. Carlson, *op. cit.* 4). Записки Крмана дають теж одно свідощтво в тім напрямі.

¹⁾ „Поспішаємо отже цілими днями і ночами, що аж падуть коні. Можна було видіти, як багато благородних коний, обезсилених страшним гоном, падало на землю, як їздиці ставали піхотинцями, як багато возів лопало ся; можна було почути, як неоднаковий осуд висказували вояки про сей напрасний поворот“ (504). Або страшний похід через ліси між Сожею та Іпуттю: „В багато місцях зголоднілі вояки мусіли рубати дерева і робити дорогу на далекім просторі. Денеде дорога ставала така прикра, що вози не могли вигідно пройти задля повалених дерев, треба було поперед відтягати їх або рубати. Коні були так помучені, що не могли навіть іти, не то тягнути навантажені вози. Застряг один віз — ставали всі дальші; як намагали ся обїхати, попадали у ще скрутіїші труднощі та ще більше опізнювали ся. Кінні гнали в самі пропасти наоколо возів. Раз-у-раз повставали крики, сварки, благання, коли один одному не хотів або не міг уступити. Візники

Дорога ішла через Kolodiin (?), Пацків, Hlubiky (?), Молятичі, а 29 вересня дійшли до Кричова (Kriesov), де автор замітив багато руських церков, пізнав ся з одним попом і навчив ся від нього „називати руські букви“ (505); дня 30 вересня перейшли р. Сож по двох мостах і увійшли у 18-милевий ліс і трьома колюмнами (*triplici via*) переходили села: Hasstulowice (мабуть Костюковичі), Каничі, в кінці станули у Дрокові 6 жовтня¹⁾.

Тут спочивала армія 14 днів. На цьому місці розказує автор про два нещастя Шведів. Генералмайор Лагеркрона, що був висланий наперед, аби займив Стародуб, збив ся з дороги (*aberraverit a recta via*) і прийшов за пізно²⁾, так що його випередили Москалі. Друге нещастє постигло ген. Левенгаупта під Лісною (ст. 507). Причину його поясняє автор дуже вірно: нещасливий похід Лагеркрони на Стародуб примусив Карла XII до надзвичайного поспіху, щоб випередити московські війська в поході на Україну (*accessit festinatio... ne Moskovitae prius Svecis in Cosakiam penetrarent*) і тому король рішив ся здати Левенгаупта самому собі. При тім висказує Крман гадку, що як би король був задержав ся по тім боці лісів хоч два дни, то до нещастя не дійшло би (507). В дійсности два дни було б мало³⁾. Після тих невдач між Піпером і Реншильдом вибухла нова суперечка. Король зробив тимчасом напад на Мглин (Smelin), набрав живности і велів розвалити вежі на пам'ятку (508).

Дня 21 жовтня армія рушила дальше. Автор нотує місцевости: 23. X Kussice (Кустичі?), місточко спалене Москалями (*excep̃to templo, claustr̃o et paucis domib̃us*), дальше Biela чи Bie-

гукали на себе, як тільки хто оставав ся по заду. Коний бито без усякого серця. Кілька соток їх згинуло в тих 14 днях, иньші були так обезсилені, що стоячи не могли навіть їсти. Нераз були ми свідками жорстокости Шведів і Литовців, що до коний“ (506).

¹⁾ При тім згадані села: Високе, Симоновка (*Ssimontonka*) і Шеверди (*Saveddy*) (506).

²⁾ Отже про селянина, буцім то висланого Скоропадським, аби звести з дороги Лагеркрону, нема тут мови. Без сумніву був би се автор записав, як би так справді було. Виходить, що ціла та історія з селянином пізнійша видумка, або перекручений факт, на оправдане невдалого походу генерала (Пор. Костомарів, 411; Nordberg, II, 242, Fryxell, I, 126).

³⁾ Fryx. 107.

lanu (?)¹⁾, Yurkowice, Panurowce²⁾, Меженики (Muženky), Пятювск (Piatosska). У неділю 28. X були під Стародубом. „Місто довше ніж на чверть милі, прикрашене церквами“ — каже автор (509). Незадержуючись минули Стародуб (з заходу). 29. X прийшли у с. Bielarusa і тут задля достаточної поживи стояли Шведи два дні; 1 падолиста прийшлося ночувати у лісі, серед морозу, без огня³⁾; 2. XI стояли в с. Uhrodek, 3. XI переходили Chmelinka і Larenek, а 4. XI підійшли під Новгород Сіверський (Novogradek Seversky), де з великою бідою переїхали стрімку гору. На ніч послали станули у Гірках (Yurky)⁴⁾, де перебули від 5 до 10 падолиста „чуючи кожного дня гук гармат, бо Москалі старалися спинити перехід Шведів через Десну“. В тім часі тут (8 падолиста) злучився зі Шведами III. Cosaccorum dux Joannes Mazeppa з невеликим відділом легко озброєних козаків⁵⁾. Гетьман мав тут свій замок — як нотує автор — і тут був на авдієнції й обіді у Карла XII.

III.

В тім місці знаходимо в записках ширший екскурс про самого гетьмана й козаків (512—514).

Відомости про минувшину Мазепи добув автор аж пізнійше (postea) з ріжних жерел (ex conformibus variorum relationibus). „I. Мазепа в молодих літах служив на дворі польського короля у якогось знаменитого королівського міністра; сей пиймав його на злочині чужоложства із своєю жінкою, вкинув у велике начинне повне плинної смоли, витягнувши втрутив у піре, а коли воно йому по цілім тілі сильно облипло, посадив на коня лицем до хвоста, звязавши ноги під черевом коня, і так як чудовище їхав дев'ять миль; кінь заніс його до одного знаного йому

¹⁾ Тут занотував: Ubi conspeximus circiter 100 colliculos ab utraque parte viae... dubio procul saeculis praeteritis in gente hac bellicosa erant strages hominum ibidem sepulchrorum (508).

²⁾ Чи се не Панурівка між Стародубом і Новгородом С.? Така помилка в порядку сіл могла статись у автора при редакції записок.

³⁾ „...мусіли ми ночувати в середині ліса без огня, бо дрова позамерзли й огонь не хотів їх брати ся. Виставлені на вітер не могли ми довго ані стояти ані лежати, він палив наші лица і добував ся аж до тіла, навіть частими ликами горівки не можна було себе загріти“ (510).

⁴⁾ Певно хибно відчитано з рукопису зам. Hirky.

⁵⁾ cum exigua suorum leviter armatorum manu (512).

шляхтича; від нього дістав одіж і задля сорому покинув Польщу і втік на Україну (*Cosackiam*), а що був то чоловік талановитий (*generosos spiritus gerebat*), став гетьманом із волі царя (а *czarea majestate creabatur dux*)¹⁾.

Характеристика гетьмана ось яка: „Муж літами понад сімдесятку, з суворим (*torvo*) лицем, уложеним на козацький звичай, учений в латинським, польським і руським язиці, власник великих достатків, що їх призирав із річних пенсій царя і польського короля та з багатих власних доходів і річного чиншу своїх підданих. Бо ціла Україна залежна від свого гетьмана (*duci*) до кінця його життя, а він вибирає відповідніших із своїх підданих поміж своїх двораків (*aulicorum*) і надає їм міста й села на уживання, від інших підданих збирає сам доходи, і від кожного селянина (*colono*) бере у рік чиншу один, два або й більше золотих польських — відповідно до оцінки можливості. У всіх містах і важніших селах має свої двори, посілости, бровари і горальні“ (513).

Одною з найважливіших прикмет характеру Мазепи зове автор його вмілість удавання: „по переконанням — Поляк, прихильний радше до Поляків і Шведів, аніж до Москалів, одначе вмів се закривати дуже зручно“²⁾. Дальше розказує автор, як удавав гетьман ще недавно вірність царю і радість по причині побіди над Лівенгауптом, пючи на здоровля Петра, „наказавши стріляти з гармат за кожною чаркою вина“³⁾. При тім автор оповідає про те, як гетьман зручно довів до сполучення зі Шведами. Одначе його оповідання, хоч основане на правдивих фактах, перейняте з наслуху, має недокладности й похибки⁴⁾.

¹⁾ Поминувши недокладність останнього речення, бачимо, що скандальний факт із молодих літ Мазепи розказаний тут у формі досить зближених до оповідання Отвіновського або Стебельського, але з деякими відмінами. Кінець-кінців у тім оповіданні маємо один доказ більше, що дійсний факт випадку з Мазепою мабуть безповоротно закритий ріжними додатками.

²⁾ „...spiritum polonicum gerens favit magis Polonis et Svecis quam Moscovitis, dissimulavit tamen id quam optime (514).

³⁾ Пор. гратуляційне письмо гетьмана до царя з тоїж нагоди (Костомарів, 422—3).

⁴⁾ „Мав він між своїми домовими одного Шведа, його пробував часто жартами, а коли спостеріг, що він вірний своєму королеви, пошанував його чаркою в честь шведського короля, питав його, чи хоче йому вірно служити та зобов'язавши присягою вислав до короля Карла. Та щоб відобрати цареві всяке підозрінне про себе, про що вже пішли були слухи, вислав на

Так само відомости його про відносини серед козацтва, устрій політичний та суспільний, недокладні, звичайно, як записані без власного безпосередного досліду, а тільки з оповідань інших людей ¹⁾.

царський двір свого сестрінка фельдмаршала Войнаровського; звідти його відслано до Шереметева, а той приймив його неприхильно (*aerius*) і виявив, що вже приготовано кайдани на нього, на гетьмана й його сторонників (*compedes esse iam pro ipso et duce Mazeppa ipsique adherentibus praeparatos*); тоді він ледви усунувши ся з очей Ш—ева, серед темної ночі кинув ся тікати і дістав ся щасливо до шведського обозу. Мазепа виправдував у листі до царя се молодецьке діло свого сестрінка. Тимчасом скликавши коло 30 полковників, яких мав за вірніших, предложив їм питання, що треба чинити і з ким хочуть лучити ся: царь нарушив багато їх вольностей, накидаючи московські залоги на Україні, набираючи що року певне число коней, відмовляючи козакам приналежної платні, відриваючи вже три роки від України три полки; противно, шведський король живе дуже далеко і від нього нема небезпеки для їх вольностей, навіть можна надіятися їх прибільшення; він дуже вірний своєму королівському слову, не покине їх, як віддадуть ся в його власть, доси все побіждав, а то тому, що за ним справедливість і божя поміч; гетьман уже над гробом (*morti vicinum*) та хоче ще покласти свої сили і кров за добро своєї України. Всі присутні згодилися одностайно на плян гетьмана, записали тайну і розійшли ся. Між ними був один, що зараз потайки втік до царя, щоб зрадити се діло, Мазепа ж хотів його інформувати випередити, написав до царя лист, повний підданости, просячи розказу, чи має ждати довше, чи йти на Шведів; лист віддав одному з вірних своїх слуг і велів усіма силами випередити зрадника. Тимчасом коли зрадник списував діла Мазепи, випереджено його, коли був допущений перед царя і викрив діло, наказано його бити булами; по першому разу потвердив зраду, так само по другому разу, за третім усе заперечив і тим сам став цареві підозрений, бо сей і перед тим знав, що між ним і Мазепою панує ненависть задля жінки, з котрою мав зносини гетьман (*propter uxorem a duce familiaris habitam*). Тому відіслано нещасного зрадника до гетьмана і на того розказ відрубано йому голову. Але по відпадї Мазепи вийшла його невинність на верх, тоді царь показав свою ласку його жінці й дітям, а Мазепину столицю велів зруйнувати й обсадити інші міста, головню Білу Церкву, де переховували ся скарби Мазепи і багатьох козаків. Розказ видано скорше ніж можна було надіятися і гетьманські міста впали в царські руки. На його місце царь поставив стародубського полковника Скоропадського (*Skurupaczki*), імя Мазепи знеславлено, кат вішав його скрізь по Україні й Московщині — як що можна вірити загальній поголосці" (515—6). Як бачимо, в цілім сїм оповіданню розказані загальною дійсні події: історія зі Шведом не знана в жерелах, замість Шереметева повинен бути Меншиков, зрадник — то Кочубей, хоч причина ненависти інша (дочка, не жінка); хронологічне упорядкування сих подій має багато похибок, що самі ясно виходять, тому не буду тут поправляти їх.

¹⁾ „Козацький край має у істориків славу прибіжища злочинців, що займають ся злодійством і найгіршим розбійництвом... Козаки перед пів століт-

Автор описує авдієнцію й обід Мазепи у Карла XII, при тім подає кілька інтересних подробиць, незвісних із шведських жерел¹⁾: „Прийшов до короля з невеликою військовою дружиною, що несла замість хоругви довгу жердку; вершок її був прикрашений золоченою вороною і величезним кінським хвостом. Се була княжа хоругва, інші були менші, по части з короною, по части з китайки (*partim cum coronidibus, partim ex serico*), що на ній був знак хреста, без хвостів. Після авдієнції сидів при столі з королем, що займав сам один одну сторону довгого стола; з другого боку по правій королеви сидів Мазепа зі своїми достойниками, може десятьма (*cum magnatibus suis forte*

тем забили всіх своїх урядників і територіальних панів, також Жидів впроваджених ними і Єзуїтів, що помалу виривали їм церкви, і так завели у себе волю, а тому що польська республіка угнітала їх та гетьманови їх у Варшаві кат відрубав голову — піддалися опіці царя і перенесли все право забитих панів на установленого гетьмана. Сей визначив полковників (*colonellos, qui pulkownicy dicuntur*), з тих одні зовуться городові: стародубський, чернігівський, корсунський (*šunskij*), ніжинський, охтирський (*ochtirskij*), лубенський, чигринський, уманський, торговицький, переяславський (*prijaslunskij*), прилуцький (*priludiskij*), гадацький, полтавський або український, миргородський, брацлавський, білоцерківський, паволоцький, калницький, могилівський; інші охотні (*ochotniki*): Хведьковський, Кожуховський, Синиця, Танський (*Taršky*) і Галаган. Сей останній був давніше отаманом (*dux*) запорозьких козаків, чоловік дуже багатий, коли по ній став теперішній кошовий, перейшов у Чигирин... Звідси розтягається територія України (*Cosaackiae*), починається на Волині й Поділію і розтягається аж до Дніпра (*Dniper*), звідси вибігає аж до Смоленського князівства через Сіверщину понад 180 польс. миль довжини... Козаки діляться на українських, запорозьких, богуминських і донських... Запорожці посідають понад 30 миль і живуть на берегах Дніпра, де він творить дуже багато островів. Столиця їх — то Січ (*Szeccsin*), після їх прилучення до шведського короля була пограбована і спалена Москалями. Вони не мають жінок і не можна їм задержати ніякої жінчини-втікачки хочби один день, а се тому, щоб були готовіші і хоробріші до війни. Мають се від Амазонок, що то колись мали в тих землях свою державу. Їм вільно приставати з жінками, як їх хто має, поза Запорожем, але приводити туди їх не можна. Тому народови не грозить небезпека з недостачі жінок, бо наплив всяких злочинців із сусідніх країв росте постійно. Тих, що попалися туди не задля злочинів, а для служби вітчизні, приймає Запороже дуже радо... Їх отаман не може нічого зділати без відома і згоди усяї громади. Вони творять республіку і признають над собою зверхність гетьмана Мазепи (але тільки в його землі) і їх отаман не сміє уживати імені гетьмана в присутності Мазепи, а тільки в своїм запорозькому краю. Мазепа ж має титул гетьмана військ запорозьких по обох боках Дніпра...“ (513, 514, 541). Як бачимо, відомости переважно правдиві і майже не потребують ближших пояснень.

¹⁾ Костомарів, 437—39.

desem), з поміж них сестрінець Мазепи, польний маршал Войнаровський (Veneronsky)¹⁾ по лівім боці (короля), напроти Мазепи. Обід трезав ледви годину, король не говорив ані одного слова, вониж між собою підносили легкий шум кілька разів. Було багато шведських достойників, що були цікаві побачити Мазепу. По обіді король велів собі принести ту Мазепину хоругву, заінтересований новістю²⁾, а Мазепа пішов до свого війська в сусідстві, де зібралось повно Шведів. Одначе з великою небезпекою ледви втік перед Москалями, видко сей хитрий лис не дасть себе легко зловити в сильку³⁾.

IV.

Дня 10 падолиста рушила армія в дорогу. Крман нотує перехід через Ігнатівку (Interoka), де бачив багато Мазепиних вояків (*multitudinem militum Mazeppianorum*), що перейшли до Шведів: усі мали очі спущені на землю (516). На цілих 6 днів стало військо в якомусь селі, неназванім у записках⁴⁾. Король стягнув сюди всі свої війська, кватир не було, тож посли поробили собі солом'яні буди, подібні до свинюшників (*suilibus assimiles*) (516). Тут описує автор приготування до переправи, будову моста серед битви з Москалями, при чім король був у небезпеці смерті, але показав очайдушну відвагу. Посли з частю армії пішли 15 падолиста аж до с. Мизина (Mizu), а другого дня раненько переправили ся через Десну. По другім боці станули на величезних луках, де військо уживало сіна на огонь. Луки й сіно належало до гетьмана Мазепи. Сей поступав із 3000 козаків за королем під бунчуком, оточений Шведами для охорони (*Svecis in custodiam corporis datis cinctus*)⁵⁾. Того дня стануло військо у с.

¹⁾ Костомарів, 71; звідки взяв ся у Войнаровського титул маршала (*campinmareschallus*), чи його автор записав недокладно, чи може дійсно В-ий носив між Шведами сей титул — не вмію на разі сказати.

²⁾ У Adlerfeld-a (III, 150) розказано трохи інакше, буцім то сам гетьман підніс йому бунчук на знак підданости (Костомарів, 438). Реляція Крмана видаєть ся мені правдоподібнішою.

³⁾ Як бачимо з останніх слів, автор не мав симпатії для гетьмана, се побачимо й низше, як взагалі був неприхильний козакам. Що тому за причина, буде сказано дальше.

⁴⁾ Буде се одно із групи: Ушивка, Лоска, Караївка, Курилівка і Студена. Армія займила мабуть усі ті села.

⁵⁾ Автор не згадує ані тут, ані ніде инде, буцімто ся шведська дружина була наслідком недовіря до гетьмана. Як би його підозрівали, був би

Чепліївці (Cseplegovka). Другого дня рано появилася сумна вість, що Батурин узято 13 падолиста, а Москалі зі здобичею туди саме вертали попередньої ночі (517). Дальше ішли через Райгород і (17. XI) Лукнів (Lukno). В останнім селі жителі вийшли на перед і подали гетьманови і королеви хліб-сіль, рибу, мід та сир. Король дивувався звичаєви, приймив ласкаво дари, в очах селян ломав хліб, їв, і покушав иньших дарунків (518)¹⁾. Село Лукнів було незнищене і можна було дістати доволі живности. 18. XI переходили через Краснополе²⁾. Ночували в якімсь неназванім селі³⁾. Другого дня (19. XI) станули на ніч в Отюші. Селяни тут показались дещо инакшими, ніж доси: домагалися за все, навіть за найменші прислуги, заплати, „на устах у них нічого, самі тільки копійки“ (518). По двох днях рушило військо дальше і під захід сонця були в Батурині. „Була се столиця гетьмана Мазепи, що тут мав закопані скарби, але стратив через зраду свого слуги. Мав він блянкети (chartas blancas) з підписом і печатю пана. Показав лист, що буцімто мав увійти в город і виповнити прикази свого пана. Впущений ударив на замок, здобув, забрав скарби, а город знищив огнем і мечем⁴⁾. Деякі, може з 300, утікли через замкові розвалини (rimas), однак найбільша частина була забита. Ми виділи догараючі млини, розвалені доми, людські трупи спалені, недопалені, криваві“ (519). Шведська армія лишила Батурин і станула аж у Городищи, де перебула два дні (25 і 26 пад.)⁵⁾; 27. XI прибули до Голєнків (Holjenka), а звідти (28. XI) у Рубанки (Hrabunka). Дальшого дня прийшли в якесь село⁶⁾, але заночу-

автор певно про се довідався. Нема теж ніякого спомину про те, буцімто Мазепа хотів зрадити Карла (Fryxel, 136, Костомарів, 491).

¹⁾ У Костомарова (ст. 466) згадано, що хліб-сіль піднесено в Отюші. Те, що наш автор говорить про Отюшу, противилось би такій підданості тамошніх селян. Можливо, що в обох селах подібно стрічано гетьмана.

²⁾ Тут автор оповідає про одного з близьких (aulicorum) Мазепі, якого п'яного везено на возі так, що голова товклася до крові (518).

³⁾ Певно у Вилках.

⁴⁾ В тій формі дійшла до автора відомість про зраду Носа. Роля Меншикова пропущена тут певно через недогляд, бож се мусіло бути автору знане. Виглядає так, як би тут була пропущена яка ціла гадка.

⁵⁾ Тут автор пив вино, *quale nondum in vita biberamus. Non fuit aqua, nec mulsum, nec vinum, nec vinum aqua dilutum, sed credebamus succo ex pomis expresso aliquantulum simplicissimi vini affusum fuisse, nam tenuissimum saporem vini habebat, et recens erat liquor ille* (519).

⁶⁾ Мабуть Гаврилівка, або котресь сусіднє село.

вати не могли, бо король пересунув головну квартиру аж у Ромни (Rumne), наші послы мусіли теж іти туди. Дорога була дуже прикра, швидкий марш та холод давали ся незвичайно в знаки війську¹⁾.

В Ромнах станули послы на передмістю у школі, та аж другого дня (30. XI) дістали квартири, дві хати коло валу, за котрі мусіли хоронитись, між иньшими і від одного сотника козацького (520). Тут перебули цілих чотири тижні. Поживу можна було здобути, тож помалу прийшли до себе²⁾. В сьому місті мав Крман нагоду пізнати докладнійше церковно-релігійне житє на Україні, для нього призначено доволі місця з записках (521—7). Про се буде мова низше.

В Ромнах був Крман доти, доки там стояла головна часть Шведів, себто до 28 грудня. День перед тим армія дістала наказ перейти у Гадяч, послы рушили аж другого дня. „Неприятель розвідав про наше уступленне і декого, що остав ся одну або дві години довше на місці, піймав³⁾, а ми поспішали через чисті поля разом із гетьманом Мазепою, що йшов у товаристві двох полків, бо всі иньші недавно перейшли від нього до Москалів“ (528)⁴⁾. Ночували у Липовім (Lipove, мабуть нин. Липова долина) таки під голим небом. Була то та славна зимова ніч на Україні з 29 на 30 грудня⁵⁾. Крман описує її ось як:

¹⁾ „...виділи ми багато вояків, що станули без огня під голим небом, задля великого стомлення коней, одні лежали на землі ледво живі, або й мертві, иньші стогнали нужденно, тому що вози їм поломали ся швидкою їздою, знов иньші поступали крок за кроком“ (520).

²⁾ „Мали ми услужну господиню, що доволі добре приладжувала нам рибу й мясо. Коні мусіли таки лишити ся під голим небом, ми старали ся для них о пашу з сумежних піль. Риб тут багато (*imprimis luciorum*). Червону горівку зразу можна було дістати за малі гроші, по трьох тижнях годі було роздобути й за великі гроші“.

³⁾ Отсе оповіданне, як бачимо, дещо инакше від реляції Ушакова (Костомарів, 487—8), на мою гадку воно близше правди.

⁴⁾ Наш автор був цілий той час близько гетьмана, тож його означенне числа вірних Мазепі певне. Висше по переході Десни числив він 3000 козаків, а тепер ще два полки, що далоб коло 2000. Иньші жерела означають те число дуже неоднаково. Адлерфельд оповідає, що гетьман з разу мав 4—5 тисяч козаків, Фріксель подає, що в коротці лишилось тільки „кілька сот“ людей, російські жерела говорять про півтора тисячі. З огляду на сю неоднаковість і непевність мусимо назвати записки автора дуже правдоподібними. Так прим. по Адлерфельду гетьман витав ще у цвітню Запорозжів 2-тисячним відділом, і се годилось би з отсими записками.

⁵⁾ Диви про неї у Фрікселя, II, 137.

„Звернувши з дороги на ліво до липівської церкви, осталися ми під голим небом цілу ніч при огні з плотів. Так страшно лютувала скажена зима, що та частина тіла, яка була відвернена від огня, могла мати охорону тільки під коцом накинутим по одіжи, однак тепла не могла ніяк витворити; не можна було ані хліба зїсти при огні, ані жолудка ogrіти вином. Я накинув соломину на віз і поклався, добре накрившись; як би так узяв мене глибший сон, був би я певно замерз; однак за дві години я збудився і не міг витягнути ніг ані чути, ані зігнути“ (528).

Раненько пішли далі в дорогу і в Русанівці (Ruschankovka) дігнали королівський двір¹⁾. Тут забавили чотири дні, потім 2 січня рушили до Гадяча, „ненависного нам уже самим своїм іменем (ми думали, що назва його походить від гадюк), та вже зачули ми, що Москалі спалили його передмістя, і панус там недостача хліба й иньшої поживи“ (528—9). „Та ще треба було найменше дві милі переїхати, і то через широчезні поля, а східний (scythicus) дуже напрасний і зимний вітер так докучливо продував, що деякі з наших візників замерзли при їзді, иньших знайдено на возах і візках без душі, головні тих, що по надмірнім випитку готівки попали в сон; у иньших смертельний мороз зсунувся помалу із нігтів у груди і замкнув життєві дороги; иньшим лід заморозив лице, иньші потратили пальці на руках і ногах, quibusdam virilia, contactu ferri ephippium obducentis et consolidantis adussit“...“ (529). По полудні прийшли до Гадяча. Вночі виставлено на сторожу бранців і арештантів, але холод був уже менший. По великих клопотах і пригодах послали здобути нужденну квартиру (530—1).

„Воду приношено з р. Псла (Pseziol), що плила попід замкову гору недалеко нашої квартири. В ній вирубувано полонки, аби набирати води до кухні і поєня коний. Лід був на ній грубий і довго міг стримати величезну масу трупів, притяганих сюди з міста. Лежало тут коло 200 стерв, коний, овець, коров, волів, що впали одні через дорогу, другі з голоду; однак вода протягом кількох тижнів не стягнула смроду, але віддавала зі снігом і ледом смердячим. Ми хотіли поправити, виварюючи в ній аниж, але й так не можна було усунути смроду. Пиво могли ми рідко дістати, мід частійше, але за велику ціну, горівки не бра-

¹⁾ Нордберг (стр. II, 263) оповідає, буцімто ся страшна ніч застала короля волю Красної Луки. Обі ці звістки можна погодити, бо король міг ночувати окремо від решти двора.

кувало, вона була у нас за універсальний лік. В отсій дорозі і на сій квартирі зазнали ми такого морозу, що памятати мемо ціле житє. Слина, викинена з уст, заки впала на землю, ставала ледом; воробці падали замерзлі з дахів. Можна тут було видіти одних без рук, других без рук і ніг, иньших без пальців, із замороженим лицем, ухами, носами, деякі повзали на чотирьох, *alios ob patrimonia frigore laesa graviter incedentes*. Усі дома були заражені, умерло більше ніж 300 тубольців на ріжні хороби. Навіть сам король не втік перед небезпекою морозу, хоч він зрештою навчив ся зносити всякі труднощі. Його лице почало було біліти з морозу, але гр. Реншильд натер снігом і давнійша живість повернула. Оповідано, що 7 тисяч Москалів задержіло в недалекім гаю, коли засіли на короля. Видно було, що з великої сили морозу дерева всихали до коріння¹⁾.

У Гадячи перебули наші послы півтретя місяця — до 18 марта 1709. Розумієть ся, автор тепер не мав нагоди придивляти ся воєнним операціям, подібно як і в Ромнах, він навіть не знає як розложені шведські війська і з котрого боку неприятель, тому та часть записок богата його особистими справами, описами обставин, серед яких жив, поодиноких людей, загальних помічень про тубольців і т. ин. Відомости про воєнні операції доходять до нього тільки в загальній формі, але він їх записує. Про похід короля на Веприк говорить аж у двох місцях, перший раз при записках із Ромен (хибно). По його звісткам Шведів упало там тільки 500; виходить також так, буцім то Веприк здобуто, а не він піддав ся. Число взятих до неволі подає на 2.000 Москалів і стілько саме Українців.

Так само в супереч иньшим звісткам²⁾ говорить, що „гетьман М. піймавши у Веприку своїх козаків (*subjectos suos*) вкинув у льохи (*foveis*) і заморив голодом“ (527). При тім нотує ще одну, иньшими непотверджену звістку, що при упадку Веприка Шведи знущали ся навіть над женщинами³⁾. Отсе мабуть чи не нале-

¹⁾ Якийсь Thomas Lautias de Podolia оповідав автору, що такі морози бувають нерідко на Україні. Він оповів йому, як то в р. 1418 (*sic!*) Турків 70 тисяч напало на Русь, із того понад сорок тисяч замерзло, *multique interfectorum equorum ventribus etiam tum calentibus sese ilatebrasse fuerint deprehensi*. З того почали Турки вірити, буцім то Русини й Поляки мають божу поміч (532).

²⁾ Костомарів, 491.

³⁾ *in mulieres etiam, quae fervidam aquam et lapides [in] assultantes effuderant, gladiis saeviebant victores quidam* (527).

жить до якогось иньшого факту (прим. до Зенькова), а не до Веприка. Дальше кількома словами згадує про походи на Зеньків (Cerkova), де буцім то 300 Шведів ударило на 7.000 ворогів, про забраннє Опошні (300 на 5.000) (527). За те добре схарактеризований сей похід Карла у східні сторони: „Городи і села велїв палити, доми валити аж до основ, жителїв забивати, тільки тих, що сюди утікли з України, велїв пускати домів із розказом, аби більше під загрозою смерти не виступали проти Шведів. Богато тисяч худоби й череди попалено“¹⁾.

З иньших записаних автором подій треба зазначити ось яку: „У сім місті (Гадячи) один слуга Мазепи, спроваджений Москалями і пійманий на тім, що засідав ся на жите Мазепи, був виведений на місце кари — мав бути повішений (*longa litera fieri debuit*)“ (533). На иньшій місці згадує теж автор, що під гадяцьким замком „гетьман Мазепа мав комори величезних розмірів, придатні для переховання меду, горівки і воску, а на замку положенім висше, заосмотренім у мури, стражницї і гармати, мав величезну масу залїза, хлїба й иньших річий“ (534).

V.

З Гадяча вийшла наперед шведська гвардія (21. II), слипо наші аж 18 марта; наперед прийшли у Лютеньку (Litenka),

¹⁾ Дальше на основі оповідань Гермелїна записує автор трудний відворот короля й Мазепи зі Слобідщини: „Але заки Карло вернув до своїх на Україну, лїд пустив і в якійсь ріці (мабуть у Коломаці) богато Шведів потопило ся, навіть вози Мазепи, що був з королем, обладовані грїшми, западали ся. Богато мусїло з гарматами по другім боці ріки застрягнути на найбільшій морозї і могли легко бути знищені неприятелем, як би він був довідався, що вони не можуть посувати ся наперед. Коли вода зменьшила ся, перейшли щасливо ріку і витягнули деякі вози. Король був при тім, а коли нїмецький полк на вид великої сили неприятелїв почав уступати, не давши охорони королеви, відібрано йому на розказ короля хоругви і музику до певного часу, на велику ганьбу. Бо тоді король підїгнавши коня висунув ся наперед і напав на неприятеля сам один, думаючи, що дружина їде за ним, але та була трохи дальше. І хоч кілька сотень вистрілило на короля, таки остав цілий; як надїйшла дружина, відїгнав неприятеля, і коли неприятель входив у свої городи й охороняв їх валом із возів, король зсїв із коня і власними руками почав вози розкидати і готовити дорогу у городи, а свої помагали йому то само робити. Але довідавши ся, що Шереметев стоїть недалеко із 50 тисячами, вернув назад із дружиною, а неприятель хоч так численний, на зважив ся переслїдувати його“ (520).

а звідси (20 III) у Бірки (Burki). Раненько 21 марта поспішали в Опішню (Opüschna)¹⁾, а звідти у Будище (Budisca). В Опішні були Москалі, взяті у неволю в Веприку (2000). У Будищу стояв тоді король із двором та Мазепа. „Само місто замикало ся кругом невеликим, але пишало ся просторими передмістями“.

Тут подумали послы, аби покинути військо шведське і діставати ся до рідного краю. Шведи, розумієть ся, не могли їм дати охорони поза своїм обозом. Полишалось отже або просити помочи у козаків, або перейти на сторону московську, або в кінці прилучити ся до послів якої неутральної держави, що все зносились із шведським королем. За порадою шведських достойників вибрали послы перший спосіб. З Мазепою познайомили ся наші висланики у Ромнах, він упевняв їх про свою прихильність і про добрі відносини до князя Франца Раковці; обіцяв їм був ще в Ромнах дуже широко (amplissimis verbis) не тільки лист для переходу, але теж перевіз (commeatum) та асистенцію своїх козаків (535). Тепер одначе, коли послы вдались до нього (27. III) за обіцянкою, „гетьман почав показувати якусь неохоту до сього. Він почав вимовляти ся, що не може видати нікому листів, бо не має до того ніякого права, паном України єсть шведський король, отже без його дозволу він не може нікому давати перехідного листа. На те послы показали йому королівський лист обезпеченя, виданий ще на Білій Русі. Гетьмана й се не переконало, він заявив, що перше мусить про се розвідати ся у королівським дворі“). В тім поступуванні гетьмана видно було безсумнівне недовіре до людей. Як раз на той час, коли послы були у гетьмана, увійшов тудиж Гермелін. Він поінформував докладнійше гетьмана про дійсне відпущення послів і тим способом відсунув підозрінне від нього. Гетьман просив тоді послів остати ся дещо. Подано чарки і вино. Розмова зійшла на те, що Запорожці наближають ся з підмогою королеви і гетьманови. Крман при тім висказав свою утіху з тієї причини, гово-

¹⁾ Отся лат. транскрипція вказує мабуть дійсне вимовлювання сього імени — Опішня. Як сьогодні вимовляють, не знаю на певно, тому лишаю форму Опішня.

²⁾ Dux Mazeppa affectum suum, quem Rumenii nobis obtulerat, dicens se cum principe nostro amicitiam sancte continuaturum, iam mutavit affirmans, se non posse nobis litteras salvi passus exhibere, antequam a s. rege Carolo, terrarum suarum domino, dimissionem impetraverimus, dumque produceremus litteras passus a s. m. nobis pridem gratiose exhibitas, dicebat, debere se per aulam regiam in hoc puncto informari (536).

рячи, що з їх приходом положення обох союзних сторін значно поправиться. На се гетьман¹⁾: „Вп. пане, заки й. в. к. мав сі помічні сили, завсїди мав щастє, бо його діло справедливе, і він покладав ся виключно тільки на Бога, що править війнами і помагає задля справедливости; його Бог не оставить, хоч би ані один Запорожець не прийшов у поміч“²⁾:

Гості не сказали на те нічого, тільки дивувались тій його певности, як раз тоді, коли попереднього дня Москалі знищили один полк Шведів. Отся певність гетьмана виявила ся остаточно не перший раз. Наш автор занотував оповідання про те, як Левенгаупт відвідав перший раз гетьмана. Мазепа приймив його великими компліментами. Він запевняв генерала, що як раз його геройські воєнні діла під Лісною веліли козакам получить ся зі Шведами: з такими, мовляв, хоробрими людьми буде злука корисною³⁾.

Тут у Будищі пізнав Крман також декого з близьких Мазепі. В справі листу обезпечення були послі у генерального осаула Дмитра Максимовича⁴⁾. Він показав ся услужним і гостинним. У Максимовича застали [Андрія] Войнаровського (Venetovskiy), що був для послів досить щирий, разом із панею Обидовською, Мазепиною сестрінницею. Про сю останню розказує

¹⁾ Автор пише: *dux vero Mazeppa putans se de exercitu Svecico loqui, corripuit sermonem meum his verbis* (536), однак дальші слова не показують ніякого непорозуміння, хиба що тут *lapsus calami* автора або щось подібного.

²⁾ *Excell. domine, antequam s. r. m. haberet auxiliares has copias, semper erat fortunata, quia iustam causam belli habet et eam in Deum, moderatorem bellorum et iustitiae causa assistantem, unice reiciebat, neque desereretur a Deo, licet nullus Zaporoviensium veniret in auxilium*⁴⁾.

³⁾ *Idem a comite Lövenhauptio primum visitatus dicitur dixisse, quod heroica huius comitis virtus in nupera actione ad pagum Litzna vel maxime enitescens, stimulos ipsi addiderit accelerandi transitum ad r. m. svecicam, perpendiculari, quos comes iste cum tam exigua suorum manu totam molem hostium in tertium usque diem sustinere fortiter atque cum potiore exercitus sui parte per medios hostes perque fluvios periculosos equis natantibus evadere, quin ipsum hostem omnibus viribus discrimen pugnae aggressum tantopere obterrere potuerit* (536).

⁴⁾ Тут записано, що послі були apud generalem auditorem, Maximov dictum. У Мазепі був сердюцький полковник Максимів, але сей остав ся був у Батурині і мабуть там згинув. Се може бути тільки Дмитро Максимович, генеральний осаул, що покинув опісля Мазепу в сам день полтавської битви (Кост., 555). Назва *generalis auditor* мабуть тільки недокладний переклад слова „осаул“, бо про уряд ген. судді Максимовича не знаємо.

автор, що муж її Іван Обидовський був колись царським стольником і заживав великої поваги¹⁾.

Дня 6 цвітня прибули у Будище Запорожці. Крман замішав ся між шведських достойників і був свідком, як кошовий²⁾ вивав короля. Король стояв в оточенню Піпера, кн. Віртенберзького, Гермеліна й ин. Отаман (dux) запорозький з товариством був приведений перед короля, промовив до нього і зложив присягу вірності (homagium fidelitatis). Король відповів через свого комісаря Султана (Солдана), що знав українську мову. Потім кождий із Запорожців по порядку похилився низько перед королем, буцім то падали до його ніг. По годині відійшли з перед короля до гетьмана Мазепи. Сей приймав щедро старшину, а король угощав решту: бенкетували три дні³⁾.

Другого дня (7. IV) звістив послів Гермелін, що справа відпущення вже поладнана, що відпровадить їх відділ Волохів. На дорогу дістали 100 битих імперіялів (solidi) і пакет листів для доручення. Поручено їм виїхати в ночі 10 цвітня. О год. 8 пополудни пішли до гетьмана, даючи йому до зрозуміння, що королівське рішення в справі листу переходу, який мали дістати від гетьмана, вже йому звісне. „Гетьман лежав сильно нездоров по тридневнім бенкеті з Запорожцями; коли почув згадку про лист вільного переходу, поглянув суворо (козацьким звичаєм) і сказав: „Чогож ви хочете? Хиба я Бог, аби вам обіцяти сво-

¹⁾ Сей Обидовський, сестрінок гетьмана, був начальником козацького корпусу, що брав участь у війні зі Шведами в Ліфляндії; там він умер. Чи був він коли стольником — не вмію сказати. Анна Обидовська, його жінка, з дому Кочубейвна, була гетьмановою сестринницею хиба по чоловіці. Факт сей, що Крман стрів у Максимовича з Войнаровським, інтересний. Вже по переході Мазепи на сторону Шведів була вона у свого брата Василя Кочубея у Крилові (Кост., 502). Видко, вже у зимі перейшла вона до Мазепи — задля чого, годі знати (чи не за Войнаровським?). Після полтавської битви жила вона під московським караулом у Полтаві аж до марта 1711, а потім переведено її жити у Глухів, звідки не могла віддалити ся. Костомарів пишучи про се арештоване Обидовської, не вміє пояснити, чому сю Кочубейвну стрінула така доля (Мазепа, 630). Тепер се буде вже ясно.

²⁾ Гордієнко, але наш автор імени сього не знає, постійно пише тільки: Kossovuj.

³⁾ Так менше-більше описана ся стріча й у шведських жерелах. У них ще сказано, що на мову Гордієнка відповів Гермелін по латинськи, а перекладав по українськи Солдан. Воно мусіло так і бути. Дивно тільки, чому Крман, що був присутний там, розмовляв із Гермеліном, а не згадав про його промову, хоч завсїди має для нього слова одушевлення. Винна тому мабуть недостаточна обробленість записок.

бідний перехід? Мусите йти через пустиню, великі води, крізь ворогів; якже я вам зможу забезпечити вільну дорогу, що в руках самого тільки Бога?¹⁾ Я оstownпів — пише автор — на сю нову вимівку і відповів, що ми не просимо у його високости такого переходу, який може дати тільки Бог, умолений нашими щирими молитвами, тільки просимо давнійше обіцяного листа на вільний перехід через землі його високости. На се він: „Дам, дам вам такий лист (тут підніс руки до неба) і буду молитись до Бога, аби Вас провів щасливо через усі небезпеки“²⁾. [Крман] подякував гетьманови (dusi), помолився за його здоров'я і відійшов“.

На цьому місці репродукує автор гетьмановий лист, „здобутий великими заходами і турботами“, дословно, але в латинській транскрипції³⁾ (539). Подаю його на кінці цієї статті.

Вийшли з Будища вночі над раном у товаристві відділу Волохів під проводом Сандера (Сандула) і 15 козаків; був із ними теж один козацький полковник, висланий до татарського хана⁴⁾. Їхали дуже швидко⁵⁾ через Ribji (Рибці?), Ivongi (Івашки?) Csericsoka (?), Хведерки (Chvederky). Коло 3-ої по полудні приїхали до Нових Санжарів (Novy Czančarov).

Тут стояли Запорожці, що приймали подорожних із почетом. Командант Волохів заявив тут, що далше їх повести не може, ані за 100 флор., а як будуть опирати ся, то покине їх дебудь у небезпеці. Навіть не хотів узяти листу від шведського короля до Станіслава Лещинського. Посли тоді зрезигнували з цього конвою і вдали ся до кошового (12. IV). Сей обіцяв дати їм охоронців, але тільки назад до шведського обозу, бо від короля мав наказ нікого з обозу не пускати за Дніпро. Посли предложили листи від короля і гетьмана. Першого не вмів

¹⁾ Num quid, inquit, ego sum deus, ut vobis liberum passum promittam? Eundum vobis erit per loca deserta, per aquas magnas, per medios hostes, quomodo autem ego vos assecurare possum de libero progressu, qui est in manibus solius dei? (539).

²⁾ Dabo, inquit ille, dabo vobis litteras tales... oraboque Deum, ut per omnia pericula vos salvos deducat. (539).

³⁾ Таку транскрипцію зробив автор тому, „щоб було видко, як у богато словах близька мова листа до матірної (словацько-чеської) мови“. Всеж таки при тім поробив деякі похибки, як видно з реконструкції давнішої (ймовірної) форми.

⁴⁾ Пор. Костомарів, 516.

⁵⁾ tartarico et cosackico more per colles, per valles, per fossas et fluvios pleno cursu volantes (540).

прочитати, бо не знав латинської мови¹⁾, другий велів відчитати при старшині²⁾. Його секретарь узяв лист, а побачивши печатку, поцілував і голосно відчитав. Мусіли послы предложити також інші подібні листи: угорський і пруський. По довшій нараді дав кошовий за віру, що нема нічого підозреного. Що до провідників, то обіцяв поради́ти ся з громадою³⁾, в ко́жді́м разі́ будуть примушені наймити собі їх власним коштом.

Одна́че ні́хто не знайшов ся, х́тоби хоті́в пове́сти їх у ті́м небезпечні́м часі́, голо́вно́ тому, що́ за Дні́пром на сте́пу ходи́ло вій́сько Га́лагана, що́ саме не́давно всла́вив ся зруйно́ванем Сі́чи⁴⁾, тому́ послы́ були́ зму́шені́ 13 цві́тня́ за́верну́ти на́зад по́між Шве́дів.

VI.

Послы не повернули до Будища, тільки станули у Хведерках, де стояв один полк (Gelbe) Шведів. Так були втомлені, що не могли ані стояти, ані сидіти, ані їсти⁵⁾. Задержались головню́ тому, бо́ тут до́відали́ ся, що́ коро́ль з Ма́зепою́ при́йшли́ обя́гати́ Полта́ву, ма́лу ми́лю від́ Хведеро́к. „Ми́ споді́вали́ ся от́же, що́ по́ обло́зі́ і здо́бутю́ Полта́ви шве́дське́ вій́сько́ бу́де опе́рувати́ коло́ Дні́пра і за́ Дні́пром і від́чини́ть на́м доро́гу“.

23 цві́тня́ Моска́лі́ на́пали́ на Но́ві Са́нжари, одна́че не здо́бу́ли їх, тільки́ спали́ли пе́редмі́сте. Ди́м із то́го по́жару́ пере́пудив́ полк шве́дський у́ Хведерка́х і він́ пода́в ся в на́пря́мі́ Полта́ви; послы́ разо́м із ним. Але́ друго́го дня́ верну́в ся полк з Супро́нівки́ на́зад у́ Хведерки́. Послы́ пере́йшли́ те́ж на ста́рі́ квати́ри. Тут 5 ма́я чу́в він́ опо́віда́нне про́ битву́ коло́ ко́би-

¹⁾ От́же сей́ Kossovýj — то́ не Ко́сть Го́рді́єнко, а пе́вно на́казний́ ота́ман Я́ків Си́монче́нко.

²⁾ *Coram senioribus populi sui.*

³⁾ „Сей́ ота́ман (dux) не́ може́ ні́чого́ зро́бити́ без ві́дома і зо́годи́ усе́ї́ гро́мади“ — до́дає́ авто́р (541).

⁴⁾ *ob divagantem per campos disertos militiam Galagani, commendantis eschri-nensis, propter devastatam nuper sedem Kossovianam Szecsin dictam famosi (541).* Тут, як бачимо, поповнив авто́р анахроні́зм. Зруйно́ване́ Сі́чи́ Я́ковле́вом і Га́лагано́м бу́ло аж у́ ма́ю, не́ в цві́тню́ (Ко́ст. 528—9). Ви́ходи́ть от́же, що́ сло́ва: *propter... famosi* — се́ пі́зні́йша інте́рполя́ція, де́сь із друго́ї́ по́лови́ни ма́я 1709 р.

⁵⁾ *speravimus suffecturas vires nostras vel equorum emetiendis quotidie miliaribus 15 aut 20, quibus tamen colonellum Szander et Cosackos Valachosque emetiendis adsuetos esse audiebamur (541).*

ляцького моста: Шведи мали Москалів замкнених у своїх руках, однак командант ген. Краусе вів діло занадто помалу, а Запорожці бездільно приглядалися неприятели; Москалі прорвалися серединою між Шведами, забивши 6 капітанів із полку Гульденштерна і піймавши підполковника (а догадуванося навіть, що він радше сам утік). „Так тяжко приходилось Шведам, що деякі бажали собі радше неволі, ніж мали би своє горе дальше зносити“. Коли король почувши про піймане того підполковника, спитав про його рани, а довідавшися, що не ранений дістався у неволю, мав сказати: „Вже знаємо, чому він пійманий“ (542)¹⁾.

Тут записав теж автор звістку про битву коло Опошні: „Дня 29 цвітня, себто у шведський великодний понеділок, напали Москалі на Опошню недалеко Будища і перебили всю сторожу з 200 людей, вкинули огонь у місто, але без його шкоди. Видячи, що король наближається з кількома полками, перебралися за ріку... але Шведи не переходили поза міст“. Потім король стягнув військо з Опошні і Будища і завернув під Полтаву (543)²⁾. Початок облоги Полтави подає автор на 22 цвітня³⁾ і пораду в тім напрямі приписує Мазепі⁴⁾. Про хід облоги і боротьби говорить автор одно те, що зачув, друге те, що видів сам.

У звістках першої категорії нема багато нового⁵⁾. Інтересна хіба ось яка замітка: „Мазепинські козаки просили короля

¹⁾ Отсе оповідання відноситься до генерала Крузе (Cruse), що над Ворсклою 12 ст. ст. цвітня бився з рос. генер. Ренне (Renne), маючи при собі 400 піших та кілька сот кінних Запорожців. Однак шведські жерела не зовуть це битвою коло коломацького моста, так само результат битви мав бути для Шведів корисний, хоч поведене Запорожців мало бути доганне (Carlson, Slaget vid Poltava, 23). Реляція нашого автора має всі признаки правдивості і може бути погоджена з іншими звістками. Згаданий тут полк Гульденштерн звався радше Йілленштіерна (Gyllenstierna).

²⁾ Пор. Костомарів, 526; Carlson, 27.

³⁾ Звичайно початок облоги кладуть на 11 н. ст. мая (1/V шв. ст., 30/IV ст. ст.) (Костом. 525, Carlson, 21), хоч замкнення Полтави заведено ще в початках цвітня по шведському численню, себто як раз згідно з датою нашого автора.

⁴⁾ Про ролю Мазепи в тім разі вісти суперечні: коли одні приписують йому дораджування облоги, інші як раз говорять противно (Кост. 524, Fryxell, 152).

⁵⁾ Отсе важніші: 26. V увійшло 1000 Москалів у Полтаву стративши 200 людей (Пор. Костомарів, 527); иншого дня пробували Москалі того

не нищити огнем Полтави, тому що в ній жила рідна сестра Мазепи та козаки найбільшого зі всіх полтавського полку мали там свої хати, рідні і зложене добро; вони упевняли короля, що оборонці міста угнуть ся під напором голоду, коли стратять надію помочи та бачитимуть, що з кожним днем для них гірше; тоді піддадуть ся самі королеви“ (543).

Як сказано наші послы приглядали ся і самі воєнній акції. Дня 3 мая вони зробили на конях прогульку, аби побачити облогу Полтави. Крман описав се ось як: „Побачили ми невеличке місто на горбку, з обох боків оточене малими горбами, боронене подвійним валом і такими ж шанцями. Серед ближшого горба король велів побудувати апроші (*aprošše z košin*) та з противного горба, на котрім будував ся коштовний монастирь, і ударяв неприятеля великими гарматами. Бо вже царь прибув із цілим своїм військом і величезним накладом праці велів поробити дуже довгі траншементи і зміцнив їх численними арматами; околичні же поля і гаї були повні наметів і війська. Невелика ріка розділювала монастирь і Полтаву, себто шведський і московський обози. Від сторони московського обозу міщани мали браму поважно забезпечену, отже король зарядив поробити окопи напроти московських, аби замкнути доступ, оточив військом і поклавши сторожу (*excubiis positis*) на найбільше небезпечнім місці рішив не допустити ніяким способом довозу живности для обсаджених. З противного боку була иньша брама, що мала перед собою сторожу і між нею вали, обсажені Шведами. Було приємно видіти неприятеля, як на віддалене одної кулі від Шведів закладав обоз (*castra metantem*) і орієнтував ся в ситуації“ (543).

Иньшим разом (29 червня) послы були сьвідками випаду Полтавців. Стояли тоді на однім горбку коло міста. Випад не повів ся: „Шведи і козаки, що були в апрошах і в гаю, відігнали їх з відвагою“ (551)¹).

самого, але відігнано їх, 600 з них упало та сам бригадир, свояк Меншикова, попав у неволю (ся недокладна звістка відносить ся до вилазки Головіна з Полтави, пор. Костом., 527); 15 червня полтавська залога зробила випад і запалила при помочи посуду зі смолою шведські апроші (547); 28 червня нова проба Москалів дістати ся до Полтави (551).

¹) На той самий день кладе автор звісне зранення короля в ногу, але се стало ся 17 (шведського стиля) червня, себто 27 червня.

Двома наворотами малює автор трудности, які стрічали Шведи під Полтавою з недостачі поживи. „Стан Шведів був дуже сумний та кожного дня сподівано ся ще гіршого. Козаки, злучені (*confoederati*) зі Шведами, де тільки могли, видирали їм гроші, а нераз і житє¹⁾. Селяни, що поховали ся по лісах, старали ся грабити при кожній нагоді. Шведи хотіли доконати Полтаву голодом, а самі упадали під повільним голодом. З Нового і Старого Санжарова і з деяких сусідніх сіл доведено, що правда хліб, пиво, горівку, мід та иньшу поживу, але щож, чи можна було роздати між усіх, хоч би самих рядових вояків? В королівській квартирі мали продавати горнець горівки (*caustici*) за 16 таларів; ген. Маєрфельт дав за горнець горівки 12 таларів; пара чобіт до коня коштувала 20 флоренів; німецький капелюх широкий з тоненьким срібним шнурком 30 фр.; барилка пива 45 фл.; сідло продавано за 12, а навіть 20 червінців і т. и. Ціна хліба теж підросла підчас облоги. Козаки відкидали иньшу монету, і брали лише золоті і биті талари, а тих ціну Шведи підбивали в гору. Саських грошей не приймано, а дуже рідко можна було роздобути копійки. М'ясо можна було мати деколи, та годі було з огляду на велику спеку вдержати довше аніж два дні. Післав Бог таку масу мух, що літали роями (*agminatim*), наповняли хати й ліси стервом і як би заповітрили навіть військовий обоз. Сам я видів, коли заглянув до своєї квартири в Хведервах, як усі стіни, стеля, піч, навіть земля і вся хатня обстановка були так густо покриті мухами, що ледви можна було доглянути місце порожнє на один палець. Хорі, що жили в хатах, накривали ся цілком простиралами від напасти мух. На середині хати можна було видіти кілька роїв мух, як висіли від стелі до землі позчіплювані як пчоли. Увійшовши до хати треба було пробивати ся крізь рої їх, та досить було відчинити уста, аби треба було відганяти влізливі мухи. Пробували ми часом їсти на дворі під деревиною, але й тут не забезпечили ми себе від дуже прикрих роїв, ані патин, ані горців, ані навіть ротів наших... Не в силі висловити всю нашу нужду, що ми витерпіли, 6 тижнів у Хведервах і стількож поза ними. Чотири тижні мали козаки (Українці) піст і тоді можна було дістати ягнят, молока (бо

¹⁾ Тут неясно, кого розуміє автор під назвою „козаків“, українську людність взагалі, чи справдішнє козацтво. З дальшого виходить, що мова тут про людність.

ті люди не їдять навіть молока, доволі їм риб, грибів, буряків, яблук, чиру і подібного їдіння; та коли скінчився піст, тримали мясо, молоко й сир для себе. Було багато Шведів, що їли ягнята, молоко й інші страви цілими днями. Коли дістали ми часом мясо, не можна було переховати довше ніж два дні, бо зараз його опоганили рої мух, показувалося повно хробаків і засмерджувалося. А як треба було зварити свіже мясо, не ставало петрушки, соли, цибулі, муки, масла і т. п., хіба лісні одномісячні яблук, довше варені, давали певний запах, що міг спровадити хворобу. Молоко можна було дістати мало не кожного дня, тільки що хапчіві на гроші козаки розпускали його водою і продавали дуже дорого, хоч цілий сей край має багато молока. На сир ледви можна було дивитися, був плінний, а як тільки засох, ставав подібний до трачіння. Навіть горівки не можна було дістати, хоч було дуже потрібно, бо пили безустанку саму воду. Про ціну її сказано вище... Чули ми, що якийсь бідака-воjak ухопив вночі одному повішеному злодієви вистаючий з чобота лахман із завязаними кількома грішми. На таке зважалася голодна біда!“ (549—551).

З воєнних подій оподалік від Полтави оповідає автор про напад Москалів на Санжарів. Дня 21 мая переведено московських бранців із Веприка у Ст. Санжарів, з Опошні і Будища, по спаленню тих опущених міст, аби нінащо не придавалися неприятелеви. Автор бачив їх добре, бо ведено по при його квартиру: начислив їх 910 людей. Місяць пізнійше знайшлися вони на волі, визволені Москалями при нападі на Ст. Санжарів. Рано 25 н. с. червня почули посли гук гармат і сальви воєнні, що тревали більше ніж дві години. Як голос битви утих, сіли на коні і поїхали туди. Побачили горюче місто, в різних місцях лежали трупи Москалів, поломані шведські вози, порозбивані скрині і т. и. Дізналися про те, що сталося. Отже 8000 Москалів напало на се місто. Тут стояв шведський генерал Крузе зі своїм полком та ще іншим. Неприятель вирубав стіну, піймані Москалі, що досить вільно були сторожені, роздобули якимось способом зброю, ударили на Шведів, ті почали виступати з міста, а неприятель забрав полонених. Аж по їх відході надійшло кілька сотень шведських із Хведерок, але неприятель перейшов уже ріку і станув у сусіднім місті. „І тут пошкодила Шведам безпечність і довіра до союзників, про яких знали, що їх рафінована невірність (*perfidia artificiosa*)

увійшла в приповідку¹⁾. Та при тім автор виразно винить самого генерала за недбалість. Він знав завчасу про зближане не-приятеля, а не зарядив нічого, щоб забезпечити хоч вози й багажі та візвати помочи у сусідних відділів, ані не дбав багато про арештантів. Його підозрівано навіть у зраді²⁾. Що до страт, то Шведи, після автора, майже не мали їх (*vix tres quatuorve perierint*), хиба що стратили полонених із Веприка. Тих пропало 900, але з них 80 убито, Між останніми був полковник, що тішився був ласкою шведського генерала, мав багато свободи, а в останній хвилі обікрав його³⁾.

Під датою 21 червня згадує автор про татарське посольство до Карла. Наші послы хотіли використати їх присутність і разом із ними покинути поле війни, дістати ся у Крим, а звідти в Угорщину, тому зблизили ся до Татарів. З мурзою говорили послы по мадярськи, бо він давнійше був турецьким урядником в Егері, опісля був у неволі в Відні, але втік звідти. З гр. Піпером говорив по німецьки. Наші послы дізнались від нього, що хан пропонує Карлови і Мазепі таку умову, щоб не робили згоди з царем без хана, а за те дозволено б Татарам грабувати Московщину з людей і худоби, зрештою будуть держати ся приказів короля. Сей не мав великої охоти входити з Татарами в умови і відкладав відповідь їх послам аж до третього тижня. Мурза нарікав перед нашими послами на те, що буцім то таке відкладання шкодить обом сторонам⁴⁾. При тім висказали Татари своє здивовання, що війна йде ще все, бо царський агент упевняв хана, що війна скінчилась уже під гоноровими умовами, що царь віддає свою сестру за Карла — робив се видно лише в тій цілі, або спаралізувати заходи посла від Мазепи, що хотів довести Татарів до союзу з гетьманом і Шведами⁵⁾.

¹⁾ Як примір такої невірності згадує Димитра Самозванця, так що не знати, кому належить сей закид.

²⁾ *Non sine specie collusionis cum Moscovitis haec acta fuisse dicebantur* (547).

³⁾ Московські жерела описують сю подію значно инакше: Московський ген. Гейкінг мав 7 полків (що остаточно годилось би ще з відомістю Крманна, що було їх 8000); Шведів мало бути убитих 800, а 300 взято до неволі; визволено 1200 Москалів; страти в убитих і ранених коло 200 (Кост., 536). Що полонених із Веприка не було більше, як подає наш автор, можна йому вірити, коли їх сам бачив, хоч не говорить, куди поділо ся більше.

⁴⁾ Отсе посольство згадуєть ся у шведських жерелах дуже загально.

⁵⁾ Тут додає автор: *Habent tamen Cosaci veterem aliquam transactionem, quam ipsi fraternitatis nomine dignantur, vi cuius teneantur pars una alteri laboranti opem ferre.*

Не тільки король не дуже прихилив ся до союзу з Татарами, але й духовенство шведське у проповідях виступало проти того¹⁾.

В тім часі (29 червня) попав у небезпеку Мазепа. Москалі почали заводити табор коло села, де був королівський двір разом із гетьманом. Калмики вдерли ся аж до хати, де він жив, і хотіли піймати його, та Шведи, що охороняли його, відбили хоробро напасників. Тоді та частина війська злучила ся з королем²⁾. Того самого дня покинули послы Хведерки разом із двома полками, бо сподіваний був напад більшої сили Москалів, і зблизили ся до Полтави, одначе нападу не було і послы повернули назад із частю війська, та 1 липня покинули всі Хведерки і посунули ся в напрямі по Полтави. Того дня було сподіванне генерального атаку царя, але він у темній ночі почав відступати, полишив траншементи, а Шведи впали на них, здобули кулі, порох, провіянти і кілька бочок горілки, запалили траншементи, що горіли два дни. При тім Москалі із сусідного гаю забили коло 60 людей, переважно слуг, та деяких пяних вояків (552).

VII.

Дня 2 липня надіяно ся генеральної битви, тому король вивів усе своє військо, а багажі полишив коло Полтави й упорядкував його до бою. Наші послы були тутже. Лінія тягнула ся на одну німецьку милю, середину держав король зі своєю гвардією й артилерією, Запорожці займали крайні крила. Кіннота була розділена сотнями, та кожда з них мала сотню піхоти; кождий полк мав за собою менше численну резерву. Поміж полками і поміж сотнями були порожні місця. „Не було видко нікого, хто не чекав би з радістю неприятеля; кождий гадав, що се буде рішаючий день і визволить у кінці Шведів від голоду та інших нещасть, під якими упали як під повільною смертю“ (552)³⁾. Та царь не зважив ся починати битву, тож військо завернуло назад на свої становища. „Повернули ми до Та-

¹⁾ *Concionator noster poenitentialis graviter monebat, non confidendum esse alliancee Tartaricae, innitendum vero esse divinae per seriae poenitentiae continuationem* (548).

²⁾ Король був тоді у Жуках, гетьман мабуть таки ще оставав ся в Будиши.

³⁾ Шведи ворожили собі добрий результат із хмари птахів над Москалями.

тарів, уставлених на полях проти північних воріт Полтави, і тут побачили ми гетьмана Мазепу, що їхав на прекраснім (*generosissimo*) кони: він у пишнім уборі виїхав був рано до битви; король його похвалив, але велів йому іти до багажів, щоб шанував своє жите, коли й так здоровле слабе“ (553).

Дня 5 липня Калмики били ся з Волохами недалеко намета самого короля; другого дня посла підчас прогульки мало не впали в руки сих Азіятів (554). У неділю 7 липня наші послы зробили нову прогульку аж близько московських становищ. „На малу чверть милі віддалені оба війська; Шведи поставили коло королівського намета гармати, поуставляли намети, один на 4 або 5 піших людей, та навіть не обвели обозу ніяким ровом з якого будь боку; можна було дивувати ся безпечности хоробрих, досвідних вояків, що нераз далеко відбігали задля паші. Крайні їх становища були під найблизшим горбком, що його Москалі зміцнили потрійним коштовним валом. З лівого боку видко було горб повний московських фаланг, тільки глибока долина і потік відділяли нас від них. Ті, що вештали ся, закликали наших, обіцяючи горівки й пива, як хто прийде, та коли несподівано два піші і два кінні Шведи кинули ся на горбок, де ті стояли, зараз почали провокатори утікати що сили“ (554). Повернувши з прогульки довідались послы, що пропонувано битву на другий день. Приказ короля коментовано ріжно, деякі хотіли видіти у тім навіть наслідок рани. Крман же висказує гадку, що причиною не могло бути ніщо иньше як *ipsa dura et dira necessitas*¹⁾.

Дальше йде опис самої полтавської битви (555—559). Записує автор тільки те, що сам бачив, а тільки небагато з того, що чув. Розумієть ся, автор не вояк, говорить про тактичні рухи словами профана, але й тут попадають ся інтересні відомости, не звісні, або тільки мало, з иньших жерел.

¹⁾ „Король видів же, що неприятель має доволі живности, а Шведам кожного дня тяжше; ті села, звідки доси доведено поживи за великі гроші, вже вичерпані, поодинокі полки не можуть знайти хліба, а те що роздобуте, вже з'їджене, магазинів закладати не можна; дійшло до того, що багато, вичерпаних довгою облогою, зимою, дорогами, голодом — воліло чесну смерть ніж погане й нещасне жите, бодай потішали ся надією на краще щастє... Думаю отже, що Карло змилосердив ся над долею своїх вояків і забажав покласти свою справедливую справу на вагу рішучої боротьби“ (564—5).

У глибоку ніч відправлено всі вози двірські й полкові у ліс, що лежав пів милі далше. Посли поїхали тудиж. По дорозі стрічали кілька відділів Шведів, що йшли до короля без усякого галасу. Ночували під голим небом без огня, соломи, поживи. З заду вози заслонені були лісом, із переду стояли гармати і 2—3000 вояків. Скоро сьвіт 8 липня, король сів у лектику; Реншильдови віддав праве крило до ріки, Левенгавптови праве, сам станув по середині¹⁾. Начальники перемішали кінних і піхотинців, козаків і Волохів поставили на самих кінцях крил і по боках для оборони задної лнії²⁾. Король промовив до генералів, генерали до війська. Москалі мали кориснійше положенє тим, що свої окопи поклали на більше піднесенім місці.

Що до сили шведської сторони, то автор говорить тільки загальними числами. Тих, що були в боєвій лнії, означає на 12 полків; для охорони окопів під Полтавою, в Санжарові під проводом Меєрфельта і коло багажів полишених мало бути по 2000³⁾. Російські сили подає на меньш-більш 50 тисяч⁴⁾.

З дальшого опису битви подаю тільки те, що автор сам бачив.

„Почувши гук гармат і коли карабінові сальви відзивались частійше через чверть години, я з п. Погорским і слугою поспішив на кони чим скорше разом із багатьома иньшими, заінтересований незвичайністю, аби видіти акцію Шведів. Хотячи дібрати ся до піхоти і до самого військового корпусу, що окружав короля, куди мені на запит поручали досьвідні мої приятелі, *veterani officiales*, знайшов ся я аж на самім краю лівого крила, котре замикали запорозькі козаки, і котре було справді найбільше небезпечне, бо неприятель легкої зброї напирал на нього⁵⁾. Ледви

¹⁾ Отсей розділ команди хибний (пор. Fryxell, 170), се було авторови справді трудно знати. Подана тут дата вірна, натомість у Fryxella хибна (9 липня); битва була 8 н. ст. липня, 28 шв. ст. червня, 27 ст. ст. червня.

²⁾ *Equites peditibus intermiscuerunt illi, collocatis Cosaceis et Valachis in extremitatibus utriusque alae curruli oppositu, quo se in casu insperati periculi tuerentur omnes a tergo relicto* (556).

³⁾ Яб бачимо, числа дуже близькі до поданих в иньших жерелах (пор. Fryxell, 168; Carlson, 35, 68—9). Число шведської армії було справді коло 18.000, хоч у Костомарова названо се число сумнівним (542).

⁴⁾ Загалом вірно, коло 56.000 (Carlson, 35).

⁵⁾ Отся звістка про участь козаків у полтавській битві мабуть чи не єдина доси знана. Шведський історик Fryxell говорить виразно, що про участь козаків і Волохів нема в жерелах звістки (193); в дійсности в однім описі битви сказано, що „з козаків гетьмана М. не впало в битві мабуть ані

досягли ми сього крила, як багато тисяч Калмиків піднесло під небеса страшенний крик і так перестрашили се крило, що почало уступати, але деякі надходячі Шведи з витягненими мечами завернули, грозючи смертю утікачам, і тим довели до порядку. П. Погорський, що поспішаючи на місце битви вложив на капелюх солом'яний знак, аби його Москалі не пізнали, та прийшов із бажанєм набути прим. пійманих коний, бачучи замішане зчинене Запорожцями і чуючи незвичайний сей крик Калмиків (нічого не було чути, тільки постійне і-і-і), добачуючи навіть літаючі кулі над нашими головами, стратив усяку відвагу і не дав себе довести ніякими моїми прошеннями, аби хоч на хвилю задержав ся. Але дивним провидіннем божим стало ся, що коли повстав новий пострах і втікачка серед Запорожців, зараз ми відступили, бо инакше були б ми впали в купи неприятелів, що випали з міста, аби нести своїм поміч, і наші коні вже й так помучені дещо, не могли втекти перед скорими козацькими і занести нас аж до віддалених багажів“ (557—8). „Царь діставши несподівану побіду входив помпатично у Полтаву; Полтавці ж визволені від облоги виставили з високої вежі білу хоругов на знак підданства. Деякі досліджували положенне наших багажів, та почувши стріли наших великих гармат і побачивши місце придатним до бою, численні вози й людей, не мали відваги напасти на нас. Кілько разів козаки, втікаючи до нас із битви, або Шведи розбиті тут і там зближали ся і наші не могли їх пізнати задля незвичайного пороху в повітрі, стільки разів ми перепуджені бояли ся неприятельського нападу й найгіршого кінця. Аж коли ми дізнали ся, що король повернув, як би повернули до життя“ (559). Порох із диму і куряви (вітер віяв Шведам в очі) покривав лиця вояків як саджею, що годі було пізнати їх і кілька днів не можливо було змити (560)¹⁾

З чоловіка; доки ми били ся, були вони по заду, колиж приходило ся втікати, були вони далеко на переді; все таки зробили вони нам ту прислугу, що показали нам дорогу до багажів“ (Carlson, 50). Отся саркастична замітка сучасника не годить ся з оповіданням нашого автора, без сумніву правдивим. Що правда, не сказано тут ясно, де були Мазепині козаки, з оповідання виходить одначе, що вони разом із гетьманом боронили багажів, тож годі було їм сповняти се завдання, як велить безіменний сучасник.

¹⁾ Автор нотує оповідання про те, що якась важна жінщина заповіла на перед нещасний кінець битви і за те була покарана смертю (561—2).

Дальше згадує про вислання Понятовського у Бендери¹⁾ і Меєрфелта до царя, аби похоронити убитих і спорядити лісту їх та пійманих, та щоб удержати на якийсь час погоню²⁾ (560).

Потім велів король рушити до Дністра. Посли їхали з возами і ночували на полях коло Санжарова. Король замикав відворот із кіннотою, полтавські поля покинув аж перед заходом сонця так, що до Н. Санжарова, де стояв полк Меєрфельта, прибув аж у темну ніч. Скоро день (9 липня) поспішали даліше через Білики (Bielka), Кобиляки (Kobilack), тут трохи спочивали, Сокілки (Szokolka), а над вечером по 8 милях дороги добились до Дніпра. Переночували на полях, а 10 увійшли у Переволочну, спалену перед кількома днями Москалями. До перевозу не знайдено нічого крім кількох рибацьких човнів. Цілий день провели бездільно, сподіваючись, що буде зараз зроблений міст. Нашим послам можна було переправити ся на рибацьких човнах, але вони бояли ся не так дрантивих, діравих човнів, як козаків, що були на противнім боці: не хотіли бути між ними перші³⁾. Мазепинні козаки знайшли, що правда, одно судно на 50 людей, але послы не могли з нього користати за ніякі гроші, бо воно було призначене на перевіз ліпшого війська, королівського і козацького. Козаки зробили теж два човни (*duarum orgyiarum naviculos*), але хоч щасливо відпливали, назад не вернули. Другого дня (11. VII) взяли ся послы самі спорудити перевіз. Привезли з розвалені церкви в Переволочній тяжкі чотиригранні платви. Майстри знайшли ся і збили тратву. На неї всаджено віз, але тягар був занадто великий, тому кинено віз і всі багажі⁴⁾ у воду, остали самі послы ще з одним купцем і двома веслярями з поміж Українців. Коний нагнали у ріку. Відбили від берега як раз у хвилині, коли показали ся Москалі на горбках у віддаленню чверти милі. До середини ріки втікачі доїхали з тяжкою бідою, даліше вже не могли ніяк, сплав почав іти

¹⁾ Вислано його годинку по битві; иньші жерела кладуть на пізнійше (Костомарів, 575). Крман зове його резидентом кн. Сапіги.

²⁾ В дійсности М. мав теж предложити цареві мир. Післано його радше до Піпера (Carlson, 51). Про стрічу сього посла з царем оповідає автор, що цар приймив його вистрілом гармат і сказав: „Чому то перед тим хотіли ви увійти у Полтаву, а не могли, а нині входите проти своєї волі?“ На се М. відповів, що се діється з konieczности й іграшки долі за божою волею.

³⁾ *primi inter illos esse verebamur* (565).

⁴⁾ Крман узяв тільки плащ, торбу з руськими книжками і білем та бохонець хліба. Сей останній знищив ся цілком.

під воду. Повстав крик і плач. Вже мали себе за страчених, коли змилювалися два козаки і приплили на двох рибацьких човнах. Показувано їм обіцяно їм гроші, аби їх перебрали на човни. Козаки зразу підплили, але не зважувалися переносити людей, тому що їх човни йшли дуже глибоко під воду. Та втікачі так довго благали, плакали й кричали, що таки їх перебрано, а перевізники завернули назад. Станули на другім боці без річей, коней і поживи. Подібно переправлялися й інші. „З берега побачили ми, як деякі інші їхали на подібних сплавках та благали жалібними голосами помочи у інших, потапали в воду то по рамена то по голову, часом покривала їх вода цілком, то знов виставляли голови з води, дехто потонув цілком; одні коні плили без їздців, інші пропадали з їздцями... Найсумнійше було дивитися, як багато хочаби ратувати жите, мусіли палити, топити або кидати все своє, окрім грошей. Видно було, як тисячі возів, візків і кошовних карит, навантажених усякими скринями, ломано, кидано або палено. Кождий висилував свій ум у тім напрямі, аби перевезти свої річі... Одна жінщина, родом із Семигорода, з мужем і дитиною при грудях, показувала мішок із двома тисячами дукатів, обіцяючи дати їх за перевезення. Начальник над королівськими човнами зібрав не мало грошей за те, що поміж вояків всаджав по одному-двох купців...“ (565—8).

Переправлених через Дніпро було, як подає наш автор — 2000 Шведів і стільки само мазепинських і запорозьких козаків¹⁾. Між знатнішими козаками вчислені: Мазепа, Войнаровський, секретарь гетьмана (Орлик) з жінкою і кошовий (Гордієнко)²⁾.

Посли зразу мусіли йти піхотою, але незабаром роздобули коний і дігнали військо, що стало ночувати коло якоїсь стоячої води.

¹⁾ Пор. дещо інші дати у Fryxella (185) і Carlsona (54). На цьому місці згадує автор про татарського мурзу, що аж тепер дістав королівську відповідь: *Morsa tartaricus ablegatus ex infausto proelio mature absecesserat et postea a rege Carolo Borysthene superato resolutionem obtinuit ad suosque dimissus fuit*. Посол сей мабуть не переходив Дніпра.

²⁾ Сей давав 300 дукатів за те, аби хто перевіз через ріку його віз.

VIII.

З опису козацько-шведської втеки через степи виймаємо ось що :

„З географічної мапи Польщі, що я носив при собі, та з оповідання многих знав я, що ми ввійшли на пусті 33 милеві поля (звані по польськи *dzike pole*), де з перестрахом бачили ми все пусте і без усякого сліду людської культури, та бояли ся дикости околиць та пустинних доріг“. Дня 13 липня (у суботу) ще досвіта військо рушило. Без їди майже, пючи воду зі стрічних багон та хоруючи з тієї причини, ішли з ним послы. Шведи переважно мали коний, але було й таких доволі, що перейшли пішки цілу степову дорогу. Король їхав у лектиці, Мазепа у возі, наладованім грішми¹⁾. Дня 15 липня станули над Богом. Другого дня з'явив ся вже з поворотом Понятовский і надпили Турки з поживою, з чого скористали і наші послы²⁾. Переправа наступила аж 18 липня під вечір, коли дано знати, що наближається московська погоня³⁾. Автор боячи ся, аби їм не прийшло ся такої самої біди зазнавати тепер як і над Дніпром, вдав ся просто до короля, щоб йому дано місце між во-
яками. Так і стало ся⁴⁾. Ті, що не встигли переправити ся⁵⁾, в части згинули, в части попали у неволю. „Мало згинути 500, між ними козаки, знаючи добре, що не буде їм помилювання, опирали ся всіми способами і боронили ся аж до загину“ (577)⁶⁾. Ніч 19—20 липня перебули послы в Очакові⁷⁾, а 25 з військом уже рушали

¹⁾ *cum quinque millioribus in aurea moneta vasisque argenteis grandioribus, quae hic et antea alibi videramus* (572).

²⁾ Автор подає промову баші до короля (574).

³⁾ Переїзд тревав „найменше“ годину — така широка була ріка (575).

⁴⁾ Послы не хотіли ночувати у якогось Турка, „бо він міг би, як би хотів, ограбити нас із майна і житя, замкнути у вязницю або потайки завести на корабель і продати в Царгороді, як то мало трапити ся необачним нашим козакам“ (576).

⁵⁾ Вину опізнення переправи кладе автор на зрадливе поступування очаківського баші, що за те був опісля покараний (577).

⁶⁾ *Haec sua clade Sveci et Cosaci fluvium Limon, qui una cum socio suo Vieper prope trajectum in Bogum labitur, reddiderunt celebriorem* (578). В помотаних назвах треба розуміти без сумніву Інгул. Цікаво, що автор ніде не згадує, буцімто треба було через нього переходити (пор. Костом., 576).

⁷⁾ При описі міста занотував автор, що Турки й Татари, продаючи всячину війську, викрикали: *horilka dobro, moloko, nardenky* (якийсь напиток) *dobro і т. ин.*

в дальшу дорогу. Окремо йшов наперед Мазепа, окремо опісля король. Посли прилучили ся до гетьманового відділу. До Дніпра дійшли 1 н. ст. серпня¹⁾, але аж 3 т. м. зблизив ся король до самої ріки (578, 581). Переходили від Очакова всього три села, останнє *Zaomrza* (579). Посли задля хороби переправили ся через ріку скорше ніж військо, діставши на се рекомендацію з королівської канцелярії (582). У Бендерах забавили до 20 серпня. Того дня прилучили ся послы до товариства ген. Меєрфельта, що повернув уже від царя та через Угорщину мав удались до Швеції. Перед відходом віззав король Крмана до себе і тепер пощастило послам здобути те, чого надармо просили в Могилеві, себто грошеву підмогу у згаданій на початку сумі²⁾.

З подій у Бендерах, записаних автором, треба зазначити ось що: 16 серпня Шведи мали покутний день; проповідь мав Мих. Енеман, обговорюючи останні випадки. Нещастє зводив він до десятиох ріжних причин, а між ними одна така вина: надмірне бажаннє підпомогти політичну волю Поляків через розширеннє границь держави, себто приверненнє України³⁾. Того самого дня прибув Меєрфельт з умовами згоди від царя, а за ним царські послы, „між ними Скоропадський, полковник стародубський, вибраний на місце гетьмана Мазепа по його прилученню до Шведів“. Він — казали — оправдував ся перед Мазепою за те, що приймив титул гетьмана, предложений царем; обіцяв бути вірним своєму гетьманови і привезти йому збунтованих козаків, як тільки прийде корисна нагода⁴⁾.

Про смерть Мазепа вже нема ніякої згадки у нашого автора.

Дня 22 серпня послы вже в Яссах, 25 в Сучаві, 26 в Кімполунгу, 1 вересня в Сиготі, а 5 в Мункачові⁵⁾. (508—94). Дорога від Бендер описана теж докладно, але її поминаємо, як для нас мало інтересну.

¹⁾ У Костомарова (580) дата хибна.

²⁾ Авдієнція і промова записані докладно (585—7).

³⁾ *studium nimium iuvandi politicam Polonorum libertatem per dilationem terminorum regni, sive restitutione Ukrainae quaesitam* (583).

⁴⁾ *Iste fertur apud Mazeppam se excusasse, quod ducis titulum sibi per cz. m. oblatum acceptaverit, seque Mazeppae duci suo fidelem futurum et Cossacos rebelles adducturum, ubi occasio commoda se obtulerit, promississe dicitur. Се оповіданнє інтересне, бо нізвідки инде не знаємо ані про побут Скоропадського в Бендерах, ані про подібні відносини його до гетьмана.*

⁵⁾ З поміж дальших принагідних заміток зазначимо хіба, що подано про Кімполунг: *Kampolon autem multos domos affabre ex abietibus constructas continet, nec non mercatores Rutenos varia ex merces Polonia Transylvaniaque huc adportantes* (589).

IX.

Отсе перегляд подій, записаних Крманом, що мають для нас історичну вартість. Велику частину, що оповідає про особисті випадки самих послів і різних інших людей, багато картин воєнного життя і т. ин. пропускаємо, хоч не одно там цікаве, не тільки з психологічного боку, а навіть з історично-культурного. На цьому місці нас цікавить те, що має місцевий український характер, що дає певний погляд на побут і культурний стан тодішньої української людності. Між тим багато — розуміється — такого, що не має спеціального історичного значіння, з нашого погляду байдужого, — все те тут пропущене також. За те доволі розкидано справді історичних рисів, з яких складається до певного рода суспільна фізіономія тодішньої України. Попробую зібрати важніші з них.

Ще попереду згадав я, що у автора слідно певний неприхильний тон до гетьмана Мазепи. Сей тон пробивається скрізь у записках, майже все, коли докладніша мова про гетьмана. Звідки воно взялося, не трудно зрозуміти. Передівсім багато покласти треба на характеристику гетьмана *ex post*, себто коли ціла шведсько-козацька кампанія скінчила ся так сумно. Між Шведами панувало переконання, що причина нещастю — то нещасливий зворот короля на південь, а сьому знов причина — зазив Мазепи¹⁾. Такий погляд — хоч як невірний — панував і настроював Шведів неприхильно до гетьмана й козаків. Переймив його і наш автор, може й несвідомо, бо ніде не висказує його ясно; противно, деякими звітками посередно заперечує вину гетьмана, про що була мова висше. Сей неприхильний тон не покидає автора і по його особистій знайомості з гетьманом у Ромнах, а навіть неприємні для послів прошення до нього в Будищах могли сей той приблизити, хоч там окрім звичайної козацької суворой форми не було ніякої вини по стороні гетьмана. Окрім заведених надій та жалю, що українська суспільність не підперла Шведів, могли тут бути й посторонні впливи. Приміром, посол познайомив ся з Понятовским (котрого дуже величає), а сей без сумніву виявляв свій аристократичний і польський погляд на Україну й її діячів. В кінці годі запереч-

¹⁾ Такий несправедливий погляд перейшов і до деяких істориків (пор. Костомарів, 565).

чити й те, що наш гетьман не був із тих, що приковував до себе людей, навпаки умів легко робити собі ворогів. Звідки-б і не взяв ся там згаданий неприхильний тон, важний він як *argumentum a silentio*. Автор певно не забув би записати таких звісток, як охота гетьмана втекти від Шведів і поставленне його під сторожу, як намір видати Карла XII цареві, як виявлене бущімо гетьманови незадоволення короля по полтавським погромі¹⁾ — коли б вони справді були. Все те належить без сумніву у світ видумок. Противно, автор записав раз навіть королівську похвалу гетьманови: доказ справдішньої опіки (553).

Подібно дивить ся автор і на козацтво. Про достойників поруч Мазепи згадує мало; про Войнаровського та Максимовича говорить симпатично, про інших індіферентно. Загал козацтва в записках майже не виступає; кілька разів згадано про число козаків при Мазепі, їх активна діяльність воєнна не занотована докладно. В однім місці кидає автор на Мазепинних козаків цілком негарну тїнь, хоч без фактів. У Хведерках прийшло ся послам ночувати серед них, оподалїк від Шведів: „Ми мусїли бояти ся не тільки неприятеля, але й козаків, бо вони запалювали ся на нас що раз більше, подразнені нами самими.“ Тут оповідає дальше, як деякі купці, що жили разом із послами, грали ся в присутности козаків великими сумами грошей та заводили драчі з собою, тому послы перенесли ся до иньшої квартири (548—9).

Назви „козаки“ уживає автор у широком значінню, раз як дружина Мазепи, другий раз як Запорожці, третій раз як українська людність взагалї. Тому часто трудно докладно, знати про кого саме говорить автор; хиба Запорожців звичайно (хоч не все) називає їх дійсним іменем (*Zaporovienses*). При описі переходу через ліси між Сожею і Десною згадує раз автор, що в однім селї „козаки, поховані в лісах, принесли хлїба, сира і яблук, (а послы) могли дістати сир, званий тварог (*twaroch*) й один великий хлїб, що їм став на багато днів“ (506). Сим разом певно мова про українських селян, бо справдішніх козаків там не могло бути. Так само селяни в Лукнові стрїчали шведсько-козацьке військо хлїбом-сіллю. Одначе не всюди селяне були такі прислужні. Перед Новгородом у якомусь селї „селяни напали на шведські вози, а Шведи побили їх до крови“. Вони бояли ся, що Шведи будуть знущати ся над ними, або й забе-

¹⁾ Костомарів, 491, 565; Fryxell, 136.

руть силоміць із собою, та швидко переконали ся, що страх безосновний; спеціально наші послі уміли приєднати собі людий, головно дїтий (511). Та нераз людність мала причину бояти ся Шведів. У Чеплівці вояки палили солому, плоти, а навіть розкидали на огонь хати, яких не було кому боронити (517); у Гадячи забрано цінні церковні предмети (533). Чим далше, українська людність ставала неприхильніша до Шведів, що автор занотував кількома наворотами. Де тільки можна було, роблено шкоди, або й забивано поодиноких (544). Про Запорожців говорить автор звичайно неприхильно. Послі боять ся бути самі між ними, навіть при переправі через Дніпро, а ще більше опісля; старають ся бути на нічлігах як найдалше від них. Їх автор підозріває о злодійство, забійства і т. ин., хоч не наводить майже ані одного дійсного приміру¹⁾. Тепер годі сказати, чи всі ті закиди оперті хоч у значній частині на дійсних подїях, чи може в автора виробив ся тільки такий погляд недовіря і підозріння, або й може повторене тут тільки те, що автор чув від інших. Остаточо багато могло бути і правди на тім; шведські вояки були без сумніву не дуже ліпші.

Багато місця призначає автор на зображення релігійних відносин на Україні. Ними він цікавив ся більше, ніж иньшими сторонами суспільного життя і більше про них записав. Часто дає він позір на церкви, монастирі й т. ин., описуючи деколи докладно²⁾. Де міг автор, знайомив ся з духовними і провадив з ними довгі розмови на церковно-релігійні теми. Ще у Крупії на Білій Русі був він на „руськїм“ уніятськїм богослуженню

¹⁾ Ось як говорить автор про козаків взагалі, вже підчас утеки через правобічні степи: *Noster contubernialis Petrus Grund in Cosaccos incidit et exutus omnibus suis bonis redire maluit ad germanica regimina* (569). *Praeteritis Cosaccorum stationibus ad svecica tentoria transivimus, at scientes Cosaccos furtis adsvetos per mediamque svecicarum stationem tota nocte oberraturos, equis nostris solícite invigilamus* (571). *Et quia Cosacci nostri confoederati itinerisque socii Svecos, qui inter ultimos erant, ubicunque occasio erat, spoliabant alios fortunis, alios etiam vita, ideo debui de alio equo solícitus esse* (572). *Audivimus, hic esse copiam leporum, caprearum, bubalorum, quin etiam onagrorum, vulpium aliarumque ferarum, quibus non immerito annumeraveris venatores Zaporovienses ipsis feris feriores* (573) ...*primo diluculo equa illa per Cosaccos vel Tataros tota nocte discursitantes abducebatur* (579) і т. и. При тім усім цікаво, що автор нічого не знає про якусь бійку між Запорожцями і Мазепинцями підчас бенкету.

²⁾ Про церков у Лютенці пише автор, що сам вівтарь мав коштувати 20.000 з. коз., а ціла будівля 100.000 (1 зол. = 10 цїс. грошам); взагалі церков була величава (534).

і говорив із попом¹⁾. „Був се чоловік дуже неосвічений (*rudissimus*), так що не міг добре читати навіть руських букв, жалів ся на трудність руського читання, по латинськи не знав ані говорити ані читати, вдоволяв ся одією мало відмінною від селянської“ (483). Про київського митрополита записав, що він змагається з московськими про першенство; висвячують його звичайно патріархи царгородський, александрійський, антиохійський та єрусалимський (513)²⁾. У Ромнах будучи пізнав сей бік українського життя докладніше. Тут запізнав ся наперед із дяком³⁾ і сей навчив його за два дні читати по руськи. Через нього познайомив ся із роменським попом Теодором Яновським; від сього дістав псалтирь, новий завіт і требник (*ecclesiasticum rituale*) в одній книжці за ціну 7 фл., що служило йому за лектуру (526). Від того то Яновського довідався багато про церковні справи. Оповідано йому, що попи мають збірку проповідий на кожду неділю і свята, все таки говорять їх тільки на Різдво, Великдень і Зелені свята. Духовний уряд можна здобути підкупством і грішми у політичної влади. Деякі духовні не вміють навіть читати по руськи, все таки дістали у уряду право бути попами: як раз такий роменський протопіп (*protopiper*); давніший був він міщанином, і то не з ліпших, за те був багатий дещо. Піп пече проскури, уживаючи до того води з рік, черпаної в означених порах і в певних місяцях; муку на них приносять люди і вони бють попа, як що їм не дасть стілько проскури, скільки вони хочуть (522). Загалом усі руські духовники грубо неосвічені і страшно дурні, за те зарозумілі на старинність своєї релігії й особливу правдивість її⁴⁾. По латинськи знає ледви один на тисячку і то маленько; грецьких слів уживають, що правда, при богослуженню, але погано вимовляють і не розуміють їх. Коли раз автор зайшов до згаданого Яновського, сей привитав його словами: „Час обідати в мирі. Превелебний отче, сядіте одесною мене!“⁵⁾. І розпочала ся розмова на тему посту, бо піп хоч мав піст, їв багато, автор же нічого.

¹⁾ cum sacerdote, qualis alibi pop, alibi p̃p̃ appellatur (483).

²⁾ По імені називає Варлаама Ясинського (*Leszinszky*) та Йоасафа (*Josephus*) Кроковського (514).

³⁾ nactus sum cantorem ecclesiae, qui ibidem diak dicitur (521).

⁴⁾ Observavi vero in omnibus sacerdotibus rutenicis crassam ruditatem et animam stupiditatem, magnificam e contrario de religionis suae vetustate, episcoporum successione et totius cultus divini singulari bonitate opinionem (523).

⁵⁾ Tempus cibi vult esse in quiete. Prevelebni otče, sjadite odesnuju mene (523).

При тім зазначив автор, що руські попи в пісні дні пють горівку у шинках аж до оп'яніння. За те Яновський похвалив ся, що вони не читають єретицьких книг і не слухають єретиків, які підуть у пекло і т. ин. Коли Крман почав його переконувати, зірвав ся він і почав кричати: „Я не хочу, не хочу, не хочу ваших пояснень, ви дуже вчені, але я не хочу чути вашої науки; я маю пояснення св. отців, а ніколи не слухав теології, доволі з мене катехізму!“ і почав затицати вуха пальцями. Ображені послы вийшли і більше до нього не заходили. Про того самого попа розказує автор, що він признав ся, що не має біблії, а як потребує, то позичає у своїх вірних, взагалі не має ніяких книжок, цілими днями волочить ся по огороді, паничить із своїми вірними, починає крики, торгує, раз вибили його шведські вояки і т. ин. (524—5). Взагалі тут довідав ся автор про розпутне (*impura*) жите духовників, паничення, сварки і бійки (526).

Кілька разів розмовляв теж автор із монахом, що був при Мазепі. Описує навіть докладніше його богослуження, на котрім був король із міністрами (526). Автор був свідком похорону котрогось із знатних Мазепинців (*unius M. ministri*). „Ховано його коло вівтаря, на домовину покладено меч, а на груди відпущення гріхів (*indulgentias*) і лист київського митрополита до св. Михайла і Петра, аби його впущено до неба. Одначе священник сказав, що се дано йому тільки свідощтво побожності“ (526).

Коли послы були в Гадячі, пізнали ся з міщанином Теодором Хоминським, що знав доволі латини і мав бути вчений у теології; тесть його, Стефан Тишкович, був гадяцьким протопопом. Сей Хоминський розмовляв теж часто про церковні діла. Був там ще иньший піп, Юрій *Jerosztaszovits*, щось у роді Яновського¹⁾. Підчас похорону одної дитини замішав ся між жіноцтво і на очах усіх (між ним і автора) обіймав якусь жінку, не перестаючи співати і читати молитви; за ним подібно робили й иньші присутні (533). Дізнав ся теж автор від тих попів, що семилітні хлопці й дівчата уміють уже грішити вповні (535).

Інтересну розмову мав автор зі згаданим монахом (3 липня). Коли зійшла розмова на лютеранство, показав ся сей мо-

¹⁾ Був він при церкві Матери Б., котрої парох Іван Борзовський утік перед Шведами; ті знов забрали з церкви все, клейноти, книжки, чаші і всі ризи (533); без сумніву так мусіли робити і в иньших місцях.

нах багато розумнішим від Яновського. Він впевняв автора, що руська церква має получить ся з лютерською; на доказ показав йому рукопис твору, писаного Теофаном (Theophorum) Прокоповичем до кенігсберських теологів, де висказано сю гадку. Коли вони про се розмовляли, надїхав якийсь знатний Українець (*nobilis rutenicae familiae addictus*), а довідавши ся, що Крман лютеранин (шведської віри), якийсь час слухав розмови, аж нараз нагнав коня і звертаючи ся до автора сказав: „Я не хочу вашої релігії, хоч вона похвальна, і радше хочу разом із иньшими, що почитають П. Д. Марію, велику богиню (!) нашу, умирати, умирати, умирати!“ (553).

Автор наш пізнав ся теж підчас утеки через степи з січовим попом. „Він виславлював дуже релігійність Запорожців, що то день і ніч славлять Бога, поневіряють своїм здоровлем у постах більше анїж иньші козаки й Русини, приходять дуже численно на щоденні богослуження, усі живуть без жінок, хлопців узятих з поза меж своєї вітчизни навчають воєнного ремесла, карности, поміркованости й чистоти, зносити голод, спеку та холод, і вони від дитини привикають до того, що нераз при скаженім морозі члени тіла їм обмерзають, все те одначе зносять байдужно і не жаліють ся на суворість“. Дальше оповідав йому сей піп про воєнні діла Запорожців, про походи на Царгород, а коли Крман закинув про козацьке розбишацтво (*latrocinia et pyratia*), назвав він се добрими прикметами, не хибами; за те автор назвав його сліпим самолюбцем (*caecus sibi que placens*) (573). Шкода, що Крман не записав, як мотивував сей піп свою похвалу Запорожцям за їх розбишацтво.

* * *

Отсе старав ся я вибрати з записок Крмана все те, що має історичну вартість для нас та перевірити його критично. З усього виходить, що в них маємо одно з найцікавіших свідощтв чужинця про Україну з початку XVIII ст. Побіч доповнення знаних уже нам фактів з иньших жерел, маємо тут дещо відмінного, що позволяє оцінювати події з иньшого боку, маємо навіть відомости цілком нові, незвісні з иньших жерел, а знов иньші позволяють нам розв'язувати часті неясности і суперечности, подібані в дотеперішніх жерелах у дотеперішніх істориків. Побіч того автор відслонив нам у своїх записках деякі боки культурного життя тодішньої України. Сумний се образ,

та він добре годить ся з тим історичним моментом. Коли читасмо у чужинця сї неприхильні характеристики української суспільности, проти волї навіть пригадують ся нам подібні записки з побуту на Україні, роблені половину столїтя перед тим — антіохійського патріярха Макарія.. Яка величезна різниця між ентузіазмом для української культури половини XVII ст., а неприхильним зображенням культурного занепаду, майже варварства тієїж самої країни, тільки пів столїтя пізнійше!

Певно, неоднаковість сих обох образів до певного ступня тільки суб'єктивна: інакше дивив ся на Україну й її людей азійський православний духовний, а інакше середньоевропейський протестант; та ще більше певне й те, що сї образи дійсно неоднакові об'єктивно. Таж друга половина XVII ст. — то Руїна...

Подорожний лист Крмана від гетьмана Мазепи.

Joann Mazepa, hetman wojsk zaporożskych s oboich stron Dněpra, slavnoho svjateho apostola Andreja i biloho orla kavaler.

Oznajmujem sim podorožnym listom našim, každomu komu kolvek o tom vidati naležit, a osoblive v panstvi najasnišoj porty ottomanskoj, ich milostam panom vlastelinom y vsjakoj kondicii y dostojenstva ljudem; tuže i panom starostinam (?) i vsemu staršomu i menšomu vojsk zaporożskych, horodovoho i nizoveho rejmentu našeho tovarystvu: yš ich milost, pan Daniel Kerman i Samuil Pohorskij s prostymi svoimi ljudmi, poslanymi (sic!) z panstva vengerskeho ot najjasnišeho ksionženzia j. m. sedmihrodskoho, byli v pevnych tohož panstva vengerskeho interesach u dvoru n. Karolja, j. m. švedskoho, ktorij teper z naležitoju otpravoju čerez panstva n. porty ottomanskoj vo svoja sy povoročajut, začim aby vsjuda onich z panstva vengerskeho poslannikov dobrovolne bez zadržanja propustiano, i jakoj by potrebovali učinnosti, točy (?) visvidčaty nečormonljano (?) velice ich m. panov vlastelinov v panstvi najjasnišoj porty ottomanskoj žadajem i prosim, obecujjey (sic!) susidstvennoju prijazniju toč vzajemstvovati; staršinam zas rejmentu našeho vojsk zaporożskich horodovoho i nizoveho pilno prikazujem. Dan v hlavnich kvarterach v Budišej (Будищях), marta 30 roku 1709. Zvyšmenovan. hetman a kavaler b. orla vlastn. r. m. p.

Печатка: козак при шаблі зі стрілами, в околѣ напис: Печат малої Россіи (?) vojska pečerskeho (sic! зам ихъ царского) presvitloho (м. б. величества).

Др. С. Томашівський.

ФИЛИП ОРЛИК В ГАЛИЧИНІ.

В історичній літературі особа й політична діяльність гетьмана Филипа Орлика далеко не висвітлена. Навіть головніші моменти його життя не усталені. Напр. по виїзді зі Швеції при кінці 1720 року призначають йому на трилітній майже побут¹⁾ Францію, і з відси виїздить він до Туреччини, до Тессальонік, коли тимчасом взагалі непевно, чи й був він коли небудь у Франції. Полишаючи на пізнійше докладнішу студію про сю цікаву історичну постать, я в сій статейці хочу звернути увагу на один малозвісний епізод в його житю, опираючи ся на недавно відкритім дневнику його²⁾. Наперед одначе кілька слів про його автора.

Филип Орлик, вибраний по смерті І. Мазепи гетьманом козацьким, походив з родини шляхецької, що в часі гусицької

¹⁾ М. Костомаровъ, Мазепа и Мазепинцы стор. 700—706. Д. И. Еварницкій, Исторія Запорожскихъ Козаковъ, томъ III. стор. 535.

²⁾ На сей дневник звернув перед 6 роками свою увагу польський письменник Ф. Равіта-Гавронський і подав про него і його автора доволі обширну статю в „Бібліотеці Варшавській“ в III томі за рік 1899. Більше або меньше повні реферати з сеї статі появились в руських, польських і російських видавництвах. Повного видання сего вельми інтересного пам'ятника досі не має. Вправді вже 1830 р. приготовано його до друку, але задля незвісних причин се не сталось, а рукопис призначений до друку знаходить ся в музею Черторийських у Кракові під ч. 1977 під з. „Dziarysz podróży, który w imię Trócy przzenajświętszej zaczął się w roku 1720 miesiąca Octobra d. 10 etc.“. Аж у найновіших часах звернено на него пильнішу увагу і єсть усяка надія, що буде опублікований у видавництвах Наук. Тов. ім. Шевченка вже в найближшій будущности (приготований до друку, разом з иньшими актами про Орлика).

заверухи перенесла ся з Чехії до Польщі ¹⁾, а пізнійше одна її галузь оселилась на Литві. Наш гетьман уродив ся в селі Косуті в повіті Ошмянському 1672 р. До шкіл ходив десь в околиці родинного місця, а пізнійше до Академії Єзуїтів у Вільні і до Могиллянської в Києві. Тут на Україні одружив ся 1698 р., а за сим вступив до військової служби при військовій козацькій канцелярії, при котрій в короткім часі зістав генеральним писарем. Коли Мазепа почав думати про відірване України від Москви, то одним з найвірнійших і найтайнійших дорадників був генеральний писар Орлик; по стороні Мазепа перебув він цілу шведську кампанію, а по битві під Полтавою пішов з недобитками козацькими і шведськими до Бендер. Тут же вибрано його гетьманом.

Яко гетьман заходив ся Орлик разом з Карлом XII підбурити Туреччину до війни з Москвою; коли одначе з тої війни не було ніякої користи для України, а надто протектор її Карло XII мусів сам вертати до Швеції, пішов і Орлик його слідами, надіючись помочи від Швеції.

Судьба однакож і тут не була йому прихильнійша. Обставини стали для нього ще скрутнійші, коли по смерті Карла XII Швеція почала укладатись з Росією, не можучи при тім нічого виторгувати для Орлика й України.

Тому не зриваючи зі Швецією почав Орлик старати ся о згоду з королем Августом II. Почалась переписка гетьмана з польськими вельможами і достойниками, що мали відповідно настроїти короля до плянів Орлика. З сеї причини виїжджає він зі Швеції через Німеччину до Польщі, де мусів мати ся на осто-рожности перед царськими агентами, що всюди наставляли на нього свої сїти, одначе Орлик на кілька літ зник їм зовсім з перед очий і ніхто з них не міг напевно вказати на місце його побуту.

Було се при кінці 1720 а з початком 1721 року. Орлик виїхав зі Швеції і через Поморє, ГанOVER, Турингію їхав на Прагу до Вроцлава, виславши туди жінку з дітьми просто з Поморя через пруські провінції. Сам бояв ся туди їхати, щоб не попасти в руки пруських офіцерів та не зістати проти волі пруським жовніром. Але подорож не осталась тайною перед московським урядом. Посол царський Ягужинський зарівно доро-

¹⁾ Дневник, стор. 25.

гою дипломатичною на цісарським віденським дворі, як також звичайним розбоєм і вломанем до помешкання Орлика хотів його доставити для царя Петра. Одно і друге не удалось. Та проте мусів Орлик покинути Вроцлав і удатись до Польщі, з першу в напрямі Ченстохови, а потім до Кракова. Перебираючись до Кракова мав гетьман на меті усунути ся з перед очий Ягужинському, не зриваючи при тім контакту з польським двором. Тутже мав Орлик очікувати висліду мирних переговорів між Швецією і Росією, де шведські відпоручники мали заступати також інтереси України.

Прибув він до Кракова дня 21 цвітня 1721 року і замешкав в убогій гостинниці в ринку, бо ліпшої годі було дістати по причині великого з'їзду шляхти на інтронізацію нового єпископа Шанявського. За час свого побуту в Кракові від 21 цвітня 1721 до 27 лютого 1722 року, розвинув Орлик на широку скалю агітацію і старання в напрямі здійснення своїх цілей. Розписував листи на всі сторони: до Швеції, Відня, Дрездена, Варшави, Вроцлава, до Січи і на Крим, де з прошенем помочи а де зі словами приязни і заохотою до витревалости. Тяжкі хвилі довгого побуту скорочував собі звідуванем бібліотек і околиць Кракова, бував на академічних диспутах і розговорах з немногими довірочними особами, між котрими перше місце займав секретар краківської єпископської капітули, кс. Ваневський, давний, як сам про нього виражав ся, приятель і конфідент. Крім того звідував місцеві костели і слухав що дня служби Божої будьто на інтенцію свою, будь поодиноких членів своєї родини. В часі тих відвідин знайшов він дня 3 мая в костелі св. Трійці патрів Домініканів гріб предка свого Станіслава Орлика, що вмер 1559 року¹⁾, і гріб його жінки Катерини з Комарів. Гріб сей був по правій стороні головної нави в осібній каплиці, що від сего й звалась „Orlicoviana“. Каплиця була украшена гербами посвоячених родин, а над мармуровою статуєю, що представляла Станіслава по старосьвіцки з бородою, був слідующий напис в латинським язиці²⁾:

Generoso Dno Stanislao Orlik de Lasiska, militi Hierosolimitano, Zupparum Russiae Praefecto, qui mortuus est A. Domini MDLIX. die VI. mensis Junii anno vero aetatis suae 50. Catherina de Komarow

¹⁾ Niesiecki K. Herbarz polski том VII, стор. 128, каже що в 1540 році.

²⁾ Дневник, стор. 40.

Coniunx maestissima, coniugi desideratissimo ac de se optime merito posuit.

Над статуєю жінки Станіслава був ось який напис :

Generosa Dna Catherina de Komorow coniugi suo fidissimo Generoso Dno Stanislao Orlik de Lasiska, terrarum Russiae Zuppario, honorificentissime primum hic sepulto lapidem hunc illi deinde superimponi, et sacellum hoc iam penitus neglectum restaurari illudque liberaliter dotari curavit, in quo etiam corpus suum humari voluit, ut quos fides coniugalitatis viventes teneret, eosdem locus quoque mortuos haberet. Vixit ann. — mortua die. —

З Кракова переписував ся Орлик часто з генералом Штенфліхтом, пізнійшим своїм зятем, що був відпоручником князя гольштинського при царським дворі. До него післав гетьман точки до угоди з Москвою, про котрі тойже пише з дня 19 вересня 1721 р., що подав їх цареві, але zarazом додає, що лишається дуже мала надія, щоб цар прийняв їх. Від Штенфліхта одержав Орлик в половині жовтня тогож року першу автентичну звістку про уложенє мира між Швецією і Росією. Генерал звиняв ся перед гетьманом, що не міг нічого помогти йому при мирних переговорах, бо царські відпоручники рішучо йому спротивились, щоб в мировий трактат втягати також й особу Орлика, подібно як се робили при переговорах іще за життя Карла XII. Се було тяжким ударом для Орлика.

Окрім політичної невдачі навістило Орлика того року ще й родинне нещастє. Несподівано одержав він звістку про недугу, а в слід за тим про смерть наймолодшого і найбільше любленого сина Якова. Незавидне було також його фінансове положенє. При кінці року 1721 очікував він приїзду з Вроцлава жінки з цілою родиною, але вона не могла вибрати ся з відти по причині довгів, що доходили до 800 талярів. В кінці прийшли гроші з Дрездена і 13 лютого 1722 року приїхала жінка з дітьми і з капітаном de Cloirs до Кракова. Тут при помочи кс. Ванєвського умістив він діти у монахинь Бернардинок за річною платнею за дві старші дочки по 200, а дві молодші по 150 талярів.

Дня 24 лютого приїхав до Кракова також швагер Орлика, Іван Герцик, не знаючи зовсім, що Орлик пробує тут.

Неможливість отже залагодження конфлікту з Росією, а крім того слабе попєрте з боку Августа II. і польських вельмож ¹⁾

¹⁾ Август II. прийняв лише найстаршого сина до саского війська і дав невелику грошеву підмогу, відмовляючи дипломатичного попєртя.

привели гетьмана до гадки удатись за помочию до Туреччини і Криму. Тому дня 27 лютого попрощавшись з родиною, виїхав він на Бохню, Щепанів, Тарнів, Ряшів, Переворск, і 8 марта був уже в Ярославі. З відси вислав листи до різних осіб, між иньшими до Дунїна Борковського, ловчого чернігівського до Вишнівця, до Нахімовського, жінки і пр.

Дня 10 марта став Орлик у маєтности каштеляна, краківського, Мякіши, але що коршма, де мав ночувати, була дуже брудна, проте полишив у ній лише вози і службу, а сам пішов до уніятського священника того села і там казав варити собі обід. З розмови зі священником довідав ся, що його рідний брат по матери, Іван Малаховський¹⁾, про якого загинув був усякий слід іще від часу московської війни, був перемиським уніятським єпископом і що потягнув на унію много священників головно через те, що не побирав ніяких оплат за сьвячення. Сьвященник сей показував Орликові свою грамоту сьвячення з підписом і печаткою Малаховського, виражаючись при тім про Малаховського з великою пошаною а навіть пієтизмом, бо по його словам, мощі єпископа, як сьвятого, й досі лежать непопсовані. Малаховський мав провадити жите дуже богобоязливе, однакож не міг устоятись супроти Винницького в єпархії перемиській, тому перенїс ся до Варшави на королївський двір і жив з ласки коротя Собіського, побираючи від него річної платні 5.000 зл. польських.

Будучи в Яворові мав гетьман охоту зложити візиту мар. в. кор. Мнішкови, але страх, аби хтось більше не довідав ся, хто він і куди їде, переміг, і він не задержуючи ся довше поїхав далі на схід через Любін, Комарно, Ходорів, а 17 марта переправившись через Дністер став попасом у Галичі. В Галичі було в той час множество шляхти, що зїхалась була на суди і тому з великим трудом удалось йому знайти гостинницю для себе. В місті стрінув його давний покойовий воеводи київського Потоцького, Нертовський, а пізнавши Орлика почав з ним ви-тати ся та пригадуватись з давних часів побуту в Бендерах.

Орлик мусїв ужити всеї сили, щоб утаїти своє походженє і не дати пізнати себе. Нертовському відповів, що в Бендерах ніколи не був і сього міста зовсім не знає. Тоді сказав Нертовський „Wszak, prawi, W. Mość iesteś Orlik“, którego imienia za-

¹⁾ Про сего Івана Малаховського пише др. Юліян Пелеш у II томі „Geschichte der Union“ стор. 347, 350.

parłem się przed nim, a gdy mię pytał, jakbym się nazywał, rzekłem mu, że Meteycki, — przypatrując się tedy mnie pilnie y prosząc o wybaczenie odszedł¹⁾.

На другий день 18 марта був уже Орлик у Гринові (тепер Угринів) під Станіславовом і з відси написав до ректора станіславівських Єзуїтів, патра Заленского, щоб той приїхав до него. Єзуїт приїхав і доніс гетьманови, що його швагер Атаназій Герцик пробуває в околиці Станіслава при війську під командою полковника Загвайского. Умовившись з патром що до пересилки листів до родини з Туреччини на його руки, виїхав Орлик на другий день о 8 годині рано далше на Покуте. За для браку кінця сего тому не знати, куди саме і серед яких пригод удалось енергічному емігрантові дібрати ся до границь Туреччини. З пізніших його записок знаємо лише, що 21 марта був він уже на турецькій території в селі Вашківцях. Властителем того села був Щербан Фльондер, котрий, хоч „chudy racholek“, попросив його на вечерю і дав для коний оброку і сїна.

Метою Орлика було дістати ся до Царгороду і там робити на користь України. Але політичні відносини були для него некорисні, він мусів чекати місяцями на дозвіл приїзду до турецької столиці, а на тимчасовий побут призначено йому Тессальоніку, де він станув дня 7 грудня 1722 р. Але над всяку надію — тут прийшлося йому просидіти більше як десять літ, хоч не під замком, а все таки без права виїзду, без дозволу турецьких властей.

Ся несподівана неволя новою колодою лягла на дорозі Орлика. Всі пізніші його зусилля, щоб повернути на Вкраїну і обняти управу яко гетьман по обох сторонах Дніпра, остались безуспішними, а на його політичну роботу неначе налягла вага його власних слів, що „Dux extra Patriam de Patria nullo modo tractare potest“²⁾.

Федір Голіщук.

¹⁾ Дневник, стор. 64.

²⁾ Слів сих ужив Ф. Орлик у переговорах з Туреччиною підчас свого побуту в Бендерах, коли по договорі над Прутом налягала на него, щоб заняв Україну як її вассаль. Шведський державний архів. Kosaccica III. 22.

РЕФОРМИ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ НА УКРАЇНІ в 1722—3 рр.

Д. 3 липня 1722 р. умер гетьман Скоропадський, а 11 тогож місяця чернігівський полковник Полуботок дістав ось який указ: ...„Наше императорское Величество указали Малую Россію, до избранія другаго гетмана, по прошенію вашему, вѣдать и все той Малой Россіи управление чинить по правамъ Малороссійскаго народа вамъ и генеральной старшинѣ обще, токмо во всѣхъ дѣлѣхъ и совѣтахъ и в посылкахъ в Малую Россію универсаловъ имѣть вамъ сношеніе и сообщеніе со опредѣленнымъ для охраненія народа Малороссійскаго брегадиромъ нашимъ Веляминовымъ“¹⁾. Сими словами Петро I заповів, а радше повторив обіцянку реформ на Україні. Як сказано, обіцянка не перша, а деякі реформи перед тим заведено. Майже від початку гетьманована Скоропадського появилась у правлячих кругах опінія, що на Україні панує великий нелад, який відбивається особливо на низших верствах української суспільности.

Очевидно правительство ствердивши сей сумний стан чуло себе зобов'язаним зробити щось „для охраненія народа“ від йогож таки старшин. Вперве виступив із тим Петро в своїм указі з 22 січня 1715 р. „о не чиненіи обидъ простому народу“, де приказує гетьманови „смотрѣть прилѣжно и накрѣпко, дабы отъ полковниковъ и полковой старшины и отъ сотниковъ козакамъ

¹⁾ Архивъ Малороссійской коллегіи въ Харьковѣ Н-р. 7028.

и посполитому народу отнюдь ни въ чемъ никакой тягости и обидъ не было и ни до какихъ взятковъ и налогъ ихъ (старшин) не допускать¹⁾. В тім самім указі ограничив однак право свободного вибору старшин так, що з вибору мали виходити лишень кандидати, яких аж гетьман мав назначати старшинами. Реформа, як бачимо, була просто в відворотнім відношенню до мір у ціли забезпечення простого народа перед насильствами старшини, бо старшина іменована, а не вибрана була більш незалежна від населення. Раз пущені в курс слова „обиды и тягости простаго народа“, „для охраненія народа“ стало почали уживати ся при кожній нагоді як у заявах центрального правительства, так і в донесеннях його агентів на Україні про нелад, який тут панував. З таких заяв правительства, які до річи говорячи, приказувано „по полкамъ прочитовать на радѣ, добы вѣрные подданные Малороссійскаго народа сіе Наше милостивое попеченіе о ихъ пользѣ вѣдали“²⁾ — з тих заяв можна було на разі вирозуміти, що найбільше терпить простий народ через волокитство по судах та ріжних канцеляріях, несправедливість по судах і хабарництво. Проте, щоб запобігти сьому лихови, Петро, великий поклонник усяких канцелярій, приказав указом із 14 падолиста 1721 р. запровадити в Глухові „войсковую и судебную канцелярію“³⁾. Остаточню всі закиди проти української управи різко сформуловано, а тим самим умотивовано реформи, 29 цвітня 1722 р. указом про установленє на Україні „Малороссійской коллегії“, якої задачею було ті реформи зреалізувати, закиди ось які: „...Первое: въ судѣхъ генеральныхъ чинятся, ради взятковъ и великихъ накладовъ, многія неправды, отъ чего бѣдные козаки, кому больши наложитъ нечего, и съ правдою обвинены бывають. Второе: Полковники полковъ своихъ, какъ Козакомъ такъ и посполитымъ, чинять оне тягости по томуужъ неправыми судами изъ великихъ же накладовъ, отнятіємъ грунтовъ, лѣсовъ, мельницъ и накиданьемъ для продажи своихъ какъ питейныхъ, такъ и съѣстныхъ припасовъ, къ тому же многими работами въ строеніи домовъ, хуторовъ, мельничныхъ плотинъ и тѣмъ принуждають Козаковъ изъ козацкой службы итти къ себѣ въ подданство... Третіе: со всѣхъ Малороссійскаго народа людей собирають со

¹⁾ Источники Малороссійской исторіи собранные Д. Н. Бантышемъ-Каменскимъ. Москва 1858 с. 276.

²⁾ Источники, с. 276.

³⁾ Тамже, с. 307—8.

всякой куфы вина по два рубли, которыхъ надлежало быть въ зборѣ не малое число; а сколько оныхъ въ приходѣ въ которомъ году было, и что изъ того числа, и на какіе дачи оныя въ расходѣ и за тѣмъ въ остаткѣ, о томъ Намъ неизвѣстно. Четвертое: въ Войсковой Генеральной Канцеляріи идетъ непорядочное отправленіе, отъ сего и на посланные Наши указы медленное отвѣтствованіе чинится.“ Покликуючись дальше на „пункти“ Хмельницького, в якихъ буцімто зарезервовано для царськихъ воевод апеляцію в судових справах на Україні і контролю над стяганемъ податків для царського скаргу, постановляє указ у Глухові колегію зложеноу з стаціованих на Україні офіцерів із бригадиром Веляминовим на чолі, „которому съ общаго совѣта съ вами (гетьманом) и согласія чинить то все, какъ опредѣлено въ помянутыхъ договорѣхъ Хмельницкаго, гдѣ имянно описано, чему быть подъ Великороссійскимъ Судомъ и управленіемъ“¹⁾. „Оная (колегія) учинена не для чего иного, токмо для того, дабы Малороссійскій народъ ни отъ кого какъ неправедными судами, такъ и отъ Старшины налогами утѣсняемъ не былъ“²⁾ говорить ся в друкованім указі до українського суспільства. В додатку на доказ надужить старшини головно в змушуваню старшиною козаків до підданства, покликало ся правительство на жалоби полку стародубського і переяславського на своїх полковників.

Як бачимо, Петро доволі консеквентно і поволи, як на нього, йшов до наміреної цілі — знищити українську автономію опанувавши перед тим усю адміністрацію, судівництво і фінанси. Та як би там не було, всеж таки на Україні був хтось, хто міг би проти сього запротестувати, бо просто неможливо було, щоб не знайшли ся верстви суспільности, чи остаточно хоч би тільки групи людей, котрі не булиб привязані до того устрою, який витворила їх суспільність і в яким в они вирости. Зрештою Петро на се мав докази, хоч би в справі Мазепи, до якого хоч і не прилучив ся нарід, то зробили се крім значної частини старшини, отже пануючої класи, також Запорожці, зазначуючи при тім виразно, що роблять се тому, що Москва нарушує „права і вольности“. До тогож на Україні побіч незадоволення на свою старшину панувало теж велике незадоволене на тягарі, які мусліо населене поносити через удержуване цілого корпуса

¹⁾ Источники, ст. 317.

²⁾ Источники, с. 321.

російського війська, яке до того поводилось тут так, як у здобутім краю. Певно, що не з пальця виссані ті численні жалоби і чолобитні в сій справі до правительства Скоропадського і старшини, котру остаточно ся справа так дуже не діймала¹⁾, так що Петро мусів се признати, прирікаючи однак у нагороду за поношене тих тягарів заховати всі „права і вольности“²⁾. Проте Петро, що ще в тім часі мусів провадити тяжку війну зі Шведами, не відважив ся відразу знести окремішність України, тільки почав до того приготовлювати собі опінію. Передовсім, як бачимо, старав ся незадоволене мас звернути в иньший бік — казав видіти в старшині одну причину злиднів. Звертаючи ненависть широких верстов на старшину, тим самим тероризував її змушуючи оглядати ся на поміч правительства, а тим самим бути покiрнійшою. Другим не менше успішним способом терору була нагінка на всякого рода „измѣнників“. За „измѣнника“ уважав ся кождий, хто йно коли будь перед тим стояв хоч би в як найбільше віддаленій звязи чи зносинах із Мазепою, або з котрим будь „Мазепинцем“. Взаїмні доноси на себе за зраду, за „непристойныя слова на государя“, а в слід за тим слідства і заслання продовжались безпереривно від 1709—1721 р.³⁾. Наслідком сього терору переполох на Україні дійшов до того степеня, що між народом курсували найдивоглядніші чутки, як прим. про відрубане голови гетьманови Скоропадському підчас його побуту в Москві в 1718, про повішене на гаку чернігівського полковника і т. и.⁴⁾. Підчас коли правительство так поступало з українською старшиною і взагалі з Українцями, разом із тим настановляло де лишень могло старшинами чужинців, головнож виходців волоських, сербських, чорногорських, які тут понаходили в часі т. зв. „прутського походу“ Петра. Ті власне старшини були з кожного погляду негативним чинником на Україні, а разом із тим були

¹⁾ Источники... прим. с. 264—7, 281—3, 292—4, 314—16. Я. Марковичъ, Древняя записки. Москва 1859, I; с. 462—78 (прилог. VII).

²⁾ Источники, с. 279.

³⁾ Архивъ министерства иностранныхъ дѣлъ в Москвѣ в віддѣлі „Малороссійскія дѣла“ містить у собі масу доносів, слідств, головно під 1710, 1715, 1716, 1719 і 1720 рр. Та я навіть не стану цитувати н-ри тих „дѣлъ“, бо се в данім разі ні нащо не придалоб ся. Про се требаб писати! особну працю, яка кинула би цікаве світло на настрої умів на Україні в тім часі.

⁴⁾ Модзалевскій, Слухи о назначенію Кантакузина гетманомъ Малороссіи въ 1718 г. Киевск. Старина 1904, VI, с. 451—64.

уважані правительством і самі себе уважали за підпори російського правительства, за сторожів вірності України російській державі. Ті то власне іменовані правительством старшини-чужинці були по більшій частині виною тих надужит, за які правительство робило українську управу відповідальною, хоч воно вже самим іменуванням тих старшин позбавляло українські влади юрисдикції над ними, а разом і можності запобігти всяким надужиттям¹⁾. Кидаючи такі демагогічні кличі Петро з другого боку поволі впроваджував такі реформи, які буцім то мали на цілі запобігти лихови. Такою реформою було установлене „військової і судової канцелярії“. В ґрунті річі се не було нічого нового, бож уже давно перед тим існувала на Україні як генеральна військова канцелярія, так і генеральний військовий суд — дві найвисші українські інстанції. Інновація тут полягає тільки в тім, що перед тим ці обидві інституції не були стало привязані до одного місця, та і при тім не мали такої бюрократичної канцелярської марки, яку надано їм згаданим указом із 14 падолиста 1721 р. Перед тим генеральна військова канцелярія була завсїди там, де пробував у даній хвилі гетьман, а генеральний суд звичайно переводив розправи там, де пробували спорячі сторони²⁾.

Підготовивши так для себе загальну опінію на Україні і удаючи, що зробив усе можливе для привернення ладу на Україні, а не удалось воно лише через те, що українська старшина не хоче допустити до сього, — Петро надав Українцям свою справедливу інституцію Малоросійську колеґію і віддав їй усі агенди місцевої управи: адміністрацію,¹ судівництво і стягане та заряджуване податками.

Як би для усунення останньої перешкоди новому господареві краю гетьман Скоропадський як раз у тім часі умер, а Полуботок, який не мав навіть того маленького значіння, що мав Скоропадський, котрий всеж таки носив титул гетьмана — очевидно повинен був піддати ся колеґії та ждати переведення заповіджених реформ.

В інструкції даній Велямінову поручено йому приймати жалоби на несправедливі рішення всіх судів від найнижшого аж

¹⁾ Модзалевскій, Слухи о назначеніи Кантакузіна гетманомъ.

²⁾ Д. П. Миллеръ, Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи. Суды земскіе, градскіе и подкоморскіе въ XVIII столѣтіи. Сбор. Харьк. ист. филолог. общества, 1896, т. 8, с. 79—80.

до генерального суду, стягане і заряджуване податків, охорону козаків і поспільства перед надужиттями (які тут схарактеризовано як „отягощаніе работами и трудностями“) старшин, дальше розширене тягару удержування російських військ на старшину і духовенство, надзір над генеральною канцелярією, а в 8 пункті сказано: „Чтоже въ бытность свою усмотришь касающее ся ко охраненію Малороссійскаго народа сверхъ сихъ пунктовъ, и о томъ писать и требовать указа изъ сената“¹⁾. Все, як бачимо, самі загальники обчислені лишень на агітацію серед низших верстов, а до того колегія розіслала по Україні ще від себе візване, щоб кождий, хто має які претенсії до місцевої влади, подавав жалоби в колегію, яка головно на се установа²⁾. Полуботок дуже добре розумів, яка тут лежить небезпека, коли колегія візьме на себе ролю захисника народу перед несправедливими судами. Проте видав 19 серпня 1722 універсал до старшини, „чтобы паны полковники, старшины полковые, сотники, державцы духовніе и свѣтскіе, атаманы и прочіе урядники отнюдь не дерзали козакѡвъ до приватныхъ своихъ работизнъ принуждать и употреблять“. „А если хто выше писанному, — говоритъ ся дальше, — явится прислушень, и то будетъ на него донесено и въ правду доказано будетъ, таковой безъ пощады, какого бы не былъ чина, знатно наказанъ будетъ“. Дальша часть того універсала, посвящена найбільш пекучій справі, яку головно всюди висувало правительство на перший плян, а то судам. „Также и суды вездѣ по полкамъ должны быть устроены со всякимъ надлежащимъ порядкомъ, такъ, чтобы тяжебныя дѣла судья судилъ не самолично, но съ участіемъ и другой старшины и безурядовыхъ, только бы честныхъ и разумныхъ людей... и чтобы тѣ дѣла рѣшались такимъ совмѣстно, совѣстно и по правдѣ, какъ требуетъ законъ и необходимость, безъ всякого пристрастія и безъ вымогательства, никому не наровя, ни на кого не посягая“. Тим самим способом повинні відбувати ся розправи і по всіх низших судах, а головно по тверезому³⁾. Видно, Полуботок за всяку ціну бажав усунути через поліпшене судів нарікання на місцеву Теміду і тим способом не дати Велямінову причини до вмішування в українські справи

¹⁾ Источники, с. 325.

²⁾ Костомаровъ, Павелъ Полуботокъ. Истор. монографіи и изслѣдованія т. 14, с. 261.

³⁾ Я. Ш. Павелъ Полуботокъ, полковникъ Черниговскій. Киевск. Старина 1890, кн. 12, с. 527—8.

як посередника між старшиною і козаками та посполитими. Так само як з окликом справедливості по судах виступила колегія проти дотеперішнього стану річий на Україні, виступив і Полуботок в його обороні. Та я тут не хочу детально обговорювати тієї боротьби між Веляміновим і Полуботком, у якій останній на якийсь час хоч позірно взяв був верх.

Правительство в інструкції даній Велямінову збуло замірені реформи на Україні лишень кількома нічим конкретним не виясненими фразами, які могли служити Велямінову лишень загальною директивою. Судячи однак по його енергичній діяльності зараз із самого його приїзду на Україну ¹⁾ і маючи на увазі 8 пункт його інструкції, можна було сподіватись, що він напевно виступить з якимсь конкретним проектом реформ, чи там із програмою дальшої роботи. Так воно дійсно і вийшло. Велямінов виступив справді з проектом, знаним під назвою „пунктів Велямінова“ ²⁾, та сей проект показував у реформаторів досить оригінальне розуміння сеї реформи.

Всіх пунктів дванацять. Виготовив їх Велямінов десь із кінцем 1722 р. і їздив із ними при кінці січня до Петербурга ³⁾, де подав їх цареві 31 марта, а вже 5 цвітня цар переглянув той еляборат і дав резолюції на кожний пункт з осібно. Ті царські відповіді що до категоричности відповідають вповні тонови меморіялу. По змісту меморіал розпадає ся на дві частини; більша часть, 7 пунктів: (1—6 і 9) присвячена виключно податкам і добрій контролі над їх стяганєм, друга за те в звязку з двома

¹⁾ Я. Ш. Павель Полуботокъ, с. 528—9.

²⁾ Сї пункти знайшла в харківськїм Архїві Малоросс. кол. під ч. 995 і в перве помістила разом зі статєю про них у Київ. Стар. за 1888 р. кн. X. д. А. Єфименко п. з. „Двѣнадцать пунктовъ Вельяминова“. В друге вони надруковані в збірнїм виданїю писань сеї авторки „Южная Русь. Очерки, изслѣдованія и замѣтки. Изд. Общества им. Т. Г. Шевченка. Спб. 1905 т. II. с. 126—143“. В тїм же архїві є друга копія (тамто теж копія) тих „пунктів“ слово в слово схожа з попередньою, тільки-ж тут є також відповіді Петра на кожний пункт з осібно і указ сенатський до Велямінова, в якого основу лягли ті царські дописки. Тому, що А. Єфименко помістила „пункти“ з деякими відмінами (прим. пункт 4) і до того, так сказати в змодернізованій трохи формі, як також тому, що царські відповіді, які, о скільки знаю, доси нїде не були оголошені, творять із пунктами цілість, вважаю потрібним помістити їх тут, як також згаданий указ із 16 цвітня 1723 р. Що до самої статї, то авторка обмежуєть ся в нїй головню до подання змісту поодиноких пунктів, свого-ж погляду про них не висловляє з виїмком 8 і 10, де закидає російському правительству незнанє українських справ.

³⁾ Я. Ш. Павель Полуботокъ, с. 530.

важними суспільними питаннями є одним актом обжалування опозиційної генеральної старшини, головнож Полуботка. Перейдім до першої часті.

В першій пункті запитує автор проєкта, чи брати податки і дальше до державної каси, так як се роблено в попереднім році і яким способом, чи однаково зі всіх полків, чи по давньому, бо після інформацій зборщиків не у всіх полках однакові налоги, Під тим пунктом Петро написав: „Збирать, такъ какъ збирано, а жалованья давать по Хмелницкова пунктамъ“. У другім пункті пропонує Велямінов такі данини як: покуховне, показанщину, медову і тютюнову десятини, військову частъ із млинів і взагалі данини, які доси брались лишень від козаків і посполитих, а власне ту частъ данин, яка йшла на гетьмана і на старшину, розширити також на тих, що доси сього не давали т. є. на старшину, знатних козаків, монастирських і церковних державців. Дальше в 4 пункті звернено увагу на те, що на Україні доси бере ся покуховне тільки від вишинкуваних на місці куф горівки, а з куф, які висилано в значнім числі (по 100 і 200) на продаж до Росії, не платить ся „покуховного“, а тільки „скатного“ (від бочки) по 20 і 25 коп.; проте запитує автор „пунктів“, чи не можна би жадати покуховного і від тих гуртівників, так само як і від шинкарів. На обидва сї пункти цар згодив ся. В 6 пункті говорить ся про те, що з гетьманських маєтностей (на булаву) збирано різні податки головно в натураліях, як домашні вироби, а також домові звірї. Проєктодавець запитує, що з тими данинами робити, додаючи при тім, що данини в натураліях особливо в домових звірях у високім степені недогідний, бо потребує поміщення, поживи і т. д. Іntenцію очевидно зрозуміли, бо під тим пунктом цар написав: „брать денгами, толькобъ не тягостно“. З пункт пропонував т. зв. „оброчныя статьи“ віддавати і дальше на відкуп, як се було доси, а в 5 питав Велямінов, що робити з київським магістратом, який опираючись на царських привілеях обстає при тім, що своїми данинами він сам має заряджувати. На се Петро замітив: „Прислать с привилегей і куды держать расходы імянно“. В кінці 9 пункт обговорює потребу контрольорів по одному на полк над зборщиками „изъ ихъ же людей“ і просить назначити таких контрольорів. Під тим пунктом підписано: „Определитъ изъ ундеръ-аеицеровъ добрыхъ изъ отставныхъ“.

Отже колегія в оподаткованню українського населення не завела жадної нової системи в обложенню податками. Заплутані відносини

в тім напрямі, які були перед тим, так і лишились. Про якусь певну норму, по якій плачено б данини, годі тут щось сказати. Вже сама колегія в першій пункті потвердила, що не всі полки однаково платять, при чім, розуміє ся, не ходило тут про рівну загальну суму, що при різній величині полків була-б просто неможливою, але очевидно про високість податків менше-більше рівних одиниць господарських по різних полках. На підставі „Репорту въ Ревизионъ-кантору із Малороссійской колегії оприходе и расходе денежной казны“ за 1724 р, отже о рік пізнійше, можна ствердити, які великі різниці заходили між сумами заплаченими за один і той самий протяг часу (третина року) різними сотнями. І так за „майську треть“ з Волинської сотні Чернігівського полку вплинула загальна сума податків 36 руб. 60 коп. а з Київської сотні тогож полку 215 руб. 80 коп., отже майже 6 разів більше. Та се ще можна пояснювати неоднаковою величиною сотень ріжним степенем заможности податників і т. д., хоч усе таки різниця видаєть ся за велика. Але як пояснити, що за „майську треть“ тогож року із бокланської сотні, зі Стародубського полку зібрано 7 руб. 35 коп., підчас коли з Коропської сотні Чернігівського полку було 226 руб. 92 коп.? А ще труднійше зрозуміти, яким способом за той сам протяг часу зібрано з полтавської сотні 8 руб. 83 коп., а з Кременецької сотні миргородського полку аж 2.276 руб. 92 коп.¹⁾ Правда, колегія запровадила зміни і то досить значні, бо обложила податком ті одиниці і групи, які його доси не платили — старшину і духовних державців. При тім запровадила також покуховне на горівку на експорт, що також відбило ся головно на старшині, котра могла продукувати горівку на більші розміри. Таке наложене податку на старшину було зовсім оправдане, бо на старшину перейшла тепер уся економічна сила краю. О скільки однак низшим верствам, за які так горячо заступалось правительство, було лекше від того, що і старшина платить разом із ними, се також трудно зрозуміти, бо як посполиті так і козаки ті самі тягарі поносили як і перед тим із виїмком хиба кількох дрібніших данин, знесених Петром при підписуваню „пунктів“ Велямінова. Правительство поза всіма тими шумними кличами мало тільки фіскальний інтерес на оці.

Переходимо до другої часті пунктів Велямінова, які відносять ся до старшини в справі її становища до колегії і до козаків і посполитих.

¹⁾ Архивъ Малороссійской колегії въ Харьковѣ, ч. 17225, 1.

В 11 пунктї жалує ся Велямінов на її пасивний опір проти жадань Малоросійської колегії. Се проявляєть ся так, що генеральна військова канцелярія не дає колегії жадних статистичних відомостей про побори на Україні, про число данин, козацькі компути і т. д. Проте просить колегія, щоб могла зносити ся з місцевими властями без посередництва ген. військової канцелярії, бо тим способом зможе діставати інформації, яких їй потрібно. На се була резолюція: „Взять вѣдомость (у ген. в. канцелярії) и когда надобно будетъ, посылають и мимо“ (г. в. канц.). В 8 пунктї обжаловував Велямінов старшину за насильне вписуванє козаків у підданство. На се подано в колегію дуже багато жалоб, і для справдженя, чи жалоби основані на правді, генер. військова канцелярія не прислала козацьких реєстрів, мотивуючи се тим, що старих реєстрів нема, а в нових реєстрах чолобитчики не вписані. Колегія мусіла висилати офіцерів по ріжних місцевостях для переслухання чолобитчиків і ті слідства виказали, що діди і батьки покривджених, а навіть деякі з них самі відбували козацьку службу, а потім насильно вписано їх у посполитих. Проте колегія запитувала, як з ними поступити і що робити на будуче, коли таких насильно в підданство вписаних козаків зголосить ся більше. Петро написав: „Послать указъ, чтобъ конечно прислали (реєстри). А которые явятца подлинные козаки, такихъ по челобитью ихъ вписать в козаки“. В 10 пунктї жалує ся Велямінов на Полуботка і генеральну старшину, що вони без згоди Велямінова 15 грудня 1722 розіслали грізний універсал звернений проти непослушних панських підданих. Під сим пунктом цар підписав: „Для отвѣту быть сюды Полуботку, Савичу и Чернышу (а когда сюды придутъ, то на ихъ мѣста выбрать добрыхъ колегіи тамошней)“. В кінці в 12 пунктї Велямінов обжалував Полуботка, що він не приказує полковникам, аби вони всякі універсали предкладали російським комендантам для сконтролюваня, чи ті універсали згідні зі своїми копіями, які знов прислала М. колегія комендантам. На се була резолюція: „Всѣ указы подписывать обще, а безъ коллежской подписи никуда никакихъ указовъ не посылать“.

В останніх пунктах, а головно в 11 і 12 відбиваєть ся та боротьба, яка вела ся той цілий час між М. колегією і генеральною старшиною, при чім, як видно, ся остання проявила багато енергії, а навіть зважилась нарушити явно царський указ, не вважаючи на те, що Петро надзвичайно остро поступав із „ослушни-

ками указовъ“, будь вони хто будь. Таким нарушенем указу було видане без згоди М. колегії універсалу „повелѣваючи пп. полковникамъ всѣмъ въ полкахъ своихъ перестерегати на крѣпко, чтобы поспольство въ подданствѣ застающее не показывало никакого самовольства противъ владѣльцовъ своихъ — а гдѣ бы отъ какихъ небудь подданныхъ могло происходить легкомысленное самовольство и противность, то оныхъ брать въ тюремное заключеніе, и по разсмотрѣніи вины, карать нещадно“¹⁾. Се становище ген. старшини, як се впрочім бачимо з озлобленого тону тих пунктів, значно утруднювало М. колегії її роботу хоч би тим, що колегія не діставала потрібних їй відомостей, а через те мусіла розсилати своїх людей по краю, що потягало за собою і страту часу і коштів. При тім російські офіцери не знаючи місцевих відносин, до того ще при неприхильности провінціальних властей, не могли своєї задачі виконати як слід. Се й спонукало Петра зробити останній крок у напрямі обмеження української управи. Доси М. колегія хоч і була на Україні, все таки стояла поза українською управою, а зносити ся з місцевими властями могла тільки через ген. військову канцелярію. Тепер Петро, наказавши всі документи підписувати разом членам обох інституцій, злучив М. колегію і ген. військову канцелярію в одну цілість, при чім ген. канцелярія тратила до решти всяке значіння, а крім сього Велямінов одержав право безпосередних зносин із полковими канцеляріями, коли-б у якім будь випадку ген. старшина була йому через щось недовідна. Значить, від тепер М. колегія була вже не контрольною російською інституцією, а властивою українською управою.

Всі змагання Полуботка і старшини до оборони автономії, хоч вони й визвали в тім напрямі акцію більших кругів української старшини (доказом чого були так звані „коломацькі чолобитні“ до царя про дозвіл на вибір нового гетьмана і знесення ново наложених податків²⁾), — всі ті змагання не могли мати виглядів на успіх, бо були позбавлені підпори у широких верств козацтва і поспільства. В тім часі процес поступенного поневолення тих мас через старшинську верству зайшов уже досить далеко, а через те зроста і ненависть тих покривджених до старшини, що при кожній нагоді об'являлось розрухами і непослухом під-

¹⁾ Я. Ш. Павель Полуботокъ, с. 530.

²⁾ Приложение къ „Кіевской Старинѣ“. Кіевъ 1890, с. 104—110, Коломацкія челобитныя.

даних своїм державцям. Тій власне справі присвячені 8 і 10 пункти велямінівського меморіалу. А що звичайно привід до тих несупокіів давали і ставали на чолі того руху ті козацькі елементи, які в той або иньший спосіб попали між посполитих, тому оба сі пункти творять одну цілість. Наслідком деяких причин і „бунт“ посполитих проти державців і справа „ишущихъ козачества“ прибрали як раз у тім часі більші розміри, ніж се було коли будь перед тим. Що до першого, то роздавніцтво сіл свободних посполитих ріжним особам старшинської верстви дійшло в часі дванацятилітнього гетьманованя Скоропадського до свого апогея. Після реестру зладженого російським правительством у 1738 р. роздав сам Скоропадський ріжним людям „до ласки військової“ 97 сіл і присілків з 2.832 дворами, а його полковники в тім часі роздали 20 сіл з 680 дворами, отже разом 3.582 дворів¹⁾. Значить, коло 18.000 людей опинилось через який десяток літ у залежности від державців, число як на тодішне населенє дуже велике. Иньша річ була з козаками переписаними в посполитих, що в браку якоїсь виразно зазначеної демаркаційної лінії між одними і другими не було нічим надзвичайним. Справедливо піднесено, що старшина мала досить на се легальних способів і не потребувала жадних надужить до переписування козаків у підданство, як се виходило би з 8 пункту²⁾. І фактом було, що дуже багато козаків переходило навіть добровільно в підданство до якого будь пана. Се діялось наслідком тягарів, які завдяки Петрови поносили козаки. Оплачуючи такі самі податки, як і свободні посполиті, даючи на рівні з посполитими „консистентські дачі“, козаки мусіли ще крім сього відбувати воєнні походи, а що гірше, десятками тисяч що року ходили на „копальні і лінійні роботи“, а при тім усім матеріально нічим не стояли ліпше від посполитих. Все те одначе не перешкодило тому, щоб на агітацію правительства як посполиті, що попали в залежність від державців, так і козаки, що стали посполитими, не відповіли розрухами і чолобитнями на старшину сподіючись повернути собі свободу — про ілюзії між масами не трудно. І се було знаменитою зброєю в руках правительства проти української автономії.

Та щож зробив Петро для тих, які йому віддавали неоцінену услугу? Про справу відносин між державцями і підда-

¹⁾ Сборникъ императорскаго русскаго Историческаго Общества. Т. 120. Бумаги кабинета министровъ... с. 218—230.

²⁾ Южная Русь т. II, с. 135.

ними ні словом не згадав. Зрештою видно з 10 пункта, де Велямінов обжаловує Полуботка не за його становище супроти поспільства, а за те, що він своїм універсалом шкодить інтересам правительства. Та і щож міг зробити Петро, який у Росії знищив останки свободи на пів свободних „крестян“, порівнявши їх з несвобідними „холопами“¹⁾, для українського поспільства, якому навіть пізніше генеральна канцелярія признавала право свободного переходу²⁾? Впрочім український простий народ домагався повної свободи, а російське правительство навіть не вміло би було собі уявити якогось „благоустройства“ без кріпацтва. Щож до вписаних посполитих козаків, то Петро здобувся лишень на те, що приказав їх на ново вписати в козацькі реєстри, не вказавши навіть, як поступати на будуче з такими „ищущими козачества“, хоч в 8 пункті виразно стояло таке запитанє. Та не тільки не усунув причини, для якої козаки попадали між посполитих, але, як можна судити, він іще більше замішав у сю справу, бо такий перехід тісно лучився з аграрним питанєм. Козак входячи між посполитих, землю свою продавав або під певними умовами відступав державцеві, який в заміну за се сповняв деякі зобов'язання супроти козака. Колиж тепер такий посполитий відзискував право козака, щож у такім разі мало бути з його землею, без якої він не міг сповняти своєї служби?

Так випали в дійсности проголошені Петром реформи на Україні. Хоч се вже вияснено не раз, що реформ властиво не було жадних крім фактичного знищення Переяславського договору³⁾, то все таки я вважав потрібним занятися тими питаннями, бо ще й доси панують погляди про пункти Велямінова, де говориться, що „Петръ хочетъ приобщить и малорусскій народъ къ тому великому благу, которое онъ творить для своей родины, творить, не щадя себя, ни другихъ“⁴⁾.

В кінці поміщаю з вияснених висше причин пункти Велямінова і відповіді на них Петра разом із сенатським указом із 16 цвітня 1723 р.

¹⁾ С. О. Платоновъ, Лекції по русской исторіи. Спб. 1904, с. 427.

²⁾ Архивъ Мал. колегіи Н-р. 70.358.

³⁾ М. С. Грушевскій, Очерки исторіи украинскаго народа. Спб. 1904, с. 299—302.

⁴⁾ Южная Русь, т. II, с. 128.

1723 года апрѣля 6 дня.

В докладъ пункты.

1. В Малой Россіи зборы какъ были начаты собирать в казну Вашего Величества сочинения колегіи до получения указа іс Правительствующаго Сената, нинѣ оны по прежнему бы собирать все в казну Вашего Величества. І ежели собирать, то такимъ образомъ, какъ зборщики показали, іли збирать во всѣхъ полкахъ и сотняхъ равнымъ образомъ, понеже помянутые зборщики показали, какъ в полкахъ, такъ і в сотняхъ зборы не равныя.

2. Покуховное, показанщина, пчелная, табачная десятины, с мельницъ войсковая часть, такожъ и протчіе зборы, какъ видно по зборщиковымъ вѣдомостямъ, прежде сего збирались в Малой Россіи на гетмана, на полковниковъ, сотниковъ и протчею старшину с казаковъ убогихъ и посполитыхъ людей, а старшина и знатные казаки и войсковые товарищи і монастырскіе и церковные владѣльцы, которые у себя имѣютъ козаны, пчелы, тобакъ, мельницы і другіе заводы, противъ помянутыхъ козаковъ и посполитыхъ надлѣжащихъ зборовъ не платили; а нинѣ оны со всѣхъ ли равнымъ образомъ собирать?

3. Оброчные статьи, которые прежде сего в Малой Россіи были на откупѣ, нинѣ охочимъ людямъ, ежели кто пожелаетъ взять на откупъ с торгу і з наддачи отдавать ли, понеже із малоросійскихъ обывателей і прежде сего в Малоросійской колегіи об отдаче имъ тѣхъ статей на откупъ требовали указу.

4. Во всей Малой Россіи покуховное беретца токмо с шинкарей с вышинкованныхъ куоъ, а малоросійскіе тамошніе обыватели многіе продаютъ вино прѣзжающимъ із великоросійскихъ городовъ куоъ по сту, по двесте и болше, а покуховного какъ беретца с вышинкованной куоы не платятъ, токмо скатного по 20, и по 25 копѣекъ. А оны с такихъ продавцовъ іли купцовъ противъ вышинкованной куоы покуховное равнымъ образомъ брать ли?

5. В Киевѣ да ратуши имѣютъ быдъ разнаго званія зборы, на которые той ратуши войтъ с мойстратомъ объявили в Малоросійской колегіи Вашего Императорскаго Величества жалованныя грамоты, чтобъ тому збору для всякихъ ихъ отправленей быть при той ихъ ратуше, а нинѣ тѣ ихъ ратушныя зборы противъ другіхъ малоросійскихъ ратушъ в казну Вашего Величества собирать ли?

6. З гетманскихъ маестностей збираны гетману на булаву и на кухню, зборы, кроме денежныхъ и хлѣбныхъ зборовъ шубы, сапоги козлины, чулки, рукавицы, полотна, сани, телеги, всякая пряжа, янца, яловицы, бараны,

гуси, утки, капуста и прочіе зборы томужь подобные, которые прежь сего употреблялись в домъ гетманской на свое домовые росходы, а нинѣ оное по смерти гетманской с тѣхъ маетностей собирать ли? І ежели собирать, на какие росходы употреблять, понеже скотину и птицы ежели держать, то на кормъ онымъ птицамъ хлѣба в росходъ употреблятьца будетъ не малое число. А ежели впредь оного не собирать, то нынешнее собранное куда употребить?

7. По поданнымъ в Малоросійскую коллегію доношениямъ отъ малоросійскихъ обывателей, содержащихъ во оной коллегіи под карауломъ не поповъ и іе прочіихъ чиновъ тамошние малоросійские обыватели в непристойныхъ словахъ касающихся ся к Вашей імператорского Величества чести, по которымъ доношеніямъ во оной коллегіи, кемъ надлѣжитъ разыскивано, а по розыску оное за ними и явилось; іе такими что чинить?

8. Изъ малоросійскихъ посполитыхъ людей быють челомъ в коллегіи на генеральною і протчаю старшину и на другихъ владельцовъ, что дѣды и отцы ихъ а изъ нѣкоторыхъ и они, челобитчики, многие годы служили казацкую службу и были в разныхъ походахъ, а старшина изъ той казацкой службы написалъ ихъ, а другихъ и по неволи взяли к себѣ в подданство. По которымъ ихъ прошениямъ писано не коллегіи к полковнику Полуботку і генеральной старшинѣ, дабы они в коллегію прислали извѣстіе: оные челобитчики дѣды и отцы ихъ с козаками по реестру написаны-ль? На что отвѣстиемъ объявили: давныхъ де казацкихъ реестровъ у нихъ не сыскано, а которые есть реестра и по темъ именъ ихъ челобитчиковыхъ нѣтъ, чего ради в тѣ села, гдѣ оные челобитчики жителство имѣють для розыску тамошними і старонними старинными козаками и мужиками посланы не коллегій оборъ-аицеры. А по розыскамъ тѣхъ аицеровъ показано, что тѣхъ челобитчиковъ дѣды, отцы и родственники ихъ, а нѣкоторые изъ нихъ челобитчиковъ казацкую службу служили и в походахъ бывали, а старшина-де нѣкоторыхъ не тѣхъ челобитчиковъ в подданство к себѣ взяли поневоли. Нине оные челобитчики в коллегіи просятъ, дабы имъ по прежнему не подданства быть в казацкой службѣ. И по тѣмъ ихъ прошеніемъ и розыскамъ оныхъ челобитчиковъ, такожъ и впредь ежели будутъ такіежь подавать о томъ прошеній іе подданства по прежнему в казацкую службу определити?

9. По пунктамъ гетмана Богдана Хмельницкаго і на оное в рѣшительныхъ въ 7-омъ пункте, показано: В Городѣхъ быть урядникомъ войтамъ, бурмистрамъ, раицамъ, лавникамъ и доходы всякие денежныя, хлѣбныя збирать на Ваше Императорское Величество и отдавать в казну тѣмъ, котрые от Вашего Величества присланы будутъ, да тѣмже присланнымъ надъ тѣми зборщиками смотреть, чтобъ дѣлали правду. А нинѣ по указу Вашего Величества изъ малоросійской коллегіи для збору денегъ и хлѣба и про-

чего зборщики из ихже людей определены во все малоросійские полки, а для усмотрения надъ тѣми зборщики, чтобъ в томъ зборе дѣлали правду, надлежить (определить). Ис какихъ чиновъ Ваше Величество изволите десять человекъ добрыхъ, чтобъ в каждомъ полку было по одному человеку? А бес такихъ нарочно к тому дѣлу определенныхъ за тѣми зборщики колегіи усмотреть не можно, понеже многие малоросійские города отъ Глухова илѣются быть в дальномъ разстояніи.

10. По указу Вашего Величества іс правительствующаго Сената велено имѣ с черниговскимъ полковникомъ Полуботкомъ і генеральною старшиною во всѣхъ ихъ дѣлахъ присутствовать и смотреть, дабы ничего противного Вашего Величества интересу чинено не было, і буде что усмотрю, того имѣ не позволить. А прошедшаго 1722 году декабря 15 дня оной полковникъ и генеральная старшина требовали отъ меня совѣту, чтобъ послать во всю Малую Россію універсалы в такой мѣре: извѣсно — де имѣ учинилось, будто посполство подданные лехкомысленныя показывая самоволство, не хотятъ владѣльцомъ своимъ надлежащего отдавать послушанія. И ежели гдѣ оныхъ подданныхъ имѣлабъ противность, такихъ брали в тюрьмы и по рассмотренію вины нещадно публично наказовали. Что я усмотря объявля имѣ, полковнику и генеральной старшинѣ, дабы они того не чинили, понеже усмотря то протчая старшина стануть посполству противъ прежняго чинить не малыя тягости без всякой вины. А объявлять имѣ, дабы они прежде, ежели кто ис такихъ чинить своимъ владѣльцамъ противности, і о такихъ бы прежде освидѣтельствовались, а посвѣдѣтельству учинили таковымъ штрафъ, кто чему достоинъ будетъ а не всемъ бы такой страхъ объявлять. Токмо онѣ полковникъ и генеральная старшина не принявъ того моего совѣту оныя універсалы въ Малую Россію послали. И ежели впредь оная старшина будутъ чинить такіежъ отправленій без моего совѣту, и в томъ какимъ образомъ с ними поступать?

11. В Малоросійской колегіи надлѣжитъ для всякихъ отправленій имѣть обстоятельныя вѣдомости о малоросійскихъ зборахъ, також к расположенію квартиръ на драгунские полки о дворовомъ числѣ да імянные наличные списки о козакахъ обрѣтающихся во всей Малой Россіи і о протчемъ, которыхъ многократно требовано от полковника Полуботка и генеральной старшины, токмо они такихъ вѣдомостей в колегію не дали. А нинѣ ежели прилучитца із Малоросійской колегіи взять іс которого полку ко исправленію Вашего Величества дѣлъ какия вѣдомости или о чемъ справитца, і ддятого в тѣ полки к полковникамъ или к кому надлѣжитъ, указы із Малоросійской колегіи мимо генеральной старшины посылать ли?

12. Указомъ Вашего Величества іс Правительствующаго Сената в Малоросійскую колегію объявлено о бытіи в малоросійскихъ полкахъ определеннымъ із Сената комендантамъ а именно: в Стародубѣ, в Чернигове,

в Переясловле, в Полтаве, которые в тѣ полки и прибыли. А велено тѣмъ комендантамъ, будучи в оныхъ городѣхъ, присланные от полковника Полуботка і генеральной старшины к тамошнимъ малоросійскимъ полковникомъ указы и универсалы с присланными к тем комендантамъ іс колегіи с такихже указовъ и универсаловъ копиями свидѣлствовать, а по свидѣтельству ежели будутъ несходны, то оныхъ до действия не допускать. О чемъ я писменно предлагал полковнику Полуботку и генеральной старшинѣ, дабы они в те полки к полковникамъ послали от себя указы, чтобъ тѣ полковники оныхъ комендантовъ присланные к нимъ от нихъ, генеральной старшины, указы і универсалы объявляли. Токмо онаго онъ, полковникъ, не учинилъ, а объявилъ в коллегію промеморию, что о объявленіи тѣмъ комендантовъ оныхъ универсаловъ указу Вашего Величества они у себя собственного не имѣютъ. Того рады дабы указомъ Вашего Величества повелено было оному полковнику и генеральной старшине объявить, дабы они впредь по предложению в Малоросійской коллегіи во отправленіи Вашего Величества дѣлъ имѣли отправленіе безо всякихъ отговорок, дабы затѣмъ во отправленіи предложенныхъ на оную коллегію дѣлъ не имѣло быть остановки.

Подъ оными пунктами приписано тако: Степанъ Вельяминовъ¹⁾.

Подъ тѣмиж пунктами подписано собственною его Императорского Величества рукою тако:

На забыть о компанейщикахъ и сердюкахъ.

Да на особомъ листе писано собственною его Величества рукою тако: на „1., збирать такъ какъ збирано²⁾, а жалованья давать по Хмелищкова пунктамъ.

на „2., брать со всѣхъ равно.

на „3., Отдавать охочимъ с торгу.

на „4., брать равно.

на „5., Прислать с привилегей і куды держать расходы імянно.

на „6., брать денгами, толкобъ не тягостно.

на „7., Разыскивать в правду і чинить чему достойны, но смотрѣть того, что и злости проиходить такихъ наказывать, а что с проста³⁾, то вытолковать ему а ненаказывать.

на „8., Послать указъ, чтобъ конечно прислали. А которые явятца подлинны казаки, такихъ по челобитью ихъ писать в казаки.

¹⁾ В ділі № 995 лист 1—4 містять ся слово в слово ті самі „пункти“ тільки без послѣднього речення з підписом, зате на долині дописано: Таковы пункты поданы его Императорскому Величеству в Санктъ Питербурхе марта 31 дня 723-го года.

²⁾ В рукописи: збирана.

³⁾ В рукописи: просто.

- на „9.“ Определить изъ ундеръ аенперовъ добрыхъ и з отставныхъ.
 на „10.“ Для отвѣту быть сюды Полуботку, Савичу и Чернышу (а когда сюды прибудуть, то на ихъ мѣсто выбрать добрыхъ колегій тамошней).
 на „11.“ Взять вѣдомость, и когда надобно будетъ посылать і мимо.
 на „12.“ Всѣ указы подписывать обще, а безъ коллежской подписи никуды никакихъ указовъ не посылать. І о семъ послать изъ Сената указъ. 1723 апрѣля 5 дня в ъностранный колегіи.

Да под оною Его Величества собственною рукою особо написано : зборы, которые можно отставить :

записное от казановъ ; от казановъ, что медъ ситят ; с возовъ за пропускные квиты ; от приѣзжихъ за мѣсто ; с продажи лошадей и протчай скотины ; с привозного всякого хлѣба ; † с продажи хлѣба ; с мещанскихъ и посполитыхъ людей с лошадей ихъ работныхъ, такожъ ие тѣхъ, с корорыхъ беретца смотря по пожиткамъ ; Мазещина с посполитыхъ людей ; празничное от казаковъ и мужиковъ ; † с ратушныхъ подданныхъ от пары воловъ и лошади ; с подсаседковъ казацкихъ и мужичкихъ ; † броварное с варъ пива с козаковъ и мужиковъ ; от резницкихъ каморъ, что биралось сала от бобылей не ижьющихъ грунтовъ ; с пѣшихъ людей с хать ; стацею с посполитыхъ людей ; стацею с подсаседковъ конныхъ и пѣшихъ ; с казаковъ с каждого двора ралець. Под тѣмъ подписано собственною его Императорского Величества рукою тако : кромѣ крестиковъ все отставить 1723. апрѣля 5. В ъностранный колегіи.

Апрѣля 16 дня.

Указъ колегіи малоросійской.

1. По прежнему указу и по инструкцій данной тебѣ прошлого 722 году мая 16 дня, в Малой Россіи всякие доходы денежные и хлѣбные, о которыхъ показали зборщики збирать в казну урядникомъ и воштомъ малоросійского народа такъ какъ збирано. І принимать у нихъ определеннымъ в Малоросійскую колегію и іе тѣхъ зборныхъ денегъ жалованье давать по пунктамъ Богдана Хмельницкого і по выше помянутой инструкціи. А чтоб оны зборщики дѣлали правду и от отписей нечего не брали противъ тѣхже Хмельницкого пунктовъ, определить в назиратели в каждой полкъ по одному человекъ изъ ундеръ аенперовъ добрыхъ із отставныхъ, которые даны будутъ изъ Военной колегіи.

2. Зборы с куотъ, с казановъ і табачинная десятина, войсковая часть и протчие, которые по зборщиковымъ вѣдомостямъ прежь сего збирались

в Малой Россіи на гетмана, на полковниковъ, сотниковъ и протчую старшину с казаковъ убогихъ и с посполитыхъ людей, а старшина и знатные казаки и войсковые товарищи і монастырскіе церковные владѣльцы, которые имѣють у себя казаны, пчелы, табакъ, мелницы и другіе заводы, а противъ помянутыхъ казаковъ и посполитыхъ надлежащихъ зборовъ не платили, с такихъ со всѣхъ брать равно от вышнихъ и до нижнихъ чиновъ не виключая никого.

3. Оброчные статьи, которые прежде сего были в Малой Россіи на откунахъ и из Малороссійской колегіи требовали и требовать будутъ малороссійскіе обыватели об отдаче тѣхъ статей на откупъ, такіе отдавать охочимъ людямъ с торгу по указу.

4. С малороссійскихъ обывателей, которые продають вино приѣзжающимъ изъ великороссійскихъ городовъ малимъ и великимъ числомъ куеъ, а покуеныхъ денегъ противъ того, какъ беретца с шинкарей с вышинкованныхъ куеъ не платять, а платять по 20 и по 25 копѣекъ, с тѣхъ с такого вина в отвозъ брать равно какъ с вышинкованныхъ куеъ.

5. О разныхъ зборахъ ратушскихъ в Кіеве, на котрые вонтъ с магистратомъ в Малороссійской колегіи объявили жалованныя грамоты, что тотъ зборъ для ихъ отправленей отданъ на ратушу, о томъ прислать из Малороссійской колегіи для опредѣления в Сенатъ привилегей копіи і куды держатца расходы імянно.

6) В мѣсто прежнихъ зборовъ, которые збираны з гетманскихъ маетностей гетману на булаву і на кухню (кромѣ денежныхъ і хлѣбныхъ) за шубы, сапоги козлины, чулки, рукавицы, полотна, сани, телеги, за пряжу и за всякую живность и протчае, нинѣ за то брать денгами положа настоящую нетягостную цену.

7. Которые в Малороссійской колегіи, по доношеніемъ малороссійскихъ обывателей, содержатца из поповъ и другихъ чиновъ в непристойныхъ словахъ касающихся к нашей чести и с розыскомъ оное за ними явилось, или впрעדъ такіе явятця, и оными розыскивать в правду и чинить чему достойны; но смотреть того, что из злости происходитъ, такихъ наказивать, а что с проста, то вытолковать ему а не наказивать.

8. Которые ис посполитыхъ людей бьютъ челомъ, чтобъ имъ быть в казацкой службѣ по прежнему для того, что дѣды ихъ і отцы, а нѣкоторые и сами челобитчики прежде сего служили в казакахъ многие годы и были в походахъ, а старшины-де и другіе владѣльцы написали ихъ, а иныхъ и по неволе взяли к себѣ в подданство, того рады для подлинной о таковыхъ справке из войсковой канцеляріи взять с прежнихъ давнихъ і с нинешнихъ казацкихъ реестровъ списки, а чтобъ оные присланы были конечно немедленно, о томъ к полковнику Полуботку і к генеральной старшине указывать из сената посланъ. А в Малороссійской колегіи с тѣми

реэстрами справляватца; и с которых дѣды и отцы и сами челобитчики в казацкой службѣ прежде были написаны, тѣхъ по ихъ челобитью писать в казаки по прежнему. А буде прежнихъ давнихъ реэстровъ не сыщется, о такихъ свидѣлствовать малоросійскими жителями, и ежели по подлиннымъ свидѣлствомъ, которыхъ дѣды и отцы или сами челобитчики в казацкой службѣ были, тѣхъ по тому же писать в казаки.

9. Что же полковникъ Полуботокъ и старшины не взирая на данные имъ наши указы послали нѣкоторые универсалы безъ совѣту с тобою, того ради велено для отвѣту быть сюды полковнику Полуботку и ис старшинъ Савичю и Чернышу и о томъ к нимъ посланы указы из сената.

10. В Малоросійской колегіи всякому отпращиванию имѣть обстоятельныя вѣдомости о малоросійскихъ зборахъ, такожъ к расположенію квартиръ на полки о дворовомъ числѣ и імянные наличные списки о казакахъ обрѣтающихся ся во всей Малой Россіи и о протчихъ. И понеже в пунктахъ твоихъ объявлено, что оныхъ многократно требовано от полковника Полуботка и генеральной старшины, токмо-де они в колегію недали, того ради у полковника Полуботка и генеральной старшины тоя вѣдомость взять, во умедление же оной, или когда надобно будетъ в колегію из которого полку ко исправленію по указу дѣлать такие вѣдомости, или очемъ справки, то посылать и мимо генеральной старшины.

11. Полковника Полуботка¹⁾ и генеральной старшины посылаемые к полковникомъ всѣ указы и универсалы, которые когда имѣютъ быть посланы о какомъ генеральномъ положеніи и публикованіи какихъ указовъ: о нарядахъ войска о зборахъ денежныхъ и хлѣбныхъ о публикованіи смертныхъ экзекуцій и публичныхъ наказанійхъ, о накладкахъ на посолство и о другихъ важныхъ дѣлахъ подписывать обще, а безъ коллежской подписи никуда никакихъ указовъ не посылать и по нихъ в городѣхъ не дѣйствовать; а о протчихъ, которые не касаются до какого генерального определенія, но токмо въ ихъ партикулярныхъ дѣлахъ оное имъ не отрѣшается и безъ коллежской подписи.

12. Понеже многие непотребныя зборы с народа збираются, отчего имъ не безъ тягости, того ради милосердія мы о вѣрныхъ своихъ подданныхъ малоросійского народу повелѣваемъ отставить слѣдующіе: записное от казановъ, и от казановъ же, что медъ сытять, с возовъ за пропускныя квиты от проезжихъ за мѣсто, с продажи лошадей и протчей скотины, с привозного всякого хлѣба, с мещанскихъ и посполитыхъ людей с лошадей ихъ работныхъ, такожъ ис тѣхъ, с которыхъ беретца смотря по пожиткамъ, мазенищина с посполитыхъ людей, празничное от козаковъ и мужиковъ, с подсоседаковъ козачьихъ и мужицкихъ, от резницкихъ каморъ, что

¹⁾ В рук.: Полковнику Полуботку.

збиралось сала отъ бобылей не імѣющихъ грунтовъ, с пешихъ людей с хат, стацею с посполитыхъ і с подсоседекъ конныхъ і пѣшихъ, с казаковъ с каждого двора ралець. И впредь таковыхъ бы не збирать. И о томъ в Малой Россіи публиковать нашими печатными указы, которые даны будутъ із сената.

У подлинного подписано Его Императорского Величества собственною рукою тако: ПЕТРЪ¹⁾.

Обіцаний друкований указ вийшов з датою 16 цвѣтня 1723 р. в Петербурзі. В нїм побіч вступної формули дослївно повторений з сего указа 8 і 12 пункт т. є о добиваючих ся козацтва посполитих і знесеню згаданих зборів²⁾. Відпис його находить ся в сїм ділі.

Іван Джиджора.

¹⁾ Архивъ Малороссійской Коллегіи въ Харьковѣ, № 7028.

²⁾ Правительство і тут осталося вірне своїй тактиці оголошуючи лишень два найпопулярнїйші пункти з цїлого указу.

ЗНОСИНИ УКРАЇНЦІВ ІЗ СЕРБАМИ.

I.

Українці і Серби — два народи, які етнографічно не сусідують і не сусідували з собою, хиба в кольоніях. А проте зносили ся вони з собою вже дуже давно і дуже довго, а заховані згадки про ті зносили проходять через XI—XVIII ст. Тим, що звязувало їх, була спільна православна віра, спільна літературна й книжна традиція, а представником їх було духовенство, яке раз у раз стикало ся з собою і піддержувало себе та підпомагало себе взаємно при участі визначних сьвітських людей, якими були заможні дворяни, князі, гетьмани, королі, царі.

У тих зносінах завважуємо два визначні напрями. Перший напрям, що трівав менше більше від XI—XIV ст., був той, коли старі Русини шукали помочи у полудневих побратимів, головно Сербів. Від Сербів діставали вони церковну літературу, духовників, а їх афонська кольонія діставала навіть матеріяльну поміч.

Та помалу ролі міняють ся. Майже рівночасно упадає Сербія (битва на Косовім полі 1389 р.), а зачинає рости Московщина (побіда Дмитра Донського над Татарами на Куликовім полі 1380 р.) і на неї починають звертати ся очи православних. І дійсно Москва прибирає звільна ролю опікунки православних, яка треває й досі; під її опікунчі крила починають удавати ся полудневі Славяни вже з кінцем XV ст. Серби починають діставати велику матеріяльну поміч, особливо з Москви, а також церковну літературу. З Росії, а го-

ловно з України, йдуть люди до Сербії, що перші кладуть підвалини під національну сербську школу (XVIII ст.), і тим самим починають ся до національного відродження Сербів.

Цілий той довгий період часу має однаковий характер зносин: духовний. Та се й не дивниця, коли зважимо, що зносини утримували переважно монахи, які в першій мірі представляли тоді культурнійший і освіченійший елемент і були здібні до них. Загал був темний, тому його участі в зносинах не додаємо майже ніде. Та головним огнивом, що вязало ті зносини, була побіч загального духовного інтересу також спільна церковно-славянська мова. Що се правда, переконуємо ся з того факту, що коли і українська і сербська народня мова почали позискувати собі право горожанства в літературі в XIX ст., зносини почали слабнути (хоч правда, на те складали ся й інші причини); давнійше кожний, хто розумів церковно-славянську мову, міг читати книжки видані в Києві і Львові так само, як видані в Білграді і Новім Саді. З заведенем у літератури обох народів народніх мов се стало ся неможливе без окремої науки української мови — Сербови, а сербської — Українцєви.

Головними центрами зносин були Афон і Київ за весь період XI—XVIII ст. Довгий час піддержували ті зносини також із одного боку Константинополь, із другого Львів. В різні часи виступають іще інші місцевости; в XVIII ст. відграє тут важну роль також Білград.

Найскорше розпочали ся зносини Українців із Константинополем, що був столицею патріарха, який знов мав великий вплив на церкву на Україні. У Константинополі було багато монастирів, а між ними й славянських, в яких дуже часто пробували монахи з України. Найвизначнійший із тих монастирів був Студійський; як відомо, він був взірцем для київо-печерського монастиря при його заснуваню. В ньому проживав якийсь час також Кипріян, пізнійший київський митрополит, де й переписав відому „Лѣствицу“.

Проф. А. Соболевский приписує дуже значний вплив Константинополеви на літературні відносини XIV—XV ст. По його словам „Руська кольонія в Константинополі завела живі зносини з південно-славянською кольонією, болгарською ¹⁾. Інтересуючись літературою вона з одного боку добувала від південних Славян

¹⁾ А сербською ?

їх книги, переписувала їх, висилала до рідної землі, з другого доставляла південним Слав'янам невідомі їм руські тексти і старалася провірювати їх із грецькими оригіналами. Надто деякі члени руської колонії, обізнані з грецькою мовою, самі провірювали свої тексти¹⁾.

Се очевидно діяло ся і вчаснійше, в XI—XIII ст. і не тільки в Константинополі, але й на Афоні, на що маємо докази в написах на рукописах.

Проф. А. Соболевский, говорячи про Афон, оцінює його не дуже прихильно. Він каже, що „афонская колонія менше, чѣмъ константинопольская, интересовалась книжнымъ дѣломъ и не оставила замѣтныхъ слѣдовъ своей дѣятельности на литературномъ поприщѣ. Нами можетъ быть названъ лишь одинъ членъ этой колоніи — іеромонахъ Аѳанасій Русинъ, купавшій и списывавшій на Аѳонѣ книги въ 1430—1432 годахъ. Другіе рускіе, вывезшіе съ Аѳона какіе нибудь тексты, были, по всей вѣроятности, не болѣе какъ паломниками, Рускіе Аѳона также завели сношенія съ южными слав'янами (того же Аѳона), но не со всѣми, а лишь съ одними болгарами; вслѣдствіе этого одна часть переводовъ и оригинальныхъ сочиненій, бывшихъ у сербовъ Аѳона въ XIV и началѣ XV вѣковъ, русскимъ осталась совсѣмъ или почти совсѣмъ неизвѣстна; съ другою мы познакомились черезъ посредство болгаръ. Отсюда понятно, почему рускіе списки, сдѣланные прямо съ сербскихъ оригиналовъ и потому болѣе или менѣе изобилующіе сербизмами, — такъ рѣдки“²⁾.

Тимчасом архимандрит Леонід, що сам був на Афоні, оглядав і описував тамошні бібліотеки, висловляє про сю праву і про той сам час як раз противні думки. В праці про митрополита Кипріяна каже він ось що: „Кипріянь прибылъ на Аѳонъ въ самое развитіе тамъ слав'яно-сербской письменности (между 1350—1370), ознакомился со всѣми произведеніями ея, снялъ вѣрные списки съ переводовъ, сдѣланныхъ другими, трудился надъ этѣмъ дѣломъ и самъ; когда же въ послѣдствіи (съ 1376) былъ посвященъ въ митрополиты единоплеменнаго (?) ему народа Русскаго, усвоилъ ему плоды своихъ знаній и трудовъ“.

¹⁾ А. Соболевский, Южно-славянское влияние на рус. письменность въ XIV—XV вѣкахъ, ст. 12.

²⁾ Тамже, ст. 13—14.

„На Аѳонѣ процвѣтала тогда преимущественно славяно-сербская письменность. Извѣстно, что большая часть славянскихъ переводовъ свято-отеческихъ писаній и духовно-нравственныхъ сочиненій догматическаго и полемическаго содержанія переведены именно на Аѳонѣ между 1350—1450 годами, что доказываетъ достаточно разборъ славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библіотеки“.

„Большая часть привезенныхъ имъ (Кипріяномъ) и выписанныхъ въ послѣдствіи съ Аѳона и изъ Константинополя славянскихъ рукописей принадлежитъ къ трудамъ сербскихъ иноковъ XIV столѣтія, были сербскаго извода, а потому и естественно было позднѣйшимъ нашимъ писателямъ, оцѣнивавшимъ заслуги митрополита Кипріяна для нашей письменности и просвѣщенія, усвоить ему сербское происхожденіе. Замѣчательно, что славянскими переводами занимались не только иноки чисто сербскихъ обитателей: Хиландаря, Русика (?), Святого Павла, Филовея и Ксиропотама, но что нѣкоторые собственно для этого поселялись и въ знатныхъ греческихъ монастыряхъ. Подобно тому какъ въ Царьградѣ привлекалъ трудолюбцевъ своимъ удобствомъ къ списыванію и преложенію книгъ монастырь Студійскій, такъ на Аѳонѣ древнѣйшая изъ святогорскихъ обитателей, лавра св. Аѳанасія“¹⁾.

Розумієть ся, що ми мусимо стати по стороні Леоніда, бо його думки потверджують описи рукописів різних бібліотек. Надто різні жерела вказують, що між монахами на Афоні були все Українці постійно, а не лиш як гості. Так само вказують численні жерела на частійші зносини Українців із Сербами, ніж із Болгарами, хоч і останні не виключені.

Коли би хто думав одначе, що Константинополь і Афон були одинокими літературними центрами в давніх віках, то помиляв ся б. Всі більші монастирі брали участь у літературі, лише що та участь не була однакова. Коли Константинополь і Афон мали під боком багату грецьку літературу і в них перекладали її або опираючись на грецьких первотворах переробляли їх самостійно, то де інде переписувано вже готові твори та перероблювано знов на свій лад, через що повставали чи-

¹⁾ Архим. Леонидъ, Кипріянь до восшествія на московскую митрополию (Чтенія въ имп. Общ-ѣ исторіи и древностей російскихъ. 1867, II, 1). Ст. 20—21.

сленні редакції одного твору, нераз дуже інтересні. Чим далі на північ від Константинополя, тим менше самостійною ставала літературна праця, але й саме переписуване мало в тих часах велике значінє задля рідкості книжок та задля браку письменних людей.

Яке значінє мала в давних часах книга, видно з того, що зза книг вибухали деколи острі суперечки, які доходили мало що не до бунтів.

В XVII ст. приміром вибухла на Афоні сильна сварка і боротьба між Греками та Славянами (головно Сербамі) про те, котрі церковні книги друковані правильнїше, славянські (головно руські), чи грецькі. В 1654 р. прибув на Афон із Москви Арсеній Суханов, який мав за завдачу простудіювати тамошне богослуженє і закупити старі рукописи для справлення російських церковних книг. З його оповіданя про ту боротьбу виходить, що на Афоні були старі рукописи, які як найдокладнїйше згоджували ся з московськими друками. Славяни очевидно хвалили ся тим і вивисшали свої книги — при чім на їх чолї стояв старець Дамаскин, а Греки лютили ся. Дійшло до того, що грецькі монахи зробили суд, завізвали перед нього Дамаскина з книгами і зразу хотїли його разом із ними спалити, опісля вдоволили ся одначе самими книгами, які він мусїв кинути власноручно в огонь¹⁾. Розумієть ся, кілько тих книг згорїло, яких саме і чи не повторяли ся такі факти частїйше, ми не знаємо, але сей факт свідчить виразно, до чого доводило дїтвацитво монахів і як люта ненависть нищила навіть те, що плекано при иньших обставинах із незвичайною любовю.

Про сю боротьбу лишив ся також слїд на однім хїландарським рукописі: „Бѣ сапрѣкнѣ о крѣщенїю ва стѣй гори и саже-гоше книги московские на Кареахъ грѣци, и дѣховника Дамаскина и попа Романа и сченика ихъ Захарїю въ темници затворїше и глєбише ихъ ѧ. грєши. Олє бєда отъ лоукакаго рєда грѣчскаго“²⁾.

Монастирі були отже в часах XI—XVIII ст. фабриками книг. У них виховували ся навіть окремі типи людей, з яких одні ставили собі за завдачу переписувати книги — по винаходї друку

¹⁾ Димитриєвиѣ, Одношаї, ст. 277—288.

²⁾ Тамже, ст. 279.

переписувано часто й друковані книги, чи то задля дорожнечі, чи задля виправи в писаню, чи навіть задля уріжнороднення монотонного монашого житя — иньші продавати їх або вимінювати, ще иньші закупували або випрошували для своїх монастирських бібліотек. Про одного такого монаха заховав ся напис, вирізаний навіть на його надгробнім камені в монастирі Шишатовці в Сербії. Ось він:

Р. 1808.

Пред спсѣдом сим мраморним Стефанович лежитьъ,
Петръ имя емѢ вѣсть, аще кто знати житѣя.
Рожденъ в градѣ земунскомъ близъ Дунава рѣке,
И чрезъ цѣли животъ свой препроводилъ вѣки,
По чужимъ краямъ свѣта на далеко ходилъ,
И ѿ тѣхъ за церкве книге шнѣ приковилъ;
Былъ шнѣ въ Москвѣ, Херсонѣ и въ Петербургѣ,
Въ Києвѣ, Іасахъ, Бѣсрицѣ и на рецѣ Бѣгѣ.
Но свѣта сѣетствъ, надобно умрети,
И пространство всѣхъ свѣта тревѣт презрѣти.
Ѣхалъ шнѣ всемъ сто и лѣта шмаго,
Закончаніемъ живота пятьдесятъ пятаго,
Іюля 13 престави ся¹⁾.

Сей тип цікавий для нас також тому, бо вказує наглядно, які то дороги відбували монахи і як вони вічно переносили ся з місця на місце. Про таких будуть іще й далі згадки і то не тільки про чужих, але й про наших (от хочби Іван Вишенський). Тепер подам іще один напис про иньшого монаха, що також не мало переміряв землі своїми ногами:

Р. 1634, 1643.

Былъ ѿаатиръ монастира Хиландара стараго Лѣвонтѣа, что
быше слѣпъ, ѿ Дѣвочице. И быше велѣмъ распанъ, и азъ попъ
Дѣвнисе дахъ и оуказахъ лѣто . Ѣ. р. м. ѣ. оу Хиландарѣ. И носихъ
его оу землею Мачарѣскю и Немачѣскю въ слави градъ Бечѣ,
пакъ въ Москвѣ и на инѣ пѣтоке, пакъ да ис(тъ) въсачски хилан-
дарѣски, и не покѣи се конъ братъ ѿнимати его. Молеши се по-

¹⁾ Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа. Стари српски записи и натписи. Скупио их и средио Љуб. Стојановић. Београд, 1903. Кн. II. Ст. 393, ч. 3891.

мнати Лешитіа їер'монаха. Єїе писах грѣшнн поп Дїѡнісіе лѣта
с. 3. р. ѿ. ѿ. пред Дѣвровником, мѣсеца ѿол. к. 3.¹).

Написів про різні переходи книг із рук до рук і то в далекі землі, переходило ся дуже багато, і деякі з них будуть наведені ще далі. Тепер зверну увагу на иньший факт.

Самі книги не були головним мотивом монаших вандрівок. Найважнішим мотивом було збиране милостині, бо багато монастирів лише тим способом удержувало ся. Та на милостиню діставали вони побіч готівки також книги, головно церковні, а крім того иньші церковні прилади. Про се заховало ся також багато написів, із яких наведу кілька, що належать до нашої теми.

І так: Із напису на царських дверях у монастирі в Крупі довідуємо ся, що їх:

„Здѣлаахъ въ Роси оу Кїевѣ Гера. Зелїчъ, архїм. 1789 м.
12 ма кр.“²)

Подібний також другий напис на ручнім хресті в монастирі в Крупі:

Р. 1783.

Снн крестъ приложи Савинахъ Рѣлка со женою Наталїєю, житїахъ Никопедски во скатовспенскѣю далматинскѣю обывтахъ Крѣпн трѣдомъ и старанїемъ неромонаха Герасима Зелнча 1783, августа 1. у Малеросїи³).

З иньшого напису (ч. 3530) довідуємо ся, що сей самий Герасим Зелїч принїс один хрест до монастиря в Крупі аж із Петербурга, а навіть кивот тягнув із собою, діставши його в подарунку (ч. 3594).

Під р. 1786 читаємо знов ось який напис на чаші (тепер у сараєв. Церковнім Музею):

Оѣа чаша мїстї принисена ѿ Малеросїи трѣдомъ и ижди-
внїемъ того мн: їг҃мєномъ Никодимомъ а вкладачки во оной
Запорожїа казакъ Іага Ѣѡдоровичъ и Конон Їосиповичъ 1786 г.
мїца августа 1 чис.⁴).

¹) Стојановић, I, ст. 328, ч. 1267.

²) Тамже, II, ст. 282, ч. 3611.

³) Тамже, II, ст. 269, ч. 3530.

⁴) Тамже, II, ст. 276—277, ч. 3581.

Із напису на царських дверях церкви у селі Дреновці, недалеко монастиря Ораховиці, довідуємо ся, що іконостас у тій церкві роблений нашим земляком:

Во славу сватыхъ единосущныхъ животворящихъ и нераздельныхъ троицы оца и сина и святаго дсха, в царство восточное Елисаветы Петровны, на западъ же Марїи Очерезїи, во время егг. м. г. г. е. Софронїа Іовановича, при честномъ шцѣ ігсменѣ Іѣвѣнтїи мною многогрѣшнымъ Василїемъ ѿ Малая Россїи, соверши са сїи иконостасъ в лѣто ѿ рождества Хрїстова .с. дѣ. ѿ. ѿ. ѿ.¹⁾

З дуже різнородного змісту написів до нашої теми дотикають ся ще отсі історичні:

Напис на рукописі мон. сьв. Павла на Афонї, під р. 1420:

Въ лѣто .с. дѣ. ѿ. ѿ. ѿ. инд. ѿ. прѣстави се митрополитъ росїйскїи Григорїа Цамбалака²⁾.

Напис на рукописі хиландарського монастиря, ч. 195, під р. 1552:

Въ лѣто 7060 засклѣ Петрович Моукачев градъ³⁾.

На рукописі монастиря св. Луки в Нїкшичу подибуємо знов згадку про битву під Полтавою (1709 р.)⁴⁾.

Є й такі написи, яких значїня не можна докладно пояснити. Під р. 1575 читаємо в однім написі: „Исписа се сїи святаи и кожїетвенная книга... во области Призренскон во монастир св. Троици в подѣкрили Рѣсїнски... Исписа сїю книгу Пахомїе, и приложи светїи Троице, глаголюма Рѣсїнска“. Про сю Тройцю, „називаемон Рѣсїнскон, въ области призрѣнскон“ маємо ще згадку в написі під р. 1565, але що се була за тройця і підкриле, про те не можна сказати нічого певного. Можна припускати тільки, що коло Призрена існував монастир, в якому були Русини, від чого й пішли сі згадки⁵⁾.

Як показуєть ся з того, написи на давних книгах та старинних памятниках дають дуже важний матеріял до культурної історії і треба лиш жалувати, що в нас до тепер не звернено на них відповідної уваги та не зібрано їх разом.

¹⁾ Стояновиѣ, II, ст. 193, ч. 3126.

²⁾ Тамже, III, ст. 47, ч. 4951.

³⁾ Тамже, I, ст. 181, ч. 570.

⁴⁾ Тамже, III, ст. 87, ч. 5192.

⁵⁾ Тамже, I, ст. 201, ч. 647 і ст. 221, ч. 717.

II.

Вертаючи до теми я без претенсії на використане всіх можливих жерел, а лиш для ілюстрації зносин Українців із Сербіями перейду хронологічно більш доступні та відомі факти, що вказують на ті зносини, починаючи вказівками про побут Сербів на Русі.

Доки існувала сербська держава, Сербі мали в ній опору, тому не звертали ся до своїх північних одновірців, а бодай не часто. Але по упадку сербської держави ситуація змінється, Сербі чим раз частійше появляють ся на Русі, головно за матеріальною помічю, а від XVI ст. починають ся постійні їх вандрівки на Русь. Архимандрит Леонід описуючи Хиландар вичисляє багато таких делегацій афонських монахів до нинішньої Росії за жертвами, в першій мірі Сербів (хоч були й Болгари і Греки), але головну увагу звертає на їх побут у Москві і про Україну майже зовсім не згадує. Та природна річ, що всі ті монахи були на Україні, бо иньшої дороги, як через неї, не мали. Я вичислю тут одначе тільки такі делегації, про які маємо писані жерела і які виразно вказують на їх побут на Україні і зносини з Українцями. Так само наведу згадки про иньших Сербів, що хвилево або постійно пробували на Україні.

Уже в вересні 1573 р. царські воєводи з Чернигова, князь Долгорукий і Наумов, повідомляють царя про приїзд із Києва сьвятогірських монахів із хиландарської Лаври, еклезіарха Григорія з двома еромонахами, Велямином і Серапіоном, і ще двома иньшими. Вони мали при собі царську грамоту (давнійшу) і мощі сьвященномученика Анофіма. Монахів допущено до царя і вони були, як звичайно, обдаровані ¹⁾.

Провідник сеї делегації, еклезіарх Григорій, цікавий для нас іще з иньшого боку. Він був опісля хиландарським архимандритом, жив на Кареї (се центр Афона) і займав ся перекладом церковно-славянських рукописів на сербську (в тодішнім розуміню) мову. Між иньшим полишив він по собі переклад книги Йосифа Флявія „Жидівські Старинности“, з ось яким титулом і з неменьше цікавою припискою:

Премоудраго Іосипа Маттеї, иже отъ Бѣрѣки оудръжакшаго прѣпискрьнньо любемоудрѣ. Рукопис писаний півустановом.

¹⁾ Арх. Леонидъ, Описание сербской Хиландарской Лавры. Ст. 102—103.

На кінці така замітка: „Въ лѣто 7093 (= 1585) прѣписахъ сию книгоу Іосипа прѣмудраго, нже отъ Евреи прѣмудрѣйшаго... отъ Роускаго извода, понеже не окрѣташе се сіа книга Іосипъ нашимъ Сръбскимъ языкомъ, ни въ Светки Горѣ въ Сръбскихъ монастырѣхъ, ни въ Сръбскѣи земли... азъ же монастырскимъ посланіемъ и кѣторицю выхъ въ роускихъ земляхъ оу благочестиваго Цара и Великаго Кнзя Ивана Васильевича, въ иноцѣхъ Іона монахъ, и многыхъ царскихъ щедротъ и милосты въспрѣхомъ, емоу же боуди вѣчнаа память, и тамо привнекохъ нашего Роускаго языка, елико ми разумѣти многаа Роуская рѣчи въ сей книзѣ, и прѣписахъ Сръбски рѣчми... Сіа писахъ въ пирыгоу Ев. Савы въ Кареехъ, тогда ми оукогомъ прѣбывающѣ въ темъ мѣстѣ... И тогда бысть троусъ страшныи мѣсеца Іюліа 11. (18) днь, и много бысть оубитокъ изымѣа по монастырѣхъ, и пирыгови падоша, и на прѣвлацѣ вси, лѣта 734. мѣсеца Явгуста 6... Оукогій Григоріе, въ скнмѣ прѣименованъиыи Пасиліе священноинокъ“¹⁾.

В 1596 р. відбував ся, як відомо, берестейський собор. На тім соборі був також білградський митрополит Лука, що знайшов собі притулок у добрах князя Острожського і жив у степанськім Михайлівськім монастирі²⁾.

В 1622 р. вибрав ся до Москви вершецький єпископ Антоній. Він ішов через „Ердельску и Литванску“ (Семигород і Литву). В останній арештовано його в городі Дрогобичи, підозріваючи, що він турецький шпигун, та перетримано в арешті 15 діб, по чім випущено. Звідти вибрав ся він до князя Адама Вишневецького в Білім Камені і був у княгині Корецької, в якій монастирі жив сербський владики Павло. З ним пробув Антоній чотири неділі, по чім вибрав ся до Київ; в Києві задержав ся пять неділь, був у митрополита Йова, а опісля виїхав до Москви³⁾.

У лютім 1654 р. прибув до Путивля⁴⁾ требінський митрополит Арсеній з трьома монахами, а звідти вибрав ся до Мос-

¹⁾ Тамже, ст. 118—119. Пор. також: Стојановић, I, ст. 233, ч. 775. Димитријевић, Одношаји, ст. 221.

²⁾ Петровъ, Историч. взглядъ, ст. 56.

³⁾ Димитријевић, Одношаји, ст. 226—227.

⁴⁾ Путивль був центральною стацією для всіх тих, що вибирали ся за милостиною до царів до Москви. Там воєводи переглядали легітимації пентів і або пускали їх до Москви, або завертали назад, коли легітимації не були відповідні.

кви. Там оповів, що вибрався з Сербії в грудні 1653 і на різдво прибув до Трговишта в Молдавії, де жив молдавський воєвода Матей. До Матея прибув також сербський патріарх Гаврило, за яким Матей посилав умисно, бажаючи, щоб він погодив його з українським гетьманом Богданом Хмельницьким і з Запорожцями, з якими був у гніві і побоювався, аби на нього коли не вдарили. Патріарх хотів підійти до посередництва, але що по козацьких містах стояли Татари, то не зважувався вибирати собі в дорогу задля небезпеки і волів підождати. Йому поручив тільки повідомити усно царя, що польський король вислав послів до султана з багатими дарунками; в якій цілі, невідомо, але патріарх догадується, що вони мають нахилити султана, аби дав королеві поміч проти Хмельницького. Він сумнівається одначе, аби з тої муки був хліб, бо султан тепер у непорозумінню з Венеціанцями, а се не легковажний ворог. Тому коли цар стоїть у непорозумінню з польським королем, най не лякається султана¹⁾.

З цих слів бачимо наглядно, що вандрівні монахи сповняли не раз і політичні місії.

В маю 1654 р. прибув до Путивля також сербський патріарх Гаврило з десятьма особами. Він мав із собою письмо від Богдана Хмельницького до московського патріарха. Путивельський воєвода вислав зараз про нього реляцію до Москви, додавши в ній оповідане патріарха про гарний присм у Хмельницького, при чім повідомив, що виправив його до Москви. На се дістав відповідь, що в будучности не сьміє „грецьких властей“ висилати в Москву без попереднього запитання; вони можуть зачекати там на царську милостиню і звідти вертати назад. Видно, цареві було за багато таких гостей, тому хотів їх лекше позбувати ся. Та Гаврило пробув коло двох років у Москві, поки вибрався з неї — про що одначе тут не будемо говорити²⁾.

Довший час пробував у Москві також кратовський сербський митрополит Михайло. В 1654 р. просив він у царя дозволу відпустити його в Єрусалим, що й було сповнене. По великодні 1654 р. вибрався він із Москви і через Польщу та Молдавію прибув на Афон. Звідти вибрався в жовтні 1656 р. кораблем до Єрусалима, де й прибув першої неділі великого посту 1657 р. У світлу неділю рушив назад із Єрусалиму і 15 червня 1657 р.

¹⁾ Дмитриєвиъ, Одношаји, ст. 236—237.

²⁾ Тамже, ст. 238.

прибув до Царгороду. З кінцем місяця вибрався на Афон, а звідти через Сербію, Молдаву, Польщу, вернув назад до Москви. Там „је казао још неке новости о малоруским стварима и хетману Ивану Виговском, о жалби на њега, бадрењу народа и уливању наде на царску милост“¹⁾. В Москві зіставав до 1660 р. і аж тоді, в вересні, вибрався з поворотом до вітчизни.

Розуміється, хто так довго подорожував, задержував ся на різних місцях, навязував зносини з ріжними людьми, той мав що оповідати. Та сей факт доказує нам іще раз, що всі так, мандрівники знали ся з Українцями, гостювали в них, робили собі взаємно чемности, хоч провідною зорею для них була Москва, а не Київ.

На підставі ряду фактів, зібраних у себе, Димитриjevич потверджує такі зносини: „У осталом, можда је избор извршен и за који месец доцније, кад се зна да се према ондашњим саобраћајним средствима дуго путувало и да су се сви наши духовни путници дуго задржали по Малорусији и Румунији, сакупљајући и тамо по коју лепту за откуп своје цркве и живота свог на дому“²⁾.

В другій половині XVII ст. появил ся на Україні Хорват Юрій Крижанич, уже не за милостинею, але виключно з політичною місією. Метою його подорожи була як звичайно Москва, куди й прибув 1659 р. Та мабуть наслідком різкої критики російських порядків його заслано до Тобольська в 1661 р. Вислідом довголітнього побуту в Росії був ряд його праць (коло 15), та з них для нас цікава лише одна записка, між иньшим оголошена друком із передмовою П. Куліша³⁾ п. н. „Малорусские козаки между Россіей и Польщей въ 1659 году по взгляду на нихъ Серба Юрія Крижанича“. Записка зложена з трьох розділів: I. Путно описанье отъ Лёвова до Москвы літа 1659. — II. Бесіда ко Чиркасомъ⁴⁾ въ особі Чиркаса уписана. — III. Усмотрение о Царскомъ Величеству. Як погляд чужинця на ріжні українські справи записка цікава, але не бездоганна. Козаки у нього „хотя исповѣдываютъ православную вѣру, но нравы и обычаи у нихъ звѣрскіе“; погляди українського духовенства що „подъ преславнымъ Рускимъ Царствомъ горше жить, нежели

¹⁾ Тамже, ст. 254, 258—259.

²⁾ Тамже, ст. 263.

³⁾ Чтенія въ имп. общ. истор. и древн. 1876, кн. III, розд. 5, ст. 109—124.

⁴⁾ Крижанич називає Українців Черкасами.

въ Турецкомъ тиранствѣ и въ Фараоновой работѣ“, називас ересю і дѣвольською видумкою і т. и.

В 1668 р. в маю прибув до Москви семигородський (сибинський) митрополит Сава Бранкович із п'ятьма особами. Представляючись 31 мая цареві, крім подарунків передав йому три рекомендаційні письма: від семигородського князя Михайла Апафія (Раковця), від польського короля Яна Казимира і від київського митрополита Антонія Винницького. З останнього мабуть не був задоволений Бранкович, бо „малоруски митрополит Антоніє Виницки у свом писму више говори о своїм стварима и стара се да задобије цара за пољшање своје судбе, него ли што препоручује Саву“¹⁾.

В 1684 р. прибув до Москви бувший білградський митрополит Елефтерії. Він мав із собою рекомендацію від гетьмана Івана Самійловича, в якій говорить ся, що Елефтерії „от великого утесненія турецкого от свое епархії до святія Гори афонские пришелъ (в серпні, 1682) и оттоль ко мнѣ прѣѣхалъ“. Він сидів довго коло гетьмана і помагав у службі чернігівському архієпископови, по чім вибрав ся до Москви²⁾.

Дня 6 мая 1686 р. писав із Єдрена в Туреччині до гетьмана Івана Самійловича, як до свого „благодѣтеля“, архимандрит Ісаія про тодішнє положенє Туреччини та про знищенє темешварського і єгерського пашалика та будимської землі. Сей Ісаія був архимандритом Св. Павловського монастиря на Афоні, бував часто у Росії, сповняв дипломатичні місії і як „муж преподобија ради и благоразумија мало не всѣм христіанским кѣазем знаѣм“. В 1688 р. він дістав нову місію до царів Івана і Петра Алексієвича від сербського патріарха Арсенія Чарноєвича III, від румунського воєводи Івана Шербана Кантакузена і експатріарха царгородського Діонізія, що тоді пробував у Волощині. Як звичайно, вони хотіли підняти царів проти Турків. Ісаія сповнив місію, та при повороті попав у біду. За час його побуту в Росії змінив ся волоський воєвода; ним став сестрінець Шербана Константин Бранкован, а претендент і зять Шербана, Константин Балачан, утік до Семигороду. Балачан знав про місію Ісаїї і коли сей з'явив ся у Брашові, за спонукою Балачана його арештовано і відправлено до Сибину, а потім до Відня. Видно, що Ісаія прошкробав щось і проти Німців, коли його тримали довго

¹⁾ Димитриєвиѣ, Одношaji, ст. 284—285.

²⁾ Тамже, II, ст. 179.

у вязниці. Та він і там знайшов собі раду. Через синайського монаха Аверкія — по двох роках вязниці — дав він знати про своє нещастє українському гетьманови Іванови Мазепі. Гетьман відніс ся зараз із тою справою до царів із просьбою, аби вставили ся за Ісаією. Царі переслали в марті 1691 р. Мазепі письмо до цїсаря Леопольда з припорученєм, аби гетьман вислав його по адресі окремим послом. Гетьман зробив се зараз і вислав послом Клима Калницького. Письмо мало сей наслідок, що Ісаію пущено на волю, хоч Леопольд у своїй відповіді царям застеріг ся проти такого вмішування в його справи ¹⁾. Як видно, той Ісаія мусїв прислужити ся також чимось гетьманам, коли з одним аж кореспондував, а другий робив такі заходи задля нього.

Дня 15 мая 1687 р. виїхав із Скоплї тамошній сербський митрополит Евтімій і „отпутовао преко Киша, Видина и Букурешта у Малорусију“ в товаристві трьох осіб. В осени прибув до Москви і представив ся цареві, при чім передав йому лист від гетьмана Івана Мазепи, в якому той говорить, що Евтімій „отъ воины немецкой и венеційской съ престола своего удалень и епархія его разорена и нынѣ онъ не имѣя гдѣ главу подклонити“. Він прибув до гетьмана до Батурина і просив пропустити його до Москви, що гетьман і зробив, бачучи його „въ безмѣстїи и въ скорбы суща“. Цар приймив Евтімія на все і призначив йому жити в Сергіївській лаврі, куди він переїхав із початком 1688 р. ²⁾.

Та незадовго прибули до нього два монахи зі скоплїйського монастиря св. Івана Предтечі, еромонах Петронїй і діякон Йосиф. Вони хотїли також осїсти на все в Росії тому, „что монастырь ихни от воины турской застал пустъ“. І митрополит і монахи звернули ся з просьбою до царя, „да их отпуге у Малорусију, да тамо живе, као што је пре њих урадио и митрополит призенски Никодим“. Їх просьбу сповнено, при чім митрополит дістав 100 рублів милостинї ³⁾. Митрополит переселив ся отже з монахами на Україну, лиш не знати, до якої місцевости.

Дня 20 падолиста 1696 р. прибув до Київа сербський митрополит Стефан Метохіяц із архимандритом Софронїєм, п'ятьма

¹⁾ Тамже, II, ст. 158—169.

²⁾ Ст. Димитриїєвиѣ, Одношаї пеѣских патријараха с Русијомъ XVII веку. II (Глас српске краѣвске Академије, т. LX, други разред, вип. 38, Београд, 1901). Ст. 154—156.

³⁾ Тамже, ст. 156.

монахами і трьома слугами. Вони їхали через Угорщину і Польщу і через городи Львів, Броди, Дубно та Острог дістали ся до Київа. Звідти відїхали до Москви¹⁾. Крім милостинї дістали вони ще й книги : „Престолно еванђеље са сребрним еванђелистами на њему, и од књига два триода, цветни и посни, општи минеј и велики псалтир“. Та видно, що вони по дорозі назбирали ще дечого, бо по смерти митрополита лишила ся „икона Св. Сергија, типик руски, књига Максима Грека и Москва на хартији штампана“²⁾.

Дня 21 марта 1701 р. прибув до Київа, а звідти виїхав до Москви з рекомендацією гетьмана Івана Мазепи „монастыря св. архангела Михаила и Гаврила земли серпскои под Бѣлградомъ стоящего“ ігумен Григорій. Сей Григорій сповняв функції мабуть не дуже почесні, бо чи не шпігунські, на користь російських послів Прокопа Возніцина (1698 р.), якому помагав потайно переписувати ся з турецьким послом Маврокордатом, та Омеляна Українцева (1699 р.). Та видно віддав їм значні прислуги, коли в Москві обдарували його дуже значно, в кождім разі ліпше, як иньших звичайних монахів³⁾.

В XVIII ст. обідніли сербські афонські монастирі, Св. Павлівський і Дохіярський, та руський Пантелеймонівський⁴⁾ так сильно, що не могли удержати ся і перейшли в руки Греків. Одначе Греки числили також на жертви з України і Росії, тому тримали все між собою монахів, які уміли славянську мову, і їх висилали до Росії. Таким був у Св. Павлівському монастирі монах Анатоль Мелес, родом Українець, постриженець мотронинського монастиря, київської губернії. Висланий 1750 р. за жертвами до Росії в чині архимандрита, він дістав книжку для жертв із славянським написом : „Книга.. для скоро къ пользѣ Идовскаго Ската-Павловскаго монастыря, отъ несносныхъ Игаранскихъ даней впаднаго къ превеликѣю нищѣти и къ превеликѣй долгѣ“. В 1751 р. він прибув до Москви, де за посередництвом духовника цариці Єлисавети, протоєрея Федора Дубянського, свого близшого земляка, був представлений цариці і дістав від неї 3.000 рублів на монастир та 1.000 рублів на дорогу.

¹⁾ Тамже, II, ст. 175—182.

²⁾ Димитриєвиѣ, Одношaji, ст. 181.

³⁾ Тамже, II, ст. 193—195.

⁴⁾ Пантелеймонівський монастир, званий коротко „Русикон“, перебрали Греки 1735 р. Пор. Арх. Леонидъ, Описаніе сербской хиланд. Лавры, ст. 111.

В 1759 р. прибув Анатоль Мелес другий раз до Росії вже в чині єпископа і, як каже архимандрит Леонід, „самовольно совершалъ архіерейское служеніе въ Сѣчѣ Запорожской“¹⁾.

Багато Сербів служило в війську, особливо українських гетьманів. Ми маємо звістки про те з XVII ст. У князя Януша Острожського були в 1617 р. „паны жолнере, Козаки Сербы“, що „лежу мають въ маетности Фалимицкой, въ Сядмерикахъ“ і які розбивали по дорогах²⁾. За гетьманованя Виговського було не мало Сербів і Хорватів між найвірнійшими його козаками. Їх ватажком був Іван Сербин, що опісля став брацлавським полковником. Із козаками на Москву ходив між иньшими „атаманъ Милошь Сербинъ“. Серби були також у світі і посольствах Юрія Хмельницького³⁾.

Розумієть ся одначе, що Серби могли й швидше бути між Запорожцями, коли були й деінде. На початку XVI ст. приміром брали участь у боях із Татарами коло Слуцька в литовським війську Раци (= Серби)⁴⁾. Колиж вони були в тім часі на Литві, то чи не нарочно їм було бути й на Запорожжю, хочби й у невеликім числі?

Із сербської нації походив також той, хто знищив останнє забороло української волі, Запорожську Січ. Се був Петро Текелі. Він прийшов до Росії з Австрії 1748 р. і вступив на військову службу. Коли значна часть Сербів поселила ся в Росії, він бажаючи бути близько них, вибрав місцем свого пробутку Миргород. Брав участь у завойованню Крима та Очакова, а в часі другої турецької війни за Катерини II здобув Кубанські землі, на яких живуть тепер Чорноморці⁵⁾.

Всі дотеперішні звістки вказували нам на побут Сербів як одиниць на Україні. Та в XVIII ст. зайшла в тім напрямі зміна: на Україну переселило ся значне число Сербів із Угорщини і власне про те переселенє треба сказати кілька слів.

Переселеня Сербів до Росії на більшу скалю почали ся по прутським поході царя Петра 1712 р. В 1717 потворили ся військові осади при північнім Донці і над Луганкою. Та головна

¹⁾ Арх. Леонидъ, Славяно-сербскія книгохранилища на Аѳонской горѣ, ст. 29—31.

²⁾ Н. Дашкевичъ, Общеніе Ю. Руси зъ юго-славянами. Ст. 127.

³⁾ Тамже, 128.

⁴⁾ Н. Дашкевичъ, Общеніе Ю. Руси съ юго-славянами. Ст. 124.

⁵⁾ Петровъ, Историч. взглядъ, ст. 50—51.

сила Сербів, переселених із Австрії до Росії, прибула між 1751—1753 р. і осіла на давних землях запорожських, на території нинішньої Катеринославської губернії, яка навіть за Єлисавети дістала назву „Нової Сербії“. Указом синоду з 1752 р. були Сербі піддані — з церковного боку — влади київського митрополита, до якого нераз відносився генерал-майор Іван Горват, командант новоутворених пограничних гусарських полків із переселенців із просьбою „принять въ вѣдомство своей митрополіи священниковъ выходцевъ“ тому, що переселенці не любили чомусь духовних Українців. Митрополит — тоді Тимофій Щербацький — давав радо послух тим просьбам, уважаючи мотиви петентів за оправдані. Ось як звучить один із таких мотивів: ¹⁾ „Нашъ языкъ сербскій, хотя съ російскимъ согласенъ... обаче большая часть его, ово чрезъ многихъ иностранныхъ рѣченій, которыхъ отцы и праотцы наши, между иноплемениками живучи, навыкли, а оттуда и мы, не хотячи навыкнути принуждены были, ово чрезъ особенное свое природное рѣчей произношеніе малороссійскихъ людей вовсе не разумительный является, и насъ, исповѣдающихся здѣшними священники, вовсе не разумѣють“.

Не дуже прихильно відносилися Сербі й до світської української людности і робили їй усякі неприємности, де лиш могли, що зрештою проявляється всюди між тубольцями й кольоністами. Найліпше видно се з жалоб, які вносили на них до уряду жителі Києва в часі, коли Сербі стояли там постоем перед відходом до визначених собі кольоній ²⁾. Як відносилися Сербі пізнійше до української людности, вже розжившись у новій країні, про те не маємо оголошених звісток із XVIII ст.

Прості люди не піддержали отже довголітнього побратимства інтелігентніших верств обох славянських народів у супереч не лиш тодішнім, але й нинішнім теоріям та поглядам деяких кругів.

Здається, що й від тої пори появилися між нашим народом деякі пісні про Сербів, у яких Українці відплачують ся зайдам на їх землю також не малою порцією неприхильности. Загально розширена приміром у нас пісня про brutальне поступуване Сербина з дівчиною, що починається від слів:

¹⁾ Київ. Старина, 1904, кн. 3, II, ст. 106—107.

²⁾ Київ. Стар. 1885, кн. 7, ст. 505.

Ходить Сербин по зарінку,
За ним, за ним дівча в вінку і т. д. ¹⁾.

Для характеристики поглядів нашого народу на Сербів я наведу тут одну таку „сербську“ пісню в цілості:

Ой Сербине чорноусий,
Чого в тебе жупан кусий?
Суки дівки підпоїли,
Кафтан мені підкроїли ²⁾.
Сербин милий, чорнобривий,
Сербин не багатий,
За ним дівки стадом ходять,
Як товар рогатий.
За Сербином добре жити,
Що нічого не робити:
Горілочку та мед пити,
Хорошенько походити.
У Сербина вечеря —
Що дня курка печена,
Варенички в маслі —
Черевички красні.
Ой Сербине, Сербиночку,
Годі сербувати:
Бери серп, та йди в степ
Пшениченьку жати.
Сербин того не злюбив,
Тільки усом закрутив,
Пішов, коні осідлав:
Прощай, дівчино! — сказав.
У Сербина чужа хата,
Бо й сам Сербин, як гармата.
Худібоньки стільки в його:
Серп та плахітка картата.
Чом Сербина не любить,
Чи не подобонька?
Як сів собі на коня,
Тай вся худобонька ³⁾.

¹⁾ Пор. Я. Головацький. Нар. Пјсни Галицкой и Угорской Руси. Т. I. Ст. 206. Т. II. Ст. 582.

²⁾ Ся строфка взята з иньшої пісні.

³⁾ Київ. Старина, 1884, кн. 12, ст. 757–758: Пјсня о Сербъ.

Що до впливу сербських народніх пісень на наші і навпаки, то тут трудно тепер сказати щось рішучо. Проф. М. Дашкевич добачує в українських козацьких думах вплив сербських юнацьких пісень ¹⁾. Поки одначе не переведено порівняної студії на сю тему і не виказано того впливу виразно, поти такі гіпотези належить приймати дуже обережно.

Побіч еміграції простого сербського народу на Україну в XVIII ст. відбула ся ще й иньша еміграція, розуміть, ся на менші розміри, в якій відограла важну ролю київська Академія. До кінця XVIII ст. мали Сербі дуже мало шкіл, через те мусіли шукати за чужими. Найвідповіднійшими для них були українські школи не лиш задля одновірности, але й задля релятивної близькости. І от туди звертали вони свою молодіж. Ми маємо докладні звістки про учеників Сербів у київській Академії за 41-літній період часу (1721—1762) ²⁾. У тім періоді учило ся там 40 Сербів ³⁾, із яких один, Діонісій Новакович, був опісля будимським єпископом. Розуміть ся, що й перед тим періодом і пізнійше мусіли бути Сербі також в Академії, хоч про те не переховало ся багато звісток (хиба аж із XIX ст.).

В 1798 р. приміром писав угорський Серб Марко Реліч ось що до київського митрополита: „Я родомъ изъ Венгрии, вѣроисповѣданія греко-россійскаго, не находя тамъ ни одного училища, въ которомъ по крайнему желанію своему могъ бы изучить богословію сего исповѣданія, оставилъ мое отечество для сего единственно предмета. Въ Академіи Вашего Преосвященства въ цвѣтущемъ находится состояніи сія богословія. Припадаю къ священнѣйшимъ стопамъ Вашего Высокопреосвященства, прошу нижайше принять мене страннаго въ сію Академію обучаться богословіи и позволить мнѣ жить въ академическомъ сиротскомъ домѣ“ ⁴⁾.

Та крім київської Академії були на Україні й иньші школи, в яких з'являли ся Сербі. В 1746 р. приміром вступив до переяславської семінарії білградський монах Мойсей Панайотов,

¹⁾ Н. Дашкевичъ. Общенье Ю. Руси съ юго-славянами.

²⁾ Н. Петровъ, Воспитанники Киевской Академіи изъ Сербовъ съ начала синодальнаго періода и до царствованія Екатерины II (1721—1762 гг.). (Извѣстія отдѣленія рус. языка и словесности имп. Академіи Наукъ. 1904, кн. 4, ст. 1—16).

³⁾ Тамже, ст. 9—12 і 15—16.

⁴⁾ Тамже, ст. 15.

де й перебував два роки. В 1748 перенісся до київської Академії, а в 1749 до московської Академії¹⁾. Таких могло бути й більше²⁾.

Монаші і шкільні зносини з Сербами мусіли очевидно відбитися також на нашій давній літературі, що бачимо прим. на „Александрії“, сербської редакції, „Житію св. Сави“, деяких творях Копистенського й інших; про сей вплив требаб одначе писати окрему розвідку.

III.

Як відомо з попереднього, на Афоні існував побіч інших монастирів також руський (існує й до тепер, розуміється, вже як російський). За часів самостійної сербської держави сербські володарі опікувалися ним завсіди, а початок до того по традиції дав свв. Сава, син сербського царя Стефана Немані. В його біографії, написаній Доментіаном, говориться, що коли св. Сава утік із батьківського дому (1186 р.), Бог довів його щасливо на Святую Гору „и въсели єго въ домъ святаго Пантелеймона, въ роушскыи монастырь“³⁾. Монах Теодозій, що редагував у першій половині XIV ст. працю Доментіяна, додав від себе до цього місця пояснене, що до Ст. Немані прийшли були афонські монахи за милостинею і „слоучи се єдинъ шть ннхъ роусинъ родимъ. Сегожъ всекъ съкривъ божьствныи юноша (Сава) о семъ испыташе иже о светки горѣ“⁴⁾. З тим Русином мав св. Сава дістати ся до руського пантелеймонівського монастиря на Афоні.

На иньшій місці біографії св. Сави говориться: „Ѹтъ кѣхъ оутанкъ се светоюю гороу достигаєть мнихоу нѣкоємоу роусиноу водѣшоу єго, и въ роушкы монастырь бивъ въ храмѣ святаго Пантелѣимона моученика, нѣже... наречєнь Сава монахъ“⁵⁾. Розуміється, що опісля він не міг не віддячити ся монастиреви за прийняте, тому „начєтъкъ положи добрымъ дѣломъ, и злато много въдавъ на въздвигнєнїє манастира святаго Пантелєи-

¹⁾ Тамже, ст. 11.

²⁾ Багато звісток про зносини Українців із Сербами знайдець ся певне в головнім архіві міністерства заграничних справ у Москві між актами, що носять назву: Греческіє Статейныє Списки, та Греческія Дѣла. Коби лиш переглянув їх хто.

³⁾ Ст. Димитрієвиѣ, Одношаїи пеѣскихъ патриїараха с Русіємъ у XVII вѣку (Глас српске краѣвске Академије, LVIII, ст. 203).

⁴⁾ Тамже.

⁵⁾ Тамже, ст. 204.

мона¹⁾. По переказу св. Сава настроїв навіть свого батька прихильно до Русинів на Афоні, і коли той ставши монахом (1198 р.) умирав на Афоні, „мнѣзи езыци тогда придѣше поклонити се ѿмоу, и съ великою почѣстїю шѣдати пѣніе, пѣвше прѣво грѣци, потомъ иверїе, таже роуси, по роускѣхъ болгарїе, по томъ пакы мы, егово стадо съвѣкоупленое“²⁾, а всі славили його як свого добродія.

Також імена інших сербських володарів зв'язані з пантелеймонівським монастирем. Коли монахи звернулися до короля Стефана Душана 1349 р., він бачучи „нищѣтѣ послѣднѣю монастиря, и всакого промишленниа и попеченниа тыщѣ и пѣстѣ, и иещѣ ѿ Рѣсие въсеконьчено шѣтавленнѣ, ни нѣжнѣе пище или потрѣбен и мѣще, придѣше къ царствѣ ми, и вса сѣна исповѣдѣше, и слыше царство ми яко приѣти ми на се шѣитѣль тѣ стѣю, и быти ми ктиторѣ къ немѣ“³⁾... надав монастиреви автономію і обдарував його, аби монахи могли безжурно жити та спокійно молитися за його державу.

Король Лазар, що поляг опісля на Косовім полі, не вважаючи на свої прикрі обставини, признав теж пантелеймонівському монастиреви Спасівську церкву у Хвосні, бажаючи „да си имѣю Рѣси црковѣ тѣзи и сѣла, коѣ сѣ ѿ хрисовонѣхъ“⁴⁾.

Пізнійше, по упадку сербської держави, опікувалися монастирем іще сербські деспоти, а в 1509 р. деспотка Ангелїна, сама потребуючи помочи, висилає свого духовника Євгенїя до великого російського князя Василя Івановича (1503—1533) і поручає сповістити його, що на Святий Горі є його „отчина“, пантелеймонівський монастир, який просить узяти під свою опіку, бо ним не журить ся ніхто. Василь Іванович згодився і від тоді мабуть датуєся російська опіка над монастирем⁵⁾.

В 1550 р. у серпні явилися знов у Москві у царя Івана Василевича делегати хиландарського монастиря в числі чотирьох осіб під проводом ігумена Паїсія. Вони принесли цареві різні дарунки (образи викладані сріблом, сербських святих Симеона

¹⁾ Тамже. Слово „въздвїженнѣ“ тут треба розуміти як будову, а не засновини, бо інакше воно супротивляло би ся всьому попередньому.

²⁾ Тамже, ст. 205.

³⁾ Тамже, ст. 206. Пор. також: П. Кулаковскій, Начало русской школы у Сербовъ въ XVIII в. (Извѣстія отдѣленія рус. языка и словесности имп. Академіи Наукъ, 1903, кн. 2). Ст. 248.

⁴⁾ Ст. Димитријевїѣ, Одношаји, ст. 206.

⁵⁾ Тамже, ст. 207.

і Сави; хрест, який носив на собі св. Сава; мощі великомученика Стефана). Крім того предложили цареви меморіал про стан хиландарського і Пантелеймонівського монастиря. Царь обдарував їх і дав їм власноручне письмо до султана (датоване вереснем 1551 р.), в яким вставляв ся горячо за ними¹⁾. Від тої пори афонські монахи різних націй ходять разураз до Росії за жертвами, а переходячи через Україну і пробуваючи в ній довше, навязують зносини з Українцями та піддержують ті зносини аж до останніх часів, хоч в иньшій формі та під иньшою етикетом.

Сербська опіка над пантелеймонівським монастирем протягала ся отже на цілий час істнованя давньої Сербії. Про се свідчать переховані грамоти, числом 16, надані тому монастиреви сербськими володарями та вельможами²⁾. Можна одначе припускати зовсім певно, що таких грамот було більше, хоч вони не дійшли до нас із різних причин.

Та не лиш пантелеймонівським монастирем опікували ся сербські володарі і не лиш із ним мали зносини. В біографії сербського короля Драгутіна читаємо ось що: „*Къ роуськѣю землю множицею послаше сѣлы своѣ съ многочѣстными дары къ божѣствунымъ црѣквамъ и монастиремъ и велико милостинѣ къ ништымъ и маломоштнымъ. Къ тои бо земли роусьцѣи имѣ люкованаго си приятеля князя Каслана, и томѣ по достоинню дажнѣю чѣсть въздаваше, глаголы сладкыи съ великочѣпными дары царьскими въсылѣ ѣмоу*“³⁾.

За посередництвом сербських володарів приходили в поміч Русинам на Афоні деколи й византийські володарі, що були споріднені з сербськими. Приміром того може послужити грамота цїсаря Андронїка Палеолога з 1312 р., надана пантелеймонівському монастиреви, якою потверджують ся йому якісь привілеї за те, що монастир віддав ся в опіку „високого краѣа Србиѣ, најмилиѣг сина и зета царства мога, господина Стевана Уроша“⁴⁾.

Від упадку Сербії не мав Пантелеймонівський монастир, що так скажу, офіційної опіки. Із матеріального-ж боку підтримував ся милостинею з Руси. В 1735 р., як уже зазначено, перей-

¹⁾ Арх. Леонидъ, Описаніе сербской Хиландарской Лавры. Ст. 94—98.

²⁾ Сї грамоти надруковані в книзі: Акты русскаго на святомъ Аѣонѣ мон. св. великом. и цѣл. Пантелеймона. Кіевъ, 1873. Ст. 288—295 і 351—414.

³⁾ Тамже, ст. 207—208.

⁴⁾ Димитриѣвиѣ, op. cit. ст. 205.

шов він у руки Греків, а руські монахи стали бездомні. Та такий стан не трівав довго.

Вже в 1757 р. повстав новий руський скит на Афоні під іменем св. пророка Іллі. Його заснував Паісій (друге ім'я: Плятон) Величковський, Полтавець родом. Замішання на Україні і боротьба католиків і уніятів із православними приневомили його покинути рідну землю і шукати деінде пристановища. Він вивандрував наперед до Румунії, а потім на Афон, куди прибув 1746 р. Там жив довгий час в опущеній келії, приналежній до грецького монастиря Пантократора. Взірцеве жите з'єднало йому прихильників і учеників. Піддаючись їх просьбам і за дозволом старшини Пантократора він засновує сьв. Іллінський монастир. Та утікачів із України призбирувалося вколо нього чим раз більше. В кінці дійшло до того, що монахам не стало поживи. Тоді Паісій розділив монахів на дві частини і меншу лишив на місці, а з більшою вибрався до Румунії. Умер у Нямецькій лаврі як її ігумен 1794 р.

Монастир сьв. Іллі переходив опісля добрі й злі часи так само, як і інші афонські. Від 1822—1830 р. господарили на Афоні Турки, тому монахи Ілїнського монастиря на той час були порозбігалися. Та всеж він удержався до нині, а його монахи аж по нині майже всі Українці: найбільше між ними Чорноморців¹⁾.

Отсі оба монастирі були довгі часи осередками, в яких познайомлювалися Сербі з Українцями й навіязували з собою взаємини. На етнографічну сербську територію Українці заходили рідко, і в кождім разі не в такім числі, як Сербі на українську територію.

Дуже важну роль відіграли Українці аж у XVIII ст. у Сербії при організації сербських шкіл. Ся подія збулася ось серед яких обставин.

В 1716 р. вибухла австрійсько-турецька війна, закінчена миром у Пожареваці (1718), на підставі якого перейшла Сербія аж по Ніш під панованє Австрії. Білградським митрополитом був тоді Мойсей Петрович, дуже зручний дипломат. Він іще перед заключенєм миру виїхав до Відня, аби там виєднати для себе й Сербів різні вольности та привілеї. Але рівночасно вже звідти навіязав зносини з царем Петром. Він хотів із Росії дістати учи-

¹⁾ Князь Александ. Дабижа, Малороссійская обитель на Аѳонѣ. (Кіев. Старина, 1893, т. 40). Ст. 34—40.

телів, тому письмо до Петра кінчив так: „Того ради просимъ отъ Вашего Царскаго Величества, чтобъ бысте по своей превисокой монаршеской милости и ради ревности благочестивой вѣры нашей православной опредѣлили изъ искусныхъ учителей двоихъ послати къ намъ у Бѣлиградъ ради ученія дѣтей благочестивыхъ; такожде просимъ еще отъ Вашего Царскаго Величества жалованія, чѣмъ бы могли и школы построити“¹⁾. Ся просьба лишила ся безъ відповіді. Але 1721 р. висилає він другу просьбу, наслідком якої цар видає такий указ київському митрополитови:

„11 Октября 1722 г. Указъ Его Величества Императора и Самодержца всероссійскаго изъ Св. Прав. Синода Просвященному Варлааму, Архієпископу Київському и Галицкому, о вызовѣ двухъ учителей въ Сербію.

Прешедшаго іюня 10 дня сего 722 года по Его Императорскаго Величества указу и по приговору Св. Правительствующаго Синода велѣмо ради обученія славено-латинскаго діалекта въ нѣкую страну отправить двухъ челоувѣкъ учителей изъ студентовъ Київскихъ въ Братскомъ монастырѣ содержащихся школъ, которые бѣ студенты всѣхъ наукъ отъ грамматики до философіи и до богословіи искусны и къ наученію довольны были. И пресвященному Варлааму, архієпископу Київському и Галицкому, по полученіи сего указа о отправленіи оныхъ учителей въ Москву, въ Св. Синодъ учинить по сему Его Императорскаго Величества указу неотмѣнно и безъ всякаго продолженія (Указная книга Київ. дух. Консистоіи за 1721—3 гг., N. 74)²⁾.

Тут зайшла одначе нова перешкода. Архієпископ Варлаам Ванатович відповів 19 грудня 1722 р., що студенти київських шкіл „найбарзѣй з короны польской люди вольные“, які не захотять добровільно вибирати ся так далеко, а коли б їх вислано примусово, тоді „коллегіумъ умалятися будетъ, и студенты въ наученіе приходить не стануть“³⁾.

Тоді синод зачав шукати в Петербурзі відповідних людей. Відпоручник сербського митрополита Владислав Малаєску звернув

¹⁾ П. А. Кулаковскій, Начало рус. школы у Сербовъ. (Извѣстіи, 1903, кн. 2). Ст. 293.

²⁾ Акты и документы, относящіеся къ исторіи Київской Академіи. Отдѣленіе II (1721—1795 гг.). Томъ I (1721—1750 гг.). Часть I. Со введеніемъ и примѣчаніями Н. И. Петрова. Київ 1904 г. Ст. 122—123. Ч. 15.

³⁾ П. Кулаковскій, Начало рус. школы у Сербовъ. (Извѣстіи, 1903, кн. 3). Ст. 199.

увагу на синодального перекладчика Максима Суворова, який жив довгий час у Празі, і просив вислати його. Синод згодився і в перед Малаєску, а потім Суворов виїхав до Сербії. При тім Синод передав Малаєскові такі книги: а) 70 прим. славянської граматики М. Смотрицького (вид. 1721 р.) б) 10 прим. Лексикона трезичного вид. Полікарпова. в) 400 прим. букварів Теофана Прокоповича ¹⁾. Вони й були першими шкільними підручниками Сербів.

Новий сербський митрополит, вибраний 1731 р., Вікентій Йоанович не мав чогось довіря до Суворова і не підпирав його. Але що йому залежало також на тім, аби Сербі мали свою школу, видно з того, що вже 4 цвітня 1733 посилає до київської Академії письмо з проською прислати йому учителів, які вчили би латинської і славянської мови, проповідництва і взагалі тримали би ся київської програми, а в вакації вчили би арифметики. За те він пропонував богословам по 200 гульденів платні, а філософам по 180 гульденів. Як би хто з них забажав поступити в монахи, то митрополит обіцяв сповнити його бажанє, а як би хотів стати свїтським св'ященником, то обіцяв його оженити на свій кошт, висв'ятити і дати безплатно парафію. Письмо було адресоване до київського архієпископа Рафаїла Заборовського, до якого він писав про те окремо ще в лютім 1733 р. Письмо оголошено в Академії і на охотників їхати до Сербії зголосили ся: 1) Емануїл Козачинський. 2) Петро Падуновський. 3) Трофим Климовський. 4) Георгій Шумиляк. 5) Тимофій Левандовський. 6) Іван Минацький. Крім удержування школи в Карлівцях вони їздили на курси до иньших міст сербських (Козачинський їздив 1736 р. до Хорватії вчити св'ященників і на тоді його місце ректора заступав учитель реторики Падуновський), а де можна було, закладали нові школи (Левандовський

¹⁾ Тамже, ст. 201 і 230. Сей буквар був передрукований 1726 р. в Молдавії в м. Римнику разом із румунським перекладом. В 1727 і 1734 р. передруковано його лише з славянським текстом. Буквар був уложений на порученє царя Петра і мав назву: „Первое оученіе отрокомъ, въ немже боукви и слоги“. Він служив довго до науки сербських дітей, а його вплив видний довго, бо навіть на Караджічовім „Први Српски буквар“ (1827 р.). Серб Зах. Орфелін, що видавав (1768 р.) „Славено-сербській магазинъ“ пише, що Сербі уживали тоді два буквари: „Московскій меньшій и Кіевскій большій“.

Також граматика М. Смотрицького була ціле XVIII ст. шкільним учебником у Сербів. В 1755 р. її передруковано в Римнику на порученє митрополита Павла Ненадовича. Її вплив видно на пізнійших граматиках Вуяновського і Мразовича (1793), а навіть Захаріадіса (1832).

заснував школу в Вуковарі). В 1737 р. умер митрополит, наступили різні непорозуміння і в 1738 р. повернули всі учителі до Росії. Зерно засіяне ними одначе росло; вони встигли виховати Сербам учителів, а ті продовжали їх діло¹⁾.

Пробуваючи в Сербії, Е. Козачинський познайомився ближше з сербською історією і на її підставі написав твір: „Трагедія сирѣчь печалнаа повѣсть о смерти послѣднаго цара сербскаго Уроша Пятото и о падѣнїи сербскаго царства“. Ця трагедія була „сочинена и произведена“ ще 1733 р., але видав її аж 1798 р. ученик Козачинського, що опісля вчився також 4 роки в київській Академії, Йован Раїч († 1802 р.)²⁾. Трагедія була надрукована в Будапешті, тому певно була знана на Угорській Русі та в Галичині.

Митрополит Мойсей Петрович спровадив був крім того до себе на проповідника „малорусскаго ієромонаха“ Синезія Залуцького. Він був також якийсь час ректором школи при митрополії³⁾. В 1736 р. вернув одначе до Росії і був назначений ігуменом мінського Петропавловського монастиря. В 1742 р. його арештовано під закидом розтрата монастирського маєтку, але він утік і перейшов на католицизм.

Що до літературних українських впливів у Сербії, то крім зазначених уже, можна ще навести отсі більше знані:

В 1635 р. був приготував до друку глаголитський Часослов Францішканин Рафаїл Ревакович, „пользуюсь помощью русских Іосафата Исаковича и Филиппа Боровли“. Та потому показалося, що псалми не сходяться з текстом вульгати і друк здержано. Аж у 1643 поручила колегія Пропаганди відомому діячеви Методію Терлецькому переглянути текст. Він порівняв його з вульгатою, виправив хорватизми на церковно-славянські слова і в 1648 р. Часослов вийшов із друку в Римі. В 1688 р. він вийшов передрукований ще раз Пастричем⁴⁾.

В 1732 р. вислала була римська курія до Росії св'ященника Матвія Карамана для того, аби він вивчився славянської мови.

¹⁾ Тамже ст. 278—282.

²⁾ Неизвѣстная драма М. Козачинскаго. Текстъ съ предисловіемъ А. И. Соболевскаго. Київ, 1901. Ст. 2—4.

³⁾ П. А. Кулаковскій. Начало рус. школы у Сербовъ (Извѣстія, 1903, кн. 3). Ст. 279.

⁴⁾ П. А. Кулаковскій. Начало русской школы у Сербовъ въ XVIII в. (Извѣстія, 1903, кн. 2). Ст. 269.

Караман жив у Петербурзі, а повернувши до Риму забрався до перечищення глаголицького Службника від хорватизмів, і заміни їх славянізмами, при чім помагав йому також Дальматинець Матвій Сович, що був у російській службі за Петра І. Їх працю передано опісля до перегляду чотирьом Русинам: Максиміліянови Завадському, „главному казначею русскаго ордена св. Василя“, Цезареви Стебновському, що вчився тоді в греко-славянській семінарії в Римі, мінському архимандритови Інокентію Піговичу і Сильвестрови Рудницькому, що був опісля луцьким єпископом. Вони зрадагували остаточно текст і Службник був виданий 1741 р. в Римі¹⁾.

Серб Матвій Сович, що ладив разом із Матвієм Караманом глаголицький Службник, був від 1742 р. учителем славянської мови і глаголиці в Collegium Urbanum. Він переробив граматику Смотрицького для хорватських священників, але та його праця не була друкована²⁾.

Сербам були також відомі твори Лазаря Барановича. Се знаємо з факту, що коло 1740 р. переписував Серб Гаврило Стефанович між иньшим Барановичові проповіді „на просто и уразумительное знаніє сръбское за селяне и простое люде“³⁾.

Серб Зах. Орфелін передрукував також у своїм „Магазинѣ“, видаванім у Венеції, 1768 р. твір Теофана Прокоповича: „Мнѣніє преосвященнаго **Теофана Прокоповича**, архієпископа Новгородскаго, каковымъ образомъ и порядкомъ подлежитъ вагранороднаго **отрока** наставляти въ христіанскомъ законѣ“⁴⁾.

Паісій Величковський, основник сьв. Ілінського монастиря, був також знавцем і любителем церковно-славянського письменства. Він пробуваючи на Афоні переклав із сербської (рукопис XIII ст.) на церковно-славянську мову „Уставъ Пр. Саввы Хиландарю“ і сей переклад надрукований у кн. „Гласник Србскои Словесности“⁵⁾.

Отсей перегляд фактів вказує наглядно, що зносини Українців із Сербами тяглися цілий ряд століть та носили наскрізь культурну ціху.

¹⁾ Тамже, ст. 270—271.

²⁾ Тамже, ст. 271.

³⁾ Др. І. Франко. Євангеліє Псевдо-Матвія. Ст. 29—30.

⁴⁾ П. А. Кулаковскій. Начало рус. школы у Сербовъ. (Извѣстія, 1903, кн. 3). Ст. 289.

⁵⁾ Архим. Леонидъ, Историческое описаніє сербской царской Лавры Хиландаря и ея отношеній къ царствамъ сербскому и русскому. (Чтенія въ имп. Общ-ѣ ист. и древн. рос. Москва, 1867, IV, 3). Ст. 4.

IV.

З повисшого знаємо, яку важну роль у зносінах Українців із Сербами мали книжки. Їх куповано, вимінювано, даровано, поодинокі, по кільки, або навіть більшими гурмами. Для нас мають переховані з тих часів книжки велику вартість. Вони дають нам головне жерело, із якого можемо черпати різні відомости про зносини Українців із Сербами. Через те побіч наведених уже звісток і цитатів я вважав потрібним подати разом важніші книги або написи на них, що причиняють ся чим будь до в'яснення нашої теми.

Комплету очевидно не може тут бути, але для ілюстрації теми вистане те, що є.

1. Без року. Евангеліє на пергамені, XIV ст., писане уставом. На ньому є напис: „Григоріє именемъ мнихъ, а не дѣломъ, исписахъ сию книжицѣ Св. Великомъ Пантелеимонѣ, повелѣніемъ Господина милосерднаго старца Исаіе“¹⁾. Той старець Исаія був назначений ігуменом руського Пантелеймонівського монастиря сербським царем Стефаном Душаном 1347 року²⁾.

2. Р. 1490. Напис на рукописі сербської Академії Наук.

Слава съвършителю богоу въ тронци славимомъ и пѣваемомъ ѿ серафимъ, дающомъ начело всакомъ дѣлоу благъ по началу и коницъ (!) ѿ Христѣ Ісусѣ господи нашемъ, емже слава въ вся вѣки, аминь. Изволеніемъ ѿца и поспѣшеніемъ сына и съвършеніемъ светаго доуха съписа се сін светы четръкветеліе роукою многогрѣшнаго рака вожіа Єлисеа дѣака Подолскаго Каменца на рѣцѣ Доунаицѣ въ градѣ вогомъ спасаем (!) Єланикамени въ домоу боголюбиваго моужа именемъ Петра, ловца рыбакъ, въ дѣни благочестивыхъ Христа любивыхъ деспотъ сербскихъ Юрь и матере ихъ Ангелины и ѿца ихъ светаго Стефана, в лѣт(о) .с. ѣ. ѡ. ѣ. ѣ.³⁾.

¹⁾ Арх. Леонидъ. Славяно-сербскія книгохранилища на св. Аѳонской горѣ, въ монастыряхъ Хиландарѣ и св. Павлѣ. (Чтенія въ имп. Общ. исторіи и древн. російскихъ при моск. университетѣ. Москва, 1885. I, 5). Ст. 5.

²⁾ Тамже.

³⁾ З другої надписи на тім рукопису видно, що тут зайшла помилка в даті, і що повинно бути 6998 = 1490.

Пор. Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа. Прво одельенье. (Књига I—III. Стари српски записи и натписи. Скупио их и средіо Лjub. Стојановић. Кн. I—III. Београд, 1902—1904) I, ст. 113, ч. 390.

3. Р. 1513. Напис на рукописі Хиландарського монастиря.

Понеже въ троцѣ покланяемый богъ благоволи наполнить свою церковь различными книгами, видивъ азъ попу Гюрагъ, протопопу славькаменскыи, писане игѣмена хиландарьскаго нъ съ яже о Христѣ братію, видѣхъ ере жааетъ протавкъ апостольскыи исписахъ моимъ штѣпомъ и приложи монастыроу Хиландароу церкви спеніа пречистыа богородицы за монахѣ Марте дшш; и писа ѡ Славькамени Андреа Рсеньи из града Сянока (ѡ Галиціи) повелѣниемъ попа Гюрга протопопу славькаменскаго, въ лѣто 7021 при благочестивомъ и христіюбивомъ митрополитѣ вѣлградскомъ кирѣ Максимѣ бывшаго деспота¹⁾.

4. Р. 1514. Четвероевангеліе, з юсами, південно-руського письма XVI ст. На рукописі такий напис: „Въ лѣто 7022 (1514), Индикта 2, написана бысть сіа книга Евангеліе тетро при Госѣдари нашемъ Великомъ Королю Жикгимонте, при Коеводе Кыевскомъ Пане Юрью Миколаевичи, повелѣниемъ дѣака Богдана Поповича Ремельскаго, а писалъ дѣакъ Новгородецъ, въ Печерскомъ монастырѣ“²⁾.

5. Р. 1519. Трипѣснецъ. Дарував до київської бібліотеки арх. Антонін. На 70 картці рукопису є такий напис: „Ксписе сіа вѣтвнаа книга гѣіеми Тріодѣ прѣквы комадѣ отъ монахъ Мине и приложисе Цркве... въ селѣ нарицаемемъ Кѣчєвнцѣ подѣскєіе Чрнїе горы“ і т. д. Той сам арх. Антонін подарував іще три инші Тріоди до бібліотеки, що стоять під числами 366—368, всі сербського походження. На Тріоді п. ч. 367 є такий напис: „Си Тріод поснїи с монастыра Зоградскаго“ і т. д.³⁾.

6. Р. 1549. Напис на рукописі цісарської бібліотеки в Відні.

Въ лѣто . ѣ. ѣ. ѣ. мѣсеца марѣ ѣ. ѣ. дѣне, индикта ѣ. Ге ѡ раѣ вожїи священноерен Козма Василіевич, слоужит(е)л храмѣ спеніа пречистое богоматере штѣ богоспасаемаго хрѣда Ковла, придал есми сню книгоу глаголемоую палѣю своѣго ради доушевнаго спасеніа въ Светоую Героу, в монастыра великїи глаголемы Оиландарѣ, иже естъ храм царское и великое лавры оуведеніе пресветїа богородица во црков, вѣчно и на веки непороушно. Я хто бы имель сїю, богомъ въ втроє и страшноє пришествіе Христова егда съ некеє на земаю прїидеть соудити праведных и

¹⁾ Стояновиѣ, I, ст. 125, ч. 416.

²⁾ Арх. Леонидъ. Слав. сербскія книгохранилища. Ст. 38.

³⁾ Н. Петровъ. Опис. рук. ц. ар. музея. Кієвъ, 1877. Вип. II, ст. 364—365.

грѣшныхъ. И хто сїю книгѣ шть того светаго манастирѣ штиметъ, да боудетъ на немъ клятва светыхъ отць. Т. ѿ І., иже в Никен. И дана быст сїа книга в рѣкы старцомъ честнымъ того светаго манастирѣ Хиландарѣ, которыи в запросю приходили до нашеи земли Лит(о)вское, именовъ священноинокоу Маѣимѣ, а инокѣ Анастасію. Имаютъ поминати сїи д. доуши: Василиа, Оульианѣ, священноереа Козмоу, Татианѣ¹⁾.

7. Р. 1551. Напис на рукописі.

Почала сїе писати сїа книга мѣсца мая, а сконча сѣ мѣсца юліа 16 роукою Миханла Зворежевиць Александровича, накладомъ Николинъ Ерѣвина, оу Володаве. Списа сѣ сїа книга в лѣто . 3. 3. 3. рокоу, а ѿ рожества Христова . 3. 3. 3. 3. мѣсца юла 16, в' земли Подласкои оу Володаве при дрѣжавѣ Жикимонта Явгоуста короля полского. Таа ѿалтирь списана и надана черезъ пана Николау Ерѣвина до землѣ сръвскѣ до манастира благовѣщїи пречистои, глаголемаго Папратѣ²⁾.

8. Р. 1574. Напис на рукописі.

Изволеніемъ отьцѣ и съспешеніемъ сына и съвършеніемъ светааго доуха, сѣ азъ рабъ божїи Глигорїе Юрашко оурикаръ коупи сїю книгу рекомаа лѣтописецъ ѿ сръвскихъ кралевъ и ѿ архїепископъ, како кто свое житїе проводи, и коупи хъ ж отъ попа Іоана отъ града Хотина, и да хъ за неж кн. златъ, како да ми бѣдетъ память, въ днѣхъ благочестивааго господина Іо Пе-тра воеводи, въ лѣто . 3. 3. 3. 3., ноем. 3.

Р. 1588. И дадохъ єи светомѣ манастирѣ отъ Свѣвици, идеже єсть храмъ въскрсїїе господа бога и спаса нашего Іисоу Христа; и кто сѣ покѣситъ възѣти отъ светааго манастира, таковїи да имаєть ѹчастїе съ Исдожъ и съ инѣми невѣрними Жидови, иже възпишѣ на господа бога и спаса нашего Іисоу Христа: кровь єго на ныхъ и на чадїехъ ихъ, еже єсть и бѣдетъ, аминь. Въ лѣтъ . 3. 3. 3.

Сїа книга сътвори хъ єа Юрашко оурикаръ, да єсть ємоу память за отьпоуцїїе грѣховъ єго и за родителѣ єго и за грѣхї єго³⁾.

9. Маргаритъ Св. І. Золотоуста, XVI ст. На ньому такий напис: „Игоумень Іоакимъ Хиландара манастирѣ оузетъ оу Іоана

²⁾ Стојановић, I, ст. 177, ч. 551.

¹⁾ Тамже, I, ст. 220, ч. 714—715.

³⁾ Тамже, I, ст. 195, ч. 622.

Рѣсина Даскала 540 аспрь се єсть два дѣката три гроша, полѣ-грошица и двадесѣть аспрь и даде вѣ залогъ сїю книгу⁴⁾.

10. Р. 1600. Четвероевангеліе, писане на папері, південно-руського письма. На ньому такий напис: „Сіе Євангеліе откоупи Димитрь Спахиа отъ Подгорѣце... синь Николинъ на Чрьноморьскомъ портоу, тогда вѣша на вонске на разградоу коды ацоузелеге Махмоутъ Пашоу вѣ лѣто 7108 (1600), и приложи за манастироу Хилендароу за свою дѣшѣ... предаде вѣ рѣкѣ доуховника Исѣи⁵⁾“.

11. Р. 1615. Напис на рукописі Хиланд. мон.

Рокоу 1615 мѣсѣца марта 22 днѣ.

Пань Никола Тонковичъ, синь Стефановъ, которын вивелъ пороучникомъ оу его милости пана Константина Корнеакты сыновемъ его милости Лоуки владыки и митрополита волынского, коупилъ сїю книгу євангеліе тетрь за осмь на десете златихъ в земли Полскої во великомъ градѣ Львовѣ, вѣ манастирѣ преподобнаго отца Яноуфріѣ, оу Авкаша Ивановича дака за доушоу некожчика Іоанна Серкина, хороужого пана Корніѣта, з мѣста Рааба, да се отнесеть сїе св. євангеліе вѣ страну западную оу Дюрь градъ, вѣ церковь серекскую св. Николы, которое не маєть быти отдалено отъ тоєи светои церкви вѣ вѣчныа роды, до котораго то євангеліѣ аки нѣкто не ималъ ничого кроме пана Николи выше реченого, которын самъ о то троуждалъ, да бога ємоу платить и нагородить вѣ царствїи своемъ, аминъ³⁾.

12. Р. 1622.

В сербськїм монастирі Беочина переховала ся Острожська Біблія з 1581 р., занесена туди 1623 р.⁴⁾.

13. Р. 1643. Напис на рукописі мон. Лепавина.

Сїѣ книга монастира Лепихъ Ённа, урѣмъ въведеніе прѣчистїе богородице, принесена ѿ Малїе Роусїе вожїю благодатїю и прѣчистїе богоматере, троудолубїемъ и многорѣшнимъ во иноцехъ и недостоннимъ скимонахомъ Рафаломъ, рока . а. ѿ. ѿ. ѿ. ѿ.⁵⁾.

14. Р. 1669. Рукопис у ман. Житомирлицу.

Мѣсїѣ истинный Ісусъ Христосъ сынъ вожїи ѿ начала мира прѣ вѣсе вѣке людемъ ѿ бога шѣкїанно и ѿ людемъ чаемын

⁴⁾ Арх. Леонидъ. Славяно-сербскія книгохранилища. Ст. 12.

²⁾ Тамже, ст. 7.

³⁾ Стојановић, I, ст. 283, ч. 1020.

⁴⁾ Димитријевић, Одношаји, ст. 220.

⁵⁾ Стојановић, I, ст. 349, ч. 1376.

и въ послѣдняя времена спасенїа ради чловеческаго въ миръ посланы, а ѿ недостойнаго іеромонаха Іоаннїа Галїатовскаго архимандрита Черниговскаго Жидови невѣрномоу различнми знаменїи въбразованїи же и пречьствы ѿ месїи истинномъ написаними, и въ Христѣ сыноу вожомъ испльненными рѣскимъ показанни языкомъ, ѿ іеромонаха же Гомѣила Бакачича на языкъ сръбскїи ѿ рѣскаго въ Светои Ядонскои Горѣ преведенны въ лѣто спасенїа .р. ѿ. ѿ. ѿ. ѿ. ѿ.¹⁾

15. Помяникъ або Синодикъ, писаний 1674 р. Він сербський, але цікавий для нас тим, що має також таку рубрику: „Благочестива Мала Рѣсїа: Преосвященнаго Прхїепископа Лазара (Карановича), родъ Ивана Хетмана (Мазепа) благочестиваго“²⁾.

16. Р. 1692. Напис на рукописї мон. Раванице.

Евангелїе изъ Польске принесено 8 ман. Брдинко-Раванички, идѣже почикають моци св. кнеза Лазара сего года 1692³⁾.

17. Р. 1694. Напис на рукописї мон. Раванице.

Слѣжєвникъ изъ Аворе донесе хажї Ярсенїе іеромонахъ и Мїхалѣ въ свои монастырь Раваницѣ, мѣченикѣ кнезѣ Лазарѣ 7203⁴⁾.

18. Р. 1695. Напис на друкованїй книзї Вітоєвацької церкви (Срим).

Сїа свѣтаа и божствена книга, глаголюмаа трїѡдѣ цѣкѣтны, ѿ богоспасаемаго града Иавока, въ державѣ благовѣрнаго краля Іѡн. Говецкаго, Лешкыи земан, аз грѣшнїи и маныи въ иноцѣхъ хажї-Ярсенїе іеромонахъ, Мїхалѣ іеромонахъ, Захарїа дїаконъ въ свои монастырь Раваницѣ, церкви светои и кнеза Лазарѣ на послѣженїе, братїамъ на ползѣ дѣшевнѣю и намъ въ поминанїе. И нынѣмъ ѿмлаема да бѣдетъ ѿ выше реченїе окителї, кроме великїе ноужде, да нїе просто ни благословено, него проклето въ сїи вѣкѣ и въ воудѣци. Сеже вистъ .р. ѿ. ѿ. ѿ. ѿ. ѿ.⁵⁾

19. Р. 1697. Напис на друкованїй книзї м. Гргетек.

Сїа книга житїи свѣтыхъ дана естъ до земан Гервекон ко храмѣ вознесенїа Христова престолѣ свѣтѣкишаго патрїарха сербскаго кѣр Ярсенїа чрезъ присланнаго прѣосвященнаго митрополита велиградскаго кѣр Стефана оу свѣтон чѣдотворнои лаври Печер-

¹⁾ Стојановић, III, ст. 61, ч. 4994 і ст. 176, ч. 5695.

²⁾ Арх. Леонидъ. Слав. сербскїя книгохранилища. Ст. 43.

³⁾ Стојановић, I, ст. 453, ч. 1965.

⁴⁾ Тамже, I, ст. 464, ч. 1990.

⁵⁾ Тамже, I, ст. 465, ч. 1998.

скон Київскон ѿ архимандрита печерскаго Іовасафа Кроковскаго, рокс 1697 ноем. 26 ¹⁾).

20. Р. 1702. Напис на рукописі Хиландарського монастиря.

Поведа се сїи светїи минїи трѣдомъ и настоїніємъ игъмена Гаврила іеромонаха съ васеми братїами рѣкою Герасима іеромонаха, родомъ Рѣсина, лѣто 7210 ²⁾).

21. Р. 1702. Канони Богородичны 8-ми гласовъ, рукопис півуставного письма. Має такий напис: „Сїи св. книги трѣдомъ и настоїніємъ Игъмена Гавріила, рѣкою Хаджи Герасима, Іеромонаха, родомъ Рѣсина, въ лѣтѣ 1702“ ³⁾).

22. Р. 1715. Напис на друкованій книзі в монастири у Комовинї.

Теодор Тинторовиѣ недостоїни игъман принесе саї слѣжавник от славнаго града Кијева, лето 1715 ⁴⁾).

23. Р. 1725. Напис на друкованій книзі у монастири в Крушедолї.

Сїю книгъ подарихъ азъ полковникъ Гаврилъ Милорадовичъ обители в манастирѣ Крушедолѣ, благоверїиїи пресветїи богородице и приснодѣви Марї, подарихъ сїю книгъ в манастир вѣдѣчи чесни отацъ архимандритъ того монастиря Іданасїе Величковичъ Сервинъ, априла 16 дне 1725 в Нижни в Малоросїи ⁵⁾).

24. Р. 1740. Напис на друкованій книзі в монастири в Добричевї.

Ѿ ова времена ва Рѣсискон їмперїи нахођаше се одъ Србославѣнскон наци одъ Іларикиа и одъ Србїе (далї вичисляеть ся кїлька імен, із яких ми беремо одно лише, що обходить нас тут близше): Графъ Гавриель Владиславичъ. Още ва Украини на маєтностахъ и индѣкѣти живно, то єсть села и їмрѣканє. Онъ человекъ бєше великога свакога разѣма и пратикєце, прсона чѣдно виђїна, и с господою бєше интересанъ ми много гостолѣ (!) великорѣсискою; сва Мала Рѣсїя одъ єво имаше ѣжаса, и малорѣсискиє властєли бїяѣ мѣ непријатели, ма мѣ ница не смијаѣ, всѣк ако танно за нимъ лицемерить. Онъ оженно на владикѣ казачкѣ одъ фамили Брѣнско Стародѣва ⁶⁾).

¹⁾ Стојановиѣ, I, ст. 471, ч. 2040.

²⁾ Тамже, II, ст. 4, ч. 2108.

³⁾ Архим. Леонидъ, Описанїе сербской Хиланд. Лавры. Ст. 124.

⁴⁾ Стојановиѣ, II, ст. 37, ч. 2286.

⁵⁾ Тамже, II, ст. 65, ч. 2443.

⁶⁾ Тамже, II, ст. 131—132, ч. 2821.

25. Р. 1741. Напис на друкованій книзі у монастири в Крушедолі.

Бєликомѣ господинѣ їаснє в' богѣ прєвєсвѣщеннѣишемѣ квр Арсенію четвєртомѣ православно-каѣолическомѣ архїєпископѣ Пєкскомѣ всѣхъ же Сєрбовъ и Болгаровъ влажннѣишемѣ патрїархѣ чиновникѣ сен архїєрєискаго свѣщеннослѣженїѣ чрезъ Димитрїѣ Параскевича даю вѣчнагѣ вѣгомолїѣ из Кїєва в' даръ прєпославъ 1741 года августѣ 28 днє. Смирєннын Рафанѣ архїєпископѣ Кїєвскїй.

Дальше на тїй самїй книзі є й напис архїєпископа Арсенїѣ, яким він стверджує, що книжку відобрав:

Чрез рѣк речєннѣго господина Димитрїѣ Парасковичѣ примнх сан чиновникѣ шк. 2 сѣщѣ ми в' крѣлевском градѣ Пожѣнє 1741. Архїєпископѣ пєкски всемъ же Сербѣ. Бѣл. и цєлаго їлїрїєка патрїарх смирѣннїи Арсенїє четвєрти¹⁾.

26. Р. 1759 і 1775. Написи на друкованій книзі в монастири в Раківцї.

Сїѣ свѣтаѣ книга, глаголемѣѣ џалтирѣ, вєс мнѣ їєромонахѣ Спїрїдона, пострижнїєка свѣтоврачєвскїѣ обитєли, принесєна и подписана бѣстѣ в' лѣтѣ ѣ. џ. ѣ. ѣ. є года, мѣсѣца августѣ 1-го днѣ в' ст. и честнѣи обитєли свѣтоврачєвскѣи Раковачкѣи, при врємєнѣ нх прєвосходитєлствѣ господина, господина Павла Нєнадовичѣ, в. и. православнѣго архїєпископа и митрополитѣ сєрєбскаго и вѣлахїскаго, оковнх нх ц. к. вєличєствѣ тѣннаго сѣєтнїєка.

Книгѣ сїю подписанѣю џалтирѣ, їажє сѣ попечєнїємѣ и вєликим трѣдомѣ џ царствєющѣго вѣгоспѣсѣємаго вєлиєкаго града Кїєва Спїрїдонѣ Павловичѣ, їєромонахѣ Раковачкїи, в' 1759-го года принесѣхъ, нинѣ же пакѣ 1775-го года истѣю книгѣ дарѣю вѣзѣлюбєлннѣмѣ в' доуєтѣ свѣтомѣ сынѣ моемѣ Самѣилѣ Павловичѣ, їєродїакѣнѣ Раковачкомѣ²⁾.

27. Р. 1795. Напис на рукописї Народнѣ Бїблїѣтєки в Бїлградї, ч. 56.

Мѣсѣца марта 19 днє 1795 лѣтѣ, пришедѣ к нама їзѣ Сремѣ їєромонахѣ Яѣанасїи Сѣвичѣ їєродїакѣномѣ, и постависмо єго во свѣщеннїє. И бїѣ є кодѣ насѣ цѣлѣю зимѣ. При полѣзѣ за то наше вѣлагѣдѣнїє даѣ нама б книга проповѣдї Платѣоновн, и мы ємѣ даѣдѣсмо єгѣ сѣнѣєлїю и писмо штѣпѣститєлнѣє

¹⁾ Стојановиѣ, II, ст. 134, ч. 2829—2830.

²⁾ Тамже, II, ст. 252, ч. 3433—3434.

нашого монастиря выше писаннаго дне и мѣсеца. И одлази с свое отечество Россію Кієво, родители его Ялѣѣи и Ягафіа въ селѣ генераль-фельдмаршала Нарішкина Ирланиво. При игуменѣ Василию Петровичѣ Боговаѣцѣ¹⁾.

28. Р. 1797. Напис на друкованій книзі в мон. Петковице.

1797 сего года приде Герасіѣи ѿ Свете горе монастиря Хиландара здѣ с монастирь Боговаѣцѣ, и принесе три иконе спасителя Христа и богородицы и сербскіи Савве и Симеѣна и святих и книги 12 минеѣ, радехи московска печата со червеніи слови на велико коло, и триѣда шѣа, посни и пентикостари, и лет 8 ргѣх киевскѣ на велико коло, и великій трѣбникъ, и апостолъ на велико коло, термологѣх московска печата червено слово, два шконка на велико коло московска печата червено слово, патрикъ кієвски на велико коло²⁾.

29. Забавные часы Людовика Гвиціардина мѣщанина и шляхтича Флорентійскаго (надруковані в Кольоніі 1624 р.). Рукопис XVIII ст., полуднево-руського письма. На задній дошці є напис: „Отъ книгъ Герасима монаха святих Ядронскихъ Яфанасіевскихъ великихъ Лавры Горы“. Поміщено тут 365 анекдотів, узятих із різних жерел³⁾.

Архимандрит Леонід вичисляє в своїй праці³⁾ ще отсі старі наші друки в афонських монастирях:

Апостолъ, без вихідної картки, з гербом Григорія Алек. Хоткевича, друкований в Заблудові 1570 р.

Библия, друкована в Острозі 1581 р.

Служебникъ, друкований у Мамоничів у Вільні 1583 р.

Книга, иже во св. Отца нашего Василия, архієпископа кесаріи каппадокійскія. З друкарни Острозское выдана єсть въ лѣто 1594.

Лѣкарство на оспалый умыслъ челоѡческій Божественнаго Іоанна Златоустаго до Θεодора мниха. Друковано в Острозі 1607 р.

О священствѣ, друковано у Львові, 1614 р.

Бесѣды на дѣянія апостольскія св. І. Златоустаго. Друковано в Кієві 1624 р.

¹⁾ Стојановиѣ, II, ст. 303. ч. 3704.

²⁾ Тамже, II, ст. 301, ч. 3730.

³⁾ Петровъ, Опис. рукоп. ц. арх. муз. II, ст. 173.

⁴⁾ Арх. Леонидъ. Славяно-сербскія книгохранилища. Ст. 20—21, ч. 11, 13, 15, 17, 18, 20, 21, 22; ст. 23, ч. 2, 5, 7, 8, 9; ст. 51, ч. 13, 14, 15, 18.

Акафистникъ, друкований у Київі 1629 р.

Часословъ, друкований у Львові 1642 р.

Апостолъ, друкований у Київі 1695 р.

Новый завѣтъ, друкований у Київі 1717 р. при гетьмані Івані Скоропадським.

Анфологiонъ, друкований у Чернигові, 1759 р.

Тріодiонъ, друкований у Київі, 1761 р.

Евангеліє, без вихідної картки, але руського друку, по-жертвоване до монастиря київським міщанином 1620.

Бесѣды на дѣянiя апостольскія св. І. Златоустаго, друковані в Київі 1624.

Аввы Доробеея поученія, друковані в Київі 1628 р.

Жизнь Господа нашего Ис. Хр., друковано в Кракові 1692 р.

Про те, які ще книги подибували ся по сербських церквах, навіть по забутих селах, подає нам звістки справозданє з візитації церков цілої північної і північно-східної нинішньої Сербії, довершене екзархом Максимом Радковичом у 1733 р. і предложене митрополитови Вікентію Йоановичу. Екзарх оглянув 29 монастирських і парафіяльних церков. З невеликими виїмками подибували ся у всіх церквах книги, друковані в нинішній Росії, при чім головна частина була московського виданя, але були й виданя київські та львівські. Так приміром у сьвященника Томіча в пожарецькiм окрузі був московський требник, київський псалтир і часослов, а львівський апостол і євангеліє. В Пожарецькi-ж, у церкві св. Архангела були такі церковні книги: євангеліє — „рукопись болгарски“; „Саборник србски, Божидаров; обштак минеи молдавски“; псалтир київський новий; тріодь московська пісна нова; пентикостар московський новий; чотири прольоги на 12 місяців; апостол новий московський, 2 сербські подерті октоїхи, псалтир із синаксарем Божидарового виданя¹⁾.

Шкода, що крім сього не маємо більше подібних справоздань, бо вони могли б iще докладнiйше освітити порушену справу.

Володимир Гнатюк.

¹⁾ П. А. Кулаковскій, Начало русской школы у Сербовъ въ XVIII в. (Извѣстія, 1903, кн. 2). Ст. 266—267.

ПАЧКАРСТВО БАКУНУ (ТЮТЮНУ) В ГОРАХ У ГАЛИЧИНІ В ХІХ СТ.

Гірняки курять тютюн, а також жвуть. Тютюн кусають, наслинюють, потім скручують його долонями і вкладають, вбивають у файку, її знов вкладають у жар, у огонь, щоб запеклася. Вони мають якісь свої певні познаки, по яких пізнають, чи люлька добре запечена, виймають її з жару, кладуть у неї горючий углик і курять. Тепер дехто вже й не запікає, а запалює сірником. Із запеченої файки виходить дим острій, їдкий, курець спльовує що хвилі і то не плює, але якось пстрикає слиною; добрий курець і плювак зможе при викуреною одної файки заплювати цілу підлогу в хаті. Хто жве тютюн, не викурює всього з файки, але мішає те „найліпше“ на споді, вибиває з файки на долоню і мече в рот. Жве завзято, аж чорна поволока осяде на губах, а з боку на лиці видно, як вистає кругла гуля. Бувають курці, що рідко коли розстають ся з люлькою, бувають і жувачі, що рідко перестають жвати, лиш тоді, як їдять, сплять або стоять у церкві. Ба і з церкви виходять і йдуть до найближшої хижі закурити. Жив у Мшанци газда, капраль, такого чину дослужив ся в війську, а рідко коли був тверезий. Напитий прийшов якось до церкви, стоїть, стоїть, а далі таки добре йому „навнувало ся“, то й повідає: „Угу! Що за пустиня, що в ній і закурити си не можна!“ Поодні не курять, а лише жвуть. Беруть по кусникови тютюну і жвуть, поки не виплюють. Бувають села в горах, де люди цілком не жвуть тютюну. Курять і малі дїтваки-хлопці, парубки і чоловіки. Жінки аж у старшій віці приучують ся курити, а деякі і жвати. Дїтвакови приходить легко навчити ся

курити. Як лиш може вже що в руках удержати, батько дає синові файку, аби дитина забавила ся. І дитина бавить ся, бере в одну руку файку, потім у другу, держить обома, оближе її цибух, а пізнійше починає й тягнути з цибуха; часто велить батько вже старшому дїтвакови закурити йому файку; він іде до печі, або до горючих скип на припічку, вкладає углик у файку, розкурює, несе й подає батькови, дїдови чи кому иньшому. Науку куреня продовжує на пасовищи разом із иньшими ровесниками і десятилітній хлопець зможе курити, або жвати, як старий хлоп. У Мшанци жвали тютюн, чи багу, завзято, мало було таких, щоб не жвали. Против жваня я все виступав і в церкві, на сповіди і проповіді, а також при иньших нагодах, і тепер сильно помаліло число жувачів. Останні виправдують ся, що їм лекше на груди, бо мають дихавицю, иньші, що при роботі не мають часу заходити ся з файкою, „а так вержу кусничок у рот, тай лекше при роботі“. З нелїтками трудна справа, їх не можуть допильнувати родичі, особливо на поли; нераз мати складає в яку судину покладки, але там замість прибувати, все маліє, а виновника не можна схопити. Тямлю дуже добре, що в Кіндратові малі хлопці пастушки курили файки, роздобуваючи тютюну, де попало; а коли не можна було ніяк розкрутити, збирали з старих буків сивий мох, клали в файку і курили.

Тютюн купували в місцевих Жидів, але не багато, бо їм цілком не смакував, садили самі, але рідко, бояли ся кар, які накладав уряд на тих, у яких знайшов засаджений тютюн, а найбільше купували бакун, перепачкований із Угорщини. Пачкарство вело ся майже цілий XIX в., бо аж до 1885 або 1886 р.

Садженє тютюну.

Насїне тютюну сїє ся як росаду, а потім молоді ростинки пересаджує ся як капусту. Садили часто в житї, щоб закрило тютюн перед очима цїкавих і по городцях. Коли ростина піросла, вищипували-валашили вершки, яких буває з вісім, щоби не гнала в гору, але розростала ся. Дозрілі листки зривали, низали на „снүри“ і вішали де в пустій хижи, аби висихали через день, а на ніч виносили на двір, розстелювали на луці, аби на них роса впала, і в день сушили знов у холодї. Від тої виправи робить ся тютюн чорний. На сонці листє висхло би дуже і „покиришило ся“. Так виправляли зірвані листки з тиждень, а потім курили вже. Так управляв тютюн один газда в Мшанци ще в 80-тих роках минулого віку.

ПАЧКАРСТВО.

На бакун (з мад. bakony) ходили на Угорщину люди зі всіх сіл під Бескидом, із дальших ходили чоловіки і парібки, з поближких до границі навіть жінки. Одну таку жінку, що ходила на Угорщину по бакун, бачив я в Вислоці Великій. Виходили найчастійше в осени, часами в зимі, в великий піст, як потемніло і по „велицідни“. Одинцем не ходили, бо було небезпечно, а змавляло ся більше число людей і йшли разом, „триє“, шість, вісім, а нераз бувало і до трийцять пачкарів. На дорогу брав кождий хліба, сира, мішок, клубя ниток і іглу, бо треба було нераз зашити мішок, як подер ся, або поповров ся, або позшивати ходаки, коли розтріскали ся в дорозі. Гроший брали 10 злр., рідко 12 або 13, десятка вистарчала на дорогу і закупно товару. Кождий ніс бакун на плечах у мішку, отже за більшу суму не міг би був унести. Хтось мав свої гроші, а хтось зичив у інших, на бакун було легко роздобути гроші між людьми. В Головецьку (старосамбірського пов.) оповідають про одного чоловіка, що вибираючи ся на бакун позичив 10 злр. у другого газди, заставив за довг поле і вже його не відобрав.

По бакун ішли або до пограничних сіл на Угорщині і купували у перекупнів, Жидів і селян, або йшли аж „на пляц“, де садили тютюн, і там купували у тих, що управляли його. З Мшанця (старосамбірського пов.) йшли поза Липе, Скородне, через гору Отрит, побіч Сикавця, до Затварниці, в Суху Ріку, через ветлинську полонину, Ветлин, Смерек, Циганський потік і на Угорщину, а деколи йшли на Волосате. Приходили до отсих сіл: Руського, Нової Поляни, Бистриці, Розлуча, Стужиці, Новоселиці, Звалу, Загорба і ин., а на пляц до „Дамуше“. Як вийшли одного дня рано, то на другий день були вже на місці. Цілу ніч ішли, а там спали вже через день, бо в ночі купували бакун. Як ішли до Дамуше на пляц, то забавляли в дорозі дві неділі. Там ішли поза Ляторицю коло великої Тиси, а з тютюном вертали иньшою дорогою; через Ляторицю везли ся на човні, на пором не йшли, бо там стояли „левізори“. На бакун ішли разом, але спілки не мали; кождий купував для себе, на свій рахунок, а потім сам продавав.

Торговлю тютюном на Угорщині провадили передовсім Жиди, але й мужики перепродували. В Бистриці Жид виправляв ціле село за бакуном. Люди приносили, а він продавав потім Галичанам. Одного часу привезли Жиди 4 драбні вози бакуну,

завезли в корчі, люди позбігалися і вкладали в міхи. Се було в ночі. Жид питався кожного, скільки набрав? Тойповідав: Стільки, і стільки; набрали більше, а подавали менше число. У мужиків воліли купувати, бо „дешавше пушали“, у Жидів купували, як селяни не мали тютюну. Якось раз прийшло 20 хлопів до Стужиці по бакун, та не було його. Жид просив людей, аби заждали і обіцяв кожному дати за дармо по дві пари папушок що доби, доки будуть там сидіти. Ждали три дні. Тютюн привезли фірами, заїхали в ліс і там набирали в міхи. Сухого Яцько з Мшанця пішов був на вівці, а до нього прийшов Жид аж із Звалу, аби йшов купувати бакун; Жидови тютюн обстався, багато навіз, не міг продати, то і прийшов аж у Мшанець. Яцько вийшов із вівцями, а тесть повідає йому, що приходив Жид із Звалу і просив, аби прийти купувати бакун. Сухий переказав у Нанчілки, аби йшли люди і по яри ходило 12 хлопа три рази. Забрали ввесь тютюн, а Жид дав Сухому 3 зл. і 3 пари тютюну за дармо, значить ся за те, що привів людей. Листки тютюну складували один на один, кінці листків на один кінець, а гірця на другий. Кінці перевязували мотузком і таку звязку називали папуша, а на Угорщині чамовка. Зв'язаного кінця не можна було обняти рукою. Папуші були менші й більші. Числили на пари, пр. за пару платилося стільки і стільки. Як хто найшов чорний лист у папуші, виймав його з відтам, аби собі зараз закурити, бо він був масний і такий можна було цілий день носити за пазухою, а він таки не висох. Ціна бакуну бувала всяка, як можна було торгувати; в пограничних селах платили дорожше, на пляцу дешевше. Близше до границі платили за пару по 35 і 40 кр., а давнійше, коли бакун був ліпший, платили пару по 70 кр. Славний бакуняр Яцько Сухий оповідав, що купив раз 13 папуш за 11 зл., одна важила 7 п, така була, як добра коновця. Іншим разом дав він за пару 9 ринських шайних (3'60 зл.). То був тютюн доробський (з Дороба), міцний, що не можна було його курити. На пляцу платили за пару по 10, 14 кр., а навіть оповідають, що як дав на пляцу ніжик за 2 кр., то набрав пів міха папуш. Там брали з під стріхи. Бували й такі помислові люди, що закрадалися на пляцу попід стріхи і забирали бакун не заплативши за нього. Листе нанизане на шнурки розвішували попід стріхи, аби висихало. Закуплені папуші вкладали в міхи по 50, 60, 70 штук, а виїмково й 100 штук. Середина міха була порожня і тут перекручували мішок та брали на плечі так, що один кінець звисав із переду, а другий з задуги.

Як бакуняр приніс бакун до дому, кутив сам, його челядь, а найбільше продавав. Купували люди зі свого села, бо не всі ходили на бакун, приходили й чужосільні. До Мшанця приходили люди з Старого Самбора, Старої Соли, Фельштина, а навіть із під Самбора. А коли ніхто не приходив, бакуняр брав бакун на плечі й ніс по селах продавати. Дома продавали папушу по 30—50 кр., а ліпший і по 1 зл. Як ніс по селах, продавав, як міг. Звичайний заробок був два рази більший, як видаток; як видав 10 зл., продавав за 20. З папуш робили також скрутки для дрібної продажу. Брало кілька листків, у середину клали вершки, те все звивали в трубку, на середині перегинали в двоє так, що кінці сходилися, завязували мотузком і скрутець готовий. Таких скрутків робили з одної папуші 4—6, і продавали по 8, 10 і 12 кр. Бакун був дуже бажаний товар; курили його селяни й міщани, бував він і у священників і кождий курець старався його набутти. Сухого Яцько приніс був раз із за Бескида доброго бакуну, закутив собі й вийшов на поле класти жито в кіля. Дома запік файку, дим розходився по поли, а о кількатор кроків ходив Писарьового Павло, небіщик, по за свою стайню; щось там робив; занюхав тютюн і вийшов ід Яцькови: „Який же добрий тютюн куриш, дай і мені трохи!“ В І кл. гімн. 1871 р. мешкав я в Дрогобичі у міщанина кравця Губицького. Раз якось ішов я до дому до родичів мабуть на сьвята, а він мені повідає: „Коби ти мені приніс з гір бакуну!“ Я вистарав якось дома при помочи мами одну папушу бакуну й приніс Губицькому, але через щось не смакувала йому, бодай він так мені повідав.

В Мшанці не багато було таких людей, що не ходили на бакун за Бескид. Сухого Яцько (родж. 1837 р.) ходив, як сам рахує, зі сто разів; старший його брат і не курить, а на бакун ходив; славний був також Порубаний. Писався Парашак, але був заведія, десь бився з іншими, прискакували до себе з топорами, хтось утяв його з кількатор разів і звідси пішла назва. Мшанець мав багато славних бакунярів.

В дорозі всяко буває, треба собі радити і всяко помагати. Низше подаю два оповідання про штучки бакунярів.

Раз ішли бакунярі через Затварницю, а було се по яри перед Зеленими Сьвятами; два обстали з задю, а інші пішли на перед. На дорозі було болото, то передні пішли лукою. Властитель луки вибіг із хижі і почав галакати на ні: „А не йдеш пугьов, а лем ідеш луков?!“ Передні поставали і дивлять ся на газду, а за сей час надійшли й ті, що обстали.

Газда злий питає ся: „Чого дивив ся?“ На те один повідає: „Не знаєш, чого дивить ся? Дивить ся, котра ти хижка, завтра ти піде через ніч“. Газдиня стояла в вікні і все чула, чула, що хижка піде через ніч, настрашила ся і почала сварити на газду, на що він напастує людей. Газда помяк і запросив тих обох приоставних до себе, до хижі, погостив їх ладно, дав напийти ся молока, виніс сира. Вони й не гадали налити газду, а лиш наполохати, би не галакав.

Ми вийшли в Лубний, а там бив газда, називав ся Химич, а вна Химичка. Пішли ми до нього купити молока. Але вна нам дала молока повне мисця; нас било штире, а то молоко поправді було рідке, сине, тай Ільчиців підмішав лижков раз, а вна ся вбертат: „Що лем робите? Сербайте, сербайте!“ А Ільчищового Іван: „Щось ваше молоко не гідне, вам хтось зробив“. А вна юж ся на нього дивит: „Чей ви дащо знаєте?“ Як піде, як унесе другу миску сира, алльов, як ся наїли, Іван ся бере ворожити. Мав клубя ниток, парвав ниток з клубяти і питат ся її: „Ци маєте скопиць?“ — „Є лем, є“. Тот узав скопиць, пішов на пролуб (полонку), щось там помондав, привязав нитку до скінця, вернув до хиж, тай повідат: „Натеж, газдинцю, бисте тоту нитку ніколи не відвизували, нате вам тих ниток, я юж набесїдував, бисте ся випарювали скопиць окропом і каміньом і тоти нитки до скінця веречи“. А вна ся питат: „Лем ци маєте яку півку?“¹⁾ А тот зараз, як то він скорий, у торбу: „Є! Є!“ Як вона піде до комори, як накопле бриндзі, то аж домів-їсми мали. Вона питала ся ще: „Ци належит ся вам що?“

(Оповів у Мшанци 23/10 1904 Яцько Сухий).

Бували випадки, що не один бакуняр і згинув у дорозі. Василь Гула, газда з Мшанця, ур. 1820 р., пішов іще як молодий чоловік на бакун і більше в село не вернув. Люди проторкують, що його вбили ревізори, але ніхто на певно не знає, де його вбито і як. Грибів Луць (ур. 1847 р.), писав ся Луць Пізнак, молодий парібок, пішов на бакун разом із иньшими. В дорозі розділили ся на дві часті; Луць ішов із передними і всі зайшли до млина під угорською границею. Там підночували і пішли далі в полонину. Луць устав, ходив розпасаний, а відтак пішов за ними. Надійшла друга громадка й питали ся мельника, чи були в млинї які люди, а він їм розповів, як було. Прийшли до Руського, але Луця не застали там. Упав був великий сніг і счинила ся велика заметіль, тому Луць зблудив із дороги і загиб у снігах. Як настала перед ярею копінь, найшли люди руку, голені і ре-

¹⁾ Півка — кусень полотна удертий, не рублений

мінь. Савишин Іван змерз на тернавській полонині (село Тернава турецького пов.). В тиждень, а може й два пішли два брати глядати його. Найшли замерзле тіло на полонині, лиш хтось узяв йому бакун, ремінь і шпінку з сорочки. Сиваків Павло пішовши раз на бакун так був обмерз у дорозі, що тіло обпадувало з нього куснями і він те тіло завязав у запаску в дві поли (зошити, отже велику), заніс на цвинтар, вибрав яму і в ній закопав.

Заходи австрійського уряду около здержання пачкарства.

Австрійський уряд, запровадивши в державі монополі плеканя й продажі тютюну, не міг байдужно придивляти ся пачкарству і розпочав із ним завзяту боротьбу. Бакунярів висліджували ревізори в дорозі і переловлювали; заходили також у села, заходили до хиж, коршем, млинів і всюди слідили за бакуном. Люди називали їх нивізори і левізори. Ревізори називали бакунярів швайцерами (Schwärzer). Та всі пильнования уряду не помогли; люди як ходили на бакун так ходили, не зважаючи на тяжкі грошові кари і вязницю. Тоді уряд звернувся до консисторій і домагав ся, щоб вони завізували підчинених сьвященників до участі в боротьбі з пачкарством. Однак і се не помогло нічого, люди носили далі бакун, який і сьвященники купували та курили. Подаю низше два розпорядження руської консисторії перемиської, що осьвітлюють нашу тему:

1. Nr. 619.

Gdy przestępstwa praw Monarchicznych ogólnie wskazywane z trudnością wysledzonemi być mogą, a tak winowaycy zasłużonych kar unikają, Wysokie kraiove rządy wyrokiem swoim z dnia 27. marca r. b. z l. 17538 wypadłym uznały, że powtarzane ogłaszania istniejących w tej mierze przepisów zamiarów tychże w skutku nie osiągną, z tego więc powodu na mocy rozporządzenia Wysokiey Nadworney Kancellaryi z dnia 7. marca r. b. nakazują, by dusz starownicy wykroczenia przeciw prawom Monarchicznym w szczególnych wypadkach, iakie się wydarzają, Konsystorzowi donosili, poczem nie tylko wysledzenie tychże, ale i ukaranie przestępców łatwo nastąpić może. Co Wielebny Jx. Dziekan pod ręcznym dusz starownikom do scislego zachowania z tym dodatkiem ogłosi, by ninieysze rozporządzenie nie tylko w rocznych tabellach o stanie parafii scisle zachowali, lecz także w szczególnych wypadkach

oddzielne i dokładne dla dalszego urzędowego użytku czynili Nam doniesienia.

W Przemyśle dnia 26. kwietnia 1827.

Jan Biskup.

Kubaiewicz.

2. Nr. 2163.

Ponieważ c. k. administracya tabaki i stemplu pismem swoim z dnia 21. października r. b. do liczby 12.510 zapadłym użala się, iakoby niektorzy z kapłanów oświadczyć mieli, że o okólniku Naszego Konsystorza z dnia 19. października 1826 z liczby 1617 wypadłym, a przemycania titiunu przez duchowienstwo pobłażanego dotyczącym się, żadney nie mają wiadomości.

Przeto dla pozyskania w tey mierze należytego przekonania rozkazujemy Wielebnemu Jx Dziekanowi, by stosownie do zarządzenia w spomnionym okólniku przy koncu zawartego bez zwłoki, a naydaley do ostatniego grudnia r. b. obwieszczenia owego okólnika przez dekanat uczynione, a podpisem podręcznych dusz pasterzy stwierdzone Naszemu Konsystorzowi przedłożył. W Przemyśle dnia 29. listopada 1828.

T. Fedynkiewicz, vicarius generalis. Officyał Kubaiewicz.

В першій половині ХІХ ст. були касарні скарбової сторожи в підбескидських селах: Берегах, Устріках Горішних і Волосатім і там стояло все по 5 ревізорів, яких декуди називали теребілюльками. Пізнійше сиділи ревізори в Лютовисках, Балигороді і звідтам підходили в гори. Вони засідали на головніших переходах, по корчмах, до яких заходили бакунярі відпочити й напiti ся горілки. Люди добре пильнували ся, аби не попасти в руки ревізорів, однак не один зловлений платив кару, або відсидів у арешті. Нераз приходило до бійки, в якій падали і ревізори і бакунярі. Бувало й таке, що люди зраджували бакунярів і сю зраду називали „зв'ід“, — „зв'ід бив“.

„Буде з сорок літ, ще Дубеїв Николай, що пристав в Михновець, бив в Пшенци, якими пішли за Беськід, било нас дивать і купились бакуну і-смо йшли звідтам і прийшли над Зарубу над Михнівцєм і сехтіло ся нам води пити. І ми пішли д колодзяцьови і там найшли коновку і тоту Танин Юрко, як ся напив, розбив. Вийшлисьмi відтам і поставалисьмi і пісали з Михнівце Гаджія до коршми, би нам виніс горівки. І ми довший час там ждали, але його не било, бо його застали в коршмі нивізори і не пустили. Ми стояли, стояли і нам ся напнувало, тай мовимо: „Ходім і ми

до коршми“. Приходимо до коршми, двері ся втворили, а він, Гаджій, з коршми повідат: „Ой пропалисми, небожата!“ Ну! він то вимовив тоті слова, тамти били в сінюх, а я ще бив на дворі, не конче я так на дворі бив, а вже вступив в сіню. Він то вимовив: „Небожата, пропалисми“, а я ся цофнув на двір зараз, а передомнов на дверях застав ївером. А я ївер надняв руков в гору і йому по під руку пішов на двір, а він зістав в сінюх. А Шивяків Гриць був на дворі ще, а відтак я зачав утікати (один із слухачів замітив: „Нема ліпше над сьвятий втік“), а Гриць наперед мене, і забіг в вириння, (там коваль сідів, мав поле і городив в літі, а в зимі поприпирав вириння коло дерева), а я у ліс, а мене ся чапив тот нивізор, що заступив бив на дверях ївером, і їмив ся за мішок. Я втікав і ніс на плечох і мішок і нивізора через фосу при дорозі, і на фосі упав. І як я впав на фосі і там ся боричу з ним, а далі Гриць ся відтам вихопив, тай іде за нами. Але же я ся напудив, же другий нивізор іде, лишив всьо, тай утік, тай забіг у ліс, а Гриць вернув ся в вириння, а я стояв там довгий час; але же я на того їбав, же ся не дамо, такисми ся говорили вперед. Вихопив ся єден нивізор з коршми, потяг мій мішок і біжит назад там, де ми ся торочили, бо там згубив баїнет. Але постояв я так з годину в лісі, вихопили ся триє нивізори і дває побігли д виринню, де Гриць ся сховав, а єден пішов глядати баїнета. Гриць зачав утікати, його їмили, а я пішов в ліс, блудив у лісі аж до рана, сїгу насипало ся в торбу, за пазуху і ходак спав з ноги і тяг ся за волоков. Прийшов домів і матери не повів, що ся стало. Питали ся, де тютюн, а я повів: „Он там у загаті“. Я прийшов і виліз на піч і спю, а хтось з Завадки учув, же я прийшов, зійшов до нас і повів, де ся наші подївали. Він мене збудив і ся питат мене, де ся наші подїли, а я мовю: „Там тирвога ся зробила, я не знаю, де“. А пак бивїм штири рази на протокулі, два рази зїздила до Пшенце комісія, а я ся не визнавав, а раз єм ходив до Самбора, нивізор ня взяв, а відтак в Лівну (Лімну) сми ставали з Шивяковим Грицьом і Дубейом Николаєм і тамим ся визнав, пак їм сідів сорок і штири доби, а Шивяків Гриць дваїцїть сїм дїб, а видав ня Крайників Николай“.

(Оповів у часі братського обїду в Мшанци 10/11 1904 Головчишин Федьо).

26 люда вертало (1869 р.) домів із тютюном. Нивізори видїли них, лино зійшли з Бєськіда, зьвід бив, хтось них зрадив. На Венґри їшли дві купи, а вертали разом. Вийшли на ветлинську полонину, а мрак забіг, подуло таке студене, бо то било в осени. Нивізори сїдїли за бердом, хлопн видїли, що щось ся рушат. Било їх триє; вибігли, єден стрїлив на страх і кричат. „Стуй! Стуй! Не уцекнеш, зледзєю!“ Хлопн сходили в долину,

а вони забігли з переду, тай далі кричат: „Стуй, бо стшилию, меч ворки, руць кій“, кожду палицю перетинали на двоє. Все по двох на бік ставили і вязали них звязуючи ремінь до ремня і так них завернули до Ветлина. 9 утекло, лишивши свої мішки. Тоти, що лишили ся, забрали по два мішки, принесли до Ветлина, там налили нивізори тамтуських людей і вони занесли мішки до Літовищ, а бакунярів пригнали до касарні і били би їх відвели до Сянока, та прийшов з Пшенце кривняк одного і повів, що він вийт, бере них з собою і ручить за них. Дизинтьорьового Луця привязали нивізори до коня, як вели других до Літовищ. Відтак приїхала до Юрининого комісія з Самбора, кликали всіх, нагрожували ся, що будут бити, як не повідят правди. 8 хлопа вийшло вільно, а тамти сиділи.

(Оповів у Мшанци Сухого Яцько).

Ішло 9 хлопа цілу ніч; розвидняло ся, як прийшли під коршмину на ріках (недалеко Мшанця). Скортіло них зайти до Лейзорьа напшти ся горівки. Там юж сиділи три нивізори на поді, а Лейзирь стояв в хижі в куті. Прийшли під двері і почали пукати і кликати: „Отвори, отвори, Лейзирь!“ Але Жид не йшов втворяти. Нивізори позлазили і отворили хатні і сінешні двері і сховали ся за них; штири газди ввійшли до коршми, а 5 увиділо, що блиснув гвером, почали втікати, 3 в Бистре, а 2 долів ріками, а за ними побіг один нивізор в гору в Бистре, а другий в долину. Третий став си на дверях, наставив против них гвер з багнетом і велів ним пометати мішки на землю. Они поклали мішки на землю і веліи Жидови дати си горівки, а нивізор повів: „Не вільно пити горівку“. — „Чому не вільно? я пю за свої гроші“, котрийсь му повів і випили півкватирок. Ільчиців хотів втікати крізь вікно; дивить ся, мале, — „не пролізу“, — а жаль му було лишати мішок із бакуном. Почав ходити по коршмі, а нивізор велит му сидати. Але він ходив пошід стіну, а відтак зайшов з боку нивізора, хопив за кривулю багнета, сіннув руков і видер з рук нивізора. Він почав відгрожувати ся, а Ільчиців ударив го кольбов по голові, і він проголошшений унав на землю, кров го залляла; а Іван ударив гвером о скриню, переломив на двоє, взяв оба кусні, вийшов до сінній і виверт на під. По хвили нивізор опритомнів, підняв ся, вибіг на двір і почав кликати: „Вруцьте ся пани, бо пана забіли і уцекли“. Оба нивізори вернули ся і побігли за тими штирма, що утікли з коршми, як нивізор унав на землю. Ільчиців утікав, а все палицев обганяв ся і кричав: „Вара, вара, бо смерть твоя, або моя!“ Єдного їмили і тютюн відобрали, два пішли на перед і тих їмили, а Іван не давав ся, все біжить, біжить, а відтак оберне ся і палицев нивізора від себе відгоняє. Ішов і кликав: „Василу, Іване, Грицю, а ходи сюди, поможи!“ А як прийшли д першій хижі на Завадці (присілок Мшанця), показав її нивізорам і мовив: „Поди,

поди, оті моя хижа, я тя зараз справую!" І так обігнав ся, прийшов цілий домів з бакуном. Їмили лиш Климовичового Данька і взяли до Літовищ; там тягли протокула, він ся заїкував і через того не записали докладно назви Ільчищового; одну букву помилили. Прийшло письмо по такого і такого, а з громади відповів старий дяк, що такого нема в селі. І нич му ся не стало, а другі сїділи по 14, 16 і 19 дїб в арешті.

(Се оповіданє записане від двох осіб).

Пак по тім випадку в дві недїлі пішов Ільчищів знов на бакун разом з другими. Коли вертали домів, прийшли на Острі (гора над Лютовисками від сходу), а там стояли нивізори з ліхтарями і ждали на них. Ільчищів утік у ліс, заліз у сніг по шию і все надслухував, ци не надходить нивізор; кожний шелест наганяв йому страху. Схотїло ся йому пити, якось видобув ся зі снігу, зійшов в потїк, проломив ногов лід, напив ся води, а відтак цілу ніч простояв у лісі в снігах.

(Се діяло ся в 60-тих, або 70-тих літах XIX ст. Оповів його син).

О. Кипріян Ясеницький, тепер парох Балигороду, а перед літами завідатель Лопушанки Хоминої коло Старого Самбора був такий добрий написати на мою просьбу отсе письмо (21/11 1904 р.):

„Коли не помиляю ся, то мабуть в р. 1879 пішов мій бувший слуга, Юзко Надубець, родом із Тиравы Сільної, а відтак пристах до вдови з Лопушанки Хоминої, на бакун до Угор. Там ішов на Ясеницю, Розлуч, Турку, Сянки до Угор, а в повні вертав уже лісами. Не умів мені докладно розповісти, чи то в лісі в Смеречці, чи в Ясениці приключила ся йому халена з теребилюлькою, з якої вийшов сьвітло. Юзко був уже на горі і доходив до ліса, коли побачив за собою в долині теребилюльку, який здоганяв його. На своє щастє бачить перед собою невеличку яму коло бука; не думає довго, витрясує з бисаг бакун у яму, прикриває галузєм і трісками, що близько були, а на верха притрясує буковим листєм, відтак набирає листя в міх, кладе на те місце, де уктив бакун і сїдає на міх, розхрістує ся буцім би то тяжко ходом утомив ся, винимає з торби кусень хліба та ящик з бриндзею і починає їсти. Аж на те надходить задиханий фінанц. Перша його робота перешукати міх, а коли побачив, що в нїм листє, почав доккола нього по корчах нишпорити за бакуном. Не знайшовши нічого фінанц питаєть ся Юзко: „Де бакун?“ — „Я його не мав і не маю“ — відповів Юзко. -- „Деє ходив?“ — питаєть ся далі. — „За слугою до Рипини“ — відповідає Юзко. — „А на що ж ти нанхав міх листєм?“ — питає ще. — „Ой, панцю, панцю! Пани

сплять на пірю, а чоловік бідний на кулаці; стрібую, чей на листю ліпше буде спати з женою, чим на кулаці". І знов пустив ся фінанц перешукувати на около за бакуном. Тим часом Юзко відпочив, пополуднивав, застягнув сорочку, та каже до теребилюльки: „Та же я вас видів, панцю, як ви спішили на гору і як би я мав бакун, то вірте мені, я би ту не сидів, а шмикнув у ліс, а ви шукайте вітра в поли; а що я мав листя, то мені й нічого боятися вас; от як бачите, трохи умучився ходом, зголоднів, тепер відпочив, та далі в дорогу, а ви, панцю, в котрий бік?“ — „Я туди“ — тут показав йому дорогу перед себе у Ясеницю. — „То підемо разом“. — І дійсно пустилися даліше оба в одну путь. В Ясениці розійшлися, Юзко в Лопушанку, а теребилюлька у Турку. Таки того самого дня під ніч вернув ся Юзко в товаристві Бази Лопушанського по бакун і знайшли його там, де ховав. Не лише сей бакун, але й кожний, котрий приїс у село, ховав під мій шніхлр, побудований на підмурованю, і продавав папуші по 25 і 30 кр.“.

В селі Вислоці Великім, сяниського пов. зложили люди пісню про приключку бакуняря з ревізорами. Над Вислоком є гора Калинів, а з другого боку вже на угорській стороні село Калинів (Kalenó). Коршма, про яку приходить споминка в пісні, має ще й тепер стояти на горі коло Полати висше Калинова. Початок пісні знав я вже давнійше, але не знав цілої. Проте просив я тамошного сотрудника, о. Андрія Кочиркевича, аби вистарав сю пісню. І я її одержав, однак не цілком добре записану. З запису догадую ся, що її записав якийсь молодий школярник висліцький.

Верх Бескіда Калинова
Стоїт ми там коршма нова,
А в тій коршмі дуганьоше,
Шляхтїв Янцьо дуган несе.
Несе¹⁾, їмавут го дуганьоше.
Як з'їмали, то го збили, скатували.
Виділа го мамця його,
Кричит, плаче, жалує го.
Ой сину мій! Тівки рочки ти воював,
Деж ти товар подївав?
Мамцю моя люба
Не звїдаш ся, што ня бодит,
Лем ся звїдаш о товари²⁾.

¹⁾ Мабуть пропущено тут один рядок. ²⁾ Ся пісня тільки зльокалізована тут і приложена до бакунярів, але не утворена про них. РЕД.

Видів його татцю єго,
Кричит, плаче, жалує го.
Синочку мій милий,
Тівки рочки ти воював,
Деж ти товар подівав?
Татцю мій милий, любий,
Не звідаш ся, што ня болит.
Лем ся звідаш о товари.
Виділа го сестра його,
Кричит, плаче, жалує го,
Братцю мій наймиліший,
Тівки рочки ти воював,
Дес здоровя подівав?
Сестро моя мила,
Не звідаш ся за товари,
Лем ся звідаш, што ня болит.

Отець і мати жалують свого сина, що попав у руки дуганьшів, та ще більше жалують за бакуном, який у сина відобрано. І се не дивне, яких 10 зл. се не дрібниця в бюджеті незаможного мужика. Може ті гроші позичили у доброго сусіда, і батькови прийшло зараз на гадку, чим він покриє сю нову страту. Сестра не відчувала добре наслідків сеї страти, її далеко більше боліло, що брат потерпів при стрічи з дуганьошами побої.

Угорські ревізори не докучали так дуже нашим бакунярам, як галицькі, мабуть через те, що на Угорщині майже все пачкарство було в жидівських руках і Жиди вміли коло ревізорів добре походити. Бували випадки, що бакунярі набирали у Жида бакун у міхи, а ревізори в другій кімнаті їли й пили. Певно Жиди платили їм також і грішми, щоб мовчали. А наші мужики не трібували ніколи порозуміти ся з ревізорами, бодай про таке я не чув ні від кого. Зрештою поодиноким людям було се за тяжко, а більше число інтересованих якось задля нерозвиненої серед них гадки лучности не могло на се зважити ся. Ревізорів на Угорщині називали „живіани“.

Люди з Мшанця ходили на бакун також на Волосатий, Дидівську полонину і заходили на Уграх у Волосянку, Бистрий, Лужок, Ставний, Стужицю одну і другу, Новоселицю, Збій, Березну Малу і Велику, Забродь і ин. Ночували у газдів, де зайшли; горілки не купували домашним, скорше десь колись давали тю-

тютюну. Ніхто з тих, де ночували, був би їх не видав, бо бояли ся, щоб біди собі не нажити, а зрештою всі люди курили перепачкований тютюн.

Одного разу зайшли бакунярі в Стужиці до Йицка випити горілки і вкусити хліба. Та був там і угорський ревізор і мав їм повідати: „Не буйте ся“. А потім запитав ся їх: „А відки ви? З Польщі?“ — „З Польщі!“ — відповіли. — „А за чим ви сюди прийшли?“ — „За пацятми“ — була відповідь.

Іншою порою зайшли мшанецькі бакунярі в Новоселиці до коршми, випили там горілки і посідали їсти. В коршмі сиділи два тамонії хлопці, Киришів Станко і Іван Воронич, хлопці, „яких я ще не видів — оповідав Сухого Яцько — особливо Воронич; у нього пальці, як мої руки, а руки, як у мене ноги. Аж тут дивят ся у вікно, і єден повідає: „Живани злодії ідуть!“ Вони ввійшли до коршми і Жид зараз узяв них до другої станиції і там них гостив. А пак вони ввійшли до коршми і питають ся нас: „Відки ви?“ А тоти два повідать: „З Польщі, прийшли за пацятми“. Іван узяв лист бакуну, потяг ривізорови по під ніс і мовить: „Ходь живане, на си закурь“. Узяв поліно латрове, бив нивізорів і вигнав них з коршми. Баби були копали на поли, позбігали ся з коршми і кликали: „Живани! Живани!“ А тоти два мовили нам: „Не буйте ся, Полячки, живана, а що він має до вас“. Нивізорів вигнали геть з валаду. А ми накупили бакуну у хлопців і пішли домів“.

Бувало й таке, що бакунярі видавали своїх товаришів у руки ревізорів. Такими промисловцями були колись у Михнівці Іван і Ігнат Чупілі. З ними умовило ся пр. 10 хлопців, щоб їх завели на пляц на бакун. Вони веліли собі заплатити 5 зл. і йшли разом за Тису. Та рівночасно дали „звїд“ ревізорам, і вони підсїли ся, бакунярів їмили й повели з собою, а Чупілів пустили.

Бакунярі побачивши ревізорів утікали і не одному пощастило утекти перед напастю, за те не один чоловік, або жінка, приходили до дому з покаліченими ногами, руками, заболочені, з подертою одіжю. Славний бакуняр, старий Гудак у Вислоці Великій, розповідаючи про свої приключки в дорозі повів раз: „Не штука їмати, а штука втікати!“, бо дуганьош мав перед собою одну дорогу, а бакуняр сто.

Зловив ревізор бакуняря з Вислока Великого і питає ся його: „Як називаєш ся?“ А він повідає: „Русінів Фецьо (Федьо)“. Та ревізор злий, мовить: „Дурню, я знаю, що ти Русин, але я хочу знати, як тебе в селі називають“. — „Ну, коли так, то

вам повім; називаю ся: Фецьо Скочікряк“. Ревізор записав собі, а бакуняр пішов у своє село. За якийсь час приходить письмо в село з візванєм, аби Фецьо Скочикряк станув у такім і такім уряді в Буківську, чи Сяноці. Глядали в селі такої назви, та не знайшли і відписали до дотичного уряду, що такого чоловіка в їх селі нема.

Деколи бакунярі боронили ся від нападу ревізорів. Про одну таку оборону вже була бесіда. Оповідали мені люди, що давно забили ревізора в Річниці. Кибалів Федько з Мшанця (* 1789, † 1847 р.) ішов з бакуном, а за ним гнав ся ревізор на кони. Прийшли над Сян і Кибало побрив рікою, а ревізор на кони за ним і кричав: „Дай бакун!“ — „Не дам!“ — „А якже буде?“ — „Як Біг дасть“ — відповів Федько, обернувшись, звернувшись коня, а з ним і ревізора в воду, а сам побрив далі рікою. Хлоп бив, їв сирі булі, а любив такі їсти, аби лиш запарили ся; а як жона донекла, то бив її; він їв ціле решето буль. Як вийшов в ліс, відкружив си кльця, звів си го, взяв на плечі і поніс на віз, а лісничий Цодер хоба дивив ся на того. Як баби наконали буль, вийшов на поле, брав два міхи на плечі і ніс домів. Якось раз на сьвятий вечір вийшов до коршми на горівку, а там сиділи Трощини, штире хлопці, щось мали за зло на нього, і хотіли го бити такою в коршмі. З ним вийшов і його сестрінець, Барилів Петро. Як Федько увидів, що Трощини ладять ся його бити, мовить до Петра: „На хлопче фляшку, бо ми пітрут цкло, та чкода горівки і цкла“. Взяв си по двох у руки, як ними ценькнув до купи, а вони попадали на землю. Тоді обернувшись до Петра і мовить: „Ходи хлопче домів“.

(Оповів Сухий Яцько).

Старий Гудак із Вислока мав також нечисту совість, бо питав ся свого пароха, о. Назаревича († 1884 р.): „Єгомость! Ци не гріх то дуганьоша з моста та в воду?“

З Мшанця ходили за бакуном у останнє коло 1885 або 1886 р. парубки і молодші газди. Однак не оплачувала ся їм дорога і перестали ходити. Я питав ся людий, через що вже не ходять на бакун, а вони мені поясняли справу так, що давно на Угорщині садили стілько тютюну, скілько хто хотів і задля того міг продавати. А тепер садять на міру, вимірюють їм поле, кільки простору можуть засадити тютюном, і з сього поля все повинні віддати до магазину. Однак я думаю, що тепер уряд платить далеко ліпшу ціну годовцям за відданий тютюн, через що їм не оплатить ся віддавати його пачкарям.

Як бакуняр приніс бакун до дому, вже по дорозі думав, де би його сховати; в хаті, в коморі не можна було держати. Ховали на стайни в снопи, в половниках, загатах, у соломі, заносили в ями на бульбу. На яким сухім горбку близько будинків коплють люди досить глибокі ями і там зсипують на зиму в осени викопану бульбу. Декуди можна побачити на однім горбку і кільканацять ям одну побіч другої. Як стояло кіля на поли зі снопами в жнива, то ховали і там бакун. У Михнівці ховали бакунярі бакун у церкві над притвором, про що й місцевий парох не знав. Над входовими дверми церкви був отвір, а в середині висіли дзвони. Бакунярі приставляли собі в ночі драбину і заносили на сю дзвінницю бакун. Паламар мав знати про сей сховок, однак ревізорам не приходило на гадку лізти на церков і там глядати тютюну. Місцевий парох довідав ся з часом про сей сховок і велів отвір забити дошками, аби бакунярі не мали до нього доступу. А треба було ховати, бо ревізори приходили в село і глядали бакуну. Вони задержували чоловіка на дорозі і заглядали до файки, заходили до хиж і глядали люльки, вступали раз на тиждень до млина. На весіле не йшли, бо бояли ся, аби їх весільні гості не побили. Ревізори глядали по селянських хижках не лиш бакуну, але переглядали і старі папери по коморах. Як на яким папери не знайшли стемпля, веліли платити кару. Люди повідають, що ревізори глядали за одистатами, чи адистатами (Attestat), пашпортами, виготовленими на якийсь означений час. Зі страху перед бушуванем ревізорів люди перебирали папери у себе і палили все, на чім не було стемпля. Таким чином згоріло по селах багато давніших грамот, які могли бути хосенні як жерела до історії нашого селянства. Ревізори доглядали також, аби селяни не уживали для себе соли, яку австрійський уряд велів вироблювати для худоби. Одна стара „христянка“ з Мшанця оповідала, що до її стрика прийшли ревізори і почали в коморі перебирати й переглядати папіря. Стрик сховав собі там 16 сороківців. Терebilюльки не знайшли нічого, але гроші взяли, сховали до кишені й пішли собі з шумом. Мати її плакала і нарікала, але гроші пропали.

Ревізори бушували всюди, в хижи, в цілім будинку. Як прийшли в такій порі, що треба було топити в печі, то не давали розкладати огонь, аби дим не йшов (хижі курні були всюди), лізли на під, розв'язували околоти, кого застали в хижі, не пускали на двір. Відібравши файку, вибивали з неї тютюн на долоню і вміли пізнати, чи там був скарбовий тютюн, чи

бакун. Бакун ревізор метав у болото, а люльку потер; хто дуже просив, такому віддавав. Деколи бувало й таке, що ревізор вибив тютюн із файки на долоню і показував: „А диви, куриш бакун“, — а мужик здув бакун із руки і повідав: „Та де є бакун? А от нема!“ — За люльку бакуну платили один сороковець, пізнійше два, а при остатку три. За папушу і скрутець ревізор таки на місці, дома, накладав кару; нераз і до 10 зл. платили, а за міх бакуну подавав в Лівну (Лімну) і лекше карали, бо там брали так, що він тим заробляє, а папушу сам курить; а з громади все відписували, що бідний, не має чим заплатити і тоді сиділи в арешті, часто й по місяцєви.

Понизше подаю засуд Федя Сисиного, газди з Мшанця, ц. к. окружною дирекцією Скарбу в Самборі з дня 17 вересня 1871 р., за набуте $3^{18}/_{32}$ фунтів листового тютюну на грошеву кару 44 зл. 80 кр. замінену на 7 днів арешту, і засуд П. Сивака:

1. L. 5335/872.

Do Fedia Sysyna w Mszańcu.

Prawomocnym wyrokiem tuteyszym z dnia 17. wrzesnia 1871 do l. 1792 Fedio Sysyn za ciężkie przestępstwo dochodowe przez nieprawne nabycie $3^{18}/_{32}$ funtów tytoniu liściowego na karę pieniężną w kwocie 44 zlr. 80 cent. a w razie niemożebności odebrania tej kwoty na pojedynczy areszt siedmiu dni zasądzonym został.

Ponieważ ta kwota kary według poswiadczenia urzędu gminnego w Mszańcu z dnia 3. maja 1872 do l. 17 z powodu ubóstwa Fedia Sysyn odebrana być nie może, przeto wzywa się Fedia Sysyn, by w przeciągu 14 dni, rachując od dnia doręczenia niniejszego wezwania, w c. k. Sądzie powiatowym w Staremmiescie do odsiedzenia tej kary stawił się.

C. k. powiatowa Dyrekeya skarbu.

Sambor dnia 18-go lipca 1872.

Lobot.

2. L. 30.

Urzędowi gminnemu w Mszańcu.

Wyrokiem c. k. powiatowej Dyrekeyi skarbu w Samborze z dnia 10. marca 1869 r. l. 13722 zasądzony został Dmytro Sywak za nieprawne posiadanie tytoniu na karę pieniężną w kwocie 11 zlr. 52 cen. Poleca się urzędowi gminnemu, by tę kwotę niezwłocznie ściągnął i najdalej do 3 dni tu odwiózł, lub w razie niemożności ściągnięcia świadectwo

ubóstwa, które przez miejscowego duszpasterza potwierdzone być ma w powyższym terminie przedłożyć.

Staremiasto dnia 28 lipca 1869.

C. k. starosta powiatowy Poninski.

Дмитро Сивак не жив у Мшанци в 1869 році, за те був славний бакуняр Павло Сивак, можливо, що прихоплений ревізорами з бакуном на запит, як називається, сказав: „Дмитро Сивак“ і так устеріг ся від заплати наложеної кари.

Невинно посуджувані за пачкарство тютюну старали ся деколи поліквідувати собі кошти за страту часу, але безуспішно, як видно з отсього документу:

Wysoka c. k. Derekeyo!

Na wysoki c. k. Derekeyji z Sambora z dnia 27 grudnia 1875 wyrok z dnia 23 października 1875 jako obwinionych, a to w Mszańcu dnia 6 kwietnia 1871 śledztwo przeciw Dmytrowi Suchij, Hawryło Dubej i Michajło Dubej, wszystey z Mszańca za ciężkie przystępstwo dochodzenie za nabycia po 15 *fl* tytoniu liscowego zakładamy następujący

Rekurs.

Od roku 1871 w kwietniu 6-go bylisme falszywie oskarzeni przed c. k. zandarmem od Michała Cmaj z Mszańca, który to został przez zandarma z tytoniem złapany, a dla jakiegoś to przyczyny ten to na naszy osoby sprowadził falszywe świadectwo, to nie znamy — zapewnie myślał, że go c. k. zandarm wypuści z tytoniem, a teraz tenże Michajło Cmaj ubiegł do Bukowiny — raczy Wysoka Derekeya skarbu wyrok z dnia 17 grudnia przedłożyć Najwyżey c. k. Derekeyji krajowej z tem, aby nam wynagrodzono było za dwa razy stawiennictwo do Sambora, a raz na termin do Starego miasta do c. k. finansowego komisarza.

Mszanec 2-go lutego 1876.

Dmytro Suchej, Hawryło Dubej, Michał Dubej.

L. 1594/76.

Zwraca się proszącym z nadmienieniem, że wedle istniejących ustaw, a mianowicie §. 917 u. k. za przestępstwa dochodowe tylko świadkom przysłuha prawo żądania wynagrodzenia za stawania do protokolarnego przesłuchania; — przeto z powodu, że proszący Dmytro Suchej, Hawryło i Michał Dubej nie jako świadkowie, lecz jako towarzysze, lub współwinni Michajła Cmaj do protokolarnego przesłuchania

zawezwani zostaliscie i sledztwo karne przeciw wam wyrokiem tutejszego c. k. sądu w sprawach dochodów skarbowych z 27. grudnia 1875 l. 56. li tylko dla braków prawnych dowodów zaniechanem zostało, prośba niniejsza o wynagrodzenie za stawanie do protokołu ani uwzględniona, ani też wyższej instancyi nie może być przedłożoną. O czem się was na ręce Dmytra Suchyjego zawiadamia.

C. k. powiatowa Dyrekeya skarbu. Sambor dnia 27 marca 1876.

Michalski.

Оповідують, що в Мшанци ходив по хатах і місцевий корчмар, Борух Гірт, на ревізію за горілкою і бакуном, та приносив свої пачки, лишав у газди, а відтак при нагоді хрестин, весіля, похорону, велів собі і за тютюн платити. Ревізори знайшовши в кого бакун по другий раз, або й більше, йшли до коршми, брали тютюн, пачки й заносили газді з приказом, аби курих цїсарський тютюн, а стягаючи кари, оправдували ся перед мужиками, що вони не собі беруть гроші, але віддають до цїсарської каси. Подаю низше поквітоване ревізора на заплачену кару в 1824 р.

Nr. 13594.

Quittung

über ein fl. 30 kr., welche Iwan Steckiewicz 30 kr., Luć Moskal 30 kr., Fedio Oliszczyk 30 kr. aus Mszaniec für — Pfund, 3 Loth verbotenen vorgefundenen Rauch-Tabaks als patentmässige Geldstrafe in Anwesenheit des woyt Wasil Hrycun an mich Endesbenannten barerlegt hat 1 fl. 30 kr.

Geschehen zu Mszaniec am 15-ten Jänner 1824. Andreas Lewandowski, Aufseher.

Мій старший брат Якуб посадив був у городї тютюн. У тім часї посварив ся з сусідом і той побіг до ревізорів із доносом на брата. Прийшли ревізори, знайшли бакун і за се брат заплатив кару і сидів у арешті. Се діяло ся в Кіндратові (турецького пов.) деь коло 1865 р. Дома дуже відказували на сього мстивого сусїда.

Ревізори приходили часто в ночі в село, і як винайшли собі яку хижу, де забагло ся їм трясти, ставали під вікно, стукали в „шиб“ і кликали: „Куме! Куме! Вставайте!“ — Газда будив ся і учувши клич, думав, що направду який кум кличе; вставав і йшов отворити двері. Дивить ся, а перед дверми стоїть

ревізор. Він ішов зараз до хижі й велів собі показати файку, бо знав, що газда до снания добре собі покури́в із запеченої люльки. Як газда не хотів сам дати файку, ревізор нишпорив по всіх кутах, поки не знайшов, вибивав тютюн і газда платив кару.

До Сухого Митра з Мшанця прийшов в ночі ревізор, застукав у вікно, тай кличе: „Куме! Куме! Вставайте, отворіть!“ Дмитро борзо догадав ся, який то кум стоїть „під вікни“, встав, найшов люльку, отворив хатні двері, вийшов до сінни і люльку виверг на під; отворив сінешні двері і впустив ревізора до хижі. Той глядав всюди файки, але не найшов. А газда на допити ревізора, де файка, все одностайно відповідав, що він файки не мав. І пішов ревізор нічого не зобрівши.

(Оповів брат Митра Іван).

Ільчишового Федьо з Мшанця (р. 1818, † 1862 р.) ішов в доли́нний млин, тай кури́в файку, а в пазусі ніс скрутець для своєї сусідки Вацелані, що вже в млині сиділа при своїм мливі. Дивить ся Федьо, ідуть два ревізори і його добре очима пасуть. Буде напасть, думає, і файка в зубах і скрутець за пазухою. Приспінує хід, а ревізори собі; прийшов близько млина і верг файку межи скрині, якими тече вода на колесо. Прибігли ревізори і велли йому глядати в воді те, що верг. Він вліз у воду і глядав, поки і скрутець не пустив у воду. Відтак підняв ся і мовить до ревізорів: „Ци ви, пани, що згубили, що велите мені глядати? Тут нема ніч!“

До Хайносового Ілька з Мшанця приходив ревізор Піщаловський три рази в однім тижни і все находив у його файці бакун. За те заплатив Ілько 5 злр. кари. Як прийшов за третім разом, питає ся: „Чи є файка?“ — „Є, пане!“ — Ревізор узяв і хотів вибивати з неї бакун. Та Ілько повідає: „Не вибивайте, дайте її мені“ — взяв у руки і повідає: „Більше ви мені файки не відберете“, верг нею до скали, що ще й тепер вистає трохи з землі на ріни і розбив її на кусні. Від того часу не кури́в цілих 12 літ. В 1886 р. пішли два газди з Мшанця, Грицаків Гриць і Старявського Кирило на вівці на Гуцули і зайшли до Кут. Вийшли на місто, а до них приступає старий панок, був се Піщаловський і питає ся їх: „А відки ви, Бойки?“ — „З Пшенце“ — повідають газди. — „А ци жне ще тот, а тот? А Хайносів Ілько кури́ть ще файку?“

(Оповів Грицаків Гриць, газда з Мшанця).

У Барила, в Якимового, де тепер Сенько, біла олійниця і там походили ся люди бити олій, а били й такі, що мали файки. На припичку

горіли скіпи, сіриників тогди не било. Аж ту приходять ревізори і віта взяли з собов. Запукали в двері, а люди засуятили ся в хижи, не знають, що робити, а далі згасили скіпи і в хижи зробило ся темно. Ревізор прийшов д огнюви і велів съвітити, а хтось повів, що нема чим і дивив ся, ци нема в огни файок. Тогди прискочив Климовичів Федьо († 1853 р.) і ударив ревізора кулаком в потилицю, а він тварев упав в огонь і кричит: „Війте, та ту бют!“ А віт повідат: „Та де ту хто бє, я нич не виджу“. І ревізори пішли гет.

(Оповів Гриць Грицуна, ґазда з Мшанця).

Демушчин Ігнат з Ґалівки (старосамбірського пов.) кури́в файку, а на тото надійшов ревізор. З хижі виділи, як ішов по під вікна, і хтось повів, що він іде. Давали обідати і на столі поставили миску з борщом, а Ігнат скрутив ся, де би сховати файку, а відтак випустив її в борщ. Посідали їсти і їдять поволи, а все відпочивають, беруть ложки в руки, зачипають, сербають борщ, а відтак кладуть ложки на стіл, а ґаздиня з кількя разів доливала съвіжого борщу, щоби не видно було люльки. Ревізор питає ся, де файка, але Ігнат відшправ ся, що не мав файки. Та ревізор не повірив, повідас: „Таж я видів крузь вікно, як ти кури́в!“ І глядав всюди файки, але не найшов, а відтак просив Іgnата, щоби йому показав, де подів люльку і обіцяв, що нічого йому злого не зробить. Тогди виняв Ігнат файку з борщу і показав ревізорови.

(Записано в Ґалівці на Горячині у Івана Кулиняка, тамошного ґазди).

Сиваків Павло, ґазда з Мшанця, кури́в у хижи файку, а по під вікна надійшов ревізор. Павло сидів у капелюсі, — а мав венґерський капелюх з великими крисами — і положив файку на крису. Ввійшов ревізор. Павло зняв капелюх з голови, загнув у руках крису, де би́ла файка і так з капелюхом і файкою в руці стояв. Ревізор допитував ся: „Де́с дів файку, я видів крузь вікно, щось кури́в“. А Павло розставив руки з капелюхом і повідат: „Нема, пане!“ Ревізор глядав файки по всіх сховках, але не найшов, а тогди мовит Павлови: „Повідж, де файка, як єм пан, нич ти не зроблю“. Тогди Павло відогнув крису і показав файку.

(Записано в Мшанци, оповів Яцько Сухий).

У Сліного Маскаля (Василь Сімінський, ґазда в Мшанци, р. 1811, † 1866, в селі називали його Маскальом) вziali нивізори раз люльку, вziali другий раз, вziali третий раз і дали му троє коліщат пачок з коршии, тоти пачки порозривали, пощипали, би нікому не продав. Там било в ґелетці щи троха сира, а він не знав, де тото подіти; жона ся

дуже сварила, же било тільки не курити. А він пішов до комори і вніс ґелетку сира і витрьас сир і мовит жоні: „Сир твій, а тьутьун мій; коли я вже на таку біду понав, то буду кунтентовати ся тьутьуном“. І за пару днів приходят нивізори. Він пераз них гостив. Він тоту ґелетку чпрьк і мовит: „Буду вас, пане, гостити, буду курити тото, щосте ми дали!“ Тай ґелетку тоту несе, бере лижку брати сир, тай копле, а єден нивізор, що не хотів сідати, глипнув, тай мовит: „Василю, що робите?“ — „Буду вас гостити, чим ви мене погостили, тим я вас“. А тот си вбергат, що коло стола сідит, тай мовит: „Дай пан спокуй!“ А Василь повідат: „Я курьу, а ти мусиш зїсти!“ І вони постовпанїли і кличут до мого дїда: „Іване Цмаю, ходи сюди, бо Маскаль з розуму ступив“. А тот велит їсти; а дїдо не курив, тай не боїт ся нивізорів, їде д ним поперед вікна, а Маскаль ся вбзиват: „Ти чого їдеш? Я в тебе тьутьуну не позичу і ти в мене“. А нивізори мовят: „Васильу, няй при тобі Біг буде, ми до тебе не підемо, пок нас і пок тебе!“ — „Пок тьутьун не скурьу, не прийдеши; а скурьу, прийдеши“. Тай пак них пустив з хижі.

А пак, як ішли люди орати і він них увидів повиж Горба, але вже не знав, де йти, бо він них увидів і вони його, а дома мав бакун і при собі мав. І пішов си до Лацшака, взяв кориць зерна на плечі, мав там на поготові, і борону і він зо страху пішов напротив них. І вони ся питають: „Що ти несеш?“ А він мовит: „Несу волочбу і сїяти буду“. І вони пак пішли надїрци за ним аж у Полянцьке (часть гори Маґури) на вирьх, там мав лаву і там си вівкнув і кликав них: „Ходи но ти сюди і підемо на поєдинок, я маю бакун, будеш видїти, яку я маю силу, а яку ти, коли ти мене так вже доконуєш“. Вже му нич не мовили, пішли в Бистре (сусіднє село). Так зійшли до нас і так си говорили: „Тот слїний Маскаль так має як конина сили!“

Маскаль віз гній, тай курив, а вони били на Кичерці, на другім горбку. Єден нивізор мовит: „Ти біжи д ньому, а я буду ту стояти, бо він ся крутит, хоче файку сховати“. Тай тот бики пустив і біжит до потоку і нивізор біжит до потоку. Надбїг Маскаль до потоку тай просто в болото нахилив ся і руков і ногов бавхнув і вер люльку у болото, приступив і приталанав. Надбїг нивізор питат ся: „Дес дів файку?“ — „А деж я мав файку?“ — „Та жес курив!“ — „Ба, на горбку, але бики не хотят іти в болото, то я мушу стрібувати, бо не знаю, як за глибоко є“. — „Алес файку мав!“ — „Я не тямлю“. Тай ся ходит по болоті А нивізор повідат Маскальови: „То поти не поїдеш, пок не найдемо файку, бо ти мав файку!“ Єден ся ззув і почав по тїм болоті бродити, а другий мовит: „Ей, видиш висше“ і почав деберь копати, бо му завидїло ся, що там Маскаль файку сховав, а другий по болоті лазит. Тай біжат вовце далі потоком. То било вже перед вечером. А Маскаль мовит:

„А вже йдуть побратими по бики, а що миші старше, ці сороковець, ці бики. Він пішов д бикам, а вовце д нивізорам. А тот босий мовит: „Сі-мінцький, верни ся, вєсь дарую, іно ми принесеш шанку“. — „А чому ж ти не йдеш?“ — „Я ся бою!“ — А Маскаль мовит: „Я би ся не бояв ни сто вовків, ни сто чортів“. А другий мовит: „Дай пан спокуй! Як я ся тих вільків напудив, аж ми ся жили рвуть в ногах, а він йде сам, іно си кусник камака взяв“. А він взяв з воза ручищу.

Ішов нивізор від Сухих (газдів у Мшанци) через ріку, тай під горбок на дорогу (при дорозі спадистий берег) а, на дорозі стояв Сліпий Василь і мав файку. Нивізор кличе його, би му подав руку і поміг дістати ся горі берегом на дорогу. Маскаль подав руку і не тягнув нивізора в гору, ай похилив ся на нього і перевернув го, а сам побіг і файку сховав. Нивізор встав і якоєсь видрапав ся, тай до Маскаля: „Ти мав бакун, дес го дів?“ А Маскаль мовит: „Найди си!“

Дусив Маскаль булі для свиний в цебрі, а булі били горячі. Прийшов нивізор, він го видів, як поперед вікна йшов, вер файку в цебер і дусив далі булі. Нивізор ввійшов і питат ся, де файка є. А Маскаль мовит: „Я не мав файки“. — „А може ти в цебер вер?“ — „Глядайте, пане!“ Він, вложив руку в горячі булі, а зараз і вихопив, тай мовит: „А найже тя вшиткі дзябли возмут, том си ренку попик, ний ти тото здохне, що тото буде їсти!“

Прийшли нивізори в великодну п'ятницю до Маскаля люльки трясти. Але він, як си покурив в живий читвирь, як вийшли з церкви з страсти, то курив аж на великдень, як попоїв паски і через тот час не їв і води не пив. А він тамка щось справляв на оборі, тай має ків в руках. А вони мовят: „А де ти файка?“ А він повідат: „А йди но ти ся поспитай мої жони, ці мав я воду в роті і завтра не буду мати, аж як дасть Біг, попоім паски, тогди си закурю — вступи ся гет від мене“. А нивізор пішов гет, переліз через тин і прийшов до нас і питат ся: „А що Маскальови є, ви Цмайихо, він якийсь сумний, ці він слабій днись, же не має файки?“ Він випробовував. Баба му признала, же він си завдав покуту, І нивізор д ньому прийшов, тай мовит: „Ний тя Біг рагує, колиє ся так завдав, то можеш тоти два перші дни курити, кілько хочеш, бис іно з дому не йшов нигде“.

(Оповів 12/11 1904 р. заможний газда мшанецький, Федько Цмай; родив ся 1855 р. Прадід його писав ся Пізнак, а що любив усюди влізти і пхати ся, назвали його цма (нетля), а його сина записали вже Цмай і та назва лишилась для його наслідників).

Польські революціонери в 1848 р. пробуючи підбунтувати наш народ, аби помагав відбудувати Польщу, між иньшими своїми аргументами наводили й той, що куций, деревляний Ні-

мець забрав часть польської землі, завів панщину, своїх поганих урядників, бере молодих парубків у рекрути і не дає людям — садити й курити бакун. Та як настане Польща, то її уряд позволить людям і садити тютюн і курити. Однак мужики не хотіли за тютюн помагати будувати Польщу, а воліли радше перекардати ся за Бескид, утікати перед ревізорами й курити бакун добутий з трудом. Не дали ся люди зловити в наставлену пастку, мабуть догадували ся, що як би повстала польська держава, то скористала би з науки куцого Німця і у себе завела монополію продукції й продажі тютюну.

Мшанець, 25 грудня 1904.

Михайло Зубрицький.

ПРИЧИНОК ДО СТУДІЙ НАД М. ШАШКЕВИЧЕМ.

I.

ПЕРША ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА ПОБУТОВА НОВЕЛЯ.

Галицько-руська література в початку XIX в., з характером церковним і під зглядом змісту і під зглядом форми, була далека від потреб дійсного життя, від інтересів хвилі. Новий літературний подих на галицькім горизонті, спроваджений в 30 рр. руською трійцею, був новий і що до змісту і що до форми. Чиста народня мова, введена трійцею, потягла за собою й потребу нових форм. Зворот до людової традиції вимагав знов і зміни змісту. Ми знаємо, що сей інтерес до місцевого окруження мав романтично-етнографічний характер. Але чи лише стільки? Провідник нового руху — М. Шашкевич знайшов струну, яка забреліла несміло новим тоном серед загального романтичного концерту, розказав нам „Олену“. Придивім ся їй.

Читаючи Маркіянову „казку“, ми стрічаємо ся з поодинокими образами, які нам звідкись знані, які однак не хочуть якось зійти ся разом у щось одноцільне, а лишають ся неточними; ми чуємо тон, який місцями прибирає за надто високу нуту, що не гармоніює з такою невеличкою песою; ми стрічаємо ся з непорозуміннями, яких нам поет не роз'яснює. Так пр. коли молодий князь, Семен, прийшов просити пана старостича на весіле, сей

по вислуханню запросин закликав його назад до себе і поручив йому якусь місію, яка лишається для нас тайною. — Чому пропадає Семен у безвістях, не сказавши своєму товаришеви дороги, Василеві, ані слова про ціль своєї таємничої екскурзії? Коли він прочував щось недоброго зі сторони пана і хотів тому просити помочи у опришків (чи як там схочемо назвати гурток розбишаків, між якими опинився), то як пояснити собі, що він, побачивши їх, розглядає ся на всі сторони, куди би найлегше втекти? Припустити, аби в такім близькім сусідстві Семен не знав про сих гостей, чи то з доброї чи зі злої сторони — годі, бо-ж зараз по тім його весільна дружина стрічає ся з ними як з добрими знайомими, не дивуючи ся зовсім їх появи. Ми однак знаємо, по що поет ужив такої Семенової екскурзії на бік: при даних, якими він розпоряджав, годі було йому злучити обі часті свого оповідання: весілля і нападу опришків на замок.

Причина такої розбіжності та нерівномірності в оповіданню вияснить ся, коли заглянемо до його жерел. Їх вишукане об'легчують значно його сусіди в „Русалці Дністровій“. І так концепція фабули в загальній основі, а то пірване дівчини у молодця¹⁾ і відзискане, що кінчить ся смертю противника — вказує на подібність „Олени“ до одної пєси із Короледвірської рукописи п. з. „Zbyhoń“ (пор. Kralodvorski Rukopis, 1826, 144—150): Одному молодцеві пірвав Збигонь, щось в роді німецького Raulbitter-a, його наречену та осадив її в своїм замку. Голуб, якому яструб пірвав голубку, співчуває з молодцем і заохочує його до пімсти над грабителем. Молодець слухає ради голуба, узброєний продирає ся через замкову сторожу аж до кімнати свого ворога та розчереплює йому молотом голову. — Фабула „Олени“ зближена до сеї, а ріжнить ся лиш тим, що в ній довершує пімсти не сам Семен, а Медведюкова дружина — подробиця, як побачимо взята, Шашкевичем із свого ґрунту.

Схожість „Олени“ зі Zbyhoń-ем впала мені в око, коли я ще не знав нічого про близше відношенє Шашкевича до нього. Тепер же я знаю, що він перевів його разом іще з иньшими піснями Короледворського збірника, враз із Любушиним су-

¹⁾ Сею частиною мотиву сходила би ся Олена з „Погонєю“. Однак схожість лиш позірна: Хлопець і дівчина в „Погоні“, то брат і сестра. Напасник-Татарин, що пориває останню, гине вправді з рук козака, але перед тим убиває його сестру. Ситуації й відношеня, як бачимо, зовсім ріжні, тому при дальшій аналізі не узглядною „Погоні“.

дом¹⁾). Перше ще в „Русалці“ були переведені: Кितिця, Олень, Лишена, Зазуля; разом узявши, видимо, що Шашкевич перевів майже цілий Корол. збірник. Останній мусів таким чином лишити свій слід у творчості Маркіяна і саме таким слідом належить уважати запозичене фабули в її головних нарисах від Zbyhon-a, а крім того манери в мальованю і сеї високої нути, про яку сказано на самім початку. Для приміру наведу кілька аналогічних місць. Послухаймо, як Шашкевич описує борбу панської дружини з Медведюковою. „Зазвонили топірці та мечі, іскри ся посипали мов з дишні, стерли ся дві хмари бючи мовнями по чорних воздухах“ (пор. Онишкевич, Рус. Бібл. т. III, 47). Коли схочемо відтворити собі сей образ, то мусимо представити собі що найменше сотні воюючих із гарним оружжем, коли тимчасом у дійсности старостинських гайдуків та Медведюкову ватагу разом узявши, дістанемо не дуже то такі численні, а до того ще й вишколені боеві ряди. Але той тон стане нам зрозумілий, коли оглянемо ся за його жерелом. Коли читаємо подібні описи в Кор. збір., то вони зовсім нас не дивують своєю силою та величиною, бо вони малюють кроваві бої армій цілих народностей або князів. Так пр. в борбі Чехів із Німцями:

Svazistve tu obie strane,
iakžby les sie w les valil,
iак blesk hroma po nebi,
tako blesk mečew.

(Kral. Rukop., „Beneš Hermanow“, 140).

В борбі Чехів із Татарами:

Tu sie prvý boi w hromadu wazi,
střely dščichu iako přesal s mraków,
oščepów lom iako rachot hroma,
blsket mečew iako oheň buře.

(ib. Jaroslaw, 122).

Podvihaie sie mhlа ote pracha,
i by potka kruta poslednieié.
Wznide chrest i druhet ostrych mečew,
Wznide siket kalených střel strašný,

¹⁾ Рукопись переводів переходує ся в царській бібл. в Петербурзі. Копія з них опублікована мною в Записках Наук. Тов. імени Шевченка, т. 68.

lom ošćepów, rachet kopi bystrých ;
 i by kláníe, i by porubáníe,
 i by lkanie i by radowanié,
 (ib. 134).

Медведюк не просто нападає на пана старостича, а стає з ним до двобою: „Медведюк буй-туром верг ся на супротивника, вибив меч зо жменї, завинув ясним топірцем, тай вигнав вражу душу лукаву негідника щелиною в голові“ (Онишкевич, III, 47). Двобій взорований знов на Корол. збірн.

Oba dobysta tu meči,
 vaz po váze w črná ščítu,
 iiskry wzprehú z črnú ščítu.

(Ludiše a Lubor, 112).

Образи з Корол. збірника нераз так вбили ся в тямку поета, що він послугує ся ними навіть там, де ми їх найменше сподівали ся. Уява поета переходить безпосередно із побоєвища Татар із христіянами:

krew sie velé iak bystřmy dščevy,
 mrch tu ležěše iak w lese dřiewré.

(Jaroslaw, 134).

та веде свого героя в карпатське підгірє „по розметаних костех“ (Онишкевич, III, 47).

На тій подібности головного сюжету та деяких фраз кінчить ся й схожість „Олени“ із „Короледворскою рукописею“, а головно із „Zbyhon-ем“. У Шашкевича й рами оповідання по части розширені й сам малюнок події обставлений своєю декорацією. Ся декорація, як побачимо, досить штукована, в ній доволї дивоглядно заступлені представителї зі всіх сторін Руси-України, але все-ж таки ми стрічаємо ся зі своїм.

І так замість Raubritter-а Збигоня — у нас старостич, панщизняний химерний пан, якого піддані виставлені на його іграшку. Чи в образї сього пана мав Шашкевич яку живу особу, чи може сотворив його на підставі якого місцевого переказу — не маємо спромоги провирити. За те можемо вказати на тип пана свавільника, якого промахи запам'ятані цілим рядом народніх поетичних і прозових переказів. Се звисний пан Каньовський, якого одну справку схожу з нашою оповідають варіянти пісні про Бондарівну. Один із них був напечатаний в першій збірнику М. Максимовича, і дуже гарно був знаний Маркїянови. Приводжу початок згаданого варіянту:

В місті Немирові дівок танок ходить,
Молодая Бондарівна всіх передом водить.
Ой приїхав Пан Каньовський з великого двору;
Ой зліз з коня, поцілював Бондарівну дівку.
Говорили старі люде, говорили стиха:
Втікай, втікай Бондарівно — буде тобі лихо!
Утікала Бондарівна да помеж дворами,
А за нею да гайдуки з голими шаблями.

(М. Максимович: Малорусскія пѣсни, стор. 79—80).

Поминувши ту подробицю, що напад відбуває ся в зовсім подібних обставинах (у Шашкевича підчас весіля — в пісні при якійсь okazії, де „дівок танок ходить“, якому придивляють ся „старі люде“, отже може так само підчас весіля), ми бачимо тут і там химерного пана, що часами любить дуріти, в товаристві гайдуків. Ось що говорить старий слуга Дмитро про свого пана: „Правда — до Семена, казав коні сідлати і що найжвавші хлопці в цілім замку з собою бере; щось він на гадці має, він часами дуріє, а може, може лише погуляти“. (Онишкевич, III, стор. 46).

Однак закінченням різниться „Олена“ від народньої пісні. У Шашкевича панське зухвальство наводить местника, підчас коли в пісні пан Каньовський довершує своєї злоби до краю — Бондарівна гине з його рук. Що вплинуло на таке закінчення? Попри згадану вже схожість сеї сторони сюжету із „Zbyhon-ем“ в Корол. рукописи (в Zbyhon-ї самовільство уводителя так само укаране смертю), на мою думку, відіграла тут ролю иньша, важніша обставина. Коли придивимо ся товариству, в яким являє ся Шашкевичева казка в „Русалці“, то побачимо, що там з кожної пєси, з кожного стиха бє молодеца сила і самих авторів і пробуджуваної нації. Чи то з добору народніх пісень (Довбуш), чи зі змісту оригінальних складань нашої трійці (Шашкевичева: Згадка, Погоня, Вагилевичів Мадей) — можемо доглянути стремліне вибирати з народнього житя і минувшини картини сьмілі, повні геройського розмаху, і тим самим стремліне усунути все те, що налягало би сяк чи так на нашу бувальщину каменем приниження. Сей уклад цілої „Русалки“ зраджує дуже живо настрої нашого тріумвірату й його тенденцію, дати Галичанам свою „Корол. рукопись“, яка би могучими картинами, сьмілими надїями могла їх збудити та пірвати з собою.

Коли признаємо рацію такому поясненню, то зрозуміємо, що наведене в „Русалці“ якого будь епізоду із народнього

горя, насильства чи над цілим народом, чи деякими його верствами, не гармонізувало би з цілістю. В нашій випадку закінчене, паралельне до народньої пісні, було би такою дісгармонією. Натомість у казці, подібно як і в чеській поезиї, була пімщена: отаман Медведюк нападає зі своєю ватагою на пана та на його гайдуків, розбиває їх, а його самого убиває. Що могло Шашкевичеві дати в руки такий спосіб закінчення?

Із друкованої літератури мушу вказати на „Zamek Kaniowski“. Про велике вражінє, яке зробила на Маркіяна ся поема Гощинського, свідчить його власна (Маркіянова) записка попереджаюча перевід одної часті. Слова „uchwyciłem za Gószczyńskiego Zamek Kaniowski rozłożywszy wpadłem na drugą stronę części trzeciej i jałem się nagle powstałej we mnie myśli — przyznaję, że śmiałej i wyższej nad moje siły, ducha ruskiego wionącego w tem dziele ująć w naczynie ruskie“ (Причинки, стор. 23), говорять про те вражінє дуже вимовно. Що правда, сей перевід мусимо відносити до часу по виході Русалки, однак не виключена можливість, що Шашкевич саме в часі, про який нам розходить ся, був обізнаний з „Zamkiem Kaniowskim“. З гори мушу зазначити, однак, що роля останнього в генезі Маркіянової поеми не була велика. Аби її розміри показати в властивім світлі, мусимо мати на увазі, що поміж обома творами заходять чималі відміни, хоч є й деякі малі схожості. І Небаба і Семен скривджені паном у любови; але під час коли перший палений жадобою пімсти стає на чолі гайдамаків, другому, прибитому панщиною підданому не прийшла би може на думку поважна пімста. По друге: Пан rządca був би покараний сяк чи так, чи був би звінчав ся з козацькою любовою, чи ні, бо на нього збирає ся більша, народня пімста — кара пана старостича зовсім припадкова. В кінці ще одно: І обємом і кругом ідей обі песи ріжнять ся між собою; поема Гощинського, то поема борби двох народів — казка Шашкевича, то образ особистої кривди, образ, який розширенєм і поглибленєм соціального підкладу міг стати дуже високо, але який з індивідуальних причин автора та літературного рівня часу таким не став. Що до останньої точки, то ріжниця між „Zamkiem Kaniowskim“, і „Оленою“ мусить бути обмежена: в обох соціальне тло зведене майже до нулі так, що мусимо що йно додумувати ся, що рухами гайдамаків, як і рухами Медведюкової ватаги кермують якісь глибші, суспільні мотиви, які саме спонукують і одних і других до опозиції проти гнету. Саме тою стороною зближують ся обі розглядувані песи. І на тій підставі

можемо говорити про ролю „Zamku“ в генезі „Олени“ тим більше, що остання зраджує в однім описі схожість із першим. Маю на думці опис бурної, осінньої ночі в казці Шашкевича: „Сонце спочило — смеркло ся — тиха пільма насїла тихі та ускі звори, вітер буйний метав хмарами від верха до верха і гнав споловілим листем з гір в темні роздоли, то знов під круту стремену, скриплячи голими гилями відвічної дубини, мов величаючи ся своєю лютостю, а ругаючись з їх недуги; звір шелепотїв чагарами за жиром; часами вовк голодом пертий дивими завив голосами; перісті опеки, закляті над безвістями стояти, здавали ся при настиглій нічній мраці проживати, та свої міняти становища, проходячи ся, мов нічні хмари — бо як то кажуть: „у страха великі очі“. (Онишкевич, стор. 43). Подібність із отсим описом узятим із „Zamku“, здає ся, не улягає сумнівови:

Wietrzna jesienna zawyla noc zdala,
Warzą się wiry w zamięconem łożu;
Wre chmur kłębami i niebo, jak fala;
Złośliwy obłęd igra po rozdrożu.
Podróżny z cichem szeptaniem pacierza
Mija rozdoły świstające trzcina;
W skrwawionych szponach zgłodniałego zwierza
Dławione bydłę poryka doliną¹⁾.

Або в иньшій місці:

A księżyc znowu mgłami się zachmurza;
I noc mokremi tumanami bije,
I szubienica skrzypi, i pies wyje,
I po rozdrożu igrają bałwany,
I wichler z jękiem dmie w zamkowe ściany. (Стр. 6).

Розуміє ся, в прозаїчнім оповіданю не може бути мови про такі паралелі, як у поезії; стрічаємо ся тут лише з подібними ситуаціями, настроєм, а лиш рідко подібними фразами. В тім змислі наведу ще два зразки із Шашкевичевого оповідання: „Спізнавєм го (Семена) по легких ногах спускати ся вискоком ко старому шляхови, що то о нїм так много старі повідають люди. Куди єму шлях, не знаю і не вгадаю; щось то лихого буде, лисиця мя перебігла тай ворон на хресті сїм раз закрывав“ (Онишкевич, стор. 43). А дальше ся дорога Семенова

¹⁾ Pisma Seweryna Goszczyńskiego, I, стор. 4.

описана вже самим поетом ось як: „Сьміло ступав відважний Семен по круглім грехоті і по розметаних костех, переступав колоди підносячи високо ноги і з притиска їх ставляв, щоб го яка кара не підбила; чорна пітьма го за очі хватала; скоро взрів тумани по корчех, волосе му горою ся звело, кров ся стинала, а страх за серце як би мертвець зимною ймав рукою, а нелзя сказати, щоб не мав відваги, бо ся нераз добре довело; але з маленька чував о заклятих дівцях, о скаменілих лицарях, о недоступлених про змії райских птицях, то о єднооких татарах, людодіах, великанах і о многих иньших лихих духах; — а скоро то все стануло на умі роєм, а час, ніч темна і містце, гори, дебри і чагари потому були, то тогди і найсьмільшому трусом ставати; — а Семен посьміховуючий ся на зазір вовка або медведя, при найменшім лопоті застигав, бо то відав з лихим, не з пирогами“ (Онишкевич, стор. 43—44). — Бачимо отже досить незугарну, зі страховищ природи та народніх повірок про духи зліплону мозаїку, яка так характерна „Zamk-ови Kaniowsk-ому, де однак поодинокі камінчики розкинені умілою рукою артиста творять дійсно гарну мозаїку.

Я нарочком спинив ся трохи довше при переведеню порівняня „Zamku Kaniowsk-ого“ з „Оленою“ аби показати, що попри схожість манери в мальованю, остання нагадує перший твір лиш в одній часті сюжету: оба покривджені (Семен і Небаба) не лишають ся непімщені, бо на обох насильників збирає ся страшнійша кара — суспільна кривда, хоч як вона піднесена слабо в обох песах, домагає ся справедливости, викликає местників — у Гощинського гайдамаків, у Шашкевича Медведюка з його ватагою.

При всій невиразности та непевности Маркіянової книги в мальованю останньої, годі в ній не добачити ватаги опришків: ватага, якої поява може мати жерело в соціальних відносинах, але яка вповні сего несвідомо; ватага, яка плянує напад на панський двір без огляду на то, чи пан пірве якому там Семенови дівчину чи ні, а якої поміч дана покривдженому зовсім випадкова. Нищенє панів, і помаганє своїм — се опінія, яку народня традиція прикладає до благороднійшої частини опришків. На опришків вказували би дальше імена: Медведюк, Байчук¹⁾.

¹⁾ Із історії опришків знаємо одного таки ватажка, Бойчука. Пор. монографію Ю. Целевича в Рус. іст. бібл. XX., 244—248.

Важнійше однак — вибір імен із характеристичним закінченням на: *ук, юк*, яке так переважає у Гуцулів. Ось кільканацять примірів із монографії Целевича з такими самими закінченнями: Бадчук, Іванищук, Котвитчук, Крицюк. (Пор. Рус. іст. бібл. XX, 213), Мартинчук (214), Дячук, Бідочук (214), Біщук (215), Кицюк або Кичерчук, Урденчук (217), Полесюк (220), Хацюк (223), Теклійчук, Татюк, Канюк (225), Топелюк (227), Данилюк (236), Срібнарчук (238), Головчук, Зменчук (248), Кручук, Гаврильчук, Цв'їленюк, Васильчук, Прокопчук (250), Вихрестюк, Пророчук, Сметанюк (260), Лахтанюк (263), Повідчук, Гаврильчук, Доленчук, Шляхтюк (263), Івюк, Кочерганюк, Циганчук, Попівчук (267) — У Головацького (I, стор. 16) Таманюк, Моченюк, і т. д., і т. д.

Чи в основу Маркіянового епізоду про опришків ляг який народній переказ, не знати; подібного народнього оповідання про опришківські напади я не знаю, але наш епізод носить ціху народнього анекдота про опришків; впрочім у ближші подробиці не входжу, аби не натягати доказу. За те можна вказати жерела, з відки Шашкевичеві була доступна гуцульська традиція. Один із трійці, Іван Вагилевич, був же підгірським уроженцем. Тільки відай через нього була заступлена гірська традиція в „Русалці“ (народня пісня про Довбуша, оригінальна Вагилевичева поезія „Мадей“), а своїми статтями про Гуцулів та Бойків в „Časopis českého Museum“ з 1841 та 1842 р. став він Карпатоманом *par excellence*.

Я назвав „Олену“ першою пробою побутової новелі. Які-ж сторони народнього побуту притягали поета та як змалював він його? Перша частина введеної ним події відбуває ся підчас весілля. Що Шашкевич вибрав власне весіле — не дивниця. Наш весільний обряд так гарний і цікавий під многими зглядами, мусів звертати увагу перших етнографів. Йосиф Лозінський присвятив йому особну монографію вже 1835 р.; в „Русалці“ були так само поміщені весільні пісні із кількох околиць Галицької Руси. І Шашкевич знайомий з тими піснями. В уста дружби вкладає він ось яку пісню:

Сокил в білий двір влетів
К чорної галоньці;
Княжиненько наш приспів
К русій дівчиноньці. (Онишкевич. 41).

Порівнане молодого з соколом, молодій з галкою дуже звичайне в народній поезії, а в весільних піснях у таких самім сполученю спеціально:

Чорная галонька, чорненька,
Де-ж бо ти сокола завела ?
Ой нігде я го не вела :
Сам він за мною летів,
За моїм літанєм тихеньким,
За моїм піреньком чорненьким.
Красная Марусенька, красна ,
Де-ж бо ти Івасенька завела ?
Нігде-ж бо я єго не вела :
Сам він за мною приїхав,
За моїм ходоньком дрібненьким,
За моїм личеньком біленьким.

(Головацький, IV, стор. 222).

Народні фрази до того степеня стояли в пам'яті Шашкевича, що їх образове ужитє стає зрозумілим що йно при зіставленю із аналогічною фразою в народній пісні. Так пр. в описі Оленої краси : „Олена, пишна княгиня, як русалочка гарна, ще раз вінком барвінковим золото-зеленим стрійна, їх веселій придивлялась охоті, та часто в легкій коломийці розковану русу ко су на легкий кругом пускала вітер“ (Онишкевич, стр. 42). Фразу „розковану русу ко су“ зрозуміємо, порівнявши її із народньою піснею, що співає ся при розплітаню коси :

Де твої, Касуненько, ковалі,
Що твої косоньки ковали ?
Та нехай прийдуть, розкують,
Все собі срібло, золото заберуть.

(Головацький, IV, 227).

Ми стрічаємо ся таким чином в „Олені“ лише з піснями місцевого походження. Опис самого весіля взорований поетом не на своїм оточеню. Його весільні фігури викресні й причесані зовсім на Квітчин лад. Той сам Квітчин тон, та сама манера вкладати в уста весільних функціонерів пісн'яні діяльogi та приспівки, навіть ті самі фрази. Послухаймо : „Музика різко від уха заграє, а бас то загудів, то в лад вибиваючи моторні дівчата аж піднімає; а хочь ноги потомлені до круглого рвали ся танка, гарні хлопці в підкови до складу кресали, позираючи радостно кождий по своїй дівчині“ (Шашкевич, 41). У Квітчиній „Марусі“ : „Троїста музика гра, що є духу: риплять скрипки, брязчать цимбали, а замість баса сам скрипник скрізь зуби гуде та прищмокує. От і розколихались наші дівчата: вийшла пара,

а там друга, пішли у дрібушки. Ніжками тупотять, підківками бряжчать, побравши ся за рученьки виворочують ся, то впять розійдуть ся, та як утінки плавно пливуть, тільки головками по-вожують, то впять у дрібушки — вже й потомились, вже і хусточками утирають ся, вже їм і годі, вже і другим хочеть ся потанцювати“ і т. д. (Онишкевич, II, 8). Шашкевичів образ, то парафраза Квітчиного. Впрочім весільні звичаї, а передовсім весільні костюми взяті Маркіяном із натури.

Другим жанром із місцевої галицької традиції — то Медведюкова ватага. Однак підчас коли при малюнку весілля Шашкевич задержав менше більше етнографічну вірність із певною дозою Квітчиної заправи, то як далекі від дійсности його опришки! Коли в них щось дійсно свого, то хіба імена та приміщене їх у недоступних горах. Організація, звички, все те не опришківське. Ми бачили, що їх оружє, відвага, спосіб войовання, то оружє, відвага, спосіб войовання героїв короледворського збірника. Не досить того: Шашкевичеві опришки як щось зовсім звичайного мають при собі надвального бандуриста Данилка, який своїм репертуаром українських думок пописує ся перед паном старостичем. Цікава злука ідей: галицькі опришки з бандуристом, з українськими думками. Все те пахне Гоциньським, Залеским, Падуррою¹⁾, а не дасть ся причепити в Галичині.

Я виказав по можности всі жерела, які лишили свій слід в „Олені“. Може хто спитає, пощо того всего? Певно, аналіза для самої аналізи — сама нічого не варта й непотрібна. Тим разом вона була конечна й хосенна. Що йно при її помочи ми можемо зрозуміти досить неясну „Олену“, і що йно тепер можемо вказати її властиве значінє — не літературне, а історичне. Про літературно-артистичну вартість не може бути двох гадок. При читаню казки Шашкевича чуємо, що проза не дає ся йому ані разу, підчас коли в поезії він майстер. Сам Маркіян був певно того свідомий; ми-ж знаємо, що більше оригінальних оповідань він не лишив. „Помста і великодушє“, яке ми пізнали що йно в останніх часах (пор. мої „Причинки“ і т. д.), се лиш переклад із польського. „О Запорожцях і їх Січи“

¹⁾ Що фігура Данилка взята у поетів польсько-української школи, се не підлягає сумнівови; однак вона досить невиразна, аби можна сказати про неї щось більше.

та проповідий не можна тут числити, бо то зовсім иньший рід літератури.

„Олена“ представляє за те для нас історичний інтерес. Се-ж перша проба побутової новелі, проба, що не мала жадних попередників, а потім довший час здібніших послідувачів. Правда, проба то не дуже певна, місцевий кольорит дуже слабкий. Сюжети, образи чужі, на свій ґрунт лиш переціплені, іноді, як ми бачили, досить невміло. Коли-ж поет і звертає ся до оточуючої його дійсности, то його увага для неї мінімальна, інстинктова; його інтересує більше романтично-етнографічна, декорацийна сторона побуту та й то вона виходить у нього не зовсім вірно (спосіб описування весілля, характеристика опришків). Але ми й розуміємо причину сього: у нашого поета за мало або й зовсім таки нема проникливої обсервації суспільних фактів. Будь у нього ся обсервація, він став би нашим Тургенєвим. Поки що однак на неї не прийшла ще тоді черга, а що йно значно пізнійше. Сама „Олена“ остає лиш причинком до характеристики поета; його вразлива на людську кривду душа дала грабителеви-старостичеви, відплату яку знала — свою кривду відімщує Семен, панщизняний підданий! Панщизняне житє лиш дуже легенько торкнуло вразливу душу поета, огорнути його ширше, сягнути в нього глубше поет не вмів іще. Його наступники довгий час і того не потрафили!

II.

СУДЬБА РУКОПИСІВ М. ШАШКЕВИЧА.

Оголошуючи минулого року причинки до письменської спадщини М. Шашкевича, я думав, що то вже останок. Так довго чекати на віднайдене літературного доробку Маркіяна, і так довго не знаходити нічого! Треба було хіба стратити надію на відшукане чого небудь. А таки не так стало ся. Якось кілька місяців по мені знайшов д. Кривецький рукопис одної поезійки, печатаної вже й тепер перепечатаної в одній із перших книжок Л. Н. В. за 1905 р. — Проф. П. Свистун опублікував незабаром у „Вѣстнику народного Дома“ знов дві-три нові поезії Маркіяна, що по його думці походять із часу перед „Русалкою“. — В петербурській царській бібліотеці між паперами Срезневського - Головацького знайшли ся Маркіянові переклади із

Короледворського збірника, які опинилися там *via* Головацький, і які я опублікував у Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. 60.

Та є у мене ще одна письмenna заява Кліма Меруновича (ментора Володимира Шашкевича), якою він потверджує перенятє Маркіянових рукописів від Маркіянової вдови. Ось вона (піваркуш тонкого сірого паперу):

Тѣмъ изъвѣляю ѿ ѿскѣдчѣю, ѣкѣ на дни нынѣшномъ прѣмѣ ѣсмѣ ѿ Пѣнѣ, благородной Госпѣжѣ Шашкевичѣ до часовѣ оужитѣ слѣдѣющѣя книги ѿ писма:

- 1) Словарь церковный Плетвичи 5 томовъ.
- 2) Биргиліева Єніида Котларевского, рѣкописъ 27 листовъ in 4to.
- 3) Тридцать-дѣкѣтъ (39) листовъ старои книжочки, in 8vo писаной скорописью ѿ начинѣется „СІЕ СНАМЕНІЕ“.
- 4) Дванадцѣтъ (12) книжочекъ писаныхъ собственною рѣкою (кожда въ аркѣшѣ) ѿ ѿвнимаѣ правила грамѣтики рѣсской ѿ словарѣ речѣній старо-рѣс.

Дерѣвна, 12. Єнтѣбря 1851.

Кл. Меруновичъ.

Сумна судьба тої збірки: Н-р. 1, словар — лакома річ; не дивниця, що присох при котрімось із консерваторів. Що сталося з н-ром 2 і 3 — не знати; а шкода, як би пропали. Н-р. 4 перейшов до о. Крушинського, звідти до бібл. Нар. Дому й тут застав я лиш 10 зшитків із 12 первісних.

Не виключена можливість, аби з часом іще щось не знайшлося. А чим більше будемо знаходити спадщини по Маркіянї, тим більший жаль буде нас огортати, що та богата душа не мала часу висказати себе в цілости та що про те, що вона сказала, не довідалися ті, для яких вона говорила. Коли-б не те, наш духовий розвій був би пішов скорійшим темпом.

Михайло Тершаковець.

ЦУЦИЛІВСЬКА ТРІВОГА В 1848 Р.

(ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ ОСТАННІХ ДНІВ ПАНЩИНИ В ГАЛИЧИНІ).

Трагічна несподіванка зі сторони польських і руських селян, яка стрінула організаторів польського повстання в Галичині в 1846 р.¹⁾, викликала в кругах польського міщанства і польських дідичів загальну констернацію. З ходу тих подій вони побачили наглядно, що против своїх національно-політичних

¹⁾ В західній Галичині були оружні напади селян на двори дідичів в округах: тарнівським, ясельським, сяницьким, сандецьким, бохенським, вадовицьким і ин.; у східній Галичині прийшло до кривавого конфлікту тільки в Горожанні коло Львова, одначе про вороже становище руських селян супротив польських дідичів маємо звістки з багатьох сторін нашого краю (див. М. v. Sala, *Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846*. Wien, 1867; *Memoiren und Actenstücke aus Galizien im Jahre 1846*, gesammelt von einem Mähren. Leipzig, 1847; Tessarczyk, *Rzeź galicyjska w r. 1846*. рукоп. бібл. Оссолінських Nr. 1868; Starost, *Polnische Bestrebungen im Jahre 1846*; Drdacki v. Ostrow, *Der Bauernkrieg in Galizien 1846*; L. Chodźko, *Les massacres de Galicie 1846*; Fr. hr. Wiesiołowskiego *Pamiętnik więźnia stanu*, Lwów, 1875; рукоп. бібл. Оссолінських Nr. 2003; H. Sołotwiński, *Z krwawych dni. Wspomnienie z roku 1846*. Przemyśl, 1890; *Polnische Revolutionen*. Prag, 1863; *Ze strasznych dni*. Przegląd lwowski, 1881. T. XXII; Dr. Ostaszewski-Barański, *Krwawy rok (1846)*; S. Schnür-Peplowski, *Krwawy rok; йогож, Życie za wolność; йогож, Z przeszłości Galicyi (1772—1862)*; W. Czaplicki, *Rzeź w Horożanie*. Kraków. 1872; M. Berg, *Pamiętniki o polskich spiskach i powstaniach 1831—1862*. Kraków, 1880; *Głos w tece obywatela galicyjskiego zamarły z powodu niedozwolonego przez rząd zebrania się stanów prowincyi na zwyczajny sejm postulatowy 1846 roku* — рукоп. у дра Ів. Франка. Крім того є у дра Ів. Франка цілий ряд недрукованих споминів, урядових реляцій і ин., що відносять ся до памятного 1846 року.

аспірацій крім австрійських гарнізонів і німецької бюрократії мають іще третього противника — селянські маси, що поведені невидними руками демагогічного правительства, можуть стати багато небезпечнішим чинником від обох перших. Під вражінням такої свідомости застав міщансько-шляхетську верству в Галичині бурливий 1848 рік.

Зростаюче одначе в самім 1848-ім році незадоволення селян із панщизняних робіт у користь польських дідичів з одного боку, і чим раз більше демагогічна політика австрійського правительства і його органів у відповідь конспіративній роботі польських діячів із другого — збільшали переполох іще більше. Страх перед повторенням 1846 року виступив тоді досить виразно і кольпортував ся вперто довший час по містах та сільських дворах східної Галичини¹⁾. „Між темним сільським народом і висшими верствами, каже польський історик згаданого періоду Ю. Штаркель²⁾, була тоді пропасть, що давала підставу до злочинних агітацій. Не тяжко було збудити у народа недовіре і підозрінне і зі всіх сторін приходили нарікання, що урядники користають із того і готовлять другу різню“³⁾.

¹⁾ Супротив того російський уряд видав навіть наказ своїм пограничним військам, щоб на випадок різні пропускали на російську територію Поляків, які втікали би туди з Галичини (М. Д. Лихутинъ, Записки о походе въ Венгрію въ 1849 году. Москва, 1874. Ст. 7).

²⁾ J. Starkel, Rok 1848. Lwów, 1899. Ст. 212.

³⁾ І не тільки одні урядники „готовили другу різню“; до тої справи мали бути вмішані: руське духовенство, митрополит, єпископ і „Галицька Зоря“. В ч. 16 згаданої часописи з 1848 р. помістила „Головна Руська Рада“ таку „пересторогу“: „Зо всѣхъ сторонъ довѣдуемся, що всякими письмами и также устно разпускаются межи народъ ложни вѣсти. До такихъ вѣстей належить тая: „Якобы наше духовенство бунтовало людей; якобы Высокопреосвященный нашъ Митрополитъ, Преосвященный нашъ Епископъ и Священники дѣстали за тоє рублѣ, абы народъ бунтоваты и за рублѣ комусь тамъ запродати. Невѣрте тому, добри люди; то все неправда и чиста напастъ! Бо то сердятся якись люди на духовенство наше, що оно одно межи Вами маюче ученность, уймаєся щиро за справою руского народа, абы долю его полѣпшити“. Подібну заяву оголосила „Головна Руська Рада“, коли її контрорганізація „Собор руський“ розліпив по улицах Львова „пересторогу“, що „Головна Руська Рада“ через свою часопись „Галицьку Зорю“ підбурює народ до „розбоевъ и рѣзнѣ“. Одначе „заяву“ „Гол. Р. Ради“, розліплена по Львові в трьох паралельних текстах: руським, польським і німецьким, польські патріоти зараз поздирили, тому „Гол. Р. Рада“ мусіла помістити її в ч. 24 „Галицької Зорі“. Сама заява така: „Задля заспокоєня честной публичности урочисто обявляє ся, що изреченіє такъ ся называющого „Собору руского“ въ Пересторозѣ отъ него въ Недѣлю

„Вже в самім початку конституційного руху, пише в своїх споминах Г. Богданський ¹⁾, бюрократія намагала ся рішучо перешкодити його зростови і здавити його в самім зародку. За найвідповіднійший спосіб до того і такий, що провадить просто до ціли, узнала повторенне страшної катастрофи з 1846 р. і вибрала на початок тарнівський і сусідні округи, де була сьвіжа її пам'ять і горячка народу ще не прохолонула. Зараз у марті на першу звістку про обіцяну цісарем конституцію перестерігали уряди хлопів у Тарнівщині через своїх довірочних людей, що звістка про якусь конституцію походить тільки від панів, які присилювали цісаря завести ще більше їх гнобленне при помочи того видуманого ними способу; упоминали їх, аби на першу познаку того нового руху на даний знак вхопили за коси і ціпи і вирізали решту панів, що зберігли ся ще від різні з перед двох років.

„Хлопи стали вже готовити ся, одначе коли про те розійшла ся вістка, мале число шляхти, яке лишило ся ще з того часу, зїхало на звістку про конституцію до Тарнова, щоби в тій ціли порозуміти ся з міщанами, і налягало на начальника округа, аби зараз розіслав по селах військо в ціли заспокоєння селян, підбурених до нового замаху на їх житє. Вправді начальник округа не вволив їх волі, одначе в Тарнові не було вже злісного і підприємчивого Брайндля ²⁾ і до кривавого чину не прийшло. Таке саме приготування хлопів практиковано зі сторони окружних комісарів у бохенській окрузі, про що в кількох місцях донесли панам самі хлопів. У Львові зловила народна гвардія Юлія Зегера на горячім учинку, як підмавляв хлопів із Вербиці жовківського округа, що прибули за інтересами до міста, щоб вирізали панів, які зброять ся вирізати хлопів. Команда гвардії зробила з ними протокол, хлопів визнали все; також Зегер признав ся отверто до того підмовлювання, подав урядника

и Понедѣлокъ злосливо обвѣщенной: якобы Рада Руска Головна черезъ руске часописмо: „Зоря Галицка“ народъ до „Розбоєвъ и Рѣзнѣ“ побуджувала, со всѣма инными прибочными изреченіями естъ Безвстыдною Ложію, и же въ змѣнкованыхъ числахъ Зори Галицкои тоє не сбрѣтаєся. Русины не заслужили собѣ на таковое подозрѣніе, зъ якого будь джерела оно бы походило; бо все дѣланіе ихъ намѣряє свои права народни забезпечити и згдоу, покой и порядокъ въ краю утрыматѣ“.

¹⁾ Pamiętnik Henryka Bogdańskiego od roku 1832 do roku 1848, рукоп. бібл. Оссолінських у Львові, Н-р. 3486. Т. II, ст. 242 (відв.) — 243 (відв.).

²⁾ Звісний з тарнівської різні в 1846 р. тарнівський староста.

поліції Арцта, що заохочував до виступу против Поляків, і назвав значне число визначних навіть урядників, що намовою, обіцянками і грішми наклонювали до подібного поступовання. Списаний з Зегером протокол передано бурмістрови міста з жаданням, аби його відповідно укарав. Одначе губернатор висказав гвардії за те своє незадоволення і того Зегера на приказ губерніяльного радника Івана Константина Льоренсі увільнено і пущено безкарно. На сліди таких підмовлювань у Львові народня гвардія впадала часто й арештувала тих, що підбурювали; одначе завсіди випускали їх на висший розказ. Також у Пільзні зловили урльоппника, що підбурював публично хлопів до різні, одначе уряд його випустив, — другий раз зловили його при тій самій роботі в Дембиці, одначе з тим самим успіхом, що перше.

„В Молодичу, перемиського округа тамошній гр. кат. парох¹⁾, певно член съвятоюрської кліки, виступив перед своїми парохіянами з мовою, в якій взивав їх, аби узброїли ся в щіпи і коси, бо треба різати властителів земських дібр; приготовляючи до того хлопів, вів у тім дусі формальну пропаганду і давав їм науки. Обжалуваний до окружного уряду, дістав тільки візвання, щоб вияснив сю справу на письмі. Навіть із Краківського приходили до Львова скарги на урядників, що підбурюють по давньому сільський нарід“.

I.

Не меньше трівожили ся дідичі і в Станіславщині. Зараз з початком 1848 р. заалармував провізоричний польський комітет у Станіславі, що незабаром приняв назву „Rad-i Obwodow-oї“²⁾, спокійних міщан вісткою, що селяни сусідніх сіл готовлять

¹⁾ о. Іван Денисович (див.: *Catalogus universi ven. Cleri Dioeceseos Premisliensis graeco-catholicae pro anno Domini 1848*. Ст. 31).

²⁾ Згаданий комітет, що завязав ся під проводом буцацького посесора гр. Ярослава Тишкевича в другій половині марта 1848 р. (див. *Хроніка Остермана*, Т. I, ст. 373, рукоп. бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка ч. 19; також А. П. Ш., *Воспоминания изъ недавной бывальщины*. — *Родимый Листокъ*, 1880, ч. 2), заповів перші конститууючі збори на 9 мая 1848 р. Одначе станіславський уряд розпорядженням з 4 мая заборонив збори і самий комітет розвязав. Против розвязання заложило 18 членів комітету різкий протест, який мав той успіх, що згаданий уряд мусів відступити від своєї заборони і дня 9 мая завязала ся вже формально станіславська „Rada Obwodowa“ (див. *Odezwa Rady Obwodowej Stanisławowskiej do Rady Narodowej Lwowskiej* з датою 10 мая 1848 р.).

оружний напад на місто. „Першим жаданням згаданого комітету, каже звісний уже Остерман ¹⁾, поставленим до станіславського старости Фестенбурга, було те, щоб як найскорше узброїти місто, бо йому грозить напад зі сторони селян“. Зараз вислано в повіт легкі відділи війська, щоб переконати ся про настрій селянства. До того визначили окружних комісарів Остермана і Гена й оба дістали відповідні інструкції. Одначе комітет зажадав, аби з кожним із обох комісарів для контролі їх урядовання їхало по двох членів комітету. Коли на всякі пояснення, що такої контролі не можна допустити, комітет нічого не зважав, Остерман заявив рішучо, що ніякої контролі зі сторони членів комітету при собі не стерпить, а коли би хто хотів за ним піти, то він відставить його до староства. „І справді, каже далше Остерман ²⁾, коло мене не було ніякого контрольора; за те з Генем пішло їх двох“. Він заміняв шпаду на шаблю (яку від того часу аж до половини падолиста 1849 р. брав завісі з собою, коли виїздив за місто), і разом з оберляйтнантом Кнішом (з піх. полку Мацукелі) і 80 жовнірами вибрав ся дня 21 марта 1848 р. зі Станіслава через Угорники — Підпечари до Вільшаниці; 22 марта з Вільшаниці через Миловане — Рожнів — Стриганці до Устя на лівім березі Дністра; 23 марта з Устя через Марямполь — Водники — Тустань до Галича; 24 марта в Галичи один день відпочинку; 25 марта з Галича через Підгородє — Комарів — Сапегів — Бринь до Боднарова; 26 марта з Боднарова через Майдан — Павелче назад до Станіслава. „В кождім селі, каже Остерман, був спокій і не було ані одної познаки, яка вказувала би на те, що селяни бурять ся“ ³⁾. Всюди виголосив він у присутности війська, державних урядників і місцевого пароха одну і ту саму промову і візванє до народа. „Побоювання комітету показали ся фікцією“.

З якими результатами закінчив свою подорож окружний комісар Ген, не знаємо; зі загального настрою селян у згаданих висше 18 селах можемо догадувати ся, що й він не знайшов ніде революційних конспірацій против міста Станіслава і що вістка про плянований оружний напад селян була, коли не політичним маневром, аби вимусити у правительства дозвіл на зорганізо-

¹⁾ Хроніка Остермана. Т. I, ст. 374 (рукоп. бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка ч. 19).

²⁾ *ibid.* ³⁾ *ibid.*

ваннє народньої гвардії, то виплодом пересадного страху і буйної фантазії.

Однак на тім не кінець. Не минув іще один день, як комісар Остерман зложив успокоючий рапорт, а вже згаданий комітет заалармував місто другий раз. Дня 27 марта вечером з'явило ся у станіславівського старости кілька членів комітету з неменьше грізною вісткою, що гурми селян рабують панський фільварок у Грабичу коло Отинії¹⁾. Вістку ту, казали члени депутати, принесла гувернантка з Грабича, Кляра Зеленева, що як раз тоді прибула застрашена до Станіслава. Розумієть ся, супротив такого доказу станіславівське староство знов дало віру і „ще тої самої ночі, каже Остерман²⁾, дістав я розказ вибрати ся зараз із тисьменицьким відділом гузарів до Грабича, аби привернути спокій і порядок“. Рано дня 28 марта прибув він до Грабича і ...застав у селі повний спокій; тамошній дідич здивував ся не мало, коли побачив у своїм дворі таке товариство...³⁾.

Жерело тих трівожних звісток зараз викрило ся. „Дня 20 марта, каже Остерман, молотив на фільварку парубок Іван Фірманів і підчас молочення сказав якесь двозначне слово; той дрібний випадок використав зараз дідич, як потім сам мені довірно признав ся, вмісне на те, аби позбути ся нелюбої гувернантки, яка ніяким способом не хотіла вступити ся з хати...“⁴⁾ І штука, треба признати, йому вповні вдала ся, тільки не мало страху наїв ся за те Станіславів, а спеціально його будуча „Rada Obwodowa“.

II.

Ми вже згадували висше, як фатально завели ся організатори польського повстання на селянських масах у 1846 р. Коли ж проте в 1848 р. настала свобода, а з тим і живійше жите між польською суспільністю в Галичині, то польські політики не могли не звернути серйознійшої уваги на т. зв. „селянське питання“, коли їх робота не мала закінчити ся новим фяском. „Цісарський уряд, каже Ю. Штаркель⁵⁾, що опирав свою силу

¹⁾ Хроніка Остермана. Т. I, ст. 376 (рукоп. бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка, ч. 19).

²⁾ *ibid.* ³⁾ *ibid.* ⁴⁾ *ibid.*

⁵⁾ J. Starkel, Rok 1848. Ст. 212—213.

на постійнім роздвоюванні суспільних клас і народностей, ривалізував зі шляхтою в добуванні впливу на сільський народ, що показалося явно при знесенні панщини. Шляхті говорив уже від давна здоровий політичний інстинкт, що коли хоче позискати для себе простий народ, повинна обдарувати його горожанською свободою, знести підданство і дарувати всі панщизняні обов'язки супротив двора, які були останками неволі. Так уже від 1843 р. відзивалися на постулятових соймах голоси, аби перевести або очиншований панщизняний селян, або викуп панщини. Сумні випадки з 1846 р. причинилися ще більше до підкріплення тих замірів. Більше горячі патріоти пізнали, що зволікати вже довше не можна — думка знесення панщини ставала чим раз популярнішою. Коли-ж отже 1848 рік приніс заповідь політичної свободи, справа знесення панщини стала в польській суспільності на першій пляні¹.

І між польською інтелігенцією починається в тім напрямі живий рух. Дня 18 марта 1848 р. вручила особна депутація львівських міщан гр. Стадіонові петицію до цісаря, де між иньшим була така точка: „цілковите знесення панщини і всіх підданчих обов'язків, із чого галицькі властители дібр хочуть дотеперішнім своїм підданам зробити дарунок; — також цілковите знесення підданчих відносин і суспільних служб, що існували до тепер між властителем і підданими, а разом управильненне посілости²“¹). Аналогічне жадання було вставлене також в адрес із 6 цвітня, який повезла особна депутація просто до Відня. „Увільненне дотеперішніх підданих від панщини і підданчих обов'язків, каже той адрес²), надання їм підданчих ґрунтів, — житєве питання, а навіть історичний факт, затверджений з одної сторони волею і горячим бажанням дотеперішніх властителів панщини, з другої загальним голосом дотеперішніх підданих. Провізоричний комітет оголосить знесення панщини і надасть селянам на власність рустикальні ґрунти в цілїм краю, а сойм, що має зібратися, буде видавати ухвали тільки про службу, домінії, урбаріяльний податок, управильненне посілости, взагалї про умови, під якими увільненне від панщини і данин має замінитися на право, яке всіх обов'язувало би“.

¹) Adres Galicyi do Najjaśniejszego Pana 18 marca 1848 r.

²) Podanie Polaków z Galicyi i Krakowskiego u stóp Tronu Jego Cesarskiej Mości złożone.

„Хто би одначе читаючи сей адрес — замітив справедливо др. Ів. Франко ¹⁾ — подумав, що галицькі дідичі зробили ся нараз такі щедрі і справді забажали подарувати своїм підданам панщину, той дуже би помилив ся. Треба знати, що той адрес укладали міщани, газетярі, адвокати, — отже люди, які не мали панщини і яких се нічого не коштувало дарувати її — за иньших“. Дідичів, підписаних на адресі, було дуже мало, та й ті, що підписали, згодили ся на наведену точку в справі панщини тільки з застереженням, що сойм ухвалить те знесення під певними умовами ²⁾. Не зважаючи на те, агітація за знесенням панщини в інтелігентних кругах польської суспільности не втихала, а противно, змагала ся з дня на день ³⁾. Про конечність даровання панщини самими дідичами писали тоді багато по часописах, видавали до дідичів і селян відозви ⁴⁾

¹⁾ Др. Ів. Франко, Панщина і її скасування в 1848 р. Льв., 1898, ст. 82.

²⁾ Цікавий опис підписування того адресу подає Ст. Шнір-Пепловский: „На другий день, — каже він, — була то неділя. На Маріяцькій площі (званий тоді площею Фердинанда), перед домом, в яким містила ся редакція „Dziennika miod paryskich“ (означеним числом 301), стали збирати ся купи публики. В редакційнім льокалі, на першім поверсі, був нечуваний натовп. В кожній кімнаті був поставлений стіл з аркушами до підписування петиції. Зі стола і фортепяну відчитували що пів години зміст адресу, додаючи, що о 6 г. по полудні депутація вручить адрес губернаторови. До підписування тиснули ся міщани і урядники, шляхта і Жиди, свьященники і магнати, робітники, ремісники, навіть служба в ліберії (St. Schnür-Pepłowski, Z przeszłości Galicyi, T. II, ст. 217). „Я був свідком, пише в своїх споминах В. Завадский, коли між иньшими приступили до стола графи Л. і Ст., що належали до першої магнатурії в краю, а почувши уступ про знесення панщини, звернули ся до кравця Кульчицького, що стояв побіч них, як до компетентної в тій справі особи зі запитанням, як то має ся річ з індемнізацією? Пан Томаш зразу не мало заклопотав ся тим питанням, одначе зібравши всю свою притомність, відповів відразу: „То постановить сойм“. — „А, то слушно, — то добре“, відповіли графи і підписали адрес (Dziennikarstwo w Galicyi w roku 1848. Lwów, 1878. Ст. 20—40; крім того пор.: Dziennik Narodowy, 1848. Н-р. 1 і Tygodnik Polski, 1848. Н-р. 14 — статя п. з. Pierwsze swobody nasze).

³⁾ J. Starkel, Rok 1848. Ст. 213.

⁴⁾ Цікава між ин. Odezwa Akademików względem stosunku pańszczyznianego, де між ин. говорить ся так: „Nasze położenie polityczne w tej chwili wkłada na nas utrzymanie zgody, jako najpierwszy, jako najświętszy obowiązek (курсиви оригіналу). O tem teraz już u wszystkich jasne przeświadczenie, jednomyślne przekonanie. Jedyne niebezpieczeństwo, co spokojności zagraża, polega w podżeganu włościan naprzeciw dotychczasowym panom. Istnienie pańszczyzny dodaje podżegaczom możliwość odzywiania się do uczucia prawnego, do uczucia wolności, wywołania jednolitych namiętności niewolników wedle

i пісні¹⁾, а кружок польських патріотів виготовив навіть формальне „посвідчення“ для селян про знесення панщизняних обов'язків, яке поодинокі дідичі мали тільки підписати і роздати громадам²⁾.

praw Boskich kruszących kajdany, możliwość poruszenia mas. Zniesienie pańszczyzny pozbawia podlegaczy tej broni — ...Cóż sami włościanie będą stanowić szeregi obrońców Ojczyzny przeciwko obcemu najeźdźcy, któryby może korzystając z krytycznej chwili, spokojnemu rozwojowi położenia naszego do pożądanego celu przeszkodzić zechciał. Kto więc wynikłości położenia naszego uznaje a upiera się zniesieniu bezwzględemu pańszczyzny, sprzeciwia się sam sobie; ten nie kocha Ojczyzny i poczyną walkę karła z olbrzymią zdarzeń potęgą. Biada mu, jeśli tylko interes własny nim włada! i t. d.; дальше відозва: Jakie korzyści przyniesie zniesienie pańszczyzny? Ї багато ин.

¹⁾ Найхарактеристичнішу пісню подаємо в цілості:

Pryłtyła lastiwońka do naszogo sęła,
Oy pryyszła nam nowynońka dla wsich nas wesela.
Oy letiła lastiwońka ta ponad rikoju,
Zmyłowały sia laszeńki nad naszoj bidoju.
Zjychały sia ta di Lwowa, stały rozmawiały:
Zanychajmo na pańszczyznu chłopiw vyhaniały.
Zanychajmo vyhaniały, hodi toho bude,
Bo i chłop ny towaryna, bo i chłopcy ludy.
Rada w radu, rada w radu, treba sia zhodyty:
Chłopcy ludy, jak i druhi, z lud'my treba żyty.
Jeden, druhy, treti każe — i usyi przystały,
Szczoby z chłopom w zhodi żyły, z chłopom sia bratały.
Napysały do Cisara, nechaj o tim znaje,
Szczoby dla chłopiw pan sia swojej pańszczyzny zrikaje.
Pryłtyła lastiwońka ta do nas z wesnoju;
Oj pryichaw pan zi Lwowa do nas z nowynoju.
Oj pryichaw taj skazaw nam: Pomachaj bih, ludy!
Jak buwało, tak buwało, teper dobre bude.
Nema teper wże pańszczyzny nema hatamana,
Szczoby chodyw koladuwały po pid wikna zrana.
Nema chłopca, nema pana, lesze wsi jednaki,
Tak wsi chochem i tak usii żadajut Polaki.
Jak susidy, jako bratia tra sia myłowaty,
Bo wsich jeden Oteć Panbih, jedna zemla maty.
Oj letiła lastiwońka wid sęła do sęła,
Rozijyszła sia nowynońka dla wsich nas wesela,
Oj letiła lastiwońka po nad berehamy,
Naj Lachy budut zdorowi, trzymajmo z Lachamy!

Крім того цікавий іще вірш „Do Selskoho Ludu“.

²⁾ Do Gromady. Wiadomo jest Wam już, że NAJJAŚNIEJSZY PAN CESARZ i KRÓL nasz nadał krajowi naszemu nowe prawa i swobody na dniu 15-go Marca b. r.

Prawa te i swobody nazywają się konstytucją, i przyniosą szczęście i pomyślność dla całego kraju i dla wszystkich jego mieszkańców; bez różnicy wiary i wyznania

Розуміть ся, супротив такої горячкової роботи уряд не міг чекати спокійно. Селяни в деяких околицях справді давали віру агітаційним листкам і стали відмавляти панщизняних робіт. Тоді дотичні дідичі, які мимо накликувань противили ся знесенню панщини, звертали ся за помічю до уряду і він, хоч нерадо, мусів інтервеніювати в тій дразливій для селян справі поки що на користь дідичів. Нового закона, який зносив би панщину, ще не було, тому старі панщизняні приписи мали поки що обо-

będą wszyscy przed prawem równi, jak są równi przed BOGIEM. Odebrawszy tak wielką łaskę od MONARCHY naszego i pragnąc tego z serca, żeby i dla Was sprawiedliwość w świecie wymierzona była, podali na dniu 18 Marca b. r. Obywatele ze wsi i z miast prośbę do MONARCHY naszego, aby gromady odtąd już nie robili pańszczyzny, i żeby wszelkie powinności poddanych ustały. Pewni jesteśmy tego, że NAJJASNIEJSZY PAN, kochając nas i Was równie, wyda na naszą prośbę prawo, które dotychczasowe stosunki poddańcze rozwiąże, i na mocy którego nie będziecie robili pańszczyzny, ani odbywali powinności poddańczych. Chcąc jednak dać Wam dowód życzliwości naszej, oświadczamy Wam przed BOGIEM i sumieniem, iż od dnia dzisiejszego nie żądamy od Was już żadnych powinności.

Prawa może stanowić tylko MONARCHA razem z całym narodem; przekonani tedy jesteśmy, iż wysłucha naszej prośby, że wyda prawo, że zniesie pańszczyznę, i że odtąd jako bracia i sąsiedzi obok siebie żyć będziemy w zgodzie i w miłości.

Jako w tem żadnej zdrady i żadnego fałszu niema, dajemy Wam to na piśmie dla każdej Gromady z osobna i przy świadkach podpisuje to oświadczenie każdy właściciel majątku.

Od dziś dnia tedy nie będziecie robili pańszczyzny. Wiosna jednak idzie i nie godziłoby się opuszczać rolę, nie orać i nie siał, kiedy BÓG nam błogosławi, kiedy nas osadził na roli, kiedy ziemia przy błogosławieństwie BOSKIEM i sprawiedliwości ludzkiej lepiej odtąd będzie rodziła.

Do tego wzywam Was, aby się Gromada naradziła z sobą, a naradziwszy się, ułożyła się ze mną o cenę każdej roboty, ciągłej czy pieszej, licząc na pieniądze dzień każdy; bo odtąd wszystkim tym, co do roboty dobrowolnie wyjdą, płacić się będzie takowa codziennie.

Pismo to oddaje w ręce Gromady, aby nie było myłki i nieporozumienia, o co tu chodzi.

A teraz, jak po wszystkie wieki, Chwała niech będzie Bogu na wysokości, a pokój ludziom dobrej woli na ziemi!

Dan w dnia kwietnia 1848 roku.

Розуміть ся, така заява, хочби й підписана дідичом, не могла мати законної важности, а й дідичі не дуже то квапили ся її підписувати (див. J. Starkel, Rok 1848. Lwów, 1890. Ст. 215). Тільки деякі з них, як кн. Сангушко, зважили ся голими словами дарувати панщину (др. Ів. Франко, Панщина і її скасоване в 1844 р. Ст. 84), деякі, як гр. Мйончинська в Тисьменичині і В. Понінський в Ковалівці і Григорові (Станіславщина) замінили безплатні доси панщизняні роботи на роботи за грошевою заплатою, одначе робити (правда, вже за гроші) таки мусів кождий (див.: Хроніка Остермана, рукоп. бібл. Наук. Тов. ім. Шевч. Н-р. 19. Т. I, ст. 380).

в'язкову силу. Тому дня 20 марта 1848 р. видало львівське намісництво до всіх староств розпорядженне¹⁾, якого найхарактеристичнішу частину подаємо в дословнім перекладі: „Хоч у петиції²⁾ стоїть, що галицькі дідичі хочуть теперішнім своїм підданим дарувати панщину й інші підданчі повинности, то однак з тим зв'язані такі умови, які відповідають формальній винагороді; бо зі змісту цілого уступу можна виразно доміркувати ся, що автори петиції хочуть зі звільненем від усіх підданчих обов'язків злучити також знесення сервітутів лісів і пасовищ і упорядкування землеволодіння, т. зн. ліпшу аренду панських земель. Коли би навіть прийшов дозвіл на сю точку згаданого що йно адресу, що вже в самій основі дуже сумнівне, бо до неї прилучило ся тільки дуже небагато дідичів, то в кождім випадку одно певне що виконання цілої справи буде вимагати довшого часу, а панщина навіть на погляд авторів петиції мусіла би затримати ся аж до того часу, поки ціла справа не була би зовсім полагоджена.

„В кінці повідомляю Вас, щоб Ви, коли би піддані розвідували ся в старостві про те мнє дарування панщини, або коли би дійшло до Вашої відомости, що такі вісти кружать в якій громаді, зараз поучували і пояснювали їм, що про цілковите знесення панщини без ніякої відплати не може бути й бесіди, що з ласки Й. Величества дістануть наслідком піднятого упорядкування значні полекші і що є в пляні поробити дальші кроки в цілі піднесення їх добробуту; дальше що коло знесення панщини заходить ся як раз та партія, якої метою не є ніщо инше, як відбудовання Польщі такою, якою була перед тим. З того само-собою видко, як мало можна числити на те, щоб такий дарунок міг утримати ся через довший час, що отже селяни в своїм власнім інтересі і як вірні піддані Й. Величества обов'язані виконувати до липня с. р. вимоги панів так як доси, а від липня с. р. в такій мірі, як се наслідком упорядкування подасть ся до їх відома.

„Певна річ, що в краю є партія, яка поставила собі за задачу знищити і змінити всі соціальні відносини і постійно працює над тим, аби підмовити селянина до повстання та що як раз та партія розпускає сю вістку і вмовляє в селян, що пан-

¹⁾ Н-р. 3702 (Хроніка Остермана. Т. I., ст. 377, ркп. бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка ч. 19).

²⁾ Іс 18 марта 1848.

щина зовсім дарована, в тій цілі, щоб, коли-б збуджена у них надія не сповнилася, викликати між ними непослух, а в кінці роз'ярення, вбійства і рабунки. Тому прошу Вас дуже слідити за тими агітаторами і замикаати їх у тюрму не тільки при помочи поліційних органів, що є під Вашою рукою, але наказати також громадам, аби кожного, хто розсіває такі вістки, коли він тамошній мешканець, передавали жандармерії, або староству, коли-ж не належить до громади і є для неї чужим, затримували у себе або віддавали для дальшої передачі військовим або жандармським станицям; взагалі ужити всього, щоб охоронити двори перед тими емісаріями і здобути повагу для панського права“.

Та агітація між селянами вела ся, видко, енергічно, коли краєве намісництво вважало конечним видати дня 23 марта в тій самій справі нове розпорядження і розіслати його знов галицьким старостам. Текст розпорядження такий: ¹⁾

„Високоповажаний Пане! Шоб виконати всюди однаково моє розпорядження з 20 марта Н-р. 3702 і усунути всяку нагоду до непорозуміння, що ще більше може заострити натягнені відносини підданих до дідичів, уважаю конечним усюди там, де того вимагала би потреба, вислати зараз окружних комісарів, які поучили би сільських вїйтів у присутности дідича або його заступника, що вістки про цілковите знесення панщини чи зараз, чи без винагороди неправдиві і про таке поладження не може бути навіть бесіди; що селяни дістануть із ласки Й. Величества наслідком піднятого управильнення значні полекші, та що є в пляні поробити дальші кроки в цілі піднесення їх добробуту; що в кінці у своїм власнім інтересі і як вірні піддані Й. Величества вони обовязані виконувати до липня с. р. вимоги панів так як до тепер, а від липня с. р. в такій мірі, як се наслідком управильнення подасть ся до їх відома. — Прошу Вас наказати окружним комісарам як найострійше, аби при поучуванню селян обмежували ся тільки до того, що подане в горі і стримували ся зовсім викладати тенденції, які могли би бути або дійсно є причиною ширення неправдивих вісток про безплатне знесення підданчих обовязків, бо вони подані тільки до Вашого відома, а зовсім не надають ся до голошення народови,

¹⁾ Н-р. 3767 (Хроніка Остермана. Т. I, ст. 379, ркл. бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка ч. 19).

який через те може стати легко недовірливим. Рівночасно треба візвати не тільки громадських війтів, але також домінії, аби про всіх тих, що розсівають такі неправдиві вістки, доносили до староства, а особи, що зайшли би до громад і розсівали такі неправдиві вістки, притримувати і відставляти до староства“.

Таке розпорядження дістав між иньшими також станіславський староста Фестенбург і переслав його дня 27 марта окружному комісареві Остерманові. До того розпорядження додав він іще спис 39 місточок і сіл, куди згаданий комісар мав відповідно до губернаторського наказу вибрати ся на розсліди, і свою інструкцію про ціль тої подорожі. Згадані місточка і села такі: Бабянка, Бариш, Бучач, Цуцилів, Чорнолізці, Глинки, Гаврилівка, Голосків, Губин, Озїряни, Камінна, Костельники, Ковалівка, Кривотули, Ляцьке, Ліщанці, Марківці, Майдан середній, Монастирська, Олеша коло Ковалівки, Отинія, Парище, Погоня, Потік, Переволока, Рукомиш, Скоморохи, Скопівка, Слобідка, Сновидів, Соколів, Сокілець, Тисьмениця, Тисьменичани, Виногород, Волосів, Закрівці, Зелена і Журавинці ¹⁾. Інструкція для Остермана: ²⁾ „Поручаєть ся окружному комісареві Остерманові удати ся до вичислених у додатку домінії і відповідною дорогою розвідати, чи в тій околиці не розширена неправдива вістка, яка доходить до нас зі всіх сторін, про цілковите знесення панщини. Коли вона розширена, то згадані громади треба поучити в напрямі поданого розпорядження в присутности дідича, заступника домінії і сьвященника, одначе не запускати ся при тім у виклад тенденцій, які могли би бути причиною розширювання неправдивих вісток про безплатне знесення підданих обовязків. У тих громадах, до яких такі звістки не дійшли, треба поручити самим війтам, щоб усіми силами старали ся утримати в своїх громадах спокій і порядок, хоронили власність як кожного підданого, так також кожного свого дідича і всякими способами, які є в їх руках, виступали під острою відповідальністю против усякого того рода злочину. В кінці треба виразно зажадати від громадських війтів і домінії, аби вповнювали кінцеві поручення нинішнього розпорядження³⁾).

¹⁾ Хроніка Остермана. Т. I, ст. 379 (рпк. бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка, ч. 19).

²⁾ *ibid.* ст. 380.

³⁾ Дата: Станіславів, дня 27 марта 1848. Староста Фестенбург.

Діставши таке розпорядження вибрався Остерман дня 29 марта в дорогу і до 12 цвітня обїхав усі згадані висше місцево-сти. Того дня перед полуднем вернув назад до Станїслава¹⁾.

Одначе на поворотї справа не покінчила ся. Сам обїзд виріс незабаром до значіння політичного факту першої ваги, а відгомін його покотився широкою хвилею по Галичині і відбився досить голосно в міністерських канцеляріях у Відні.

III.

Зараз по поворотї з першого обїзду, що трївав від 21—26 марта, довідався Остерман, що якийсь двірський урядник із Устя повідомив польський комітет у Станїславі, що він підчас свого перебування в Устю підбурював селян против ді-дичів. Комітет, як звичайно, пішов зі скаргою до староства і староста Фестенбург вислав у згадану околицю комісію, щоби переконати ся про правдивість доносу. Комісія зложена з окружного секретаря Серафінського, манїпуляційного урядника і члена польського комітету Юліяна Пшиємского поїхала до Устя і перевела на місці остре слідство. Показало ся, що донос був неправдивий²⁾.

Та більшого розголосу набрав, як ми вже згадали, другий обїзд із 29 марта до 12 цвітня. Найперше виступив із обжалуванням Остермана Ковалівський дідич Вінкентій Понїньский, що вніс навіть скаргу до губернії, ніби то Остерман вів із Ковалівським руським сьвященником Грабовичем якісь тайні переговори³⁾. Як закінчила ся та справа, не знаємо, та вона сама-собою не має великої ваги, тому і результат її для нас не інтересний. Та за те важна для нас друга справа, що вяже ся зі згаданим висше обїздом. Два співдідичі села Цуцилова, Кароль Новаковский і Яків Лук Кнїгиницький внесли через станїславівський польський комітет до станїславівського староства против Остермана обжалування, що він підбурював у Цуцилові і Грабівці селян против дідичів. До обжалування прилучив ся, як звичайно, станїславівський комітет, даючи на нїм підписи своїх 14-тьох членів.

¹⁾ Хронїка Остермана. Т. I, ст. 380 (ркп. бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка, ч. 19).

²⁾ *ibid.* ст. 374.

³⁾ *ibid.* ст. 383.

Интересний той документ такий: ¹⁾

Wniesienie pana Karola Nowakowskiego, współdziedzica Cucyłowa, przeciw komisarzowi Ostermann zrobione.

Na dniu 31. marca 1849. zjechał komisarz obwodowy Ostermann do Cucyłowa, której wsi jestem współdziedzicem, i w obecności mojej, w obecności pana Sokołowskiego współdziedzica części Cucyłowa i w obecności wójta Mikoły Popowicza, z gromady Maksyma Wasylów, Wasyla Kozaka i Wasyla Semeniszyn oświadczył, co następuje: „Nie dajcie się uwodzić obietnicom waszych dziedziców, co wam pańszczyznę darować przyrzekają, nikt niema prawa to uczynić, tylko Rząd sam. Wprawdzie mieli Wam głosić, że Wam będzie darowana, ja Wam powiadam, że to wszystko jest brechnia, bo cóżby to za darunek był, jeżeli sobie zastrzegli wynadgodzenie od Was? Ja wam powiadam, bądźcie cierpliwi“. — Ja mu w tem przerwałem zapytaniem się: „Jakim to sposobem przychodzi mowa o wynadgodzeniu? Ja czytałem petycję do Cesarza, lecz o wynadgodzeniu żadnej nie było wzmianki.“ Na co komisarz obwodowy odpowiedział: „Ja i pan Starosta mieliśmy w rękę tę petycję, gdzie wyraźnie stoi: wynadgodzenie ze strony chłopów za pańszczyznę“. Dalej mówił komisarz tak do chłopów: „Bądźcie cierpliwi, ja wam zaręczam w imieniu Rządu, od którego tu jestem teraz posłany, że za trzy miesiące najdalej Rząd wam daruje jeżeli nie więcej nad połowę, to połowę pewno“.

Zważywszy, że to podstępne i złą wolą, jeżeli nie zbrodnią kierowane postępowanie zachwiewa do reszty zaufanie ludzi, którzy już i tak przez postępowanie złych urzędników w przeciągu lat 80 i ostatnie krwawe wypadki, z których już zasłona zdarta, podkopaniem został, nie pozostaje mi nic innego w takim składzie rzeczy, jak tylko domagać się komisarza Ostermanna do odpowiedzialności, wydalenia go z posady komisarza i wysłania natychmiast urzędników publicznem zaufaniem obdarzonych choćby w osobie pana Starosty, aby zbałamucone umysły sprostować i w lud wmówić te przekonania, że cokolwiek w zniesieniu pańszczyzny i domen się stanie, i cokolwiek się w tym względzie dzieje, że to wszystko z woli dziedziców właścicieli stało się, i że ci wyłącznie własnością swoją, to jest pańszczyzną, zarządzać mogą. Ogłoszenie to niech się dzieje w obecności właściciela i księdza. Proszę o niezwłoczne wypełnienie słusznych domagań moich pod klątwą okropnych skótków,

¹⁾ Хроніка Остермана. Т. I, ст. 383 (рпк. бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка, ч. 19).

któreby niezawodnie w razie jakiegokolwiek krwawego zajścia gdzie na wsi na cały kraj spłynęły, i jakkolwiek wszystkie umysły swietlejsze na teraz z Rządem się łączą, wszelako przy wyraźnej i dotykanej nienawiści niższych urzędników przeciw żywiołowi polskiemu, któremu przecie raz po latach 80 prawo bytu przyznano, przywiązanie to osłabnie i przeciwny nabierze kierunek.

Karol Nowakowski m. p.

Tak samo, w tych samych niemal wyrazach oświadczył komisarz Ostermann w obecności Gromady Grabowca.

Jakób Łuk Kniechinicki m. p.

posiadacz części Cucyłowa y Grabowca.

Dodatkowo dodaję i to, że komisarz obwodowy Ostermann będąc 31. Marca we wsi Grabowcu wbrew woli całej gromady i mojej własnej woli oddalił wójta Wasyla Andryczuka i zamianował innego imieniem Hnata Demiańca, przeciw któremu tak gromada jak i ja sprzeciwialiśmy. Jestto znak dowolności, a może i złych zamiarów, który się niczem usprawiedliwić nie da.

Jakób Łuk Kniechinicki m. p.

posiadacz części Cucyłowa i Grabowca.

Prosimy wypadek ten sprawdzić, winnego urzędnika odpowiednie ukarać i usunąć, zresztą uczynić to, czego zabezpieczenie życia naszego na wsi w takim obalamuceniu chłopów wymaga.

Jarosław Tyszkiewicz m. p., Ludwиг Cywinski, Oktaw Oclowski, Marcelli Wolański, Johann Bouvard, Juzef Jaworski, Adolf Wolski, Jan de Pakosławski, Felix Bienkowski, Marjan Słonecki, Erasm Staszowski, Ignacy Kamiński, Franciszek Sądecki, Ignacy Soldraczyński.

Подаючи сей інтересний документ, подамо відразу й ті замітки, які поробив під ним обжалуваний Остерман. „Сю базгра ничу, каже він), треба зачислити до виплодів підписаних членів комітету, бо оба співдіичі не мали найменшої причини вносити против моєї особи обжалованне. Не мав причини Новаков ский, — бо всюди тримав ся я точно отриманого поручення і не позволяв собі ніякого навіть найменшого переступлення границь; противно, він сам, коли відійшли селяни, привів до мене свою жінку і діти і дякував мені за те, що я упімнув

¹⁾ Хроніка Остермана. Т. I, ст. 385. (рпк. бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка ч. 19).

селян, додаючи виразно, що коли би його піддані були покинули працю, то він і його родина були би мусіли погинути з голоду. Не мав причини жалувати ся також Кнігиницький, — у якого я не виконував ніякої урядової функції, а навіть до нинішнього дня (5 січня 1869 р.¹⁾ не був анї разу в Грабівци.

„Кнігиницький, звичайно паний, був мужем довіря станіславівського комітету, а тому останньому залежало на тім дуже, аби мати конче якусь причину до своєї перфідної діяльності“.

Одначе справа на тім не скінчила ся. Крім акту обжалування перед станіславівським старостою подало кількадесять станіславівських міщан і сусідніх дідичів іще спеціальну петицію до губернатора краю гр. Стадіона, де побіч звісних уже закидів проти особи Остермана змальовано також страшні події, які мали зайти по його від'їзді в згаданім селі Цуцилові.

„Дня 31-го марта 1848 р., говорить ся в петиції²⁾, приїхав окружний комісар п. Остерман до Цуцилова і в присутности війта, трьох людей з громади, вичислених пану старості в обжалуванні, а також у присутности співдідича Цуцилова Кароля Новаковського заявив таке: „Не дайте зводити ся обіцянками ваших дідичів, які прирікають вам подарувати панщину. Ніхто не має права того робити, тільки сам уряд. Вправді подали горожани просьбу в справі подаровання панщини, але що ж то за дар, коли застерегли собі від хлопів нагороду. Найдалше до липня цісар сам подарує вам панщину, коли не більше як половину, то половину певно“.

„Криваві тарнівські події, каже дальше петиція, оправдують усі наші підозріння, і хоч непохитно віримо, що нині від урядової керми віє иньший дух, одначе говоримо сьміло й отверто, що той дух не вжив ся ще між усіми, головно низшими урядовими органами. Як будь, чи то з причини дволичної баламутної заяви пана Остермана, чи з иньшого подуву (що викаже аж остре слідство), досить, що цуцилівська громада стала бурити ся, стала з палицями і ціпами збирати ся в громади, а в коршмі і поза коршмою дали ся чути голоси: „Того місяця буде кінець Полякам і Жидам“. — „Ми (хлопи) жили

¹⁾ Свою „хроніку“ писав Остерман, як видно, значно пізнійше від самих подій.

²⁾ Пор. *Sprawa Cucełowska w obwodzie stanisławowskim*, ст. I.

з вашими батьками (панами) в згоді, одначе тепер буде зле на сьвітї, або ми від вас, або ви від нас мусите згинуті“. На все те є поіменно покликані сьвідки. А коли питали селян, чого бурять ся і збирають ся в громади, відповідали: „Так казав нам війт“.

„Коли справа стала такою грізною, цуцилівські горожани завізвали військову асистенцію. Вона прийшла разом із комісаром Геном, який поминувши місцевих горожан і порозумівши ся осторонь із дяком, вернув до Станіслава, а з ним вернула також військова асистенція, полишаючи на жаданне п. Зайончовської чотирьох жовнірів із полку Mazuchelli. Тих чотирьох жовнірів приняв співдідич Цуцилова Кнігиницький дуже гостинно і візвав їх, аби один із них лишив ся в його домі залогою; коли ж Кнігиницький заявив, що їде до Станіслава, вони найперше стали його стримувати у відїзді, а один із них, що від тепер відгравав головну ролю, бажаючи підперти свій заказ відїзду, вхопив за шаблю і з цілою силою вдарив Кнігиницького по голові; кров бухнула струєю, Кнігиницький стратив притомність. Жовнір-ватажок став обкладати його шаблею, вістрем і рукоятю по руках і плечах, казав всадити збитого на запряжену бричку і завіз перед коршму. Тут звязав його сильно шнурями, поломав на нїм рушницю в кусники і бив його зелїзною люфою так довго, аж повідлітали гачки. Перед коршмою стояли вже зібрані хлопи в числі понад 100 з війтом на чолї мовчки, але в сумній поставі. Тут починаєть ся підбурююча роля жовніра-ватажка, котрий уважаючи на те, що стало ся, знайшов уже приготований до того настрій, ким? нехай викаже острійше слідство. Ось його слова: „Не вірте Полякам, то на вас, люди, зрада, тримайте ся разом, хватайте Ляхів, бийте на смерть, на шибеницю з Ляхом! Слухайте! Я маю такий розказ, я за те відповім“.

„Ті слова, як видко, не впали на неплідну землю, бо коли показав ся співдідич Цуцилова, 70-літній Галецький, що на голос Кнігиницького, який кликав о поміч, прибіг на місце крївавих подій, війт закликав, а з громади відізвали ся голоси: „Лапай старого Поляка!“ Галецький став утікати, одначе хлопи його злапали, били, приставили перед жовніра-ватажка, а той оббив його немилосердно шаблею і рушничною люфою, пхнув три рази в живіт багнетом. У кінці хлопи звязали його. Те саме стало ся з Ржешотарским і Вольским, яких виволікли з дому; одначе їх не оббили так небезпечно. Не дарували й жінкам, бо паню Ржевуску,

що мешкала в домі Галецького, жовнір-ватажок ударив у лице і шаблею по плечах, а коли вона закликала війта, щоб її ратував, він відповів: „Я маю такий наказ“.

„Та на тих кривавих подіях не скінчило ся. Даючи волю своєму попустови, жовніри разом із хлопами кинули ся рабувати доми Галецького і Кнігиницького; хлопи післали до Станіслава двох урльопників із доносом, що відповідно до розпорядження полапали всіх бунтівників Поляків. Військо з комісаром Генем і жандарми, що прибігли на поміч, виратували від смерті ті чотири жертви повязані й зложені в хлопській хаті на соломі. Мимо випадків, що проймають жахом, мимо тривожного настрою, що виявляв ся в окликах жовнірів і хлопів, комісар Ген не бачив причини поробити енергічніші зарядження, бо по його розумінню, як потверджує рапорт, криваві події не були нічим иньшим, як коршемною бучею.

„Хоч окружний суд, тим кінчить ся петиція, в особі пана Фестенбурга проголошенням наглих судів на місці злочину, арештуванням і приставленням до Станіслава чотирьох хлопських ватажків поступив енергічно і згідно з урядовим духом, і хоч маємо незрушене переконання, що окружний начальник відносить ся до того нещасливого випадку з повним обуренням, одначе, бажаючи підперти його благородні наміри, предкладаємо отсі наші жадання, викликані тою кривавою подією:

1. Ваша Ексцеленція зволить зі свого становища вплинути на військові влади, аби против чотирьох рядових і против жовніра у Станіславові, якого зловили на розсіванню кривавих погроз, поступили як найбільше сумарично; щоб перевели військове слідство в присутности двох асидентів, вибраних із кружка тутешніх горожан; аби в кінці як найскорше оголосили вирок на місці виконаного злочину.

2. Той кривавий випадок пішов розголосом від села до села по цілій окрузі, дух тарнівських бунтів показує криваву голову; тому просимо Вашу Ексцеленцію видати до всіх окружних начальників як найенергічніші інструкції, аби в самім зародку притлумити духа хлопських бунтів.

3. Ваша Ексцеленція зволить відкликати зі Станіславова і видалити з краю особи, нап'ятовані явною ненавистю против польського елемента і неспромогою переняти ся теперішньою урядовою думкою, а то: окружних комісарів: Остермана, Швабе, Буркгардта і низших урядників: Макаревича, Пискозуба і Поромбальського; бо довше урядованнє осіб, похопних до підбурю-

вання хлопів і виклятих публичною опінією наразить уряд на компромітацію, а наш округ, а в дальших наслідках і цілий край на розлив крові і розрухи. 50 підписів: Антоні Ромашкан, Францішек Цивіньскі, Людвік Цивіньскі, Ромуальд Юнга, Марцін Пшисецкі, Ігнаци Моравскі, Францішек Щепаньскі, Титус Грегоровіч, Норберт Мокшицкі, Антоні Жолубовскі, Антоні Теодоровіч, Ромуальд Моравскі, Владислав Кунашевскі, Ігнаци Каміньскі, Калікст Орловскі, Октав Орловскі, Пйотр Вонсовіч, Францішек Дейма, Юзеф Шенгерскі, Фелікс Стойовскі, Кржиштоф Чучава, Станіслав Сакс, Др. Кляр, Ян Шимоновіч, Гжегож Ярема, Александер Дверніцкі, Ян Павел Піллер, Целестин Богусевіч, Вінценти Добровольскі, Роман Вишиньскі, Ян Кобляньскі, Теодор Пассакас, Рудольф Ястшембскі, Ян Тишкевіч, Кароль Жуковскі, Юліян Заревіч, Францішек Сондецкі, Якуб Журовскі, Зенон Сасуліч, Юзеф Жендзяновскі, Марцелі Воляньскі, Віктор Розвадовскі, Ян Старжиньскі, Пйотр Ширин, кс. Леопольд Іжицкі, Бальтазар Чарковскі, Ян Бувард, Ян Епперляйн, Антоні Сокольніцкі, Аполінари Гуппен і т. д. і т. д.¹⁾

У відповідь на сю петицію появився в ч. 45 урядового органу „Gazeta Lwowska“ неменше докладний опис „цуцилівських подій“, який однак кидає на цілу справу зовсім иньше світло.

„Про безправність, якої dokonano дня 5 с. м. в Цуцилові в станіславівській окрузі, (цитуємо слова „Gazet-i Lwowsk-oї“²⁾), дістали ми нині з певного жерела таке донесення:

„На вістку, що між громадою в Цуцилові панує неспокій, вислано там зі Станіслава відділ війська, що полишивши на просьбу часткової властительки маєтку пані Зайончковської, чотирьох рядових жовнірів в її дворі для оборони, на другий день вернув знов до Станіслава. Однак незабаром п. Зайончковська відїхала сама до Станіслава, а тих чотирьох жовнірів казала закватирувати в селі.

„Дня 6 с. м. було руське свято, а в селі хрестили двоє дітей. Жовніри замішалися між хлопів і пили разом із ними. До них прилучився частковий співвластитель маєтку п. Кнігиницький, що пив зі жовнірами найперш у коршмі, а потім запросив їх до свого мешкання, де ще більше частував їх горівкою.

¹⁾ Подаючи в своїх записках згаданий документ, Остерман дописав під наведеними підписами таку дотепно-злісну характеристику сих людей: „Buben... nicht Männer...“ У тій самій справі внесла була подання до гр. Стадіона також львівська „Rada Narodowa“ (див. Dr. K. Ostaszewski-Barański, Rok złudzeń (1848). Ст. 170—171).

²⁾ Gazeta Lwowska, 1848. Н-р. 45 (з 14 цвітня), ст. 415.

„Пізнійше повстала сварка і суперечка: Жовніри кажуть, що Кнїгиницький вимовив ся з чимось против Його ц. к. Милости. З того вийшло таке, що жовніри збили Кнїгиницького і запровадили до коршми, де були ще хлопи, які пили. Коли з того счинив ся крик, прибули до коршми як найскорше частинні властителї, що мешкали недалеко, а то: Александер Галецькі, Мацей Ржешотарські і економ Юзеф Вольські. А коли жовніри обвинили їх, що вони хотїли стрїляти з поза плота, вїйт тамошньої громади Микола Попович, казав при помочи кількох хлопів із села вхопити їх, оббити, а в кінці звязати і приарештувати в хлопській хатї!

„Зараз по розголошенню тої вістки прибув із Надвірної респіцієнт жандармерії з чотирма жандармами, увільнив арештованих і взяв їх під власну сторожу, аж поки не прибув до Цуцилова висланий із циркулу з військовою асистенцією комісар.

„Розброїв жовнірів і приарештував їх разом із тамошнім вїйтом і кількома хлопами, що найбільше причинили ся до того ексцесу, а громаді наказав, аби заховувала ся спокійно, що скоро й наступило. Дня 8 цвїтня прибув до Цуцилова циркулярний староста, аби зробити ще тривкійшим привернений тимчасовий супокій. На місце замешкалого в Делятинї мандатора Мянoвського, що вже від двох місяців ані не заглянув до Цуцилова, поручив староста політичний уряд у Цуцилові тисьменицькому мандаторови Гонсьоровському і казав вибрати нового вїйта, бо Микола Попович утратив через ті події довіре. Арештованих хлопів відставили під військовою ескортою до Станїслава.

„Винні підпадуть заслуженїй карі.

„Коли би показало ся правдою те, що хлопи відповіли окружному старостї, коли він напминав їх до спокою, що часткові властителї і посесори, а власне Ігнатій Соколовський, прирікали дарувати їм панщину, податки, дати вільну сіль, тютюн і т. д., а при тім оповїдали, що в Станїславі є 5.000 узброєних Поляків, і що не треба слухати нїякого окружного урядника, що не контрольований кимось із Поляків, через що викликали в громаді недовіре, тоді був би то новий доказ на підпертє тої пожалування гідної появи, як сильно повстають неприязнї елементи, аби спокійний стан нових відносин впровадити в блуд, або перешкодити йому зовсім“.

Розумїєть ся, з такого осьвітлення „цуцилівських подїй“ автори згаданої висше петиції були в високім степені незадово-

лені. Зараз видали друком своє „спростованне“, в яким по шумнім вступі в стилю старопольських королівських грамот навели цілу цитовану висше петицію до Стадіона, разом зі всіми домаганнями і підписами 50-тьох осіб.

„Супротив всіх і кожного з окрема, кажуть там ¹⁾, кому на тім залежить, — а повинно залежати всім під клятвою байдужности — простуємо неправдиве і мимо урядової марки баламутне справозданне про випадки в Цуцилові, поміщене в часописі з п'ятниці дня 14 цвітня. Поки кожний випадок балсамували в поросі актів, поки на бонзах і даліялямах бюрократизму спочивала тіяра непомильности, поти ми стояли в присінку церкви і шепотіли молитву: „но ізбави нас від лукаваго. Амінь“. Але нині з волі пануючого ми при великім вівтарі, маємо „святая святих“ „свободу друку“, аби відхрестити ся від злого. Отже за приміром короля Стефана хрестимо ся на чотири сторони урядових вітрів перед бісами, що сіють фальші і брехню. Цуцилівська історія, повна зловіщих наслідків, не була корчемною бучею, як того хоче урядове справозданне, також не викликана п'янством Кнігиницького, що як судовий детаксатор звісний загально як тверезий і найспокійніший горожанин, — але се факт, якого жерело лежить у тій самій заохоті, що й тарнівських подій. Ми подали минувшині поєднуючу руку, нехай отже урядові органи не надуживають у теперішности і будучности нашої благородности. Досить плювали нам у лице на нашу славу запряжені в охоту урядові письмаки і корсарі, коли ми мали над нашою головою меч Дамокля — цензуру, — нині обовязок кожного горожанина, пронятого пошаною для даних нам інституцій, висвітити атут, який випав, і не питати урядових граців, чи через те вони виграють, чи ні. Ось короткий зміст події, ствердженої сумлінно в самім Цуцилові, винятій з петиції, яку подали горожани до Його Ексцеленції губернатора“ і т. д.

В кінці ще один опис „цуцилівських подій“, а то самого Остермана ²⁾. „Дня 5-го цвітня, каже він, розпустили цуцилівські співдідичі Новаковський і Вольський в Станіславові вістку, що з боку цуцилівських селян грозить для них насильство. Того самого дня вислано туди окружного комісаря Гена, що пішов просто краєвим гостинцем. Тим комітет не вдоволив ся і жадав

¹⁾ *Sprawa Cucełowska w obwodzie stanisławowskim.*

²⁾ Хроніка Остермана. Т. I, ст. 385–386 (ркп. бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка, ч. 19).

вислати зараз військо. Староста згодився на це і слідом за окружним комісарем виправився до Цуцилова відділ війська, зложений зі 60 людей піхоти і 15 гузарів під командою оберляйтнанта Вайса; однак він не пішов простою дорогою, але завернув на Лисець-Грабовець, бо туди був ліпший гостинець. Ген, заставши в Цуцилові спокій, вернув іще того самого дня назад до Станіславова, не знаючи нічого про висилку війська. Дня 5-го цвітня 1848 р. під вечір прийшло військо до Цуцилова, переночувало тут, і 6 цвітня 1848 р. рано, полишивши 4 людей на просьбу занепокоєної співдідички Зайончковської, вернуло назад.

„Тепер співдідичі Кнігиницький, Голиньський, Ржешотарський і Вольський угостили тих 4-ох жовнірів до тої міри, що прийшло до ексцесу з бійкою, про що дня 6 цвітня 1848 р. о 9-ій годині вечером донесено до староства. Ще того самого дня, 6-го цвітня 1848 р. о 11 годині вночі вислано до Цуцилова окружного комісаря Гена зі 60 людьми піхоти (компанія оберляйтнанта (?)) з піхотн. полку Mazuchelli, 24 гузарами і двома офіцерами; до того відділу прилучилися як контрольори члени комітету Гошовський і Каміньський.

„Дня 8 цвітня 1848 р. вечером вернули вислані люди разом з арештованими 4-ма жовнірами і 3-ма селянами назад до Станіславова і віддали їх під сторожу народньої гвардії“¹⁾.

¹⁾ Є ще один опис голосних цуцилівських подій, а то в „Pamiętnik-u Henryka Bogdańskiego od roku 1832 do roku 1848“ (рпк. бібл. Осолінських у Львові Н-р. 3486. Т. II, ст. 244—245), однак нового матеріалу нема там ніякого. Автор переповів майже дословно наведену нами петицію станіславівських міщан і дідичів до гр. Стадіона (Sprawa Cucełowska w obwodzie stanisławowskim), додаючи від себе тільки закінчення: „Winowajców żadna nie spotkała kara; chłopów uwiezionych wypuszczono, żołnierzy ze strony komendy pochwalono, a urzędników pozostawiono na ich posadach“ (op. cit. Т. II, ст. 245). Про подібні історії з виконанням губерніяльного циркуляра окружними комісарами в інших округах подає Г. Богданський так: „Також у самих початках конституційного руху, коли владитель села Тухлі в перемиськім окрузі Адам Юнга оповістив своїм підданам, що звільняє їх від панщини, окружний комісар Фелікс Пасль, довідавшись про те, прибув на місце і упіслав скликану до коршми громаду, аби не вірила поголосці, що хлопів звільнено від панщини; також, що пани не можуть того зробити, бо не мають до того права. Наказав, аби кожного, хто сказав би їм у дворі або в селі, що панщина буде знесена, зараз звязали і відставили до жандармів або до окружного уряду. Вніс Юнга против комісаря скаргу однак, розуміється, без успіху. — Коли часткові дідичі в Угерцях Заплатинських у самбірськім окрузі на відгомін конституційних свобод звільнили своїх підданих від панщини, зараз з'явився в селі окружний комісар Йосиф

IV.

Ми вже згадували висше, що цуцилівські події відбили ся досить голосним відгомоном у міністерських канцеляріях у Відні. Тепер скажемо про те дещо більше.

Шмідт із ляндсдрагоном Роєю і представили селянам, що пани не мають права дарувати їм панщину, що то якийсь підступ зі сторони панів і що то може зробити тільки цїсар. Тим до того степеня підбурили хлопів, що сї зі страху перед Поляками стали відправляти нічні варти — одначе пізнійше переконали ся про правду і дня 16 мая 1848 відправили торжественне богослуженне, по чім дякували панам за доведенне до їх освободження. — Дня 20 цвїтня 1848, коли бунтованне селян стало в Самбірщинї дуже голосним, зїхала ся шляхта до Самбора, щоб разом із міщанами й урядниками нарадити ся над запобіженнем грозячій небезпеці. На збори прибув ледви упрощений окружний староста Ігнат Гіцгерн. Коли його запитали про причину відбування нічної варти самбірськими передміщанами, озброєними в коли і сокири, яких намовив до того ревізор поліції Петро Роттенбург, заявив, що про те нічого не знає; також жалували ся перед ним на ширені тим самим ревізором поліції поголоски, що мешканці міста мають напасти на передміщан і їх вирізати; і про те мав нічого не знати. Питали його, чому окружні комісарі Йосиф Шмідт і Вінкент Гутвайн, їздячи від села до села, голосять селянам, що пани не мають права дарувати їм панщину і упомінають їх, аби не вірили і не покладали надїй на своїх панів? — чому ляндсдрагони бунтують селян, а панів представляють їм як бунтівників? — чому в Ракові ходив хлоп з оповіщенням, що має приказ від окружного уряду вїзвати їх, аби зброїли ся, бо прийдуть Поляки і нападуть на них? — просили його запобігти можливій тарнівській катастрофі або цуцилівській сцені. Одначе Гіцгерн заперечував бунтованню хлопів, а коли на нього напірали, відповів із неохотою, що самі пани бунтують селян тим, що не однаково обходить ся з ними. В кінці просили його, аби вияснив війтам у присутности шляхти і міщан, що таке конституція, свобода друку, що значать кокарди, і аби додав, що пани й міщани не бунтівники. Він не хотів сього вчинити, тільки дивував ся, що вони боять ся, коли мають на свою оборону жандармів. Коли ж йому представили, що жандарм Дундер прибрав у Городищу в присутности цілого села пса в кокарду, а Петрашкевича відставила жандармерія під сторожею до окружного уряду за те, що сказав, що маємо конституцію — обіцяв за місяць, а під напором за тиждень пояснити війтам значінне теперішнього руху; одначе під нїякою умовою не згодив ся зробити се в чийї присутности, тільки сам на сам розмовити ся з війтами. Одначе всі розуміли, що значить розмова окружного урядника сам на сам із війтами і з погордою витрутили його зі зборів. Зараз потім ударили в містї в бубни й затрубили на алярм — Жиди зі страху замикали склепи, а велике число селян, бо се було в торговий день, розбігло ся по всім усюдам, військо збирало ся на ринку. Селяни, розїхавшись домів, зібрали ся знов по коршмах і хатах і оповідали, що Поляки вигнали старосту, а військо вирізало всіх Поляків. Від села до села передавали сю вістку з додатком, що подібно як

Дня 26 марта 1848 р. вибрала ся зі Львова польська депутація до Відня, щоб особисто вручити цісареві Фердинандови І звісний меморіал із дня 5 цвітня¹⁾. Одначе робота згаданої депутації на тім однім акті не скінчила ся. Члени її ввійшли у Відні в близький контакт із Центральним комітетом віденської народньої гвардії і дня 30 цвітня 1848 р. подали туди від себе меморіал п. з. *Memorandum der polnischen Deputation an das löbliche Central-Comité der Wiener National-Garde*²⁾, в яким виступили остро проти австрійської бюрократії в Галичині за те, що вона противна конституційним свободам і підбурює селян проти дідичів. „Вістка про обіцяну австрійському цісарству конституцію, каже згаданий меморіал, поставила тим більше неприязно против себе два сторонництва, що від давна дивили ся на себе косим поглядом, а то людей з національними стремліннями і бюрократів. Просвічена частина народу, що від давна тужить за конституційними свободами, забажала тепер, аби вони ввійшли скоро в жите. Противно бюрократія, що була все неприхильна до конституційних інституцій і все зрештою сумнівала ся про щирість обіцянки, намагала ся розвоєви конституційного житя ставити всі можливі перешкоди в тій думці, що тим робить урядови найліпшу прислугу. Таким чином конфлікти, що були з різних причин між бюрократами і людьми з національними стремліннями, дійшли до повної зрілости. Народ будував свої жадання на цісарській обіцянці; за те урядники, засліплені шаленою думкою, наче б та обіцянка була на цісарі вимушена, гадали, що вони мають робити як найменше концесій, аби реакція, якої бажали і надіяли ся кожної хвилі, застала старі відносини як найменше зміненими“. Тому німецькі бюрократи в Галичині довго отягали ся з оголошенням обіцяної конституції, тому дозволили формувати народну гвардію тільки у Львові, тому конституційні прояви житя в краю представили перед центральним урядом як революційні стремління й ин. Таке поступованне бюрократів з одної сторони, а переконання, що колиб такі відносини мали потрівати довше, то спровадили би

військо в місті, так ми в селі ріжмо Поляків. І коли б знайшов ся був, кінчить Богданський, який урльоппник, як у 1846 р., то була би в Самбірщині повторила ся тарнівська різня (ор. cit. Т. II, ст. 245—246).

¹⁾ *Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Część II. Rok 1848 Kraków, 1904. Ст. 40.*

²⁾ Див. *Ausserordentliche Beilage zur Lemberger Zeitung. Nr. 68 (з 1848 р.).*

на край дуже сумні наслідки з другої, примусило мешканців Галичини вислати до Н. П. депутацію, аби вона представила відносини в краю, висказала бажання народу і просила виконати їх як найскорше, як одинокий спосіб заради против грізної небезпеки“¹⁾).

¹⁾ Головні жадання згаданого адресу такі: „Санкція національного комітету зложеного з Поляків, що мають загальне довіре. Той провізоричний комітет має зараз заняти ся внутрішньою реорганізацією краю на чисто національній засаді, бо тільки вона може ручити за порядок і спокій і задоволити мешканців; він має забрати ся до найконечніших внутрішніх уряджень, які були би відповідними духови часу і наглим потребам народу. Він має також уложити плян будучої краєвої конституції і установити правила вибору до будучих народніх зборів, що мали би заступити давний сойм, своїм складом неповоротний і завдяки природі конституційної держави *de facto* вже неважний і розвязаний; має визначити комісії, які покажуть ся потрібними до розвязання всіх згаданих організаційних, адміністративних і суспільних питань. Вкінці свою діяльність має він оперти на засаді висказаних уже по части в адресі з 18 марта 1848 р. бажань народа, а то:

1. Видалити дотеперішніх урядників відповідно до потреби, признаної комітетом, і обсадити опорожнені місця краєвими, бо національної адміністрації не можна розуміти инакше, як тільки такої, що складаєть ся з людей, звязаних спільним інтересом із народом і йому прихильних. А дотеперішні урядники по більшій части наші внутрішні вороги, вороги приреченої нам конституції. Вони безнастанно підбурюють до незгоди і ненависти між собою народ і Монарха.

2. Зорганізувати народну гвардію в цілім краю на ширшій підставі відповідно до потреб, які комітет признає оправданими.

3. Своє народне військо, зорганізоване комітетом, зложене як найскорше з краєвих людей і з краєвих провідників, а також тих чужинців, що прихильні нашій справі і хочуть служити їй. Першим його завязком мають бути полки, рекрутовані до тепер у Галичині, а які просимо горячо завернути як найскорше назад до краю і віддати під заряд організаційної комісії, визначеної комітетом. Військо, що є тепер у краю, має бути зараз візване до присяги, що нічого не підійме против наших інтересів доти, доки є в краю, й ужите тимчасом для утримання порядку і безпеченьства по селах.

4. Заведення польської мови в школах, судах, усіх публичних справах урядах, а в народніх школах у такім нарі-у, яке в данім місці має перевагу.

5. Скликати як найскорше сойм, чи там народні збори на конституційних основах, виготовлених комітетом. Головною і конечною його підставою має бути репрезентація народу без ріжниць клас і конфесій, отже буде складати ся з духовенства, дідичів, міщан, селян і всяких інтелігенцій, хочби вони не мали власности.

6. Дякуючи за знесення цензури і запровадження свободи друку просимо, аби не заборонювано зборів, що мали би нарадити ся про потреби краю, як се недавно стало ся.

„6 цвітня подала депутація Н. Панови адрес народу. Н. Пан прийняв його ласкаво і казав взяти зараз під розвагу. До нині

7. Загальної амністії, якої знов просимо, а дякуючи Найяснішому Панови за випусщення цивільних політичних мучеників, просимо як найусильніше подібної і конечної амністії для військових, що доси сидять у тюрмах, і вільного побуту в краю для суджених і вязнених тут наших краян із польських провінцій, що є під чужим панованнем. Також просимо увільнити тих нещасливців, яких вилучено з амністії під претекстом убійств чи інших злочинів, доконаних із причини політичних рухів. Увільнення тих вязнів здається тим справедливійше і конечнійше, коли й тих, що підмовляли нарід до вбійств і рабунків, не суджено і не покарано, а ми в християнській любови хочемо всім простити. Отже нехай будуть увільнені й ті, що супротив нас зовсім невинні, а тільки дуже раптовно повставали против заваленої вже системи.

Щоб завершити сю амністію, треба, аби всі амністовані вернули до давних прав і власностей, отже треба здіймати з маєтків усякі секвестри, конфіскації і пренотації відповідальности, що тикають ся осіб політично скомпромітованих.

8. Публичного й устного судівництва зі судами присяглих; до того має комітет виготовити плян і подати під розвагу сойму.

9. Засада: зрівняння перед законом усіх станів і конфесій, має перевагу в цілій Європі. Добро держав залежить від свободного і згідного розвою всіх народніх сил, від їх ужитя для загального добра. Правдива любов Вітчизни може бути тільки там, де Вітчизна не робить між своїми дітьми ріжниць. Впрочім вимагає того справедливості, аби той, хто виконує всі горожанські обовязки, користувався всіми горожанськими правами. Тому видається нам конечним, аби кляси й конфесії, які існують між народом, були допущені до рівних горожанських і політичних прав; а то, щоб зараз устали всі податки, привязані до релігії і всі виїмки й обмеження з причини якої будь релігії. Отже духовенство обох обрядів, а також євангелицьке і всяких інших конфесій має користувати ся рівними правами, привілеями і достоїнствами.

10. Видання нових громадських законів для міст і сіл, опертих на якнайширших свободах,¹ аби не ограничували міських і сільських горожан, але давали їм запоруку свободного зросту міст і сільських громад.

11. Переміни дотеперішньої огидної поліційної системи відповідно до конституційної засади, щоб нікого самовільно не було можна вязнити і переслідувати, але щоб поступало ся по засадам акту „Habeas corpus“.

12. (Цитована висше в тексті точка про знесення панщини).

Адрес кінчить ся такими словами: „Всі ті бажання висказуємо в тій горячій просьбі о безпроволочну санкцію національного комітету. Бо над нами висять хмари повні бурі. Не скриваємо перед Тобою, Найяснійший Пане: цілий край зворушений у найвисшій степені. Коли б у котрій польській провінції вибухла війна, тоді в Галичині в теперішніх обставинах ніяка сила не стримає повстання. З того вийде найбільше зло для нас і для Твого трону, Найяснійший Пане. Галичина починаючи повстанне подвійне, на вні і у нутрі, впаде в анархію і станеть ся легкою здобичю для ворога.

не дало міністерство вижидаючій депутації ніякої відповіді. З найбільшою нетерпеливістю вичікує край сповнення своїх бажань; тільки надія, що воно справді наступить, удержує до тепер спокій, хоч бюрократи докладають усіх заходів, аби викликати заворушення. Всі прояви конституційного життя вважають вони революційними стремліннями, і дозволяють собі придавлювати їх усіма тими способами, які були в їх руках іще за часів старої системи. Комісари, жандармерія, фінансова сторожа розсівають по селах непокоючі вістки; підбурюють видуманими вістками хлопів против земських дідичів, міщан і всіх тих, що перевищують селян освітою; заохочують селян до ексцесів підмовлюваннями, наче б зі сторони сільських дідичів грозила для них небезпека. — Безчисленні справоздання зі всіх провінційальних округів, акти й докази, які подала міністри внутрішніх справ депутація з Бохні, криваві сцени в Цуцилові і Гостові досить підпирають наші слова.

„Найголовнішою причиною незгоди між селянами й їх панамі була безперечно панщина. То був у руках бюрократів найпевніший спосіб знеохотити хлопів против сільських дідичів, а zarazом знівечити змагання тих останніх скинути з себе придавлююче ярмо бюрократії, якій ся робота не припала до вподоби. Відчували се дідичі не менше добре, як кождий справедливий і світлий чоловік. Тому галицькі Стани рік річно, почавши від 1843 р., домагали ся, хоч без успіху, знесення панщини. По кривавих випадках 1846 р. уряд, не питаючи нічого дідичів, зніс $\frac{1}{3}$, а в деяких околицях навіть $\frac{9}{10}$ дотеперішньої панщини. Решту лишив умисне дідичам, аби тим способом затримати в краю головну причину роздвоєння. Тому дідичі постановили позбути ся того тягару — дарували підданам панщину і всі обовязки. Таким способом був зроблений крок до поєднання двох верств, що дивили ся на себе косим оком — одначе той

Одиноким способом ратунку є у нас тільки енергічний, чисто народній комітет, що мав би адміністраційну і реорганізаційну власть, був би зложений з людей зі загальним довірем та робив під Твоєю опікою, бо він успе піднести скоро народну силу і стримати нещасні повстання або заворушення. Кждий иньший перехід від бюрократичного уряду, під яким дотепер стогнемо, до конституційних свобод, кинув би нас у пропасть і потряс би сусідніми народами.

„Сповни отже, Найяснійший Пана, ту нашу просьбу! Сповни її для щастя Твогого трону і Твоїх народів“ (St. Schnür-Pepłowski, Z przeszłości Galicyi (1772—1862). Т. II. Ст. 229—232).

крок грозив повним упадком пановання бюрократії. Отже зараз розголосили, що тільки цісар має право дарувати панщину, що кожний дідич, який звільняє своїх підданих від панщини, бурить спокій і його треба звязати і відставити до староства (диви алегат 3)¹⁾. В тім дусі видав також староста Анджейовский обіжник, який, передрукований з оригіналу, додаємо під 4)²⁾. В иньших округах вислані на село комісарі і низші урядники говорили хлопам те саме устно... і т. д.“

Меморіал кінчить ся такими словами: „Ми стогнемо під гнетом неприхильних до нас і до конституції бюрократів, а наш край є в руках тим небезпечнішого ворога, що виступає як урядовий орган, отже всяку оборону з нашого боку робить неможливою. З тим сильним переконанням, що під панованням нашої бюрократії не можна думати про спокійний розвій конституційних інституцій, з горячим бажанням утримати край у спокою і заслонити його перед нещастями, ми просили в нашій петиції дозволити нам завязати народний комітет, що заняв би ся реорганізацією краю. Се жадання видавало ся нам тим справедливійшим, що Народнього Правительства, а разом із тим й краєвих урядників ми могли домагати ся вже на підставі обіцяної дня 15 марта конституції. Щоб одначе не ввести уряд у колізію, ми жадали тільки видалити з краю тих урядників, які показали ся явними ворогами народу, а коли би й їх не можна було видалити нараз, то щоб дали їм бодай для контролі людей, що мають довіре у народу, в тій ціли, аби перешкодити їм дальше підбурювати хлопів фальшивим толкованням урядових розпоряджень, виконувати тайні розкази, що не годять ся з конституцією, або навіть грозять безпеці особи і майна.

„Змагання бюрократії віднесли вже бажані наслідки в Цуцилові, Гостові і Кракові. Щоб дійти до правдивих причин тих сумних випадків, треба визначити комісію, яка складала би ся не з галицьких урядників (бо вони не можуть бути судьями у власній справі), але зі справедливих і повних довіря горожан, і причини, які б показали ся, на будуче усунути. А за одинокий спосіб, яким можна не допустити на будуче до подібних нещасливих випадків і утримати в краю спокій, уважаємо скоре виконання наших бажань, виявлених в адресі з дня

¹⁾ Тут був доданий алегат, що мав служити доказом правди наведених висше слів.

²⁾ Так само.

6 цвітня 1848 р.“ Під меморіалом підписано 9 членів депутації, а то: Юрій Любомірський, Адольф Понїньський, Віктор Збишевський, Фелікс Погорецький, Фльоріян Земялковський, Ян Добжанський, Лев Слабковський, Лешек Дунїн-Борковський, Франц Гошард“.

Згаданий висше меморіал подала, як ми вже зазначили, польська депутація центральному комітетови віденської народної гвардії і він прийшов дня 5 мая на денний порядок. Під тою датою пише Земялковський у своїх споминах так¹⁾: „Dziś byliśmy znowu w komitecie centralnym. — Dwie kwestye były na dziś przeznaczone: Wahlgesetz für den Reichstag und die polnische Frage. Wiedziemy wrzeszczeli: Zuerst die polnische Frage, Lubomirski zaś deprekował, mówiąc, że jeśli nie wezmą wprzód Wahlgesetz, tedy cofniemy naszą sprawę, — a więc aplauzy. Późem oświadczył Lubomirski, że prawo nasze mówić bardziej będzie za nami, niż przytomność nasza, zostawił więc naszą sprawę ich decyzji i opuściliśmy aulę“. Одначе акція депутації у Відні в справі цуцилівських подій на тім скінчила ся. Дня 6 мая прибула до Відня „депутація“ зі Станіслава з жалобою на поступування війська підчас модної в тих часах т. зв. „Котячої серенади“, яка відбула ся у Станиславові дня 27 цвітня²⁾. Вона то дала причину порушити знов цуцилівську історію, тим разом одначе вже в міністерськім кабінеті Лятура. „Друга знов депутація зі Станіслава, — пише Земялковський під днем 6 мая³⁾. „Досить, що шляхта задоволена, що має претекст переїхати ся. Пан Домбровський, якийсь студентина, що вічно говорить про самопосвяту і побрязкує кривою шаблею, якої вже ніколи не зложить, бо його батьки мали право ходити з карабелею, — той молодик, кажу, відграє тут ролю станіславівського депутата. Чи подуріли! Та ж то значить блазнити себе в очах сьвіта. Чи ж уже не мали вислати кого иньшого? Привіз жалобу против поступування війська підчас котячої серенади; просьба, вистилізувана до нас, кінчить ся тим, що нас роблять відповідальними за кожду каплю крови, яка попине в Галичині. Бігме, то за велика честь! Чи ті люди гадають, що ми всемогучі? Коби хоч вислали чоловіка, що вміє говорити

¹⁾ Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Część II. Rok 1848. Kraków, 1904. Ст. 131—132.

²⁾ Про той цікавий епізод із історії бурливого 1848 р. подамо незабаром особну статю.

³⁾ Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Część II. Rok 1848. Kraków, 1904. Ст. 134—135.

або писати, але ні, пришлють якогось мазгая, який забирає нам тільки час; ми і між собою маємо досить мазгаїв. Справді, каже дальше обурений Земялковский, сама справа тратить через те, що її попирає блазень. І так якіж симпатії можуть викликати станіславівські події, що справді ганьблять наше військо і кличуть пімсти, коли їх представить п. Домбровский? Незважаючи на се, ми взяли річ на себе — написали просьбу до Лятура, получили ті сьвіжі випадки з подіями в Цуцилові і Гостові і цілий той паштет подали Лятурови“.

Незабаром оба подання були вже формально полагоджені. „Центральний комітет, нотує Земялковский під днем 7 мая ¹⁾, віддав свій адрес, що дотикає нашої справи, додаючи наше memorandum cum alleg. ²⁾. — Жадають для Галичини комісії, жадали від міністра, щоб було їм вільно переглядати навіть тайні папери. Я цікавий, каже дальше згаданий автор, чи правительство позволить на таку комісію. Здаєть ся, що ні, — тим ліпше, будуть Німці казати ся, а разом отворять ся їм очи, пізнають, що то п. Піллерсдорф“. Правда, слідчої комісії правительство до Галичини не делегувало, одначе комітет міністрів післав згаданий меморіал польської депутації до центрального комітету віденської народньої гвардії разом із її жаданням губернаторови Галичини гр. Стадіонові і зажадав від нього з причини „der Wichtigkeit des Gegenstandes“ умотивованого справоздання ³⁾. Те саме нотує під днем 6 мая також Земялковский словами: „Лятур післав уже до Галичини розпорядження, щоб розслідити цуцилівську і станіславівську справу, а також щоб наказати війську поступати конституційно“ ⁴⁾.

Коли гр. Стадіон дістав згаданий меморіал, зараз позбирав усі акти й документи, потрібні до вияснення пороблених закидів

¹⁾ Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Cz. II. Rok 1848, ст. 137.

²⁾ „Віддав“ розумієть ся, комітетови міністрів (див. Ausserordentliche Beilage zur Lemberger Zeitung. 1848, Nr. 68, ст. 1).

³⁾ Ausserordentliche Beilage zur Lemberger Zeitung. 1848. Nr. 68. Стор. 1.

⁴⁾ Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Cz. II. Rok 1848. Ст. 137. Те саме нотує він також на ст. 174 (Cz. II) в розділі п. 3. Konsesye przez deputacye uzyskane (точка 6: Nakaz komisji śledczej wojskowej z powodu wypadków w Stanisławowie, Cuciłowie i Hostowie).

і дня 13 мая 1848 р. післав тодішньому президентови міністрів бар. Ф. Піллерсдорфови таке справозданне ¹⁾:

„Високоповажаний Бароне! В залученім поданню центральний комітет віденської народньої гвардії уймаєть ся у Вашої Ексцеленції за справою виложеною в Memorandum так званої польської депутації, в якім подано численні скарги на галицькі урядові органи, з просьбою вислати до Галичини слідчу комісію, złożену зі шістьох послів із центрального комітету віденської людности з доданням двох урядових комісарів і двох членів згаданої польської депутації. Ваша Ексцеленція узнала потребу з причини ваги справи і з причини представлення міністерської Ради візвати мене письмом з дня 8 с. м. ч. 1676 М. І., щоб я на зміст меморіялу і на подану пропозицію подав уаргументовану відповідь; спішу отже відповісти на візвання.

„Від хвилі, коли з волі Його щіс. Милости я обняв повірений мені провід у галицькій губернії, було моїм сильним змаганням завести в урядових функціях і в роботі галицьких окружних урядів єдність і згоду; я визначив їм дорогу, яка по мойому розумінню намірів правительства і обовязків урядових органів видала ся найвідповіднішою, щоб зробити тіснішим довіре між народом і правительством і успішно збільшити добро краю. Се було моєю задачею, коли я був іще губернатором Побережа, де я мав нагоду пізнати й оцінити інтелігентну і льояльну людність, що мене зрозуміла і підпирала мої наміри, я тішив ся тим, що не одна думка вийшла в жите, яку недавно ще вважало ся утопією. Сьвідомий своїх щирих бажань і скріплений ними, а ще більше осьмілений добрим успіхом моїх намірів у Побережю, а підняв ся вправді тяжкої, одначе вдячної праці в Галичині. Ніколи я не таїв того, що хотів досягнути, ані яким способом хотів довести наміри правительства до успіху, якого метою могло бути тільки помноження духового, морального і матеріяльного добра цілої Монархії і осібно кожної провінції, Про се знає край і правительство, тому на те можу не подавати ніяких письменних доказів. Коли-ж отже я був тим, що визначив дорогу окружним урядам, як мають поступати і як повинні що робити, то моїм обовязком є також відповідати за їх роботу, о скільки вони виконували мої прикази. Я сам є тим, якого обвиняють скарги против політичних урядових органів взагалі, і беру

¹⁾ Подаємо тільки важніші для нас виїмки.

на себе цілий тягар відповідальности тим радше, чим сильнійше в мене переконання про мої добрі бажання і щирі заміри“.

Стадіон переходить тепер точка за точкою польський матеріал і виказує неправдивість його закидів. Вкінці приходить до цікавої для нас девятої точки: „Коли з 9 розділу можна пізнати, що підданий ненавидить дідича і з найбільшим недовірем дивиться на все те, що робить він або його урядники і слуги, то се на жаль безперечний факт. Треба жалувати, що так є; бо народ памятає довговічні кривди, ненависть заціплюється з покоління у покоління. Одначе хто гадає, або хоче, щоби світ у те повірив, що ненависть можна в кого вмовити, той пописується тільки своєю дурнотою або нікчемною підлістю. Коли вже існують такі сумні відносини, то уряд може недопустити до вибуху ненависти тільки поучуванням, поєднуванням, поминанням всього того, що викликавало би роздрознення, скорим і енергічним виступом, коли би прийшло до насильств. Факт такий, що урядові органи поступали дотепер у тім дусі, що їх робота приносила добрі успіхи і що шляхта завдячує охорону не собі самій, але публичним властям; вона-ж признає се сама майже щоденним поступуванням. Її страхає кожне х'лопське око, що дивиться зизом, кожне слово, що вирве ся з х'лопських уст і тоді не вдається вона ні до віденських, ні до галицьких комітетів, тільки до окружного уряду або до красвої президії, і там жадає охорони і знаходить її. А так кожний переконаний про те, що публичні власти хочуть тільки утримати спокій і порядок, що та шляхта, коли тільки боїть ся зі сторони уряду або урядника якого непорозуміння, або тільки про те підозріває, зараз повідомляє про се висшу інстанцію. Тільки той, хто хоче уряд і його органи зганьбити і скомпромітувати, удається до тутешнього товариства „Rada Narodowa“, а та частина преси, якій не ходить про правду, а тільки про те, щоб комусь допекти і яка не має ніякої иньшої задачі, як тільки, числячи на легковірність і короткозорість мас, розбурхувати пристрасти, розтрублює брехню і клевету по світі.

„Коли-б ті, що підписали меморіал, були правдивим виразом волі народа, тоді подякували би зі сторони краю урядови, який мимо шалених забігів деяких загорільців, що дуже мало або зовсім нічого не мають до страти і всіми способами хочуть звернути на себе увагу, мимо заходів революційної партії зм'іг утримати спокій.

„Не знаю численних доносів зі всіх провінційальних циркулів, ні предложених Вашій Ексцеленції бохенською депутацією документів і иньших алегатів, що мають виказати противенство того, що всім відоме, і дуже жалую, що не маю їх перед собою, аби міг спростувати неправдиві вістки, і на випадок, коли-б якийсь урядник або слуга справді чимсь провинився, вито-чив йому слідство. Впрочім що на урядові органи не паде най-менша вина за криваві події в Цуцилові, доказом на те до-дані під 16 справоздання станіславівського окруж-ного старости, які народня партія тим менше буде опроки-дати, що згаданий староста має повне довіре у народньої партії¹⁾. Щоб переконати ся, як певна галицька партія робить історію, гідне уваги те, що, як оповідає брехлива преса, вісім-десять осіб зі Станіслава виступило за свідків цуцилівських подій, хоч вони так само не були присутніми при факті, як т. зв. галицька депутація. Про кривавий випадок у Гостові нічого не звісно ні мені, ні кому иньшому, а вжеж не стане ся ніякий випадок, а тим менше злочин, який би не дійшов зараз до мо-його відома“.

V.

На тім можна би покінчити історію голосних подій у Цу-цилові. Страх, фантазія і ненависть до німецької бюрократії з одної сторони, а демагогія політичної адміністрації краю і не-такт поодиноких її функціонерів із другої, — отсе підклад, на яким повстали згадані події. Що вони не були такі трагічні, як їх змалювала застрашена польська фантазія в петиціях і меморі-ялах, се, здається, зі зібраного нами матеріялу pro і contra видко досить виразно. Такі трагічні гіперболі, хоч оперті на різних мотивах, в українській історії не рідкі і вона записала їх перед і по 1848 році. Для нас спеціально інтересна з того боку голосна т. зв. „волинська тривога“ при кінці XVIII ст.²⁾, на Волині і свіжі т. зв. „гуцульські бунти“ з 1904 р. у Косівщині.

¹⁾ Під „народною партією“ треба розуміти тут Поляків. Що наведені висше слова про довіре Поляків до старости Фестенбурга правдиві, див. Петицію в справі цуцилівських подій до гр. Стадіона.

²⁾ В. Антоновичъ, Волинская тревога. Изданіе Киевской Коммисіи для разбора древныхъ актовъ. Киевъ, 1902.

Щоб одначе зрозуміти ліпше т. зв. „дух часу“, в якім відбули ся згадані події, наведемо ще кілька виїмків із поданої висше відповіді гр. Стадіона ¹⁾. „В десятім відступі, говорить він, кажуть підписані на меморіялі, що головною причиною незгоди, яка запанувала між селянами і дідичами, була панщина. Як у загалі не хочу боронити панщини, а спеціально в конституційній державі, так само не можу згодити ся на те твердження у такім виді, в якім його піднесли. Панщина була тільки тим чинником, що доливав оливи до огню, одначе правдивою причиною незгоди і завзятя був спосіб, яким її вимагали, як поводити ся з панщизняним підданим. Галицький хлоп був звичайно відданий на ласку й неласку суворої, захланної на зиск і роскоші касти посесорів і домінікальних урядників, бо більша частина властивих дідичів споживала свої доходи поза границями провінції або по більших її містах і була менше-більше для селянина чужою.

„Положити границі негідному господарованню тих домінікальних пролетаріїв, що знущали ся над селянами, було тяжкою, але важною з огляду на гуманність задачею урядових органів, а хоч поодинокий урядник тут і там промахнув ся перецінюванням самого себе і зарозумілістю, то все таки публичним властям належить ся та слава, що в селянині, в тім покривдженім посесорами і паренім нагайкою домінікальними урядниками не-вільнику, вони спасли чоловіка, що дали йому охорону перед відплатою і виєднали сатисфакцію за дізнану кривду. Звідти любов і довіре селянина до урядових властей, звідти ненависть галицької шляхти-пролетарія й її сторонників против австрійської бюрократії!! Сяк чи так уложать ся галицькі відносини, селянин буде з вдячністю памятати своїх добродіїв — циркулові уряди — і прийде час, коли з огляду на чесні, щиро-людські змагання австрійських властей вони забудуть промахи поодиноких урядників і будуть хвалити уряд, що не зважаючи на злість і клевети своїх ворогів, виконував гуманні ціли. Багато чесних Поляків становить під тим зглядом цінний виїмок; вони справедливі і чемні супротив своїх підданих і де лише буду, все з приємністю, а навіть із подякою буду згадувати про них, бо їх щире і приязне поступування викликало в мене надію, що разом із ними зможу зробити для краю дещо добре. Що

¹⁾ Ausserordentliche Beilage zur Lemberger Zeitung Nr. 68, ст. 6—10.

число їх менше, втім не їх вина, і вони мусять піддати ся ко-
нечній судбі і покутувати за провину більшости“.

В кінці ще пояснення гр. Стадіона в справі закиду, наче би він велів кожного дідича, що дарує панщину, арештувати і від-
ставляти до циркулярного уряду. „Слова дванацятого уступу
меморіалу, що дідичі подарували своїм підданам цілу панщину
зі всіми иньшими обовязками, се безлична брехня. В адресі
з 18 марта, до якого прилучило ся відповідно мале число дідичів,
просили в 10-тій точці знести панщину, і хоч там сказано,
що дідичі хочуть із неї зробити для підданих дарунков, одначе
зараз по тім жадали знесення обосторонних зобовязань і упра-
вильнення посілости; отже думку даровання панщини зовсім
занехано, а натомість запропоновано заміну; взявши під увагу
вартість служб і відповідно управильненої посілости, в дуже
багатьох випадках була би користь по стороні дідичів.

„В пізнійшій адресі, дорученім Його ціс. Милости дня 6
цьвітня, до якого ніхто не прихилив ся крім тих, що Його під-
писали, сказано в 12-тій точці виразно, що знесення панщини
має оголосити провізоричний комітет, а сойм, який мав бути
скликаний, рішить, під якими умовами звільнення від панщини
й иньших підданчих обовязків має бути замінене на загально
обовязуючий закон. Отже в обох адресах про даровання пан-
щини нема ніякої бесіди, тим менше я, або губернія дістала
який будь акт, де би дідичі подали від себе таку заяву. Одначе
краківський народній комітет дозволив собі вислати до Гали-
чини емісарів, щоб оголосили селянам звільнення від панщини,
а тим самим присилювали дідичів безпосередно, щоб зрекли ся
своїх прав. І тут у великій мірі були діяльні члени редакції ча-
сописи „Rada Narodowa“, що в дусі адресу з дня 6 цьвітня
зараз зорганізували ся самі як „Rada Narodowa“, щоб довести
до діла знесення панщини і тим ревнійшими були в своїх зма-
ганнях, бо більша їх частина не мала при тім нічого до втрати,
а кілька дідичів, що до сього прилучили ся, надіяли ся або
осягнути через те иньшу ціль, або дали застрашити себе другим.
З кожним днем зростало число таких непокликаних вістунів
знесення панщини: мандатори, домінікальні урядники, посесори,
дідичі, що сиділи на бруку й иньші авантюристи ходили по краю
як апостоли тутешньої Rad-i Narodow-oї; чесний дідич ба-
чив перед собою розпучливу будуччину, селянин став недовіряти
і донюхувати ся зради, бо коли в 1846 році хотіли підбурити

Його до повстання против уряду, вхопили ся також того самого способу і прирікали увільнити його від панщини.

„Була крайня пора, щоб тим змаганням положити кінець, щоб запобігти нещастю і не дозволити на те, щоб дідичів обдерли з майна. Тому для охорони домінії я видав додану під 17 інструкцію до окружних старостів із дня 20 марта і пояснюючу постанову з 23 марта (під 18.), звідки можна переконатися, що слова в 13 уступі меморіялу, ніби був наказ підданим, щоб кожного дідича, що дарує панщину, вважали ворохобником, якого треба хапати і відставляти до циркулярного уряду, зовсім неправдиві¹⁾ і т. д.“.

При кінці справоздання поставив гр. Стадіон до бар. Піллерсдорфа таку просьбу: „Тому що обжалування було видруковане, отже призначене для денного світла, сьмію просити, щоб не відсунено від нього і моєї відповіді. Стадіон в. р. У Львові дня 13 мая 1848“.

Іван Кривецький.

¹⁾ І справді в наведених нами висше циркулярах нема про те ніякої згадки. Там сказано тільки, аби селяни арештували кожного, хто голосить, що панщина вже знесена і взиває, аби селяни не йшли на роботу до двора. Про причину, яка викликала такий циркуляр, ми говорили висше.

МАРКС - ЕНГЕЛЬС - ЛІБКНЕХТ ПРО ВІДБУДОВАНЕ ПОЛЬЩІ.

I.

Скільки разів у соціально-демократичних кругах зачнеться дискусія про відбудоване Польщі, прихильники відбудовання Польщі покликують ся зараз на „майстрів новочасного наукового соціалізму“ Маркса й Енгельса, які були за відбудованем Польщі, та на інші авторітети соціальної демократії, які в тій справі пішли за своїми вчителями.

Так було також на 9-ім з'їзді польської соціально-демократичної партії Галичини і Шлеска в Кракові в осени 1904 р., коли під дискусію прийшла справа солідарности партії із Р. Р. S. (Polska Partya Socjalistyczna) у російській Польщі, якої першим національно-політичним постулатом є відбудоване Польщі. В дискусії забрав також голос делегат української соціально-демократичної партії в Галичині, д. Микола Ганкевич, який говорив між іншим¹⁾: „В цій дискусії ходить головню про справу незалежности Польщі. Коли тов. Жулавский²⁾ покликавав ся на авторітет Мерінга³⁾, то бесідник як марксіст констатує, покликаючи ся в відповіді на майстрів новочасного наукового соціалізму, що вони були прихильниками ідеї незалежности Польщі. Бесідник цитує Маркса й Енгельса, які говорили, що відбудоване Польщі лежить в інтересі робітницької справи і визволення сусідніх на-

¹⁾ Цитуємо дословно справозданє „Naprzód-a“, ч. 304 з 1904 р.

²⁾ Бесідник contra.

³⁾ Звісний соціально-демократичний учений марксівського напрямку, автор відомої „Geschichte der deutschen Sozialdemokratie“.

родів, Німців і Росіян, покликуєть ся на Лібкнехта, Ледебура і т. д.“

Маркс, Енгельс, Лібкнехт, — два перші творці соціально-демократичної доктрини, третій звісний організатор, агітатор і публіцист німецької соціальної демократії, — се безперечно авторитети в партійних справах і тому не без інтересу буде розглянути ближе їх становище в справі відбудованя Польщі. Особливо тепер, коли в Росії із переворотом у державнім життю настає й нова фаза у відносинах Польщі й Великоросії до України, і коли польські соціалісти, розуміючи вагу хвилі, пустили старі статі Маркса, Енгельса й Лібкнехта на ново в бій за свій найближчий національно-політичний ідеал — незалежність Польщі.

Маємо на думці публікацію: Marks-Engels-Liebknecht, Odbudowanie Polski (Zbiór artykułów o kwestyi polskiej), Lwów 1904, яка крім передмови видавців подає: статі Маркса з „Neue Rheinische Zeitung“ про дискусію над польським питанням у Національнім Зборі у Франкфурті 1848 р., статі Енгельса: „Робітницька справа і польська квестія“ з „The Commonwealth“ 1866 р. і „Польська проклямація 11 червня 1874 р.“ з „Volksstaat“ 1874 р., в кінці статтю Лібкнехта „Відбудованє Польщі з „Demokratisches Wochenblatt“ 1868 р.

Для повноти нашого огляду візьмемо під увагу також публікацію: Wilhelm Liebknecht, Czy Europa ma skozaczeć? Przyczynek do kwestyi wschodniej. Londyn 1897. Є се збірка статей, писаних головню в 1876—78 рр. підчас російсько-турецької війни, в яких автор розкинув принагідно багато уваг про відбудованє Польщі.

Рішаючи справу відбудованя Польщі, треба також так чи инакше рішити справу історичних претенсій Польщі до України, і в своїм огляді ми звернемо головню увагу на те, як ту останню справу рішали Маркс, Енгельс і Лібкнехт.

II.

В одній із своїх статей, з датою: Кельн, 1 серпня, дає Маркс такий загальний погляд на польську квестію:

„Познанська квестія, взята осібно, сама в собі не має сенсу, її неможливо розв'язати. Вона є частю польської квестії і тільки в ній і при її помочи може бути розв'язана. Границю між Німеччиною й Польщею можна означити аж тоді, коли Польща знов існувати-ме.

„Але чи Польща може й буде знов існувати? В нарадах перечили сему.

„Один французський історик сказав: „Il y a des peuples nécessaires“: є на сьвітї народи конче потрібні. До тих народів, конче потрібних у XIX віці, належить безперечно польський нарід.

„А національне існуванє Польщі не є для нікого більше потрібне, як саме для нас, Німців.

„Передовсім на чім опираєть ся сила реакції в Європі від 1815 р., а по части навіть від першої французької революції? На російсько-пруссько-австрійським сьвятім союзі. А що лучить із собою членів сьвятого союза? Поділ Польщі, з якого тягнуть зиски всі три союзники.

„Стовпи кордонів, якими три держави розділили Польщу, се звязь, яка їх злучила з собою; спільний рабунок зсолідаризував їх із собою.

„Від часу сповнення першого розбою на Польщі Німеччина попала в залежність від Росії. Росія казала Прусії й Австрії остати абсолютними монархіями, і Прусія й Австрія мусіли їй послухати. Стремління особливо пруської буржуазії, аби здобути собі власть, стремління загалом зрештою слабї й несьмілі, розбивають ся зовсім о неможливість відчепити ся від Росії, о поміч, яку дає Росія феодально-абсолютистичній клясї в Прусії.

„Додаймо, що від першої проби здавлення Польщі союзниками Поляки не тільки бороли ся в повстанях за свою незалежність, але також виступали революційно супротив власних внутрішніх порядків.

„Поділ Польщі був довершений завдяки союзови великої феодальної аристократії в Польщі із трьома розбираючими державами. Не був се обяв поступу, як говорив екс-поет Йордан¹⁾, тільки радше останній ратунок для великої аристократії, яка хотїла ратувати ся перед революцією, був се факт на-скрізь реакційний.

„Наслідком уже першого подїлу був очевидно союз иньших кляс, т. є. шляхти, міщанства, а по части й мужиків, звернений як против наїздників Польщі, так також против великої аристократії власного народу. Як добре розумїли Поляки вже тоді, що їх внішна незалежність тісно звязана з поваленєм

¹⁾ Літерат Вільгельм Йордан, член Національного Збору в Франкфурті.

аристократії й аграрною реформою в краю, доказом сього конституція 1791 р.¹⁾

„Великі рільнічі краї між морями Балтійським і Чорним можуть визволити ся з патріархально-феодального варварства тільки через аграрну революцію, яка підданих і панщизняних мужиків перемінить на свободних земських властителів, через революцію, що буде зовсім така сама, як французька революція 1789 р. на селі. Польський нарід має ту заслугу, що перший поміж своїми рільнічими сусідами проголосив той принцип. Першою пробою реформи була конституція 1791 р.²⁾; у повстанню 1830 р. Лелєвель проголосив аграрну революцію одиноким способом ратувати край, але сойм признав се занадто пізно; у повстанях 1846 і 1848 р. проклямовано публично той принцип.

„Від часу поневолення Поляки почали виступати революційно і через те ще сильніше злучили своїх гнобителів із контр-революцією, змусили наїздників піддержувати патріархально-феодальні відносини не тільки в Польщі, але також і в інших краях, які належали до них. І від краківського повстання 1846 р. боротьба за незалежність Польщі була рівночасно боротьбою аграрної демократії, одинокої у східній Європі можливої демократії, против патріархально-феодального абсолютизму.

„Отже доки помагаємо утискати Поляків, доки держимо частъ Польщі прикованою до Німеччини, доти ми самі приковані до Росії, доти в себе самих не можемо основно зломати патріархально-феодального абсолютизму. Збудоване демократичної Польщі, се перша умова збудовання демократичної Німеччини.

„Збудоване Польщі й управильнене польсько-німецької границі не тільки конче потрібне; се рішучо найлекша до розвязки з усіх політичних квестій, які виринули в східній Європі від часів революції. Боротьби за самостійність народів, помішаних у пестрій мозаїці на полудне від Карпат, далеко більше заплутані і коштувати-муть далеко більше крови, замішань і домашньої війни, як боротьба за незалежність Польщі і означене границь між Німеччиною й Польщею.

„Розумієть ся, що тут ходить не про збудоване якоїсь Польщі від паради, незалежної тільки на папері, але про збудоване держави справді здібної до житя, держави на тривких основах. Польща мусить обіймати простір що найменше

^{1) 2)} Розстрілене наше.

з 1772 р.¹⁾, мусить мати не тільки поріччя, але й гирла своїх великих рік, а також бодай над Балтійським морем великий пояс побережжя²⁾.

III.

Перейдім до статей Енгельса.

У статті „Робітницька кляса і польська квестія“ автор найперше зазначає, що „де лише робітницькі кляси взяли самостійну участь у політичних рухах, там від самого початку їх загранична політика містила ся в тих двох словах: відбудоване Польщі“³⁾. Тій програмі противна тільки дрібна меншість серед французької робітницької кляси — група прудоністів, яка „обжаловує Раду Інтернаціоналки за прийняте бонапартистівського принципу народности й за викинене великодушного російського народу поза круг цивілізованої Європи, що є тяжким гріхом против загальної демократії і братерства всіх народів“⁴⁾. Оправдавши Австрію і Прусію з приводу поділу Польщі, — перша противила ся всіми силами поділові Польщі і взяла в ній участь тільки у власній обороні, „але вже в 1815 р. стреміла до відбудовання Польщі, а в 1831 і 1863 р. була готова вести війну в тій цілі і виректи ся своєї часті Польщі, коли-б тільки Англія і Франція згодили ся на спільну з нею акцію; те саме було підчас кримської війни“⁵⁾; Прусія знов узяла занадто мало, — і зазначивши, що „коли колись робітницькі кляси Росії, на скільки в тім краю загалом існує щось у тім роді (в західно-європейським значінню слова), сотворять політичну програму і та програма містити-ме визволене Польщі, тоді, але не вчаснійше, й Росії як народу не треба буде обжаловувати і наш акт обжалування впаде тоді виключно на царське правительство“⁶⁾, — автор переходить до теоретичного обговорення закиду прудоністів.

„Говорять, що жадане незалежності Польщі, се признане „принципу народности“ і що принцип народности, се бонапарти-

¹⁾ Розстрілене наше. ²⁾ Odbudowanie Polski, стор. 23—26. ³⁾ ibidem, стор. 77.

⁴⁾ ibidem, стор. 79. ⁵⁾ ibidem, стор. 80.—Отсе свідомство Енгельса інтересне для нас головню з огляду на польонізаційну і ео ірсо русиноїдну політику австрійського правительства в Галичині, політику, яку старав ся прослідити Вячеслав Будзиновський у своїй праці: Австрія чи Польща? Львів, 1903. І так Будзиновський зі своїм поглядом не стоїть один, а має побіч себе Енгельса і — як далі побачимо — Лібкнехта.

⁶⁾ ibidem, стор. 81.

стівський винахід для додання сил наполеонському деспотизмови у Франції. Отже що се таке, той „принцип народности“?

„Трактати 1815 р. означили границі різних держав Європи виключно для вигоди дипломатів, особливо-ж для вигоди наймогутнішої тоді сухопутної держави — Росії. Ані бажання, ані інтереси, ані національні різниці народів не були взяті під увагу. Таким чином Польщу поділено, Німеччину поділено, Італію поділено, не говорячи вже про дрібніші народности в полуднево-східній Європі, про які тоді мало хто знав. Наслідком того для Польщі, Німеччини й Італії найпершим кроком при кождім політичнім руху було стремління відбудувати національне з'єдиненє, без якого національне житє було тільки оманою¹⁾. А коли після здавлення революційних замахів у Італії й Еспанії в рр. 1821—23, далі після липневої революції 1830 р. у Франції, радикальні політичні діячі більшої части цивілізованої Європи зіткнули ся з собою і пробували виробити якусь спільну програму, то визволенє і з'єдиненє угнетених і розділених народів стало спільним для всіх них кличем²⁾. Так було знов і 1848 р., коли число угнетених народів збільшило ся о один — Угорщину. Справді не могло бути двох думок що до права кождої з великих національних частин³⁾ Європи розпоряджувати собою самою, незалежно від своїх сусідів, у всіх внутрішніх справах, на скільки се не нарушує свободи иньших...

„Право великих національних частин⁴⁾ Європи до політичної незалежности, признанє європейською демократією, мусіло знайти те саме признанє особливо в робітницьких класах. Було се в сути річи ніщо иньше, як признанє для иньших великих національних організмів⁵⁾ із безперечною житненністю того самого права до індивідуального національного істнованя, якого робітники кождого поодинокого краю жадали для себе, але те признанє і симпатії для національних стремлінь обмежували ся до великих і докладно означених історичних народів Європи; були се Італія, Польща, Німеччина, Угорщина⁶⁾. Франція, Еспанія, Англія, Скандинавія не були ані поділені ані під чужоземною контролею, отже тільки посередно заінтересовані в тій справі; що до Росії, то про неї можна було говорити тільки як

1) 2) 3) 4) 5) 6) Розстріленє наше.

про склад великої кількості накрадених річей, які мусять бути звернені в день обрахунку.

„Після державного замаху 1851 р. Людвік Наполеон, цїсар „з божої ласки й волї народу“, мусїв винайти здемократизовану й популярну назву для своєї заграничної політики. Що могло бути лїпше, як виписати на своїм прапорі „прінцип народности“? Нехай кожда народність рїшає про свою власну долю, дозвольо кождїй віддїленій частинї кождої народности прилучити ся до великого матїрного племенї, — що могло бути бїльше лїберальне? Тільки — зважте се — не було тут уже мови про народи, тільки про народности.

„Нема в Европі країни, де не було-б рїжних народностей під тим самим правлїнем... Крім того нїяка державна границя не годить ся з природною границею народности, з мовною границею...

„Отже тут добачуємо рїжницю між „прінципом народности“ і старим демократичним і робїтницьким прінципом що-до права великих європейських народів¹⁾ на окремішне й незалежне істнуванє. „Прінцип народности“ зовсїм не порушує великої квестїї права на національне істнуванє історичних народів Европи, нї, а навїть навпаки, коли торкаєть ся її, то тільки на те, аби ввести в неї замішанє. Прінцип народности підносить квестїю двох категорїй: передовсїм квестїю границь між тими великими історичними народами, і подруге квестїю права до раціонального, незалежного істнуваня тих численних дрібних останків народів, які істнували довший або коротший час на історичній сценї, але опісля були втягнені як інтегральні частисим аботим із бїльше могучих народів, уздїбнених завдяки бїльшій житненности до поконаня бїльших перешкод²⁾. Європейське значїне, житненність народу не мають супротив прінципу народности нїякої ваги. Супротив нього Румуни, які нїколи не мали історїї ані енергїї, потрібної на те, аби здобути собі історїю, мають ту саму вагу, що Італїйцї, які мають 2000 лїт історїї і неспожиту житненність; Валїйцї і мешканцї острова Ман, коли-б собі того бажали, мали би — хоч се був би нонсенс — рївне з Англічанами право до самостїйного політичного істнуваня. Все те абсурд, одїтий у популярну одїж, аби милити очі людям плиткого ума...

1) 2) 3) Розстріленє наше.

„Хоч усе те плитке, то аби винайти се, треба було спритнішого мізку, як у Людвіка Наполеона. Принцип народности, се зовсім не бонапартистівський винахід, аби підпирати воскресенє Польщі, навпаки, се просто російський винахід, викуваний на знищенє Польщі. Росія забрала більшу часть давньої Польщі під претекстом принципу народности, як се побачимо низше. Та ідея має вже більше як сто лїт і тепер Росія що дня послугуєть ся нею. Щож таке панславїзм, коли не приміненє Росією і в інтересї Росії принципу народности до Сербів, Хорватів, Русинів, Словаків, Чехів та иньших останків завмерлих славянських народів у Турції, Угорщинї й Німеччинї?“¹⁾

Далі автор зазначає, що „Польща, як майже всі иньші краї Європи, заселена людьми різної народности“²⁾, вичисляє ті народности, а саме: Поляків, Литовців, Білоросів, „які говорять мовою посередною між польською й російською, але близшою до останньої“³⁾, і „так званих Малоросів, яких мову тепер найбільші поваги уважають зовсім окремішною від великоруської“⁴⁾ (званої звичайно російською)⁵⁾, і робить із того такий вивід: „Отже люди, які говорять, що жадати відбудованя Польщі значить відкликати ся до принципу народности, доказують тільки, що не знають, про що говорять, бо відбудованє Польщі значить поверненє держави, зложеної що найменше з чотирох різних народности й“⁶⁾.

В кінці показує автор, як Росія послуговувала ся принципом народности, аби довести до подїлу Польщі. В тій части статї інтересні для нас хіба такі „розсипані перли“, як: „...Богаті рівнини України збудили в Росіян заборчий апетит, але Поляки були тоді сильним, а все хоробрим народом і зуміли не лише бороти ся у власній оборонї, але й мстити ся“⁷⁾, — так і виходить, що „богаті рівнини України“, се корінна польська земля; або: „Польща все була надзвичайно ліберальна в релїгійних квестіях“⁸⁾, — звичайна пісенька Поляків перед західною Європою і тих західно-європейських учених, публіцистів і т. д., які вірять Полякам на слово; або: „Говоріть собі, що клясова боротьба, се щось надзвичайно

¹⁾ Ibidem, стор. 81—86 з пропусками, означеними трьома точками. При кінці цитату розстріленє наше.

²⁾ ³⁾ Ibidem, стор. 87. ⁴⁾ Розстріленє наше. ⁵⁾ Ibidem, стор. 87. ⁶⁾ Ibidem, стор. 87—88. Розстріленє наше. ⁷⁾ Ibidem, стор. 88. ⁸⁾ Ibidem, стор. 90.

революційне, а Росія викликала таку боротьбу в Польщі перед стома роками і була се гарна проба класової боротьби, коли російські вояки і українські піддані хлопів спільними силами па-лили замки польських панів — виключно для улешеня російського підбою; коли-ж підбою доконано, ті самі російські вояки загнали знов підданих у панське ярмо¹⁾, — виходить, що в цілій гайдамаччині найгірше не недостача соціальної свідомости в українських хлопів, які наслідком того, вибивши ся з ярма, дали в нього запрягти себе знов, тільки поступуване Росії, яка сьміла підбурювати українських підданих хлопів против польських панів, як коли-б без того підбурювання українські піддані хлопів не мали причини вставати против своїх панів...

Основний тон статі Енгельса „Польська проклямація 11 червня 1874 р.“ такий самий, як і виводів Маркса, а саме, що від визволення Польщі залежить політичне і суспільне визволене російського народу з-під царського ярма, а одно і друге „значить для німецького робітника: ограничене буржуазії, правительства, загалом цілої реакції в Німеччині на їх власні сили, з якими тоді ми самі дамо собі раду“²⁾.

Та для нас ся статя важніша тим, що в ній Енгельс, переказуючи німецькій публиці відозву товариства „Lud Polski“, видану до англійського народу з приводу гостини російського царя Олександра в Англії, подає без жадних застережень і поправок такі твердження відозви, як: „Завдяки своему географічному положеню і своїй готовости виступити кожної хвилі за справу людськости, Польща була і все буде провідником у боротьбі за право, цивілізацію й суспільний розвиток на цілім північнім сході Європи“³⁾, або: „Польща мала відвагу заткнути прапор французької революції над Віслою ухвалою конституції 3 мая 1791 р.“⁴⁾, яка буцім то „розвязала в принципі рільничу квестію в Польщі“⁵⁾ і „коли польський селянин усе таки остав під гнетом, то вину передовсім належить приписати деспотизмови й макіявельству царя, який опирав свою власть на тім, що сварив земельного властителя з селянином“⁶⁾, — виходить, що як би не цар, то польський властитель великої земельної посілости був би самотнім виїмком із „марксівської“⁷⁾ теорії боротьби

¹⁾ Ibidem, стор. 91. ²⁾ Ibidem, стор. 103. ³⁾ Ibidem, стор. 95. ⁴⁾ Ibidem, стор. 96. ⁵⁾ Ibidem, стор. 98. ⁶⁾ Ibidem, стор. 98.

⁷⁾ На правду теорію боротьби клас стрічаємо у соціалістичних письменників до Маркса.

клас і був би довів до суспільної гармонії між собою і своїм підданим селянином...

IV.

В кінці переходимо до Лібкнехта.

В статі „Відбудоване Польщі“ виказує він, що Росія у своїй заграничній політиці переводить консеквентно в жите апокріфічний „тестамент Петра Великого“, по якому повинна вона стреміти до панованя над сьвітом. Аби до сего недопустити, „Європа повинна повалити Росію на всіх точках. Але аби влучити Росію в саме серце, на те є тільки один спосіб: відбудоване Польщі. Відбудоване Польщі, се жадане, що до якого інтереси правительств і народів згідні з собою. Політика домагається незалежної Польщі, а демократія жадає її в ім'я справедливости і свободи“¹⁾.

Статі в публікації „Czy Europa ma skozaczec?“ відносять ся до російсько-турецької війни і тому не будемо слідити за їх змістом, тільки для характеристики поглядів Лібкнехта на відбудоване Польщі наведемо кілька уривків про ту справу.

„Відбудоване Польщі й удержане Турції, се клич німецької демократії, відколи в Німеччині повстала демократія, яка интересується загально-європейською політикою. І є се клич не тільки німецької демократії, але демократії всіх цивілізованих країв“, словом кожного, „хто хоче запобігти змосковщенню Європи“²⁾.

„Польська квестія на деннім порядку і се може найважнійший політичний випадок нинішньої доби. Обговорювано її під натиском обставин як у німецькім парламенті, так і в австрійській державній раді, і в німецькім парламенті в ім'я людськості, наших національних інтересів і міжнародньої справедливости зажадано відбудовання Польщі“³⁾.

„Свобідна західна Європа проголосить відбудоване Польщі, свободу всіх народів, угнетених російським царатом. Перед 10 роками, на робітницькім конгресі в Нірнберзі, порушив я ту справу. Підчас дискусії про систему постійних армій сказав я:

„Один з попередніх бесідників підпирав загальне розброне. Я також його прихильник. Але се може настати тільки тоді,

¹⁾ Ibidem, стор. 139. ²⁾ „Czy Europa ma skozaczec?“, стор. 29, писано 1897 р.

³⁾ Ibidem, стор. 106—107, писано 1878 р.

коли обезсилено всіх ворогів народу. А на се довго ще ждати-мемо. Для Німеччини і Франції година визволення не видасться мені занадто віддаленою. Але з хвилиною нашого власного визволення не будемо ще у ціли. Останеться нам іще одна кровава праця, один сьвятий обов'язок: розбити Росію, відбудоване Польщі... До того часу мусимо держатися свого жадання загального озброєння народу: кождий горожанин нехай буде вояком, кождий вояк горожанином!¹⁾

Теперішні держави „згинуть через брехню, через свою політику „крови і заліза“, а на підвалинах справедливости виросте нова міжнародня система держав. Відбудована Польща є членом тої системи, конче потрібною частиною Європи будучности“²⁾.

Виказуючи, що справа самостійности Крети, як і балканська квестія, се інтрига Росії, а всі жорстокости Туреччини — видумка російських або підкуплених Росією журналістів, автор кличе:

„Отже добре, виступім як один муж в обороні незалежності Польщі!

„Як се? Вимовні адвокати вірменської і кретенської справи вмовкли, їх запал остив? Звідки се незвичайне явище?“³⁾

„Польща — се пробний камінь для національних запалів. А хто розпадається над Вірменцями і Кретенцями, а не має симпатії і співчуття для Поляків і ненависти та проклонів для убійців Польщі, той або безглуздий говорун, або нікчемний комедіант і облудник, або... засмакував у російських рублях“⁴⁾.

А в яких границях представляє собі Лівкнехт відбудоване Польщі, видно з отсих уступів у його статях: „Територіяльні здобутки Росії в Європі складаються майже виключно з країв, зрабованих Польщі й Турції“⁵⁾ — і: „Коли Наполеон I на скалі сьв. Олени покутував за свою погорду до свободи, тоді зрозумів, чому його могутність зломилася в ледових пустинях Росії. Причиною була його віроломність супротив Польщі. Відбудована Польща з заходу й полудня“⁶⁾ обняла би Росію міцними раменами, а сам Наполеон міг би через надбалтійські провінції йти простою дорогою на Петербург“⁷⁾.

¹⁾ Ibidem, стор. 91—92, писано 1878 р. ²⁾ Ibidem, стор. 107—108, писано 1878 р. ³⁾ Ibidem, стор. 126, писано 1897 р. ⁴⁾ Ibidem, стор. 127—128, писано 1897 р. ⁵⁾ Ibidem, стор. 28, писано 1897 р. ⁶⁾ Розстрілене наше. ⁷⁾ Odbudowanie Polski, стор. 138—139.

Стільки Лібкнехт про саму справу відбудовання Польщі. Але в його статях є ще й інші характеристичні моменти, які хоч не належать безпосередно до відбудовання Польщі, то все таки кидають світло на його становище в тій справі.

І так характеристичне для нього те тенденційне розділюване світла й тіни між Польщу й Росію, по якому „Польща практикувала від давна як найширшу релігійну толеранцію“¹⁾; по якому „нинішня турецька цивілізація зовсім дорівнює цивілізації Росіян“²⁾; по якому й „молода (т. є. соціально-революційна) Росія“ держить ся „тестаменту Петра Великого“³⁾; по якому в кінці, говорячи про туманенє європейської публичної опінії що-до російських справ підкупленими чужоземцями, кидаєть ся таку голословну інсинуацію на російських політичних емігрантів: „Нині Росія потребує до таких услуг не тільки чужоземців. Російські емігранти, ніби політичні, можуть їх також сповнювати, бо-ж тепер ходить про те, аби туманити що до Росії європейську демократію“⁴⁾.

Що називати Нестора російським хроністом, а Олега й його дружину Росіянами і вязати староруські походи на Грецію з теперішніми аспіраціями урядової Росії на Царгород⁵⁾, се ігноранція в річах, про які говорить ся, — се ще найменше.

Цікавійше те, що Лібкнехт, лідер інтернаціональної соціальної демократії, є супротив Словянщини великим німецьким патріотом і обжаловує Бісмарка за те, що побіда Прусії над Австрією і викиненє Австрії з Німеччини було для Росії „зломанєм кольосальної тами, якою германський світ відгородив ся перед Славянщиною від моря Північного до Адрійського“⁶⁾, що політика Бісмарка „полишає спокійно Австрію повени, затопленю Славянщиною“⁷⁾ — і т. д.

В кінці не без інтересу буде свідощтво Лібкнехта про польонізаційну політику Австрії: „На часі пригадати, що австрійське правительство підчас кримської війни заявило Англічанам і Французам готовість увільнення Галичини і співділання в відбудованю Польщі, бо се єдиний спосіб увільнити Европу, головно-ж Австрію, від російської змори“⁸⁾.

¹⁾ Czy Europa ma skozać? стор. 31, писано 1897 р. ²⁾ Ibidem, стор. 38, писано 1876 р. ³⁾ Odbudowanie Polski, стор. 105—106. ⁴⁾ Ibidem, стор. 124. ⁵⁾ Czy Europa ma skozać? стор. 47, писано 1877 р. ⁶⁾ Ibidem, стор. 51, писано 1877 р. ⁷⁾ Ibidem, стор. 73, писано 1877 р. ⁸⁾ Ibidem, стор. 66, написано 1877 р.

V.

Із висше наведених поглядів Маркса, Енгельса й Лібкнехта на справу відбудовання Польщі видно перше всього ідеалізацію історичної, шляхотської Польщі, особливо-ж щодо релігійної толеранції в Польщі (Енгельс і Лібкнехт) і щодо конституції 3 мая 1791 р. (Маркс і Енгельс), ідеалізацію, властиву всім західно-європейським ученим, які вірять на слово одностороннім польським інформаціям.

Про релігійну „толеранцію“ історичної Польщі не станемо говорити, бо вона записана кровавими буквами в історії українсько-польських відносин і кожний, хто хоч трохи знає ту історію, знає також, як „толеровано“ в шляхотській Польщі не кажемо вже православну, але навіть грецько-католицьку конфесію.

Інша річ із конституцією 3 мая 1791 р., її варта пригадати собі в загальних нарисах. І так та конституція признає національною, пануючою релігією римо-католицизм, забороняючи перехід із римо-католицької на иншу конфесію під карами апостазії (§ 1); „запевнює найсвятоточніше шляхотському станову всі свободи, вольности і прерогативи, першенства в життю приватнім і публичнім“ (§ 2); королівські міста виймає вправді з-під королівської власти і проголошує свобідними (§ 3), але скільки варта та свобода, про се дає найліпше свідощтво такий компетентний судія, як Гуго Коллонтай, говорячи, що „права, надані містам, містили в собі далеко менше свободи, як давні їх привілеї“¹⁾; мужикам надає тільки право умови з дідичами і право свобідного переселення по виконанню умови (§ 4), не наділяючи їх зовсім землею, а що значить „добро-вільна умова“ безземельного мужика з дідичем, про се не треба навіть розводити ся, так що навіть Лелєвель, який так одушевляєть ся цілою конституцією, мусів признати, що „конституція 3 мая нічого для мужиків не зробила, ані їм власности ані прав, ані свободи безпосередно не запевнила, а тільки в будучности обіцяла“²⁾; в кінці робить дідичним роялізм, довівши його одначе до карикатури, бо відібравши йому майже всяку власть, так що навіть чоловік доброї волі, або коли-б сего вимагав інтерес якого короля, не міг визволити ся з-під власти шляхти і зробити щось доброго для народу.

¹⁾ О ustanowieniu i upadku konstytucji 3 maja 1791 r. Том I, стор. 24.

²⁾ Słowo o konstytucji 3. maja 1791 r. przez Ernesta T. Breitera, Lwów 1891, ст. 20.

І так конституція 3 мая 1791 р. була на-скрізь клерикальною і шляхотською конституцією, і справді насувається питання, чи Маркс і Енгельс бачили її текст, коли можуть писати — перший, що се була перша проба реформи в дусі аграрної демократії, а другий (вправді не пише сам, тільки кольпортує без застережень тверджене польської проклямації з 11 червня 1874 р.), що се було заткнене прапору французької революції над Віслою. У Франції знесене всякої релігії, знесене всіх станових привілеїв, свобода міщанства, визволене мужиків і наділене їх землею, в кінці страчене короля і проголошене республіки, а в Польщі римо-католицька ексклюзивність, затверджене шляхотських привілеїв, ніщо для міст, ніщо, крім холопства, для мужиків, і дідичний роялізм, — як радикально, до непізнання змінив ся, як страшно полиняв той прапор французької революції, заки його занесено з над Сени над Віслу!...

А по при ідеалізацію Польщі фанатична ненависть до Росії (не до російського правительства, а до народу!), яка вкладає в уста Енгельсови слова, що Росія, се тільки склад великої кількості накрадених річій, а Лібкнехтови, що майже всі територіяльні здобутки Росії зложені з країв, зрабованих Польщі й Турції, як коли-б поза країнами, загарбаними царатом, не було корінної Росії, досить просторої й сильної, аби зажити своїм, самостійним життям...

Переходячи до самої справи відбудовання Польщі, зазначимо найперше, що Маркс і Енгельс представляли собі те відбудоване ще в теперішнім, капіталістичнім устрою, коли у Лібкнехта за загальними фразами не видно ясно, чи се має бути Польща буржуазійна, чи вже соціалістична, і швидше можна прийняти другу альтернативу.

Усі-ж вони три, і Маркс і Енгельс і Лібкнехт, мали на думці відбудоване Польщі в її історичних границях. Маркс і Енгельс говорять се зовсім виразно, — перший, що Польща мусить мати що найменше простір із 1772 р., другий, що відбудоване Польщі значить повернене держави, зложеної що найменше з чотирох ріжних народностей (т. є. Поляків, Українців, Литовців і Білорусів). Лібкнехт не говорить сього вправді так ясно, але з його мови про те, що територіяльні здобутки Росії складаються майже виключно з країв зрабованих Польщі (а що Польщі зрабовано, те при її відбудованню треба їй, розуміється, віддати), і про те, що відбудована Наполеоном Польща обняла би

міцними раменами Росію з заходу і з полудня (корінна Росія й на заході й тим більше на півдні не граничить безпосередно з польською, тільки з українською територією), не можна зробити иньшого виводу, як лиш жадане відбудовання Польщі в її історичних границях.

І не є се несвідомість річи, що творці соціальної демократії заговорили про відбудоване історичної Польщі, засуджуючи тим самим на національно-політичну смерть Українців, Литовців і Білорусів, — хоч у такій справі і у таких людей і несвідомість не оправдане, — тільки свідоме становище соціально-демократичних державних централістів.

Особливо в Енгельса виключений усякий сумнів що-до його несвідомости в тій справі. Він спрепарував собі навіть окрему „теорію“, в якій відріжняє „великі історичні народи“ від „народностей“, велячи останнім вимирати на користь перших. Ся „теорія“ така дика, така несправедлива, так бє в лице всі поняття про свободу, рівність, справедливість, що шкода тратити багато слів на опрокинене її. Найліпше опрокидує її само жите; нині, 40 літ після проголошення Енгельсом тої „теорії“, ми бачимо, як ті „останки завмерлих слов'янських народів у Туреччині, Угорщині й Німеччині“ всі а всі пробудили ся до національно-культурного і національно-політичного життя, поступають що-раз висше в своїм розвитку, а деякі, як пр. поставлені на посліднім місці Чехи, дорівнюють уже навіть Німцям і навіть творять важну національну групу в рядах австрійської і міжнародної соціальної демократії.

І справді гірко заклопотало собі жите з Енгельса, коли нині найгорячішими прихильниками його „теорії“ являють ся всеполяки, такий Студніцький і иньші, які голосять принцип, що „українське племя“ не має такого самого права на національно-культурне і національно-політичне існування, як „старокультурний польський нарід“, а мусить спольщити ся. Тільки-ж між „основателем наукового соціалізму“ і всеполяками ніхто не сподівався такої схожости...

А одначе між сучасними соціальними демократами все ще є люди, які в справі відбудовання Польщі покликають ся без застережень на Маркса, Енгельса й Лібкнехта, а ще важнійше, що се роблять також українські соціальні демократи, які рівночасно виступають із постулятом самостійної України.

Р. Р. S. у російській і пруській Польщі і солідарна з нею польська соціально-демократична партія Галичини і Шлеска, —

як загалом усі польські соціалістичні групи з малими виїмками, — ніколи не сказали ясно, до відбудовання якої Польщі стремлять вони: етнографічної чи історичної¹⁾, а факт, що вони без ніяких застережень покликають ся на Маркса, Енгельса й Лібкнехта, ще збільшує ту неясність, і то на користь думки про історичну Польщу. Завважимо, що в тій справі не зробили також ніякого застереження соціалістичні видавці обох обговорюваних нами публікацій.

З огляду на те тим більший обов'язок українських соціальних демократів іти до прояснення справи польсько-українських відносин, а не затемнювати її. Коли пр. д. Микола Ганкевич думає про відбудоване етнографічної Польщі й етнографічної України, то нехай не покликаєть ся на Маркса й Енгельса, бо на підставі Маркса можна йому відповісти, що етнографічна Польща була-б тільки Польщею від паради, а не державою справді здібною до життя, державою на тривких підставах, а на підставі Енгельса, що він сам не знає, про що говорить, бо відбудоване Польщі, се збудоване держави, зложеної щонайменше з чотирох різних народностей, — тільки або нехай скоррігує погляд Маркса й Енгельса, або, покликаючи ся на них без застережень, нехай заявить ся виразно за історичною Польщею і перестане говорити про самостійну Україну, — *tertium non datur*, хиба що хтось навмисно хоче вносити неясність у справу, і так уже неясну...

Одностороннім і тенденційним виводам творців соціальної демократії про відбудоване Польщі годі нам на закінчене не протиставити ясного становища одного з творців сучасного комуністичного анархізму, Михайла Бакуніна, поборюваного й очорнюваного і Марксом, Енгельсом та Лібкнехтом і їх учениками і за життя і по смерті.

В його посланію „Русскимъ, польскимъ и всѣмъ славянскимъ землямъ“²⁾, написанім у лютім 1862 р., бачимо вправді також ентузіазм до Поляків, але се не перешкаджає йому все таки справедливо рішити квестію польсько-українських і загалом міжнародніх відносин: „Здаєть ся мені, — пише він“, — що польська Україна разом із галицькими Русинами, разом із на-

¹⁾ Про се *vide* М. Драгомановъ, Историческая Польша и великорусская демократія, Женева 1882, а також у моїй статі „З сучасного робітничього руху“ уступ „V. Ідейні стремління польської соціальної демократії“, Літ.-Наук. Вістник 1904, кн. XII, стор. 183—195 (науковий відділ).

²⁾ Берлінъ 1903, Изданіе Гуго Штейнница. ³⁾ *Ibidem*, стор. 39—40.

шою Малороссією, — країна 15 мільонів людей, що говорять одною мовою, визнають одну віру, — буде не Польщею, і не Росією, а сама собою. Я думаю, що вся Україна буде самостійним членом загально-славянського союзу. Так я думаю, але може я й помиляюся, — я висловлюю думку, але не постулят, навіть не абсолютне переконанє. Я жадаю тільки одного: аби всякому народови, всякому малому й великому племені була лишена повна змога і право поступати по своїй волі¹⁾.

Таке й наше становище в тій справі, тільки ми певні — так само, як і Бакунін, — що повну змогу і право поступати по своїй волі мати-ме всякий нарід і всяке мале й велике племя аж на руїнах теперішнього, капіталістичного устрою, аж тоді, коли огонь соціальної революції очистить сьвіт від капіталістичного визиску й державної неволі.

1905 р.

Михайло Лозинський.

¹⁾ Отсе ясне, принципіальне становище Бакуніна нехай також буде відповідю на доволі розширений між українською публікою закид, що Бакунін усе таки був прихильником єдиної нероздільної Росії, тільки опертої на федеративний устрій (пр. „Будучність“ 1899, ч. 1, стор. 6), або що він „ішов у поглядах на українське питанє трохи дальше Герцена тільки в виді реакції против централістичних змагань правительства, а не наслідком визнаваня науки про федеративний лад“ (див. статя д. Івана Федорченка „Російська інтелігенція й українське питанє“, „Діло“ 1905, чч. 106—107, переклад із газети „Кієвські Отклики“). Тай загалом дивно почути такий закид против Бакуніна, завзятого пропагатора ідеї федерації серед західно-європейського робітницького руху, що й було основою незгоди між ним і централістом Марксом.

ОФІЦІАЛЬНА РОСІЙСЬКА КРИТИКА НА ШЕВЧЕНКА З 1865 Р.

Мені пощастило дістати до рук дуже цікавий офіційний документ із доби повороту Росії на старий шлях і початку реакції по „епосі великих реформ“. Документ сей — то досить груба, на 296 сторін in 8^о книга, з титулом: „Собрание матеріаловъ о направленіи различныхъ отраслей русской словесности за послѣднее десятилѣтіе и отечественной журналистики за 1863 и 1864 г. С.-Петербургъ, 1865.“ Над титулом в горі напис: „секретно“, а по другий бік заголовної картки: „Напечатано по распоряженію Министра Внутреннихъ Дѣлъ“ і „печатано въ типографіи министерства внутреннихъ дѣлъ.“ Офіційне походження книги, як бачимо, документально засвідчено отсими авторітетними приписками, але розгорнувши її, читаємо не що инше як... літературну критику; мало того, між авторами, яких тут критиковано, знаходимо і нашого Шевченка. Метаморфоза з міністерством внутрішніх справ занадто чудна й несподівана!... Щоб зрозуміти ту дивовижну річ, як і для чого міністерство внутрішніх справ передягло ся в убраннє літературного критика, що так не личить сій зовсім в иньших сферах діяльності компетентній інституції, треба оповісти історію книги перше, ніж до її змісту обернути ся. Історія цікава не менш від самого змісту.

Треба памятати, що до 1862 р. зброя до запоморочення й затемнення голов — цензура — була в Росії цілковито під рукою міністра народньої просвіти, — факт сам по собі прикрий, але в Росії нікого він не дивує, бо відомо, що се міністерство раз-у-раз належало до найреакційніших. Р. 1862 стала ся відміна: 10 марця видано царський указ, яким функції цензурного

догляду над літературою поділено між двома міністерствами — народної просвіти і внутрішніх справ. Се був перший ступінь до того, щоб передати цензуру зовсім до рук міністрови внутрішніх справ, а ним тоді був Валуєв, записаний на сторінках і нашої історії як автор першого указу (р. 1863) проти українського слова. Допавшись до „команди над літературою“, але до якого часу тільки частково, Валуєв сим останнім був вельми незадоволений; перспектива поділу „команди“ над літературою з міністром народної освіти була йому не до вподоби, він бажав усю справу догляду над літературою прибрати до власних рук і царювати тут неподільно. Отже насамперед усунути свого тимчасового спільника Головніна, що теж у нашій історії відомий як оборонець прав української мови проти заходів Валуєва. На підставі особистих відносин розпочала ся боротьба між двома спільниками, хоч вони властиво були однодумцями. І Валуєв, типовий російський бюрократ, прихильник законности на словах і компромісів у душі, що вмів поводити ся хамелеоном, служити і нашим і вашим і скрізь шукати насамперед власної вигоди, і Головнін, що на словах як на цимбалах грав ліберальні п'єси, а потай видавав обмеження та кари на літературу — обидва сі достойні бюрократи були однаково реакціонерами. В справі цензурній обидва одного бажали — цілковитого поневолення літератури, але особисті відносини поставили сих справжніх спільників та однодумців одного навпроти другого, як ворогів та антагоністів. Антагонізм між двома міністрами і був справжнім батьком згаданої книжки, повернувши міністерство внутрішніх справ на амплої літературного критика.

Щоб допекти Головнінови, бо все-таки він поки що був старшим над цензурою, Валуєв почав доводити до царя про кожний випадок, який, здавало ся йому, свідчив, що літературу „розпущено“, а цензура не доглядаєть ся гаразд. Виправдуючи насамперед себе самого проти закидів про недбальство цензури, Головнін навпаки виставляв цареві „благодарность“ літератури та журналістики. Одвертаючи від себе докори за літературу, Головнін напав на спасенну думку подавати цареві коротенькі періодичні огляди літературного руху в Росії. Автором згаданих оглядів був „чиновникъ особыхъ порученій“ у Головніна, граф П. И. Капніст. Коли таких оглядів зібралось чимало, їх видруковано книжкою (не для приватного вжитку, певна річ) під довгим заголовком: „Краткое обозрѣніе направленія періодическихъ изданій и газетъ и отзывовъ ихъ по важнѣйшимъ правитель-

ственнымъ и другимъ вопросамъ за 1862 годъ.“ Та незабаром Капніст перейшов на таку саму посаду „чиновника особыхъ порученій“ до Валуєва і сей знаючи „літературну“ вдачу нового поплічника з його праці у Головніна, обернув ся до тієї-ж спасенної думки й доручив Капністови скласти огляд літератури за р. 1863. В огляді Капніст найбільше мав підкреслити неминучу потребу того, щоб догляд над літературою віддано до рук міністрови внутрішніх справ, бо міністер просвіти не може з тим ділом справити ся. Служити особам, а не ділови й робити усе, чого потрібно старшим — се засада кожного „порядного“ урядовця. А бувши таким, Капніст не завагав ся під рукою Валуєва писати проти колишнього свого начальника — Головніна, тай проти самого себе, як автора Головнінових оглядів. Але далекоглядний Валуєв не обмежив ся на періодичних оглядах літературного руху, як се робив його антагоніст; він глянув на справу ширше і практичніше, вигадавши для цензорів такий, мовляв би то, „курс російської словесности“, до якого-б вони заглядали, розливаючи моря червоного атраменту. Книжка, що про неї мова мовить ся, й мала бути тим „курсом“ на науку цензорам — як їм відносити ся до всяких напрямів літературних та окремих письменників. Капністови належить тут огляд ліричної поезії (значить — і оцінка Шевченка), прозового письменства, а також по часті і періодичних видань за р. 1863—64; останній „за недосужностею і ділами по должности“, як каже Тетерваковський-Возний, по-просту передруковано із згаданих „обзорів“, що подавав Головнін цареві!...¹⁾

Таким от способом, на швидку, і складено офіціальну критику, справжній продукт бюрократичної творчости в літературі, писаний дубовим стилем петербурських канцелярій. Мета критики — кайдани на кращу, поступовійшу літературу — ясно виступає в передмові, що належить чи не самому Валуєву. Офіціальний критик виступає щирим прихильником так званої „чистої штуки“, і в передмові починає з крокодилячої сльози над тим, що „оставя путь свободнаго (се під цензурою Миколи І!) розвитку, литература наша значительно отклонилась въ не-свойственную (!) ей среду одностороннаго служенія временнымъ политическимъ, гражданскимъ и общественнымъ вопросамъ“ (стор. І), а тим часом ніби

¹⁾ Історію відносин між Валуєвим та Головніним розповів д. М. Лемке в цікавій книжці „Эпоха цензурныхъ реформъ 1859—1865 годовъ“. У С.-Петербурзі, 1904.; тут наведено й частину офіціальної критики про Шевченка

то „истинная среда изящнаго можетъ развиваться совершенно свободно помимо преходящихъ явленій жизни“ (II). Згадане збоченнє літератури на стежку погибельну „служенія временнымъ etc. вопросамъ“ автор передмови поясняє найбільше впливом російської критики (Белінського, Чернишевського та Добролюбова), що ширила невідповідний ніби то погляд на літературу й навертала її до протесту проти уряду та агітації соціалізму й комунізму. Зазначивши і підкресливши „неблагонадежность“ цілої літератури, офіційний критик на науку цензорам кінчає так: „Знаніє главныхъ направленій, существующихъ въ литературѣ и разумѣніе тыхъ цѣлей, которымъ служатъ наиболѣе вліятельные писатели(,) можетъ нерѣдко содѣйствовать къ (sic!) вѣрному взгляду на новое литературное произведеніе, къ справедливому заключенію о немъ и даже къ правильному примѣненію относительно его того или другого цензурнаго постановленія“ (V—VI). Останнє, певна річ, треба розуміти як певну інструкцію цензорам: *caveant consules!*

Поминувши усі викрути канцелярського пера що до „натуральной школы“ и „свободнаго искусства“, я оберну ся просто до оцінки Шевченка. Його залучено до гурту поетів, „предметы пѣснопѣнній которыхъ суть по преимуществу народъ и разные общественные вопросы“ й поставлено зараз за славянофілами. Ось як схарактеризовано Шевченка.

„Вслѣдъ за поэтами-славянофилами должно упомянуть еще лирика, котораго такъ-называемые нынѣшніе¹⁾ украинофилы считаютъ (хотя совсѣмъ несправедливо) истолкователемъ ихъ стремленій. Собраніе стихотвореній Т. Шевченко явилось въ печати подъ общимъ заглавіемъ Кобзарь еще въ 1842²⁾ году и извѣстность его какъ прекраснаго лирическаго поэта упрочилась гораздо прежде, чѣмъ заявилъ себя кружокъ украинофиловъ въ новомъ смыслѣ этого слова. Дѣло въ томъ, что собственно-украинофилы всегда существовали въ Малороссіи; но они имѣли совершенно не тотъ характеръ и не тѣ цѣли, какими отличаются нынѣшніе новые украинофилы, средоточіе которыхъ въ теченіе всего минувшаго десятилѣтія было въ С.-Петербурѣ, гдѣ издавался и журналъ ихъ Основа. Настоящіе, коренные, малороссійскіе украинофилы, представители которыхъ суть Основьяненко (Квитка), Гоголь и Шевченко (исключая весьма немногихъ (sic) изъ его произведеній), — извѣстны страстной, поэтической любовью къ своей родинѣ и ея природѣ, дѣтской и безпредѣльной преданностью къ ея старинѣ, къ ея пѣснямъ и богатимъ по

¹⁾ Курсив скрізь належить авторови оцінки.

²⁾ Очевидна помилка, бо р. 1840.

фантазій преданіямъ; грустнимъ и глубокимъ сознаниємъ, что невыгодныя во всѣхъ отношеніяхъ этнографическія (?) условія Малороссіи были причиною ея несчастной исторіи и исключаютъ всякую возможность самостоятельной политической для нея роли въ будущемъ. Это сознание у коренныхъ украинофиловъ тѣмъ прочиѣе и основательнѣе, что народъ въ Малороссіи рѣшительно чуждъ всякой тѣни стремленія къ политической самостоятельности; идея „блгого Царя“ окончательно заглушила въ немъ вліяніе „гетьманщины“, и если въ массахъ можно было замѣчать по временамъ недовольство, то это никакъ не было выраженіе какихъ-либо политическихъ тенденцій, но послѣдствіе непривычки къ упраздненному нынѣ крѣпостному праву, которое было введено въ Малороссіи только при Императрицѣ Екатеринѣ II-ой. Нерѣдко, въ этомъ же недовольствѣ, которое нѣкоторые принимаютъ совершенно ошибочно за тенденціи къ сепаратизму, выражается простое сожалѣніе и сознание, что экономическое процвѣтаніе въ этомъ щиро надѣленномъ природою краѣ, — стѣснено и поставлено въ самыя невыгодныя условія. Со времени народіи, написанной Котляревскимъ на Энеиду, въ Малороссіи всѣ (?) смотрѣли на попытки писать на южно-русскомъ нарѣччіи какъ на шутку, (!) или какъ на слѣдствіе незнанія (!) авторомъ великорусскаго языка. Лучшее произведеніе Основьяненко — Панъ Холявскій написано по русски, Гребенка и Гоголь тоже писали по русски. Шевченко писалъ на южно-русскомъ нарѣччіи; но записные украинофилы, какъ коренные такъ и новые утверждаютъ (?), что Шевченко владѣлъ южно-рускимъ нарѣчіемъ слабо(?!). Какъ-бы-то ни было, но если взять всю совокупность произведеній Шевченки, то окажется, что его дѣятельность вполне соответствуетъ идеаламъ коренныхъ, а не новыхъ украинофиловъ. То у него являются превосходныя воспроизведенія поэтической природы Украины и образцы чисто народнаго міросозерцанія; такова на-примѣръ вошедшая въ собраніе его стихотвореній (Кобзарь) баллада — Топі́ля, начинающая ся прелестными стихами:

По дуброви витерь віе,
Гуляє по полю
Край дорбги гнѣ топілю
До самбо дблу:
Станъ высокій, лысть широкій,
На-що зеленіє? и проч.

То въ стихотвореніяхъ Шевченки оживаетъ старая, несчастная исторія Малороссіи съ ея преданіями, проникнутыми мелодіей южныхъ пѣсенъ, страстнымъ народнымъ паѣосомъ, съ плачемъ о бѣдственныхъ этнографическихъ (sic) условіяхъ страны, съ дикою и геройскою ненавистью къ полякамъ-притѣснителямъ, которая и до нынѣ живетъ въ народѣ, съ злобой противъ пановъ-угнетателей, а подъ часъ и съ широкимъ козацкимъ раз-

гуломъ. Таковъ поема Наймычка (Работница), Гайдамаки, Гонта въ Умани (sic) и многія другія стихотворенія. Что-же касается до новыхъ українофиловъ, которые существенно отличаются отъ коренныхъ сепаратистическихъ мечтами и которые не имѣютъ никакого вліянія на массы населенія въ Малороссіи, то, не смотря на всѣ усилія ихъ провозгласить Шевченка послѣдователемъ ихъ стремленій, — произведенія Шевченки рѣшительно не имѣютъ этого направленія. Такихъ произведеній, какъ Кавказъ, Роскопана (sic) могила и проч. у Шевченка очень мало, ихъ можно, что называется, по пальцамъ перечесть и притомъ въ нихъ совершенно нѣтъ сепаратистическихъ тенденцій (которыя суть главный признакъ новыхъ українофиловъ), но они проникнуты совершенно тѣмъ же направленіемъ, какъ Ода на вольность, Кинжалъ и другіи піесы Пушкина, котораго конечно никто не заподозрилъ-бы въ сочувствіи нашимъ сепаратистамъ. Правда, если-бы Шевченко жилъ довѣе, то, какъ знать, быть можетъ подъ вліяніемъ нѣкоторыхъ новѣйшихъ безобразныхъ (?) явленій нашей общественной жизни онъ и увлекся-бы эфемерными стремленіями новыхъ українофиловъ (которыхъ нельзя не признать во многихъ отношеніяхъ близорукими врагами своей родины); но судьбѣ угодно было, чтобы лучшій украинскій лирикъ остался, по своей литературной дѣятельности, кореннымъ, старымъ українофиломъ въ возвышенномъ и благороднѣйшемъ смыслѣ этого слова“ (стор. 74—77).

Поминувши все, що тут офіційльний критик понаплутував, не можна не завважити одного: се-ж правдива апологія Шевченка! Капніст видимо його обороняє й когось силкуєть ся упевнити, що Шевченко — найневинніший чоловік із цензурного погляду, щось ніби російський Фет: описував, мовляв, природу, ненависть Поляків, а коли й написав „Кавказ“ та иньше, то се вийшло мало не помилкою. Соціального боку Шевченкової поезії не зачеплено цілком, на протест проти політичної неволі тільки легеньким натяком критик одгукував ся і замість того тягне Шевченка силоміць в одну компанію з Гоголем і тими „коренними українофилами“, льояльність яких годі взяти під сумнів. Апологогетичний характер наведеної критики стане ще яснійший, коли її порівняти з оцінкою російських поетів — причіпливою, уїдливою, чисто поліцейською. Чим же провинуватив ся наш Кобзар, що доля наслала на його такого непевного оборонця? Яка причина сприяла лагідности „чиновника особыхъ порученій“ гр. Капніста?

Д. Лемке, про якого книжку я згадував уже, поясняє сю несподіванку тим, що Капніст був сам Українець із роду й любив дзвінку, соковиту мову своїх земляків, і що поет у йому

(Капніст і сам писав вірші), мовляв, переважив у цьому разі урядовця. Останнє мені здасться мало правдивим: адже-ж нахил до поезії не завадив Капністови з чисто поліцейською уїдливістю стежити за кращими російськими поетами й оцінювати їх твори виключно з погляду так званої „благонадежности“, а тільки українському поетови даровано з цього погляду деяку пільгу. Се справді наводить на думку про родові українські традиції, що примусили російського урядовця взяти в оборону українського кобзаря, — тим більш, що до тих традицій рід Капністів безперечно, як зараз побачимо, нахилився.

Факт певний, що українське родовите панство в старовину дуже не спочувало централістичним заходам російського уряду, що до України і в глибині душі ховало виразні автономічні тенденції. Ми знаємо, що ці тенденції виявлялися насамперед у літературі (знаменитий памфлет — „Історія Руссов“); підносили ся іноді до певного рода національних демонстрацій в досить „необережних“ з погляду російської лояльності вчинках. Історія записала один із таких вчинків. Р. 1791 до Берліна заїхав представник українського панства і в розмові з пруським міністром Герцбергом ознаймив, що земляки його, доведені до розпуки тираннією російського уряду, послали його запитати, чи не стануть до помочі Україні Пруси, як що вона спробує скинути з себе російське ярмо? Герцберг од певної відповіді ухилився й поміркувавши порадив королеви, аби той не звязував себе обіцянками; емісар мусів покинути Берлін, нічого не досягнувши.¹⁾ Дуже цікаво нам тепер буде довідати ся, що тим сьміливим емісаром був не хто иньший, як гр. Василь Капніст, — той самий Капніст, що придбав опісля славу визначного російського письменника комедією „Ябеда“, „Одою на рабство“, „Одою на истребление въ Россіи званія раба“ та ин. Цікаво дуже й те, що згадані зараз „оди“ написано як раз із приводу подій на Україні: тоді саме російський уряд виковував кріпацькі кайдани для українського народу. „Чиновник особых поручений“ у Головніна й Валуєва був онуком того емісара, таким чином фактично виходить, що в роді Капністів національно українські традиції були, що під урядницьким уніформом і „цинковими гудзиками“ онука справді могла тліти слабенька іскра тієї любови до рідного краю, що колись попровадила діда до Берліна шукати оборони й заступництва од російської „тираннії“...

¹⁾ Проф. М. Грушевскій: Очеркъ истории украинскаго народа. СПб. Стор. 314 і 339.

Певна річ, що іскра та занадто вже була слабенька й ледви чи свідомо самому її носителеви, бо чудово могла мирити ся з становищем душителя літератури взагалі й української з'особна. І з сього погляду апольогія Шевченка творить подію надзвичайно характеристичну. Читаючи Капністові викрути, поділ на „коренних українофілів“ та „нынїшніх“ або нових, ви дуже ясно бачите за сими викрутами обличчє того типу, досить широко розповсюдненого серед Українців із роду, який можна назвати, — та й сам він до себе сю назву охоче прикладає, — „тоже - малороссом“. „Тоже - малоросс“ так само як і „коренный украинофил“ Капністів любить — або бодай голосно говорить, що любить — природу України, вишневі садочки, співи соловейків, національні страви і горілку, національні співи й танці, і так само відхрещуєть ся від яких-будь глибших проявів діяльної любови до українського народу. Таким „тоже-малороссом“ безперечно був і сам Капніст і пишучи апольогію Шевченка, кажучи, що діяльність його „вполнѣ соотвѣствуетъ“ идеалам „коренныхъ, а не новыхъ украинофиловъ“, він у першій лїнії обороняв — себе самого й людей такого-ж самого типу. Інакше годї зрозуміти те, що він заплющив очі на соціально-політичний бік Шевченкової поезії й вицїдив із неї тільки те, що йому, „тоже - малороссу“, до смаку припадало. Адже-ж Капніст знає, що між творами Шевченка є такі, як „Кавказ“ та „Розрита Могила“; певне й те не було йому тайно, що Шевченко належав до гурту „Основи“, яку видавали в усякім разі не „коренные“, любі Капністови, „украинофили“, — і проте лаючи той гурт і „близорукими врагами своей родины“, і сепаратистами, він пильно відгорожує від його Шевченка, зтягаючи його силоміць у компанію „тоже - малороссов“, себто — у свою власну.

Але як російська приповідка каже „и хочется, и кажется“: кожний „тоже - малоросс“ насамперед органічно хорує на заячий дух і найбільш боїть ся, аби його не обвинувачено в якому-небудь „фільстві“. Критик від міністерства внутрішніх справ не міг, певна річ, не знати, що принципал його, сам Валуєв, ненавидить український рух; до того-ж і Шевченко, хоч і як його убілено патентом „коренного малороссійскаго (!) украинофила“, був усе-таки Шевченком, перетерпів за віщось там заслання і в один чудовий день порядно міг скомпромітувати перед начальством чесну компанію льояльних „тоже-малороссов“. Треба було отже забезпечити себе від усяких закидів про спочуттє

„українофільству“, треба було знайти вилазку, щоб нею умкнути коли б критичний „рапорт“ принципалови не сподобався, або за Шевченком викрито було щось не вельми „благонадежне“. Урядовець не був би урядовцем і „тоже-малоросс“ не мав би заячого духу, як би не покинув собі такої вилазки „про всяк случай“, і Капніст се робить, хоч не дуже то зручно. Ми бачили, що він, аби тільки згадав про „нынїшніх“ или нових українофілов, то вже не промине їх, не пришивши якої-небудь квітки-догани. Мало того, — затыгаючи Шевченка до своєї компанії, „хитрий малоросс“ на прикінці пустив таки злегенька між иньшим натяк, що хто зна, чи й Шевченко не пристав би до „ефемерных“ стремленій нових українофілов, як би пожив довше, але „судьбѣ угодно было“ і т. д.

Коли епізод той відбувався, „судьбѣ угодно было“, щоб Шевченко вже спав вічним сном у могилі; українському кобзареві байдуже було про ту операцію, яку з його іменем виробляла сьвятотатська рука урядового хамелеона і „тоже-малоросса“. Але живе було діло Шевченкове, живі були ті, хто коло того діла працювали, і тому живому ділові й тим живим працівникам не була байдужною ся справа, бо практично можна думати, операцію перенесено на їх. Не забудьмо, що в своєму „критичному рапорті“ начальству Капніст підморгує саме на тодішніх заступників Шевченкової ідеї; не забудьмо також і того, що „рапорт“ сей разом мав служити кермою й для цензури. Ми не маємо зараз безпосередніх фактичних даних, що показували б вплив на українську літературу того підморгування, але з певністю можемо гадати, що бодай в перші часи Валуєвський „курс літератури“ мусів бути для цензорів обовязковим, — вони повинні були зазирати до його й ним кермувати ся в своїх операціях над літературним організмом у Росії. А зазираючи, вони між иньшим натрапляли там і на кваліфікацію Українців як сепаратистів та „близоруких“ враговъ своєї родини“. А натрапляючи не могли певно на те не реагувати. А реагуючи, мусіли вживати червоного атраменту, аби тих ворогів винищувати... Такою видасть ся мені логічна консеквенція, що виникає з перекazanого епізоду, де дієвою особою був Капніст. Хто знає, чи не зазначив на довгі часи сей „тоже-малоросс“ тієї позиції, на яку цензура зараз стала що до українського слова, і чи антракт 1863—1872 років не був хоч по часті наслідком офіційної апології Шевченка?...

Сергій Єфремов.

ДО ІСТОРІЇ КУЛІШЕВИХ „ДОСЬВІТОК“.

Певна річ, що вважати Куліша за перворядного поета не можна, але не можна також і понижати його віршовані ліричні й епічні твори так низько, як то робили й роблять деякі критики, що не добачають у сих компонуваннях Кулішевих ніякої поезії. Мені здається, що ближче до правди підходив у погляді на Кулішеву поезію др. Іван Франко, але не в останніх своїх працях, а в одній з попередніх, а саме — в рецензії на розвідку „Zarysy ruchu literackiego Rusinów“, друковану р. 1885-го в „Ateneum-i“. От що він там каже :

„В девятім розділі говорить (польський) автор про Куліша : біографія дуже побіжна і уривкова, суду о творах Куліша майже ніякого, окрім хіба слідуячого цікавого суду о поезіях : „Поезії Куліша „Досьвітки“ і „Хуторна поезія“ цікаві для бібліографа, але поетичного нема там нічого : ані риму (?), ані чутя, ані тепла, не говорячи вже про вітхненне, бо віє з них холод, як від морозу зимового“. Суд такий будь що будь нам видається несправедливим : і в „Досьвітках“ (гл. деякі уступи поеми „Настуся“) і навіть в „Хуторній поезії“ стрічаємо проблески правдивого таланту поетичного і сильного, хоть, звісно, не радісного чутя, а при тім форма віршова в „Хуторній поезії“, хоч нехай собі наш автор говорить що хоче, єсть майже бездоганною, стих немов з міді кований. Наведем для приміру хоч би отсю строфу, відслонюючи темне нутро душі Кулішевої :

На мій первоцьвіт вдарили морози,
Заціпило мені од холоднечі,
Не докотившись, застигали сльози,
В сумне стогнанне обертались речі. (Хут. поез., 51—52).

Такі слова на старости літ пишуться кров'ю, а сего не слід би забувати критикам, висказуючим поспішно подібний суд, як автор статті в „Ateneum“ ¹⁾.

Я до сього можу додати, що поруч із віршами, де розумвання, тенденція занапащають поезію, у Куліша чимало знайдеться справжніх перлин поетичних; так, напр. „До кобзи“, „Степ“, „Ворожіння“, „Коло колодязя“, „Чумаки ночліжане“, деякі з великою мальовничою силою написані місця в поемі „Маруся Богуславка“ та иньше. Задля їх високої поетичної вартости такі речі знайшли вже собі законне місце в українських антологіях таких, як київський „Вік“ або львівські „Акорди“, що упорядкував др. Франко. На жаль тільки всі ці речі поперемішувані у Куліша в пізніших віршованих збірках із річями, в яких тенденція убиває поезію; а що ця тенденція обурює наші почування та ще й єднається часто з особистими нападами на нелюбих авторови діячів, то наше обурення часто перешкаджає знаходити між силою таких пес речі справді поетичні. Але навіть і в сих несимпатичних нам і непоетичних віршованих творах Кулішевих видно надзвичайного майстра слова, і студіювати його уважно з сього погляду вельми корисно задля всякого письменника.

Иньший характер має перша Кулішева збірка віршів — „Досьвітки“. Віршова форма в їй гірша, ніж у пізніших збірках, але з погляду ідейного книжка стоїть значно висше, бо є палким покликом до прокиду зо сну, до відродження національного задля нового життя, заснованого на ідеалах гуманности і демократизму, який продиктував авторови сей куплет:

Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море ллється, —
Поти серце українське
З панським не живе́ть ся.

Такі місця, як оце, глибоко врізалися в свідомість кращих репрезентантів нашого руху, і „Досьвітки“, не вважаючи на деякі песи, які здаються віршованою прозою („Гульвіса“, „Гоголь і ворона“), довгий час були книжкою, в якій, після Шевченкового „Кобзаря“, находили собі відгук почування вкраїнського інтелігента. І все, що потім друкують віршом на Україні російській ²⁾ у шестидесяті й семидесяті роки, не могло

¹⁾ Зоря, 1885, ч. 19, стор. 226

²⁾ Того, що друкували віршом Галичани, у нас не читали.

переважити „Досьвітків“, хоч у того чи иньшого автора зрідка й стрівала ся интересна песка, і тільки вже починаючи з восьми-десятих років кільки талановитих поетів дало новий поетичний матеріал, що привабив читачів.

Було цілком натурально, що чоловік із поетичним хистом, з палкою вдачею та з високо розвиненим національним почуванням не задовольняв ся з того, що висловлював свої думки в учених та публіцистичних працях, а схотів ще дати волю й своїм почуванням у поетичних творах, — се й породило „Досьвітки“. Одначе иньшого погляду додержують ся деякі критики. От що, напр. каже д. Ів. Стешенко :

„Відзначаючись надмірною гордовитістю, самонадійністю і через те суб'єктивністю, він (Куліш) часто сягав за далеко і встрявав у трагікомічні становища. Працюючи в сфері поезії та історичної науки, він стрів на своєму шляху першорядні талани — Шевченка поета і Костомарова історика. Надзвичайний успіх обох сих діячів вплинув лихо на підкреслені нами особисті риси Куліша, вилив їх у форму заздрости і примусив його для самолюбства зробити такі кроки, які можна тільки назвати, згідно з д. Маковеєм, „хоробливими припадками“, чи коли ми будемо казати про урядову його кар'єру, чи про науково літературну діяльність“¹⁾.

Так само говорить і др. Іван Франко. Оповідючи про поетів, що після Шевченкової смерті „рушили йти“ слідом за великим кобзарем, він каже далі :

„Поперед усього Куліш, палений завистю проти покійного товариша, на якого в тайні дивив ся з гори як на чоловіка неосвіченого та якому за життя не осмілював ся „робити конкуренції“ своїми більш освітніми поезіями. З його теки висипались „Досьвітки“. Всьо тут було : лірика й епіка..“ і т. д.²⁾.

Чи так воно було справді ?

От що говорить Куліш, розказуючи про київський гурток Українців 1843 чи 1844 р., до якого належав і сам :

„Усі бо вони були рівні між себе, і тільки той бував між ними первим, хто бував усім їм слугою. Тільки на Шевченка взирало.... братте, як на якийсь небесний світильник, і се був

¹⁾ Ів. Стешенко, Проби біографії й оцінки діяльності П. Куліша. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. 1901, т. XLIV, 27). Курсив мій.

²⁾ Ів. Франко, М. П. Старицький (Літер.-науков. Вістник, 1902, V, 46). Курсив мій.

погляд правильний. Озираючись назад, можемо сказати без кощунства про його великого, хоч і пригашеного дечим духа: „Онъ бѣ свѣтильникъ горя и свѣтъ“. Шевченко з'явився перед нас, яко видиме оправданне нашого натхнення звиш¹⁾.

Кулішеві листи до Шевченка за сей час (1843—1844) також показують нам, якою щирою прихильністю горіла Кулішева душа до Шевченка, до його таланту, з якою любов'ю дбає він про те, щоб твори Шевченкові, які він вельми шанував, були ще ліпші. Ось, напр. уривок з одного такого листа:

„Перечитывая нѣсколько разъ здѣсь въ Петербургѣ Кобзаря и Гайдамакъ, я отъ души восхищался ими и многія мѣста заучилъ наизусть, но въ то-же время замѣтилъ осязательнѣе чѣмъ прежде ихъ недостатки. Одни изъ этихъ недостатковъ происходятъ отъ Вашей безпечности, небрежности, лѣни или чего нибудь подобнаго: другіе отъ того, что Вы слишкомъ много полагались на врожденныя Ваши силы и мало старались согласить ихъ съ искусствомъ, которое само по себѣ ничтожно, но въ соединеніи съ такимъ талантомъ, какимъ Богъ одарилъ Васъ, могло бы творить чудеса еще поразительнѣе тѣхъ, какія оно творило въ соединеніи съ талантомъ Пушкина. Ваши созданія принадлежатъ не однимъ Вамъ и не одному Вашему времени, они принадлежатъ всей Украинѣ и будутъ говорить за нее вѣчно. Это даетъ мнѣ право вмѣшиваться въ семейныя дѣла вашей фантазіи и творчества. Вы можете мои замѣчанія принять и отвергнуть; по крайней мѣрѣ я исключу себя изъ общества толпы, которая восхищается Вами безусловно и восхищеніе которой для сознающаго свое достоинство поэта должно быть такъ ничтожно, какъ „гоненье низкаго невѣжды“. Поробивши потім багато дуже цінних уваг про твори Шевченка²⁾, Куліш

¹⁾ Куліш, Хуторна поезія, 9.

²⁾ Цікава думка д. Н. И. Стороженка, що надрукував ті листи, про Кулішеві уваги: „Высоко цѣня Шевченка, какъ славу и гордость родной поэзіи, Кулишъ считалъ своимъ долгомъ направлять первые шаги неопытной музы поэта и высказывать ему подчасъ горькую правду. Въ письмахъ Кулиша мы найдемъ тонкій эстетическій разборъ произведеній Ш-ка, какъ со стороны языка, такъ и со стороны содержания. ...Даровитый и одаренный тонкимъ эстетическимъ чутьемъ критикъ высказываетъ мысли, имѣющія общее значеніе и свидѣтельствующія объ его способности проникать въ самую сущность художественнаго творчества. Таково, напр. въ высшей степени тонкое замѣчаніе, что въ Гайдамакахъ нѣтъ борьбы двухъ враждебныхъ силъ, что ляхи вездѣ оказываются трусами и что вслѣдствіе этого читатель не сочувствуетъ торжеству побѣдителей, ибо это торжество мясниковъ,

каже: „Вотъ Вамъ голосъ человѣка, отъ всей души желающаго, чтобы Украина имѣла поэта, который бы всему свѣту сказалъ за нее свое могучее гармоническое слово. Примете Вы его или нѣтъ, по крайней мѣрѣ надѣюсь, что Вы не усомнитесь въ благородствѣ моихъ побужденій къ строгой рецензії Вашихъ несравненныхъ созданий и къ рѣшительному тону совѣтовъ“¹⁾.

В благородному тоні сього товариського листа не чути й тіни ніяких заздрощів, а навпаки — видно авторову любу до поета і щире бажання допомогти йому сягнути ще на більші високости творчости. І не треба забувати того, що се писало ся тоді, як Куліш уже був автором поеми „Україна“ (1843), неприхильно привитаної серед публіки. Ті Шевченкові хиби, про які говорить у своїх листах Куліш, не перешкодили тому, що Кулішева повага до великого кобзаря далі ще побільшала.

„Я застав“ — оповідає Куліш про свій приїзд р. 1847-го з Петербурга до Києва — „своїх любих киян щасливими, а найщасливішим був між ними Шевченко. Він бо тогді і сам у собі чув, і всі, як одно серце, чули, що подає, яко поет, надії грандіозні. Тогді вже його муза запротестувала з усією енергією своєю против ледарства сильних мира сего, і се була причина, що нові його твори були мені зовсім незнані. Ніхто бо не смів посилати до мене на столицю такого дива, як його плачі та пророкування. І розумно кожному, що мені, поновленому гарною душею Плетньова, вони здались мов би якимсь одкритєм з неба. І до мого переїзду на столицю душа моя була повна того вповання, котрому, леле! судила доля сповнитись іще вельми нескоро. Тепер пророчий плач і пророче взивання кобзаря кобзарів українських зробили мені сї вповання такими, неначе я осязав їх.... Сам Шевченко зробивсь не тим, яким я його покинув, їдучи з України. Се вже був не кобзар, а національний пророк... Київська інтелігенція, лучче сказати плодюща її частина, обгортала українського барда глибоким почитанням. Для мене-ж сяєво духа його було чимсь надприродним“²⁾.

До сих слів нема чого додавати — вони самі за себе говорять. Тяжкий 1847-ий і дальші роки розвіяли багато великих надій, пригасили багато палких почувань, але щирої любови

а не воиновъ, встрѣтившихъ сильный отпоръ. Отмѣтимъ еще глубокое психологическое замѣчаніе о соотношеніи между созданиємъ поэта и душею читателя“. (Кіев. Стар., 1900, IX, 301).

¹⁾ Кіевск. Старина, 1900, IX, 305, 310.

²⁾ Куліш, Хуторна поезія, 12, 15.

Кулішевої до Шевченка вони не поменшили. Щоб у сьому впевнити ся, досить попрочитувати листування проміждо Шевченком та Кулішем за час, як Шевченко вже визволив ся з неволі, але ще не пускано його до Петербурга і він не бачив ся з Кулішем, тільки листував ся з ним. Шевченко виявляє в своїх листах до Куліша найщирішу прихильність і раз-у-раз зве його: „друзе мій великий“, „друг іскренній“, „голуб сизий“, пише напр. до його: „Мій брате, мій друже єдиний! Нехай тобі Бог помагає во всіх твоїх добрих начатках! Не забувай мене, твого щирого рідного брата!“¹⁾ Хто знає Шевченкову щирість, той не може думати, щоб ці слова великого поета ріжнили з його почуваннями. І Куліш був достойний сих почувань.

З тих же Шевченкових та Кулішевих листів ми довідуємось, як щиро, як по дружньому дбає Куліш про Шевченка — і про його самого, і про його твори. Московські журнали хотіли друкувати щось Шевченкове, і сам Шевченко поспішав ся з сим, шукаючи заробітку. Куліш одписує йому: „Не квап ся на се, мій голубе, до якого часу. Одно — що тобі треба спростувати дорогу до столиці²⁾, а друге — з великою увагою треба тепер роздивлюватись, що напечатать, а що й придержать. Слава твоя писательська тепер у зеніті, то вже треба оглашати себе голосним ділом, а не аби яким. Послі 1847 году ждуть од тебе земляки річей великих. А послі вже й малими до їх обізвеш ся“³⁾. А щоб матеріяльні потреби не примушували Шевченка „обзивати ся малими річами“, Куліш просить поета брати гроші в його скільки треба, „а навпослі“ — каже — „як дасть Бог твої вірші огласити, брязнемо на щотах і зробимось квіти“ (Лист з 1-го лютого 1858). Взагалі Куліш клопочеть ся про гроші для Шевченка, дбає, щоб продати і продає Шевченкові малюнки, висилаючи йому гроші (Лист з 23-го грудня 1857) і т. и. Тоді-ж клопочеть ся, щоб дати поетови змогу поїхати за кордон, думаючи, що пробування там пособить ширшому розвитку поетичного таланту в кобзаря (Лист з 1-го лютого 1858). Дбає про те, щоб полекшити йому роботу і, відїздуочи за кордон, пише: „Чого тобі треба... чи книжку яку, чи справку, то все пиши до мене у Петербург, а він [секретар Куліша Д. Ка-

¹⁾ Основа, 1862, V, 9—11.

²⁾ Куліш бояв ся, щоб яким необережним учинком не перегорджено Шевченкови шляху до Петербурга, куди Шевченка ще не пускано.

³⁾ Лист з 22 грудня, 1857.

менецький] за мене все тобі зробить, ще краще од мене“ (Лист з 1-го лютого 1858).

Шевченка могли не пустити до Петербурга, і Куліш дбайливо просить поета, щоб він не ширив своїх „Неофітів“, бо там є натяки на царя Миколу, а се може пошкодити авторові. Далі він береться і сам редакує „Неофіти“, переписує своєю рукою Шевченкові вірші (Листи з 22-го грудня 1857 та 1-го лютого 1858¹⁾). В чернігівському музеї української старовини В. Тарновського можна бачити зразки таких переписаних Кулішевою рукою Шевченкових творів.

Покопавши ся в усяких матеріялах до біографій обох письменників, можна було-б звайти ще зразки такої Кулішевої дбайливости про Шевченка, дбайливости цілком щирої, без ніякої примішки иньшого почування.

З Кулішевих віршів „Брату Тарасові на той сьвіт“ і з приписки до сих віршів у третьому виданню „Досвідок“ видно, що Куліш останні часи життя Шевченкового ремствував на його за те, що Шевченко почав чогось одхилятись од свого давнього приятеля. Справа ся ще зовсім не вияснена, але в усякому разі і з самих тих віршів і з Кулішевих листів до Шевченка видно, що повага Кулішева до поета не поменшала — найбільше з сього погляду цікавий лист Кулішів із 10 травня 1860 про бенкет у Полтаві: „Ваше славне і шановне ім'я споминали (на бенкеті) так, як рідна семья споминає про свого батька“ і т. д. — в такому тоні написано весь лист²⁾).

Шевченко вмер. Як щиро Куліш жалів поета-товариша, видно з усяких промов його³⁾). Я не буду їх цитувати — погляньмо просто на третій Кулішів „Лист з хутора“ — „Чого стоїть Шевченко, яко поет народній“ — блискучий формою, щирий глибоким почуванням і важний висловленими там думками. Нагадаймо собі дещо з того, що автор там каже:

„Широко він (Шевченко) обняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою, і співану народню річ обернув на живопись того, що було і що єсть на Вкраїні. Його устами весь наш народ заспівав про свою долю ...усяке серце од його співу стрепенуло ся...“ „Шевченко — наш поет і первий историк. Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, що

¹⁾ Листи сї Кулішеві у „Кіевск. Старинѣ“, 1898, II, 229—239.

²⁾ Див. „Кіевск. Старина“, 1898, II, 238.

³⁾ Див. „Основа“, 1861, III, 5—6; 1862, III, 27—28.

вони таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як боже слово, відповідь. Шевченко перше всіх додумався, чим наша старосьвіщина славна і за що проклянуть її грядущі роди. Так, як йому самому пісня народня дала тон до високої речі, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти. Високо над нами підняв Шевченко поетичне світло своє — і стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати“... „Шевченко став мов би високим короґвом серед розпорошеного на тисячах миль нашого люду, і з того часу всі в нас поділились на живих і на мертвих“... „Шевченко, воздвигши із упадку голосну мову українську, назмаєнав широкі грядиці нашому духу народньому“... „Виріс він до тих творів високих, що без друкарні по всьому світу ширяться, що на всіх щирих серцях українських огненними словами надруковані“... „З того часу нову життя почала Україна... Широки́м ходом пішло наше народнє діло... Під короґвом Шевченковим ми ніби вернулись до домівки світої з чудної чужоземщини, і рідна словесність стала для нас службою Господу правди. Після його величньої, світої речі, Котляревщина зневагою світині нашої здала ся, і блаґенькі вірші наших пустоцьвітків тільки той лепетав, мов дитина, кому не страшно дрібний свій гомін піднимати серед народньої молитви. Замоккла була наша словесність на якийсь час, прислухаючись до поважного блаґовістнування поезії Тарасової, і блаґодатна була тиша, серед котрої поет давав нам нові закони слова українського“... „Слава тобі, Тарасе, поки на Вкраїні хоч одно дівча рідну пісню співатиме, поки хоч одна мати по своїй дитині голубитиме, поки хоч один батько не чужим словом про давні могили сину говоритиме“! ¹⁾

Написавши сей „Лист“, надрукований по весні 1861-го року. Куліш виїхав за кордон і там, у літку того-ж року, скомпонував свої „Досвітки“. Між першим і другим був такий короткий час, що просто психічно неможливо було тому самому чоловікови після гимну любови й поваги до людини почати „палити ся“ до неї-ж заздрістю і в тій заздрости знайти натхнення до поем і лірики.

З деяких Кулішевих листів (до Каменецького, до Носа), з його-ж „Воспоминаній о Н. И. Костомаровѣ“ („Новь“, 1885, т. IV, Н-р. 13), з „Жизні Куліша“ („Правда, 1867) і врешті з книги про Куліша д. Шенрока (стор. 151 та ин.) ми можемо довідати

¹⁾ Основа, 1861, III, 27—30, 32.

ся, як повстали „Досьвітки“. Найповнійше про се оповідано в „Жизні Куліша“ — речі, яку написав хтось дуже близький до Куліша, а виправив її певне сам же Куліш — се виразно видко і з матеріялів, які там є, і з мови :

„Того-ж року (1861-го, по весні) поїхав Куліш із Костомаровом купатись у морі; жили вони в купі місяць у Ніцці і в Монако, були в Генуї, потім розїхались: Костомаров вернувся у Петербург, а Куліш довго ще вештався один по Італії — проїхав у Відень, з Відня залізницею до Дунаю, Дунаєм завертав у Туреччину, з Туреччини опинивсь у матері Гоголя, в Полтавщині, прожив там з місяць і в осені вернувся у столицю. Був се понурий період його життя; сумував тяжко; а чого — хиба-б у цілій книжці можна розяснити. Над Lago Maggiore щось наче шепнуло йому стих :

„Ходжу берегами — та й не нахожду ся“...

З сього стиха виснувалась дума про Україну, а та дума повела за собою рій дум — і так, за малий час, уродились „Досьвітки“. — Тоді саме він читав Данта і його біографію. Ще з Генуї писав Куліш до любого свого приятеля і земляка Глібова Леоніда, шкодуючи, що сам не має вдачі до стиха, і раючи йому переказать по нашому деякі сонети Дантові; а через п'ять днів уже не давали йому покою, мов бджоли коло вуха, свої власні стихи.

Розпущу я свої думи,
Та й не позбираю;
Розтекли ся, сумуючи
По рідному краю...

Дума являлась за думою. Раз щось сумно співало йому думу про бідолашню Солоницю (де гинули козаки 1596 р.), знов — про Кумейки (1637). Тоді-ж манило його на Дунай, і ще не бачивши Дунаю, написав він початок Дунайської думи. Поему Великі Проводи розпочав Куліш на пароході, пливучи Дунаєм, і томила вона його доти, поки не засїв у Гоголих, в Васильовці... Там, походяючи як у себе дома попід розлогими липами та дубами понад водою, зложив він і Великі Проводи, і другу поему — Настусю, і багацько дечого ліричного¹⁾.

¹⁾ Правда, 1867, ч. 27, стор. 323. — Одначе одні вірші з „Досьвіток“, хоча й складені того-ж 1861-го року (бо друковані вже в „Основі“ 1861, IX), але мабуть уже в Петербурзі, а саме — „Что есть мнѣ и тебѣ, жено?“

У згоді з сим свідомством стоять і власні листи Кулішеві, і згадки Кониського, друковані в книзі д. Шенрока та й иньше, напр. Кулішеві вірші в „Основі“ — з їх видно, що надихало нашого автора до поетичної творчости:

Росла моя дума
Понад берегами,
Де славетний Гарібальді
Бив ся з ворогами.

Цвіла моя дума
Над водою тихо
Де вік чесний доживає
Мати-Гоголиха.

Ой його-ж то сила
Мене звеселила
І співати про святую
Воленьку навчила.

Ой її-ж то серце
Тихе голубине
Мене вчило тихесенько
Плакать по Україні.

„Цвіте мій“ — мовляла —
„Холодом прибитий!
От тепер би тобі, сину,
Треба в світі жити!

„На рідному полі,
Сину, ти орав би,
Рідну семью ти насущним
Тепер годував би“.¹⁾

Бодай так я чув од старого Дмитра Пильчикова, буваючи в його у Харкові з початку 80-их років. Про щире приятелювання Пильчикова з Кулішем чимало я й попереду чув, і мені навіть проказував один Полтавець жартливе „Вірую“, яке ніби то читали в шістдесяті роки минулого віку правовірні полтавські Українці: „Вірую во єдиного Куліша і друга його Пильчика“ і т. и. Зрозуміло, що в розмові з Пильчиковом я часто розпитував ся й про Куліша. Одного разу Пильчиков показав мені видання „Досвітток“ 1862 р., дароване йому від автора, але таке, в якому надруковано було все се, що повикреслювала цензура. Таких примірників зробив Куліш у своїй друкарні не багато, тільки для кількох приятелів. Перегортаючи томик, натрапив я на вірші „Что есть мнѣ и тебѣ, жено?“, з посьвятою: „Дорогому землякови Зінченкови“. Я спитав ся — хто сей Зінченко, і Пильчиков розказав мені таку річ.

1861 р. арештовано в Петербурзі гурток молодіжи за політичні справи, а між иньшими й того Зінченка. Одначе в його матери були якісь вельможні родичі, чи знайомі, і їй пощастило визволити сина без кари, опріч тієї, що він посидів у тюрмі. Иньших обвинувачених призначено заслати. І ото саме в той час, як Зінченко їхав у двох із матір'ю з тюрми — бачить він, що вулицею ведуть його товаришів на заслання. Благородне серце озвало ся в його, і він, вирвавшись од матері, кинув ся до товаришів і пішов із ними. Не згадаю вже, чи казав мені що Пильчиков про долю сього юнака далі. Куліш, довідавшись про подію, написав свої вірші, де навіть згадує про факт:

Виростають, приближують
Твоє (Христове) царство діти.
Ой не дурно жили й гibli
Праведники в світі.

Виростають — Твоїм слідом
З матернього флону,
Утікають розпинатись
Серед Вавилону і т. и.

¹⁾ Основа, 1862, III, 31.

Переїздячи тоді-ж через Полтаву, читав Куліш свої вірші декому з земляків, бажаючи почути про їх суд. Видимо задля того, щоб могли люди вільнійше виявляти свою справжню думку. Куліш не признав ся до авторства, а сказав, мов би се писання якогось невідомого поки поета з-над Дунаю, з Добруджі. Були такі, яким сподобались Кулішеві твори. „Прочель я койкому въ Полтавѣ“ — пише Куліш до Каменецького — „сочиненія Дунайскаго Поэта, и всѣ пришли въ восторгъ“¹⁾. Почувши прихильний суд, Куліш, як можна бачити з того-ж листу, у Василівці писав вірші й далі.

Але були й такі, яким Кулішева поезія не припала до вподоби. О. Кониський у своїх згадках про те саме читання в Полтаві оповідає, що „Кулишъ посѣтилъ Полтаву въ концѣ августа 1861 года, возвращаясь изъ-за границы“... „Онъ пригласилъ къ себѣ меня, Пильчикова и начинающаго поэта В. С. Кулика послушать произведенія открытаго имъ гдѣ то въ Добруджѣ новаго украинскаго поэта (потомка запорожца), который, по его словамъ, талантомъ не уступитъ Шевченку“. Куліш прочитав їм кілька дрібних віршів, „Дунайську думу“ і „большую поэму „Великі проводи“. Далі Кониський каже, що читане не сподобало ся слухачам²⁾.

Що Куліш сховав ся за псевдонім „Дунайського поета“ — в тому нема нічого негарного ; так робило багато письменників, а В. Скотт навіть сам на себе рецензії писав, щоб одвести очі, що то не він автор історичних романів. Бере на себе увагу тут тільки те, ніби Куліш казав про „Дунайського поета“, що він „талантомъ не уступитъ Шевченку“.

Се єдине відоме мені свідощтво наче-б то трохи проти Куліша в справі його відносин до пам'яті Шевченка, єдине і не підтримане ніяким иньшим свідощтвом.

Скільки в йому автентичности?

Ми бачимо неточність зараз же. З початку одинацятого серпня Куліш пише вже з Василівки до Каменецького, що він був у Полтаві і читав вірші (Кіев. Стар. 1898, VII—VIII, 134), а Кониський каже, що читання було на прикінці серпня. Раз є автентичний Кулішів лист із датою, то видимо, що Кониський помиляєть ся.

¹⁾ Лист 11 серпня 1861 р., з Василівки. (Кіев. Старина, 1898, VII—VIII, друга пагінація, 134).

²⁾ Шенрокъ, П. А. Кулишъ, стор. 155.

Друга суперечність у Кониського з іншими джерелами така: в „Жизні Куліша“, що вийшла видимо з під редакції самого-ж Куліша, сказано (див. попереду), що „Великі проводи“ зложив він у Василівці, після полтавського читання, а до того були в його тільки перші початки поеми, Кониський же каже так, ніби він читав йому з товариством усю поему.

І неточности неминучі в згадках, писаних через сорок років після подій — просто через те, що події, за довгими літами, забуваються, плутаються в голові. Як часто в таких випадках буває, що тільки подумане колись давно здається згодом таким, ніби воно діялося.

Кониський міг мати таке вражіння, що Куліш тими віршами хоче конкурувати з Шевченком, міг думати про се, а через сорок років йому могло здаватися, що Куліш щось і сказав таке. А ще-ж треба зважити, що кожен чоловік приймає в свою свідомість дійсність дуже суб'єктивно, а такі вразливі, нервові люди, як Кониський, і надто суб'єктивно.

Та коли-б навіть у Кониського тут і не було ніякої помилки, то що може доводити така Кулішева фраза про „Дунайського поета“? Найбільше тільки те, що Куліш тоді свої вірші ставив не нижче за Шевченкові¹⁾, а не те, що він йому заздирив, бо тоді й кожен письменник, що шанує свої твори, заздирить іншим письменникам. Та й до чого-б же й міг тоді Куліш прирівняти свої вірші? Пародія Котляревського, чи байки Гребінки були речі зовсім іншого характеру. Хиба до давно забутої писанини А. Могили чи І. Галки або до недотепної ляміни таких віршомазів, як автор „Вовкулаки“ С. Александров? Се було-б понижати самого себе. Єдина значніша талановита річ тоді була „Наталя“ Макаровського, але-ж се знов було зовсім щось інше, ніж пєси з „Досвіток“. І порівняння з „Кобзарем“ само набігало на уста, хоч автор, звісно, міг перецінити вартість своїх творів — гріх, яким грішна більшість авторів. Зрештою сі слова „талантомъ не уступить Шевченку“ можуть бути цілком невинною фразою, киненою як жарт, без великої

¹⁾ Згодом він був невеликої думки про поетичну вартість „Досвіток“. Кажучи, що Костомарів прийняв їх байдужно, він додає: „Издавая вскорѣ затѣмъ стихотворенія Шевченка, онъ написалъ въ предисловіи, что послѣ него напрасно сталъ бы кто нибудь звонить въ его струны, и это совершенная правда. Намъ надобно въ родной поэзіи брать новыя, еще небранныя ноты“. („Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ“, „Новь“, 1885, т. IV. Н-р. 13, стор. 73).

ваги, або може сказаною на те, щоб зацікавити слухачів і натякнути їм, якою міркою мусять вони міряти нові твори, вирікаючи про їх свій суд. Могло Кулішеви хотіти ся, щоб ся мірка була висока, бо ділови своєму він надавав велику вагу. Се видно з багатьох місць його листів і з його творів. Ось напр. лист до С. Носа з 22 березня 1862:

„Що се ви так турбуєтесь про тих людей, що мене ганять? Нехай собі ганять, коли охота. Діло само себе покаже. Все те забудеть ся скоро, а діло не на те робить ся, щоб його занедбати, бо воно діло. Нехай ганять: може ганивши яку й правду скажуть, а ми її й намотаємо на вус та й порозумнійшаємо на користь добрим людям. Радите Ви мені покинути вірші, а того й не знаєте, що до мене пишуть люди дуже письменні: „От ваша дорога! От коли ви на її натрапили“. Так як же тепер порасте мені: чи Вас, чи тих людей слухати? З роду я ще ні в кого не питав ся дороги і питатись не буду. З роду я все по своїй уподобі робив і робити буду. Ото не гарна річ, як знав би чоловік, що воно ні до чого, та й робив. А коли він певен, що воно дуже потрібне і що воно-б його замучило, коли-б він не виявив на світ, то вже тут шкода раяти!“¹⁾

І цікава річ: друкуючи сього листа, д. Чалий робить до його таку увагу: „Изъ этого письма... можно видѣть, что помѣщая въ Основѣ свои стихи, Кулишъ думалъ было вступить, какъ бы въ нѣкотораго рода соперничество съ покойнымъ Кобзаремъ“.

Може Куліш і „думалъ вступитъ“, але де-ж се видно з усього листу? Увага ся дуже характерна: вона показує, як люди неприхильні Кулішеві можуть бачити в його словах те, що самі про його думають, хоч би ті слова і не давали до сього ні найменшого приводу.

Добре знаючи своїх земляків, чула мабуть, хоч і несвідомо, душа Кулішева в будуччині таких бачучих людей, як сей коментатор Кулішевих листів, чула і через те озвалась сама про ту справу, яка цікавить нас тут. В „Основі“ Куліш надрукував вірші: „До братів на Україну“, які хоч і не взяв потім до „Досвіток“, але вони могли-б бути вступом до їх. Ось як він сам говорить про свою поетичну творчість:

¹⁾ Киевская Старина, 1899, IV, 9—10.

Хто мене не знає —
Сам себе питає:
Чи то вечір погасає,
Чи ранок сьвітає?

Хто мене не знає —
Вірн не діймає,
Що старий дід голос має,
Під кобзу співає.

Ой мовчав я, братя,
Словом не озвав ся,
Поки Батько український
Піснею впивав ся.

Хоч мовчав устами,
Співав я душею,
Та бояв ся з ним різнити
Кобзою моєю.

Настала година,
Що вся Україна
Заридала по Тарасу,
Як мала дитина.

Настала година —
Нї одна людина
Не взяла ся за бандуру
Мужицького сина.

Задзвонили сумно
По Вкраїні дзвони.
Висить мовчки старосьвітська
Бандура в коморі.

Уже-ж на їй струни
Та й пообвисали,
Голоснійші, вимовнійші
Вороги порвали.

Чи до віку-ж братя,
Будемо мовчати?
Благословіть мені кобзу
Нїмую узяти!

Підтягну я струни
На голос високий —
Не сумуй, Тарасе-батьку,
В могилі глибокій!

Почіплю я, братя,
До старих струн нові —
Не доказуй, загребуший,
З Москви козакові!

Нехай горда шляхта
З жалю омліває,
Що козак вельможних предків
На суд визиває!

.....
Нехай всяке мляве
Серце стрепенеть ся —
І новою, здоровою
Думою забеть ся!¹⁾

Сї вірші по ширости і виразно показують, як і чого Куліш задзвонив у струни: не було вже кому після Тараса розбуркувати сонні душі, обороняти рідний нарід від Москви й гордої шляхти — ото й береть ся до сього діла він, діло бо неминуче потрібне. Він знає добре, що „Батько український“ найкраще се міг робити — через те він і мовчав, поки той „піснею впивав ся“, тепер же бере на себе повинність робити так, як уміє й зможе, Тарасове діло далі, докінчати його. Він (в иньших віршах) питаєть ся Тараса, подаючи до його голос на тойсьвіт:

Чи мені по тобі
Сумом сумувати,
Чи твою роботу

Взяти докінчати?
Докінчаю брате,
Не загину марно —

¹⁾ Основа, 1862, III, 29—31.

Втішу Україну,
Матір безталанну
Усміхнеться, брате,
Заплакана Мати,
І любо їй буде
Дітей спогадати:
„Різно діти, різно

В світі пробували,
Та єдину душу
У двох вони мали.
Різно діти, різно
По світу блудили,
Та на одно діло
Душу положили“¹⁾.

Поет почуває, що одними почуваннями горить його душа з душею Шевченка і се дає йому силу й сміливість положити з їм у купі душу на одно діло.

Все сказане, здається мені, досить вияснює психологічні мотиви, з яких повстала творчість автора „Досьвітків“. Коли Куліш і перецінював тоді вагу своєї поетичної діяльності (а згадаймо, як перецінювали вагу своєї діяльності такі люди, як Гіго, Гайне, Гете, Шілер!), то сама ця діяльність впливала з джерела цілком чистого, з джерела любови до рідного краю й народу, з благородного бажання віддати на користь йому всю свою силу; і се бажання єдналося з великою пошаною до Тараса Шевченка.

У Куліша є тяжкий гріх перед Шевченком, але зробив його він уже геть пізніше — в часі „Історії возсоединенія Руси“. І не треба робити хронологічної помилки і подію пізнішу переносити назад. Та навіть і сю пізнішу подію не можна вияснити так примітивно, як у д. Стешенка: з заздрощів до Шевченка Куліш писав „Хуторну поезію“, чи „Дзвін“, з заздрощів до Костомарова — томи історичних праць. Ні, заздрість не може дати сили працювати довгі роки, не розгинаючи спини, над перекладами Шекспіра, Біблії, над томами історичних дослідів. Задля сього треба інших, вищих і кращих почувань.

Щоб пояснити Кулішеві помилки, його гріхи перед рідним народом і його великим поетом, треба не загальників, сказаних без ніяких доводів, а пильного і детального досліду історії життя тієї складної психічної організації, яку ми постерегаємо у Куліша, і тих обставин, серед яких він працював, а надто, коли ці обставини були такі надзвичайні, як ті, що були для Куліша та інших українських письменників нещасливого ХІХ віку. Тільки після такого досліду можна буде сказати щось певне, оперте на твердо поставлені точні факти.

У Києві, 9/II, 1905.

Б. Грінченко.

¹⁾ Досьвітки, 3-тє вид., стор. 134—135.

ОЛЕКСАНДЕР КОЗЛОВСЬКИЙ.

БІОГРАФІЧНО-ЛІТЕРАТУРНИЙ НАРИС.

Грижа роанялює огонь, любов на скрипці грає,
і скаче бідний і співа, хоч з болю умирає.

ІВЪЕН — ФРАНКО.

Двацятилітний юнак доволі високого росту, стрункий, із гарним, трохи блідим лицем, над яким вють ся кучері русого волосся — отсе портрет Олександра Козловського...

Він родив ся 1 падолиста 1876 р. в Горуцькім коло Дрогобича¹⁾, де його батько Константин був сьвященником. Олександра по укінченю народньої школи записали родичі, що жили тоді в Жегестові, до гімназії в Новім Санчі, де він скінчив другу клясу. В тім часі помер Олександрови батько. Мати Любіна перебрала ся зараз до Довгомостиск (коло Судової Вишні) й він почав ходити до польської гімназії в Перемишлі.

Незабаром прийшов зі Стрия до тої гімназії — Кость Горбаль, як учитель польської й руської мови. Сивий професор був тоді зломаний житєвими бурями, перо давно вже випало йому з рук, але його золоте серце, прихильне до молодіжи, лишило ся у нього ненарушене. Хто бодай трохи знав того чоловіка, той не забуде його ніколи. У сивобородого професора був особливий дар хапати молодіж за серце; він умів громадити її довкола себе, вчив її купувати за ощаджений гріш книжку, вчив критично читати ту книжку й тверезим оком, незасліп-

¹⁾ Біографічні дати, взяті з уст ш. брата покійника, Евгена.

леним ніякою догматикою, глядіти на людські відносини. З таким професором зустрівся Олександр і під його впливом виховувався до 1894 р. В тім році перебрався Козловський до гімназії Франц Йосифа у Львові й тут зложив іспит зрілості.

У висших класах Козловський рисував багато, грав на скрипці, вчився різьбити й писав вірші¹⁾. В сімейній класі написав він довший вірш п. з. „Моя посьлѣдна любовъ“. Сей вірш, як пише поет до сестри, похвалив Горбаль і сказав до нього: „Пиши багато, а може що коли з тебе буде!“ З вірша лишився тільки дрібний уривок п. з. „Любовъ“, який про цілість не дає ніякого поняття. Олександр почав був тоді писати також „історичну повість“ п. з. „Богунъ“, але рукопис її мабуть знищив пізніше, бо в захованім зошиті²⁾, писанім його рукою, лишилися з неї тільки дві перші строфи, що починаються словами: „Глухо, а любо на Украинѣ...“ З 1894 і 1895 р. збереглося по Козловським ще декілька творів; всі вони надихані глибокою любовю до України, нашого люду й нашої мови. В ліричній образку „Послѣдний“ поет являється козакофілом. У віршику „До Руси“ він нарікає, що Україні „в очи плюють чужії“, бо „сином гидка їх мова рідна“ та взиває Русинів, аби постояли за „справу рідну“ й „народу просвіту дали“. В одній знову песні, без заголовка³⁾, він величає Т. Шевченка:

Великий Тарасе, кобзарю наш рідний,
ах, ти був щасливий! Ти син України,
ти терпів за неї, за люд її бідний...
Честь душі великій, поклін твоїй тіни!

Єсть у поета й еротична струна; вона тремтить сумовито в ліричних віршах: „За пізно“, „Він і Вона“, в баладі „Верба“ та у фрагментах романтичної повісті „Черниця“. Твори, що містяться в згаданім зшитку — з виїмком кількох⁴⁾ — не мають літературної стійности: вони писані невправною, хлопячою рукою й багато у них запозичених сюжетів і красок зі скарбниці Т. Шевченка та Руданського.

¹⁾ Лист О. К. до сестри Марії Генсьорської, правдоподібно з 1894 р.

²⁾ Зошит із 20 карток 4-о звичайного канцелярійного паперу, містить вірші з 1894 і 1895 рр., увесь писаний етимологією.

³⁾ У посмертній збірці поезій „Мірти й кипариси“ (Львів, 1905) вона затитулована „На Вкраїну!“ (стр. 8—9).

⁴⁾ У посмертній збірці зі згаданого зшитка надруковано: „Любов“, „Три епіграми“, „На Вкраїну!“, „Сам з собою“, „О. Мокрицький“, „До пташки“, „Весіле“ і „Співав собі раз Ляшок...“

В жовтні 1895 р. записуєть ся Козловський на львівську політехніку (на відділ інжинерії). Час, на який тут припадають його студії й останні роки життя, замітний у історії нашого культурного розвою.

Рік 1896 минає, що правда, без важніших подій. „Ми живемо — пише в своїм білянсі за сей рік др. Франко¹⁾ — немов під обухом, а сей обух, то не стілько зверхній, посторонній тиск, скілько почутє власної безсильности, власного розладу“. Та за те рік 1897 багатий на події, що захоплюють цілу нашу суспільність. Наша суспільність почуває в тім році під ногами огонь, а на плечах болючі удари батога. А ті удари спадають на її плечі в невеличких відступах. Дня 8 лютого 1897 р. ухвалює галицький сойм більшістю голосів внесене посла й краєвого маршалка гр. Станіслава Баденього, аби відновлено краєвими фондами королівський замок на Вавелю в Кракові й даровано його австрійському цісареві для вшанованя його панованя. Ся ухвала провокує нашу інтелігенцію. І наша молодіж, що групують ся довкола „Академічної Громади“, обурена тим до живого, закладає зараз проти неї свій енергічний протест²⁾, у яким справедливо маркує, що соймова більшість подвійно кривдить наш нарід, бо накладає на нього міліоновий видаток на те, аби „під покришкою любови і льюальности до цісаря здійснити давно бажану польсько-шляхоцьку мрію відновленя королівського замку на Вавелю“, бо „не числячись із його історичними правами, уважає цілу Галичину за провінцію, в якій мав би бути Краків столицею а Вавель королівською резиденцією“. І ще не гоїть ся одна рана, — надходять мартові вибори до державної Ради, а з ними нечувані надужитя і насильства, що відбивають ся болюче в серцях поступового сьвіта. Карабінові кулі прошивають тоді десятюх людей, багнети ранять трицять осіб, арештують поверх 900 людей, — і то на терені східної Галичини, і то в інтересі одної суспільної польської верстви, якій забаглось зробити Галичину польською провінцією. Хто не бачив власними очима тих гірко-сумних картин, як усе, „що в нашій інтелігенції було трусливе, безхарактерне, підле і продажне — попри тихло, розповзувало ся або ховало ся під крила жандармів і старостів“³⁾, як військо та жандарми гнали покованих мужиків

¹⁾ Жите і Слово, Львів 1896, том V, стор. 401.

²⁾ Жите і Слово, Львів 1897, том VI, стор. 175–176.

³⁾ Жите і Слово, том VI, стор. 173.

до тюрми, — тому годі уявити собі, що діялось тоді в нас у Галичині.

Ті сумні події викликають зараз у нашій суспільности — крім повисшого протесту галицько-української молодіжи — живу реакцію й під иньшим зглядом.

На початку 1896 р. появилася у нас невеличка книжка Юліяна Бачинського п. з. „Ukraina Irredenta“. А хоча молодий автор, перший із Українців підніс тут отверто й рішучо справу про українську державу, — всеж таки книжечка була прийнята доволі холодно. Аж згадані події надають їй особливе значінє: — молодіж бере устами свого репрезентанта Ізидора Голубовича гадку Бачинського за свою й кладе собі за ціль національних змагань: „вільну, самостійну, неприродними границями непомежану Україну“¹⁾, а старші солідаризують ся з нею в повні.

Останні випадки відбивають ся сильно й у душах деяких одиниць, а особливо відбивають ся вони з незвичайною силою у вразливій душі поета Івана Франка. Довго „мучила тривога“ його серце, довго сверлили „важкі питання“ його мозок, довго ждав він „розради“ та „не являлась розрада тая“²⁾ і він попав у розпуку. Душа поета страшно мусіла боліти — і він не стерпів того болю. Перелила ся чаша терпіння і він у найбільшій огірченню плюнув на таку польську суспільність, якій — як каже — „лишились тільки хитрощі гадюки“, для якої перемога над нами „сим памятна одним, що зрадою і підлістю здобута“³⁾ і кинув їй в очи рукавичку: „Ваш народний геній Міцкевич — се поет зради й сумний жеде вас кінець, коли „такого поета вважаєте без усяких застережень своїм найбільшим народнім героєм і пророком і годуєте своє молоде покоління затроєними плодами його духа“⁴⁾; а потім обернувся він до галицько-української інтелігенції й прочитав їй свій страшний вирок: „Я не люблю Русинів: — так мало знайшов я між ними справжніх характерів, а так багато малоти, вузкої партийности, дволичности й пихи, що дійсно не знаю, за що мав би любити їх...“ і коли „варто працювати“, то лише „для українського люду“, для якого „жадна щира праця не піде на марне“⁵⁾. Правда, — за се

¹⁾ Ibidem, Промова голови „Акад. Громади“ Із. Голубовича на вечерку в роковини смерті Шевченка, у Львові д. 17 марта 1897, ст. 166—167.

²⁾ Іван Франко, Поеми. Львів, 1899 р., ст. 127—128.

³⁾ Ibidem, стор. 118.

⁴⁾ Die Zeit. Wien, 1897, Nr. 136, стор. 86—89.

⁵⁾ Iwan Franko, Obrazki galicyjskie. Lwów (1897), стор. IV.

галицько-українська й польська суспільність кинула на Франка камінем, але поет може бути гордий, бо краща наша молодіж — і навіть польська та жидівська ¹⁾ — зрозуміла його наболілу душу й станула по його боці з оправданєм.

Коли остаточно охолола наша суспільність і кров почала нормально кружити в її організмі — проф. Грушевський, який стає тоді головою Наукового Товариства ім. Шевченка, освободжує се Товариство від політичних впливів і ставляє на твердім, чисто-науковім ґрунті. Зорганізувати у нас систематичну наукову працю було вельми трудно. Організатор мусів стрітати ся з недовірством, а навіть із певного рода виговором, який можна було почути навіть із уст декого з освічених галицьких Русинів: „Все те, що робить ся в Товаристві ім. Шевченка, — говорили вони ²⁾ — то для нас люксус, робить ся властиво *pro foro externo*, не впливає з наших домашніх потреб і в ґрунті річи для нас зовсім байдужне і непожиточне“. В додатку треба було шукати за науковими силами, — а се річ у нас теж не була так легка. Та проф. Грушевський поборов усякі трудности і в короткім часі підніс так високо науковий престиж Товариства, що незабаром звернули на Товариство очі європейські вчені, не маючи слів горячого признання для його наукової діяльності. За ініціативою тогож самого Грушевського звинуло Товариство в осени 1897 році видавництво літературного органу „Зоря“ й розпочало иньше, по типу європейських *revue*, — „Літературно-Науковий Вістник“, у яким появили ся незабаром поезії Олександра Козловського. Рівночасно за ініціативою Маковея почали ся „літературні сходини“, що відбували ся в Товаристві ім. Шевченка і в залі „Руської Бесіди“. Звичайно відчитувано на початок який недрукований іще твір, а опісля вела ся дискусія над прочитаним твором та новими течіями сучасної літератури.

Питанє: як заховуєть ся Козловський супроти того горячкового, нервового руху серед нашої суспільности? Які вражіння пе він із жерела тої суспільности?

Козловський від 1896 р. стає частим гостем москвофільського товариства „Другъ“ ³⁾ і жиє в кружку москвофільської

¹⁾ Głosy akademickiej młodzieży polskiej w sprawie dr. J. Franki, часть II, Lwów, 1897.

²⁾ Житє і Слово, том VI, стор. 5.

³⁾ Лист д. Маріяна Глушкевича до мене, Золочів, 26 лютого 1905.

молодіжи, а з українською удержує звязь через члена „Академічної Громади“, пок. Теофіля Скобельського ¹⁾. В „Друзі“ тоді лише починало ся „нове теченіє“ ²⁾; ліберальний напрямок репрезентувало тільки кілька студентів (Маріян Глушкевич, І. Сьвятицький і ин.), яким удало ся вийти із „заколдованного круга“ О. Мончаловського; зрештою цвили тут: неучтво, клерикалізм і жрецька нетерпимість ³⁾. Молодіж у „Друзі“ була сліпо віддана О. Мончаловському, редакторови „Галичанина“. Вона біла поклони перед російською бюрократією й як соняшник тягне до сонця, — так вона тягла до інтратних посад і авансів, яких надіяла ся від „всемогучого батюшки“. „Тяжелое было время — пише до мене Маріян Глушкевич⁴⁾. — Помню, я обвѣстил лекцію по малорусской литературѣ. Меня закричали. „Украинофильствовать задумал — говорили. Я читал лекції по рускому языку и литературѣ, но лишь двое-трое слушали; прочіе говорили: „украинского“ не будем учиться, так как мы „русские“, а „росийского“ нам ту не треба, зрештою мы „чуємо“ „по руски“ и того досыть з нас“. Козловського впровадив до „Друга“ його брат Евген, що був членом сього товариства, або котрийсь із шкільних товаришів. Він знайшов тут веселих людей, заприязнив ся з Маріяном Глушкевичем, який учив його російської мови, читав із ним російських поетів (Жуковского, Пушкина, Лермонтова, Козлова, Веневитінова, Крылова й инь.) та дискутував про біжучі суспільні й політичні справи — і се була єдина причина, що загнала його до москвофільського товариства; гостюванє ⁵⁾ отже Козловського в товаристві „Другъ“ було чисто формальне й ніколи воно не мало ідейного підкладу, коли взагалі можна говорити про які „ідеї“ в москвофільськім товаристві. Инакше одначе дивлять ся на те гостюванє його товариші: М. Глушкевич, І. Сьвятицький та Олександрів брат — Евген. М. Глушкевич у своїх споминах ⁶⁾ пише, що Козловський як вихованець польської гімназії чув на собі гнетучий вплив польського вихованя, противного природі „русскаго чловѣка“

¹⁾ Лист др. Володимира Старосольського до мене, Грац, 9 марта 1905.

²⁾ Воно повстало під впливом лектури М. Драгоманова і „западниковъ“ із одного та крайнього ретроградства серед москвофільської партії з другого боку. (Лист М. Глушкевича з 14 марта 1905).

³⁾ Лист д. М. Глушкевича, Золочів, 14 марта 1905.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ О. К-ий по статуту тов. „Другъ“ як технік не міг бути його членом.

⁶⁾ Лист М. Глушкевича, Золочів, 26 лютого 1905 р.

і що він поклав собі метою стрясти з себе „все чужое, все наносное“ і „сдѣлаться настоящим русским человеком“ та що він тільки „с этой цѣлью в первом ряду и принялся за изучение русского языка“. Так говорить Глушкевич, який уже в дальшій листі¹⁾ пише, що Козловський „считал русский язык „салонным“, холодным и дипломатическим, не подходящим для выражения на нем наших чудных думок, нашего южного, полного солнца романтизма и идиллии, а кромѣ того языком очень трудным, для Галичан в многих отношениях непостижимым и недоступным, и потому ѣдко высмѣвал „паламарщину“ „Галичанина“ и вообще „твердых“ та що він „видя дурное вліяніе Мончаловскаго, совѣтовал устранить этого человека, что и было позже сдѣлано, т. е. начато мною, кончено моим братом Богданом“. Так говорить Глушкевич, який у тій листі пише далі, що Козловський звівся йому, що його тягне до Українців „їх жива, кипуча діяльність і ідея, жива ідея самостійної України“. І. Святицький теж зачисляє Козловського до москвофільської партії, додаючи, що „покойный принадлежал к вольнодумцам“²⁾. А брат поета Євген, то таки рішучо стоїть на тій, що Олександр був від колиски (мимо, що посмертні папері поета, які певно переглядав він, говорили що иньшого) до домовини свідомим москвофілом і писав свої поезії лише тому на українській мові, що не знав російської. Більше щирі від поетового брата — М. Глушкевич і І. Святицький. Вони вправді говорять, що Козловський належав до москвофільської партії, все-ж таки обидва годять ся на те, що поет рік або півтора перед своєю смертю „перешел к украинцам“. „Мы много об этом говорили — пише М. Глушкевич³⁾ — и он оправдывал свой шаг тѣм, что в „москвофильской“ партии нѣтъ живых, дѣятельных людей, что язык их изданій чужой народу и „здравому смыслу“, что он, крайній либерал, ненавидит как Поляков так и Москалей, погубивших вольную Украину и наложивших запрет на украинскій язык“. І. Святицький подає иньший мотив мнимої еволюції політичних поглядів поета⁴⁾. „Не находя себѣ подходящаго судьи и поэтического учителя в т. н. москвофильской партии, покойный должен был обратиться за совѣтом и указаніями к единствен-

¹⁾ Лист М. Глушкевича, Золочів, 1 марта 1905.

²⁾ Лист І. Святицького, Львів, 3 марта 1905.

³⁾ Лист М. Глушкевича, Золочів, 26 лютого 1905.

⁴⁾ Лист І. Святицького, Львів, 3 марта 1905.

ному знатоку, в это время, дру Франку. — Вот и причина его перехода из одной партії в другую“. Сей мотив неправдивий. Я чув із уст самого др. Франка, що про безпосередний його вплив на політичні погляди Козловського не може бути мови ¹⁾; др. Франко давав йому лише чисто-літературні вказівки, а політичних питань навіть не торкав, тим паче, що з боку Козловського не було навіть запитів у тім напрямі. Безосновність погляду поетового брата, Євгена, що поет до останньої хвили був москвофілом, доказують найліпше слова М. Глушкевича: „Послѣдним его (Козловського) произведеніем — він пише ²⁾ — о котром я знаю, была апотеоза ³⁾ вольной, тихой, счастливой Украины „без хлопа, попа (он был атеист) и пана“; їх же всіх погляд, що поет був москвофілом, збиває ціла його творчість, а особливо вірш „Розстане“ ⁴⁾ (пис. 10 марта 1896), у яким прозиває він Москалів „бродягами“ та робить їм виговір, що вони нас „здурили“, бо „украдкою кайдани кували на Вкраїну, на козацтво“ і співає:

Не стерпить ярма неволі
натура козака.
Волишь сокіл на свободі
мутну воду пити,
як у клітці мальованій
в неволі сидіти.

З того всього видно тепер як слід, що легенда немов би Козловський був колись москвофілом — не має фактичної підстави.

Хвильоване галицько-української суспільности поклало теж свою печать на вразливій, нервовій душі Козловського.

Яке вражінє зробила на поеті ухвала галицького сойму, аби відновити коштом краю Вавель у Кракові, на се нема виразного сліду в його писаннях. За те присвячує він галицьким виборам гр. Каз. Баденього віршик п. з. „Ляхам“ (за кроваві вибори 1897 р.):

О братчики Ляхи, ще ми порахуєм
всі кропельки крови нашої рідні!
Ще сьвіт весь дізнаєсь, хто нам катом, збуєм...
Прийде час рахунку, година платні.

¹⁾ На політичний світогляд поета могла вплинути — й певне вплинула — лектура Франкових творів; але се стало ся вчаснійше.

²⁾ Лист М. Глушкевича, Золочів, 26 лютого 1905.

³⁾ Між посмертними паперами поета я не знайшов сього твору.

⁴⁾ Мірти й кипариси. Посмертна збірка поезій. Львів, 1905, стор. 25, 27.

Годуйте „Соколів“ і стрійтесь до бою,
та нишком на „ворога“ куйте обух!
Пори ще лиш ждете? А може з судьбою
стрінетесь? Творець ще мабуть не оглух...¹⁾

Книжечка Бачинського п. з. „Ukraina Irredenta“ — йому не чужа. Він леліє у своїй душі ідеал вільної України „без хлопа й пана“ й береже той ідеал у своїй душі немов який дорогоцінний алмаз. Уже „маха косою сваха“ — а він ледви чутним голосом співає свою „лебедину“ пісню, в якій апотеозує вільну Україну та плаче гірко, що не судилось йому їй довше служити.

Науковий рух у Товаристві ім. Шевченка він характеризує як „переворот“ у духовім життю Руси-України й цікавиться ним цілою своєю палкою душею²⁾. Він ходить на „літературні сходи“, бере на них зі собою Мар. Глушкевича й ентузіазмується тут Франком, на якого творах учить ся мови, якого поезії залюбки деклямує³⁾, подібно як поезії Гайного⁴⁾ і Крилова.

Франка бажав Козловський мати своїм учителем і лише шукав нагоди, аби познайомити ся з ним. Із початку вибрав він до того посередню дорогу: переписав красші поезії зі своїх зшитків і дав їх Старосольському, аби передав їх Франкови. Се було десь зимою 1897 р. Та Старосольський вибирав ся тоді на довший час зі Львова й по перегляненню скрипту звернув його назад Козловському. Тоді Козловський написав наперед до др. Франка лист⁵⁾, до якого долучив 5 карток, а на них переписаних 14 віршків, а за кілька день пішов до др. Франка особисто. Той додав йому духа й охоти і велів частійше заходити до себе та приносити рукописи⁶⁾. Олександр був у др. Франка ще раз⁷⁾.

Як знаємо зі споминів М. Глушкевича⁸⁾ і Старосольського⁹⁾, наш поет сильно працював над розвитком свого таланту; він був начитаний в українській, польській, російській і німецькій

¹⁾ Ibidem, стор. 47.

²⁾ Лист Глушкевича, Золочів дня 1 марта 1905.

³⁾ Ibidem. Особливо: „Зівяле листе“ (гл. „Мірти й кипариси“, стор. IX).

⁴⁾ Лист др. Вол. Старосольського, Грац, 9 марта 1905.

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ ⁷⁾ „Мірти й кипариси“, стор. VIII—X.

⁸⁾ ⁹⁾ Листи М. Глушкевича з 14 марта і 26 лютого 1905 р.

літературі, а крім того читав у перекладах ¹⁾ Байрона, Шекспіра, В. Скотта, Петрарку, Шеллі, Данта й ин. Техніки вірша вчився він на взірцях людської поезії ²⁾. Писане віршів у нього було потребою душі. В моїх руках єсть п'ять листів, писаних поетом до матери або сестри і в кождім із них згадує він, що „пише вірші“. „Я вічно тепер пишу — звиряєть ся він перед матір'ю ³⁾ — і коли б так не клапнути, то може б що з того було“. Та щож? Високо-артистична душа розпростовує крила до великого лету, до сонця поезії, а лиха доля

серед зїлля маєвого
смертне стелить ложе ⁴⁾.

Поет невлічимо хорий — на горляні сухоти, яких набув на гулянках із „веселими“ товаришами, що були завели його до „Друга“. Каяв ся пізнійше поет і гірко нарікав перед Скобельським ⁵⁾ на се товариство, що стало причиною його нещастя. Але вже було за пізно...

І явило ся перед поетом — його жите...

„Дитиною нелітною“ ріс він

... між чужими,
тиняючись сиріткою
між добрими і злими.
Втирали сльози деякі,
вбрали, накормили,
а инші, хоч і свояки,
злиднів причинили.
Нераз витали лайкою —
Боже їм сплати!
Не жалували й штурканців
і сліз сироти ⁶⁾.

Потім прокинулось у його серці кохане — і те було нещасливе. „Вязка зівалях квіточків і стяжка“ і „лист... любовний“ — „ось що мені по ній зістало!“ — жалкуєть ся поет ⁷⁾. Часом мавив він себе й писав: „у довгій боротьбі з прикрою недугою

¹⁾ Листи М. Глушкевича з 14 марта і 26 лютого 1905 р.

²⁾ По нїм лишив ся зошит п. з. „Казки і пісні з уст народа“,

³⁾ Лист, писаний у Ріпневі 5 мая 1896.

⁴⁾ Лїт. Наук. Вістник, т. IV. стор. 267; „Мірти й кипариси“, ст. 83.

⁵⁾ Лист Старосольського, Грац, 9 марта 1905.

⁶⁾ „Мірти й кипариси“, стор. 32.

⁷⁾ Ibidem, стор. 30.

я вилічив себе цілком з телячих гадок¹⁾, але такий спокій не довго тривав — і він знову почував, що втратив „щось“, чим чоловік

... дихає, живе,
що над все він величає,
що усім для нього є, —²⁾

і скаржився:

Повірте, і глухо і темно мені.
Ні синього неба нема наді мною,
ні запаху цвітів нема на весні...
Було колись — блисла вона мов у сні, —
рай, світло і небо забрала з собою³⁾.

Обличчя коханки, що всіх „манила“, „дурила“, „туманила“⁴⁾, виринали з душі поета раз по раз і ставало перед його очима, захмарене, зі своїм „не надійся нічого!“ Такий стан душі був незвичайно прикрий і болючий. Поет став шукати ліку і знаходив його по трохи в творенні. Творення влекшувало його біль, — і він почав писати цикл еротичних пісень та драму „Лешко“, в яку хотів перелити весь свій біль, смуток і розпуку. Драма мала обнімати п'ять дій. Поет тішився нею і сподівався по ній багато. „У мене єсть намір — він звиряється перед матір'ю⁵⁾ — дати на літературний конкурс мою 4-актову драму „Лешко“⁶⁾. Може би капнуло пару крейцарів. Тепер кінчу третій акт“. Але він не післав на конкурс драми і не викінчив її. Смерть перешкодила йому виконати сей намір. Із плянованої поетом драми лишилося тільки три акти. Вони роблять вра-

¹⁾ Лист поета до сестри Марії, Гребенне, 1 червня 1896 р.

²⁾ Літ. Наук. Вістник, т. III, стор. 202; „Мірти й кипариси“, стор. 40.

³⁾ Літ. Наук. Вістник, т. IV, стор. 262—263; „Мірти й кипариси“, ст. 38.

⁴⁾ Недрукована драма „Лешко“, акт I, сцена VI.

⁵⁾ Лист із Ріпнева, 5 мая 1896 р.

⁶⁾ На рукописі написано: „Лешко“. Драма в V актах. Написав Олександр Козловський. Зміст драми простий. Лешко кохав Гілянку. Але дівчина — маніристка, виходить заміж за другого. Несчастний юнак бере собі ту любовну пригоду горячо до серця. „З місяць“ лежить він „півмертвий“, а потім, одужавши, ходить до „дубів“, що ростуть коло „кєрниці“ за селом, як єдиних свідків любовних сходинок із Гілянкою — і сумує. Доти драму можна вважати за автобіографічну. В другім акті поет попускає віжки своєму Пєгазови. Лешко божеволіє і в божевілью мордує Гілянку й її мужа Гната. Третій акт зв'язаний із попередніми дуже слабо. Вечір сьв. Андрія. Дівчата і парубки забавляють ся. Парубки ведуть у хату діда. Котрої дівчини пиріг він візьме з лавки, та вийде заміж. Дід бере пиріг дівчини, що зоветься Марійка. Опісля він — а був то Лешко, про що в хаті не знають присутні — блудить словами і зникає непомітно.

жінє перших малярських штрихів, скелету, якому бракує тіла і крові; їх тому належить уважати радше за першу концепцію, як за серйозну роботу, як остаточне олицетворенє візії артиста. З тої причини їх у тім видї, в яким лишили ся, не можна друкувати. Через те одначе ми не хочемо сказати, що вони зовсім безвартні; навпаки, стрічаємо ся тут із рядками високо-поетичними та пронизаними глибоким, щирим ліризмом. Особливо, коли з тих рядків прозирає сумовита душа поета-Лешка.

Врешті прийшла до нашого поета — важка недуга. На скільки з його листів можна вносити, вона почала ся в половині або під кінець 1895 р. і від разу обхопила молодий організм із незвичайною силою. Поет ратує здоровлє поїздками на село, до рідні. Особливо любить він їхати до вуйка Ніля Ломницького, що єсть парохом у Гребеннім. Але се ніщо не помагає: недуга робить своє. Поет, колись веселий і жартівливий, попадає в меланхолійний настрій. „От, — дивна річ! — пише він до сестри Марії¹⁾. — Сонце сьвітить, пишаєть ся зелень, а мене обсідають чорні гадки. Здаєть ся мені, що бачу весну й її красу вже останний раз!...“ Лікар др. Лєслав Глюзінський потїшав поета, що „рани в горлі й на легких заблизнять ся“²⁾. І поет часом манить себе: — просить матір „копити дукати“ на чесне, „гадає узяти діюрум“, учить ся до державного іспиту і пише вірші³⁾. Але „чорні гадки“ все беруть верх і не дають йому спокою:

Ах ті хрести! Ах ті хрести!
Нїяк їх з думки не звести!⁴⁾

Поет тратить надїю і з грудий добуваєть ся розпучливий крик душі:

Вий, греми, кази ся, буре,
громами ревни,
і огнем чоло понуре
мигом проясни!
.....
Вий! А серед блиску й гуку
й мене не лиши!
Вдар у мене й серця муку
громом заглуши!⁵⁾

¹⁾ Лист із Гребенного, з дня 1 червня 1896 р.

²⁾ Лист до матери, без дати.

³⁾ Лист до матери, Гребенне 12 цвітня 1898 р.

⁴⁾ Л. Н. Вістник, кн. VIII і IX, 1898 ст. 204; „Мірти й кипариси“, ст. 62.

⁵⁾ Порів. із початком II сцени, III акту Шекспірового „Короля Ліра“, ibidem, кн. XII, 1898 р., стор. 266; „Мірти й кипариси“, стор. 42—43.

Він знає, що єсть невлічимо хорий і говорить, що йому не лишаєть ся нічого, як тільки скоротити свою муку ¹⁾. І поет дійсно вкорочує собі її. „С этих пор — згадує М. Глушкевич ²⁾ — он начал кутить, часто 2, 3 ночи напролет, ни просьбы, ни увещания не полагали. Часто приходилось его насилу увозить домой. Помню, однажды привез я его к себѣ, утром, послѣ кутежа. На стѣнѣ у меня висѣл рисунок Гротгера: „*Ludzie czy szakale?*“ ³⁾ Он посмотрѣл и сказал: „Се чудесне!“, заходил по комнатѣ, сѣл и в один присѣст написал „Военный сонет“ ⁴⁾ на эту тему. Настроение у него переменялось с поразительной быстротой. Веселіе, шутки чередовались с печальным отчаяніем. Но это лишь в моем обществѣ, если же было больше лиц, он всегда был весел и шутил, говоря, что не может портить хорошего настроенія хорошаго общества“. До того часу відносить ся також вельми характерна пісенька поета:

Їде, їде костомаха
на сухотній кобилі.
Вже маха косою сваха...
Прощавайте, други милі!
Нас розпука не зляка!
Сестро, втни ще козачка!

Музикальні Херувими
козачка мабуть не вміють, —
стануть грать волоські гимни,
то я в небі одурію,
дам із раю драпака!
Втни, сестричко, козачка! ⁵⁾

Поет кепкував собі з життя і житє не дарувало йому того. В половині цвітня 1898 р. стан його здоровля погіршив ся дуже; він знав, що вже зближаєть ся кінець і бажав іще тільки побачити перед смертю бодай один із своїх надрукованих віршів. По свідощтву пок. Скобельського страшно горяче мало бути те останнє його бажанє ⁶⁾. Але доля була для нього жорстока

¹⁾ Лист др. Старосольського, Грац, 9 марта 1905 р.

²⁾ Лист М. Глушкевича, Золочів, 26 лютого 1905 р.

³⁾ По свідощтву Старосольського поет вельми любував ся рисунками Гротгера.

⁴⁾ Гляди! Літ. Наук. Вістник, кн. XV, 1898 р., стор. 263; „Мірти й кипариси“ стор. 63.

⁵⁾ Ibidem, кн. VII і IX. ст. 203.

⁶⁾ Лист Старосольського, Грац, 9 марта 1905 р.

і в останнє. Поет засипляє вічним сном у Гребеннім (коло Рави руської) 14 серпня 1898 р., а „Літ. Науковий Вістник“, у якому появляються його вірші п. з. „Із поезій засудженого на смерть“¹⁾, виходить кілька днів по його похороні.

Олександр Козловський погас у весні життя. Він не успів як слід розправити своїх крил, не успів багато творів лишити по собі, але ті пісні, що він писав їх „власною кровю“ в останніх несповна трьох роках свого життя — то пшеничні колоски на нашій поетичній ниві, то коштовні перли у скарбниці української поезії. Вони надихані глибоким, проймаючим, срібним ліризмом і запевняють творцеві гарне місце на нашій Парнасі...

„Поет — говорять брати Гонкури — то людина, що присталяє драбину до звізди і ступає по ній, граючи на скрипці“. Такою „людиною“ був Козловський. Він підіймав ся в гору — „до звізди“ і „грав“ на „скрипці“. Правда, — рідко коли в короткім часі своєї звіздної мандрівки добував він зі скрипки тони сильні й енергічні, але коли добував їх — у них була незвичайна міць і енергія; домінуючими тонами його скрипки були тони сумні, невеселі, — але годі домагати ся від засудженого на смерть, щоб грав нам танешні пісні...

4. IV, 1905 р.

Михайло Мочульський.

¹⁾ Гл. том III, стор. 202. Посмертна збірка поезій О. Козловського п. з. „Мірти й кипариси“ вийшла по написанню сеї праці, на початку серпня 1905 р. у Львові під редакцією і з передмовою дра Івана Франка накладом українсько-руської Видавничої Спілки.

СЛАВЯНСЬКІ БАЛЯДИ НА ТЕМУ: ХЛОПЕЦЬ ПЕРЕБИРАЄТЬ СЯ В ЖІНОЧУ ОДІЖ АБО КАЖЕ СЕБЕ ЗАНЕСТИ В МІШКУ ДО КОМНАТИ ДІВЧИНИ, ЩОБ ЇЇ ЗВЕСТИ.

Підступне зведенє дівчини, се мотив загально-людський, що виринає в різних відмінах усюди, де лише живуть люди. Дійсні факти дають привід до зложеня всяких оброблень того мотиву, які часто стрічають ся в великій схожості у народів, відділених від себе великими просторами і віками.

Великий матеріал прийшлося би використовувати, хотівши представити докладно всі варіанти і переміни сього мотиву. В людськім житю знаходимо багато всяких ситуацій і мотивів, що руководять чоловіком в його змаганнях і вчинках і се бачимо і в обробленнях теми про любов, про бажанє дістати любку на хвилю або на завсїди, се бачимо і в тих творах людського духа, що мають за предмет зведенє дівчини.

В своїй розвідці не можу навіть думати про вичерпанє тої цілої частини проявів людського житя і духа. Зачеркую собі скромнійші границі і думаю спинити ся тільки над темою про підступне зведенє дівчини хлопцем, перебраним у жіночу одіж або схованим у мішку і то о скільки ся тема відбила ся в славянських баладах при їх звязи з иньшими європейськими баладами. Спиняю ся над тою партією цілого циклю, бо вона найбільше знана між славянськими народами, коли иньші відмінні верзії не здобули собі більшої популярности.

Хлопцем руководить у нашій темі охота дістати неприступну дівчину і звести її, без наміру взяти її за жінку. Се основна риса

нашого циклю, що різнить його значно від інших подібних оброблень, де підступу перебраня уживається тільки на те, аби видіти ся з любкою або позискати її або змусити її батька віддати її заміж. Деякі варіанти цього циклю, особливо німецькі, будемо мати нагоду пізнати пізнійше, коли прийде відповісти на питанє, в якій звязи стоять поодинокі варіації основної теми.

Мотив про зведенє дівчини при помочи перебраня подибуємо в загальї у всяких народів і в різних часах: та спеціальну популярність здобув він у середніх віках і з початком нашої епохи і став на заході предметом численних новель, поем і баляд, які скоро перейшли до середньої і східної Європи. Баляди на ту тему були лише відбитєм поглядів, що панували тоді серед суспільности, тих самих поглядів, які можемо пізнати з середновічних оповідань. Славянські баляди того самого змісту не мають у собі в головній основі нічого самостійного і стоять в простій звязи і залежности з західно-європейськими.

І баляди про пана, занесеного в мішку до комори дівчини, не можна назвати продуктом славянської чи спеціально польської і лужицької народньої поезії, коли є численні німецькі і нідерландські баляди, що передають той сам мотив у всяких варіантах.

І. Хлопець перебраний в жіночу одіж зводить дівчину.

В північно-західній Угорщині між Словаками і Русинами, а далі на Моравії і в Чехії знана дуже популярна баляда про угорського короля Матвія Корвіна, що підступом дістав ся на нічліг до дівчини і забрав їй честь о півночі. Баляду знаємо в двох варіантах з Чехії і Моравії, напечатаних у збірці Ербена¹⁾ і Сушіля²⁾ і з словацького варіанту, надрукованого у Колляра³⁾.

Варіант Ербена передає отсю подію.

В Раківцях жили два виливачі цини; один із них мав чудово гарну доньку, гарнійшу ще, як королівна. Ніхто не міг її звести

¹⁾ J. Erben, *Prostonárodní české písně a říkadla*, Nove vydání, V Praze 1886, N. 18: „Konvařovic Kačenka.“ Звідси переложено її на німецьке в книжці Waldau, *Böhmische Granaten*.“ I, стр. 206, N. 399.

²⁾ F. Sušil, *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřazenými sebral a vydal...* Druhé vydání. V Brně 1860, стр. 103—4, N. 105. „Podvodník.“

³⁾ Jan Kollár, *Národní Zpiewanky, čili písně světské Slováků w Uhrách*, W Budíně 1835, II, 7.

аж вкінці доказав сього „pan uherský, ten podvoditel panenský“, який вже позводив усі дівчата. Одначе се удало ся йому аж при помочи підступу, на який взяв ся за радою баби. Досьвідчена баба так радила королеви :

„Kup sobě štučku damašku,
Dej si šít šaty po pražsku,
A čepeček po moravsku.
Toulej se, toulej se po rynku,
Až ke konvářovic domku.
A když se k domku přitoulaš,
Na vrata venku zaklepáš.“

Король послухав баби, перебрав ся і застукав у ворота. Господар здивований дуже пізними відвідинами запитав ся :

„Kdo to tak tluče, kdo to je,
Že neda v noce pokoje?“

але коли дістав відповідь :

„Ja jsem kramářka z Opavy,
Jedu pro zboží do Prahy,
Vozy jsem napřed poslala,
Sama jsem vzadu zostala,
Žádám vás za přežení,
Třeba jen na hole zemi“ —

заспокоїв ся і приймив радо гостя до своєї хати. Казав доньці зварити вечерю, а відтак постелити ліжко, щоб пані могла рано встати. Кася не дуже була задоволена з поступування батька і не хотіла сього скривати :

„Ach tatičku můj rozmilý,
Nic mi se paní ne líbí:
Jak živa jsem neviděla,
Aby paní vousy měla.“

Одначе батько не слухав мови Касі і приказав їй усе зробити, як слід. Коли прийшло лягати, подарувала пані дівчині чепець і перстїнь і просила її згасити свїчку, щоб могла скинути сукню, бо при свїтлї стидаєть ся.

„A když bylo po půlnoci:
„„Ach otče, přispěj k pomoci!““
„Nic, Kačenko, nic nekřič ty!
Však jsem ja sám král Uherský.“

A když už bylo na ráno,
Bylo po městě voláno :
Že konvářovic Kačenka
Už není žádná panenka.
Všecky panny věnce vijou,
U konvářů čepce šijou,
Všecky panny jdou na dříví,
U konvářů strojí křtiny.
Všecky panny jdou pro vodu
Ta konvářovic k ouvodu.“

На те вертаєть ся брат Касі з війни і довідуєть ся про ціле нещастє. Вишитуєть ся, хто їй забрав вінець, бо хоче пімстити ся за неславу, але сестра сама добре не знає. Баляда кінчить ся жалем дівчини :

„Me poctivosti nehledej,
Ma poctivost světem běží,
Žádný ji víc ne dohoní.
Žádný ji víc ne dohoní,
Gdyby bylo třista koní!“
Když synáčka kolibála,
Tak to jest mu zpívala :
„Dadaj, malej! mlč synu můj,
Však máš tatíčka hrdínu!
Dadaj, malej! mlč synu můj,
Uherský král je otec tvůj!“

Найширший варіант Ербена. Баляда Сушіля, записана на Моравії, виказує деякі пропуски і зближаєть ся значно до словацького варіанту з Угорщини, який представляє найстаршу з надрукованих версій, бо записаний з початком XIX століття Словацький варіант важний для нас особливо: він передає нам ім'я розпусного короля і тим неначе льокалізує цілу подію. Тому наводимо його в цілости, підчеркуючи ті місця, які потім знайдуть ся дословно переведені в українській баляді на ту саму тему. Коротке порівнянє тексту дозволить нам також висказати ся в kwestії, де могла повстати первісна версія, чи на Угорщині, чи в Чехії, і чи зближувалась більше до тексту Ербена, чи до словацького Колляра.

„Zwalo sa mesto Rakovei,
V něm prebýwali kuruci

Tam mal jeden kováč dčeru,
Krajšu, nežli král královnu.
Sám král sa zalubil do něj,
A hľadal si cestu ku něj.
Ale darmo chodil dlúho,
Odpírala ona tuho.
Kopala baba zahradu,
Prišol král u něj na poradu.
„Ey babo, babo, daj radu,
Jak by som sklamal tu pannu?“
„Obleč si šaty panenské,
A črievičky karmažinské,
A jdi od domu do domu
Až ku kováčovi tomu,
A tam zaklopaj na vráta,
Otworí ti sam pán tata.“
„Kdo to klope, kdo to tluka?
Mal dost času wo dně dnuhá!“
„Ja som kramárka z Opawy,
Jďem na jarmok do Prahy;
Towár som si už poslala,
A sama som tu zostala.
Prosím, milý hospodaři,
Aby ste mi nocleh dali,
Lahnem si bárs na lawičku,
A prikryjem na sukničku.“
Keď už bolo ku večeru
Wola kowáč swoju dčeru:
„Anička, choď postel postlať,
Ta pani bude s tebou spať!“
„Ach, pán otec mouj premilý,
Ta pani sa mi nelíbí.
Ani som to neslýchala,
Aby pani s pannou spala!“
„Choď len, Anička, choď z bystra,
Wšak je to pani bárs čista.“
Keď už bolo o půlnoci
Wolala otca k pomoci.
„Ticho, Aničko, nekřič ty,
A wšak nas nikdo neslyšé!“

A keď bolo rozwidněno,
Bolo po městě wraweno,
Že Anička už nie panna,
Že z uherským králem spala;
A keď už bolo po roce,
Nosila Janka na ruce,
A keďsi ho kolísala,
Tak to nad ním zpiewávala:
„Ey, čučaj, belaj synu mouj,
Kral Matyáš jè otec twoj.“

Як бачимо, передає словацький варіант ту саміську тему, однак багато коротше в самих головних ризах. В порівнянні з чеським нема в ній місця, де батько наказує доньці отворити ворота і зладити їсти для гостя, нема згадки про заплату бабі, нема розмови між Касею і перебраним королем, що робить їй дарунки перед сном і стидається розібратися при світлі, нема вкінці цілого епізоду про хрестини Касї-Анни і про поворот її брата з війни. Усі ті пропуски знаходимо і в моравському варіанті Сушіля з тою тільки ріжницею, що там виглядають вони дійсно на пропуски, коли словацький варіант має характер вповні одноцільний. Попри схожість у деяких частинах із чеським варіантом навіть у словах, стрічаємо там із другого боку місця, що годять ся докладно з словацьким; в обох варіантах, у моравському і словацькому, згадується однаково опис одіжи і хвиля, коли батько дівчини питає ся гостя, чому приходить у ночі. Моравський варіант, найгірше переданий з усіх трьох, в загалі підходить безперечно ближше до словацького, а заразом, на мою гадку і до первісного типу.

Словацька версія, хоч коротша, виглядає на старшу і найправдоподібнішу представляє тип первіснійший. З неї вийшов потім неповний варіант моравський і значно розширений варіант чеський (словацька балада має 48 стрічок, моравська 44, а чеська 93). За тим промовляє багато обставин не малої ваги.

Словацька балада має ціху великої одностайности і тягlosti. Нема в ній нічого зайвого, що не належало би до теми, а кожда гадка лучить ся з попередною і дальшою так гарно, що не можна говорити про ніякі пропуски. Одно лише місце дозволяє догадувати ся, що там могло бути кілька поетичних образів, які звичайно стрічаються в народніх піснях. Є се місце, де змальовано душевний стан дівчини по страченню невинности.

В балядах і взагалі в народніх піснях уживається до того звичайно порівняння між чесною і нечесною дівчиною. Чесні носять вінці і вють їх — нечесна мусить іти з голою головою; чесні ладять ся до весілля, нечесна жде вже на хрестини, шукає свого вінця і просить иньших, щоб їй помагали. Часто жалує за страченим вінцем і сама переконують ся, що вже трудно надіяти ся, щоб він знайшов ся. Подібні образи бачимо і в чеськім варіанті: в словацькім віддано цілий сей момент чотирма стрічками:

„A keď bolo rozwidněno,
Bolo po mestě wraweno,
Že Anička už ne panna,
Že z uherským kráľom spala.“

Аналогічні пісні наводять нас на гадку, що тут дійсно можна припускати скороченє: одначе се не конечно, бо можна собі представити і коротше представленє події. В словацькій баляді воно гармоніює навіть дуже добре з цілістю, сконструованою надзвичайно коротко.

В чеськім варіанті бачимо противно широкі епізоди, які могли-б бути пропущені. Цілий кінець про жаль Катерини і про поворот брата виглядає на пізнійший додаток, перенятий з иньших народніх пісень. Мотив про безповоротність доброї слави повторяється також дуже часто в народній поезії славянських народів, приміром у Челяковського¹⁾ і у Жеготи Паулі²⁾. Крім того подибуємо і деякі нерівности та неконсеквенції. Зараз у вступі згадується про двох виливачів цини, хоч даліше говорить ся лише про одного з них, що мав гарну дочку. Неконче зрозуміле одно місце з розмови між братом і сестрою. Брат привозить сестрі зелений вінець у дарунку, якого вона не може

¹⁾ J. Čelakovský, Slovenské národ. písně, Praha 1822. T. I, c. 40.

²⁾ Pieśni ludu polskiego w Galicyi zebrał Żegota Pauli, Lwów 1838, c. 119:

„Czego płaczesz i żalujesz,
Białe ręce załamujesz?“
„Jak nie mam płakać, żałować,
Białe ręce załamować.
Listek wpadnie, powróci się,
Moja cnota nie wróci się.
Choćbym gnała na sto koni,
Mojej cnoty nie dogoni;
Choćbym gnała i na dwieście
Już nie będę panną w mieście.“

приймати, бо вже не є дівчиною. Брат не догадуєть ся нічого злого і питаєть ся :

„Ukaž sestro muže svého,
Muže svého, švakra mého“,

на що сестра признаєть ся до вини і каже :

„Ach kohož bych ukázala,
Než pane krále samého.“

Почувши се, попадає брат у лютість і грозить смертю королеви, але з його слів виходить, що він сам не знає, хто знеславив його сестру :

„Kdybych věděl, který to král,
Na kusy bych ho rozsekal!“

Сей зворот не годить ся зі змістом балади, коли сама сестра вказала на короля угорського.

Що словацька версія первіснійша, на се вказує вже ся обставина, що в ній переховало ся ім'я угорського короля, Матвія Корвіна, яке забуло ся вже в моравським і чеським варіанті. Ціла висше наведена розмова між братом і сестрою можлива лише там, де ім'я короля не було добре знане або забуло ся, де загинула традиція про Матвія, що тішить ся за те між Словаками ще й нині великою популярністю, яку виробив собі за час свого пановання (1458—1490) людяним поступуванем і справедливістю.

Король Матвій Корвін¹⁾ записав ся глибоко в пам'яті народів угорської держави. Його рухливість, безнастанні війни з Турками і з иньшими ворогами, в яких виявляла ся його надзвичайна хоробрість, а далше його особисті прикмети, як доступність, прихильність до селян, жовнірів і утиснених взагалі самоволею магнатів, зробили його любимцем горожан без огляду на національність. Його особу окружено вже за життя німбом таємничости і піднесено її до ідеалу усього найліпшого. Матвій Корвін став навіть у славянських народів народнім героєм;

¹⁾ Про Матвія Корвіна див. передовсім основну працю W. Fraknoi, Mathias Corvinus, König von Ungarn (1458—1490), auf Grund archivalischer Forschungen bearbeitet... Freiburg im Breisgau 1891. Тут подана докладна бібліографія. Коротше в працях Szalay Geschichte Ungarns, Pest 1874. III; E. Csuday, Die Geschichte von Ungarn, Zweite vermehrte Auflage. Wien 1898, II; Huber, Geschichte Österreichs III, i y Vj. Klaič, Povjest Hrvata. Od najstarijih vremena do svrška XIX stoljeća. Svezak drugi, dio treći. Zagreb 1904, стр. 1—158 i I—IX.

слава про нього перейшла границі краю. У Хорватів і Сербів оспівано його подвиги в епічних піснях, у Словінців витворилися під впливом його особи і його чинів баляди і культ про не-вмершого короля, що тепер сидить у гірській печері, але вийде колись на сьвіт, привернути справедливість, добро і спокій¹⁾.

У Словаків був Матвій дуже добре знаний: він часто перебував між ними і вмів собі їх з'єднати, запроваджуючи лад у краю, винищеним домашніми війнами і пильнуючи, щоб справедливо і совісно виповнювано його приписи і не надуживано влади. Звідси доховався до нині ряд місцевих переказів, що вміють не одно розказати про улюбленого короля і хочуть його видіти у себе; дійшли також і пісні, але більше веселого змісту²⁾.

І баляда про зведену Катерину або Анну вийшла від Словаків.

На се вказують передовсім інші місцеві перекази і пісні. Пісні мають той сам характер, що й баляда: Матвій змальований у них як дуже небезпечний для дівчат „zvoditel“³⁾.

В переказі⁴⁾ говориться про залицяння до богацької доньки Катерини.

За часів Матвія жив на Червоній скалі богач Червень, до якого навідувався часто король, щоб послухати оповідань про

¹⁾ Дещо про Матвія Корвіна в славянській народній словесности можна знайти в отсих студіях, які зрештою не вичерпують цілого матеріалу: Asmus Soerensen, Beitrag zur Geschichte der Entwicklung der serbischen Helden-dichtung, Archiv. f. slav. Philologie XIV i XV; Новаковић, Посљедни Бранковићи у историји і у народ. певању, 1886; S. Rutar, Kralj Matijaž v slovenskih narodnih pesnih in pripovedkah, Zvon na Dunaji 1878, праці Шумана (Die slowenen, 1881), Орожена (Vojvodina kranjska I, с. 258), Губада (Öst. Ung. Mon.), Шейніґга (Ö. U. Mon., Krain, Mythen, Sagen und Volkslieder der Slowenen) і О národnih pesnih koroških Slovencev, Kres, 1885), Паєка (Čtrice iz duševnega žitka Štajerskih Slovencev, 1884), Fr. Menčík, Kral Matjaš Korvin v národnih písniach, Kodela 1879 і мн. инь.

²⁾ Перекази про Матвія не зібрані ще до тепер: деякі з них подибуємо в „Sborník museal. slovens. společnosti“ і в „Časop. m. sl. spol.“. Пісні надруковані у Колляра II, 403 і д., який між иньшим згадує, що „temeň v každém chotáře nalezá se památka jeho (Матвієвого) gměna“ (II, стр. 439).

³⁾
Ztratila som, ztratila
Co som rada nosila:
Ztratila som zlatý pás,
Našol mi ho král Matias.

Kollár, I, стр. 31, N. 8 с.

⁴⁾ Časopis mus. slov. spol. II. Turč. sv. Martin, 1899, стр. 103—4.

битву під Морачем (sic!), „úteku Belovom a o hrdinských čínoch bývalých Červeňovcov, ale ešte radšej díval sa do pekných očí šumnej jeho dcéry Katinky.“ Се не дуже подобалося батькові: тому перестав Матвій приходити, коли лише Червень був дома, а приїдив завсіди під час його неприсутности. Люди виділи тоді, як Катінка випроводжувала свого любка далеко від своєї хати.

Трудно тепер сказати, звідки взяли ся всі ті пісні й оповідання; можливо, що вони витворили ся пізнійше під впливом баляди, але ніщо не промовляє і против другої гадки, що і вони і баляда опирають ся на якімсь дійснім факті, який вбив ся сильно в пам'ять народу.

На мою гадку могли вони мати підставу в любовній звязи короля з шлезькою панною Варварою¹⁾. Король пізнав її під час війни чесько-польської в р. 1469, коли перебував у Вроцлаві і закохав ся в ній, побачивши її раз на однім зі своїх пирів, на які любив спрощувати багато гостей. Варвара притягала не лише своєю красою, але також милим поведенем і скромністю. Матвій почув тому до неї щире привязанє і не розставав ся відтак із нею, позискавши її взаїмність. Варвара вернула з ним до Пешту і пробувала там тихо і скромно, хоча була в великих ласках і поважаню, тим більше, що обдарувала бездітного короля мужеським потомком.

Се могло дати привід до погляду про легке житє короля, до погляду, який зрештою не находить оправдання в історичних даних. Про Матвія розказують історичні жерела саме щось противного і підносять його моральність і витревалість у дохованю подружньої віри. Його пригода з Варварою припадає зрештою на час по смерті першої жінки Катерини, доньки Юрія з Подєбраду.

Одначе нарід не бере всього об'єктивно: зі звісток про те, що король має любку, розширила ся певно поголоска про його розпустність, до чого може причинила ся і яка иньша любовна пригода, про яку історики не мали потреби і відваги згадувати. Ся подія дала також товчок до зложеня нашої баляди. На се напроваджують нас і деякі иньші обставини.

Передовсім зазначено в пісні досить докладно місце цілого випадку. Річ, як видно, дієть ся на Шлеску: містечко Раківці лежить на пограничу польських і чеських теріторій, т. є. менше більше на місці згаданої війни. Так само в описі підступу зга-

¹⁾ Fraknóí, op. cit. стр. 234.

дуєть ся Шлеск: крамарка подає в усіх варіантах без ріжницї, що їде з Опави до Праги. До того ще маємо недвозначні натяки, що то діяло ся підчас якоїсь війни або що найменше походу. Характеристична також і ся обставина, що син зведеної дівчини називаєть ся Іван, подібно як і нешлюбний син Варвари.

Баляда про Матвія мусіла бути дуже популярна: про неї згадують уже співанники XVI і XVII століття¹⁾; на її популярність вказує також її розширене.

Безпосередно від Словаків дістала ся вона до угорських Українців, які також запам'ятали імя справедливого і хитрого короля Матвія²⁾ і доховали деякі спомини в кількох народніх оповіданнях. Українська баляда не пішла одначе дальше поза границі угорської держави, як се приміром стало ся з популярними балядами про Яношіка, які дійшли і до Галичини і знані в кількох варіантах³⁾, та доховала ся тільки в неповнім виді, надрукована в збірці Головацького.

Словацьке походженє українського варіанту очевидне: не лише сам зміст, але і цілі звороти переняті з словацького взірця, хоч певно не з того, який маємо у Колляра. Наводжу для приміру цілу баляду, зрештою невелику і значно скорочену, транскрибуючи правопись оригіналу⁴⁾ і підчеркуючи місця, що дословно годять ся з Колляревим варіантом:

„Орала баба заграду,
Пришел пан на пораду.
„Бабо, бабо, дай ради там,
Як я тоту панну зрадіць мам?““

¹⁾ Č. Zíbrt, Zbytky českých písní světských z věku XVI, XVII a XVIII. Časopis českého Musea, 1888, стр. 445 і ibidem 1895, 110; O. Hostinský, 36 na přěvu světských písní českého lidu z XVI st., V Praze 1892, стр. 24, N. 22.

²⁾ Казки, зібравъ Игнатій зъ Никловичъ, стр. 52—56; Драгомановъ, Малорус. народ. преданія и рассказы, Киевъ 1886 стр. 425—9; Етнографічний Збірник, Т. IV. Етнографічні матеріали з Угорської Руси, зібрав В. Гнатюк. Том II, стор. 171 і д. Статя Врabelя в угорській часописи Ethnographia, Т. IV: пор. Б. Гринченко, Литература украинскаго фолклора, стр. 44. Увесь славянський матеріал про Матвія [зібраний мною в більший, окремий розвідці, надрукований в „Записках“ (LXVII і д.).

³⁾ В. Гнатюк, Словацький опришок Яношік в народній поезії, Записки Н. Т. ім. Шев. т. XXXI—II, стр. 42 і д.

⁴⁾ Я. О. Головацькій, Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. Часть III. Отд. I. Москва 1878, стр. 252—3, N. 133.

„Облеч ти шати панянски,
 А черевики камужелски, (sic!)¹⁾
 Прохажай ти ся по ринечку,
 Аж до самого вечеречку!“ —
 „Коваль, коваль, ковальочку,
 Преночуй мя тоту ночку!“ —
 „Як я тя мам преночовац,
 Ти подорожня, я тя не знам!“ —
 „А я панї з Воршави,
 Иду на ярмарк до Праги.“ —
 „А ти, дівко, ідь ложе слац,
 Бо ти підеш з паньов снац.“ —
 „Анно, Анно, Анїчко,
 Не бачит (sic!) ми ся панїчка.“ —
 „Де би ти ся бачїла,
 Кедь ти єй нїгда не видїла?“ —
 Не вистало півночи,
 Кричит дівка одночи: (sic!)²⁾
 „Тихо, дівко, не кричи,
 Бо твій панотец в сьвітлицї!“ —
 Рано, рано, раненько,
 Коли сходить слоенко,
 Ходит дівка по луцє
 Носит дітя на руцє:
 „Люляй, люляй, сину мой,
 Вельки зводїтель отец твой!“

Словацька баляда дістала ся і до Лужицьких Сербів³⁾, перенята очевидно від Чехів. Мимо усіх перемін і додатків остала головна тема незмінена.

Місце Матвія займає Вурьовський пан, який так гарно подарив у своїм краю, що —

„Ne mó'la tam wostać
 Žana čista kńežna.“

поминув лише гарну Катерину, яку замикав батько за дев'ятьма замками; одначе, коли про неї довідав ся, порішив і її звести,

¹⁾ У Колляра „karmažinské“, у Сушіля „kramarské“.

²⁾ В словацькім варіанті „k pomoci“.

³⁾ Haupt-Smoller, Pjesnički hornych a delnych Lužiškich Serbow. „Grimma 1841, I, стр. 40, N. 11. „Khatřzinka z Delneje Horki“.

як не явно, то бода при помочи підступу. В тій ціли пішов на ярмарок —

„Dał je sej tam kupić
Jena truba platu
Somota¹⁾ sto lóhčí,
Hišce bjeļu židu²⁾“ —

i

„Dał sej potom šíci
Rjanu žonsku drastu³⁾,
Dał je tejž so woblec
Do žonskeje drasty.“

Так перебраний просить ся на ніч, бо хоче сховати ся перед страшним Вурьовським паном „před tym Lučibarjom“. Батько Катерини не має иншого сховку, як хиба кімнату своєї доньки і тут дає гостеві нічліг.

„Dyž bješe tam pšišlo,
Wosredža mi nocy,
Poča holčo wołać“

і проклинати хитрого пана, що забрав їй честь, якої за жадні гроші не можна дістати⁴⁾.

Як бачимо, тема та саміська: декуди повторяють ся навіть такі самі звороти, що й в чесько-моравських варіантах. Зворот „а коли було о півночі“, стрічаєть ся стало в баладовій поезії⁵⁾.

¹⁾ Оксаміт (Sammt). ²⁾ Шовк. ³⁾ Одїж.

⁴⁾ Мотив, що вінка не можна вернути за ніякі гроші, знаний добре з народніх пісень. Прошу для приміру порівняти словацьку пісню в „Sbornik Matice slovenske“, 1874, II, стр. 58, N. 8. Закінчене лужицької балади пригадує польська пісня у Сьвєнтка, Lud nadrabski, стр. 191, N. 20.

⁵⁾ Так приміром подибуємо його в циклю балад про пана в мішку.

В лужицькій пісні: „Dyž poča wo pól nocy być,“ —

в польській: „Już o samej północy,
Wór się na łożę toczy,“

в німецькій: „Und als es kam um Mitternacht,
Der Hafersack lebendig war.“

Далі в баладах про перебраного маркграфа: „Und wie es nun um die Mitternacht kam“ (Mittler, Deutsche Volkslieder, стр. 170) і

„E co la mezza note è stato
La monicella d'amor parlato,“

(A. Wolf, Volkslieder aus Venetien gesammelt von Georg Widter, hrg. v. A. W. Sitzungsberichte der Kais. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Klasse, 46 Band, Wien 1814, стр.

Словацька балада, що, як видно, здобула собі більшу популярність, не є одначе цілком самостійним витвором. Вона передає лише тему, зв'язну з інших романських і германських пісень, примінюючи її до місцевих обставин. Житє короля Матвія дало тільки імпульс до оброблення званої теми і зробило її актуальною. Автор балади винайшов багато схожості між фактом із життя Корвіна і знаним йому чужим мотивом і перетворив його в рідній мові, забарвлюючи його національними красками, так що трудно без порівняння розпізнати, що тут маємо чужий продукт, прикритий тільки народньою одіжю і причеплений до історичної особи. Не треба також забувати, що крім першого автора працювали сотки співаків над вигладженням пісні і що її нинішня форма в неоднім може різнити ся від так сказатиб першої редакції, яку зложено кілька віків скорше перед тими верзіями, що їх маємо в етнографічних збірках дев'ятнадцятого столітя.

Найбільше зближені до пісні про Матвія романські балади, знані п. з. „La falsa monaca“ або „Margherita“, а спеціально верзії італійські, напечатані в збірках Нігри, Вольфа, Пірі, Берноні і Ферраро¹⁾.

327), в баладах про родичів, що вбили власного сина задля грошей (Deutscher Liederhort Auswahl von L. Erk... neubearbeitet und fortgesetzt von F. W. Böhm e, I Band. 1893. Leipzig, стр. 173, N. 50 а: „Und als es kam um Mitternacht, Frau Wirthin zu ihrem Manne sprach“), в циклю балад про віднайдену сестру (ibid. стр. 555, N. 1816: Die wiedergefundene Königstochter: „Und als es zu der Mitternacht kam, Der Reiter zu dem Mädchen kam“), про дві дівчині і третю Зузанну (приходить у численних польських варіантах, в руській у Головацького, III, стр. 26, N. 14, читаємо приміром:

„А вже в ночі о півночі, о третій годині:
Оберни ся серце моє, білим личком к мені“),

в баладі про зрадливе убійство любки (O. Kolberg, Lud, Serya XI. Kraków 1877, стр. 217, IV, 419: „O północy siadam

O w północy jade.“ і т. д.), в баладі про убійство мужа коханки (Головацькій, III, стр. 20 N. 8: „Сеї ночі, о півночі, ще кури не піли“) і в багатьох інших. Для приміру наводжу ще кілька виписок: Kolberg, Lud, II стр. 144 „a skoro o punocy, o dwunastej godzinie“; Erk-Böhm e, I, стр. 424, N. 118: „Das wackere Mägdlein: Und das es kam zu halber Mitternacht“; ibid. I, стр. 428, N. 120a (Schlächters Töchterlein): „Und als es kam um die Mitternacht“, стр. 429, N. 120b; ibid., стр. 461, N. 137a з летучого листка з р. 1554: „Und das es kam zu Mitternacht“; ibid. I, стр. 475, N. 145 (Der Schreiber im Garten): „Und da es ward um Mitternacht“; ibid, стр. 476, N. 144 (Der Schreiber im Korb): „Wohlhin gen Mitternacht“; ibid. I, стр. 493, N. 154 (Pfaffen-schandliege): „Es war wohl um die Mitternacht“ і т. д.

¹⁾ C. Nigra, Canti popolari del Piemonte, Torino 1888, стр. 407—409, N. 79; A. Wolf, op. cit., стр. 326—328, N. 90; E. S. Righi, Saggio di canti popul. Vero-

Князь Каріняно хоче доконче звести дівчину: перебирається проте за монахиню і приходять до її родичів просити ся на нічліг. Очевидно мусіло вже бути досить пізно, коли господа була зачинена і треба було стукати. З середини почув ся голос:

„E chi è che bate queste mie porte,
Che l'è sul' ora d'andar dormir.“ —

Каріняно представив ся як бідна монахиня, що хоче переночувати і загірті ся при огні і ввійшов до середини. Загрівши ся і відпочивши, зачав зараз розмову і упоминав ся, щоб йому постелили спати не з слугою, тільки з панною. Се очевидно звернуло увагу дівчини: вона почала приглядати ся монахини, яка їй не дуже подобала ся, і оповіла свої сумніви матери. Мати хотіла тому, за радою доньки, спробувати, чи гість знає жіночі роботи, як пряденє і шитє: одначе князь умів зручно викрутити ся. В кінці прийшло йти спати. Мати казала доньці взяти світло і постелити постіль для себе і для монахині. Так довершив Каріняно свого діла:

„E co la mezza note è stato,
Za monicella d'amor ha parlato.“

Рано покинув зведену дівчину і радив матери справити колиску і пеленки.

Італійські варіанти приписують цілу пригоду князеві з Каріняно, який жив у першій половині XVII століття. Одначе сама баляда мусить бути, як і догадується Нігра, багато старша. Се тим певнійше, що і славянські верзії безперечно старші, а таксамо і дуже споріднені німецькі відміни, які вже кружили в половині XVII століття, як на се вказує мельодія, наведена у Форстера з року 1556, і досить архаїчна мова¹⁾.

Баляда знана зрештою і поза границями Італії — в ріжних околицях Франції²⁾ і в Еспанії³⁾.

nesi, Verona 1863, стр. 36. N. 99; Bernoni, Canti popul. veneziani, Venezia 1872, XI, 6; G. Ferraro, Canti pop. monteferrini, Torino 1870, стр. 87.

¹⁾ Erk-Böhme, op. cit. I, стр. 471.

²⁾ Паралелі наведені у Нігри op. cit. до N. 79: M. J. Fr. Bladé, Poésies populaires de la Gascogne, Paris II, 61; Сенас Монкаут, Littérature popul. de la Gascogne, I. v. Paris 1868, 288; J. Bujeaud, Chanson populaire de l' Ouest, II, 103.

³⁾ J. Wolff, Proben portugiesischer und catalanischer Volksromanezen, Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wiss. Wien, Phil.-hist. Klasse, 1856, XX, стр. 63; Fr. Wolff у Hofman, Primavera y Flor de romances, Berlin 1856, N. 191 A; Fr. Pelay у Briz Candi, Canc. p. catalans, 1871, III, 207.

Зміст обох баляд підходить дуже близько до себе: обі групи передають одну і ту саму тему.

1) Високопоставленій особі, королеви або князеви, подобається гарна дівчина, яку трудно дістати;

2) щоб її звести, перебирається угорський король за купчиху, італійський князь за монахиню;

3) оба просять ся на ніч до її родичів, які їх приймають гостинно;

4) в обох балядах згадується про стукане в браму і повторяється місце, де батько питається, хто то товче ся так пізно по ночі;

5) дівчина прочуває ворога і висказує родичам свої сумніви: в італійській баляді непокоять її очі гостя, в словацькій дивує її лице жінки з вусами;

6) родичі мусять її заспокоювати і кажуть зварити вечерю, а відтак і стелити ліжко;

7) дівчина і перебраний достойник сплять на приказ господарів в одній постелі;

8) о півночі зводить гість дівчину і

9) покидає її рано.

Схожість обох баляд так велика, що не може бути мови про їх самостійне повстання: запозичення тут цілком ясне, бо коли-б навіть обі баляди опирали ся на дійсних фактах, то годі припустити, щоб се оповіджено так подібними словами.

Наша гадка набирає ще більшої певности, коли бачимо, що наші два циклі не стоять цілком одинцем, лише противно, що з ними лучить ся цілий ряд більше або менше схожих творів, що займають ся тою самою темою, тільки оброблюють її всяко, відповідно до цілої ситуації.

Народня поезія європейських народів виказує велике багатство подібних мотивів, які повторюють ся у всяких відмінах у різних народів і перехресшують ся дуже часто так, що часом тяжко розпізнати їх свояцтво, що дуже часто годі рішити ся, чи приймати дане оброблене за окремий твір, витворений тільки під впливом пануючих поглядів і курсуючих оповідань, чи дійсно згодити ся на просте запозичення. Особливо трудно порішити питання походження в тих творах, в яких стрічають ся цілком подібні ситуації і слова. Про самостійне витворення не можна дуже часто думати, особливо коли ся схожість не відносить ся до одного якогось незначного моменту, лише до цілої ситуації або навіть до цілої теми; з другого боку бракує часто даних,

які-б дозволяли нам привести аналогічні твори в близшу залежність, коли їх відділюють більші простори або коли посередні народи не стояли зі собою в зносінах.

Славянська балада стає в тім цілім ряді варіацій одної популярної теми лише звичайним огнивом і то не одним із найперших.

Найбільше ще зближений до неї цикл німецьких і нідерландських балад, знаних звичайно під заголовком „Zeit bringt Rosen“ ¹⁾.

Молодий син маркграфа старає ся девять літ о руку одної королівни, але без найменшого успіху, бо батько не хотів згодити ся. Щоб її дістати за жінку і змусити короля, аби пристав на се, бере ся на підступ. Вбирає ся в одіж своєї сестри і не зважаючи на се, що вона не похваляє його кроку, приходить перед королівський замок і дістає запросини ввійти до середини. В деяких варіантах запрошує його сама королівна, принаджена його чудовим співом. (Сей мотив стрічаємо особливо часто в шведських, данських, шкотських і англійських баладах). Маркграф остаєть ся на ніч, а король дозволяє йому спати зі своєю донькою. Хлопець сьвітить їм іще сьвічку і

„es werden zwei Fräulein zu Bette gehn“;

але

„Wie es um die Mitternacht kam,
Die Fräule fieng an zu sprechen“.

Се підслухав „Küchenjung“ і розповів рано королеви, коли сей здивував ся, чому донька того дня так довго заспала:

„Die gestrige Fräule, die zu uns kam,
Das war der junge Margrafe“.

Се зломило гордість короля і він готов віддати свою доньку за сьмілого маркграфа, що вертає домів, співаючи собі:

¹⁾ Erk-Böhme, op. cit. стр. 467—471. Nr. 140 a, b, c, d; Hoffmann von Fallersleben, Schlesische Volkslieder... Leipzig 1842, стр. 37, Nr. 20; L. Simrock, Die deutschen Volksbücher... VIII Band. Die deutschen Volkslieder, Frankfurt a. M. 1851. Nr. 15 і Nr. 14; A. Kretzschmer, Deutsche Volkslieder mit ihren Originalweisen, Berlin, 1842. II, стр. 164—5; Erk-Irmer, Die deutschen Volkslieder mit ihren Singweisen, 1838, I, 5, стр. 29, Nr. 18; L. Mittler, Deutsche Volkslieder, Zweite mit einem Quellenverzeichniss vermehrte, wohlfeilere Ausgabe. Frankfurt a. M. 1865, стр. 170—172, Nr. 190, 191 і д.; Reifferscheid, Westfälische Volkslieder, Heilbronn 1879, стр. 112. Бельгійський варіант сеї балади, з якого я не міг користати, наведений у Hoffmann v. Fallersleben, *Horae belgicae*, стр. 58, Nr. 14.

„Gestern wollte mir der König sein Tochter nicht geben,
Heut muss er mir sie bringen“.

Ріжницї між попередніми верзіями а новим циклем не так дуже й малі, якби се можна було думати і хто знає, чи не занадто ризиковне приймати се за Чайльдом лиш як варіант одного спільного мотиву, одної спільної обробки. В німецьких баладах розходить ся не про саме зведенє: воно має тут бути лише дорогою до ціли. Маркграф уживає підступу тільки для того, щоб переломити опір батька, що не хоче згодити ся на подружє доньки, аби упокорити його, а таки дістати ту дівчину, яку полюбив і про яку мав витревалість старатись аж 7 літ. В славянських і італійських баладах прочуває дівчина своє нещастє і намагаєть ся не допустити до сього; тут заховуєть ся королівна більше пасивно, як коли-б знала, що їй нічого злого стати ся не може. В однім варіанті ¹⁾ говорить ся навіть у вступі, що дівчина заохочує сама лицаря до підступу:

„Und da die sieben Jahr ummer war'n,
Ein Brieflein thut sie schreiben.
Leg du dir weibisch Kleidelein an,
Flecht dir dein Haar in Seide“ і т. д.

Ясна річ, що тут іде про женитьбу, що тут ходить про поважний намір, а не про розпусне заспокоєне пристрасти. Німецьку баладу можна-б проте слушно назвати баладою про гордого батька і (терпливого та) хитрого жениха.

І иньші обставини відсувають трохи на бік німецький цикль від італійсько-славянського. Подія відбуваєть ся тут не в господї, де треба було прикидатись купчихою або монахиною, лише в королівськїм замку, а через те й ціла обстановка набирає иньших красок. Маркграф звертає на себе увагу співом і не потребує виправдувати ся дорогою і нічною порою. Жіноча одїж помагає йому тільки переспати ся і поговорити з королівною. Тут також стрічаємо ся з новим мотивом про підслуханє розмови хлопцем, що зраджує її королеви, з мотивом, який побачимо ще в иньшїм циклю.

Зі спільних місць лишаєть ся для нас передовсім мотив про перебиране в жіночу одїж, яка має помогти до ціли і само зведенє. Подібно представлено сам момент перед відходом обох жінок до спальні. Що перебраний маркграф зводить королівну

¹⁾ Frk-Böhme, op. cit. Nr. 140 bie.

о півночі, то се не є рішаюча обставина, коли вже знаємо, що сей зворот уживається без розбору в численних баладах, як стало місце.

На мою гадку не мала німецька балада впливу на утворення славянської балади, хоч належить до старших продуктів народної поезії. З нашим італійсько-славянським циклом лучить її лише мотив про перебирання хлопця в жіночу одіж в цілі зведення, з чого ще не можна вносити про їх спільне походження.

Німецькі балади споріднені з дуже популярним германським циклом, що знаний на Півночі, в Німеччині і Данії в усяких відмінах.

Маю тут на думці широко розповсюджені балади про Гадбарда (Гафбура) і Сігне (Сігнільду), які вправді не стоять у генетичній звязи з славянськими і романськими баладами, але передають між иньшим ту саму тему з такими відмінностями, які подибуємо в німецькій поемі Гугдтріх, а також до певної міри і в хорватських піснях про Сибіяна Янка і Том. Месіча.

Германські оброблення сеї групи носять дуже старинне знамя: з ними стрічаємося вже в Едді і в історії данській Саксона Грамматика, а далі в численних штучних і народних оповіданнях і піснях XIII—XVIII століття¹⁾. Та сама тема є також предметом епізоду в поемі Гугдтріх.

Найстаршу редакцію в формі пісні маємо в збірці, виданій в р. 1657 п. з. „*Tragica eller gamle danske historiske Elskovs Viser*“, звідки переложив її Грім і напечатав у „*Староданських піснях*“²⁾.

Оповідать ся в ній про нещасливу любов двох королівських дітей, що не могли побратися, бо їх батьки жили з собою в найгіршій незгоді. Молодому Гафбурови приснилося раз, що бачив у раю Сігнільду, мав її в своїх обіймах і літав із нею за хмарами. Донька Ельфів вияснила йому сон і заповіла, що позискає любов дівчини, але потерпить за те смерть. Гафбур не

¹⁾ Wilhelm Carl Grimm, *Alddänische Heldenlieder, Balladen und Märchen*, Heidelberg 1811, стр. 509. М. Халанський, Южно-славянські сказання о Кралевичі Маркві в звязи з произведениями русскаго былевого эпоса, Русскій филолог. Вѣстникъ, 1894, XXXI, стр. 168.

²⁾ W. C. Grimm, *op. cit.* стр. 93—101, Nr. 9, „*Hatbur und Signild*“. Численні варіанти наведені в примітках до німецького перекладу в збірці: Rosa Warrens, *Dänische Volkslieder der Vorzeit*, Hamburg 1858, Nr. 37, стр. 243—260 (З Грундтіра), а також у Халанського, *op. cit.* стр. 168.

дав ся тим відстрашити і порішив дістати Сігнільду при помочи підступу :

„Herr Hafbur lässt sich die Haare wachsen und Jungfrauen
[Kleider schneiden,
Das Gewebe schlingen zu lernen, an Siward Hof thut er
[reiten“.

„Herr Hafbur lässt sich Kleider schneiden,
recht nach Jungfrauen Art,
Des Königs Tochter zu betrügen,
beginnt er eine Fahrt“.

Прийшовши на королівський двір, подає він, що його вислав батько, щоб научив ся „schlingen“ і дізнає дуже радого прийнятя. Сігнільда обіцяє його вивчити усіх жіночих робіт, які лиш знає, і додає :

„Und ihr sollt essen aus der Schüssel mit mir
und schlafen bei der Dienerin mein“.

На се не годить ся Гафбур і відповідає :

„Und ich hat gegessen mit Königskindern
und geschlafen an ihrer Seite,
Soll ich mit 'ner Dienerin zu Bette gehn
da kann ich sagen von Leiden“ —

цілком подібно, як монахиня в піємонтській баладі у Нігри, що на слова хазяйки : „Sola soletta non dormirete, dormirete colla serva, purchè essa sia contenta“ відповідає : „Colla serva no voglio dormire, voglio dormire colla vostra figliuola“.

Відтак сіли до роботи. Усі робили, лиш Гафбур дармував і забавляв ся, через що звернув на себе увагу одної слуги, яка :

„Nimmer sah (ich) so kühnen Augen
an einer stolzen Jungfrau“.

Сі слова нагадують у дечім подібний зворот в італійській баладі. Донька каже до матері : „O mamma mia, guardatela un po' quella monacella, no ha gli occhi da giovinetta“. Вкінці надійшов вечер. Гафбур і Сігнільда пішли спати і тепер признав ся Гафбур, ким він є і знайшов взаїмність. Одначе усе скінчило ся погано. Слуга донесла королеви, що син його ворога спить з його донькою ; Гафбура схопили, звязали і засудили на повішенє. Сігнільда не могла сього спокійно перенести і обіцяла, що відбере і собі жите, як лиш побачить його на шибеници, або підпалить хату враз із вірними слугами. Гафбур пробує іще

перед смертю вірність любки і коли видить, що полум'я обгортає королівську палату, каже себе чим скорше повісити.

Ту саму тему, лиш трохи змінену, зі щасливим кінцем, маємо і в баладі „Waldhütte“ ¹⁾.

Король Görel не хоче видати своєї доньки за графа Гайнриха і скриває її в умисне збудованій хатині серед глибокого ліса. Се впевняє його, що ніхто не дістане ся до неї і тому починає хвалити ся. Повідомлений про се хлопцем Гайнрих рішає в иньший спосіб дійти до своєї ціли :

„Er liess ein goldband weben
in seinen Seidenzwirn führwahr,
Das der Graf Heinrich so schnell sich
in sein hellgoldenes Haar.
Er liess das mit Seide weben
und mit rothem Gold führwahr;
Das will ich euch in Wahrheit sagen:
Jungfrauen Farbe hatte sein Haar.
Da er kam auf die Heide hinaus,
da prüfte der Graf sein Pferd:
Da er kam zu des Königs Burg,
ritt er wie 'ne Jungfrau werth.
Sie hatte sich Kleider schneiden lassen
und recht nach Jungfrauen Art,
So ritt sie zu des Königs Burg,
wollt Säume tragen führwahr“.

Перебраний Гайнрих оповідає королеви, що його післав батько, щоб научив ся усіх жіночих робіт, які тільки знає його донька. Король посилає його до схованої в лісі хати: прийняте переходить його сподівання. Коли надійшов час спати, запитав ся Гайнрих, з ким буде спати, і дістав запросини від самої королівни. Слуги

„Holten die Wachslichter herein,
die waren mit Ehre bereitet,
So wurden die jungen zwei
in die Frauenstube geleitet“.

В ліжку довідуєть ся Гайнрих, що дівчина любить його і розказує їй щиру правду. Се дуже зрадувало дівчину, тому просила його, щоб не говорив голосно, бо мігби хто підслу-

¹⁾ C. Grimm, op. cit. стр. 101—106.

хати. Дійсно підчула усе служниця і донесла королеви; одначе король видів тепер, що треба погодити ся з судьбою і віддав доньку за Гайнриха.

Остання баяда вяже ся вже з німецькими баядами „Zeit bringt Rosen“ і виказує дуже незначні різниці. Більші відміни знаходимо в баядах про Гафбура і Сігнільду, що мають багато схожости з німецькою поемою про Гугдітріха ¹⁾.

Гугдітріх довідуєть ся від Берхтунга, що найкращу дівчину має король із Сальнеке Вальгунд: рішає проте оженити ся з Гідбургою і задумує ужити підступу, щоб її дістати, бо знає, що батько не хоче її за нікого віддати. На велике здивоване свого двору зачинає він учити ся жіночих робіт і вправляти ся в штучних гафтованях і т. д.; ще більше дивують ся усі, коли видять, що король убирає ся, як жінка, але подивляють його красу: так гарно достроювало ся його миле лице і довге волося. Найблизші приятелі не могли тоді пізнати перебраного короля. По якімсь часі покинув Гугдітріх свою вітчину і удав ся з Берхтунгом до Сальнеке. На дворі Вальгунда представив ся він як сестра Гугдітріха, Вільгунда, і просив о захист, подаючи за причину свого кроку поступуване брата, що хотів його (її) віддати за поганина. Вальгунд прийняв його на свій двір, а навіть дозволив йому з часом спати з своєю донькою, що була зачинена в вежі. Вісім тижнів говорив Гугдітріх лише про жіночі роботи, одначе вкінці виявив їй, що прийшов позискати її любов і взяв її в тайні за жінку. Коли вже зближав ся час родин, напирала Гільдбурга, щоб Гугдітріх вибавив її з вежі, але Гугдітріх хотів її дістати з рук батька. Тому втікає до дому і приходять її аж тоді забрати, коли її батько згодив ся, довідавши ся, що має дитину.

Тема, яку стрічаємо в наведених баядах і в поемі, зближуєть ся в першій половині до німецьких баяд про підступного жениха: 1) батько представлений в них, як чоловік строгий, що або взагалі не хоче віддати доньки за муж, або шукає для неї ліпшого жениха; 2) жених уживає підступу, щоб змусити батька до уступлення: в тій цілі запускає довге волося (а навіть, як в Вольфдітріх виучує ся жіночих рухів і робіт); перебираєть ся за дівчину; 3) перебраний дістаєть ся на двір своєї дівчини і

¹⁾ E. Henrici, Das deutsche Heldenbuch, Wolfdietrich zu Salnecke, Berlin u. Stuttgart, стр. 40—42. K. Simrock, Das kleine Heldenbuch, стр. 435—483.

перебуває у неї, щоб навчити ся жіночих робіт (або сховати ся перед насильним поступуванем брата); 4) дівчина не є йому цілком неприхильна і радо приймає його любов; 5) недовіре будить ся лише у служби, що й доносить королеви скорше або пізнійше; 6) відтак покидає жених дівчину і змушує батька уступити (нім. баляди, Waldhütte, Вольфдітріх) або мусить за се потерпіти кару ¹⁾ (Гафбур і Сігнільда).

Залежність усіх германських версій майже певна, мимо численних відмін теми. Найстарший тип представляє тут баляда про Гудбара і Сігнільду, з якої найправдоподібніше витворив ся епізод у Вольфдітріху. Се вже від давна підносили дослідники німецького епосу. Баляда „Zeit bringt Rosen“ — се лише дальше і новіше оброблене тої самої теми.

Усі обговорені до тепер версії звязані зі собою лиш мотивом про перебиране і спільне спанс. Між германськими іа італійськими балядами існує крім того невелика схожість у кількох подробицях, на що ми вже звернули увагу. Зрештою виказують оба головні циклі, про розпусного пана (італ.-слав.) і про гордого батька та хитрого жениха так багато ріжниць і в самій темі і в епізодах, що не можна приймати їх простої залежости між собою.

Певне зближене германського циклю бачимо за те до полуднево-славянських пісень про воєводу Янка і Тому Месіча.

В приморській баляді з Креса оповідаєть ся така подія:

Воєвода Янко ²⁾ хоче оженити ся з одиначкою Анджелією, але мати не має охоти віддавати доньки за муж. Щоб викру-

¹⁾ Мотив про умовлену смерть закоханих, зловлених на любовних сходах, який становить головну частину баляд про Гадбарда і Сігне, відбив ся також у славянських піснях. В великоруських піснях стрічаємо той сам мотив із малими дуже відмінами у Кіреєвського, Рибнікова, Гільфердінга і Соболевського. Є се пісні про незнаного доброго молодця і литовську королівну, розібрані в особнім екскурзі у Халанського: Мотивъ сказанія о Гагвардѣ и Сигне въ устной славянской словесности. Р. Ф. Вѣст. XXXI, стр. 166—176. Гл. ще А. Соболевскій, Великорусскія Народ. пѣсни. Томъ I. СПбѣбургъ 1895. Н-р. 25—47: пісні про княжну Волконську і Ваньку ключника. Той сам мотив маємо і в сербських піснях про Моміра і Гроздану: Вук Караджичъ, Српске народ. песме 1845, II, Н-р. 30. „Наход Момир“ і Гр. А. Николић, Српске народне песме у Срему, У Новому Саду 1888, Н-р. 56.

²⁾ Hrvatske narodne pjesme, što se pjevaju po Istri i Kvarnerskih otocih, preštampane iz „Naše Sloge“, U Trstu 1879. II. Diel. Ženske pjesme, Nr. LXVIII.: Vojvoda Janko i mlada Anđelija, стр. 65—69.

тити ся, прикидаєть ся донька мертвою ¹⁾ і переносить щасливо усі проби зі сторони недовірчивого жениха. Одначе Янко зачуває здалеки, як Анджелія розказує про се своїй матері і заприсягає пімстити ся за підступ.

„On se šeće staroj majki doma,
On se šeće tri leta va gori,
Zgoji kose, kako i divojka,
Zgoji dojki, kako i divojka,
Obučē se kako i sirota,
A na ruke bilu koneštricu,
V koneštrici dvi bile kanice,
Da će jednu za dukat prodati,
Drugu da će za dar darovati,
Ki će njega šivat naučiti,
S' kim će se on sirota hraniti“.

Так перебранный приходить на двір Анджелії і просить о нічліг; — „ćeš me zeti počas nočevati?“ — Мати приймає його радо і випитує його, що має у торбі.

„Kad se bilo škura doba noći,
Al zavapi sirota neboga,
Da s kim oće večer večerati,
„S kogu ću ja noću nočevati?“
„S manom oćeš večer večerati
S Angjelinu noću nočevati““.

¹⁾ Мотив дівчина прикидаєть ся мертвою, щоб не дістати ся в руки нелюбови належить до дуже популярних і приходить у численних баладах і оповіданнях. Незадовго буду мати нагоду поговорити про се в окремій розвідці; тепер наведу лише деякі найважніші паралелі. Західно-європейські паралелі і деякі славянські зіставлені в другім томі величавої збірки F. J. Child, The English und scottish popular ballads, Boston and New York. Українські версії у збірці Антоновича і Драгоманова, Историч. пѣсни малорусскаго народа, Київ 1874, стр. 306 і д.; польські в збірках Жеготи Паулі (I. 173) і т. д., чеські, моравські і словацькі в збірках Сушіля (Н-р. 128. 146), Ербена (стр. 485, Н-р. 20), у Челяковського (1827. III. 11), у Колляра, Крольмуса, Бартоша, Moravské písně nar. v nově nasbírané, стр. 20. Н-р 20 і т. д.; сербсько-хорватські у Вука Караджіча (1845. I. 551, і деінде прим. I. 55), у Гр. Ніколіча в „Српске нар. П. скупно у Срему, Н-р. 43 і 44. (Женидба Герцага Стевана), Петрановича в Српске нар. П. 1867. Н-р. 362 і т. д.; болгарські у збірці братів Міладінових, Българ. н. п., Н-р. 68 і т. д.

Kad je bilo neko doba noći,
 Al zavapi Angjela divojka:
 „Aj, prokljeta, mila majko moja,
 I još ote bile dvore tvoje,
 Kada si je nigdar zagrabila
 I sirote va nje prijemala!
 Nije ovo sirota neboga,
 Ker je ovo vojevoda Janko!“
 On se metne pred balkuna vanka,
 I šeie se staroj majki doma:
 „Veseli se, mila majko moja,
 Prevaril sam Angjela divojku!“

Ще більше схожості находимо в иньшій пісні, наведений в збірці Мажураніча¹⁾ п. з. „Prevarena dieva“. Мати виховує одиначку:

„Tri put lipšu, neg zvezdu danicu.
 Prosili ju prosci na sve strane,
 Al ju majka od mila nedaje;
 Već ju drži dvoru za lipotu
 I onomu suncu na istoku.“

Відмовила вже трьом банам, трьом генералам, а вкінці закоханому Томіці Месічу. Се дуже пригнобило хлопця; як се побачила його сестра і довідала ся про причину смутку —

...„brata lipo naputila;“²⁾
 Kak' će bratac prevariti dragu:
 Goji brate kose ovelike,
 Goji kose tri godine dana,
 Pak ih spletaj kako i divojka.“

Брат послухав її ради „obuče se kako i divojka“, і пішов під двір дівчини та почав „milo pivat još milije plakat“. Се за-

¹⁾ Hrvatske narodne pjesme sakupljenje stranom po Primorju a stranom po granici. Sabrao Stjepan Mažuranić. Svezak I. U. Senju 1876, стр. 107—111.

²⁾ Тут дає раду сестра, подібно як у деяких новогрецьких піснях, де побіч того виступає і мати чарівниця. Звичайно „одначе спочиває ся роля в руках баби або знахорки, так, як се маємо в славянських піснях про Матвія. Деякі приміри наведені в студії А. Веселовського, Сказаніє о красавицѣ въ теремѣ и русская былина о подсолнечномъ царствѣ. Журналъ мин. нар. просв. 1878. Н-р. 3, стр. 198 і д. idem. Южно-русскія былины. Сборникъ русс. яз. и „слов. И. а. н. Т. XXXVI, СПбрг. 1885, стр. 388.

чула мати, а донька запросила його до сеї єдини. Одначе Месіч заховував ся дуже несміло і вималяв ся усе, що йому, сироті не випадає „da ja idem s vami večerati“ і „s vašem kćerkom spatī“. Все таки удало ся дівчині переконати несмілу сироту, щоби пішла з ним спати.

„Oni idu noćeu noćevati.
Kad je bilo niku doba noći
Niku doba noći o pol noći,
Zavapila lipota divojka:
O prokljeta stara moja majko!
Nije ovo sirota divojka
Već je ovo Tomica Mesiću,
Koji me je rada prevario.“

Як лиш то зачув Месіч, утік до дому і оповів сестрі, що стало ся. На нього ждав уже лист від гордої матери, в яким вона просить його, щоб збирав сватів і приходив по її доньку.

Се вже тема цілком та сама, що й у баладах „Zeit bringt Rosen“. Стрічаємо її ще в одній пісні про горду матір і Серайлію Мую, надрукованій у Вука ¹⁾.

Мати гарної доньки Фати хвалить ся підчас пиру, що за нікого не дасть своєї доньки, а тим більше за Серайлію Мую. Про се довідуєть ся він від своєї сестри, перебираєть ся за дівчину і дістає ся до хати Фати. Мати приймає його радо а коли він просить :

„Дај ми, кадо, твоју милу Фату,
Да не лежим у душеку сама“ —
„Даде њојзи љепотицу Фату“.

В ліжку :

„Не хће Мујо мировати с миром,
Него љуби љепотицу Фату,
Под грло је закинуо зубом, —
Даде њојзи жефер прстен с руке“

а сам утікає. Коли про се довідала ся мати, дала себе переблагати і повідомила його листом, що може приходити зі сватами.

Як бачимо, звязь між сербсько-хорватськими піснями, а німецькими баладами циклю „Zeit bringt Rosen“ — і циклем Гугд-тріх-Гафбург-Сігнільд цілком ясна. Оброблений в них мотив про

¹⁾ Вук Кар., Српске народне пјесме из Херцеговине, У Бечу 1866. Н-р. 12.

гордого батька або матір¹⁾ і про хитрого жениха, який зводить дівчину і сим чином доходить свого. Мотив про перебиране грає і тут важну роль, однак в трохи іншій формі. Коли в славянських і італійських баладах згадується лише про хвиливе перебиране без більших приготувань, то тут робить жених звичайно більші приготування. З виїмком версій в „Zeit bringt Rosen“ запускає він зрештою в усіх інших відмінах тої теми коси і старає ся привикнути до жіночої одіж. В Вольфдітріху, в баладах про Гафбура і Сігне і в сербсько-хорватських піснях згадується крім того, що дівчина хоче учити ся жіночих робіт. В славянських відмінах повторюється також мотив, знаний з німецьких балад, що хлопець співом звертає на себе увагу і дістає запросини увійти до середини.

Полуднево-славянські балади, особливо дві останні, повстали майже певно під впливом німецьких версій. Се не повинно дивувати, бо знаємо багато про німецько-сербські взаємини в народнім епосі.

Оттак ми вичерпали балади на нашу тему і зближуємо ся до кінця.

Полишається нам тепер відповісти на найважніше питання про генезу нашого мотиву про перебиране в жіночу одіж і про відносини поодиноких обговорених уже нами циклів.

¹⁾ Мотив про горду матір або батька, що хвалять ся красою або недоступністю своєї доньки, знаний загально в народній словесности всяких народів. Стрічаємо його також в українських, білоруських і великоруських піснях. Про се гл. спеціальний розділ у праці А. М. Лободи, *Русскія быліны о сватовствѣ*, Универс. Извѣстія, Київ 1903. X, стр. 168—202: Сватовство Хотѣна (Гордена) Блудовича. Особливо цікава одна білоруська пісня, напечатана в збірці Романова (I, стр. 418. Н-р. 160), де маємо примір перебирання хлопця в дівочу одіж. Мати Рожа хвалила ся своєю донькою, що „нихто дочки ня возьмець, бязь скрыпокъ, бязь цымбалъ, бязь вяликихъ бояръ“. Коли се підчув Куземку, порішив доказати тої штуки. Як тільки в неділю походили ся дівчата на танець, а донька Рожі не приходила, перебрав ся він „у дзявоцкое плацьце, у жоноцкій походъ, у дзявоцкія говорки“ і спровадив дівчину на танець. В понеділок доніс гордій матері, що таки зманив її дочку без скрипок, цимбалів і бояръ.

Пор. також екскурс Халанського „Женихъ на службѣ у отца невѣсты“ в *ар. сн.* стр. 116—133. В пісні у Вука (Срп. н. п., У Бечу 1845. Н-р. 96, стр. 617) хоче Якшич женити ся у Янка, але Янко не дає доньки (дворио га девет годин дана): хлопець аж занедужав із того і звернув на себе увагу „робищи дивојки“. При її помочи дістає ся до покоїв доньки Якшича, однак не в перебраню, осьвідчає їй свою любов і утікає з нею.

Спільною точкою, що повторюється в усіх обговорених баладах, є мотив, що хлопець перебирається, щоб дістати ся до дівчини. Вже висше згадували ми, що се мотив загально-людський і що він сам не може рішати про генетичну зв'язь наших версій, коли нема ніяких інших даних. Подібних випадків, як у наших баладах, було подостатком усюди: на се вказує нам і жите людське і безліч оповідань на ту тему.

Штучних способів дістати ся до хати дівчини, знає особливо багато східна Європа. В індійських збірках уживається до того дерев'яного коня або дерев'яної птиці. Сей спосіб зробив ся дуже популярний і повторяється в численних східних оповіданнях, а часто і в західних, середньовічних ¹⁾.

Взагалі виконуване підступу при помочи зроблених звірят тішило ся колись дуже великим розповсюдженням, як се бачимо не лише з штучної, але і з народньої словесности.

Для приміру наведу одну італійську казку, яка рівночасно дає нам у часті паралелю до балади „Waldhütte“ і вказує знов на те, що між народом у низших і висших верствах кружили поодинокі мотиви, що або повставши самостійно або перейшовши від сусідів, знаходили відтак місце і в баладах.

Один цар держав доньку в скритку і обіцяв тому, хто її віднайде, віддати її за жінку. Проби женихів випадають безуспішно, аж Джузеппови удається дістати руку царівни. За радою одної старої баби робить собі орла і сховавши ся в нього, каже віднести себе на двір царя, що показує його своїй доньці і улегчує їм через те знайомство ²⁾.

Дерев'яні і штучні орли, гуси і інші звірята приходять і в інших народніх та штучних оповіданнях ³⁾.

В середньовічних часах подібні теми, де треба уживати підступів, щоб серед усяких пригод дійти до своєї цілі, нале-

¹⁾ Паралелі зібрані у I. Benfey, *Pantschatantra*, I, с. 159, і *dem*, *Kleinere Schriften*, III, с. 109—110 з нагоди збірки *Tûtinâmeh*, Весоловській, *Сказання*, стор. 202 і д. і *passim*.

²⁾ Веселовській, *op. cit.* стор. 203.

³⁾ В деяких темах прибрали ці штучні звірята інше значіння: є се перемінені люди. В великоруській біллії про Ваньку Удовкіна перемінюється герой в горностая і дістається до палати своєї любки. (Пісні, *Собран. П. Н. Рыбниковымъ*. Ч. I. Москва 1861. IV. 76. стор. 443. Про се пор. ще Máchal, *O slovansk. bohatyrském eposě*, стор. 201 і д.). В „Lai von Yones“ перемінюється отець Йонеса в птаха і відвідує в вежі жінку заздрісного старця. (Grüber, *Grundriss der roman. Philologie*, B. II. 1. стор. 596).

жать до найбільше розповсюджених. Досить переглянути літературу, зіставлену в розвідці Веселовського про зачинену красавицю, і в студії Лободи¹⁾, щоб виробити собі поняття про популярність теми.

Любоко мусів уживати всяких способів, бо його дівчина була майже завсіді зачинена в вежі і пильно стережена. Се знов мотив, спеціально середновічний (хоч приходить і давнійше спорадично), що стоїть у звязи з тодішніми поглядами на жінку, як на „сосуд гріха“, на істоту невірну і фальшиву, здібну до всього, яку треба тому завсіді пильнувати, бо вона, як каже Веселовський, „по природѣ падка на грѣхъ“, що „какъ ни береги ее за семью замками, она и тамъ съумѣетъ согрѣшитъ“²⁾. Сей мотив бачимо і в наших верзіях у Гугдїтріху і в Вальдгітте, а його сліди і в інших піснях, що зрештою не мають із нашою темою ближших точок схожості.

Так приміром в одній полуднево-славянській баладі перебираєть ся Марко Кралевиц за приморського лікаря і дістаєть ся до вежі, в якій замкнула мати свою доньку, пильновану ще до того девятьма братами³⁾.

Мотив про перебиранє в жіночу одіж є лишень частиною сього великого циклю; і він був дуже уживаний, особливо в середновічних темах. Близші студії над середновічними новелями дали би нам певно багато гарних паралель; я обмежу ся лише кількома замітками.

Що хлопець перебираєть ся за дівчину, щоб дістати ся до хати дівчини, про се знаємо вже і з часів перед середновічєм.

Так приміром у Сомадеви і в численних індійських, жидівських та інших верзіях подибуємо мотив, що хлопець спить із царськими коханками, перебраний за дівчину, мотив, який увій-

¹⁾ Лобода, *op. cit.* стор. 75 і 84.

²⁾ Веселовскій, *op. cit.* 184; *idem*, Изъ исторіи романа и повѣсти, II. стор. 5—23 і там наведена література. Прошу також порівняти відповідні розділи у Вайнгольда про німецьку жінку і Рудека „Geschichte der öffentlichen Moral in Deutschland“.

³⁾ *Viena e uzdarja narodnoga o. A. Kačiću. Miošieu*, стор. 9; Халанскій, *op. cit.* с. 217; Jagić (Archiv für slav. Philologie, V, ст. 452) „Kralj Marko, kurz skizzirt nach der serbischen Volksdichtung“. Сама тема належить до багатого циклю оповідань і пісень про героя, який хвалить ся, що звів або зведе дівчину. Про се гл. Халанскій, *op. cit.* с. 217—220; Веселовскій, Южно-русскія былины, Сборникъ XXXVI., XI. Алеша „бабій пересмѣшникъ“ и сюжетъ Цимбелина“ стор. 381—401, де наведена ширша література.

шов і в репертуар середньовічних новель¹⁾. Одначе аж у середньовічних продуктах та в казках повторяєть ся він дуже часто²⁾.

Ті мотиви мусіли бути дуже популярні, коли їх так часто подибуємо в народній поезії європейських народів усяких країв.

Полудневі Славяни мають баладу „Женидба од Сеѣа Ивана“, яку я знаю тільки зі змісту, наведеного у Халанського³⁾.

Іван любить турецьку дівчину Айкуну, жиє з нею в її домі і ходить із нею білити полотно на ріку. Потім утїкає з нею.

Гарнійше відданий наш мотив у шведській баладі „Перебранє Валлєвана“, де оброблена тема про насильне упровадженє дівчини⁴⁾.

Валлєван припливає на кораблі до краю, де жила гарна дівчина, і просить ся на ніч. На питанє, звідки приходить, оповідає :

„Eine Königstochter bin ich aus Engelland,
Bin ich doch nicht aus gar feinem Revier,
Doch in Seiden zu wirken, ich zeig es dir“.

Відтак довідуєть ся, що дівчина любить його, заманює її на корабель і відпливає з нею домів.

Дуже цікаві дві новогрецькі пісні, які мають навіть дуже багато спільного з групами про розпусного хлопця і про хитрого жениха.

В баладі у Passow'a⁵⁾ оповідаєть ся історія підступного зведеня дівчини. Янісови не удаєть ся звести гарної дівчини Маро, і ніхто не хоче йому допомогти. Лише його сестра радить йому, щоб перебрав ся в жіночу одіж і перейшов перебраний попри дім дівчини та поздоровив її. Яніс виповнює усе як слід, зама-

¹⁾ R. Köhler, Kleinere Schriften, herausgegeben von J. Bolte, Berlin 1900. II Band, стор. 602—609; Веселовскій, Сказанія о Соломонѣ и Китоврастѣ, СПбъ 1872. Приходить у Sercambi „De magna prudentia“.

²⁾ В одній еспанській казці ночує син сусіднього цїсаря у трьох гарних дівчат, перебравши ся за стару жінку, одначе наймолодша догадуєть ся, що се не жінка, звязує його в постели і викидає. (Grimm, Spanische Märchen, N. 15, в Haupt, Zeit. f. deut. Alterthum, 1858, I, 2).

³⁾ Стојадниновић, Српс. нар. п., I, N. 7; Халанскій, op. cit. с. 122.

⁴⁾ R. Warrens, Schwedische Volkslieder der Vorzeit, стор. 120—123, N. 18; Afzelius-Geijer, Svenska Folkvisor, N. 52.

⁵⁾ Passow, Carmina pop. graec. rec. Leipzig, 1860, N. 478; Chasiotes, Συλλογή τῶν κατὰ τὴν Ἑσπερίαν δημοτικῶν ἀσμάτων, 'Αθ. 1866, стор. 158, N. 38.

нює дівчину рвати цвіти на полі і відкриває їй тут свою любов. Дівчина просить, щоб не зробив їй нічого лихого і бажає йому, щоб його з'їли вужі, колиб чого злого допустився. Одне хлопець не відступає від своїх замірів і каже, що волів би вмерти в лабах медведя, ніж мав би пустити її в тім самім стані, в якім прийшла.

В другій баладі¹⁾ передається отсю подію:

Константин не може дістати Ліогеннети: тому перебирається за радою матери - чарівниці в жіночу одіж і удаєся до неї, щоб навчитися гафтувати. Тут спить він із Ліогеннетою і зводить її підчас сну і то так, що навіть дівчина про се не знає.

Остання балада так дуже підходить до циклю германського і до пол.-слав. балад про Тому Месіча, що можна її уважати неначе їх продовженням.

Як отже бачимо, не є мотиви нашого циклю чимсь відірваним, вповні самостійним: противно, середовічна, штучна і народня література дає нам цілий ряд паралель, які можна би ще значно помножити. Наші балади передають тільки загально розповсюджені середовічні мотиви: думка про історичний підклад у баладах про Матвія, Каріняно або в Гугдітріху не має найменшої правдоподібності.

Де повстали ці мотиви, сього не можна рішучо сказати. Певно лише, що в західній Європі і то або в полудневій Франції, звідки розійшлися по цілій Франції, піренейським півострові і Італії, або в Німеччині. Трудно також означити з цілою певністю, чи мотив про перебирання в жіночу одіж в цілі зведення дівчини розширився з одного місця, чи повстав у кількох місцях самостійно. З великою правдоподібністю можна прийняти останню евентуальність, тим більше, коли бачимо популярність мотиву і всякі його варіації.

Збираючи головніші результати про наш мотив можемо сказати:

1) Балади про Матвія Корвіна витворилися між Словаками з кінцем XV або з початком XVI століття під впливом італійських поетичних (або й устних?) версій, можливо, що при посередництві полудневих Славян, з огляду на історичну подію по-

¹⁾ *Νεοελληνικά Ἀνάλεκτα — Παρνασσον*, Athen, I, 1870, с. 342 і д., пор. F. Liebrecht, *Zur Volkskunde*, 1879, стор. 189—190 і 204—5.

дібного змісту. Яким способом дісталась італійська версія між Словаків, про те нема ближших даних, можливо одначе, що до того причинили ся живі зносини, які панували за Матвія з Італією і рух гуманістичний, викликаний на Угорщині Матвієм і ведений італійськими ученими.

2) Другу групу балад на ту саму тему творять германські балади про Гадбура і Сігнільду, *Zeit bringt Rosen*, *Waldhütte* і епізод, у Гугдтріху та полуднево-славянські балади про воєводу Янка і Тому Месіча, до яких може бути долучена і новогрецька пісня про Константина.

3) Обі групи витворили ся на основі західно-європейського дуже популярного мотиву про підступне зведенє дівчини і найправдоподібнійше повстали окремо від себе.

II. Пан дістаєть ся в мішку до хати мельника і зводить його доньку.

В попередніх славянських баладах стрічали ся ми з мотивом про перебиранє хлопця в жіночу одіж. Тим одначе не вичерпані іще способи, яких уживали, щоб дістати ся до хати дівчини або жінки з наміром зведеня¹⁾.

Між ними важний для нас особливо один тому, що приходить у циклю балад, які знані і в славянській народній поезії: пан каже себе занести в мішку до млина і зводить там у ночі гарну доньку мельника.

Найбільше популярні польські балади, записувані і друковані дуже часто по всяких збірниках пісень²⁾.

¹⁾ Популярною була приміром тема, що хлопець діставав ся до дівчини в кошику з цвітів. Так приміром стрічаємо ся з нею в французькій творі „*Fleur et Blanchefleur*“. В творі Конрада Флека довідуєть ся любко, де є Блянишфлера, зискує підступом стражника темниці і дістаєть ся до милої в кошику, наповненім рожами (*Goedeke, Geschichte der deutschen Dichtung*, II вид. стор. 104). Та сама тема оброблена і в нідерляндській пісні, надрукованій в збірці *Erk-Böhme* (I, стор. 281—5, N. 81. *Floss und Blancfloss*); існує також подібна німецька пісня про писаря, що хоче за радою дівчини дістати ся до неї в кошику, але заводить ся гірко, бо дівчина пускає його з кошиком так гарно на землю, що добре потовк ся. Численні паралелі, особливо з італійської літератури, наведені у *Erk-Böhme* (I, с. 476—7, N. 144 „*Der Schreiber im Korbe*“).

²⁾ J. Lipiński, *Pieśni ludu Wielkopolskiego*, стор. 191; K. W. Wójciecki, *Pieśni Białochrobatów, Mazurów i Rusi z nad Buhu*, Warszawa 1836, I, с. 60; O. Kol-

Усі вони годять ся між собою в усіх, навіть найменших подробицях і передають тему тими самими словами: що найбільше подибуємо трохи скорочені варіанти. Для того вистарчить для нас навести один примір; беремо його зі збірки Жеготи Паулї: ¹⁾

I. U naszego młynarza

Jest tam ładna dziewczyna.

A pan o niej nie wiedział

Ślużenka mu powiedział.

Oj posłał pan dragana:

„Idź młynarzu do pana“.

Idzie młynarz i дума:

„Co ten pan do mnie ma?

Oddałem podatki

I od młyna drapaczki“.

Młynarz wrota otwiera,

Pan mu wino nalewa:

„Pij młynarzu to wino,

Nie piłeś go jak żywo.

Pij młynarzu, maszli pić,

Kasia moją musi być“.

„Weź se panie, co ja mam,

Ja swej Kasiuni nie dam.

Weź se panie i woły,

Wszystko ziarno z stodoły,

Zabierz sobie i świnię,

Ja Kasiękę przebiję“.

II. Nie mógł pan nic poradzić,

Kazał siebie w wór wsadzić.

„Zawieźcie mnie do młyna,

Gdzie Kasięka jedyna!

Nie kładźcie mnie we młyńie,

Bo mnie zjedzą tam świnię;

berg, Lud, IV, N. 197—9; XI, стор. 194—5, N. 372—4; XVI, с. 283—4, N. 460—1; XVIII, с. 161, N. 279, 280; XIX, с. 152, N. 460; Radomskie стор. 40—41, N. 79—83; XXII, стор. 122—3, N. 204, idem, Mazowsze, II, N. 208, стор. 91; 209 a, b, стор. 92; III, стор. 265, N. 367; Jan Świątek, Lud nadrabski (od Gdowa po Bochnię), W Krakowie 1893, стор. 203—4, N. 39; Materiały antrop.-archeol. 1903, VI, Lud łańcucki, стор. 208, N. 22.

¹⁾ Żegota Pauli, op. cit., стор. 70—73, N. 3.

Nie kładźcie mnie na podzie,
 Bo mnie zmiela we ślodzie;
 Nie stawiajcie w mielnicy,
 Bo mnie zjedzą indycy;
 Połóżcie mnie w komorze
 Gdzie Kasieńka ma łoże“¹.

III. Już o samej północy,
 Wór się na łoże toczy.
 „„Kiej tam djabeł nie zboże,
 Co się toczy na łoże““.
 „„Cicho, Kasiu, nie wołaj,
 Ja Kaniowski Mikołaj!““¹)
 „„Żebyś ty był dobry pan,
 Nie chodziłbyś w nocy sam;
 Trzymałbyś se służenki
 I nadobne dziweńki.
 Kiedy ja sobie mielniczka
 Trzymam sobie czeladniczka;
 Trzymam dosyć czeladzi,
 Każden kamień nawadzi““.

Польська баяда звязана з іменем Миколи Потоцького, знаного звичайно під іменем староста Каньовський, який жив у другій половині XVIII ст. за пановання Станіслава Августа. Його ім'я (або принаймні титул) повторяється в усіх відмінах; це дозволяє нам догадувати, що пісню зложено за його часів із кінцем XVIII століття. На це вказує також і слово „драган“, що було уживане за часів Станіслава Августа на означення служби двірської, уживаної також і до війни²).

Польська баяда оповідає цілу подію дуже ясно і гарно. Не можемо сього сказати про лужицьку баяду³) на ту саму тему, коли порівнюємо її з польською. Лужицька версія значно скорочена і не так гарно устилізована.

Наводжу її для порівняння:

„Tam wóśe Dreždžan jeden knez,
 Tón je sej dał šić kožany mjech,

¹) В інших варіантах „ja ze dworu Mikołaj“ або „starosta pan“.

²) Ź. Pauli, op. cit., стор. 71.

³) Haupt-Smoller, op. cit., стор. 65—6, N. 37. „Zemjan a mlónkowa dżowka“.

Wón je so do njoh' zašic dał,
 Wón je so dał wesé do mlóna,
 — Dobry éi wečor, mlónkowa!
 Džehada tón kóre stajil bych? —
 — Staj jon šak tam do kučika,
 Tam mały kusčičk wot lóžka,
 Džeš naša luba džowka spi. —
 Dyž poča wo pól nocy byé,
 Da poča holčo wolači:
 „„Oh, mačje, luba mačerka!
 Tón mjech je jédyn žiwy muž
 Wón ma tež nohi a rucy,
 Wón 'ce tež ke-mni do loža““.
 „„Och, džowka, luba džowčička,
 Dy by ty z mjerom wostała,
 Da by ty była zemjanka““¹⁾.
 „„Ja necham byé žana zemjanka,
 Ja 'ču byé mištr mlónkowa““.

Славянські верзії не є одначе місцевим витвором: їх утворено під впливом німецьких балад про мельника і пана в мішку, що розширені по цілій німецькій території і знані в численних варіантах¹⁾. Для означення залежності славянських балад і їх вартости вистарчить навести одну з них:

¹⁾ Mittler, op. cit., стор. 264, N. 326; K. Simrock, op. cit., стор. 434, N. 283; Erk, op. cit., стор. I, 2, 13, 50; I, 5, 30, 31; E. Meier, Schwäbische Volkslieder, Berlin, 1855, стор. 315; Kretschmer, op. cit., I, N. 136. 3 „Eyn kleyner feyner Almanach“, I, 1777, N. 31; Fr. W. Dittfurth, Fränkische Volkslieder, II Theil, Weltliche Volkslieder 1855, стор. 53, N. 61—62; O. Schade, Volkslieder aus Thüringen, Gesammelt und mitgetheilt v..., Weimar. Jahrbuch, III, 1855, ст. 289; Erk-Böhme, op. cit., стор. 479—80, N. 146 „Edelmann in Habersack“; E. Mündel, Elsässische Volkslieder, Strassburg, 1884, N. 7; G. Scherer, Jungbrunnen, Berlin, 1875, N. 155; Pogatschnigg-Herrmann, Deutsche Volkslieder aus Kärnten, II, стор. 199, N. 609 і стор. 233, N. 752; Weckerlin, Chansons popul. de l' Alsace, Paris, 1883, II том, с. 300.

З тою баладою споріднена в дечім балада про горду мельничку, що вміла молоти особливо з гарними, молодими хлопцями. Коли раз муж вернув уночі до дому, не хотіла його впустити, вимаваючи ся тим, що змучена, бо молола з хлопцями. Як діставали ся хлопці до неї, бачимо зі сцени описаної в другій строфі:

„Guten Tag, guten Tag, Frau Müllerin,
 Wo setz ich meinen Sack hin?

„Es wohnt ein Müller an jenem Teich
Der hat 'ne Tochter und die war reich.
Nicht weit davon ein Edelmann,
Der wollt des Müller's Tochter habn.
Der Edelmann hatt einen Knecht,
Und was er that, das war schon recht.
Er steckt sein Herrn wol in den Sack
Und trug ihn nauf als Habersack.
Guten Tag, guten Tag, Frau Müllerin,
Wo stell ich meinen Habersack hin?
Stell ihr ihn dort in jene Eck,
Nicht weit von meiner Tochter Bett.
Es dauert kaum die Mitternacht,
Der Habersack sich lustig macht.
Ach Mutter, Mutter, hier ist ein Dieb,
Er stiehlt mir meine Ehre, die ist mir lieb.
Ach, Tochter, hätst du still geschwiegen,
Ein' Edelmann hätst du gekriegt.
Ein' Edelmann, den mag ich nicht;
Ein' lustgen Müller versag ich nicht.
Ein' lustgen Müller muss ich haben,
Und sollt ich ihn aus der Erd raus graben.
Und als sie ihn aus der Erd raus grub,
Das wars ein lausiger Schneidersbub.
Sie grub ihn hinein und wieder heraus,
Und macht ein lustgen Müller daraus“¹⁾.

Цікава іще пісня, яка дуже пригадує висше обговорені баяди, знані під заголовком „Küchenjung“.

„Der Müller und die Müllerin
Bewachten die Tochter her und hin.
Hör mein, du willst mein Freier sein,
Komm abends zu mir ins Kämmerlein“.

Setz ihn in jene Ecke
Nicht nah bei Bauernsäcke,
Kann malen, wann ich will“.

Варіанти сеї баяди зібрані у Erk-Böhme, op. cit., стор. 497—9, N. 156 a, b.; Meier, op. cit., стор. 259; Simrock, op. cit., стор. 285; Dittfurth, op. cit., стор. 285; Mittler, op. cit, IV, 285, стор. 438; Erk, op. cit., III, 1, 68; Kretzschmer, op. cit, I, 282, 304 і т. д.

¹⁾ Mittler, op. cit. стор. 265, N. 326, з околиць Франкфурта.

Хлопець уживає до того підступу: парубок вносить його з мішком до середини. В ночі висипає мельник зерно з мішків на камінь і видить що нема одного мішка. Питаєть ся про те свого наймита і довідуєть ся, що:

„So hatte der eine Sack wol Bein,
So ist er gegangen zur Kammer hinein“.

Йде отже під двері, стукає і кричить до доньки, щоб йому віддала його мішок, але чує вже, як наймит говорить:

„Herr Meister, um Gottes Barmherzigkeit!
Der Sack rennt dort auf der Wiese weit.
Der Sack sprang zum Fenster hinaus:
Keine Jungfrau ist hier mehr im Haus“ ¹⁾.

Німецькі балади про пана в мішку належать до витворів новітніх часів. Найстаршу (першу) редакцію стрічаємо аж в р. 1679 в рукописнім збірнику Івана Гека (Heek), записану якимсь студентом. Böhme ²⁾ догадуєть ся тому, що пісня не може бути дуже стара і що певне не сягає часів найбільшого розцвіту лицарства, тим більше, що і у Нідерляндців нема її в старших записях, лише аж у збірках XVIII століття, перший раз у „Harlem Oudt Liedboek“ з р. 1716 (Bl. 50).

З Німеччини дістала ся вона і до Славян і то з одного боку до Лужицьких Сербів, з другого боку до Поляків.

Луижчани переймили її, не перемінюючи нічого і обмежуючи ся, як се звичайно буває в їх баладах, лише до перекладу; звідси подибуємо навіть ті самі слова, що й у німецькім оригіналі.

Польські варіанти виказують за те самостійне оброблене. До тої самої теми пододавано нові епізоди, які дуже добре гармонізують з основним мотивом. Видно, що авторови йшло не про переклад, тільки про перерібку. Так зараз вставлено на початку сцену між паном і мельником, яка дуже добре годить ся з дальшим змістом. Пан виступає тут як розважний зверхник і зачинає своє діло по доброму. Знаючи свою власть і несмілість підданого хоче він дістати дівчину без насильства: чемне приняте і вино мають йому стати до помочи, щоб з'єднати її батька.

¹⁾ idem, стор. 265, N. 327 з над Рену. Пор. Kretzschmer, op. cit. II, 156, V, 2.

²⁾ Erk-Böhme, op. cit., стор. Dr. G. Kalf Het hed in de middeleeuwen, Leiden 1883, стор. 190: „Van Claes Moolenaar“.

Та коли його просьби не помагають, бере ся за підступ, про який оповідають німецькі баляди. Одначе і ся частина оброблена самостійно. Про місію вірного наймита, що грає велику ролю в деяких німецьких варіантах, нема тут найменшої згадки. Широко оброблені за те рефлексії пана над тим, де йому найліпше лежати в мельниковій хаті. І сам кінець не держить ся невідільно німецького оригіналу і передає ту саму гадку в инший спосіб.

На тім вичерпали ми весь матеріял про перебиране (в жіночу одіж і в мішок) у славянській народній поезії в цілі зведеня дівчини.

Сконстатувати мусимо, що наш мотив перейшов переважно з заходу, але що не здобув собі ніколи так великої популярности, як у романських та німецьких народів і переховав ся більше у полуднево-славянських племен і у Поляків, де погляди на жінку зближувались більше до поглядів західньої Європи.

Відень, май 1905.

Зенон Кузеля.

НАРОДНЯ ПОЖИВА НА БОЙКІВЩИНІ.

На народню поживу не звертано в нашій науці досі такої уваги, на яку вона заслугує наслідком свого величезного впливу на людський організм, а тим самим на характер народа. Для ствердження сих слів вистане хоч би переглянути етнографічні збірки та записи, які не грішать ані багатством описів поживи, ані докладністю, ані ріжнородністю з огляду на ріжнородність нашої етнографічної території. Вона трактувала ся й трактуєть ся побіжно і звичайно тільки підрядно ¹⁾. Виймок творять тут хіба два описи. Перший, се М. Маркевича: „Простонародная кухня, десертъ и напитки“ (в його книзі: Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянъ. Кієвъ, 1860, ст. 150—171), другий П. Чубинського: „Пища Малоруссовъ“ (в книзі: Труды этногр. статистической экспедиціи въ западно-русскій край, т. VII. Петербургъ, 1877, ст. 433—448). Оба сї описи дуже докладні і гарні і за хибу можна в них уважати тільки те, що не знати, з яких вони саме околиць та чи записані кождий в одній місцевості, чи се звідні описи з ріжних місцевостей. Для загальних порівнянь і висновків вистануть одначе вони в такім стані,

¹⁾ Порів. приміром: П. Лѣневичъ, Этнографическія свѣдѣнія о Черниговской губ. в „Черн. Губ. Вѣдомостяхъ“ за 1848 р. — Свящ. А. Иваниця, Домашній бытъ малоросса хорольск. у. и др. мѣстъ Волынской и Черниговской губ. в „Этнограф. Сборникъ“ російського географ. тов. за 1853 р. — Свящ. о. Пригоровскій, Село Меленскъ, Стародубскаго у. в „Запискахъ Чернигов. губ. статист. комитета“ за 1866 р. і т. д. аж до „Гуцульщини“ В. Шухевича, т. IV. з 1904 р.

як є. В 1899 р. надрукував я в „Матеріялах до укр. руської етнології“ т. I (ст. 96—110) статтю: Народня пожива і спосіб її приправи у східній Галичині. Матеріал записаний в бучацькій повіті, але його можна вважати типовим для цілого Поділя й Покутя (аж по гори Карпати, де приходять иньші типи поживи), бо та сама пожива уживається всюди там із невеличкими тільки змінами. І коли сю поживу порівнаємо з поживою російських Українців по описам Маркевича та Чубинського, то побачимо, що наша стоїть багато низше і що до стійности і що до ріжнородности (розуміється, коли при порівнанню не беремо на увагу часу між усіма записами, за який і на Україні пішло до гіршого задля браку землі).

В 1899 р. надрукував також на сю тему статтю проф. І. Горбачевський п. н. „Причинки до пізнання виживи сільської людности галицького Поділя“ (у Збірнику мат. прир. лікарської секції Наук. Тов. ім. Шевченка, т. V, вип. II, ст. 1—16), розбираючи народню поживу на Поділю (з Тернопільщини) з лікарського становища. Він поділив її на два типи: пісну і масну поживу. При першій типі дійшов до ось якого висновка: „Зібравши все разом, мусимо піднести, що хочь наша пожива може уважати ся достаточною, не може зі становища гігієнічного покладати ся за відповідну і справну. Взглядно за мало білковини, а за много крохмалю в поживі, дуже великий обем страви, велика скількість калу, зле вихіснуванє живних тіл, з котрих значна частина непотрібно і неекономічно марнує ся, творенє неправильних і здоровлю неслужачих продуктів в змісті кишок, неможливість вижити такою поживою чоловіка, у котрого приряд травлення не є дуже здоровий, досить легка можливість ушкодження приряду травлення у здорових людей сею стравою, є причини, для котрих ся пісна пожива не є зовсім відповідною і справною про чоловіка“ (ст. 10). Поживу другого типу, масну, вважає він трохи кориснішою тому, що „є трошки більше концентрованою, що має відповіднійший склад — більше білковини, трошки більше товщу, а менше крохмалю — і що є ріжнороднішою“, але й її не признає зовсім відповідною, яку як справну міг би припоручити. Кінчить же статтю ось якими словами: „На всякий случай було би вже тепер на місци подумати о тім, яким способом дала би ся перевести така реформа виживи, щоби із таких сирх материялів, які вживають ся нині і є людности сільській приступні, можна було приправити поживу, котра відповідала би більше вимогам науки о виживі чоловіка“ (ст. 16).

Пробуваючи в 1899 р. у Мшанци (старосамбірського повіта) між Бойками, зладив я там опис поживи по оповіданню Гриця Оліщака Терлецького, при чім деякі інформації давали й присутні жінки. При описі вдарила мене відразу в очі нужденність тої поживи, далеко гіршої від поживи на Поділю. І коли-б так проф. І. Горбачевський міг над нею перевести досліди, як над поживою з Поділя, то прийшов би до далеко сумнійших висновків, як при першій. І ось тому я звертаю увагу на сей опис, бо може він дасть спонуку до якої реформи в тім напрямі відповідно до слів проф. І. Горбачевського. Інакше мусіло би прийти в недовгій часі до цілковитої дегенерації цілого ряду наших племен, з яких і так багато не жие, лиш веретусь. Ще гірше від Бойків живлять ся приміром Лемки, у яких земля ще пустійша. А чи ж люди, відживлювані так погано, надають ся до такої житевої боротьби, яка неминучо чекає нашу націю?

Паприкована солонина, пшеничний хліб, вино додають Мадярам енергії й завзята, якими не можуть похвалити ся так відживлювані народи як наш. Добре відживлюване західних народів, якого засмакували вже й деякі наші люди, що побували на заробітках у Німеччині або в Америці, було причиною великого культурного розвою тих народів. І у нас мусить настати реформа в поживі, коли наш нарід має сповнити роль культурного чинника. Прімітивна пожива тримає чоловіка все при прімітивній культурі.

Як відомо, пожива людности звязана все з територією, яку вона заселяє. Тому на Поділю переважають у поживі мучні й стручкові страви, при чім відграють іще значну роль овочі та картофля. У Гуцулів головною стравою є кулеша, у Бойків картофля. Описи поживи з иньших сторін нашої етнографічної території виказали би певно ще иньші відміни; і ось задля того належало би такі описи як найшвидше позладжувати.

МЯСНІ ПОТРАВИ.

У нас ся часто м'ясо не їст; але нераз так зайде, жи дещо Жид заріже в селі — і узьме собі фунт або два м'яса, принесе домів, ставит у горнець і наливат — як має борщ ж житної муки, то наливат тым борщом, а нїт, то росолом с капусти (м'ясо з вола, з корови, теляти або вівці). Як зварит ся, вчистит си буль варених окремо в лупині і влє того росолу або

борщу і їст або само з булями, або шче си вдробит хліба кислого росчиняного. Вынимат потому мнясо, пошчипле і їст іс хлібом; мнясо посолит і замісит. А як зітне курку, то варит такый або в росолі с капусты, або в воді; в боршчи рідко, але варит, звикло найбільше в воді: мече перцю, петрушку і цибулі; нераз вкрає, як є, бо в нас слабо цибулі хто має (в нас найбільше купує цибулю або мінят за прядиво), зварит, льє на миску, або си дробит хліба, або й так їст с хлібом. Мнясо з качкы, або з гускы так само варит ся, як з куркы. Телятину варят або в борщи, або в росолі тому, бо мнясо солодковате, тому в воді го не варят. Вівцю варят як телятину. Свинину варит ся так, як телятину в борщи і в росолі, а в воді нїт, і то мнясо або солонину. Часом верже собі в капусту солонины, в густу. Тогды більше нич не дає до капусты, ни круп, ни ничего. Мняса не печут жадного, хыба для ксєндза, як є комашня. Мнясо часом і смажут так: Накрає дрібних кавалків, змече в ринку, скрає цибулю, зубцей два-три чоснику, посолит, льє трошкы росолу, або борщу, або й воды — масти не дає жадної — і так смажит. Як высмажит ся, трохы мачат хліб, трохы по ковалкови бере і так їдят. Мнясо їдят в нас два, три разы в році, але то заможнійші. Більша половина є таких, жи цілый рік і раз їсти не буде. А є з 10 або 15 газдів в селі, жи заріже паця і як яке сьвято є, коли дни порзнї, то в сьвято і в неділю зварит собі в борщи мняса або солонины. Деколи верже сала свинського в капусту. Нераз у яри, як воре по велицїдни, зварит собі сала і на полудне, як робит. А що тісний, то й гаткы за того не має, абы собі зварив мняса або солонины. — Як худобина слаба — от вівця мотилична — тогды ріже, то і зіст. Слабу худобину все, як зімркує, шчо не вийде, то ріже. Хыба як дуже зісхне і здохне, то Цигани заберут і зїдят; бо вони кажут, шчо то Біг зарізав. На весіля мусит бути мнясо. Як у зимні мясниці, тогды ся много родит телят і може собі купити сват с сватом ялівча або корову. Як нїт, то йде до міста до яткы і там купує мняса. Варят в борщи (як висше) або смажат (як висше). Смажене мнясо зве ся душе-нина. На весіля хто приходить, приносить курку, тому на весілю варят і кури (в воді). — Як весіле по велицїдни, то звичайно ріжут свиню (але може бути й щось иньше). В осени найбільше ріжут вівці (або корову, ялівча). Шинкы не роблят. Студенину роблят так (рідко): Зварит мнясо, натовче до того чоснику, перцю, а як застине — їдят.

К о в б а с ы робят тогды, як ріжут свиню.

Насіче м'яса, худини (підчеревиня), намече чоснику, перцю, посолит, напхає ковбасянку і вісит на челюсти під повалу на дручку, аби схли (у Бойків курні хати). Стоят так тиждень, або дві неділі. Потім выносят до коморы і їдят сиру; ай не єден верже в борщ, як кіпит, і обварит ся; а нїт, то поріже на дрібні ковальці, верже в борщ і посмажит, як душенину. — Солонины окремо не відоймают. — Сало відоймают, зашивають, завішуют в гряды, де стоїт дві-три неділі (вендзит ся), а потому выносят до коморы, де може стояти і рік і два. Топят його і уживають за омасту; найбільше мечут в капусту; сирого сала не їдят. — Кров, як ся заріже паця або худобину, дають в горнець, зварят, відцїдять, як є вода (в крові), посмажат, як мають масть, то замастят, а як нїт, то так їдят. Кров тільки солят, більше нич. — Кышкы — або з худобины або с свині, начинит ся крупами або с пшаниці, або з вівса, або муки з ячменю грубо змеле ся в жорніх. Крупы змочит, посолит і дрібно посїчет який зубець чоснику і так начинит, верже в воду, зварит і їст. З мукою так само. Кышкы з куркы, з гускы, або с худобины, або с свині розпоре також, вымє і покрає на довгі кусні, і варит в воді. Потому якбы чути было їх, то відцїдит, юшку вылле гет, а тото їст (посолит і з хлібом). А як юшка добра, то й юшку їст окремо, а потому кышку. — Флякы варит з коровы або з ялівкы, вытрясе гній, загрїєт воды, перший раз перемне в студені — потому окропом, врізує по кусникови, скрепче ножом, умє, ставит в горнець, варит, як з старої коровы то в вечер ставит на нїч, і варит через нїч в борщи. Рано встане, заварит, льє борщу на миску і їст росів, а флякы покрає і з хлібом. Як бы тверді были, жи ни може вкусити, то возьме і ножом відрізує си по трохи, поглотже зубами і лигне. — Мацько начинят крупами або грубов муков, як кышкы. До середины не додає нич, хыба перцю або чоснику, як має. — Самих шкварків не їдят, хыба як горівку заправяють товщом з солонины або з сала, а лишат ся, то такой в горівці выпют. — Мозок як выйме з головы, то выбє дві або три яйця (як має, як не має то й так), вкрає цибулі (як вліті, то піря з чоснику або зрізованцю), з тым смажит, має хліб і їст.

РИБА.

У нас риба така: Клень, що має пера червоні; більші від них марены; кобні, з верха чорняві, а спід споду білі; плотичкы (слабо трафяют ся) і бздиркы, дрібна риба, з верха посовяста, з долу біла; слижі і бабець (бабці) рідко трафяє ся, ж жабечов головков; та то якбы їв, то головку мече ся гет; а й сут маленейкі шчипавкы, такі гі слиж, але плескаті до горы, не до черева; у яри є нерест (нерести); мечут ся в воді (їх разом багато) як погода; як дощ, то шчезають; вони чорні, зі споду червонаві зябкы, дрібні. — Як досить йме хто рибы, то кладе на листя с кленя або на солому, за вогонь в піч і вони схнут (але перше заріже і вычистит). Як всушит, то верже в ринку, льє росолу с капусты або борщу і смажит; дає цибулі, чоснику (в літі зрізованцю) і соли. — А ніт, то мече в борщ і разом зварит з борщем; борщ їст з хлібом або з булями, а їх відтак смажат і їдят (гет з остями, бо то самий дріб). — Як не сушат, то переріже і варит як сушені. — Рибу слабо їдят і то хыба в яри найчастійше. Тота риба не виросте, хоч бы ї й меду давав; а жандар як зловит, запише і треба три дни сидіти задаремно.

РАКИ.

Раки їмают в печерах; як много є, кладе в горнець, зварит, облущує і їдят. Також печут. Юшкы не варят жадної з раків.

ХЛІБ.

Найліпший хліб з пшеничної муки, але то слабо хто пече, бо пшениці родит ся мало; слабо хто й паску має пшеничну. Житний хліб разовый; жита возимого сїют більше, як пшениці, і паску куждый має житну, разову — бо в нас нема де питлювати. Але як тепер не має жита, то купит питльованої муки житної; але бабы не вміют з нев обходити ся; не оден муку загладит, і паскы не може їсти — хыба даст худобині, або перепікат на вугляньча. Як не має жита, то й з ячменю пече; є такі, що й вівсяну печут паску. Хліба найбільше в нас люде їдят з вівса, потому з ячменю (житний хліб хыба який богач; як наймают службу в церкві, то печут хліб і мішают житну муку і ячміну).

Хліб розчинят ся куждый однако. Загріє си воду теплу, і хочбы скипіла, то розпустит зимнов так, що є літна. Якбы запарила горячішов водов, то ї не вдаст ся хліб.

Всипле в корито муки, льє воды і тото розчинит. До того дає квасок, — тісто, як перше пече, та си трошка лишит. Якбы не было кваску, то бере си гуші з борщу; а много так є, жи корито, в котрім розчинят, не вышкробат дуже і воно має квас так, жи у ньому буде киснути. На квасок міри нема. Муку помішат з водов, жебы не было муки, і кисне від вечера до рана. Сыпле муки, місит, поти місит, покы не відстане від руки тісто. Котра добре замісит, ті вдаст ся файный хліб. Котра добре не замісит, то відстане шкірка або вийде липкий хліб, якбы не пік ся. Як вымісит, кладе на тепло і дивит ся, докы не зачне з верха падати ся. Тогды садит в піч. Як за горяча піч, то може захопити ся хліб так, же шкірка з верху і зі споду тверда, а в середині сирий. Як перепече ся, довше пече ся як треба, такий шкірка відстане. — Паску як розчинят, то купує дахто дріждже — але і на кваску. Узьме кваску в воду, розмые (як не має дріжджа, як має, розмые дріждже) і вкидає муки, заколотит рідко і кладе киснути до вечера (в пятницю). Потому бере корыто, де лише паску розчинят ся, вмые красно, сыпле муку, льє квасок і воды теплої, помішат муку добре, положит на сьтїв і кысне. Може то вже Бог так дає, жи выкисне вже в ночи і на сьтїв біжит. І купит за яйце бібків, за друге гвоздзків і тото потовче, бере муки, сыпле, тото мече, і місит. Дахто шче й цитварю (жовтого порошка) мече. Як помісит, положит на столі; як трохи постоїт, до дня саджає в піч в суботу рано. Помастит з верху яйцьом, дахто натикат стебеля зверха, жебы не пукла, дахто потицяє килішком і саджає. Все пече ся дві паскы; друга зве ся сестра пасчина. При пасьці малі бохонятка звут ся припичкы. При хлібі з квасного тіста печут паленицю, звичайно на перед, абы пізнати, ци добре тісто.

Перед пасков возьме трохи тіста гі колач, зімне (як булка), спече, тото зве ся колач і посвятит; тото добре завязати в той мішок, шчо ся сіє зерно, бо вродит ся ліпше. Також засївають з проскурков, яку дістают у церкві на Великдень.

З неквасного тіста пече ся: паленя і воглянка (вогляньча мале). Паленя побацькане з верха лижков (розплескане тонко на лопаті), паленя зве ся також вощипок. А воглянка, то гладка, не бацькана лижков. З такого тіста печут дітям обарянци. Як сут булі, то в тісто кладе буль душеньх, за-

криват їх до пів тістом (з верха видно булі) і то зве ся буляник. Як буль не видно, то зве ся буляник пиріг. Всипле ся воды в корито і на студені воді замісит, жи є тверде, і як вымісит, саджає в піч. — Коровай робят як хліб, але великий, як паска. Колачів (таких, як деінде) не знають у нас¹). Хліб їдят з кождов стравов з виїмком чиру, і тых страв, шчо вже мають тісто. Масла, сыра, сметаны — мало їдят з хлібом (і без хліба так само). В нектасне тісто, як хто заліпит сыра самого, то называт ся книш, але рідко. Муку або уживають з одного збіжа на хліб, або мішають: мука вівсяна-житна, вівсяна-ячмінна, ячмінна-житна, пшенична-житна. Коли в середині намість буль є капуста сама, або з булями помішана, то хліб називат ся капустяник (тісто нектасне).

РОСТИННІ ПОТРАВИ.

Булї (картофля). Роди: Гамерицькі (білі), пасіцькі (білі ямкуваті), чеські (білі круглі), городецькі (сирі-червоняві, зварені білі), чорні (чорні, зварені сивясті), рогалі (лупина червонява або жовтява, подовгасті), білі (білі, всякі: круглі, довгі), ясеницькі (лупина біла, трохи попадана), стародавні (білі, круглі, вже тепер не хотять родити ся, тому мало їх), мадярky (червоняві, в середині паси червоні і білі), німецькі (зверха чорні і білі, сорокаті, зварені білі), червоні (такі як сливки, невеликі, довговаті), сині (як зварят ся, то білі; мало їх), котячки (білі, ямковаті, довговасті; мало їх є), рапаky (білі, як гамерицькі), агрізонка (круглі як яйце, білі, мають на тоньшім кінцю ямки), цьвіткові (сорокаті, червоні і білі, зварені білі).

1) Молоді, як мьют, і лупина сама відстає, колотят на рідко і заливають молоком у порзний день; у пісний день колотят, відціджують, загріють окріп окремо, тогды насіче ся листя петрушкы, вылле ся до горшка, вымішає, і їст ся з хлібом. Також без петрушкы заливають водов і розколочують: ся буля є рідка, як борщ.

2) Як троха булі пристаріють ся, тогды крають їх і варят у воді. Відцідят з них булянку, і само лют окріп, де є матиня (листя) петрушкы (не розколочують уже), дають цибулі, перцю, чоснику і їдят з хлібом.

¹) Оповідач знає, бо служив при війську і бачив їх у иньших людий.

3) Як старші, то обскрепчут і варят цілі, відцідять булянку, положат на огни, бы vysxли, насыплют у миску; як є сыр, то вкидають троха, а нїт, то дають троха сметаны або сала, підопалають і їдять з хлібом у порзний день; в пісний їдять з капустов.

4) Старі варять або з юшков (їшков), або колотять, або цілі. а) Старі варять з юшков так: обшкробані варять у воді, вкидають корінь петрушки, перцю, чоснику, цибулі як є, як нема, то петрушки і перцю і їдять з хлібом. б) Колотять: зварять, відцідять, хто має, лє молока, а як нїт, втре собі сїмя з конопель і колотить булі з тим молоком. Як з водов колотить, то треба вкинути троха бриндзі. в) Цілі варять так, як молоді.

5) Душені булі. Варять, відціджують, vysипають у макітру, вержуть сыра або бриндзі, як є, як нема, то хоть цибулі; як нема нич, то лише подусять і їдять з хлібом, а хто має, їст з молоком з солодкым або квасным, також з жентицев. Як день пісний, то їдять їх з борщем, або з росолом з капусти, вареным, але без капусты.

6) Варять булі також нешкрептані, в лупині. а) Як зварять ся, vysиплют на стіл, обирають, мачають у сіль і їдять з хлібом, або капустов. б) Як зварять, обирають і мечуть у борщ, і так їдять з борщем пісным, або з росолом чистым з капусты (мечуть також у росів). в) Зварять, почистять, розтопять бриндзі, залють їх, посолять, підопалають і їдять або з хлібом, або самі, як нема хліба. Як є сало або солонина, то ростоплють і заливають тим. В пилиповець або великий піст, хто бє олій, примащує їх олієм.

7) Як булі копле ся в осени, відмітує ся, котра троха гнила. Зїсти ї не мож, бо вже надражена. Тому гниле відрізує ся, решту зітре ся на терці, бере ся хустину з чогось, викручує ся їх у тім добре, солит, помішат у коритяти, що буде тверде, як тісто і мече ся в горнець на окріп. То є добре дуже їдіне. Як зварить ся, юшку відціджує ся, лє ся трошка до них студеної воды, бы ся захолодили, вливають троха солодкого молока і їдять. То называт ся галушкы з буль. Їх дуже любять. Воно таке лакове, що не єден їв бы тылько, шчо й воко могло бы vysкочити.

8) Як невеликі булі, то налє собі окріп, верже в нього перцю, петрушки, чоснику, цибулі, обчищує булі варені в лупині і мече в той окріп по одні. Як тото перекипит, сипле на миску і їст з хлібом. То є такий фай; усе смак мають ліпший булі скрептані, ніж в лупині.

9) Натирають булі сирі і замішують з муков житнов, пшеничнов, або ячміннов, або навіть з краснов вівсянов. Як змісять, кидають на воду і варять. В пісний день їдять з юшков, в котрі варені, в порзний день відціджують трохи води, а натомість вливають молока.

Печені булі.

1) Печеся в лупині, обираєся і їстся або самі, навіть без соли, як нема, або їстся з хлібом, з варенов капустов, а найбільше їдять з сиров капустов.

2) Деколи роздушують, але не дуже, лиш розломують печені булі, вкидають до миски, посолять, поопалають і їдять без хліба. А хто має, то верже собі ще сыра до них, але то дуже рідко.

3) Сирі булі трут, викрутять, аби юшка зтекла, всиплять муки (житну, пшеничну, ячмінну, вівсяну, яка є) і печуть з того паленята. Як нема муки, то й так потерті спечуть; але так слабо для себе варять, хоба дітям.

4) Натирають досять буль у кориті, викрутять від води, не дуже так твердо як на галушки, насыплять муки (як є), розчиняють, потому помісять і печуть хліб. Тоды хліб на половину помішаний з булями.

5) Натрут буль, викрутять добре, розплещуть на лопаті, возьмут буль душених, заліплять їх в трені булі, під спід положат який листок, аби не наліпилося пороху і печуть. Тото рідко робять і то лише для дітей.

2) Огирки (вогірки). Їх сіють дуже мало, може яких десять на село, і то не багато. Сирых не їдять, але їдять квашені. Квасять так: попритинають кінчики, порозрізують трошка по середині, попарять горячов водов, намечуть в гелетку, вкидають такого кваску, як до хліба, натовчуть зубців чоснику, соли, вокріпцю (окропу) ввержуть і кисне. За два-три дни того вкисне (на зиму не квасять огирків). Росів їдять з булями душеними або цілыми, а вогірки з цілыми сухими булями. Того зробять тільки, шчо буде на тиждень, більше ніт.

3) Морква. Як виросте, вымикають, обскрепують і їдять сиру. Як выкопають в осени — але то дуже мало мають — то крають пів горця буль, пів морквы, варять разом, відцідять воду, віплють горячого окропу чистого, поколотять добре і їдять з хлібом.

4) Пастернак. Сирого не їдять, як варять, то з булев так, як моркву (того мало дуже, тільки, шчо два-три рази зварит). Їдять також печений в попелі.

Бруква (бруків). Брукву обирають сиру, звикло діти і молоді. Варять як пастернак, лише часом заливають ще молоком або вкидають сыра.

Ріпа. Ріпи є дуже мало. Їдять лише сиру.

Редька (редьков). Редьку їдять сиру так: обируть, покрають на качельці, посолять і їдять з хлібом або воглянков, а часом з булями сухими, скрептанними цілими.

Хрін. Хріну натруть і їдять з хлібом, або нетертый цілий кусають і їдять з хлібом, примачуючи ще в сіль.

Цибуля. З молоді цибулі їдять матину (стрівки) або цілу мачаючи в сіль, або покришену і посолену, з хлібом. Так само і корінь цибулі їдять мачаючи в сіль, рідко кришат як матину. Цибулю додають до страв, де вона назначена.

Чосник їдять так само, як цибулю. Чосником закусують по горівці.

Дині. Їх є мало. Обирають лупину, крають і варять з булями, як моркву. Так само і гарбузи, як в кого є.

Фасоля дуже де рідко є. Такого газды мало найде ся, шчобы її мав 4 гарці. Мороз не дає ї дозріти. Як мають фасолі, то варять так: зварять, відцідять, посолять, вкрають цибулі, заопалають, поставлють на огонь, присмажат так трохи і їдять з борщем. Рідше варять ще так: зварену розколочують у воді, де фасоля варила ся, закришують цибулев, і як є сало, то заливають салом. Тоды їдять і з хлібом. Фасоля є або біла, або красиста. Купують її в Жидів найбільше, як хотять їсти.

Біб. Бобу родить ся більше. Молодий рвуть і варять у стручу потому облуплюють і їдять або самий, або з булями. Старый, молочений намочують на ніч, варять, відціджують, солять, вкрають цибулі як є, як ніт, то лиш солять, опалають, присмажат і їдять із борщем, капустов або з булев зваренов у лупі і оббиранов по одні, при чім метає ся в рот по кілька зерен бобу. — Варять також не мочений біб, колотять із тов водов, що в нї варив ся, солять, і дають цибулі, як є. Їдять або самий, або з хлібом. Вкидають також у капусту і мішають на пів. — Сиплють у піч і сушат, потому обмелять на жорнах, муку высїють гет, лупину выопалають, вставят у горнець, вскрепчут троха буль, але не багато, або й самий без буль, потому розколотять і їдять самий, або з хлібом.

Горох. Молодий варять у стручу як біб. Трошка старший, але не молочений ще, терелять, вкидають у горня, вмішають половину сирых буль, зварять, розколотять і їдять з хлібом. То є

солодке, фayne. Старый варят як біб, але на жорнах не обмелюют. Біб і горох пражат також: Положут на піч, запалют соломы над ним, щобы потріскав, і тогды їдят. Гороху сіют менше, як бобу, бо горох не хоче добре родити ся.

Капуста. 1) Як капуста шче зелена, ломлют з долины листків, січут, попарят горячов водов, дадут кваску з тіста, квасят і варят. Як зварят, то вкидають сала, як є, або сметаны. Її їдят з булями, або з хлібом.

2) Можна так само насічи зеленої, попарити окропом і зварити солодку; то роблят лише тоті, що мають троха молока вляти.

3) Як вже сут головки, то і з головок варят або квасну або солодку і так само, як першу. Солодку заливають також тогды молоком з сімя.

4) На зиму квасит ся також капусту. Почистит ся ї від листя, посіче ся на шатківниці, потому сыплют до станвы (шчо є в нї 3 або 4 корит). Як постоїт 2 дни без воды і загіє ся, тогды вливають трошка росолу, що кис у горшку, вкрают кілька цибуль, хто бы мав, то топку соли, більше нї, і наливають водов. Як зачне киснути, пробивають ї палицев, а з верха воду, шчо підходить, зчерпуют, абы не була гірка. Як вкисне, приложат із верха деньцями, а на деньці камінь. Росів, що вийде поверх денець, зчистят і стоїт так до пилипівки. Потому варят через зиму. Як дуже квасна, то вливають коновку-дві воды. Як замерзне, то рубають топором і вкладають в горня варити. Як газда має більше капусты, то наріже самых головок без качана, і самої білої, красної, насолює добре і того кисне без воды і вона може стояти аж до літа. Але таких мало є, шчо так роблят. Варят так, як тоту, що квасят у горшку. Засыпуют також грубов муков, меленов на жорнах, або крупами. — Їдят і неварену квашену капусту з воглянков вівсянов, або з булями печеными. З кислим хлібом мало їдят сирої капусты, бо пече згага, тому шчо всьо квасне. (З капусты роблять також пироги). — В пісні дни приправляють варену капусту олійом. Сиру як приправляють, то лише олійом.

Лобода (натина). Назбирають лободы, сполочут, зварят, відіідят, посічут, посолят, высыплат назад у горнець, высмажут на огни і примастят сметанов, як є, а нїт, то лише солят. Як графит ся мука з кукурудзы, то вержут жменю. В высмажену вкинут троха зрізованцю (требульки), высыплют у миску і їдят із хлібом або воглянков.

Гірчиця. Так само варят як лободу. Також мішають гірчицю з лободов, але варят так само.

Логаза. Її роблять із ячменю або з голомші (голомша, сумшінь). Голомша родит ся так, як ячмінь, але не має такої лупини, як ячмінь. Ячмінь (голомшу) сиплють у ступу, а як потовче ся, висіє ся на решеті, даст ся знов до ступки, пілле водов і поти бє, покы обсуне ся луска. (Голомшу не поливають водов, бо нема на нї грубої лускы). Потому выберут, розпріструт на столі або де, аби висхла, выопалають і до горця (менше як пів). Сполочут, наллют водов, і варят. (Як має хто солонину, то вкине, аби варила ся в нї). Як зварит ся, налле ся молока чи від корови, чи з сім'я і їст ся саму. Як нема молока, то їдять пісну, без усього, лише посолєну.

Сїм'я не молоко. Осушат сїм'я, втрут у макітрі, влют води — лупина опаде на спід — і їдять. Його вливають до страв: булі, логазы, чиру, або пшениці. Макового молока не їдять, бо маку нема. Лише дуже мало родит ся.

Пшениця. Вычиняють пшеницю, высыплють у горнець і варять. Часом вкидають жменю бобу, або гороху, аби борше розварила ся і загусла. Як зварит ся, насыплють у миску, наллют пареного молока або й сїмєнного і їдять саму. Їдять і з медом, але рідко; з цукром так само.

МІШАНІ ПОТРАВИ.

Борщ. Борщ ладять з муки житної і вівсяної разом змішаної, або з самої житної. Бураків нема, тому з них не роблять борщу, хоба дуже рідко. Борщ роблять так: Вержуть житного тіста в гилетку (діжечку), квасного, завбільшки як хліб, насиплять муки, наллют теплої води, і тото кисне два-три дни. Як густе впаде в спід, тогды можна його варити. Зачирає ся борщу пів горця або менче, доливає ся водов і варит ся; як є бураки, покрає ся і мече до нього, сирых. В літї сїчуть листє буракове і вкидають посїчене не дуже дрібно до горця і варять разом із борщем. Борщ не приправляють нічим, хоба солять. В зимі мечуть круп, петрушки і перцю, а хто має сушені гриби, то й гриба. Потому наливають на миску і їдять або з хлібом, або з цілим бобом, або з булями. — (Як варить ся борщ із мясом, про те мова при мясних стравах).

Росів. Росів (з капусти) варит ся так само, як борщ. Часом підбивають його муков; тогды називають його росолянков.

Киселиця. Змелют вівса в жорнах, ввержут у муку квасного тіста, розчинят не дуже густо і то кисне до другого дня. Рано або руками выкручують ости, або на решеті. Влють до горця, а вухо закрутят восьтьми, абы не прикурила ся киселиця. Як зварит ся, ллють на миску і їдять із хлібом кислым, із бобом або булями.

Поливка. Її варять із жентиці від коров (сирватки), з яблук і слив. Як скіпит жентиця, троха наділляють ї, підправлять муков, заварять і їдять із бобом або з воглянков. З яблук і сливок варять поливку так само, тільки відціджують яблука і сливки, і зернята выкидають гет. Поливки не солять.

Пирогы. Намісять тіста з муки житної, пшеничної, ячмінної або з доброго вівса. Хто має житне або пшеничне тісто, то заможнійший газда, і він має також сыр. Пороблять мисята (варениці) і заліплюють або самий сыр сьвіжий, або саму бриндзю. Вкидають також бриндзі або сыра до буль, перемішають, заліплять і так варять. Напихають у мисята також булі помішані з капустов, або самі булі чи пісні, чи помашчені салом. Як завывають саму капусту, то вкидають до капусти чоснику, соли і тертого сім'я. Хто має сушені сливы, — як собі купит — то також заліплює. В літі заліплюють ягоди (суниці) або яфори (черниці). Мисочки можна ще робити з тіста помішаного з тертими булями.

Пирогы печут також. Мисочки роблять із такого тіста, як на варені, а в середину вкладають також того, шчо до вареня. Варені пирогы з сиром або булями мачають у сметану, як є, а ніт, то їдять так. Пирогы з капусты, — мачають в олій, як є.

Паленичкы. Їх ладять з такого самого тіста, як на пирогы. Тісто щипає ся по троха, розплеще ся на долонях і мече ся в горнець. Як зварять ся, відцідять їх, высыплють на миску, як є сало, або олій, то помастять, або пересмажуть з цибулев втертого сім'я і так їдять. Хто не має чим примастити, то не варить ні паленичкы, ні пирогы.

Голубці. Голубці варять лише з крижівок квасної капусты. До середини дають крупы ячмінні, житні, вівсяні, пшеничні. Крупы солять, як є, вливають олію, як ніт, то лише затовчут чосником. Голубці вкладають у горнець, поливають росолом і варять від вечера до рана, або від рана до вечера, як треба. Варять

доки росів не висхне так, шчо щідити їх не треба. Потому выкидают у миску, мастят олійом, або як є, смальцем, чи салом і їдят. Найбільше голубці ладят на Різдво.

Кулеша. Як купит хто кукурудзяної муки, варит кулешу, бо кукурудза не родит ся в нас. Як скіпит окріп, наділлят, всиплют муки і заварюют. Відтак вымішают і положат на огонь, засмажут, высиплют на стів і їдят із капустов не дуже густо зваренов, або з молоком, чи салом. Як є риба і зварят, то їдят із кулешов. Їдят кулешу також із борщем. Кулеші варят мало.

Замішка. Замішку варят так само, як кулешу, тільки рідше троха, з житної, пшеничної, ячмінної, або кукурудзяної муки. Їдят з борщем, або з молоком солодкым або квасным, а також із росолом із капусти, але сирым.

Чир. Само з такої муки варят чир, як замішку, а надто з вівсяної. Зілле ся окропу з горця, намече ся муки, розколотит колотівков, і варят; тимчасом ллют на миску воды студеної — рідко молока, бо його мало — і вливають чир на воду махаючи горцюм. Як троха постоїт, троха воду сцідят, влют молоко (як нема молока, то їдят пісний) від коровы або с сімя і їдят.

Стиранка. Замісят тісто з такої муки як чир, пошчипают, змечут в окріп, зварят, высиплют на миску, влют воды студеної, абы вхолодила ся і стала твердша — як є молоко, то трошка влют — і так їдят.

Локша. Локшу варят тільки з питльованої муки. Замісят тісто, розтягнут, покрают ножем, вкинут у воду, зварят, влют молока і їдят.

Крупы (каша). Крупы роблят із пшениці, ячменю і вівса. Пшеницю і ячмінь розмелют на жорнах і пересівають таким решетом, абы ціле зерно не падало, тільки крупы. Котре лишит ся на решеті, мелют другый раз. Овес варят у цебрі або гилетці; наллют окропу і вержут горячий камінь, абы кипіло. Як тото розмокне добре, шчо лупина від ядра відстане, то высушат тото і обмелят на жорнах. Тоті крупы варят потому. Наллют їх водов у горшку і як зварят ся, то їдят або пісні, або як є молоко, примастят молоком.

Яшниця (яєчниця). Набют яєць або на молоко, хто має, або на воду, чи борщ, розколотят, вкинут зрізованцю, цибулі, зварят, абы не перекипіла, выллют у миску і мачають хліб або часом пироги.

ГРИБИ.

Грибів є доста. Роди їх: Білі гриби, чорні гриби, голубінки піскові, букові і смерекові, гыркані, грудзы, підпенькы, ричкы, козарі, трепетякы, лишкы, рогы баранові, зимне серце, гливы, підлішкы, єчники, підсаткы, соснякы, солякы. Всі гриби сушат, гырканы нї, рижок, грудза, соляка, баранових рогів, зимного серця і підсатків. Гриби сушат так: Чистит ся їх, мече ся за огонь і вибирає ся, кладе ся на піч, вкидає ся другый раз за огонь у піч і тогды вже высохнут. Тогды высыпают їх у гилетку і переховуют. Білі гриби насиляют на нитку, як вінець. — Смажити можна всі гриби. Смажут їх так: покрают, сполочут у воді, накладут у горнець і так печут. В горнець вкидают цибулі, чоснику, зрізованцю, а як є, то й сметаны ложку-дві в порзный день, в пісний нї. Потому высыплют у миску і їдят або з хлібом, або з булями. Гыркані обварюють перше в воді, відціджуют, а відтак смажут як другі.

Сухі полочут, вливають трошка воды і так само варят, як сирі і приправляють як сирі.

Підпенькы примащуют іще олїйом. Можна й єнчі гриби примащувати олїйом.

Ричкы сут троякі: сиглянкы, ричкы і крілі. Їх чистит ся, мыє ся, кладе ся до гилетки, солит ся добре, прикриває ся листем із хрїну або з кленю, потому з верха каменем і так вони стоять, докы не вкиснут. Як вкиснут, бере ся їх ложков в ринку, кладе ся на огонь, смажит ся, а як хто має красну муку пшеничну, заправит, вбє яйце, або заправит молоком і потому їст із хлібом або булями.

НАБІЛ.

Молоко їдят найчастійше в літі; в зимі мало є. В літі їдят солодке і квасне молоко; в зимі так само, як було бы (коровяче молоко як на Поділю).

Овече молоко. Вівці у нас збирають газды три чи штири. І вони мають людьом давати сыр, хто кільки має овець. Вівці цяпат три разы на день: рано, в полудне і в вечер. Кільки сьпільників є, то там ся ділят горнятьом, чи чим будь. І приносят тото молоко домів, процідят до горця, і мають кляг куждый собі. А кляг той є із теляти такого малого, шчо заріже ся,

а нич шче не їст. В його риндзи (фляках) нема шче гною, тільки сыр, бо теле ссе. І тото завісит ся с теляти під грагарь, воно ся завендзит, жи зробит ся таке, як теньга бриндза, буде рік, півроку так стояти. Той газда, котрый має салаш, то си тото купит і як знає добри коло того ходити, то си возьме з риндзі сира трошки в хустинку, втовче си трохи перцю, чоснику, али не куждый, як не знає; возьме в горня квасної жентиці, положит тото с хустинков так, жебы мокло в жентици. Як процідит молоко від вовець, — може замішати і коровяче як має — і влє трохи тої воды с того клягу, і замішат молоко лишков — али мусит знати, кільки того ляти до молока, чи дві, ци три лишкы, і положит молоко в пєц трохи, там буде пів години або більше, або менче, і той кляг підойде цавком на верх. І він тото съцідит нараз в тото горня, де было, а молоко таке стане тверде, якбы сквасніло. І відцідит від нього жентицю і сипле на хустину на таку тот сыр, жебы завязав. Завяже і повісит на клинець, а з неї шче съцяпкє жентиця, чиста цавком. Тото вже лє пацяти або там де. А тоту жентицю шчо відцідит, варит, то така густа стане, гі коли нераз по корові курастра. Али вона єнчий смак має, як курастра. Тымчасом тот сыр сьсяк. Вывяже с хусткы і положит на гряды на таку дошку і так робит ціле літо, як цяпат вівці. Як назбират вже досит того сыра, тогды даст знати тому газдьї, котрый має в нього вівці на салаши, абы прийшов си сыр взяти. І має вымірене гилєтя від громады, від рядных, котре має мати два гарці: тото на єдну вівцю. І крає йому тоты грутки в корытя, а він собі толочит, як хоче. То му не сьміє мовити нич: з колінмы си толоч. Принесе си газда тот сыр домів, висыпле в корыто, посолит, помішат, при-толочит і поставит на гряды. Там постое дватри дни і зачинат квасніти. Али є масный длятого, жи сметаны не збират і такий клягат солоткый.

І так бере і толочит до гилєткы. Столочит, приложит деньцьом і каменьом само, жи аж з верьхы ропа стоєт. І той сыр постое до зимы, і называт ся бриньдзя добра. Али може стояти і два роки.

Бундз є тота грутка, котра заглягана. Вона єно заглягана, то має дїркы такі, як в питльованім хлыбу, а як ї їдж, то аш скрипит на зубах. — Жентицю сиру хтобы хотїв, може пити, то здорово на груди, али в нас слабо пють, тільки зварит і зіст такий з замішков найбардзей. А як є свиноватый чоловік, то шче збере сыр з жентиці і як зіст сьвіжий шче, то добре, а як

має якого слугу, та жалує, та постое трохи даде в горняти, так ся зіпсує, жи смирдит гірше як г... і так висипле гет. Як має жінка много молока, як віткладує, выдушує файно, то такый буде сыр файный. А ни єдна відцідит жентицю і на хустину не ллє сыр, тільки в гилетку. Тото як выкисне, то таке квасне, якбы козі піт хвіст вляв, тобы втекла аж на Воровый¹⁾. І потому по Велицїдни, як распостит ся, шчебы зїв, як бы не жалувала дати, али вна жалує, держит далї і потому ся так засмердит, жи нихто ни хоче їсти. І піде нивошчо.

КОРІНЯ І ЗАКРИШКИ.

На закришку уживають: Бураки, петрушку, цибулю, чосник, зрізованець, кмін. Коріня: Перець, бібки, гвоздики, цетвар, бобкове листє.

САДОВИНА.

З садовины є в нас: яблука, груші, сливы; черешні і вишні трафляють ся дуже рідко. Садовину їдят сиру. Якбы добре зародила, то сушат. Яблука крають і груші, як більші, і сиплють у піч зо три разы, покы добре не висхнут. Сливы сиплють у піч, або кладут на ліску на грагар. Їх дуже мало. Сирі яблука і груші (крім поливки) варят так, що покрають їх і як зварят ся, поколотят колотївков і їдят з булями. То називат ся грущанка і ябчанка. Сливы зваренї так само і поколоченї називають ся сливянка. Її також їдят з булями. Сушенї овочі варят так само, як сирі. З єнчих овочів їдят у нас: суніцї, черницї, ожины, калинку, малины, черешні, вишні, горіхы, виприны, порічкы, тер (тернину).

НАПИТКИ.

Люди пють лише горівку, пиво, гарак, вишняк, вино, гарбату. Самі не роблят жадних напитеків. Найбільше пють горівкы. Пива і гараку менче. Єнчі рідко. Горівку вміють приправляти. 1) Розтопют сала, наллють до того горівкы, черпають у порцію і пють. 2) Перепалюють цукор і лют до того горівкы, від чого набирає вона червоної барвы. 3) Приправляють також горівку

¹⁾ Гора коло Мшанця.

медом. Тогды перепалюют мід, як цукор, наливают на горівку і теплу пют. 4) Так само гріют до горівки смалець із гускы або з качкы. На кашель пют горівку з чосником і з калинов. Як болит черево, пют горівку з перцем.

Зо страв варят у нас найбільше: Капусту, булі, борщ, чир і росів. В сьвята варят шче пироги, стиранку, а як добрый газда, то й солонину. Бідный в їді не знає ріжницї між будным днем, а неділев. Їст усе однакові стравы.

На кінці наведу ще потрави, подавані у спеціальних випадках: на комашні, весілю, празнику, великдень, різдво.

Комашня. На комашни дають наперед горівки, потому капусту, борщ із мясом і мясо з юшкою, крупи і душенину.

Весіля. На весілю дають: Юшку з куркою, борщ із мясом, крупи з молоком і душенину, або намість душенини яєчницю.

Празник. Капуста, курка в борщи, крупи, яєчниця деколи.

Великдень. На великдень біднійші їдять яйця і паску, більше нічого. Як мають сир, то зварять пирогів із сиром. Богатші їдять яйці, паску, ковбаси, солонину, сир (плесканки), масло, пироги.

Різдво (Сьвятий вечер). Їдять 12 потрав: 1) По горівці їдять чосник із хлібом. 2) Капуста густа. 3) Киселиця. 4) Чищені булі з олійом. 5) Голубці. 6) Горох. 7) Крупи. 8) Пшениця. 9) Гриби. 10) Грушки. 11) Паленички. 12) Біб. На Різдво їдять се, що остане ся від вечері, крім того варять пироги.

Володимир Гнатюк.

КАВКАЗ І КАРПАТИ

(ДЕЯКІ ПРОБИ ЕТНОЛЬОГІЧНИХ ЗБЛИЖЕНЬ).

Щоб не казали, поки що, автори різних „*mirages orientaux*“, а усе таки коли ми заходжуємось думати про походження нашої європейської культури, та й наших народів, очі наші по старому звертають ся на східню сторону — до великої Азії, якої Європа є тільки пів-островом.. Нема що казати — питання те дуже ще темне, лінгвістичні докази не варті майже нічого, інші заходи до його вияснення занадто ще слабкі, але скільки би й не псували пір усякі Рейнахи та Мухи — воно не буде розв'язане доти, поки археологія бодай середньої і західньої Азії не дійде хоч до такого стану, до якого дійшла тепер археологія Європи. Поки ж що ми можемо тільки потихенько і безсторонно збирати факти, а що до гіпотез і усяких здогадів, то анї на хвилю не забувати, що до якого часу вони можуть бути корисні хиба тільки вказуючи дорогу, напрямок, у якому мають іти наші досліді.

Про один із таких здогадів, який мимохіть насуває ся мені на думку підчас моїх трьохлітніх уже карпато-руських етнологічних студій і який те-ж примушував мене звертати ся думкою на схід, я й хочу написати отсю замітку задля збірника на пошану д. М. Грушевського, якого жите почалось на Кавказі, а розвинулось у Галичині. Не думаю надавати сій замітці ніякої наукової ваги, нехай се буде тільки етнологічна фантазія... але мені хотіло ся, аби вона звернула тільки увагу дальших дослідувачів у той бік, у який звернули ся мої власні подорожні думки.

А думки мої раз-у-раз і що раз більше звертали ся від Бойків і Гуцулів — до Кавказу... І справді, чи можна-ж не пригадати собі кавказьких людей подивившись на Гуцула у його гуглі, або на угорського Русина у великій шапці, що так нагадує черкеську папаху і у гуні, дуже подібній до кавказької бурки. Правда, Гуцул натяга тепер свою гуглю, майже цілком однакову з білою буркою кавказько-ногайських жінок, тільки на велику парад, весіле чи що, а угорсько-руська гуня не цілком подібна до бурки, маючи рукава, але усе таки, кажу, порівнянне само насуваєть ся. Маленькі лавочнянські або славські чепці на деревляних обручках сидять на головах тамошніх жінок цілком так, як мальовничі шапочки що ледви держать ся на розкішнім волоссі у Грузинок. А довгі пасма волося, що висять перед ухами побуцьких молодиць, або напущені на вуха коси закарпатських Русинок, десь у Новоселиці, хиба-ж не подібні до такої-ж грузинської носі! Хиба не подібні те-ж постולי чи ходаки з гострими, задерними до гори носами до кавказьких чевяків, звичайно у їх найбільше примітивних формах?...

Нема що й казати, що наші гірські хати мають дуже не багато спільного з саклями кавказьких народів, особливо коли не казати про килимки чи ліжники, якими застелюють постіль і лави і які висять на жердках на стінах. Але-ж і у наших Гуцулів, коли не у хаті, то у молочарні можна знайти одну річ, яка з першого-ж погляду переносить нас також на Кавказ. Се той вертлюг, до якого причеплюють ся казан, вертлюг, котрий на Кавказі є у кожній саклі і цілком подібний до гуцульського, але тільки вживаєть ся далеко частійше і до усього.

Не менш пригадує нам Кавказ і наш гірський бурдюг, у якому Гуцули та Бойки носять усякі дрібні річи. Вони не держать у йому вина, або оливи, як на Кавказі або на Піренеях, бо не мають ні того ні другого, як власного виробу, але користують ся їм як первісним міхом, якого споминка додержалась до наших часів у назві мішка... Чимало пригадують Кавказ і деревляні гуцульські стремена, іноді ще зовсім примітивні, трьохкутньої форми, зроблені з зігнутої молодої смерекової вітки. Ще більше вражають з етнольогічного погляду колодочки гуцульських ножів, зроблені зовсім так, як кавказькі, з нанизаних на охвостень ножа металових та рогових кружечків. Як би не форма самих ножів і не грячаста деколи форма колодочок, якої мені не доводилось бачити на кавказьких виробих, то дивлячись на колодочку гуцульського ножа, цілком не можна бу-

ло-б розпізнати, чи вона гуцульська, чи кавказька — о стільки тії гуцульські колодочки подібні і способом праці і вживаним матеріалом до колодочок кавказьких ножів, особливо так званих „кинджарових синів“, що встромлюють ся до одної піхви з кинджаром.

Взагалі у металевих виробах гуцульських дуже багато спільного з кавказькими, починаючи наприклад із топірців і келепів (келеф). Хоч вони й становлять собою досить розповсюджену скрізь зброю, але на Кавказі і на Карпатах вони, здається, ближчі між собою, ніж такі-ж річі по інших сторонах. Кавказькі топірці, які мені доводилось бачити, дуже подібні до гуцульських, хоч трохи простіші що до орнаментациї, яка на гуцульських має цілком оргінальну і на мій погляд майже цілком гальштатську ціху. Але цікаво застерегти, що й топірці бронзяної доби те-ж мають між собою чимало спільного на Кавказі і на Угорщині, але дуже не багато з теперішніми, котрі, здається, не питомі на Уграх, а занесені туди з Гуцульщини. Дуже цікава те-ж і подібність кавказької сокири до карпатської теслиці, одної з форм сокири з коротким і дуже широким, витягненим як ніж, лезом, що вживається майже виключно до обтїсування дерева. Карпатська форма видається трохи простішою від кавказької. Однак нї на топірцях і келефах, нї на сокирах-теслицях ми встоювати дуже не будемо, бо вони трапляються й по інших сторонах, як середньовічна зброя і т. д.

Далеко цікавіша з сього погляду металева інкрустация на деревляних виробах. На всесвітній виставі 1900 року у Парижі мені довелося бачити якогось Лезгінця, що продавав цїпки, цигарнички і інші річі інкрустовані дрібненькими мосяжними і залїзними цвяхами і тії його вироби зараз же пригадалися мені, як скоро я побачив у перше у проф. М. Грушевського теж цяцьковані такими-ж цвяхами вироби гуцульських майстрів. Мені не доводилось, правда, нїде по кавказьких збірках бачити жіночі намиста з мосяжних хрестиків, подібного до гуцульських з гардів, але згарди тії, те-ж із першого-ж погляду нагадали мені грузинське намисто з хрестиків, найбільше грецьких — рівнораменних, тільки не мосяжних, а гагатових (*en jais*), яких те-ж чимало я бачив на тій парижській виставі і маю навіть у своїй власній збірці амулетів. Такого намиста з самих хрестиків я щось не памятаю нї у якого иншого народу, хоч мені довелося передивитись не одну велику етнографічну збірку і чимало усяких вистав.

Але ще більше виключною і ще більше вражаючою здається мені аналогія між гуцульськими „пупчастими перстнями“ (каблучками з „пупцями“) і хевсурськими зброєвими перстнями, висаженими з одного боку гострими зубцями. Зверхньої подібності тут не так багато і гуцульська каблучка здається мені тільки переживанням хевсурського перстня, але-ж сама ідея узброєної каблучки на палець — тая-ж самісінька. Вживання каблучки як зброї, або ліпше кажучи, повернення цієї первісної окраси на зброю бачимо багато де у яких народів, але-ж то виключно каблучки, що натягають ся на плече, або держать ся у руці на зразок кастета. Чимало африканських племен, наприклад, носять такі каблучки з слонячої кости вище ліктя і у бійці давають нею свого ворога під сонну жилу (каротиду), обхопивши його круг шиї узброєною рукою. Неолітичні Європейці безперечно робили те-ж саме, натягаючи собі на руку кам'яні каблучки з загостреним іноді, а то й з зубчастим краєм. Може однак вони захоплювали їх у руку, як то робили люди на Сандвічових островах із продовгуватими деревляними каблучками, висаженими з одного боку гострими акулячими зубами (дуже гарний зразок такого кастета — безсумнівного прототипу теперішнього металового європейського кастета — можна бачити наприклад у 76 вітрині XVII салі Віденського Етнограф. Гофмузея). Але ідею узброїти таким чином каблучку на палець — ми бачимо тільки на Кавказі і на Карпатах у Гуцулів... Гуцульський перстень „із пупцями“ в дійсності уже давно перестав бути зброєю, але се безперечно переживання зброї: „пупці“ на йому вже не довгі, не дуже загострені, хоч мають іще виразно пірамідальну форму і їх звичайно буває тільки троє, тоді як у хевсурській каблучці їх більше, вони довші і загострені так, що зігнувши пальці у кулак, нею можна користуватись як дуже небезпечною зброєю.

Як фаховому етнографови мені більш як кому другому відомо, якими непевними можуть бути такі порівняння. Я добре знаю, що на Суматрі розмальовують тканину точнісінько таким же робом, як писанки на Україні і навіть уживають до того трохи не такий же самісінький прирядець; знаю, що українська гирлига і гетьманська чи полковницька булава здібують ся не то що по всій середній Азії, але й у Новій Каледонії або центральній Африці; знаю, що широко-українські взірці на вишиванню є не тільки у Італії, а й у Єгипті і в Америці, що не менш українські гердани (ланки, силянки, драбинки і т. и.) можна

знайти і у Вогулів і у Остяків і у американських Індіан (хоч не зі скла, а з птичих кісточок) і т. д. і т. д. Але-ж такі випадкові подібності здібують ся те-ж випадково, поєдинчо... Відомо мені також і те, що й усі ножі на цілїм сьвітї майже зовсім однакові, як однакова і більша половина деревляних ложок, як однакова форма вкритих соломною куренїв, деякої одежі і т. д., що залежить від того, що у всїх людий на сьвітї однакові руки з однаковим числом пучок і т. д. Але-ж коли, виключаючи усі більш або менш загальні паралелї, ми знаходимо етнографічні прикмети розповсюджені в одній стороні і характерні для неї, також і у якій другій стороні і до того у досить значному числі — то на се вже не можна не звернути уваги... Самі собою насувають ся порівняння і мимохіть хочеть ся шукати й далі, чи не знайдесть ся між сіми сторонами ще чого спільного, ще якого звязку, які-б вияснили нам такі не дуже звичайні етнографічні явища...

Оттак же-ж і з кавказько-карпатськими паралелями... Навязуючи етнографічні факти — а їх, як бачите, вже чимало — одні до одного, задумуючись про їх значінне, не можемо не пригадати, яке вражінне лїт більше як 25 назад зробив Кавказ, а особливо один із кавказьких народів — Осети, на нашого много-заслуженого вчителя Волод. Антоновича підчас його археологічної подорожі у 1879 році. Не маємо тепер під рукою ані Трудів Тифліського Археологічного зїзду, ані другого якого друкованого матеріалу, щоб подивитись і сказати про те докладно, але памятаємо добре, що він те-ж робив етнографічні, а найбільш, здасть ся, лїнгвістичні зближення Осетів з Українцями.

Тільки то, усе таки, коли не етнографія, то фільольогія, чи там лїнгвістика — у всякому разї такі науки, у яких ще дуже можливий вплив наперед загаданих думок, що спокушують чоловіка і можуть завести до якої будь наукової верші, з якої буває й вік не видереш ся...

Але-ж є ще де-що трохи инакше... Московський прив. доцент А. А. Івановський видав торік велику і дуже старанно зроблену працю про антропологічний склад населеня Росії¹⁾, де зібрав усі, які можна було знайти, звістки про людність Росії, систематизував їх і порівняв між собою, комбінуючи прикмети кожної народности з прикметами иньших. Отже-ж що до Українців, то

¹⁾ А. А. Ивановскій, *Объ Антропологическомъ составѣ населенія Россіи* (Изв. И. Общ. Естествозн. Антроп. и Этногр. т. CV, Москва 1904, 4^о).

з його порівнянь виходить, що вони дуже не багато подібні до Великорусів, Білорусів і Поляків, а найближчу схожість, бодай деякі з їх, а саме Кубанці, мають з... Осетами!... Нема що й казати — праця д. Івановського заснована на підставі дуже ще нечисленних і неповних фактів, бо у неї, мимо невеликого числа помірив у загалі, не ввійшли зовсім поміри населення таких великих просторів, як ціла Катеринославщина, ціла Херсонщина і північна частина Таврії (бо там зовсім доси не було ще роблено помірив), ціла Галичина, Буковина і Угорська Русь (бо д. Івановський обмеживсь тільки людністю російської держави); але-ж можна сказати на певно, що як би поміри хоч би й австро-угорських Українців були долучені до чисел д. Івановського, то схожість Українців з Осетами тільки виступила-б іще виразнійше...

У всякому разі се вже не наукові фантазії, а числа, числа поки що не дуже ще певні, але такі, що все таки вказують, що у підставі наукових фантазій можуть бути і наукові факти. Дальші досліді антропологічні і археологічні покажуть, чи існують ті факти, чи ні... А поки що треба їх шукати!...

Др. Хв. Вовк.

З М І С Т.

	Стор.
Передне слово	V—VIII
1. ІВАН ЕМ. ЛЕВИЦЬКИЙ: Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського	1—64
2. ВОЛОДИМИР ЛЕСЕВИЧ: Помпеянське Ізіум, пам'ятка боротьби східніх культів за перевагу в греко-римській світі	65—75
3. ДР. ІВАН ФРАНКО: Наливайко в мідянім биці. Причинок до історії легенди	76—90
4. ПРОФ. АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ: Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації старо-руських рукописів	91—153
5. ЮРІЙ ЖАТКОВИЧ: Нарис історії Грушівського монастиря на угорській Русі	155—157
6. ДР. МИРОН КОРДУБА: Молдавсько-польська границя на Покутю до смерті Стефана Великого	158—184
7. ДР. ІВАН ФРАНКО: Причинки до української ономастики	185—218
8. ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ: Русини властителі у Львові в першій пол. XVI в.	219—236
9. ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ: Чи була реформа Баторія	237—248
10. ОСИП ЧАЙКОВСЬКИЙ: Початки гетьманованя Петра Конашевича Сагайдачного	249—256
11. ДЕНИС КОРЕНЕЦЬ: Повстанє Мартина Пушкаря	257—287
12. ВАСИЛЬ ГЕРАСИМЧУК: Перед чуднівською кампанією	288—300
13. ДР. СТЕФАН ТОМАШІВСЬКИЙ: Словацький висланик на Україні (1708—1709)	301—345
14. ФЕДІР ГОЛІЙЧУК: Филип Орлик у Галичині	346—351
15. ІВАН ДЖИДЖОРА: Реформи малоросійської Колегії на Україні в 1722—3 рр.	352—372
16. ВОЛОДИМИР ГНАТЮК: Зносини Українців із Сербами	373—408

	Стор.
17. МИХАЙЛО ЗУБРИЦЬКИЙ: Пачкарство бакуну (тіютюну) в горах у Галичині в ХІХ ст.	409—432
18. МИХАЙЛО ТЕРШАКОВЕЦЬ: Причинок до студій над М. Шашкевичем	433—445
19. ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ: Цуцилівська тривога в 1848 р. (Причинки до історії останніх днів панщини в Галичині)	446—482
20. МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ: Маркс - Еєнгельс - Лібкнехт про відбудоване Польщі	483—499
21. СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ: Офіційна російська критика на Шевченка з 1865 р.	500—508
22. БОРИС ГРІНЧЕНКО: До історії Кулішевих „Досвіток“	509—523
23. МИХАЙЛО МОЧУЛЬСЬКИЙ: Олександр Козловський. Біографічно-літературний нарис	524—437
24. ЗЕНОН КУЗЕЛЯ: Славянські балади на тему: хлопець перебираєть ся в жіночу одіж або каже себе занести в мішку до комнати дівчини, щоб її звести	538—575
25. ВОЛОДИМИР ГНАТЮК: Народня пожива на Бойківщині	576—594
26. ДР. ФЕДІР ВОВК: Кавказ і Карпати. Деякі проби етнологічних зближень	595—600
ЗМІСТ	601—602
ДРУКАРСЬКІ ПОХИБКИ	603—604

ДРУКАРСЬКІ ПОХИБКИ.

Поправки до статі д. Дениса Коренця:

ПОВСТАННЄ МАРТИНА ПУШКАРЯ.

На стор.:	Стрічка з гори:	Має бути:	Надруковано:
258	2	по словах: боєві кадри	додати: козацтва
"	9	їх давні відносини	давні відносини селян
259	9	ідучи на поміч	ідучи проти
"	30	ладу,	ладу на Україні
"	36	Згодин	Зюзин
"	38	по слові: козаками	пропущено: бо так їх величає Ерліч.
260	24	заборонючи	заборонюючи
261	37—38	про- шене	про- шене
263	14 і 39	Почаповського	Почановського
"	26—27	про порушені запорозькі справи	про порушені Запорожцями справи
264	6	Тому послі ду-	Тому послі Виговського ду-
"	"	Запорожці	Запорожців
269	4	"	"
271	9	мали	могли
273	1	уже	він
274	13	гетьманства	атаманства
"	31	його ясного прошеня	його прошеня
"	36	проти його	проти царського
276	35	Він тому його	Він тому Пушкаря
284	3	а Виговського	а Ромодановського

Поправки до статї д. С. Томашівського:

СЛОВАЦЬКИЙ ВИСЛАННИК НА УКРАЇНІ.

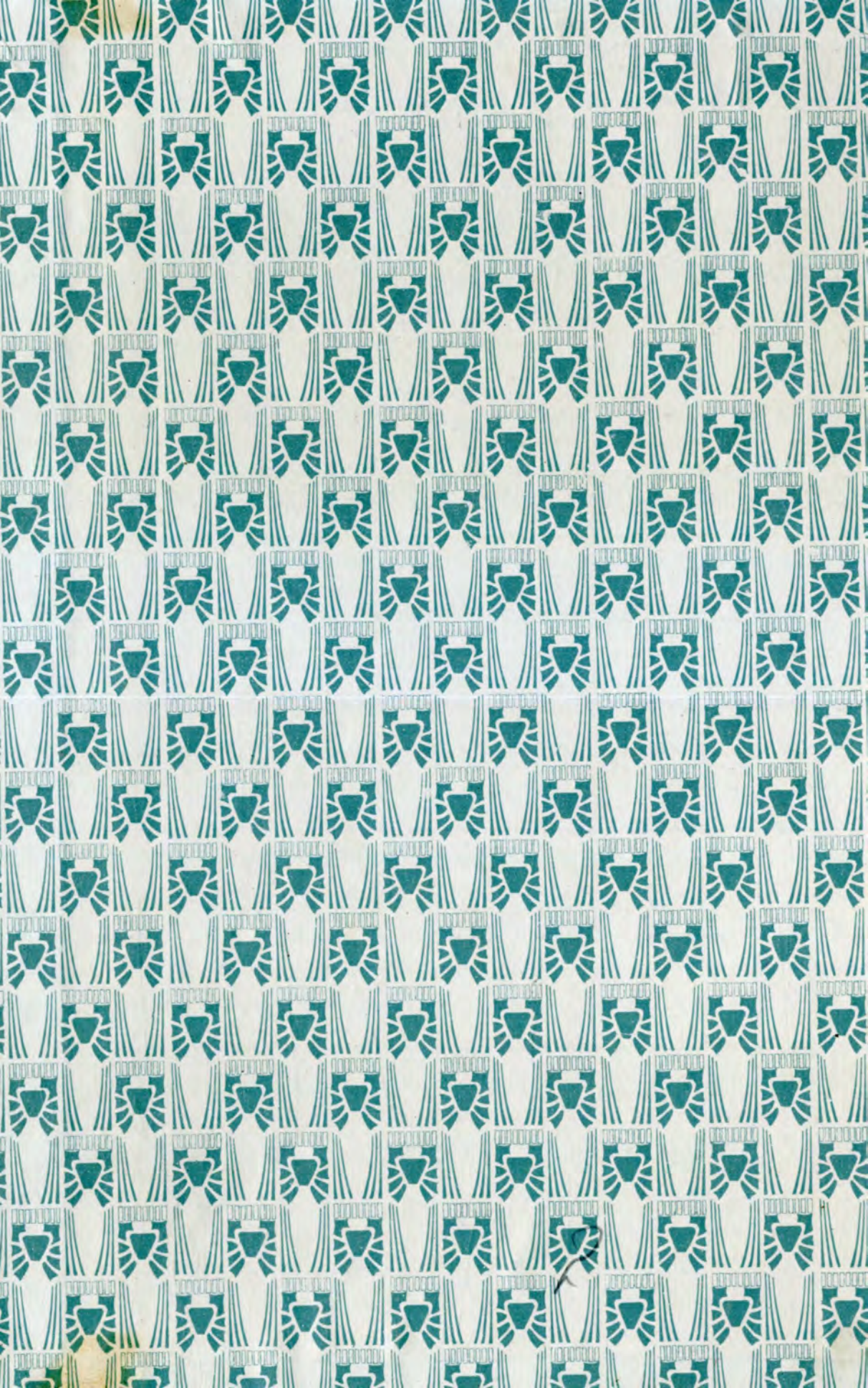
На стор.:	Стрічка з гори:	Надруковано:	Має бути:
301	3	történelmi	történelmi
"	5	isók	irók
"	20	Полтавщина	Полтавщини
"	21—22	oro-szországi	orosz-országi
"	22	utjának	utjának
302	6 i 7	är, Arsskrift	над обома буквами а має бути колїсце, якого друкарня не має.
"	28	Нїмецькі словацькі	Нїмецькі та словацькі
303	8	такий	такий
"	23	його	його,
304	30	Rassi	Russi
305	21	Головчи	Головин
307	10	Чернкова	Черикова
"	27	Чернковом	Чериковом
"	28	Чаусів	Чаусів,
308	21	Раєвою	Раєвкою
"	27	aritiora	arctiora
"	28	Крманови були	Крманови не були
314	5	вороною	короною
320	19	слипо	посли
329	2	їдїння	їдїння);

29336

20.00

PROBREM
1984

В 4.866

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК
ПРИСВЯЧЕНИЙ
Проф.
М. ГРУШЕВСЬКОМУ